برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو

(جلد اٺون، پاڳو پهريون)

مرتب ۽ ايڊيٽر

جي.اي گريئرسن

سنڌيڪار

ڊاڪٽر فهميده حسين

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي،
حيدرآباد، سنڌ

اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ
فار پرزرويشن آف هيريٽيج آف سنڌ، ڪراچي

برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو

(LINGUISTIC SURVEY OF INDIA)

جلد اٺون

ڀاڱو پهريون

هند - آريائي خاندان

اتر - اولهه وارو گروهه

سنڌي ۽ لهندا جا نمونا

مرتب ۽ ايڊيٽر:

جي. اي. گريئرسن

سنڌيڪار:

ڊاڪٽر فهميده حسين

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

حيدرآباد، سنڌ

اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ

فار پرزرويشن آف هيريٽيج آف سنڌ

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (161)

سنڌي ترجمي جا حق ۽ واسطا محفوظ

برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو

مرتب ۽ ايڊيٽر: جي. اي گريئرسن

سنڌيڪار: ڊاڪٽر فهميده حسين

ڇاپو: ٻيو

تعداد: پنج سؤ

سال: 2011ع

مُلهه: پنج سؤ روپيا

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Dr. Fahmida Hussain
Barr-e-sagheer Je Bolian Jo Lisaniyati Jaezo
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-9098-66-6

Barr-e-sagheer Je Bolian Jo Lisaniyati Jaezo

By:	G. A. Grierson
Translated by:	Dr. Fahmida Hussain
Edition:	2nd, 2011
Quantity:	500
Price:	Rs:500/-
Composed by:	Saeed Soomro
Title:	Asadullah Bhutto
Published by:	Taj Joyo, Secretary, Sindhi Language Authority Hyderabad, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel:	092-022-9240050-53
Fax:	092-022-9240051
E-mail:	sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	Peacock Printers, Karachi

هيءُ ڪتاب، تاج جويي، سيڪريٽري سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ فار پرزرويشن آف هيريٽيج آف سنڌ جي مالي سهڪار سان، ميسرس پيڪاڪ پرنٽرس، ڪراچي مان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

آءٌ پنهنجو هيءُ پورهيو
پنهنجي پهرئين استاد
۽ والد محترم
محمد يعقوب "نياز"
کي ارپيان ٿي.

ـ فهميده حسين

LINGUISTIC SURVEY OF INDIA

VOL. VIII

PART I

INDO-ARYAN FAMILY

NORTH-WESTERN GROUP

SPECIMENS OF SINDHĪ AND LAHNDĀ

COMPILED AND EDITED BY

G. A. GRIERSON, K.C.I.E., PH.D., D.LITT., I.C.S.

ناشر پاران

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ کي نہ صرف سنڌ جي سرڪاري ٻولي قرار ڏنو ويو بلڪ ان جي لاءِ معياري عربي- سنڌي لپي مقرر ڪري ڪتابن لکڻ لکرائڻ جي روايت وڌي وئي. ان کي تعليمي ادارن ۾ رائج ڪري مختلف مضمونن جا درسي ڪتاب لکرايا ويا. سرڪاري عملدارن جي لاءِ سنڌي ٻولي سکڻ لازمي قرار ڏنو ويو ۽ انهيءَ مقصد ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ سنڌي- انگريزي، انگريزي- سنڌي ڊڪشنريون، سنڌي ٻوليءَ جا گرامر ۽ ٻيا تحقيقي ڪتاب لکرايا ۽ شايع ڪرايا ويا. ديسي عالمن ۽ استادن کان سواءِ ڪيترن يورپين اسڪالرن بہ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ بابت ڪتاب ۽ مقالا لکيا، جن ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ، رچرڊ برٽن وغيره سرفهرست آهن. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ سر جارج گريئرسن سموري ننڍي کنڊ جي مادري ٻولين جو هڪ جامع جائزو پيش ڪرڻ لاءِ "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا جي" نالي سان مختلف جلد تيار ڪرڻ شروع ڪيا، جن مان جلد اٺون، ڀاڱو پهريون، موجوده پاڪستان جي ايراضيءَ (سنڌ و ماٿريءَ) ۾ ڳالهائجندڙ ٻن وڏين ٻولين: "سنڌي" ۽ "لهندا" بابت هو. جيڪو هن پهريون ڀيرو 1919ع ۾ شايع ڪرايو. جنهن کان پوءِ ان جا ٻيا ڇاپا بہ ايندا رهيا. عام خيال اهو هو تہ جيئن تہ انهيءَ ڪتاب جي ٻولي ڪجهہ ڏکي هئي، ان ڪري گهڻا ماڻهو اُن مان لاڀ پرائي نہ ٿي سگهيا. ان ڪري ان کي ترجمو ڪيو وڃي. انهيءَ ڳالهہ کي مدنظر رکي، مون هن ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ان وقت هن ڪتاب جي پهرئين ڇاپي ۾ هڪ مترجم جي حيثيت ۾ مون لکيو هو تہ: "هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، ارتقا توڙي بنيادي سٽاءَ ۽ ساخت يا گرامر جي بيان ۾ بنيادي ۽ اهم ڪتاب رهيو آهي. جيتوڻيڪ ان کان پوءِ ان کان بهتر ۽ وڌيڪ تحقيق وارا ڪيئي ڪتاب اچي چڪا آهن. ڪيترائي نوان نظريا، ان جي رد ۾ پيش ٿي چڪا آهن، پر تہ بہ هن ڪتاب جي اهميت گهٽ ڪانہ ٿي آهي. سنڌيءَ جي داردي ٻولين ۽ لهندا سان رشتي ناتي قائم ڪرڻ جي ڏِس ۾ گريئرسن جو پنهنجي ليکي هڪ جداگانہ ۽ منفرد رايو آهي ۽ اُن مان ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ سميت ڪيترن ئي عالمن پنهنجن ڪتابن ۾ استفادو ڪيو آهي ۽ اهو سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي بيان ۾ هڪ اهم جاءِ والاري ٿو..."

۽ اڄ بہ ان ڳالهہ تي قائم آهيان تہ هيءُ هڪ اهڙو بنيادي ڪم هو جنهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي مختلف لهجن جي باري ۾ تحقيق جي روايت وڌي. جيتوڻيڪ گريئرسن تي اها بہ تنقيد ٿي تہ هُن، هِن ڪتاب جي لاءِ مواد ڪٺو ڪرڻ لاءِ هيٺينءَ سطح جي روينيو عملدارن کان ڪم ورتو جن مان ڪن اُن ڪم ۾ غير ذميواريءَ جو مظاهرو ڪيو ۽ ڪيس لهجن وغيره جي باري ۾ اڻپوري يا غلط معلومات مهيا ڪئي، پر تنهن هوندي بہ ان جي اهميت گهٽ ڪانہ ٿي.

سنڌي ٻوليءَ تي ٿيندڙ تحقيق جي حوالي سان انهيءَ ڪتاب جي سمورن جلدن جي اهميت هميشہ رهندي، اهو ئي سبب آهي، جو جڏهن "اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ فار پرزرويشن آف هيريٽيج آف سنڌ (سنڌ جي ثقافتي ورثي جي تحفظ واري اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ) پاران سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ آڳاٽن ڪلاسڪ ڪتابن جي ٻيهر ڇپائي ۽ ترجمي واري رٿا، اٿارٽيءَ لاءِ منظور ڪئي وئي تہ ان ۾ شامل ڪتابن ۾ هن ڪتاب کي بہ شامل ڪيو ويو.

هن رٿا جو ٻيو حصو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ جديد طرز جي 'سائونڊ اسٽوڊيو' جي تعمير آهي، جنهن تي پڻ ڪم هلندڙ آهي، ۽ خيال آهي تہ 2011ع جي وچ ڌاري اهو اسٽوڊيو تيار ٿيڻ کانپوءِ اٿارٽيءَ پاران سنڌي ٻوليءَ جي مختلف

لهجن ۽ محاورن کي محفوظ ڪرڻ سان گڏوگڏ اُن جي واڌاري، سکيا ۽ استعمال جي ڏس ۾ مختلف پروگرام ترتيب ڏئي، اُن جي ترقيءَ ۽ تحفظ جي ڏس ۾ ڪردار ادا ڪيو ويندو.

آخر ۾ آءٌ اينڊو مينٽ فنڊ ٽرسٽ جي چيئرمئن ۽ ميمبرن، خاص ڪري ان جي سيڪريٽري محترم عبدالحميد آخوند جا ٿورا مڃڻ پنهنجو فرض ٿي ڀانيان، جنهن اهو پراجيڪٽ اڻارتيءَ کي ڏياري، هڪ ڀيرو وري اهو ثابت ڪيو آهي تہ هو سنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۽ ثقافت لاءِ ڪيترو درد رکي ٿو.

مون کي اميد آهي تہ هن ڪتاب مان اسان جا محقق، عالم اديب ۽ سنڌي ٻوليءَ جا شاگرد ضرور لاڀ پرائيندا.

حيدرآباد، سنڌ

7 فيبروري2011ع

ڊاڪٽر فهميده حسين

چيئرپرسن

مقدمو

1 ـ هن ڪتاب جي مترجم ڊاڪٽر فهميده حسين اديبہ بنت اديب آهي. جيترو بہ هن ڪتاب جي اهميت جي باري ۾ لکي سگهجي ٿو اوترو ئي ڊاڪٽر فهميده حسين جي قابليت، ذهانت، محنت ۽ سنڌي ٻوليءَ سان سندس پيار، محبت، عشق، صداقت ۽ سچائيءَ لاءِ صفحن جا صفحا لکي سگهجن ٿا. آءٌ هن نياڻيءَ کي سالن کان سڃاڻان. سندس والد، محترم محمد يعقوب ميمڻ مرحوم سان منهنجي پهرين ملاقات، 1954ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اولڊ ڪئمپس ۾ واقع، 'سنڌي ڊڪشنري آفيس' ۾ ٿي، جتي پاڻ هڪ ريسرچر طور خدمت ڪندو هو. ميمڻ صاحب مان، مريادا ۽ ڏيا وارو انسان هو. جهڙو هو پاڻ قربائتو تهڙو ئي آهي سندس اولاد. ڏٺي ڪري سندس سڀ ٻار سدائين شاد ۽ آباد هجن!

ڊاڪٽر فهميده هوندي ته ڪيترن ئي ڪتابن جي ليکڪا آهي ۽ اُن سان گڏ ڪيترائي ڪتاب تاليف بہ ڪيا اٿس ته ايڊٽ بہ. ڊاڪٽر صاحبہ پنهنجيءَ قابليت ۽ ذهانت جو سچو ڪمال، هن ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ ۾ ڪم آندو آهي، هوندي بہ تہ هيءُ ڪتاب نہ فقط هڪ جڳ مشهور ڪتاب آهي، پر سنڌي ۽ لهندا زبانن جي ڳالهائيندڙن لاءِ، هيءُ هڪ اهم ۽ ڪارائتو ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد" جي مطالعي، سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي مطالعي، سنڌي ۽ برصغير جي ٻين زبانن جي تقابلي مطالعي، سنڌي ۽ لهندا جي لهجن جي اونهي تقابلي اڀياس ۾ تمام گهڻي مدد ڪري ٿو. ان کان سواءِ سر گريئرسن طرفان برصغير ۾ هند ـ آريائيءَ ٻولين جي پکيڙ جي باري ۾، هند ـ آريائي ٻولين جي شاخن جا نقشا، سنڌي ٻوليءَ ۽ ٻين ٻولين جي سرحدن ۽ ٻئي مواد جي باري ۾ هن ڪتاب ۾ گهڻي ڄاڻ ڏنل آهي.

ڊاڪٽر فهميده حسين صحيح چيو آهي تہ: "هيءُ ڪتاب، سنڌيءَ جي بڻ بنياد، ارتقا، توڙي بنيادي سٽاءَ ۽ ساخت يا گرامر جي بيان جي سلسلي ۾، هڪ بنيادي ۽ اهم ڪتاب آهي." پر منهنجي خيال ۾ هاڻ هن ڪتاب ۾ ڏنل مواد تي نظرثاني ٿيڻ گهرجي. اهوئي سبب آهي، جو سنڌيءَ ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾، هن مهاڳ ۾ دليلن سان بحث ڪري سر گريئرسن جي هڪ سئو سالہ پراڻي نظريي تي نئين سر نظر وڌي ويئي آهي، ۽ نتيجا پيش ڪيا ويا آهن.

2 ـ هيءُ ڪتاب هر دؤر ۾ پنهنجي اهميت جتائيندو رهيو آهي ۽ اڳتي بہ جتائيندو رهندو. ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ بابت مختلف ماهرن جي نظرين جو اڀياس ڪري سر گريئرسن، بر صغير جي ٻولين جي باري ۾ جيڪي نظريا پيش ڪيا هئا، سي اُن وقت (1919ع) ۾ تہ بلڪل تازا، نوان ۽ نئين سوچ وارا پئي لڳا، پر پوءِ جيئن جيئن لسانيات جي موضوع تي يورپ، آمريڪا ۽ برصغير ۾ ماڻهن جو مطالعو وڌندو ويو ۽ نوان نوان ڪتاب مارڪيٽ ۾ ايندا ويا، تيئن تيئن ٻين موضوعن سان گڏ علم التاريخ، علم اللسان ۽ علم الانسان وارن موضوعن تي ماڻهن جي سوچ ويچار ۾ بہ انقلابي تبديليون آيون؛ ويتر موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ، سنڌو ـ تهذيب ۽ برصغير جي تاريخ ۾ نوان انقلاب آندا. سر جان مارشل جي هنن ڪاوشن، دنيا جي ماهرن کي، سنڌو ـ تهذيب جي روشن باب تي نئين سر سوچڻ ۽ لکڻ جي دعوت ڏني. علم آثار قديمہ جي ماهرن جي کوجنائن، دنيا جي تهذيب ۽ تمدن واري تاريخي مواد، آريا ۽ آڻ ـ آريا واري نظريي ۽ اهڙين ٻين ڳالهين تي نئين سر سوچڻ ۽ لکڻ لاءِ ماهرن کي مجبور ڪيو. موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي آثارن جي کوٽائيءَ، سنڌو ـ تهذيب، اُن جي رهواسين، اُن تهذيب جي ڌار ڌار پهلوئن، اُن تهذيب جي ٺاهيندڙن ۽ اُن تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ وارا موضوع، ماهرن جي تحقيق جو مرڪز بڻجي ويا. نيٺ هن نظرئي تہ: "برصغير جون سڀ ٻوليون سنسڪرت مان ڦٽي نڪتل آهن"، تي نئين سري سان کوجنا

ڪري ماهرن پنهنجو فرض سمجهيو. ساڳيءَ طرح سان هيءَ نظريو تہ "سنڌي ٻوليءَ، وراچڊ اپڀرنش جي ذريعي، سنسڪرت جي هڪ شاخ آهي." ۽ "موجوده سنڌي ٻولي ٻارهين صدي عيسويءَ ڌاري وجود ۾ آئي آهي"، بہ ڪمزور محسوس ٿيڻ لڳو ڇاڪاڻ تہ اها سوچ برهمڻ جي هئي، جنهن کي پوءِ پهرين ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ، پنهنجي ڪتاب A Grammar Of Sindhi Language ۾ پيش ڪيو ۽ پوءِ سر گريئرسن بہ ساڳيءَ راءِ کي پنهنجي هن ڪتاب جي جلد اٺين ۾ بيان ڪيو. سر گريئرسن 'لساني لڳ لاڳاپا' واري عنوان هيٺ لکيو تہ:

"هن جلد ۾ لهندا جي تعارف واري حصي ۾ اهو سمجهايو ويندو تہ سنڌي ۽ لهندا گڏجي، هند آريائي ديسي ٻولين جي ٻاهرئين گهيري جو اتر – الهندو گروهہ ناهين ٿيون. ۽ انهن ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون خاصيتون آهن، جيڪي ڪين اُتر اولهہ واريءَ سرحد (N.W.F) جي داردي ٻولين سان ڳنڍيين ٿيون، خاص ڪري ڪشميريءَ سان. آءٌ هتي ان عام حقيقت جي باري ۾ اڳوات راءِ ڏيڻ بدران انهن نڪتن ڏانهن ڌيان ڏيندس، جيڪي خاص ڪري سنڌيءَ سان واسطو رکن ٿا."

اهڙيءَ طرح هن اڳتي 'سنڌيءَ جو بنياد'، عنوان هيٺ وري هيئن لکيو آهي:

"اسان جي اڳيان پراڪرت ويا ڪرڻي، مارڪنڊيہ (xviii_I) جي وضاحت آهي تہ سنڌ ۾ ڳالهائجڻ واري 'اپڀرنش پراڪرت' کي، 'وراچڊ' سڏيو ويندو هو جنهن مان سنڌي ڦٽي نڪتي آهي."

3 _ بهرحال جيتري آهي سنڌو – تهذيب جي تاريخ قديم، اوتري ئي آهي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ قديم. هن تهذيب ۽ ٻوليءَ جي قدامت ۽ بڻ بنياد لاءِ ماهرن ڌار ڌار رايا ڏنا آهن. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر ٽرومپ کان وٺي سر گريئرسن تائين ۽ ويجهڙائيءَ ۾ مسٽر ڪولن ماسيڪا سميت اڪثر پرڏيهي ماهرن ۽ ڏيهي ماهرن ۾ مرزا قليچ بيگ، ڪاڪو ڀيرومل، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ٻيا هن راءِ جا آهن تہ "سنڌي ٻولي، سنسڪرت جي شاخ آهي ۽ اُن لحاظ سان سنڌي زبان هند – آريائي ٻولين سان واسطو رکي ٿي."

4 _ (الف) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پهريون ڏيهي عالم آهي، جنهن سنڌي ٻوليءَ جي قدامت، اُن جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾ مٿي ڄاڻايل سيني ماهرن جي راءِ سان اختلاف ڪيو ۽ رايو ڏنو تہ:([1])

موجوده سنڌي ٻولي، سنئون سڌو سنسڪرت مان نڪتل نہ آهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري مقامي پراڪرت يا پراڪرتن مان اُسري. اُها هند– آريائي ٻولي آهي. لهندا (سرائڪي، ٻهاولپوري، ملتاني، ديري والي، هندڪو) ڪشميري ۽ اُترئين سنڌو– ماٿر جون داردي ٻوليون، اُن جون ڀينرون آهن. بودباش جي لحاظ سان اهي مڙيئي سنڌو– ماٿر جون آڳاٽيون هند– آريائي ٻوليون آهن. پر سناءَ ۽ تاريخي ارتقا جي لحاظ سان اهي هن براعظم جي ٻين هند– آريائي ٻولين کان نراليون آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن جي بناوت ۽ اوسر ۾ مُنڊا ۽ داردي ٻولين کان سواءِ هند– ايراني ۽ اولهہ کان ٻين داخل ٿيندڙ ٻولين جي اثر کي پڻ دخل آهي."

هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڏنل رايِن ۾ تضاد بہ ڪهڙو آهي هُو هڪ طرف لکي ٿو تہ:

"بود باش جي لحاظ کان اِهي مڙيئي سنڌو– ماٿر جون آڳاٽيون 'هند– آريائي' ٻوليون آهن، پر سناءَ ۽ تاريخي ارتقا جي لحاظ سان اهي هن براعظم جي هند– آريائي ٻولين کان نراليون

---

[1] بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڇاپو ٽيون، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1990ع/1411هہ ص 44.

آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن جي بناوت ۾ اوسر ۾ ڦنڊا ۾ دراوڙي ٻولين کان سواءِ هند۔ ايراني ۾ اولھ کان ٻين داخل ٿيندڙ ٻولين جي اثر کي پڻ دخل آهي.“ (ص 33)

(ب) تہ ٻئي هنڌ لکي ٿو تہ:

”سنڌي انهيءَ وراچڊ اپڀرنش مان نڪتل ڪانهي، جنهن جو اڳين نحوين ذڪر ڪيو آهي، سنڌيءَ جو خمير سنڌ جي سرزمين ۾ تيار ٿيو. ان جو بنياد اُن جو پنهنجو موروثي سرمايو آهي، جنهن جي تاريخ سنسڪرت کان اڳ واري پروٽو۔ پراڪرت يا پهرين پراڪرت تائين پهچي ٿي.“ (ص 33).

(ت) تہ وري ٽئين هنڌ لکي ٿو تہ:

”قديم دؤر اٽڪل چوٿين صدي عيسويءَ ۾ اُن کان اڳ وارو زمانو آهي، جنهن کي ’سنڌ جي ٻولي يا ٻولين وارو دؤر‘ چئي سگهجي ٿو اُن وقت سنڌي ٻولي يا ٻوليون ضرور هيون، مگر ’سنڌي ٻولي‘ جنهن جي اسان کي علمي ڄاڻ آهي، سا اڃا ناپيد هئي. هن عرصي ۾ سنڌ ديس جي ٻوليءَ يا ٻولين تي سامي، دراوڙي ۽ آريائي ٻولين جو اثر پيو.

’مئن جي دڙي‘ جي آثار قديمہ مان مليل مواد ۽ معلومات جي بناءَ تي چئي سگهجي ٿو تہ ’سنڌ جي قديم ٻولي‘ شايد ڪا ’سامي‘ زبانن جي سٽ مان هئي، جنهن تي دراوڙي ۽ پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو. انهن آريائي ٻولين مان، هن قديم زماني ۾ سنڌ جي ٻوليءَ تي گهڻي ۾ گهڻو اثر ايراني ۽ دردي ٻولين جو پيو ۽ اُن بعد پالي پراڪرت ذريعي سنسڪرت جو. (ص 1 ۔ 2)

بهرحال ڊاڪٽر صاحب اڳتي هلي پنهنجن انهن خيالن کي بدلايو آهي.

5 ۔ (الف) هن سلسلي ۾ ٽئين نظرئي جو محرڪ محترم سراج الحق ميمڻ آهي، سراج صاحب جو رايو آهي تہ:

”سنڌي سنسڪرت جي ڄائي نہ پر سنسڪرت سنڌي جي ڄائي آهي.“ ([1])

سراج صاحب، پنهنجي هن نظرئي جي مدد سان اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ مشرق توڙي مغرب جي تهذيب ۽ ٻولين جو اصل مقام ۽ بنياد، سنڌو۔ ماٿر آهي، جتان سنڌ ملڪ جي ماڻهن، اولھ طرف يعني بابل ۽ ميسوپوٽيميا وارن خطن ڏانهن پنهنجي تهذيب ۽ زبان کي پکيڙيو. سراج صاحب جو خيال آهي تہ ’سميري تهذيب جو سنڌو۔تهذيب تي ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيو آهي، بلڪ ’التوبابل‘ ۽ ’سمير‘ جي تهذيب تي، سنڌو۔تهذيب (هڙپا ۽ موهن جي دڙي واري تهذيب) جا اثر نمايان نظر اچن ٿا، جيڪا واپارين ۽ تاجرن جي معرفت اوڏانهن پهتي ۽ پکڙجي وئي.“

(ب) سراج صاحب وڌيڪ لکي ٿو تہ:

سنڌي جيڪڏهن سنسڪرت لفظن جي مرهون منت آهي تہ سنسڪرت تي تہ سنڌيءَ جو اُن کان بہ وڏو قرض آهي، سنسڪرت تہ هڪ طرف سان سنڌيءَ جي ڄائي آهي، سڌيءَ طرح نہ سهي، اڻ سڌيءَ طرح ئي سهي.“ ([2])

6 ۔ (الف) اهڙيءَ طرح ڀارت جي مشهور سنڌي ڀاشا وگياني، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي بہ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ رايا ڏنا آهن، هن مهراڻ رسالي لاءِ انٽرويو ۾ فرمايو تہ:

---

[1] سراج الحق ميمڻ، سنڌي ٻولي، حيدرآباد سنڌ، عظيم پبليڪيشن، 1964ع، پيش لفظ ص 4

[2] ايضاً

"مان ان نتيجي تي پهتو آهيان تہ جيڪا موهن جي دڙي جي ٻولي هئي، تنهن کي پروٽو-انڊو-يورپيئن نسل جي ٻولي مڃڻي پوندي. اسان کي مڃڻو پوندو تہ اُتي ڪا اهڙي قوم هئي، جيڪا پروٽو-انڊو- يورپيئن يا آرين کان اڳ هن جو نسل هو. هنن جي ٻولي ويدن جي سنسڪرت کان اڳ وارن لهجن مان هڪ پراڻو لهجو هو جيڪو هُو ڳالهائيندا هئا." (1)

(ب) ڊاڪٽر جيٽلي پڻ هندُ سنڌي ٻوليءَ کي 'ناگر اپڀرنش' جي شاخ ٿو ڪوٺي. هو International Encyclopedia Of Indian Literature جي جلد اٺين (سنڌي ٻوليءَ جو ادب) جي مهاڳ ۾ Brief Survey جي سري هيٺ، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ہہ رايا ٿو ڏئي.

هُو لکي ٿو تہ:

"جيتري قدر 'وچ واري هند ـ آريائي' Middle Indo -Aryan جي حيثيت جو واسطو آهي، موجوده سنڌي 'ناگر يا' يا 'شئورسيني اپڀرنش' سان گڏيل هڪ جهڙائي ڏيکاري ٿي، جيڪا (شئورسيني اپڀرنش) هندستان جي اُن زماني ۾ ساهتيہ ٻولي هئي، جيڪو زمانو نئين هند-آريائي ٻولين جي وجود کان اڳ هو پر اسان وٽ لکت ۾ ڪوبہ اهڙو رڪارڊ موجود ڪونهي، جيڪو 'ناگر اپڀرنش' جي هڪ مقامي لهجي جي مختلف خصوصيتن جي اڀياس ڪرڻ ۾ اسان جي مدد ڪري، چو تہ 'ناگر اپڀرنش'، سنڌو-ماٿر جي هيٺين خطي، جتان سنڌي ٻولي، هڪ نئين هند-آريائي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ غالباً 1000ع ڌاري وجود ۾ اچي اُسري هئي." (2)

مارڪنڊيہ جو حوالو ڏيندي ڊاڪٽر جيٽلي لکي ٿو تہ:

"مارڪنڊيہ (17 صدي عيسوي) پنهنجي ڪتاب Prakrta_Sarvasa ۾ لکي ٿو تہ 'وراچڊ اپڀرنش'، سنڌو-ديش ۾ ڳالهائي ويندي هئي. هن (مارڪنڊيہ) وراچڊ جون خاص خاص خصوصيتون بہ بيان ڪيون آهن. پر افسوس آهي جو مارڪنڊيہ جا بيان ڪيل اهي مثال ۽ وراچڊ جون اهي خصوصيتون سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي خصوصيتن سان هڪ جهڙائي نٿيون رکن. ۽ نہ وري وراچڊ ۾ ڪو ادبي مواد ملي ٿو جيڪو اسان کي اُن ٻوليءَ جي لسانياتي ساخت جاچڻ ۾ مدد ڪري سگهي." (3)

7 _ (الف) ڪي ڏيهي ۽ پرڏيهي ماهر، آرين جي، هن برصغير ۾ ٻاهران اچڻ واريءَ راءِ کي قبول ئي نٿا ڪن. هنن جو رايو آيو آهي تہ آريا اصل سنڌو- ماٿر جا اصلوڪا ۽ قديم رهاڪو آهن. هُو ڪٿان بہ ٻاهران ڪونہ آيا آهن، ان ڪري آريائي ٻولين کي ٻاهريون ٻوليون سڏڻ درست راءِ نہ آهي."

هن سلسلي ۾ 'پنڊت دوارڪا پرشاد' پنهنجي ڪتاب 'سنڌ جو پراچين اتهاس' ڀاڱي ٻئي ۾، آرين کي سنڌو تهذيب جا اصلوڪا رهاڪو ٿو سڏي. هُو لکي ٿو تہ:

مون کي وشواس آهي تہ اسان جي سڀيتا، ڏارين ملڪن جي سڀيتا جي درخت جي شاخ نہ، پر انهن جو بنياد آهي، يعني سميريئن ۽ مصري سڀيتا. اسان جي سنڌو-يعني ڀارت ورش جي سڀيتا جا ميوا آهن." (4)

---

[1] جيٽلي، مرليڌر ڊاڪٽر: ڳالهہ ٻولهہ سماهي مهراڻ 1/1991، ص ص 187 ۽ 188

[2] Ganga Ram Garg, Dr, International Encyclopedia of Indian Literature, Vol: viii, Sindhi Literature, p.10

[3] Ganga Ram Garg, Dr, Op, Cit.p.10

[4] دوارڪا پرشاد: سنڌ جو پراچين اتهاس، ڀاڱو 2، حيدرآباد سنڌ، جون 1944ع، ص 135.

پنڊت دوارڪا پرشاد اڳتي لکي ٿو ته:

"سپيتا ۽ ڏوم جي پيٽ ڪنڌي به ڏسڻ ۾ ايندو ته موهن جي دڙي جا ماڻهو وئدڪ هندو آريا هئا." ([1])

پنڊت دوارڪا پرشاد جي 1944ع ۾ ڏنل اها راءِ، ڊاڪٽر ڪرشنا راءُ جي 1982ع ۾ ڏنل راءِ سان هڪ جهڙائي رکي ٿي. پنڊت دوارڪا اچا به اڳتي لکي ٿو ته:

"اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته مهن جي دڙي يا هڙاپا ۾ جيڪي ماڻهو رهندا هئا، تن مان گهڻو اندازو وئدڪ يعني هاڻوڪن هندن جي وڏن جو هو مگر انهن جي سپيتا ۾ زماني گذرڻ سبب، انقلاب ضرور اچي ويو." ([2])

بهرحال جڏهن رگ ويد ئي ڇهه سئو ق.م ڌاري لکيو ويو هو ته پوءِ موهن جي دڙي وارا آريا ويدڪ ڪيئن ٿيا؟ ان سلسلي ۾ اڳتي بيان ڪيل ڳالهين مان خبر پوندي.

(i) ڊاڪٽر ڪرشنا راءُ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ لکي ٿو ته:

"سنڌو- ماٿر جي رهاڪن جي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ ماهرن جي راءِ ۾ گهڻو اختلاف آهي. هڪڙن جو رايو آهي ته سنڌو- ماٿر جا رهاڪو دراوڙ يا مُنڊا گروهه واري نسل سان واسطو رکن ٿا. جڏهن ته ٻين جو خيال آهي ته اِهي در اصل آريا نسل وارا هئا. 'فادر هيراس' ۽ ويجهڙائيءَ ۾ روسي ودوانن، سنڌن ٻوليءَ جي نشانين جي، لفظن جي شروع ۽ آخر ۾ استعمال جي تجزيي جي مدد سان رايو ڏنو آهي ته انهن لوڪن جي ٻولي 'قديم دراوڙي' (Proto_ Dravidian) هئي. انهيءَ هوندي به اهي سڀئي رايا ظني آهن ۽ 'هڪ اندازي' (assumption) تي مدار رکن ٿا." ([3])

(ii) ڊاڪٽر ڪرشنا راءُ اڳتي لکي ٿو:

"سنڌو- ماٿر جي لکت جي پڙهڻيءَ مان ثابت ٿيو آهي ته سنڌو- ماٿر ۾ رهندڙ اصلوڪي قوم، 'آريا' ۽ 'اشور'، هڪ گڏيل نسل واري اُها قوم هئي، جنهن جو اصل نسل، تهذيب ۽ تمدن ساڳئي بڻ بنياد وارو هو. اها جاتي، سنڌو- ماٿر ۾ ڪتان ٻاهران آيل 'نئين جاتي' (new comers) ڪانهي، پر اها قوم ۽ اُن جا ماڻهو جُڳن کان، هن ئي 'سرزمين' (سنڌو- ماٿر) جا اصلوڪا رهاڪو آهن، ۽ اُهي ماڻهو (اشور ۽ آريا)، تيستائين هن ئي ماٿريءَ ۾ رهندا هئا، جيستائين سنڌو- تهذيب قائم هئي، يعني اُن جو خاتمو نه ٿيو هو.

اهي ماڻهو هڪ ٻئي کان تڏهن الڳ ٿيا، جڏهن سنڌو- تهذيب جو خاتمو ٿيو اُها قوم آريا (Aryans) جي نالي سان، سنڌن همعصر تهذيب ۽ تمدن وارين قومن وٽ، سڃاتي ويندي هئي. اها گڏيل نسل واري (آريا ۽ اشور) قوم، انسان ذات جي چئن وڏين ۽ طاقتور قومن ۾ شمار ٿيندي هئي. اُنهن مان هڪ قوم ته هئي سنڌو- ماٿر واري قوم ۽ باقي ٽي قومون هيون: سامي، هامي ۽ توراني." ([4])

---

[1] ايضاً، ص 135

[2] ايضاً ص. 137

[3] Krisna Rao, Dr. M.V.N. Indus script Deciphered Delhi, 110035, B.N. Printers 4240, Budh Nagar, Rampura, 1982, Inner Cover, p.2

[4] Krisna Rao, Dr. Op. Cit, P.2

بهرحال پنڊت دوارڪا پرشاد ۽ ڊاڪٽر ڪرشنا راءِ جي انهن راين کي سامهون رکي، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ ۽ سر گريئرسن جي آرين جي ٻاهران اچڻ واريءَ نظريي کي رد ڪرڻ لاءِ دليل سامهون اچن ٿا. ڊاڪٽر ڪرشنا راءِ جي انهيءَ نظرئي، شري گنگا رام سمراٽ ۽ سوامي سنڪرانند جي نظرين جي پٺڀرائي ڪئي آهي. هنن راين جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته اهو مجڻ درست نه آهي ته ڪو ڌارين جي حملن جي ڪري سنڌو- ماٿر جا اصلوڪا رهاڪو پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي پر وارن جهنگلن، جبلن ۾ پناهه گاهن ۾ پنهنجي ڪٽنب جي ڀاتين ۽ مال سميت وڃي لڪا هوندا.

جيڪڏهن آرين جي حملي واري راءِ کي ڪٿي قبول به ڪجي، تڏهن به هڪ ته حملي آور ايتري وڏي تعداد ۾ هئا ڪون. جو سنڌو- ماٿر جا سڀ جا سڀ رهاڪن پنهنجا آجها ڇڏي ڀڄي ويا هجن. ۽ آرين سڄي سنڌو - ماٿر واري علائقي تي هڪ ئي وقت قبضو ڪري ورتو هوندو. البت سنڌو- ماٿر جي قومن ۽ قبيلن، حملي آورن جي آڻ مڃي هونديءَ ۽ اُنهن کي پنهنجو فاتح قبول ڪري هٿيار ڦٽا ڪيا هونداٿون. اهو ئي سبب آهي جو هزارين سالن جي گذرڻ وڃڻ جي باوجود، سنڌو- تهذيب ۽ تمدن جي ڪيترن ئي پهلوئن ۾ تسلسل قائم رهيو آهي ۽ اڄ تائين اهو رهندو آيو آهي.

8- (الف) منهنجي خيال ۾ سنڌ جي اڪثر ماهرن، سر گريئرسن جي ساڳئي موضوع تي لکيل هن جڳ مشهور ڪتاب جي، جلد پهرئين جو مطالعو ئي نه ڪيو آهي. انهن گهڻو ڪري جلد اٺين کي ئي پڙهيو آهي، ۽ اُن ۾ ڏنل راءِ کي ئي سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد لاءِ آڌار بڻايو آهي، پر جڏهن ساڳئي ڪتاب جي جلد پهرئين جو اڀياس ٿو ڪجي ته اهو چٽيءَ طرح معلوم ٿو ٿئي ته خود سر گريئرسن ، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾ جلد اٺين ۾ پنهنجي ڏنل راءِ تان ڦري ويو آهي. پڙهندڙن جي اطلاع لاءِ ڪتاب جو جلد اٺون 1919ع ۾ شايع ٿيو هو. جڏهن ته ساڳئي ڪتاب جو جلد پهريون، اٺين جلد جي ڇپجڻ ظاهر ٿيڻ کان اٺ سال پوءِ، يعني 1927ع ۾ شايع ٿيو هو. جلد پهرئين ۾ قابل احترام مصنف، سنڌس اُنهن سڀني جلدن ۾ ڏنل راين جو نئينءَ نظر سان تجزيو ڪيو آهي. ۽ جلد پهرئين ۾ سنسڪرت ٻوليءَ کي آرين جي اصلوڪي زبان نه، پر اُن (سنسڪرت) کي، سنڌو- تهذيب جي اتر- اولهه طرف سنڌوءَ جي ڪناري تي روزانه وهنوار ۾ استعمال ٿيندڙ پراڪرت جي هڪ لهجي 'اُڌيچيه' جي به هڪ شاخ جو سڌاريل ۽ سنواريل روپ بيان ڪيو آهي.

سر گريئرسن پنهنجي مذڪوره ڪتاب جي جلد پهرئين ۾ لکي ٿو ته:

> "سنڌو نديءَ جي ڪنڌيءَ وارن لهجن مان هڪ لهجي، سنسڪرت جو روپ ورتو هو." ([1])

سر گريئرسن ٻئي هنڌ لکي ٿو ته:

> "ٻئي طرف برصغير جي سر اولهه طرف، ايراني ٻولين واري خطي سان لڳو لڳ، هڪ لهجو ڪلاسيڪل سنسڪرت جي اوسر جو سرچشمو بڻيو. هن لهجي جي وجود جي شاهديءَ پراڪرت جي ٻئي درجي مان ملي ٿي." ([2])

(ب) ساڳيءَ طرح امپيريئل گزيٽيئر آف انڊيا جو ايڊيٽر به سنسڪرت کي اُڌيچيه پراڪرت جي، هڪ لهجي جو، سڌاريل ۽ سنواريل روپ ٿو ڄاڻائي. هُو لکي ٿو ته:

> "اها دعوي ڪرڻ هڪ غلطي آهي ته برصغيرجي ڪابه 'هاڻوڪي' (modern) ٻولي، سنسڪرت مان ڦٽي نڪتي آهي. وڌ ۾ وڌ ايئن چئي سگهجي ٿو ته اُها ٻولي ۽ سنسڪرت ساڳئي بنياد مان ڦُٽي نڪتل آهن." ([1])

---

[1] Grierson G, Linguistic Survey of India. Vol:1 Part 1, p.123

[2] Ibid.

(ت) هن بيان مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته برصغير جي ڪابہ ٻولي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتل ڪانهي، پر سنسڪرت ته پاڻ اتر- اولهه واري خطي ۾ رائج پراڪرت جي هڪ لهجي، 'اديچيہ' جي ان شاخ جو سڌاريل ۽ سنواريل روپ آهي، جيڪو سنڌو- ماٿر جي ڪناري واري اُن علائقي ۾ ڳالهايو ويندو هو.

9- هن راءِ کي هاڻ گهڻو ڪري هر ماهر قبول ڪيو آهي ته سنڌو- ماٿر جي تهذيب، آرين جي بر صغير ۾ اچڻ کان اڳ جي تهذيب آهي. آثار قديمہ علم الانسان ۽ علم التاريخ جا سڀ ماهر هاڻ هن فيصلي تي پهتا آهن ته **سنڌو- تهذيب ۽ ان جي تهذيب جا ناهيندڙ ڪٿان ٻاهران، ڪنهن ٻئي علائقي مان لڏي هت ڪونہ آيا هئا، پر سنڌو تهذيب، سنڌو- ماٿر جي اصلوڪي ۽ مقامي تهذيب آهي، جيڪا سنڌو- ماٿر جي سر زمين ۾ ئي پيدا ٿي آهي، هن سر زمين ۾ ئي اها تهذيب اسري آهي، هتي ئي وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ هن ئي واديءَ ۾ نشونما پاتي اٿس. اِها تهذيب ختم ڪانہ ٿي آهي، پر ان ۾ تسلسل موجوده زماني تائين رهندو آيو آهي.**

10 - (الف) اڳ ۾ چيو ويو آهي ته آرين جي حملي وقت سنڌو- ماٿر جا، سڀ جا سڀ رهاڪو پنهنجا ماڳ ۽ مڪان ڇڏي هتان ڀڄي ڪونہ نڪتا هوندا، پر آباديءَ جي اڪثريت، حملي آورن اڳيان پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪري سندن آڻ مڃي هوندي ۽ اُنهن کي پنهنجو حڪمران قبول ڪيو هوندو. جيڪڏهن سٺو فيصد آبادي هتان لڏي وڃي ها ته پوءِ صرف موجوده سنڌ واري علائقي ۾ ئي، سنڌو- ماٿر ۾ رهندڙ قديم جاتين جمڙوڪ: مهاڻن، پٽين (واٽين) ، ماڇين، ميربحرن، اوڏن، ڀيلن، باگڙين، ڪولهين (ڪوهلن) شودرن (سودرن) آهيرن، ايرن، پرهياڙن ۽ بروهين جو وجود ئي نہ هجي ها.

(ب) (i) سنڌو- ماٿر جي قديم لوڪن جي، پنهنجي پنهنجي علائقي ۾، رهجي وڃڻ ڪري، ۽ هزارين سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، هن ماٿر ۾، تهذيب ۽ تمدن جو تسلسل قائم رهندو آيو آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. البت اهو قبول ڪرڻو پوندو ته وقت بہ وقت فاتح قومن جي ٻولين جو اثر، سنڌو- تهذيب جي قديم ٻوليءَ تي ٿيندو رهيو آهي.انهيءَ ڪري ئي 'سنڌوئي' لوڪن جي ٻوليءَ جو لغوي خزانو گاڏڙ ٿيندو ويو آهي. پر 'سنڌوئي ٻوليءَ' جي صوتي، صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءَ تي، آرين توڙي ٻين فاتح قومن جي ٻولين جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءَ جو ايترو گهڻو اثر ڪونہ ٿيو اهو سٽاءَ اڄ بہ اهوئي قديم آهي.

(ii) اها دعوي بہ صحيح ڪانهي ته سنڌو- تهذيب ۾ رائج ٻولي، آرين جي فتح کان پوءِ بلڪل ختم ٿي ويئي يا مري ويئي. جيڪڏهن ايئن ٿيو هجي ها ته پوءِ سنڌو- ماٿر جي قديم ٻوليءَ جي باقيات، 'اوڏن'، 'ڀيلن'، 'باگڙين' ۽ 'بروهين' توڙي سنڌو- ماٿر مان لڏي ويل 'جپسين' جي ٻولين جي روپ ۾ زنده نہ هجي ها. هزارين سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، اهي قديم ٻوليون، موجوده وقت تائين زنده رهنديون آيون آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته قديم ٻوليءَ ۾ تسلسل قائم رهندو آيو آهي.

11 - **سنڌو تهذيب مقامي تهذيب آهي:**

سنڌو- ماٿر جي تهذيب ۽ تمدن توڙي اُن علائقي ۾ رائج ٻوليءَ ۾ تسلسل جي باري ۾ دليل ڏيڻ کان اڳ، هن موضوع تي بحث ڪرڻو آهي ته سنڌو- تهذيب مقامي يعني هن سر زمين جي اصلوڪي/بنيادي يعني ديسي تهذيب آهي يا

---

[1] Ethnology, Languages, Literature and Religions of India, Reprinted from the third edition of the Imperial Gazetteer of India, (1907_09), Oxford at Clarenden Press, 1931.pp.357_358

هيءَ تهذيب ٻاهران آئي آهي؟ هن سلسلي ۾ آثار قديمہ جي ماهرن، سر جان مارشل ۽ مارٽمر وهيلر توڙي ٻين ماهرن جي راءِ هاڻ عالم آشڪار آهي. هن سلسلي ۾ بلڪل ويجهڙائيءَ ۾ قائم ڪيل رايا پيش ڪجن ٿا:

(الف) مٿي ڊاڪٽر ڪرشنا راءِ جي ڪتاب مان، هُن جي راءِ کي هُوبهو دُهرايو ويو آهي، پر هُن جو رايو ۽ جيڪي رايا هيٺ ڏجن ٿا، اُنهن ۾ پڙهندڙ خود فرق محسوس ڪري سگهندا. پاڪستان جو مشهور ماهر لسانيات، مؤرخ ۽ ماهر بشريات، ڊاڪٽر مهر عبدالحق سنڌو- ماٿر جي اصلوڪن رهاڪن کي ٻاهران آيل ماڻهو تسليم نٿو ڪري، هن جي راءِ موجب اهي ماڻهو سنڌو- ماٿر جا اصلوڪا رهاڪو آهن.

هُو لکي ٿو تہ:

"اها راءِ تہ سنڌو- ماٿر جي تهذيب ۽ تمدن، ڪٿان ٻاهران آيل ماڻهو پاڻ سان کڻي آيا، يا سنڌو تهذيب ڪٿان ٻاهران لڏي آيلن جي تهذيب ۽ تمدن تي مدار رکي ٿي، يا اِها تهذيب، هڪ پراڻي سوچ، يا اهو هڪ پراڻو نظريو آهي: انهيءَ سوچ تي هاڻي نظر ثاني ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڇاڪاڻ تہ تحقيق کان پوءِ نيون سوچون ۽ نوان نظريا، انهيءَ پراڻيءَ سوچ ۽ پراڻي تحقيق تي حاوي پئجي چڪا آهن.

نئين تحقيق، نئين سوچ ۽ نون نظرين کي جنم ڏنو آهي، جنهن موجب 7000 ق - م ڌاري، سنڌو- ماٿر جي مقامي تهذيب ۽ تمدن جي نشونما ٿي، ۽ واهن (آبڪلاڻي) ذريعي، زرعي آباديءَ واري طريقي جي ابتدا ٿي." ([1])

(ب) اهڙيءَ طرح پاڪستان جي آرڪيالاجي کاتي جي اڳوڻي ڊائريڪٽر جنرل ۽ مشهور ماهر آثارِ قديمہ ڊاڪٽر محمد رفيق مغل صاحب، 4 مئي، 1996ع تي، ڪراچيءَ ۾ روزانہ ڊان (انگريزي) اخبار ۾، انهيءَ سلسلي ۾ "سنڌو - تهذيب" جي باري ۾، پنهنجي انٽرويوءَ ۾ هيٺئن فرمايو هو:

"وثوق وارن ثبوتن ۽ دليلن سان مون انهيءَ نظرئي کي رد ڪيو آهي تہ سنڌو- تهذيب ڪا ڪٿان ٻاهران يعني ميسوپوٽيميا يا ايران کان، هن علائقي ۾ آيل آهي. مون پنهنجيءَ تحقيق ذريعي ثابت ڪيو آهي تہ سنڌو- ماٿر جي تهذيب، ڏيهي يعني مقامي (indigenous) تهذيب آهي، جنهن جون پاڙون، سنڌو- تهذيب ۾ ئي کُتل آهن، ۽ جيڪا سنڌو- ماٿر مان اُڀري، اُسري، وڌي ۽ ويجهي آهي، سنڌو- ماٿر مان ئي پروان چڙهي آهي. هن تهذيب جو خاتمو بہ، هن ئي واديءَ ۾ ٿيو." ([2])

(ت) ساڳيءَ طرح وسڪانسن- يونيورسٽيءَ جي انٿراپالاجي شعبي جو پروفيسر، ڊاڪٽر جي- مارڪ ڪنائر (J. Mark, Kenoyer)ڪيتري ئي عرصي کان، هڙپا جي کنڊرن جي کوٽائي ڪري رهيو آهي. ڊاڪٽر ڪنائر، ڪراچيءَ ۾ جون 1997ع ۾ Ancient Cities of Indus Valley جي موضوع تي ڪوٺايل هڪ سيمينار ۾، هن موضوع تي، هڪ پيپر ۾، پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو تہ:

"اهو سمجهڻ غلط آهي تہ سنڌو- تهذيب ۽ اُن جي شهرن کي ڪو ٻاهران آيل ماڻهن يا قومن اچي تعمير ڪيو، پر در اصل هڙپا شهر واري حصي کي، هتي جي مقامي ڏيهي ماڻهن

---

[1] Mahar Abdul Haq, Dr, The Soomras, Multan, Beacon Books, 1992, P.4

[2] Mughal M. Rafique, Dr: Interview, Published in Daily Dawn, Karachi, May 4, 1996.

3300 ق۔ م کان 2600 ق۔ م ڏاري آباد ڪيو هو ۽ اهڙو ڪوبہ ثبوت نٿو ملي تہ هن علائقي ۾ ڪا ٻاهرين/ڌاري قوم اچي قيام پذير/آباد ٿي هجي.“ (1)

(ث) هنن بيانن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌو۔ تهذيب ڪا ٻاهران آيل تهذيب ڪانهي، پر اها هن سر زمين جي مقامي تهذيب ٿي آهي.

هاڻ ڏسڻو هي آهي تہ انهيءَ مقامي تهذيب جا جوڙيندڙ (معمار) ڪير هئا؟ سر گريئرسن اهو بہ قبول ڪري ٿو تہ آرين جي اچڻ کان اڳ، بر صغير ۾ دراوڙ قومون آباد هيون، هُو پنهنجي مذڪوره ڪتاب جي جلد پهرئين ۾ لکي ٿو تہ:

آثار قديمہ جا سڀ ماهر هن راءِ تي متفق آهن تہ آرين جي اچڻ کان اڳ، بر صغير ۾ دراوڙ قومون آباد هيون، اُهي قومون دراوڙي ٻولي ڳالهائينديون هيون.“ (2)

12۔ اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌو۔ تهذيب ڪنهن ٻاهران آيل ماڻهن جي تهذيب نہ آهي، پر اها هن سرزمين جي مقامي تهذيب آهي، جيڪا هتي جي ماڻهن ٺاهي هئي. هن دليل جي آڌار تي اها بہ دعوي ڪري سگهجي ٿي تہ سنڌي زبان هن مقامي تهذيب جي ٿي جائي آهي ۽ اها دعوي بي بنياد آهي تہ سنڌي زبان، ڪا سنسڪرت جي شاخ آهي.

(الف) مٿي عرض ڪري آيو آهيان تہ ڊاڪٽر ٽرمپ پهريون عالم هو جنهن اها دعوي ڪئي هئي تہ ’سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ آهي.‘ (3)

هن وڌيڪ لکيو تہ:

”سنڌي نج سنسڪرتي ٻولي آهي، هيءَ ٻولي اُتر۔ اولهہ وارين ٻين ڏيهي ٻولين جي ڀيٽ ۾، پرڏيهي (ڌارئين) عناصرن کان وڌيڪ آجي آهي، پراڪرت جا پراڻا وياڪرڻي، شايد ڪو سهڻو سبب ڏيئي سگهن ۽ اهو پڌائي سگهن تہ اپڀرنش جو اهو ڪهڙو لهجو آهي، جنهن مان سنڌي پراڪرت جي سيني کان بگڙيل لهجي جي صورت ۾ ڦٽي نڪتي آهي: پر جڏهن سنڌيءَ جي پنهنجين ڀينر ٻولين سان، وياڪرڻ جي نقطہ نظر سان ڀيٽ ڪجي ٿي، تڏهن اسان، سنڌيءَ کي، ٻين ڏيهي ٻولين جي مقابلي ۾ اولين حيثيت ڏيون ٿا. هيءَ ٻولي هاڻوڪي دؤر جي مرهٽي، هنديءَ پنجابي ۽ بنگاليءَ کان قديم پراڪرت کي وڌيڪ ويجهي آهي. ۽ هن ٻوليءَ وياڪرڻ جي سيني مکيہ نقطن کي پاڻ وٽ سانديو ۽ سنڀاليو آهي: انهيءَ ڪري سڀ ڀينر ٻولين هن سان ساڙ رکن ٿيون.“ (4)

(ب) ڊاڪٽر ٽرمپ هيٺن بہ لکيو هو تہ:

”سنڌيءَ ۾ جيڪي خصوصيتون آهن، تن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي، قديم پراڪرت سان ويجهڙائي رکي ٿي.“ (5)

---

[1] Kenoyer, J.Mark, Lecture on Ancient Cities of Indus Valley, Karachi, Dawn (English) June, 1997.

[2] Grierson. G, Linguistic Survey of India. Vol: I, Op.Cit, 1927, P.130

[3] Trumpp, E, Dr, A Grammar of Sindhi Language, Op.Cit.Introduction, PP. i&ii.

[4] Ibid.

[5] Ibid.

(ت) ڊاڪٽر ٽرمپ اڳتي هلي، پنهنجي اُنهيءَ دعوي (سنڌي اپڀرنش مان ڦٽي نڪتي آهي) کان پاڻ شڪي ٿيو آهي، ۽ پنهنجي ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو ته:

"سنڌي ٻوليءَ پنهنجي اصلي بڻ بنياد کان ڇڄڻ واريءَ حالت جي وقت واريون قديم پراڪرت جهڙيون سڀ خصوصيتون پاڻ وٽ سانديو سوگهيون رکيون آهن، پر اهي سنڌيءَ جي ڀين ڀينر ٻولين قائم نه رکيون آهن. اسان پنهنجي ڪتاب جي تمهيد ۾ ڄاڻايو آهي ته پراڪرت وياڪرڻي گرمديشوَرَ اپڀرنش مان مثال ڏيئي، وياڪرڻ جا جيڪي قاعدا قانون ڄاڻايا آهن، اُهي اڄا تائين سنڌيءَ ۾ ملن ٿا. سنڌي ٻولي، اهڙيءَ طرح هڪ خود مختيار (independent) ٻولي آهي، جيڪا سندس ڀينر ٻولين واري ساڳئي ٻُڄ مان آهي، پر در اصل انهن کان مختلف آهي." ([1])

(ث) بهرحال مٿي ڏنل ڳالهين مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته:

(i) سنسڪرت، بر صغير جي ٻولين جو اصل بڻ بنياد نه آهي.

(ii) سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، سنڌو- ماٿر جي سنڌو- تهذيب سان واسطو ٿو رکي.

(iii) سنسڪرت نه پاڻ، اُتر - اولهه واريءَ پراڪرت جي هڪ لهجي، اُڏيچيه جي شاخ جو سڌاريل ۽ سنواريل روپ آهي.

(iv) يعني سنسڪرت جو بڻ بنياد، ابتدائي پراڪرت (Primary Prakirat) لهجي جي به هڪ شاخ آهي.

13- (الف) انهن دليلن ۽ نقطن جي آڌار تي هيءُ نتيجو ڪڍيو ويو آهي ته پراڪرت ٻوليون سنسڪرت جون بگڙيل صورتون نه پر اُن جي ابتڙ سنسڪرت خود، پراڪرتن جي اتر- اولهه وارن لهجن مان هڪ لهجي (اڏيچيه) جي هڪ شاخ جو سڌاريل ۽ سنواريل روپ آهي. لهاذا سنسڪرت جي حيثيت، بر صغير جي ڪنهن به ٻوليءَ جي 'ماتر ڀاشا' واري هرگز ڪانه آهي، پر سنسڪرت نه پاڻ، پراڪرت جي ٻين لهجن وانگر، هڪ لهجي جهڙي رهي آهي، جيڪو (لهجو) برصغيرجي اُتر- اولهه واري خطي 'تنوّل' واري خطي ۾ ڳالهايو ويندو هو.

هن موضوع تي، بر صغير جي علم اللسان جي هڪ وڏي ماهر ڊاڪٽر سُنيتي ڪمار چٽرجيءَ به وضاحت سان روشني وڌي آهي. ڊاڪٽر چٽرجيءَ لکيو آهي ته:

" هڪ هزار ق- م کان 600 ق- م تائين وارو زمانو جيڪو برهمن جي تمام پراڻين لکيتن وارو زمانو هو اُن زماني دوران، لکيل ڪتابن ۾ اسان کي ڪٿي ڪٿي هندو پاڪ جي ٻولين جي حيثيت ۽ حالتن جي باري ۾ لکيل اشارن مان معلوم ٿو ٿئي ته آرين جون عوامي ٻوليون ٽن گروهن ۾ ورهايل هيون: اُهي هي هيون:

(i) اُڏيچيه يا اُتر- اولهه وارو لهجو

(ii) مڌيه ديشيه يعني وچ هندستان وارو لهجو

(iii) پراچيه يا اوڀر وارو لهجو

[1] Trumpp, E, Introduction.

انهن لهجن مان، اُڏيچيہ لهجو رگ ويد جي ٻوليءَ جي ڪجهه قدر ويجهو هو جڏهن تہ پراچيہ لهجو رگ ويد جي ٻوليءَ کان بلڪل بدليل هو." ([1])

ڊاڪٽر چيٽرجي اڃا بہ اڳتي لکي ٿو تہ:

"سنسڪرت ٻولي، اُڏيچيہ لهجي جي هڪ محاوري مان اُسري، ۽ برهمن اُن کي مڌيہ ديش، پورب ۽ ڏکڻ ۾ گهڻي اُتساهہ ۽ چاهہ سان پنهنجو ڪيو." ([2])

(ب) اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌي زبان جي اڪثر سچڻن سر گريئرسن جي مذڪوره ڪتاب جي جلد پهرئين جو مطالعو ئي نہ ڪيو آهي. جلد ائين ۾ سر گريئرسن، سنڌيءَ ٻوليءَ کي وراچڊ اپڀرنش جي شاخ ٿو بيان ڪري، پر جلد پهرئين ۾ وري سنسڪرت کي پرائمري پراڪرت جي هڪ لهجي جي سڌاريل سنواريل صورت ٿو سڏي مثال طور هُو لکي ٿو تہ:

"هندو پاڪ جي آرين جي هند- آريائي ٻولين جا سچا پچا مثال رگ ويد جي گاٿائن مان ملي سگهن ٿا. انهن مان ڪيترين ئي، گاٿائون، شاعرن پنهنجي روزمره واري لهجي ۾ اصلي روپ ۾ جوڙيون هيون. اهو اصلوڪو لهجو اُهو هو جنهن جي ٻولي اصلوڪي هئي، ۽ جنهن ۾ ڪا بہ ڦيرقار يا تبديلي ٿيل ڪانہ هئي. اُن جي مقابلي ۾ 'ڪلاسيڪل سنسڪرت'، برهمن جي هٿ ۾ وڏيڪ نقلي زبان هئي، ۽ اُها سڌاريل سنواريل زبان هئي، يعني غير اصلي زبان هئي.

'اشوڪا' (250 ق- م) جي ڪتبن ۾، برصغير جي مشهور وياڪرڻي 'پتنجليءَ (150 ق- م) جي لکيتن مان، اسان کي معلوم ٿيو تہ عيسوي سن کان ٽي سئو سال اڳ، آرين جي هڪ ٻولي (مختلف لهجن ۾)، اُتر- هند ۾ ڳالهائي ٿي ويئي. هيءَ ٻولي آهستي آهستي قديم عوامي ٻولين مان اُسري هئي. اها ٻولي عوام جي اظهار جو ذريعو هئي. ساڳئي دؤر ۾ برهمن جي اثر هيٺ، انهن لهجن مان هڪ لهجو (اُڏيچيہ)، سنسڪرت ٻوليءَ جو روپ ورتي، وجود ۾ آيو ۽ جا در اصل ثانوي ٻولي هئي." ([3])

صدين تائين هندستان جي آريائي ٻولين کي پراڪرت سڏيو ويندو هو. پراڪرت مان مراد آهي 'قدرتي' يا 'اصلوڪي زبان'. ان جي مقابلي ۾ سنسڪرت جي معنيٰ آهي، 'سڌاريل، سنواريل' ۽ 'هٿراڌو ٺاهيل ٻولي'. پراڪرت لفظ جي انهيءَ معنيٰ ۽ وصف مان ظاهر ٿو ٿئي تہ ويدڪ منترن جي دؤر واريون مقامي ٻوليون، هٿراڌو سڌاريل ٻوليءَ يعني سنسڪرت جي مقابلي ۾ اصلوڪيون ٻوليون هيون. انهن کي برصغير جون ابتدائي پراڪرتون (Primary Prakrits) چئي سگهجي ٿو.

اُهي مقامي ٻوليون جيڪي هنن پراڪرتن مان اُسريون، ۽ جيڪي سنسڪرت سان گڏوگڏ ترقي پذير رهيون، ۽ جيڪي برهمن جي اثر کان آجيون هيون، ۽ سنسڪرت جو روپ نہ ورتو هئائون، تن کي ثانوي پراڪرتون (Secondary Prakirts) چئي سگهجي ٿو.

---

[1] Chatterji, S.K., Indo Aryan & Hindi, Gujarat Vernacular Society, Ahmedabad 1942, P.69.

[2] Chatterji, S.K., Indo Aryan & Hindi, Gujarat Vernacular Society, Ahmed abad 1942, P.69.

[3] Grierson G, Linguistic Survey of India. Vol: I, Part I, P.121.

"مقامي ٻولين جي هن ڊگهي ارتقائي دؤر سان گڏو گڏ اسان کي ڪلاسيڪل سنسڪرت بہ اُسرندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا پرائمري پراڪرت جي هڪ لهجي مان ڇڇي، سنسڪرت جي نالي سان وجود ۾ اچي رهي هئي."([1])

(ت) اهڙيءَ طرح ٻيا بہ ڪيترائي ماهر، سنسڪرت کي، اُتر- اولهہ جي پراڪرت جي هڪ لهجي جي سڌاريل ۽ سنواريل صورت بيان ڪن ٿا. مثال طور: ڪي_ اي نيلڪنٺ (K.A. Nilakanta) جو رايو آهي تہ:

"سنسڪرت کي 'پاڻيني‘، 'پاشا' نالو ڏنو. هيءَ ٻولي برهمڻ جي پاٺشالائن ۾ تعليم جو ذريعو تہ بڻي هئي، پر هيءَ ٻولي، اُديچيہ خطي جي عوامي ٻولي ڪا نہ هئي. جتي پاڻيني بہ ڄائو هو. عوامي ٻوليءَ پنهنجو خود مختيار رخ ورتو هو. اهڙي طرح اُها ٻولي، جنهن کي پاڻينيءَ سُڌاريو ۽ سنواريو هو. سا آهستي آهستي، برهمن جي نظر ۾ پسنديده ۽ مقبول بڻجي ويئي، ۽ پاٺشالائن ۾ تعليم جي ذريعي طور ڪم اچڻ لڳي."([2])

(ث) 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ ڪتاب (ٻئي ڇاپي) ۾ علم اللسان ۽ تاريخ جي ماهرن جي راين جي مدد سان اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي تہ پراڪرت ٻوليون، اصلوڪيون يعني قدرتي ٻوليون هيون، جن مان ٻيون ٻوليون ڦٽي نڪتيون آهن. سنسڪرت بہ، انهن پراڪرتن مان هڪ پراڪرت، جيڪا اُتر- اولهہ هند ۾، (موجوده اُتر- اولهہ پاڪستان) سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪناري واري خطي، يعني تڪش شلا واري خطي جي سامهون، درياءَ جي ٻيءَ پر، 'تنؤل خطي‘ ۾ ڪم ايندڙ لهجي جو سڌاريل سنواريل روپ آهي. پنڊت پاڻينيءَ اُن کي ٻهرين 'پاشا‘ نالو ڏنو ۽ پوءِ اُن جو نالو سنسڪرت رکيائون. جنهن جي معنيٰ آهي. 'سڌاريل، سنواريل ۽ صاف ڪيل.‘([3])

14_ (الف) سنڌي ٻوليءَ لاءِ مٿي چيو ويو آهي تہ اها آريائي خاندان جي ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ڄائي نہ آهي پر هيءَ (سنڌي) ٻولي، دراصل، بر صغير جي سنڌو- ماٿر ۾، آرين جي اچڻ کان ڪئين زمانا اڳ، سنڌو- تهذيب ۾ رائج زبان هئي، يعنيٰ تہ هن ٻوليءَ جون پاڙون سنڌو- تهذيب جي پاتال ۾ کُتل آهن. هيءَ ٻولي، سنڌو- ماٿر جي اصلوڪن رهاڪن، يعني سنڌوئي لوڪن جي، 'سنڌوئي زبان‘ آهي، جنهن تي پوءِ پراڪرت، پالي، سنسڪرت ۽ ٻين ٻولين جو اثر پيو.

سنڌو- تهذيب جي اُها زبان (سنڌوئي) مٽي ڪانهي، پر اڄ بہ هن واديءَ جي ثقافت، تهذيب ۽ تمدن ۾، اُن زماني کان وٺي، موجوده زماني تائين، اُن زبان ۾ تسلسل قائم رهندو آيو آهي.

(ب) سنڌو- تهذيب جي اڪيچار پهلوئن مان ڪيترائي پهلو ثابت ٿا ڪن تہ هن تهذيب ۾ شروع کان وٺي رائج ٻولي، ماڻهن جي روزانہ زندگيءَ جي وهنوار، مختلف ڪمن ڪارين، ڏڻن ۽ ڪرتن ۾ ڪم ايندي رهي آهي. 'ڊاڪٽر پرپولا‘، 'ڊاڪٽر فيئر سروس‘، 'ڊاڪٽر هيريمات‘، 'ڊاڪٽر ڪناٿر‘، 'ڊاڪٽر عبدالحق مهر‘، 'ڊاڪٽر محمد رفيق مغل‘، 'ڊاڪٽر پڊيا‘، ۽ انهن ماهرن کان اڳ، 'سر جان مارشل‘، 'مارٽم وهيلر‘، 'ڊاڪٽر هنٽر‘، 'فادر هيراس‘ ۽ 'جان مئڪي‘، سنڌو- تهذيب جي کوٽاين مان حاصل ٿيل مهرن مان ڪن مهرن تي ڪڍيل نشانين، چٽن، گلن،

---

[1] Grierson G, Linguistic Survey of India Vol: I, Part I, P.121

[2] Nilakanta, K.N. A Comprehensive History of India, Bombay, the Indis History Congress, Orient Longmans, 1957, pp. 627 and 628.

[3] پيرومل آڏواڻي، قديم سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، 1980ع. ص ص 396 ۽ 397.

ھوئن ۽ شڪلين لاءِ دراوڙي ٻوليءَ جي حوالي سان، ڪي مُلهه (values) مقرر ڪيا آهن. انهن ماهرن اها به دعوي ڪئي آهي تہ هن تهذيب مان، موهن جي دڙي واريءَ ايراضيءَ مان حاصل ٿيل ٻيل گاڏيءَ جي نموني تي ٺهيل مٽيءَ جون گاڏيون، ڪنير جي چڪ، مٽيءَ جي ٿانون تي ٺهيل چٽ ۽ گل، اڄ بہ انهيءَ نموني جا آهن. جهڙا چٽ موجوده وقت بہ ڪنڀار برتنن تي ڪڍن ٿا. زيورن تي اهڙا ئي چٽ، گل ۽ ٻوٽا ڏاهيا وڃن ٿا. جن جهڙا موهن جي دڙي جي کنڊرن مان حاصل ٿيل زيورن تي بہ موجود آهن، تہ پوءِ هن دعويٰ ڪرڻ ۾ ڪوبہ هرج ڪونهي تہ سنڌو- تهذيب جي ڏار ڏار پهلوئن ۾ تسلسل جاري رهندو اچي. **جيڪڏهن گلن، ٻوٽن، وڻن، جانورن ۽ چٽن وغيره جي نمونن ۾ تسلسل جاري رهندو آيو آهي تہ پوءِ سنڌو- تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ ۾ بہ سواءِ ٿوريءَ لغوي تبديليءَ جي تسلسل جاري رهڻ گهرجي.**

(ت) سنڌو- تهذيب جي سِنڌوئُي لوڪن نہ صرف پنهنجي تهذيب کي جاري رکيو پر ساڳئي وقت پنهنجيءَ تهذيب ۽ سماجي وهنوار جي اظهار لاءِ پنهنجيءَ 'سِنڌوئُي ٻوليءَ' کي بہ جاري رکيو هونداڻون. اهڙو تسلسل هر دؤر ۽ هر زماني ۾ قائم رهندو آيو آهي ، ۽ هن وقت بہ اُن قديم ٻوليءَ جي لفظن جي باقيات، يعني 'ديسي لفظن' جي لغوي خزاني کان سواءِ ٻوليءَ جي صوتي، صرفي ۽ نحوي ساخت ۽ سٽاءَ ۾ بہ قائم رهندي آئي آهي. هن سلسلي ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڪتاب ۾ تمام گهڻي تفصيل ۽ مثالن سان بحث ڪيو ويو آهي.

(ث) **منهنجيءَ هن دعوي کي مسٽر 'ڪولن ماسيڪا' (Colin Masica) بہ قبول ڪيو آهي.**

'جهپسي قوم' جي ٻوليءَ جو حوالو ڏيندي، مسٽر 'ڪولن موسيڪا' لکي ٿو تہ:

"آرين جي حملي ۽ تسلط جي ڪري، غير. آريائي قبيلن ، سنڌن تهذيب ۽ ٻولين کي قبول تہ ڪيو جيئن مشرقي بنگال، آسام اوڙيسا ۽ ڏکڻ بهار وغيره جي ٻولين جا مثال ملن ٿا، پر ڪي مثال اهڙا ملن ٿا، جن جي آثار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ اُهي غير آريائي قبيلا، جيڪي آرين جي اچڻ کان اڳ جيڪا ٻولي ڳالهائيندا هئا، يا جنهن سپيتا کي پنهنجي روز مره جي زندگيءَ ۾ استعمال ڪندا هئا، تنهن کي هنن سئو فيصد ڇڏي ڪو نہ ڏنو هوندو. اُهي مثال هي آهن:

(i) قديم زماني ۾ سنڌو- ماٿر مان 'جپسي قبيلن' جي لڏ پلاڻ ، پهرين مشرق- قريب وارن ملڪن ۾ ٿي، جتان پوءِ اهي قبيلا يورپ طرف لڏي ويا. ايتري عرصي گذري وڃڻ جي باوجود، جپسين صدين تائين پنهنجيءَ ٻوليءَ کي، پنهنجي جاتيءَ اندر پنهنجي روزانہ وهنوار لاءِ ۽ پنهنجي جاتيءَ جي سڃاڻپ ۽ انفراديت لاءِ مخفي طور قائم رکيو آهي.

(ii) اوڻيهين صدي عيسويءَ ۾، بر صغير ۽ ٻين ملڪن مان مزور ۽ واپاري لڏي، فيجي ٻيٽن، موريشس، مشرقي ۽ ڏکڻ آفريڪا، گيانا، ٽرنيڊاڊ ۽ ٻين ملڪن ۾ وڃي ويٺا. پر انهن هڪ صديءَ کان بہ وڌيڪ عرصي گذري وڃڻ جي باوجود، پنهنجيءَ ٻوليءَ ۽ تهذيب کي، پنهنجيءَ جاتيءَ جي سڃاڻپ ۽ جاتيءَ جي وهنوار لاءِ قائم رکيو آهي.

(iii) ويهين صدي عيسويءَ جي وچ واري عرصي کان وٺي، اڳوڻي هندستان، سري لنڪا، برما ۽ برطانوي ڪالونيءَ مان لکن جي تعداد ۾ ماڻهو برطانيہ ۽ ٻين يورپي ملڪن

توڙي آمريڪا ۾ وڃي آباد ٿيا. اُنهن ماڻهن، پنهنجيءَ تهذيب ۽ ٻولين کي، پنهنجيءَ جاتيءَ اندر پنهنجي وهنوار ۽ جاتيءَ جي سڃاڻپ لاءِ قائم رکيو آهي. ([1])

(ج) جيئن صديون اڳ، سنڌو- ماٿر مان لڏي ويندڙ جت قبيلن، ايران، عراق، مصر ۽ جرمنيءَ تائين پکڙجي، اُنهن ملڪن ۾، پنهنجيءَ تهذيب کي، پنهنجي سماج اندر قائم رکيو آهي، تہ پوءِ سنڌو- ماٿر اندر رهندڙ 'سنڌوڻي لوڪن' پنهنجيءَ تهذيب، پنهنجي سماج ۽ پنهنجيءَ ٻوليءَ کي ڪيئن قائم نہ رکيو هوندو؟ البت اهو ضرور قبول ڪرڻو پوندو تہ انهن مقامي 'سنڌوڻي لوڪن'، آرين جي تهذيب ۽ اُنهن جي ٻوليءَ مان ڪي خصوصيتون اُڌاريون ورتيون هونديون، پر پنهنجي لغوي خزاني کي ضرور سانڍيو ۽ سنڀاليو هونداٿون.

15 _ (الف) هن ڳالهہ کان اڳ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا، 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي باري ۾ ٿي رايا ڏنا ويا آهن. خوشي جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ تازو 1994ع ۾، پنهنجي هڪ مقالي ۾، **ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو قبول ڪيو آهي تہ سنڌو- ماٿر جي قديم زبان جا ڪافي تعداد ۾ اهڃاڻ ۽ لفظ اڃا تائين، موجوده سنڌيءَ جي وڏي لغوي ذخيري طور، سنڌ ۾ روزاني زندگيءَ جي وهنوار ۾ استعمال ٿي رهيا آهن.**

ڊاڪٽر صاحب 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان شايع ٿيندڙ تحقيقي جرنل جي، اپريل- مئي- جون 1994ع واري جلد ۾، پنهنجي مقالي بعنوان 'سنڌو تهذيب جي سنڌو لکت جي ڀاڃ' ۾، موجوده سنڌي ٻوليءَ جي قديم ۽ مقامي تهذيب واري ٻولي هجڻ جي دعوي ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي تہ:

> " هن سلسلي جو ٻيو 'پانيو' جيڪو هن وقت محققن وٽ وڏيڪ مقبول آهي، سو هيءَ آهي تہ ٻين سڀني قديم ٻولين (مُنڊا، قديم- هند- آريائي وغيره) جي ڀيٽ ۾ ڪا 'دراوڙي ٻولي'، 'سنڌو لکت' ۾ سمايل آهي. هيءَ 'پانيو' ، انهيءَ سوچ تي ٻڌل آهي تہ سنڌو- واديءَ سان لاڳو خطي جي 'بروهڪيءَ ٻوليءَ' ۾ دراوڙي جُزا سمايل آهن . ۽ **انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو تہ سنڌو- واديءَ ۾ ڪنهن وقت دراوڙي ڳالهائيندڙ موجود هئا، جن 'مئن جي دڙي' واري سنڌو- تهذيب کي جنم ڏنو انهيءَ ڪري مئن جي دڙي واري 'سنڌو- لکت' پڻ ڪنهن دراوڙي ٻوليءَ جي آهي.** مگر دراوڙي ٻولي بہ ڪا هڪ ڪانهي، پر پنجويهہ کن آهن، جن مان 'ڪتروخ'، 'ملتو' ۽ بروهڪي' وڏيڪ اثر واريون آهن. هن 'پانيي' موجب انهن ٻولين مان ڪي قديم دراوڙي الفاظ چونڊي، انهن جي معنائن ۽ معنوي صورتن جي 'سنڌو لکت' جي سالم ڪتبن، توڙي سندن ڀاڱن سان مطابقت تلاش ڪرڻي پوندي. " ([2])

ڊاڪٽر صاحب ساڳئي صفحي تي اڳتي لکي ٿو تہ:

> "هن سلسلي ۾ ٽيون 'پانيو' هيءَ پڻ تحرير ڪري سگهجي ٿو تہ **'سنڌو لکت' کي پڙهڻ لاءِ، اُن جي ڪتبن ۽ ڀاڱن ۾ خود سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ فقرن جي مطابقت تلاش ڪجي.** اهڙي 'پانيي' تي اعتراض ٿي سگهي ٿو تہ سنڌي هن دؤر جي رائج ٻولي آهي، جنهن جو قديم سنڌو تهذيب واريءَ ٻوليءَ سان لاڳاپو تصور ڪري نٿو سگهجي، پر اهو ساڳيو اعتراض

---

[1] Colin Masica. Op.Cit: P.

[2] بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: مقالو 'سنڌو تهذيب جي سنڌو لکت جي ڀاڃ'، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، حيدرآباد ، اپريل مئي، جون 1994ع ص 5.

دراوڙيءَ تي بہ ٿي سگھي ٿو ڇاڪاڻ جو اُهي دراوڙي لفظ جيڪي هن وقت ڳالهائجن ٿا ۽ جن جي معنيٰ هن وقت معلوم آهي، سي 'قديم سنڌو ٻوليءَ جي لکت'۾ ڪيئن ٿا سمايل ٿي سگھن؟

جيڪڏهن ڪي قديم دراوڙي الفاظ 'قديم سنڌو لکت' واريءَ ٻوليءَ جا بچيل آثار آهن تہ موجوده سنڌيءَ ۾ رائج ڪي قديم الفاظ پڻ قديم سنڌي تهذيب واريءَ ٻوليءَ جا بچيل آثار ٿي سگھن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي تجزئي مان اهو ثابت ٿي چڪو آهي تہ اهڙا عام توڙي خاص نالا، جيڪي هن وقت رائج آهن، سي ڪم از ڪم پوڻا ٽيرهن سئو سال اڳ بہ رائج ها، جو اُهي اٺين صدي عيسويءَ جي رڪارڊ (جيڪو ڪتاب 'فتح نامي' ۾ محفوظ آهي) ۾ لکيل صورت ۾ موجود آهن، جيتوڻيڪ اُهي اڃا بہ ڪي صديون اڳ جا تسليم ڪري سگھجن ٿا.

(ب) موجوده ڄاڻ موجب 'سنڌو تهذيب' جو آخري دؤر 18 صدي مسيح تائين هو پر ممڪن آهي تہ اُن کان پوءِ تائين هلندڙ هجي، ۽ قديم سنڌو لکت واري ٻولي اُن کان پوءِ بہ هلندي آئي هجي. جيڪڏهن بحيثيت ٻوليءَ جي، اُها ختم ٿي ويئي هجي تہ بہ ڪي الفاظ باقي بچيا هوندا، جن جو 'قديم سنڌيءَ' ۾ سمايل هجڻ جو امڪان ٿي سگھي ٿو."[1]

(ت) انهيءَ وضاحت کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب سنڌي لغات مان ڪي اهڙا لفظ چونڊي، دليل طور پيش ڪيا آهن، جن ڪي ڀاڱ ديسي لفظ ٿو سڏي، هُو لکي ٿو تہ:

سنڌي لغات مان اهڙا لفظ چونڊي جدا ڪريون، جن جا اشتقاق فارسي، عربي، پالي، سنسڪرت يا تاريخي دؤر واريءَ ٻيءَ ڪنهن معلوم ٻوليءَ مان ثابت نہ هجن، البت جيڪڏهن اُنهن جي اصل بابت ڪن قديم ٻولين: دراوڙي، پروٽو- ويدڪ، مُنڊا، سميري، يا بابليءَ جو گمان هجي تہ في الحال اهي پڻ تہ تجزياتي لسٽ ۾ شامل هجن."[2]

16_(الف) ڊاڪٽر صاحب نيٺ انهيءَ راءِ تي اچي بيٺو آهي، جيڪا راءِ محترم سراج، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ ۽ منهنجي نظرئي کي ظاهر ڪري ٿي. اها راءِ هيءَ آهي تہ: سنڌو- ماٿر حي تهذيب ڪٿان ٻاهران ڪانہ آئي آهي پر هيءَ تهذيب، هتي ئي اُسري آهي، هتي ئي وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ هن ئي واديءَ ۾ نشونما پاتي اٿس. انهيءَ تهذيب مان ئي هتي قديم ۽ مقامي ٻوليءَ 'سنڌوئيءَ' جنم ورتو هتي ئي اها مقامي ٻولي اسري، وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ اها هر دؤر ۾ ڪن ٿورين تبديلين يا اثرن سان گڏ زندهہ رهندي آئي آهي.

(ب) ڊاڪٽر صاحب انهيءَ قديم ۽ مقامي ٻوليءَ جا، سنڌي لغات مان، ڪي لفظ چونڊي، مثال طور ڏنا آهن. جيڪي سندس راءِ موجب سنڌو- تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ جي باقيات آهن، جن کي ماهرن ديسي لفظ سڏيو آهي. اُنهن مان ڪي لفظ هي آهن:

<u>عزازت ۽ سماج ۾ رائج</u>

ادو، ادا، اديون، ميان، ميون، گھوٽ ۽ ٻهو

---

[1] بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: مقالو 'سنڌي ٻولي' حوالو ڏنل آهي، ص 5/6/.

[2] بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: مقالو 'سنڌي ٻولي'، حوالو ڏنل آهي، ص 5/6/.

چمڙي جسم جا ڀاڱا

ڏڪي، سُٿا، ڄـرَ، تنجڻ، ٺونٺ، ڏونرو ۽ ڪُڙي

رهائش گاهہ، گهر، بستي ۽ گهر جو سامان

وانڍَ، لوڙهو، ڍنگر، ڪڙهہ، ٻُنيو ڪِـڙي، گهڙو ۽ رڇ

کيتي ٻاڙي:

اُرلو هُرلو ڪُڙ، گپ ۽ پنجُهو

جانور ۽ مال:

ڏانڊُ، ڍگو رڍ، گهنٽو ڀهون، ڏاگهو ڏاچي، رَمڙ ۽ ڏڀڻ

پاڻي، مڇي ۽ مڇيءَ وارا:

ڍنڍ، ڪُرڙو جرڪو گوجُ، ميد، ميہ، مهاڻو گهاتو.

رڌ پچاءُ ۽ کاڌو:

ماني، ڍوڍ ٺانڀو

واءُ ۽ مينهن:

ڪِڙو ڪَڙا، ڪنوڻ

زمين ۽ جبل:

ڀونو ڪرڙو ڏونگر

معدنيات:

ڀاٽ، ڪٽ

وزن ۽ تور:

ڪانو منڻ

ڳاڻيٽي جا عدد:

ٻرڪ، ٻہ

(ب) ڊاڪٽر صاحب، پنهنجيءَ هن اهم ۽ نئين راءِ کي، هنن لفظن سان ختم ڪيو آهي:

"مٿيان ٿورا لفظ چُونڊيا ويا آهن، پر آڳاٽي وقت جا اهڙا گهڻائي لفظ هن وقت بہ سنڌيءَ ۾ رائج آهن. اِهي غور طلب آهن، ڇاڪاڻ جو ٿي سگهي ٿو تہ انهن مان گهڻا سنڌو لکيت واريءَ قديم ٻوليءَ جا هجن."([1])

ڊاڪٽر صاحب جي هن پوري بيان مان هي ٿو ثابت ٿئي تہ سنڌو۔ تهذيب ۾ جيڪا ٻولي رائج هئي، سا هن سر **زمين جي اصلوڪي ۽ مقامي ٻولي هئي، جيڪا تڏهوڪي زماني کان وٺي سنڌو۔ ماٿر ۾ ڳالهائي ويندي هئي، جيڪا اڄ ڏينهن تائين تسلسل سان قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي.**

17۔ (الف) اڳ ۾ اهو ذڪر ڪيو ويو آهي تہ سنڌو۔ تهذيب جي ڌار ڌار پهلوئن مان، ڪيترائي پهلو اهو ثابت ٿا ڪن تہ هن تهذيب ۾ رائج ٻولي، پنهنجي ابتدائي زماني کان وٺي، تسلسل سان، قائم رهندي آئي آهي. هن تهذيب

---

[1] بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: مقالو 'سنڌي ٻولي، حوالو ڏنل آهي، ص /7.

جو تسلسل، عام ماڻهن جي ڪرتن، ڏنڊن، هنرن، وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، راڳ ۽ اُن جي سازن، مذهبي ڏڻن وارن، ۽ ڪريا ڪرم ۾ اڄ به قائم رهندو آيو آهي. البت ماڻهن جي سماجي ۽ اقتصادي حالتن ۾ ڪجهه فرق ضرور آيو آهي. اُن هوندي به ايامن کان وٺي ساڳيا ساڳيا پکي، ساڳيا ساڳيا جانور، مڇيءَ جا ساڳيا نمونا، وڻ ٽڻ، گل ٻوٽا، ڏنڊا ۽ اُنهن ڏنڊن ۾ ڪم ايندڙ سامان به ساڳيو، مڇيءَ مارڻ، ڪنيارڪي ڪم، ڪتيءَ جي ڪم ۾ به گهٽو ڪري ساڳئي قسم جا سنڌ ۽ هٿيار اڄ به ڪم ايندي ڏسبا آهن.

هن دعويٰ جي دليل لاءِ، پاڪستان آرڪيالاجي کاتي جي هڪ مشهور ماهر ۽ سابق ڊائريڪٽر، شيخ خورشيد حسن جو رايو پيش ڪجي ٿو. هُو لکي ٿو ته:

"سنڌو۔ تهذيب جي خاص خصوصيت اُن جي روايتن (Traditions) ۽ رسمن جي قيام جي ڊگهي عرصي گذري وڃڻ جي باوجود تسلسل سان قائم رهڻ آهي. انهن روايتن ۽ رسمن مان ڪي، موجوده وقت تائين رهنديون آيون آهن. موهن جي دڙي جي آسپاس واري علائقي ۾ رهندڙ ڪنير، هن وقت به ساڳئي نموني ۽ ساڳئي طرز جا، مٽيءَ جا ٿانوَ ٺاهيندا آهن، جيئن قديم زماني جا ڪنير ٺاهيندا هئا. بار بردار ننڍيون ٻيل گاڏيون، هن وقت به اُتر سنڌ ۾ ڪم ايندي، ڏسبيون آهن. انهن ٻيل گاڏين توڙي موهن جي دڙي جي کنڊرن مان هٿ آيل مٽيءَ مان ٺهيل رانديڪن جهڙيون ٻيل گاڏيون ڏسي ماڻهو حيران ٿيو وڃي." (1)

(ب) شيخ خورشيد حسن اڳتي لکي ٿو:

"منهنجيءَ هن دعويٰ لاءِ هي دليل به پيش ڪري سگهجي ٿو ته اڄ به، ڪيتريون ئي اُهي قومون ۽ جاتيون، سنڌو۔ ماٿر ۾ رهنديون پئي آيون آهن، جن جي ڪار وهنوار اٿڻي ويهڻيءَ، هنرن ۽ ڪاريگرين، شڪار جي طريقن ۽ مڇيءَ مارڻ جي طريقن ۾ ڪا به تبديلي ڪا نه آئي آهي. اُنهن قديم قومن مان ڪي اُهي آهن، جن جي نالن ۾ صوتي تبديل نه آئي آهي، پر اُهي اڄا تائين نسل در نسل، هن واديءَ ۾ آباد رهنديون آيون آهن. جن مان ڪي هي آهن: پڻي (واڻيا) ميه/مي/مهاڻا، آهيرَ، آشورَ اوڏَ، ڀيل، ڪولَ، باگڙي/واگڙي، مالهي، پرهياڙ شين، سوڍن ٻلي، ۽ ڪَرَ." (2)

18۔ (الف) آءٌ پنهنجيءَ تحقيق، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي ۽ وڏي ايڊيشن ۾، سنڌ جي ڏکڻ۔ اولهه، اولهه، اتر۔ اولهه ۾ ڀارت جي موجوده رياستن گجرات (ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي اڳوڻين رياستن سميت) راجستان ۾ موجوده هريانا ۽ هماچل پرديش رياستن جي ٻوريءَ ايراضيءَ، اهڙيءَ طرح سنڌ جي اُتر ۾ موجوده پنجاب ۽ اُن (پنجاب) جي به اتر ۾ ڪشمير، اُتر۔ اولهه طرف داردستان ۽ اولهه بلوچستان ۽ ايران جي خوزستان واري علائقي ۾ رائج ٻولين، جن ۾ مجموعي طور ڪڇي، گجراتي، ڪاٺياواڙي، راجستان جي ٻولين، هريانا جي ٻولي بانگهرو ۽ موجوده پنجاب صوبي جي ٻولين (ڏسو نقشو) لهندي (اُن جي ڏار ڏار لهجن) هندڪو داردستان جي ٻولين ۽ موجوده سنڌي زبان جي لسانياتي، تهذيبي ۽ تمدني هڪ جهڙائيءَ جي

---

[1] Sheikh Khurshid Hassan, Ethno_archaeology as aid to interpret Indus Civilization, Paper Published in Pakistan Archaeology, Number 26_1991, Vol: 11, p.8

[2] Ibid.

تقابلي اڀياس ڪان پوءِ، هن نتيجي تي پهتو آهيان تہ جيئن تہ متي ڄاڻايل سڀ علائقا، قديم زماني ۾ سنڌو۔ ماٿر جي تهذيبي، تمدني، سماجي ۽ سياسي دائري ۾ داخل هئا، انهيءَ ڪري انهن سڀني علائقن ۾ سنڌو۔ ماٿر ۾ رائج قديم زبان 'سِنڌوئي'، پنهنجن ڊار ڊار لهجن جي وسيلي اثر انداز هئي ۽ سڀني علائقن ۾ پکڙيل هئي. انهن مان ڊار ڊار هر علائقي ۾، 'سِنڌوئيءَ بوليءَ جو ڊار ڊار لهجو'، اُن علائقي جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي اثر موجب ڳالهايو ويندو هو. اهو ئي سبب آهي، جو موجوده سنڌي بوليءَ سان، ۽ گجراتيءَ ۽ سنڌيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ ميواتيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ بانگڙوءَ ۾، سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ ملتانيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ پوٺوهاريءَ ۾، سنڌيءَ ۽ ڏنيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ شاهپوريءَ ۾، سنڌيءَ ۽ ڇاڇيءَ ۾، سنڌيءَ ۽ ڪشميريءَ ۾، سنڌيءَ ۽ دارديءَ ۾، سنڌيءَ ۽ پيليءَ ۾، سنڌيءَ ۽ باگڙيءَ جي وچ ۾ تمام گهڻي لسانياتي، تهذيبي ۽ تمدني هڪ جهڙائي نظر اچي ٿي.

(ب) سر گريئرسن ، جمنا نديءَ جي اورئين پر کان وٺي چترال واريءَ بوليءَ ڪوار تائين، سڄي ملڪ ۾ رائج بولين کي، جن گروهن۔ اندروني، درمياني، وسطي ۽ بيروني ۾ ورهائي، بولين جي تقسيم ڪئي آهي، اُها بہ 'هڪ اندازي' (ڊاڪٽر بلوچ جي ڪم آندل لفظ 'پانيي' يعني (assumption) تي ٻڌل آهي.

سر گريئرسن اها ورهاست انهيءَ ڪري ڪئي، جو ڪنهن کي بہ اُن وقت اِها خبر ڪانہ هئي تہ سنڌو۔ تهذيب جو دائرو ڏکڻ۔ اوڀر، اوڀر، اُتر، اُتر ــ اوڀر، اُتر۔ اولهہ ۽ اولهہ وارن ملڪن تائين پکڙيل هو جنهن جو پتو تڏهن پيو، جڏهن موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ کان پوءِ، سنڌو۔ تهذيب جي پهچ ۽ پکيڙ جا ثبوت هڪ طرف موجوده گجرات جي اوڀر واري ڇيڙي ۾ 'لوٿل' تائين ثابت ٿيا تہ ٻئي طرف هريانا ۾ 'ڪاليبنگن' تائين، تہ وري ٽئين طرف ڪشمير تائين ۽ چوٿين طرف اُتر۔ اولهہ ۾ داردي بولين جي خطي تائين ثابت ٿيا.

(ت) ڪڇ۔ گجرات واري علائقي مان، سنڌو۔ تهذيب جا آثار 2800 ق۔ م کان 2200 ق۔ م واري عرصي جا مليا آهن، ۽ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌو۔ تهذيب، ڪڇ جي ذريعي، ڪاٺياواڙ ۽ ڀارت جي اولهہ وارن خطن ۾ پکڙي، هن ملڪ ۽ اُن جي ٻنهي ڪنارن تي Microlithic دؤر جا هٿ آيل آثار ڪڇ ملڪ جي قدامت جي شاهدي ڏين ٿا." ([1])

(ث) سنڌي بوليءَ ۽ سنڌ جي اوڀر طرف پارتي راجستان وارين رياستن جي بولين ۾ هڪ جهڙائيءَ جو هڪ وڏو سبب هيءُ بہ آهي جو هڪ طرف گجرات جي سورت بندر تائين، ٻئي طرف نرمدا نديءَ جي اورئين ڪناري ۽ اراولي ٽڪرين تائين، نہ صرف سنڌو۔ تهذيب ۽ تمدن ۽ اُن ۾ رائج 'سِنڌوئي بوليءَ' جون شاخون ڳالهايون وينديون هيون، پر برهمڻ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (642ع کان 712ع) ۾ اهي سمورا علائقا، قديم سنڌ جي سلطنت جي ماتحت هئا. اهو ئي سبب آهي جو انهن سڀني رياستن ۾ سِنڌوئي بوليءَ جا لهجا (ڪڇي لهجو، اُپرنديون لهجو اُتر۔ اوڀر وارو لهجو) ڳالهايا ويندا هئا. اهو ئي وڏو سبب آهي جو پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻيءَ کي سنڌيءَ ۽ اولهہ راجستاني بولين ۾ گهڻي علحدگي نظر ڪانہ آئي.

لهاذا جوڌپور، جئپور، جيسلمير، اُديپور، بيڪانير ۽ هريانا ۽ هماچل پرديش کان سواءِ سئوراشٽر، گجرات ۽ ڏکڻ۔ اوڀر ۾ ڪڇ وارن علائقن ۾ بولين جا مکيہ نالا هي هئا: ڪڇ ۾ ڪڇي، راجستان ۾ اپڀرنش ۽ گجرات ۾ ناگر اپڀرنش وغيره.

---

[1] Rush Brook Williams, L.F. the Black Hills, Kutch in History and Legends, Widenfeld and Nicolson, London, 1958, pp.58 & 72_77

اهڙيءَ طرح سنڌ جي ڏٽ واري خطي، جوڌپور ۽ جيسلمير وارن علائقن ۾ جيڪي لهجا ڳالهايا ويندا هئا. تن کي 'پنگل' ۽ 'ڊنگل' جي نالن سان سڏيو ويندو هو. اهي لهجا علم ادب، خاص ڪري لوڪ ادب واري کيتر ۾ اهم لهجا شمار ڪيا ويندا هئا. انهن لهجن ۾ وير گاٿائون، سينگار رس وارا بيت، 'گرچيلي جا بيت' ۽ 'ٻول' جوڙيا ويندا هئا. جن جا مثال به ملن ٿا. سر گريئرسن به قديم زماني ۾ گجرات، ڪاٺياواڙ راجستان ۽ اُن جي اولهه واري علائقي ۾ علم ادب جو ذريعو ناگر اپڀرنش کي بيان ڪيو آهي. اها زبان ادبي لحاظ کان، هنن خطن تي ڇانيل هئي. ([1])

(ج) هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي 'ٿريلي لهجي' جو ذڪر ڪندي سر گريئرسن پاڻ قبول ڪيو آهي ته جيسلمير ۾ سنڌي ٻولي هڪ ڳاڌڙ ٻولي آهي. هُو لکي ٿو ته:

"جيسلمير خطي جي ٻولي، سنڌ ۽ جيلسمير ۾ ڳالهائجندڙ مارواڙيءَ جو ميلاپ آهي. جيسلمير واري راجپوتانه رياست جي ڏکڻ ۾، ٿر ۽ پارڪر جي ايجا به اوير ۾، راجپوتانا اندر ئي مارواڙ رياست جو 'ملني خطو' پوي ٿو. 'ملنيءَ' جي مکيه ٻولي مارواڙي آهي. پر اُن جي ۽ ٿر ۽ پارڪر جي وچ واريءَ سرحد سان لاڳو هڪ سوڙهو پٽو اهڙو آهي، جتي جي ٻوليءَ کي مارواڙي ماڻهو 'سنڌي' چوندا آهن. اهو سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ جو ڳاڌڙ لهجو آهي، جيڪو منصوريءَ سرحد سان لاڳو علائقي کان وٺندي جيسلمير واري ڏٽ تائين ڳالهائجي ٿو. ان پٽي ۽ ڏٽ جي اوير ۾، اُهو ريگستان يڪو هلندو وڃي، راجپوتانا جي وچ ۾ پوي ٿو جتي، ٻهرين ٻولي جيڪا ٻڌڻ ۾ اچي ٿي، سا آهي راجستانيءَ جي مارواڙي لهجي جي هڪ صورت 'ٿلي'.

مجموعي طرح سان، اسان وٽ ذڪرـ اولهه ۾ 'مارواڙي ملني' آهي، ۽ ٿر يا پارڪر ۽ جيلسمير جي ڏٽ ۾ ڳالهائڻ جا مختلف قسم ملن ٿا، جيڪي سڀ سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ جي مختلف تناسب سان ٿيل ملاوت جو نتيجو آهن. انهن کي سنڌيءَ جا يا مارواڙيءَ جا لهجا چئي سگهجي ٿو سنڌ ۾ انهن کي ٻهرئين گروهه ۾ شامل ڪندا آهن، ۽ 'ٿريلي' نالو ڏيندا آهن."

گريئرسن اڳتي لکي ٿو ته:

"جلد نائين ۾ انهن لهجن (مارواڙي ۽ سنڌي) جي باري ۾ لکڻ مهل، مون کي اهو تاثر هو ته انهن لهجن کان سواءِ، سنڌيءَ جو هڪ واضح لهجو 'ٿريليءَ' جي نالي سان به آهي، پر هاڻي سنڌيءَ بابت حقيقتون سامهون اچڻ کان پوءِ پتو پوي ٿو ته ايئن ڪونهي. ٿريليءَ نالي، سنڌيءَ جو لهجو مارواڙيءَ ۽ سنڌيءَ جي ڳاڌڙ لهجن مان هڪ لهجو آهي، جن کي اڳ ئي بحث هيٺ آڻي چڪا آهيون. ان ڪري سنڌيءَ جي سري هيٺ، انهيءَ جا تفصيل ڏيڻ غير ضروري سمجهان ٿو پر ڪجهه سهولت خاطر هتي آءٌ ٿر ۽ پارڪر جي ٿريليءَ جو هڪ نمونو ڏيان ٿو جيڪو اڳ ئي جلد نائين ۾ اچي چڪو آهي. ان کان سواءِ 'خرچاٿو پٽ' واري نقل جو به هڪ نمونو ۽ جيلسمير جي ڍاٽڪيءَ جو مشهور گيت به ڏيان ٿو. اهو پڻ ڏسڻ ۾ ايندو ته اهي سڀ مثال ڳاڌڙ ٻوليءَ جا آهن. جيتوڻيڪ انهن ۾ حيرت جي ڳالهه اها آهي ته ٿر ۽ پارڪر جي نمونن جي ڀيٽ ۾ جيلسمير وارا نمونا، معياري سنڌيءَ کي وڌيڪ ويجها آهن. اهو صاف ظاهر آهي ته ٻولين جو اهو ميلاپ مڪانڪي آهي."

---

[1] Grierson G, Linguistic Survey of India. Vol: I, Part I 1927, p.124.

سر گريئرسن جي ڪتاب جي مترجم ڊاڪٽر فهميده حسين ان جي آيل ذڪر هيٺ حاشيي ۾ انهي لهجي تي پنهنجو رايو ڏيندي لکي ٿي ته:

گريئرسن هن ٻوليءَ کي جيلسمير جي گاڏڙ ٻوليءَ جي نموني طور ڄاڻايو آهي ۽ سندس خيال آهي ته ٻ، ڏ، ڳ وارا سنڌي اُچارن وارا آواز اِن ۾ ڪونه آهن پر منهنجو خيال آهي ته اها لکڻ جي غلطي آهي، ٻوليءَ ۾ اهڙو لکو فرق آهي، هي نمونو اصل ۾ ديوناگريءَ رسم الخط ۾ هئڻ سبب اهي غلطيون ٿيون آهن. جيسلمير پاسي، سنڌي آوازن لاءِ مقرر نشانيون استعمال نه ٿيون آهن (سواءِ هڪ ٻن هنڌن جي)، ان ڪري اهڙو تاثر پيدا ٿيو آهي. اها ٻولي معياري سنڌيءَ جي بلڪل ويجهي آهي، سواءِ ڪن لفظن مثلا: ڳيو 'ڪيون- جو'، 'پيبو' ۽ اگر ڳوج' وغيره جيڪي مارواڙي ٿي سگهن ٿا."

(ح) راجستاني ٻولين ۽ سنڌي جي وچ ۾ هڪ جهڙائيءَ جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر عزيز انصاري، پنهنجي پي ايچ ڊي ٿيسز ۾ لکي ٿو ته:

"راجستاني ٻولين کي، 'هندستاني لسانيات جو جائزو' ڪتاب ۾ سر گريئرسن ، وسطي گروهن جي زبانن ۾ شامل ڪيو آهي، جڏهن ته هن سنڌي ٻوليءَ کي شمال (اتر اولهه گروپ) جي زبان سڏيو آهي ۽ اُن جو تعلق لهندا ٻولين سان بيان ڪيو اٿس. پر انهيءَ جي باوجود ڏٺو ويو آهي ته راجستانيءَ ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ جو مزاج، هڪ ٻئي جي بلڪل ويجهو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ راجستانيءَ ۾ صوتي، صرفي ۽ نحوي هڪ جهڙائي تمام گهڻي آهي. اها ڪا حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهه ڪانهي، سنڌ ۽ راجستان جو سياسي ۽ سماجي ميل جول گهڻو ۽ پراڻي زماني کان رهيو آهي." ([1])

(خ) سنڌوڻي ٻوليءَ جي اُپرنڏئين لهجي کي 'اپيرنش' جي نالي سان سڃاتو ويندو هو اهو لهجو وري خطي وار شاخن ۾ ورهايل هو پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي لکي ٿو ته:

'اپيرنش مان جدا جدا ديش ڀاشائون ، جهڙوڪ: سنڌيءَ گجراتي ۽ هندي وغيره ڇهچي ڌار ٿيون." ([2])

19_ (الف) هن کان اڳ چيو ويو آهي ته سنڌوڻي ٻوليءَ جي پهچ ۽ پکيڙ جون حدون، اتر ۽ اتر- اولهه ۾ ڪشمير ۽ داردستان واري علائقي ۾ پنهنجو اثر قائم ڪري چڪيون هيون. هن سلسلي ۾ داردي علائقي جا لسانيات جا ماهر ڊاڪٽر مهر عبدالحق، محترم محمد پرويش شاهين ۽ ٻيا داردي ٻولين جو غير- آريائي هجڻ جي دعوي ڪن ٿا. ([3])

محمد پرويش شاهين لکي ٿو:

"داردي قبيلا در اصل دراوڙ آهن ۽ توراني قوميت سان نسبت رکن ٿا، جنهن ۾ ڌار ڌار قبيلا شامل هئا. اهي قبيلا اڄ کان ڇهه هزار سال اڳ، سنڌو ماٿر ۽ صوبه سرحد جي گنڌارا تهذيب جا امين هئا. اُنهن مان ڪي بلوچستان ۾ ڪي سنڌو- ڪوهستان ۾، ته ڪي گلگت،

---

[1] پي ايچ ڊيءَ (اردو) لاءِ مقالو شعبه اردو سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ص. 103 عزيز انصاري ڊاڪٽر، اردو اور راجستاني بوليان.

[2] جهمٽ مل ڀاوناڻي، پروفيسر: ڊولا مارو بمبئي، هندستان ساهتيه مالا، 1956ع، ص 77

[3] محمد پرويش شاهين، ڪالام ڪوهستان، ص ص 69, 112, 159, ۽ 199

دير، باجوڙ ۽ سوات- ڪوهستان ۾ وڃي آباد ٿيا، پر اُن جي باوجود سنڌن زبان جي باقيات اڄ بہ سنڌيءَ، پنجابيءَ ۽ لهندا کان سواءِ جعفرڪي ۽ سرائڪيءَ ۾ ملي ٿي." ([1])

(ب) محمد پرويش شاهين جي انهيءَ دعويٰ مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي، لهندي ۽ ڪوهستاني ٻولين جي وچ ۾ هڪ جهڙائي جو وڏي ۾ وڏو ڪارڻ هيءَ آهي تہ داردستان جون ڪوهستاني ٻوليون، سنڌو- ماٿر جي اصلوڪي مقامي زبان، سئنڌوئيءَ سان واسطو رکن ٿيون. اُنهن ٻولين ۾ جيڪا هڪ جهڙائي آهي، تنهن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌو- ماٿر جي قديم ٻوليءَ، سئنڌوئي جي پهچ ۽ پکيڙ گنڌارا تهذيب واري خطي ڪي بہ پنهنجي دائري ۾ آندو هو ۽ اها زبان (سئنڌوئي) اڳتي، اولهہ ۽ اتر - اولهہ طرف 'سنڌو- ڪوهستان' ۽ 'سوات- ڪوهستان' بلڪ 'پنجڪوره ڪوهستان' تائين پکڙجي چڪي هئي، جنهن ڪي اُتي ڏار ڏار قبيلا ڳالهائيندا هئا. انهن اثرن کان ئي متاثر ٿي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب چيو آهي تہ: "لهندا، داردي، ڪشميري، سنڌيءَ جون ڀيڻر ٻوليون آهن."

(ت) اهڙيءَ طرح سئنڌوئي ٻوليءَ جي اُترين شاخ، ڪشمير واري پوري علائقي تي ڇانئجي ويئي هئي.

(ث) اولهہ طرف جي 'ڏاکڻين حصي ۾ سئنڌوئي ٻولي، ايراني سرحد پار ڪري، ڪرمان ۾ پنهنجو جدگال خطو قائم ڪيو هو ۽ اُن جي اتر- اولهہ ۾ ايران جي خوزستان واري علائقي ۾ پنهنجا اثر قائم ڪيا.

20- (الف) حاصل مطلب تہ سنڌو- ماٿر جي سئنڌوئي ٻوليءَ جي مٿي بيان ڪيل پهچ ۽ پکيڙ ڪي سامهون رکي، اسان ڪي سر گريئرسن واري نقشي ۾ تبديلي آڻڻي پيئي آهي، ڇاڪاڻ تہ سر گريئرسن جو نظريو هڪ تہ سنڌو- ماٿر جي کوٽائيءَ، خاص ڪري موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي آثارن جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل نتيجن جي ڪري پراڻو ٿي چڪو آهي، ۽ ٻيو تہ سر گريئرسن جو نظريو لڳ ڀڳ هڪ سئو سال پراڻو آهي، تنهن ڪري اُن تي سنڌو- تهذيب جي نئين تاريخ جي حوالي سان، نئين سر نظر وجهڻ جي ضرورت آهي.

(ب) سر گريئرسن جو ناهيل نقشو ضميمي 'الف' تي پيش ڪيو ويو آهي. اُن نقشي جي آڌار تي اها دعويٰ ڪئي ويئي آهي تہ سنڌي ٻولي، هند- آريائي ٻولين جي ٻاهرئين گروهہ يعني Outer Branch جي اُتر- اولهہ گروهہ جي شاخ آهي، جڏهن تہ هاڻ نئين ناهيل نقشي جي آڌار تي اها دعويٰ ڪئي ويئي آهي تہ سنڌي ٻولي، سنڌو- ماٿر جي، سنڌو- تهذيب ۾ ڪتان ٻاهران آيل، ڪنهن قوم جي زبان جي شاخ نہ آهي، پر هيءَ زبان، سنڌو- ماٿر جي، قديم سنڌو- تهذيب ۾ رائج، قديم، اصلوڪي ۽ مقامي سئنڌوئي زبان آهي، جيڪا اڳتي هلي ڏار ڏار دؤرن ۾ سئنڌوئي، لهندي، داردي، براهوئي، قديم دراوڙي زبان ماءُ، اُترين زبان ڪشميري، اوپر ۾ اپڀرنش، ڏکڻ- اوپر ۾ ناگر اپڀرنش، ڪڇ ۾ ڪڇي، هريانا ۾ ٻانگڙو وغيره لهجن ۾ ورهائجي ويئي هئي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب تہ هاڻ هن راءِ جو آهي تہ:

"سنڌيءَ جو خمير، سنڌ جي سر زمين ۾ تيار ٿيو اُن جو بڻ بنياد، اُن جو پنهنجو موروثي سرمايو آهي."

موجوده پنجاب جو نالو تہ مغلن جي دؤر ۾ پيو مغلن ڏار ڏار خطن، رياستن ۽ علائقن ڪي ملائي، هڪ صوبو ناهيو ۽ اُن جو نالو پنجاب رکيائون. انهيءَ ڪري، اُن نئين صوبي (سرڪار) جي دائري ۾ جيڪي زبانون اچي ٿي وئيون، اُنهن ڪي سرڪاري طرح هڪ ئي نالي سان، يعني 'پنجابي' سڏيو ويو پر در اصل هر خطي ۾ اُها زبان پنهنجي پنهنجي خطي جي نالي سان سڏبي آهي، انهيءَ ڪري پنجاب ۾ عوامي طور 'پنجابي ٻوليءَ' ڪي اڃا تائين ڪا بہ اهميت ڏني ڪانہ ويئي آهي.

[1] محمد پرويش شاهين، ڪالام ڪوهستان، ص 203

مطلب تہ هن ڪتاب ۾ سر گريئرسن، سنڌي ۽ لهندي زبانن جي بڻ بنياد لاءِ جيڪا راءِ ڏني آهي، تنهن کي هاڻ نئين نظر سان پڙهڻ گهرجي.

سر گريئرسن جي ڪتاب کي پڙهندي بہ ڪي سال گذري ويا، پر سندس ڪتاب جي ترجمي کي پڙهندي ۽ ايڊٽ ڪندي جڏهن گجراتي، ڪڇي، لهندا ۽ لاڙي لهجن واري مواد ۾ ڏنل لفظن جي اُچارن کي نظر مان ڪڍيم، تڏهن مون محسوس ڪيو تہ سر گريئرسن انهن بولين جي لفظن جا اُچار صحيح طرح سان داخل نہ ڪيا آهن. بلڪ سندس طرفان ڏنل لفظ ۽ اُنهن جا اُچار ۽ آواز گمراهہ ڪندڙ آهن. آءٌ ڪڇي، گجراتي ۽ سرائڪي (لهندا) ڄاڻندو آهيان. ترجمي واري مواد کي نظر مان ڪڍندي مون محسوس ڪيو آهي تہ گريئرسن سنڌي، ڪڇي، گجراتي ۽ لهندا ۾ رائج چوسٽن آوازن ـ ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ ۽ جن جن لفظن ۾ اُهي آواز استعمال ٿيا آهن، اُنهن جي لکٽي صحيح ڪانہ ڏني آهي.

هن سلسلي ۾ ڀارت جي مشهور سماجي لسانيات جي ماهرن ڊاڪٽر ڏاسواڻي ۽ سندس ڌرم پتني ڊاڪٽر سندري پرچاڻيءَ ، پنهنجي تحقيقي پروجيڪٽ ۾ گريئرسن طرفان لاڙي، وچولي ۽ ڪڇي لهجي جي لفظن ۽ اُنهن جي داخلا کي گمراهہ ڪندڙ سڏيو آهي. غلط داخلا جو سبب ڄاڻائيندي ڀارت جا اهي ٻئي ماهر لکن ٿا تہ:

سر گريئرسن جي معلومات (Survey) جو ذريعو هئا:

(الف) معياري پئراگرافن جو ترجمو

(ب) وضاحتي بيان

(ت) لفظن جي فهرست

هُو اِڳتي لکن ٿا تہ گريئرسن پاڻ تہ سڄي برصغير جون ٻوليون ڪونہ ڄاڻندو هو پر هُن جي تحقيقي پروجيڪٽ جي مواد گڏ ڪرڻ لاءِ هن جا اطلاع ڏيندڙ ٻيا هئا، اُهي هئا، هند سرڪار جا ضلعي ڪامورا، عيسائي پادري ۽ ڪي الهڙ نوجوان.

هر ضلعي سرڪاري ڪامورن انهيءَ لاءِ مقرر ڪيو هئائين تہ شايد هو مقامي ٻولي ڄاڻندا هئا ۽ هُو پنهنجن ماتحت ڪامورن کان مدد وٺي سگهندا. ضلعي ۽ مقامي ڪامورا، مقامي ٻوليءَ جي لفظن جون لڙهيون، اُچارن سميت ۽ اُنهن جا نمونا سمجهايل فهرست موجب هٿ ڪري موڪليندا. يقيناً، گريئرسن کي اطلاع ڏيندڙ ڪامورا، نہ مقامي ٻولين جي لهجن تي ايتري ڄاڻ رکندا هئا، ۽ نہ ئي هُو وياڪرڻ جي قانونن کان واقف هئا، انهيءَ ڪري هُو گهربل معلومات هٿ ڪري ڏيڻ کان قاصر بہ هئا. اُهوئي سبب آهي جو ڪن ڪن لفظن ۽ اُنهن جي لهجي جي داخلا گمراهہ ڪندڙ آهي.

ان کان سواءِ گريئرسن کي اطلاع ڏيندڙ فيلڊ ورڪرن کي لسانيات جي ڪابہ ڄاڻ ڪانہ هئي، ۽ نہ ئي وري اُنهن کي تربيت ڏني وئي هئي، انهيءَ ڪري انهن جي موڪليل معلومات ۽ مواد، ۽ اُن جي انگريزيءَ ۾ Transliteration هميشہ اعتبار جوڳي ڪا نہ هئي.

فيلڊ ورڪرن طرفان جيڪا معلومات موڪلي ويندي هئي، اُها Roman الف ـ ب ۾ لکيل هوندي هئي، ۽ جن بہ ٻولين يا اُنهن جي لهجن، لفظن ۽ آوازن جي لاءِ فيلڊ ورڪر Roman اکر لکندا هئا، اُنهن ۾ اڪثر غلطيون هونديون هيون. انهيءَ ڪري اها داخلا گهڻو ڪري صحيح نہ آهي. ([1])

اُهوئي سبب آهي جو گريئرسن جي ساري مواد تي نئين سر نظر وجهڻ جي ضرورت آهي.

---

[1] Daswani, C.J.R. Parchani. S. Sociolinguistic Survey of India, Sindhi, Mysore, 570006 Central Institute of Indian Languages, 1978. pp_15_18

هيءَ ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پنهنجن فرضن جي پورائيءَ لاءِ هڪ قدم ضرور کنيو آهي. هن وقت تائين لسانيات ۽ سنڌي وياڪرڻ جي موضوعن تي گهٽ ڪري ڊاڪٽر ٽرومپ ۽ سر گريئرسن جي جڳ مشهور ڪتابن جو ترجمو ئي پيش ٿيو آهي. جيڪڏهن سنڌي وياڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪجهه اضافو ٿيو آهي ته اُهو وري عربي ۽ فارسي وياڪرڻن جو چربو آهي. ڪن بزرگن ته اها به ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻي سٽاءَ ۽ رچنا تي چنڊڇاڻ ڪرڻ جي بدران، هنن عربي ۽ فارسي ٻولين جي وياڪرڻي سٽاءَ کي سامهون رکي، سنڌيءَ ٻوليءَ کي عربيءَ ۽ فارسيءَ جو ويس وڳايو آهي.

هاڻ ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ تي، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي، صرفي، نحوي سٽاءَ تي چنڊڇاڻ ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ کي نئين سوچ ۽ نئين نظر سان لکيو وڃي. اهڙيءَ طرح هن ڳالهه جي به ضرورت آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي Etymological Dictionary کي به هٿ ۾ کڻجي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا ڌاتو صرف عربي، فارسي ۽ سنسڪرت جي لغات کي سامهون رکي نه ڪڍيا وڃن، پر دراوڙي ۽ منڊا ٻولين جي ڌاتوئن کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا اصلوڪا يعني پنهنجا ڌاتو به ڳوليا وڃن. انهيءَ ڪم لاءِ يارت جي ماناٽتن ۽ ٻي ريا ودوانن کان به مدد وٺڻ گهرجي.

مون کي اميد آهي ته سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، انهيءَ اهم ڪم کي به هٿ ۾ کڻي، جس کٽندي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سر گريئرسن طرفان برصغير جي ٻولين جو ڏاهيل چارٽ

هند ـ آريائي ٻوليون

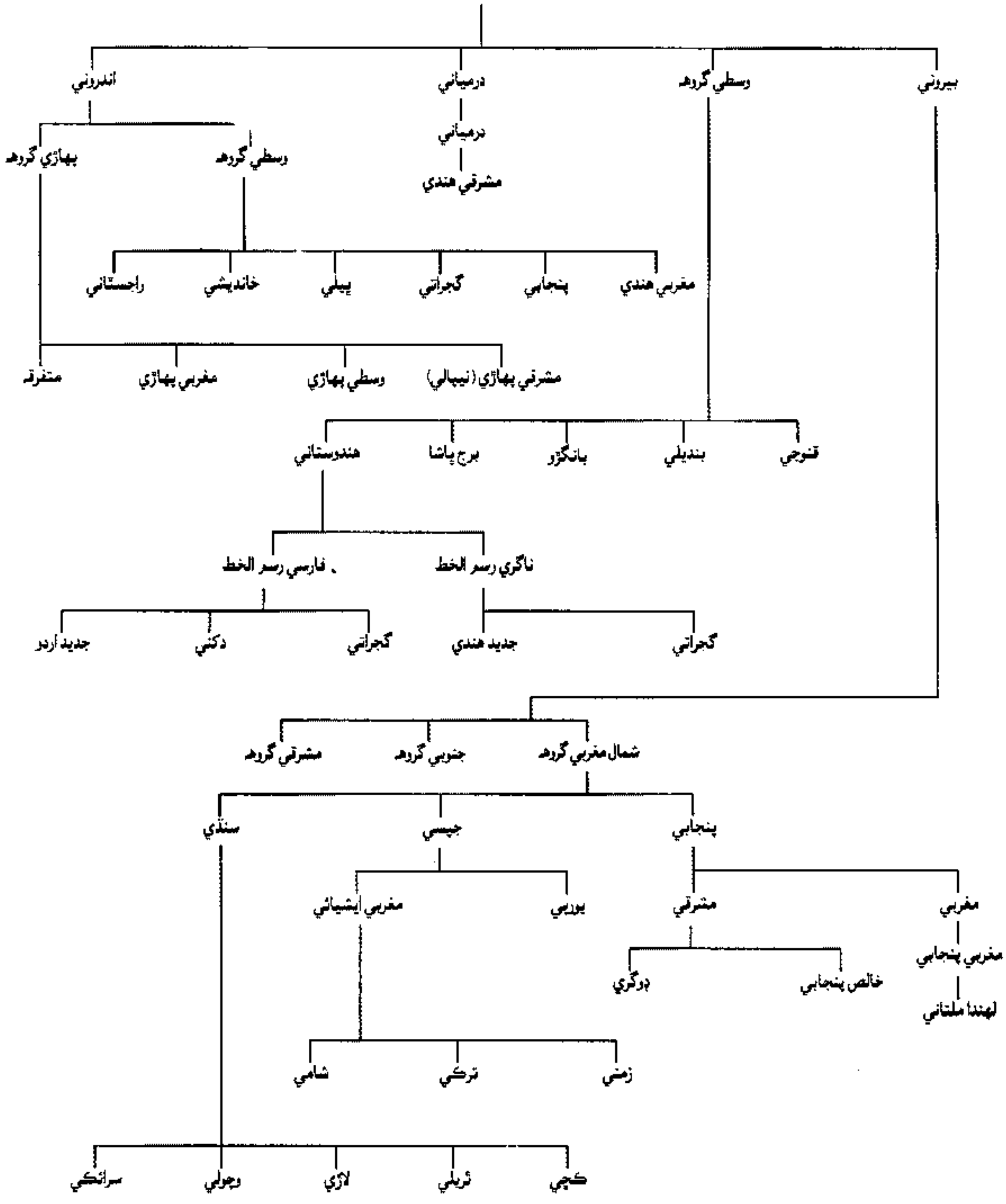

هندستان جي ٻولين جو لسانياتي جائزو

مختلف جلدن جو وچور

پهريون جلد: **پهريون ڀاڱو:** تعارف

ٻيو ڀاڱو: لفظن جي ڀيٽ يا تقابلي لغت

ٻيو جلد: مان - کمير (Man Khmer) ۽ سيامي - چيني خاندان (کاسي ۽ ٿائي سميت)

ٽيون جلد: ٿبيٽي - برمي خاندان

پهريون ڀاڱو: عمومي تعارف، ٿبيٽي لهجا، همااليائي لهجا ۽ اتر آسامي گروهه

ٻيو ڀاڱو: ڪوڪي - چن (Kuki_Chin) ۽ برمي گروهه

چوٿون جلد: مُنڊا ۽ دراوڙي گروهه

پنجون جلد: هند - آريائي خاندان (مشرقي گروهه)

پهريون ڀاڱو: بنگالي ۽ آسامي

ٻيو ڀاڱو: بهاري ۽ اُڙيا

ڇهون جلد: هند - آريائي خاندان، وچولو گروهه (مشرقي هندي)

ستون جلد: هند - آريائي خاندان، ڏاکڻو گروهه (مرائي)

اٺون جلد: هند - آريائي خاندان، اتر - الهندو گروهه

پهريون ڀاڱو: سنڌي ۽ لهندا

ٻيو ڀاڱو: داردي يا پئشاچي ٻوليون (ڪشميريءَ سميت)

نائون جلد: هند آريائي خاندان، مرڪزي يا وچولو گروهه

پهريون ڀاڱو: مغربي هندي ۽ پنجابي

ٻيو ڀاڱو: راجستاني ۽ گجراتي

ٽيون ڀاڱو: ڀيل ٻوليون جن ۾ خانديشي (Khandesi) بنجاري، لباني (Labhani) ۽ ٻهروپيا (Bahrupia) وغيره شامل آهن.

چوٿون ڀاڱو: پهاڙي ٻوليون ۽ گُجري

ڏهون جلد: ايراني خاندان

يارهون جلد: خانه بدوش (Gypsy) ٻوليون.

جلد ائين ۾ شامل مواد جي فهرست

تعارفي نوٽ	39
اتر- الهندو گروهه	41
ڪٿي ڪٿي ڳالهائجن ٿيون	43
لساني سرحدون	43
پاڙيسري هندستاني ٻولين ۾ حيثيت	43
ٻين هندستاني ٻولين ۾ حيثيت يا مقام	44
قديم تاريخ	44
لسانياتي ٻڻ بنياد يا اصل نسل	46
سنڌي ٻوليءَ جو علائقو ڏيکاريندڙ نقشو	47
سنڌي:	48
ٻوليءَ جو نالو	48
لساني لڳ لاڳاپا	49
سنڌيءَ جو بنياد	52
لهجا:	52
وچولي ۽ سرائڪي (سِريلي)	53
سرائڪي(سريلي) سنڌي	54
ٿريلي	54
لاسي	54
لاڙي	55
ڪڇي	55
ڳالهائڻ وارن جو ڪل تعداد	55
سنڌي ادب:	57
ڪتابن جي فهرست	59
سنڌي گرامر جو خاڪو:	60
جدول	61
سنڌي گرامر جو خاڪو- حرف علت سڏاريل	
هندو سنڌي اکرن ۾	65
اچار(Pronunciation)	68
گردان يا ڦيرا	70
وچولي:	169
حيدرآباد جي معياري سنڌي (نمونا)	170
ڪراچيءَ جي معياري سنڌي	179
نمونا	180
خيرپور جي معياري سنڌي	195
نمونو	196
ٿر ۽ پارڪر جي معياري سنڌي	197
سنڌ جي ٻين علائقن ۾ ۽ بلوچستان ۽ بهاولپور ۾ سنڌي	199
سرائڪي سنڌي	201
ٿريلي:	203
ٿر ۽ پارڪر ۾	203
جيسلمير ۾	203
لاسي:	216
نمونو	223
لاڙي:	225
نمونو	235
ڪڇي:	237
ڪڇ جي لساني جاگرافي	237
ڪڇي	237
خاص ڪڇي	238
ڪايستي ڪڇي	238
ڪڇيءَ جو مزاج	238
گجراتي ملاوت	238
سندون (ڇپيل ڪتاب)	239
ڪڇي گرامر ۽ اچار	239
گردان	240
صفتون	241
ضمير	241
متصل ڦيرا	244

نمونا 254

ڪايسٿي: 259

ڪڇي (ڪايسٿي) لهجو (نمونا) 261

ياٿيا: 265

سنڌيءَ جي مختلف لهجن ۾ لفظن ۽ جملن جي معياري فهرست 266

لهندا يا مغربي پنجابي: 277

لهندا يا مغربي پنجابيءَ جي لهجن ۽ ننڍن لهجن (محاورن) کي ظاهر ڪندڙ نقشو 276

ڪٿي ڳالهائي وڃي ٿي 277

ٻوليءَ جو نالو 278

پاڙيسري لهجن ۾ حيثيت/مقام 278

لهجا: 284

معياري لهندا 284

مُولتاني (ملتاني) 285

سرائڪي 285

کيتراني ۽ جافري 285

ٿلي 286

اتر- الهندو لهجو 287

اتر- اڀرندي وارو لهجو 288

ڳالهائيندڙن جو تعداد 290

سنڌون 291

لهندا گرامر جو خاڪو: 293

اچار 293

لکڻ جو نمونو/لکت 294

سُر- آواز (حرف علت) 296

اچار يا سُر جي آواز ۾ تبديلي 297

وينجن/ حرف صحيح 298

اسم 299

گردان/ڦيرا 300

صفتون 308

ضمير 310

فعل 313

مصدر 318

شاهپور جي لهندا 329

جهنگ ۽ لائلپور جي لهندا 337

جهنگ جي نسواني 348

جهنگ جي ڪاچڙي 349

لائلپور جي جانگـگـلي (جانگلي 350

منٽگمريءَ جي لهندا 351

گجرانوالا جي لهندا 352

گجرات جي لهندا 353

ملتان جي مولتاني 354

گردان 354

صفتون 356

فعل- معاون ۽ مڪمل فعل 358

ضميري پڇاڙيون 367

لنڊا اکر (رسم الخط ۽ انهن جي ڦير گهير) 368

نمونا 369

مظفر ڳڙهه جي ملتاني: 377

بهاولپوري: 381

ديره غازي خان جي هندڪي: 383

الف- ب 384

اِسم- جنس 386

گردان يا ڦيرو 387

صفتون 391

ضمير 393

نمونا 404

سرائڪي هندڪي: 408

اپر سنڌ واري سرحد جي سرائڪي هندڪي 410

شڪارپور جي سرائڪي هندڪي 411

ڪراچيءَ جي سرائڪي هندڪي 412

خيرپور جي سرائڪي هندڪي 413

حيدرآباد جي سرائڪي هندڪي 414

ٿر ۽ پارڪر جي سرائڪي هندڪي 415

فعل 313
ڪيتراڻي يا ڪيترانڪي ۽ جافري 416
ٿل جا لهجا، ديراوال ۽ هندڪو: 427
شاهپور جي ٿلي ـ نمونو 434
جهنگ جي ٿلوچڙي 438
جهلم جي ٿلي 439
ديره اسماعيل خان جي جٽڪي ۽ ديراوالي 441
نمونا 442
ميانوالي ۽ بنون جي هندڪو يا مُلڪي 444
نمونا 445
ڏاکڻي لهندا ۾ لفظن ۽ جملن جي معياري فهرست: 447
اتر ـ ايرندي واري لهندا: 460
سالٽ رينج جي لهندا: 463
لفظن جو ذخيرو 464
اچار 467
ڦيرو 467
نمونو 474
اوانڪاري يا آوانڪي (اعواڻڪي) 476
لفظن جو ذخيرو 477
گردان 478
نمونا 480
ڪوهاٽ جي هندڪو: 483
نمونا 487
گهيبي: 492
نمونا 493
پوٺواري: 499
اچار 500
ٿر ۽ پارڪر جي سرائڪي هندڪي 415
گردان 501
نمونا 509
جابلو علائقي واري لهندا: 514
ڊوڊي ـ ڪنڙالي 514
نمونا 517
چيالي ۽ پُنڇي: 522
ضميري پڇاڙيون 531
نمونا 532
اتر ـ ايرواري لهندا ۾ معياري لفظن ۽ جملن جي فهرست: 535
اتر ـ الهندي واري لهندا: 550
ڏني: 550
اچار 552
گردان 552
ضمير 553
نمونا 556
پشاوري هندڪو: 561
نمونا 564
هزاره جي هندڪو: 567
نمونو 570
تنؤلي: 571
نمونو 574
اتر ـ الهندي واري لهندا جي معياري لفظن ۽ جملن جي فهرست: 575
ڏسڻي (INDEX) 584

تعارفي نوٽ

هن جلد جي ٻنهي ڀاڱن جي تياريءَ جي مون اڪيلي سر ذميواري کنئي آهي، پر ان کي مختلف مرحلن ۾ تيار ڪيو اٿم. جن مان ڪي حصا ڪيترائي سال اڳي تيار ڪيا هئم ۽ ڪجهه ٻيا وري ٻنهه هاڻي مڪمل ٿيا آهن. ان ڪري، شايد، ڪٿي ڪٿي توازن جي کوٽ محسوس ٿيندي، جيتوڻيڪ مون ان کان بچڻ جي تمام گهڻي ڪوشش ڪئي پر خاص ڪري داردي ٻولين واري حصي ۾ ايئن ٿيڻ جو وڏو سبب اهو آهي ته اسين انهن ٻولين جي باري ۾ تمام گهٽ ڄاڻون ٿا. انهيءَ گروهه جون ڪي ٻوليون ته ٿورڙيون پيرو بحث هيٺ آيون آهن ۽ انهن جي باري ۾ جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي اهو به گهٽ تڪليف سان هٿ ڪونه آيو آهي. سڀ کان وڏيڪ اهم مثال: 'وسي ويري (Wasi_veri) ٻوليءَ جو آهي، جيڪا ڪافرستان جي مرڪز ۾ ڳالهائي ويندي آهي. سمورو مواد هڪ اڻ پڙهيل ڏنار کان حاصل ڪيو ويو آهي، جيڪو گهڻي ڳولا کان پوءِ هٿ آيو هو ۽ جنهن کي پنهنجي ٻوليءَ کان سواءِ ڪا به ٻي ٻولي ڪانه ٿي آئي.

هي جلد 'هنزه نگر' (Hunza Nagar) جي ٻولي 'بروشڪيءَ' جي مختصر احوال تي ختم ٿئي ٿو. اها ڪنهن به طريقي داردي ٻولين سان لاڳاپيل ڪانهي، نه ئي هن سموري جائزي ۾ آيل ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ سان واسطو رکي ٿي. ان کي صرف جاگرافيائي سبب جي ڪري شامل ڪيو يو آهي، ٻيو وري انهيءَ ڪري به ايئن ڪيو اٿئون جو انهيءَ ٻوليءَ ڳالهائيندڙن جا وڏا، ڪنهن زماني ۾ ان سموري خطي تي قابض هئا، جتي هاڻي داردي ٻوليون ڳالهايون ٿيون وڃن.

جارج اي گريئرسن

ڪيمبرلي
20، مارچ، 1915ع

اتم _ اولہ وارو گروهہ

اتر ـ اولهه وارو گروهه

هند ـ آريائي ٻولين جي اتر ـ الهندي گروهه ۾ ٻه ٻوليون شامل آهن: **سنڌي ۽ لهندا**. انهن ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن جائزي لاءِ معلوم ڪيو ويو ته:

سنڌي 3,069,470
لهندا 7,092,781

ڪل تعداد .... 10,162,251 آهي.

ڪٿي ڪٿي ڳالهائجن ٿيون:

جيئن نالي مان ظاهر آهي ته انهيءَ گروهه جون ٻوليون هندستان جي ٻنهه اتر اولهه ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون. اهي پنجاب ۾ اڀرندي ڊگهائي ڦاڪ جي 74 هين ڊگريءَ جي اولهه ۾ ۽ سنڌ، پنجاب ۽ ڪڇ جي ڏکڻ ۾ ڳالهائجن ٿيون. پنجاب ۾ ان جي سرحدي حد اولهه طرف افغانستان آهي ۽ سنڌ ۾ ان جي سرحدي حد بلوچستان آهي. تنهن هوندي به سنڌ ۾ سنڌي ٻولي "ڪڇي گنداوا" (Kachchi Gandava) ۽ لس ٻيلي جي سياسي سرحدن کي پار ڪري ٿي وڃي، جيڪي ٻئي علائقا بلوچستان جي جاگرافيائي حدن اندر آهن.

لساني سرحدون:

افغانستان ۽ بلوچستان ۾ ايراني ٻوليون ڳالهائجن ۾ اچن ٿيون، جيڪي سنڌي ۽ لهندا کان مختلف آهن. اتر ۾ اتر ـ اولهندي گروهه جون ٻوليون، اتر ـ اولهه واريءَ سرحد (North_West Frontier) جي داردي([1]) ٻولين سان لڳن ٿيون جن مان ڪشميري سڀني کان اهم آهي. اهي ٻوليون ذڪر هيٺ آيل ٻولين (سنڌي ۽ لهندا) سان ويجهو لاڳاپو رکن ٿيون. اوڀر طرف لهندا سان پنجابي لڳي ٿي ۽ سنڌيءَ سان راجستاني. ڏکڻ طرف لهندا سان سنڌي ۽ سنڌيءَ سان گجراتي لڳي ٿي.

پاڙيسري هندستاني ٻولين ۾ حيثيت:

لهندا جي پنجابيءَ سان خاص نسبت آهي، جنهن کي اڳتي بيان ڪيو ويو آهي. هتي مختصر طور اهو چئي سگهجي ٿو ته سمورو پنجاب ٻن ٻنهه مختلف ٻولين جي لاڳاپي وارو مقام آهي، جيئن لهندا جي داردي‌ءَ ٻولي (parent)، جيڪا سنڌو ماٿر جي اڀرندي طرف پکڙيل آهي، ۽ پراڻيءَ مڌهيه ديش (Mid land) جي ٻولي، جيڪا موجوده مغربي هنديءَ جي ماءُ ٻولي آهي، جيڪا جمنا ماٿريءَ جي اولهه طرف پکڙيل آهي. پنجاب ۾ اهي هڪ ٻئي ۾ شامل ٿيو وڃن. مشرقي پنجاب ۾ پراڻي لهندا جي لهر تقريباً ختم ٿي رهي هئي، ۽ ان مٿان پراڻي مغربي هنديءَ جو راڄ ٿي ويو جنهن جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ ٻولي آهي پنجابي. مغربي پنجاب ۾ پراڻي مغربي هنديءَ جي لهر ختم ٿيندي وئي ۽ ان مٿان وري لهندا جو راڄ قائم ٿي ويو جنهن جي نتيجي ۾ موجوده لهندا ٻولي قائم ٿي. ان ڪري چئبو ته لهندا جو مکيه بنياد داردي آهي، پر پراڻي مغربي هنديءَ جا آثار به منجهس آهن. اهڙا آثار پنجابيءَ ۾ وڌيڪ آهن ۽ اهي وڏي اهميت وارا آهن. لهندا کي هڪ اهڙي

[1] اهي ٻوليون هن جائزي ۾ پين هنڊ پشاچي سڏيون وڃن آهن.

داردي ٻولي چٽي سگهجي ٿو جنهن تي مغربي هنديءَ جو اثر آهي. جڏهن تہ پنجابي، مغربي هنديءَ جي هڪ شڪل آهي جنهن تي داردي اثر آهي. ان جي برعڪس سنڌي، داردي ٻولين سان وڌيڪ چٽو لاڳاپو ڏيکاري ٿي ڇو تہ ان جي اوپر ۾ موجود مغربي راجپوتانہ جو رڻ پٽ ان کي ڏارين ملاوٽ کان بچائي ٿو. جيئن لهندا پنهنجي بنياد کان غير محسوس طريقي سان پنجابيءَ ۾ مدغم ٿي وڃي ٿي، تيئن راجستانيءَ ۾ ڪانہ ٿي ملي بلڪ ان کان گهٽي قدر مختلف رهي ٿي. اتي ڪي سرحدي لهجا محض گاڏڙ ساڏڙ آهن، ڪنهن باقاعدي لساني تبديليءَ جا درجا ڪونہ آهن.

ٻين هندستاني ٻولين ۾ حيثيت يا مقام (Position):

ٻولين جو اتر- اولهہ وارو گروهہ، هند آريائي ٻولين جي ٻاهرئين گهيري ۾ شامل آهي. انهيءَ ٻاهرئين گهيري ۾ ڏاکڻي ٻولي مرائي ۽ مشرقي گروهہ جي ٻولين مان اڙيا، بنگالي، بهاري ۽ آسامي اچي وڃن ٿيون. انهن سڀني ٻولين جو پاڻ ۾ رشتو ۽ وچ وارين ٻولين- راجستاني، پهاڙي، مغربي هندي ۽ مشرقي هنديءَ سان لاڳاپو هن جائزي جي تعارفي جلد ۾ بحث هيٺ آڻيندا سين. انهن منجهان جيڪي ٻوليون اتر- الهندي گروهہ جي ٻولين سان ڪو لڳ لاڳاپو ڏيکاري سگهن ٿيون، سي آهن ٿي پهاڙي ٻوليون، (جيئن جلد نائين ۾ ڏسبو) انهن ٻولين جو سنڌيءَ وانگي داردي ٻولين سان بنياد ڳنڍيل آهي.

قديم تاريخ:

اهو ملڪ جنهن ۾ اتر- الهندي گروهہ جون ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، 'مها ڀارت' ۾ خشڪ، رُکو ۽ سنگدل ڄاڻايل آهي ۽ آريائي تهذيب جي دائري کان تقريباً خارج ڪيل آهي (جلد نائون، ڀاڱو چوٿون ۽ صفحو 4 ڏسو) ان زماني ۾ لهندا جو علائقو ٻن راڄن يا بادشاهتن (Kingdoms) تي مشتمل هو جن مان هڪ 'گنڌارا' (موجوده پشاور جي آسپاس جو ملڪ) ۽ ٻيو 'ڪيڪايہ' (سنڌو نديءَ کان هيٺ ان جي ڪابي ڪپ تي) هو جڏهن تہ سنڌي جي علائقي ۾ ان وقت 'سنڌوس' ۽ 'سو ويراس' شامل هئا. جيتوڻيڪ 'مهاڀارت' ۾ هن ملڪ جي رهاڪن کي برو ڪردار ڏنو ويو آهي، ان هوندي بہ اها پڪ آهي تہ گنڌارا جي گاديءَ وارو شهر 'تڪش سِلا' (Takshasila) حضرت عيسيٰ کان ڇهہ صديون اڳ، هندستان ([1])جي وڏي ۾ وڏي يونيورسٽيءَ جو هنڌ هو. ان جا ڀڙل آثار اڄا بہ راولپنڊي ضلعي ۾ موجود آهن. هن يونيورسٽيءَ جي ويجهو 'سلاتورا' (Salatura) ۾ سنسڪرت جو وڏي ۾ وڏو 'وياڪرڻي' (grammarian)'پاڻيني' . چوٿين يا پنجين صدي قبل مسيح ۾ ڄائو هو. انهيءَ زماني ۾ ڪيڪايہ جي سر زمين بہ پنهنجي علميت جي ڪري مشهور هئي. اسان کي ڇاندوگيا اپنشد Chhandogya Upanished) (VOL xi) ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ڪيئن هڪڙا پنج مذهبي ماهر(Theologians)، هڪڙي برهمڻ وٽ ڪي ڏکيا سوال کڻي آيا هئا، جن جو هو جواب ڪونہ ڏئي سگهيو هو. ان ڪري هن کين ڪيڪايہ جي کتري راڄا ڏانهن موڪليو، جنهن، هڪ ٻئي حضرت سليمان وانگي، سندن سڀ ڏکيائون دور ڪيون هيون.

هندستاني ڏند ڪٿا ۾ بہ مشهور ڪردار بيان ٿيل آهن، جن جو تعلق لهندا علائقي سان هو. گنڌارا مان 'ڌرتارا شترا' (Dhritarashtra) جي زال گنڌاري جيڪا 'دريوڌن' (Duryo dhana) ۽ سندس 9 ڀائرن جي ماءُ هئي، جيڪي 'مها ڀارت' واريءَ وڏي لڙائيءَ ۾ مکيہ ڪردار 'ڪورُو' هئا. ٻي ڪيڪايہ مان ڪيڪئي آئي، جيڪا 'دسرٿ' جي زال ۽

---

[1] جيتوڻيڪ ڪن عالمن جو عام رايو ان کان مختلف آهي پر آءٌ ذاتي طرح سمجهان ٿو تہ ٻڌ مت جي ڏاکڻي ڏرمي تحرير واري ٻولي پالي، تڪش سلا ۾ ڳالهائجڻ واري قديم ٻوليءَ جو ادبي روپ آهي. اهوئي سبب آهي جو انهيءَ ۾ ۽ پشاچي پراڪرت ۾ ڪيترين ئي هڪ جهڙايون نظر اچن ٿيون.

’رام چندر‘ جي ماٽيلي ماءُ هئي. اها ئي هئي جنهن جي سازش سبب رام چندر کي بنواس وٺڻو پيو هو جيئن هڪ ٻئي عظيم هندستاني جنگي داستان ’رامايڻ‘ ۾ بيان ٿيل آهي.

مغربي پنجاب هميشه اتر ۽ اولهه کان ايندڙ حملي آورن جي زد ۾ رهيو آهي. اتان ئي هندستان ۾ آريا گهڙيا هئا. ٻيو معلوم حملو فارس جي ’دارا اول‘ (485_521 ق.م) جو هو. جيڪو گوتم ٻڌ جي دؤر کان فوراً پوءِ ٿيو. ’هيروڊوٽس‘ موجب هن ان کي فتح ڪري ٻن اهڙن پرڳڻن ۾ ورهائي ڇڏيو جن مان هڪ ۾ گنڌارا شامل هو. (هيروڊوٽس iii_91) جڏهن ته سنڌي- سنڌو ماٿري جا رهاڪو پنهنجي ليکي ويهون پرڳڻو (iii_94) ([1]) ٺاهيو ويٺا هئا. ان کان اڳتي دارا جو اختيار نٿي هليو (iii_101). هيروڊوٽس وڏيڪ لکي ٿو ته اهي ’انڊين‘([2])انهن سڀني قومن کان وڏيڪ تعداد ۾ آهن جن سان اسان جي سڃاڻپ ٿي آهي، ۽ ٻين قومن کان وڏيڪ خراج پڻ ڏنائون. جيڪو 360 ٽيلنٽ (Talent) سون جو رڄ (Gold dust) هو. ’دارا‘ جو ’انڊيا‘ جي هن حصي ([3]) تي، ايترو ته مڪمل اختيار هو (يا شايد جنهن کي هن ۽ ’هيروڊوٽس انڊيا‘ ٿي سمجهيو) جو هن اسڪائيليڪس جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌوءَ کان هيٺ سمنڊ ڏانهن هڪ سامونڊي جهازن جو ٻيڙو موڪليو هو. جتان هو اولهه طرف هاڪاري، وطن ڏانهن روانا ٿيا. (iv_44). سندس جاءِ نشين ’زرڪسس‘ (Xerxcs)(480 ق.م) ، يونان جي خلاف جنهن لشڪر جي اڳواڻي ڪئي هئي ان ۾ گنڌارا ۽ مغربي پنجاب جا ماڻهو به شامل هئا. هيروڊوٽس جي چوڻ موجب (vii 65_66) مغربي پنجاب وارن کي سوٽي ڪپڙا پاتل هئا ۽ وٽن بيد جا تير ۽ بيد جا ئي ڪمان ها، جن جون چُنهبون لوهه جون هيون.

سڪندر اعظم (325_327 ق. م) جو حملو پڻ مغربي پنجاب ۽ سنڌ تائين محدود هو. هڪ خاص نڪتو جيڪو هيستائين توجهه هيٺ ڪو نه آيو آهي سو اهو ته ڪيترائي هندستاني نالا جيڪي هن جي يوناني مورخن لکيا آهن، سي مغربي پنجاب جي ماڻهن کان ٻڌي لکيا آهن، ۽ اهي ڏيکارين ٿا ته ان دؤر ۾ مڪاني ڳالهائڻ ڪهڙو هوندو هو. اهو ضرور پئشاچي پراڪرت ٻوليءَ جو ڪو خاص روپ هوندو جيڪا ٻولي موجوده ليکڪ موجب مغربي پنجاب ۽ سنڌ جي جديد ٻولين جو مکيه بنياد هئي، ان کان سواءِ اها ئي ٻولي اتر الهندي واريءَ سرحد جي داردي ٻولين جو پڻ بنياد هئي.

جيئن هندستاني نالن ’پڪالوتي‘، (Pukkhalveati)’چندرياڳ‘ يا ’چندر گپتا‘ ۾ يونانيءَ ۾ ڪجهه تبديليون آڻي لکيو ويندو آهي، تيئن پئشاچي پراڪرت لاءِ به ضروري آهي. ([4])

350 ق.م ۾ سيليوڪس نڪيٽر هندستان تي ڪاهه ڪئي ۽ سنڌو درياهه پار ڪرڻ کان پوءِ چندر گپتا سان امن جو معاهدو ڪيو هو جنهن جو ذڪر اڳ ڪنهن جلد ۾ ڪيو هوسين. ٻيءَ صديءَ ق.م ۾، بئڪٽريا جي ٻن يوناني گهراڻن، مغربي پنجاب ۾ بادشاهتون قائم ڪيون. پهرين جيڪا يوٿيڊيمس قائم ڪئي هئي سا 156 ق.م ۾ ختم ٿي ۽ ٻي يوڪريٽائيڊس جي 20 ق.م ۾ ختم ٿي.

---

[1] رالينسن (Rawlinson) جي هيروڊوٽس جي ترجمي کي به ڏسي سگهجي ٿو.

[2] هيروڊوٽس سنڌين کي انڊس ويلي جا رهاڪو انڊين (Indians_Inhabitants of Indus valley) لکيو آهي. (مترجم)

[3] سنڌ ڏانهن اشارو (مترجم)

[4] سنسڪرت جي ’امترگهات‘ (Amitraghat) کي يونانيءَ ۾ لکڻ مهل ’گهه‘ بدران ’ڪ‘ ڪيو ويندو آهي. ساڳي طرح ’ڪاسياپاپورا‘ (Kasyapapura) ۾ وچين ’پ‘ کي قائم رکيو ويندو آهي. ’’ڪوڀا‘ (Kubha)۾ وري ’ڀ‘‘ کي ’ف‘ ۾ بدلائبو آهي. ’سنڌو‘ (Sindhu) کي يوناني ۽ لاطينيءَ ۾ لکڻ مهل ’ڌ‘ کي ’ٿ‘ ۾ بدلائبو آهي يا ’سڀاگسينا‘ (Subhagasena)۾ موجود ’ڀ‘ کي ’ف‘ سان مٽائيندا آهن.

انهن کان پوءِ مختلف وقتن تي مختلف قومن هندستان تي ڪاهون ڪيون. جن ۾ ستين، (Seythians) پارٿين، (Parthians) ڪشان (Kushanas) ۽ هَن (Huns) وغيره شامل آهن. جيڪي اتر اولهه کان آيا، ۽ آخر ۾ ساڳئي رستي، يا سنڌ جي رستي، هندستانن ۾ مسلمان حملہ آور گهڙيا. جن ۾ غزنيءَ جي محمود جا ۽ مغلن جا ماڻهو شامل آهن.

اهڙيءَ ريت اسان ڏٺو تہ جنهن علائقي ۾ هند آريائي ٻولين جي اتر- الهندي واري گروهہ جون مڪاني ٻوليون ڳالهايون ٿي وڃن، اهو قديم دؤر کان ڌارئين اثر هيٺ رهيو آهي، ۽ اها هڪ عجيب ڳالهہ آهي تہ ان. هتان جي ماڻهن جي ڳالهائڻ تي تمام ٿورو اثر ڇڏيو آهي. سواءِ مسلمان تسلط واري دؤر جي، جنهن ۾ وڏي پئماني تي فارسي لفظ (عربيءَ سميت) هتان جي لفظن جي ذخيري ۾ ملي ويا آهن. ڪن اصلوڪين داردي ٻولين ۾ ڪي يوناني لفظ اڃا تائين موجود آهن. مثال طور ڪشميريءَ ۾ 'ديار'(dyar) (جمع) ، معنيٰ سڪن ۾ ناڻو جيڪو يونانيءَ جو بگڙيل لفظ آهي، يا وري 'کوار' (Khower) جو 'دروخم' يعني چاندي، جيڪو پڻ بگڙيل يوناني لفظ آهي، پر مون کي اهڙا مثال سنڌيءَ ۽ لهندا ۾ نٿا سجهن. ايتري قدر جو سنڌ جي درياهہ جو نالو 'سنڌو' بہ ڪونہ بدليو آهي ۽ اسين پراڻي فارسيءَ واري 'هندو' لفظ جهڙو ڪو مثال نٿا ڏسون. جيڪو اصل ۾ يونانيءَ جي 'انڊوس' ۽ اسان واري 'انڊيا' مان نڪيل آهي.

لسانياتي بڻ بنياد يا اصل نسل:

هنن ٻولين جي لسانياتي اصل نسل بابت ڪا گهڻي ڇاڻ ڪانهي. سنڌيءَ جي موجوده صورت کان پهرين هڪ 'اپڀرنش' پراڪرت موجود هئي، جنهن کي 'وراچڊ' چيو ويندو آهي، جنهن جي باري ۾ هندستاني وياڪرڻ جي ماهر مارڪنڊيہ ڪجهہ ڳالهيون ڪيون آهن. ان کان سواءِ هو علائقي ۾ 'وراچڊ پئشاچيءَ' جي ڳالهائڻ جي ڳالهہ بہ ڪري ٿو ۽ ان حقيقت تي زور ٿو ڏي تہ ڪيڪايہ پئشاچي ان پراڪرت جو خاص روپ آهي. اسان کي لهندا واري پٽي تي ڳالهايل اپڀرنش جي ڪنهن خاص روپ جي باري ۾ ڪا معلومات ڪانهي. جيڪا قديم گنڌارا ۽ ڪيڪايہ جي علائقن ۾ رائج هجي، سواءِ ان جي تہ اتان جا ماڻهو تسلسل يا ورجاءَ لاءِ ساڳئي لفظ کي بہ ڀيرا اچارڻ جا شوقين هئا (ساوپسا، ڪيڪئي) ، پر گنڌارا ۾ 'شهباز ڳڙهي' ۽ 'مانسهره' وٽ مهاراجا اشوڪ (اٽڪل 250 ق.م) جا پٿر تي نقش ڪتبا آهن جيڪي انهيءَ ٻوليءَ ۾ آهن. جيڪا ان وقت سرڪاري زبان هئي. اهو پاليءَ جو هڪ لهجو هو جيڪو پنهنجن ڪيترين ئي صوتي خصوصيتن سبب نمايان آهي. جيڪي اڃا تائين داردي ٻولين ۾ لهندا ۽ سنڌيءَ ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. ([1])

وڌيڪ تفصيل سنڌي ۽ لهندا وارن ڀاڱن جي تعارف ۾ ملندا.

[1] ڏسو جي، آر اي ايس 1904_ صفحو 725.

سنڌي ٻوليءَ جو علائقو
ڏيکاريندڙ نقشو
LAHNDA
SIRAIKI
LASI
LARI
Gulf of Cutch
Gulf of Cambay

سنڌي

ٻوليءَ جو نالو:

لفظ 'سنڌي' هڪ صفت آهي جنهن جي معنيٰ آهي، 'سنڌ جي صوبي جو/جي' يا 'سنڌ جي صوبي سان واسطو رکندڙ'، انهيءَ ڪري اهو هن ملڪ جي ٻوليءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.

ٻوليءَ جو نالو ان علائقي کي چڱيءَ طرح ظاهر ڪري ٿو جتي اها ڳالهائي وڃي ٿي، پر پوءِ بہ اسين ڏسنداسين تہ اها چؤطرف سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر تائين پکڙيل آهي. اتر ۾ بلوچستان ۽ پنجاب، اوڀر ۾ راجپوتانہ. ڏکڻ ۾ ڪڇ ۽ اولهہ ۾ لس ٻيلي تائين هلي وڃي ٿي.

سنڌ جو صوبو ٽن واضح پٽن ۾ ورهايل آهي: (1) ڪوهستان يا جابلو ملڪ. جيڪو ڪراچيءَ ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ پختو ٻيٺو آهي، جيڪو اتر ۾ هڪ سنهي جهالر جي شڪل ۾ کيرٿر سلسلي سان هلندو وڃي. (2) خاص سنڌ جو ڪڇي وارو پٽ جنهن کي سنڌوءَ جو پاڻي ملي ٿو ۽ (3) ريگستان يا ٿر. جيڪو اڀرندي واريءَ سرحد جو رڻ پٽ ڇنڇي ٿو. خاص سنڌ (Sindh proper) کي روايتي طرح ٽن حصن ۾ ورهايو ويندو آهي: هڪڙو 'لاڙ' (هيٺين سنڌ) . جيڪو سامونڊي ڪنارن کان حيدرآباد جي ويجهو تائين پکڙيل آهي. ٻيو 'وچولو' (وچين سنڌ) لاڙ کان اڳتي اتر طرف هلندي سيوهڻ ۽ لاڙڪاڻي جي وچ تائين پکڙيل آهي. ۽ ٽيون 'سرو' (مٿين سنڌ) جيڪو وچولي جي اتر ۾ آهي. اها ورهاست ياد رکڻ ضروري آهي، ڇو تہ جڏهن اسين اڳتي لهجن جي باري ۾ ڳالهائينداسين تہ انهن جو حوالو ايندو. سنڌي، سموريءَ سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي آهي، ۽ اتر سنڌ کان اتر اولهہ ۾ بلوچستان ۾ گهڙي وئي آهي، اتر ۾ اتر- اوڀر ڏانهن پنجاب ۽ بهاولپور رياست ۾ هلي وئي آهي. اولهہ ۾ سنڌ کي بلوچستان کان ڌار ڪندڙ جابلو سلسلي ان کي پابند ڪيو آهي، جنهن کي ڪوهستان جي ڏاکڻي حصي ۽ ڪراچي کان سواءِ سنڌي پار ڪري نہ سگهي آهي. اتي عام ٻولي بلوچي آهي پر سنڌي پڻ ڳالهائي وڃي ٿي ۽ لس ٻيلي جي جام جي سرزمين ۾ گهڙي وئي آهي. ڏکڻ ۾ سنڌيءَ ڪڇ جو رڻ پار ڪيو آهي، ۽ ڪڇ ۾ ماڻهن جو هڪ وڏو انگ انهيءَ علائقي جي ٻين ٻولين سان گڏ وگڏ اها پڻ ڳالهائي ٿو. اتان وري انهيءَ گجرات ۽ ڪاٺياواڙ جي اپٻيٽ جا ٻنا پار ڪري اندر جاءِ ورتي آهي. ڪڇ ۾ سياويڪ طور سنڌي ڳالهائيندڙن (ڪڇي لهجي ۾) جو تعداد اپٻيٽ جي اتر- اولهہ ۾ وڌيڪ آهي. اولهہ طرف سنڌي ٿر جي اندر هلي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري اها راجپوتانہ جي رياستن مارواڙ ۽ جيسلمير جي ويجهن حصن تائين پهچي وڃي ٿي.

اولهہ ۾ سنڌيءَ سان بلوچي لڳي ٿي، جيڪا هڪ ايراني ٻولي آهي ۽ ان سان تمام ڏورانهون واسطو اٿس. ان ڪري ان جو ڪوبہ اثر ڪونہ اٿس. اتر طرف اها لهندا سان لڳي ٿي، جنهن سان اها ويجهو لاڳاپو رکي ٿي. لهندا نہ صرف سنڌيءَ جي اتر طرف ڳالهائجي ٿي، پر سموري سنڌ ۾ سنڌين سان گڏ وسيل، هڪ لک کان وڌيڪ لڏي اچي آباد ٿيل ماڻهو بہ سنڌيءَ سان گڏ اها ڳالهائين ٿا.

جيتوڻيڪ سنڌيءَ جو لهندا سان ويجهو لاڳاپو آهي تہ بہ اتر واري علائقي کان سواءِ اها ڪٿي بہ ان جو اثر نٿي ڏيکاري ۽ جيڪو اثر آهي تہ اهو بہ صرف لفظن جي حد تائين آهي. ان جي برعڪس نہ صرف پاڙيسري ٻوليءَ جي حيثيت ۾ سنڌيءَ، سنڌ ۾ ڳالهايل لهندا تي اثر ڪيو آهي پر سنڌ جي سرحد ويجهو ڏکڻ اولهہ پنجاب جي لهندا تي بہ ان جو اثر آهي.

اوير ۾ سنڌيءَ جي سرحد. راجستانيءَ جي مارواڙي لهجي سان لڳي ٿي. تڙ ۽ مارواڙ ۾ سنڌي ۽ مارواڙي ڳالهائڻ وارا هڪ ٻئي ۾ گڏيا پيا آهن. ان ڪري ظاهر آهي تہ اتي سنڌي ۽ مارواڙيءَ جي ملاوٽ واريون ڪيترين ئي شڪلين واريون ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. سنڌي ۽ مارواڙي، هند آريائي ديسي زبانن جي مختلف گروهن سان تعلق رکن ٿيون. ان ڪري اهي انهن وچ وارن لهجن جي باوجود. هڪ ٻئي ۾ ملي ، هڪ نہ ٿيون ٿين. اهي گاڏڙ ساڏڙ لهجا جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو ميڪانيڪي نموني ٺهيل آهن جن ۾ لفظ ۽ مختلف پيون شيون. وچما لهجا هڪ ٻئي کي اڌارا ڏين ٿا جيڪي ڌارئين عنصر وانگر موجود رهن ٿا. اڄڪلهہ انگريزي ٻولي، فرينچ لفظ اڌارا وٺي ٿي يا جيئن فرينچن اسان کان شام جو پنجين وڳي واريءَ چانهن جو رواج اڌارو ورتو آهي، ۽ ان حوالي سان هڪ نئون فرينچ فعل جوڙيو آهي (Five O Eloquer)

ذڪڻ ۽ ڏکڻ اوير ۾ سنڌيءَ سان گجراتيءَ جا ڪيترائي لهجا لڳن ٿا. جلد نائين، ڀاڱي ٻئي جي صفحي 327 ۾ ڏسبو تہ جيتوڻيڪ گجراتي، هند آريائي ديسي ٻولين جي مرڪزي گروهہ جي ميمبر آهي پر تڏهن بہ ان جي بنياد ۾ ان ٻاهرئين گهيري جي ڪا متروڪ پراڻي ٻولي آهي، جنهن جي سنڌي پڻ هڪ ميمبر آهي، ان ڪري اها گم ٿي ويل متروڪ ٻولي، سنڌيءَ جي بہ ماڻتياڻي هئڻ ڪري جڏهن ڏکڻ ۽ اوير ۾ سنڌي گجراتيءَ سان تعلق ۾ اچي ٿي تہ آسانيءَ سان ٻئي ٻوليون هڪ ٻئي ۾ گڏجي ٿيون وڃن ۽ انهيءَ جي نتيجي ۾ سنڌيءَ جو هڪ چٽو لهجو ٺهي ٿو پوي، جيڪو محض سنڌي گجراتيءَ جي ملاوٽ طور نہ پر باقاعده ڪڇيءَ جي مختلف صورتن ۾ سامهون اچي ٿو. اهو نہ سمجهڻ گهرجي تہ هتي ميڪانڪي ملاوٽ ڪا نہ ٿيندي هوندي اها بہ گهٽي ٿئي ٿي ۽ چو تہ گجراتي پڻ سموري ڪڇ جي علائقي ۾ ڳالهائجي ٿي ان ڪري ان جو اثر بہ ماڻهن جي تعداد يا علائقي جي حساب سان ٿيندو هوندو. ان ڪري چئبو تہ گجراتيءَ جي تناسب جو دارومدار علائقي تي پڻ هوندو آهي.

لساني لڳ لاڳاپا:

هن جلد ۾ لهندا جي تعارف واري حصي ۾ اهو سمجهايو ويندو تہ سنڌي ۽ لهندا گڏجي، هند آريائي ديسي ٻولين جي ٻاهرئين گهيري جو اتر- اولهہ وارو گروهہ ٺاهين ٿيون، ۽ انهن ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون خاصيتون آهن جيڪي کين اتر اولهہ واريءَ سرحد (NWF) جي داردي ٻولين سان ڳنڍين ٿيون، خاص ڪري ڪشميريءَ سان. آءٌ هتي ان عام حقيقت جي باري ۾ ڪا اڳوات راءِ ڏيڻ بدران انهن نڪتن ڏانهن ڌيان ڏيندس، جيڪي خاص طور سنڌيءَ سان واسطو رکن ٿا.

جديد داردي ٻولين ۾ مورڌني (cerebral)۽ ڏندن وارن (dental) آوازن ۾ فرق نٿو ڪيو وڃي، يا ٻنهہ ٿورو ٿو ڪيو وڃي، اسين ڏسنداسين تہ لهندا جي 'ٿلي' (Thali) لهجي ۾ اڪثر ڪري 'د' کي 'ڊ' ۾ بدلايو ويندو آهي. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ 'ت' ۽ 'د' اڪثر ڪري، 'ٽ' ۽ 'ڊ' ۽ 'ڏ' سان مٽجي ويندا آهن. مثال طور هنديءَ جو 'تانبا' سنڌيءَ ۾ 'ٽامو' يا اڃا بہ 'ٽرامو' ٿيو پوي، هندي 'دينا'، سنڌيءَ ۾ وري 'ڏيڻ' آهي، اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ قديم پراڪرت جي وياڪرڻين جو چوڻ آهي تہ وراچڊ اپڀرنش ۾ پڻ اهڙي تبديلي ٿيندي هئي، جنهن مان سنڌي نڪتي آهي، ان کان سواءِ لاڙي لهجي ۾ هڪ مورڌني (cerebral)'ڙ' کي گهٽو ڪري ڏندن واري(dental)'ر' سان مٽايو ويندو آهي.

ان حقيقت ڏانهن بہ ڌيان ڏيڻو پوي ٿو تہ هڪ طرف اڪثر هند آريائي ديسي ٻوليون ٻن سُرن (Vowels)جي وچ واري 'ت' حذف ڪري ڇڏينديون آهن، پر پنجابي ۽ لهندا ۾ ايئن ڪونهي، جيئن لهندا ۽ پنجابيءَ ۾ 'سيتا' آهي، پر هنديءَ ۾ 'سيا' آهي. لهندا ۽ پنجابيءَ ۾ 'پيتا' آهي ۽ هنديءَ ۾ 'پيا' آهي. سنڌيءَ ۾ بہ اها 'ت' قائم رکڻ جو لاڙو آهي جيئن سنڌيءَ ۾ 'پيتو' ۾ آهي، جڏهن تہ هنديءَ ۾ 'پيا' چئبو آهي. سنڌيءَ ۾ 'ڇُتو' (ڇهڻ مان) ۽ هندي 'ڇُئا' آهي. سنسڪرت ۾ 'ڄاتڪهہ' (Jnatakah) سنڌيءَ ۾ 'ڄاتو'، سنسڪرت ۾ سمڄاتڪهہ'(Samjnatakah) سنڌيءَ ۾ 'سڃاتو'، سنڌيءَ ۾ 'ڪيو' يا 'ڪيتو' پر هنديءَ ۾ 'ڪيا'؛ سنڌيءَ ۾ 'سُتو' پر هنديءَ ۾ 'سويا' ۽ اهڙا ٻيا مثال آهن.

داردي ٻولين ۾ ٻن سُرن (يا حروف علت) جي وچ واري 'ر' اڪثر ڪري حذف ڪئي ويندي آهي. ان ڪري 'پشائيءَ' (Pashi) ۾ اسين 'ڪرم' ۽ 'ڪم' (معنيٰ "آءٌ ڪريان ٿو") ٻئي ڏسون ٿا, ۽ بنگاليءَ ۾ 'دائو' ۽ سنسڪرت ۾ 'دارو' آهي (معنيٰ ڪاٺ). معياري سنڌيءَ ۾ اهڙا مثال ڪونه ٿا ملن پر ڪڇي لهجي ۾ ڪي مثال آهن; جيئن 'چارڻ لا' جي بدران 'چايڻ لا', 'ڪرڻ لڳا' جي بدران 'ڪيڻ لڳا' وغيره. اهڙيءَ طرح 'ر' حذف ڪرڻ جي سلسلي ۾ اهو ٻ نوٽ ڪري سگهجي ٿو ته معياري لهجي وارا 'ٽر' ۽ 'ڊر' لاڙي لهجي ۾ 'ٽ' ۽ 'ڊ' اچاريا وڃن ٿا, اهڙيءَ ريت معياري لهجي وارو 'پٽر' لاڙيءَ ۾ 'پٽ' ٿئي ٿو ۽ 'منڊر' ڦري 'منڊ' (جادو) ٿئي ٿو.

اهو ياد رکڻ گهرجي ته غير ادبي لهجن ۾ اڪثر خصوصيتون قائم رهنديون آهن جيڪي اعليٰ ادبي معيار ۾ گم هونديون آهن. اهو اسان وچ واري 'ر' جي حوالي سان ڏٺو ۽ ٻيا مثال وسرگ ڌماڪيدار وينجن (aspirated sonant consonants)گهه, جهه, ڍ, ڌ, ۽ ڀ جي اچارڻ سان معلوم ٿيندا. داردي ٻولين ۾ اهي آواز ڪونه ٿيندا آهن, ۽ هميشه اوسرگ (disaspirated)هوندا آهن, جيڪي اوسرگ ڌماڪيدار (disadpirated sonants)جا بدل آهن; مثلاً: گ, ج, ڊ, ۽ ب وغيره. اسين ڏسندا سين ته ساڳي اوسرگائي, لهندا ۾ ٻ گهٽ موجود ڪانهي. ادبي سنڌيءَ ۾ اها گهٽ آهي. ٽرومپ پنهنجي گرامر ۾ هڪ ئي لفظ جو مثال ڏنو آهي, اهو 'مد' آهي, جيڪو سنسڪرت ۾ 'مڌُ' (شراب) ٿيندو آهي, پر ڏاڪٽي لهجي ۾ اها اوسرگائي عام آهي. اهڙن لاڙي مثالن جي هڪ ڊگهي فهرست اڳين صفحن تي ڏسي سگهجي ٿي.

اڳتي ان ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو ويو آهي ته هند آريائي ديسي ٻولين ۾ پراڪرت مان ڦٽل ٻٽا وينجن ڪيئن استعمال ٿيندا آهن. انهن مان گهڻين ٻولين ۾ ٻٽن وينجنن مان هڪ کي ڪيرائي ان کان پهرين اچڻ واري سُر کي ڊگهو ڪيو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت سنسڪرت جو 'ڀڪتهه' (Bhaktah)معنيٰ رڌل چانور اپڀرنش پراڪرت ۾ 'ڀتّ' (Bhattu) ٿي ويو. جنهن مان پوءِ جديد ٻولين ۾ 'ڀات' (Bhat) ٿيو جنهن ۾ هڪ 'ت' حذف ڪري, ان کان پهرين ايندڙ سُر کي ڊگهو ڪيو ويو آهي. پنجابيءَ ۾ توڙي لهندا ۾ ٻ, جيڪا هوڻءَ ٿي پنجابيءَ جو نقل ڪندي آهي, ايئن ڪونهي. اتي ٻٽا وينجن قائم آهن ان ڪري ان جي جاءِ تي پرتي ڪرڻ لاءِ ڪنهن سُر کي ڊگهو ڪرڻ جي ٻ ڪا ضرورت ڪانهي. ان ڪري انهن ٻنهي ٻولين ۾ 'ڀتّ' (Bhatt)چئبو آهي. پر ان جي بدران سُر کي ڊگهو ڪونه ڪيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪشميريءَ ۾ 'ٻَت' ۽ سنڌيءَ ۾ 'ڀتُ' موجود آهن. اهو تمام اهم نڪتو آهي جو ته جيئن مون اڳ ۾ ڪٿي ڏيکاريو آهي ته اها تمام قديم دؤر جي خاصيت آهي. ٻنهه مهاراجا اشوڪ (250 ق.م) جي لکتن جي وقت جيتري قديم آهي ۽ سنڌيءَ ۽ داردي ٻولين ۾ واضح لاڳاپو ڏيکاري ٿي.

سنڌيءَ ۾ ([1]) ۾ اهو اصول هميشه هڪ جهڙو ڪونهي. اهو ڌماڪيدار (sonant)وينجنن گ, ج, ڊ, د, ۽ ب سان لاڳو ڪو نه ٿو ٿئي. انهن ۾ پراڪرت وارو ٻٽو پڻ قائم رکيل آهي. ٻٽو 'د' اهڙن موقعن تي هميشه مورڏني (cerebralized)بنجي

[1] هن پئرا ۾ مون مخصوص سنڌي ڌماڪيدار آوازن کي ڊاڪٽر ٽرومپ وانگر 'ٻٽا اکر' سڏيو آهي. منهنجي لکڻ کان پوءِ انهن کي 'لنڊن اسڪول آف اوريئنٽل اسٽڊيز' جي صوتياتي شعبي (Phonetics Department) ۾ تجزيو ڪيو ويو آهي, جنهن جو نتيجو ڊاڪٽر گراهم بيلي, انهيءَ اداري جي بليٽن جي ٻئي جلد جي صفحي 835 تي ڇاپيو آهي. ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته اهي کهڙي ٻ پراڪرت مان ڦٽي نڪتا هجن پر سنڌيءَ ۾ اهي اکر 'ٻٽا' هرگز ڪونه آهن. ڊاڪٽر بيلي انهن کي implosives يا چوسڻا آواز لکيو آهي يعني ته اهي چوڻ مهل عام ويجنن يا ڌوڪڻ آوازن وانگر ساهه ٻاهر ڪيڻ بدران, ساهه کي اندر ڇڪڻ سان اچارجن ٿا. انهن کي اچارڻ مهل ساهه کي وات ۾ اندر ڇڪجي ٿو پر اهو ڦڦڙن تائين نٿو پهچي ۽ ھوا ٻ نڙيءَ کان اڳتي ڪانه ٿي وڃي. اهي اچا ٻ وڌيڪ پروفيسر آر- ٽرنر بليٽن جي جلد ائين ۾ صفحي 301 تي سمجهايا آهن, جتي انهن جي بنياد ۽ استعمال بابت مڪمل بيان ملي ٿو. پروفيسر ٽرنر انهن کي recursves يعني 'ٻيٺي روانيءَ وارا' سڏي ٿو. جيڪو انهن لاءِ بهترين لفظ آهي.

چوسڪاري وارو آواز 'ڏ' ٿيو پوي ان ڪان سواءِ سنڌيءَ ۾ انهن پٽن ڏماڪيدار (sonants) وينجنن جو اهڙو تہ لاڙو آهي جو اها ايترو گهٽو انهن کي پٽو ڪري ٿي، جنهن جو ڪو پراڪرتي جواز بہ ڪونهي، مثال طور هي لفظ ڏسو:

سنڌي	اپڀرنش پراڪرت	
آڳو	Aggahu	اگٿھ
اڄُ	Ajju	اَجِ
ڇڏي	Chhaddai	ڇڏئِ
سڏُ	Saddu	سدُ
اُٻاري	Ubbalei	اُبالئِ

مٿين سيني مثالن ۾ سنڌيءَ جي ٻٽن ويجنن جي موجودگيءَ جو جواز پراڪرت ۾ آهي پر هيٺ ڏنل ڪجهہ ٻين مثالن ۾ سنڌيءَ جا ٻٽا وينجن اصلوڪا ڪونہ آهن.

پراڪرت مان	سنڌي
گوٿُ (gothu)	ڳوٺ (ggoth)

پنجابيءَ مان	سنڌي
جٽَ (Jatt)	ڄٽ (jjat)

پراڪرت مان	سنڌي
ڊرائي (drai)	ڏري (ddare)

هندي	سنڌي
دينا (dena)	ڏيڻ (ddian)

سنسڪرت	سنڌي
باشپ (bashpa)	ٻاڦ (bbaph)

اهو ڏسو تہ مٿين مثالن ۾ پهريون اکر ٻٽو ٿيو آهي ۽ اهو ئي عام اصول آهي.

هڪ ڳالهہ ۾ سنڌي داردي ٻولين ۽ لهندا سان هڪ جهڙائي نٿي رکي. اها آهي آواز جو منجهڙ (epenthesis). اها ان ڳالهہ ۾ مختلف آهي. ڪشميريءَ ۾ سُر جي آواز جو منجهڙ (epenthesis) موجود آهي: مثال طور 'بڊ' (معني وڏو) کي 'بُڊ' اچاربو آهي پر سنڌيءَ ۾ ساڳيءَ طرح آ (زبر) قائم رهي ٿي، ۽ اهو لفظ 'وڏو' آهي. 'ڪرڻ' لهندا ۾ 'ڪرڻ'' آهي ۽ ڪشميريءَ ۾ 'ڪرُن' ٿئي ٿو. انهن ٻنهي مثالن ۾ ٻي يا پوئين 'آ' (زبر) ، 'اُ' (پيش) ٿي وڃي ٿي، جنهن ۾ اصلي طريقي موجب پنيان پيش

(اُ) اچي ٿو وڃي، پر اهو جديد ٻولين مان نڪري ويو آهي. ان لحاظ کان لهندا ۽ ڪشميريءَ جي پيٽ ۾ سنڌي قديم درجي تي آهي، اُن ۾ سُر(vowel) جي تبديلي اچا عمل ۾ ڪانه آئي آهي.

هتي اهو ڏيکارڻ جي ضرورت ڪانهي تہ سنڌيءَ جي خالص ضميرن جا جمع، لهندا ۽ داردي ٻولين جي، انهن جهڙن لفظن واري ساڳئي اصلوڪي بنياد تي ٺهيل آهن، جو تہ اهو لهندا جي سري هيٺ ڏيکاريو ويندو. ساڳيءَ طرح اهو بہ ڏيکاريندا سين تہ ضميري پڇاڙين جو استعمال داردي ٻولين، سنڌي ۽ لهندا ۾ بلڪل ساڳيو آهي. جيئن ڪشميري 'موڙ _ م'، لهندا ۾ 'مارٺ _ م' ۽ سنڌيءَ ۾ 'مارئم' معنيٰ 'مون ماريو.'

فعلن جي ڦيرن ۾ بہ نڪتن تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. سنڌيءَ ۾ مصدر جي پڇاڙي، ڪشميريءَ ۾ ساڳئي نموني سان ٺئي ٿي، جيئن مٿي ڏيکاريوسين، ۽ اڳيان ايندڙ صفحن تي بہ آهي تہ ڪشميريءَ جو 'ڪرُن' اصلوڪي "ڪرڻُ" جي نمائندگي ڪري ٿو ۽ سنڌيءَ ۾ تہ اسان وٽ اصل آهي ئي 'ڪرڻُ'. وري اهو بہ اڳتي ڏيکاريل آهي تہ ڪشميريءَ ۾ اسم حاليہ (present participle)'ن' تي ختم ٿيندو آهي، جيئن 'ماران' (mara_n). اتر اپرندي واري لهندا ۾ 'نا' تي ختم ٿيندو آهي، جيئن 'مار_ نا'. معياري سنڌيءَ ۾ اسم حاليہ 'ندو' تي ختم ٿيندو آهي پر وري بہ ڏسو تہ لهجن ۾ اسان کي "ٿو" سان ختم ٿيندڙ اسم حاليہ پڻ ملندا. اهڙيءَ ريت هن تعارف جي گرامر واري ڀاڱي ۾ اسين ڏسنداسين تہ سنڌيءَ ۾ مستقبل ناهڻ لاءِ، ضميري پڇاڙيون زمان سان ڳنڍيبيون آهن. ۽ ڪڇي لهجي ۾ آهي 'مارينين' . جڏهن تہ معياري لهجي ۾ 'مارينديِن'. ان جي پيٽ ۾ موجود آهي. مجهول (passive voice) ناهڻ مهل داردي ٻوليءَ شينا ۾ بنياد سان 'اِج' پڇاڙي ملائبي آهي. اهڙيءَ ريت 'شدِ_ اَمُس' (معنيٰ ماريان پيو) اهو ڦري ٿيندو 'شدِ_ اِج_ اَمُس' (آءُ ماريو پيو وڃان/مارجان پيو) ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ بہ مجهول ناهڻ لاءِ 'اِج" ملائيندا آهن (پر ڇوٽي سُر 'اِ' سان) جيئن "ماري ٿو"، مان ٿي ويندو "مارجي ٿو."

سنڌيءَ ۾ هڪ اهم خصوصيت آهي، جيڪا صرف هڪ ٻن هندستاني ٻولين ۾ هوندي، تہ هر ڪو لفظ ڪنهن سُر (vowel) تي ختم ٿئي ٿو. جڏهن اهو سُر ڇوٽو هوندو آهي تہ ان جو هلڪو اُچار ڪبو آهي، جيڪو ڪنهن يورپيءَ کي ٻڌڻ ۾ بہ شايد نہ اچي، ان ڳالهہ ۾ سنڌيءَ ۽ ڪشميريءَ ۾ هڪ جهڙائي آهي.

سنڌيءَ جو بنياد:

اسان جي اڳيان پراڪرت وياڪرڻي مارڪنڊيہ (xviii_I) جي وضاحت آهي تہ سنڌ ۾ ڳالهائجڻ واري اپڀرنش پراڪرت کي وراچڊ سڏيو ويندو هو جنهن مان سنڌي ڦٽي نڪتي آهي. مارڪنڊيہ انهيءَ اپڀرنش جون ڪي خاص ڳالهيون بيان ڪري ٿو. هو چوي ٿو (xviii_5) تہ لفظن جي شروعات ۾ ڪڏهن ڪڏهن 'ت' ۽ 'د'، ترتيبوار 'ٽ' ۽ 'ڊ' ٿي سگهن ٿا. اهو اسين سنڌيءَ ۾ اڳئي ڏسي آيا آهيون. وراچڊ ۾ (xviii_3) سيني گهڪيدار آوازن (sibilants)کي 'ش' ڪري اچاريو هو جيئن سنڌي ۾ سنسڪرت لفظ وشيہ (vishaya) ڦري، وِشُ (vish) ٿي وڃي ٿو. مارڪنڊيہ جون بيان ڪيل ٻيون ڳالهيون يا تہ تمام تفصيلي آهن يا اسان جي موجوده ڄاڻ موجب اهي سمجهہ ۾ نٿيون اچن.

لهجا:

عام رواجي حساب سان تہ سنڌيءَ جا چار لهجا آهن، جيئن معياري (يا وچولي)، سرائڪي (سريلي)، تريلي ۽ لاڙي. هن جائزي لاءِ پهتل مثالن مان لڳي ٿو تہ سنڌي جي لهجي طور سرائڪيءَ جو ڪو وجود ڪونهي، جڏهن تہ ٻئي پاسي بہ ٻيا لهجا ڪڇي ۽ لاسي هن انگ ۾ شامل ڪرڻ گهرجن.

وچولي ۽ سرائڪي (سريلي):

اسان اڳ ئي ڏنو ته خاص سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل آهي: "لاڙ" يا هيٺين سنڌ. 'وچولو' يا مرڪزي سنڌ ۽ 'سرو' يا مٿين سنڌ. سنڌيءَ جو معياري لهجو جنهن کي 'وچولي' چئجي ٿو سنڌ جي وچولي ۾ ڳالهائبو آهي، جيڪو اندازاً حيدرآباد جي چوگرد وارو علائقو آهي. اهو ئي سنڌي لهجو آهي جيڪو هيٺ ڏنل گرامر واري خاڪي ۾ ڏنو ۽ سمجهايو ويو آهي، ۽ اهو ئي ادب ۾ استعمال ٿيندو آهي، ۽ سنڌ جا سڀ پڙهيل ماڻهو اهو ڪتب آڻيندا آهن.

لفظ 'سرو' جي معنيٰ آهي 'مٿيون' ۽ 'اپر'، يا 'مٿين سنڌ جي حوالي سان' معنيٰ آهي ته 'مٿيون وهڪرو'. بهرحال ان جي اصل معنيٰ آهي 'ڪو به اهڙو علائقو جيڪو سنڌوءَ جي وهڪري کان مٿان هجي'. ان ڪري ان ۾ اولهه پنجاب جو لهندا ڳالهائڻ وارو اوستائين حصو به اچي وڃي جيستائين سنڌي ڳالهائڻ وارن جي حد آهي. انهيءَ لفظ 'سرو' مان 'سرائڪي' ٺهيو آهي. جنهن جو مطلب آهي ته 'مٿئين وهڪري واري ملڪ جي ٻولي'. ان مان ظاهر آهي ته ان جون ٻه معنائون ٿي سگهن ٿيون. يا ته ان جو مطلب ٿيندو 'مٿئين سنڌ ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي' يا وري ان جو مطلب ٿيندو ته 'سنڌوءَ کان مٿي ڳالهائجڻ واري لهندا'، ۽ سچ ته اهو آهي ته انهيءَ کي ٻنهي مفهومن سان استعمال ڪندا آهن. مونجهاري کان بچڻ لاءِ پهرينءَ کي آءٌ 'سرائڪي سنڌي' ([1]) چوندس ۽ پوئينءَ کي 'سرائڪي لهندا'. سنڌ ۾ لهندا واري علائقي مان گهڻا ئي ماڻهو لڏي آيل آباد آهن، ان ڪري هن صوبي ۾ چڱيءَ وڏي آباديءَ جي ٻولي سرائڪي لهندا آهي. سنڌن ٻوليءَ جي نموني بابت تفصيل سان اسين اڳتي هلي اهو بحث ڪنداسين جنهن جو عنوان ئي لهندا آهي.

جيتري قدر سرائڪي (سريلي) سنڌيءَ جو تعلق آهي، مختلف نمونن جي چند چاڻ ڏيکاري ٿي ته اها وچولي جي معياري سنڌيءَ کان واضح صاف ۽ چٽي اچار سبب، مختلف آهي، ۽ ڪجهه لفظن ۾ به فرق آهي. ([2]) انهيءَ سبب جي ڪري اهو ڌار لهجو ڪونه چئبو ۽ آءٌ ته سرائڪي (سريلي) سنڌيءَ کي وچوليءَ جو هڪ روپ چوندس. سنڌ ۾ ۽ آسپاس معياري سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن جائزي لاءِ 1819ع واري آدمشماريءَ وارو ورتو ويو آهي، جيڪو هن ريت آهي:

لهجي جو نالو:

وچولي:	ڳالهائڻ وارا
ڪراچي	730,780
حيدرآباد	791,000
ٿر ۽ پارڪر	166,556
ڪڇ	1,350
ڪاٺياواڙ	46,000
ڪل.....	1,375,686

[1] هتي گريئرسن جو مقصد 'سريلي' (اترادي) آهي. (مترجم)

[2] سنڌين جي راءِ موجب سرائڪي سنڌيءَ وچوليءَ کان نه پر لاڙيءَ کان ڌار ۽ مختلف آهي. پهاڪو آهي ته 'لاڙ جو ماڻهو سِري جو ڍڳو.'

سرائڪي (سريلي) سنڌي

شڪارپور[1]	824,000
خيرپور (رياست)	119,000
مٿيئن سنڌ جي سرحد	100,000
بهاولپور (رياست)	21,416
بلوچستان	48,510
ڪل	1,112,926

۽ ڪل سڀ گڏي. 2488612

ٿريلي:

'ٿريلي' ٿر يا ريگستان ۾ ڳالهائڻ واري سنڌيءَ جو نالو آهي جيڪو سنڌ جي اڀرندي واريءَ سرحد تي موجود رڻ پٽ آهي، جيڪو راجپوتانه کان سنڌ کي جدا ڪري ٿو. ان جو هڪڙو ٻيو به ٿورو مختلف نالو آهي 'ٿريچي'. مارواڙ ۾ رڻ پٽ کي 'ڍاٽ' چوندا آهن. ان ڪري لهجي کي 'ڍاٽڪي' به چوندا آهن. نالو ڪهڙو به هجي، اهو سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ جو مڪسچر يا گاڏڙ لهجو آهي، ۽ هڪ جي ٻئي مٿان اثر جي لحاظ کان مختلف جاين تي ٿورو فرق رکي ٿو. اهو لهجو 204,749 ماڻهو ڳالهائن ٿا پر ٻولي گاڏڙ هئڻ سبب اهي انگ اکر جُلد نائين، ڀاڱي ٻئي جي صفحي 22 تي، 'مارواڙيءَ' جي سري هيٺ شامل ڪيو ويو آهي. ان ڪري هتي سنڌيءَ واري انگ سان ڪونه ملايو اٿئون. ان ڪري جدول ۾ اهي انگ ڏنگين ۾ ڏنا اٿئون ۽ ڪل تعداد ۾ شامل ڪونه ڪيا اٿئون.

لاسي:

وچولي جي ڏکڻ- اولهه طرف، ڪراچي ضلعي کان جابلو علائقي ڪوهستان ذريعي ڌار ٿيندڙ هڪ علائقو آهي لس ٻيلي جي جام جو. ڪوهستان ۾ مکيه ٻولي ته بلوچي آهي پر 200 کن سنڌي ڳالهائيندڙ به ملن ٿا. لس ۾ سنڌي، بروهي ۽ بلوچي مختلف قبيلن جون ٻوليون آهن. انهن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد 42413 ٻڌايو ويو آهي. ڪوهستان ۽ لس ۾ جيڪو سنڌيءَ جو روپ ڳالهايو وڃي ٿو ان کي 'لاسي' چوندا آهن. اها وچوليءَ کان گهٽي مختلف ڪانهي پر ڪراچيءَ ۾ ڳالهائڻ واري لاڙيءَ جي اثر جا ڪجهه اهڃاڻ اٿس. ان کان سواءِ ان ۾ ڪي پنهنجون خصوصيتون به آهن. لاسي ڳالهائڻ وارن جو تعداد هن ريت آهي.

ڪراچي	200
لس ٻيلو	42413
ڪل تعداد	42613

[1] هي انگ اکر گڏ ڪرڻ دوران شڪارپور کي لاڙڪاڻي ۽ سکر ضلعن ۾ ورهايو ويو آهي. هن موقعي تي آباديءَ جي ورهاست ڪرڻ ممڪن ڪونهي. ان ڪري پراڻي ضلعي جو نالو ڏنو ويو آهي. (هن وقت اهي ضلعي سرحدون اڳيا به تبديل ٿي چڪيون آهن. (مترجم)

لاڙي:

وچولي جي ذڪر ۾ 'لاڙ' يا هيٺين سنڌ (لوئر سنڌ) آهي. 'لاڙ' لفظ جي معنيٰ آهي 'لاهيءَ وارو پٽ' (sloping ground). بلڪل ايئن ئي جيئن 'سِرو' جي معنيٰ 'مٿانهون' (اپر) ۽ 'وچولو' جي معنيٰ 'وچيون' (سينٽرل). اهو سنڌ جي ان حصي لاءِ مخصوص آهي جيڪو سنڌوءَ جي دو- آبي (ڊيلٽا) ۾ آهي. لاڙ جو لهجو 'لاڙي'. 'وچوليءَ' کان ڪافي مختلف آهي. مڪاني ماڻهو ان کي ٻي ڊولو ۽ رُکو سمجهندا آهن. ۽ ادب ۾ استعمال ڪو نه ڪيو ويندو آهي. تنهن هوندي به اسين ڏسون ٿا ته ٻوليءَ جي ماهرن لاءِ اهو دلچسپيءَ کان خالي ڪونهي ڇو ته ان پاڻ ۾ ڪي نمايان داردي خصوصيتون اهڙيون قائم رکيون آهن جيڪي 'وچولي' وڃائي چڪي آهي. اهو لهجو 40,000 ماڻهو ڳالهائين ٿا. جيڪي سڀئي ڪراچي ضلعي سان تعلق رکن ٿا.

ڪڇي:

سنڌ جي ذڪر ۾ 'ڪڇ' جو اپٻيٽ (Peninsula) آهي. اهو گهٽين ئي ٻولين جي گڏجڻ وارو هنڌ آهي. جن ۾ سنڌي. مارواڙي ۽ گجراتيءَ جا گهٽ ۾ گهٽ تي لهجا اچي وڃن ٿا. ٻولين جي ورهاست علائقي بدران ذاتين موجب وڌيڪ آهي پر ته به اتر- اولهه ۾ سنڌي وڌيڪ مضبوط آهي. سنڌيءَ جو اهو لهجو 'ڪڇي' سڏجي ٿو ۽ اهو نه صرف ڪڇ ۾ پر ويجهي ڪاٺياواڙ جي اپٻيٽ ۾ به ڳالهايو وڃي ٿو. اتي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ اهو ڳالهائيندڙن جو تعداد 437/714 ڳڻيو ويو آهي. ڪڇ جا ماڻهو شاهوڪار واپاري آهن ۽ مٿين تعداد کان سواءِ 53500 وڌيڪ ماڻهو اهو لهجو بمبئيءَ ۾ ڳالهائيندي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ڪڇي ڳالهائيندڙ جو ڪل تعداد هن ريت آهي:

ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ	437714
بمبئيءَ ۽ ٻيا پاڙيسري علائقا	53500
ڪل تعداد	491,214

ڪڇيءَ جي سري هيٺ وڌيڪ ٻه ننڍين لهجن (sub_dialects) جا انگ اکر به اچن ٿا. جيڪي آهن 'ڪايٿسٿي' (Kayasthi) ۽ 'ڀاٽيا' جن جو ذڪر مناسب هنڌ تي ڪنداسين.

ڳالهائڻ وارن جو ڪل تعداد:

هن جائزي لاءِ آيل انگن اکرن ۾ پنجاب، بلوچستان، راجپوتانا ۽ سنڌ کان سواءِ بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جو سمورو تعداد اچي ويو. لهجن جي ترتيب موجب انهن انگن اکرن کي ترتيب ڏئي سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد ان جي اصل گهر ۾ هن ريت بيهي ٿو.

لهجو	ڳالهائيندڙن جو تعداد
وچولي (معياري) ۽ سرائڪي سنڌي (سريلي).	2488612
ٿريلي ([1])	(204749)
لاسي	42613
لاڙي	40000
ڪڇي	491214
ڪل تعداد	3,062,439

[1] راجستاني (مارواڙيءَ) هيٺ ڳڻپ ٿيل.

جيڪڏهن انهن ۾ اسين ٽريليءَ جا 204740 ڳالهائيندڙ جوڙ ڪريون (جيڪي اڳ ئي مارواڙيءَ ۾ ڳڻجي چڪا آهن) ته اسان جو تعداد وڌي وڃي 3267188 بيهندو.

مٿيان انگ اکر به هن جائزي جي ٻين انگن اکرن جيان 1891ع واري آدم شماريءَ جي انگن اکرن جي اندازي تي دارومدار رکن ٿا. پوءِ وارين آدم شماريءَ جي رپورٽن ۾ لهجن مطابق تفصيل ڪونه ڏنل آهن. انهن ۾ سواءِ چند موقعن جي اڪثر صرف ٻولين جا انگ اکر ڏنل آهن. ان ڪري 1901ع يا 1911ع وارين آدم شمارين جي انگن اکرن کي اسان جي هن مقصد لاءِ استعمال ڪرڻ تقريباً ناممڪن آهي. هتي ڏنل لهجن وارا تفصيل اسان کي مڪاني عملدارن مهيا ڪيا. ۽ سيني جا اندازا 1891ع واري آدم شماريءَ واري مڪاني جاچ تي ٻڌل هئا. ۽ اهي حاصل ڪرڻ جو بس اهو ئي طريقو ميسر هو. ان ڪري اسين 1911ع واري آدم شماري رپورٽ ۾ جاٽايل سنڌي (سڀ لهجا) ڳالهائيندڙن جي تعداد کي هن ريت سهيڙي سگهون ٿا.

صوبو يا رياست	سنڌي ڳالهائيندڙ
بلوچستان	6,346
بمبئي	2,897,267
بلوچستان جون رياستون	63,628
ٻڙودا رياست	16,089
بمبئيءَ جون رياستون	599,287
پنجاب جون رياستون	22,169
راجپوتانا ايجنسي	58,118
ڪل تعداد	3,662,904

مٿئين حساب ۾ راجپوتانا ايجنسيءَ جا انگ اکر ڪجهه وڌيڪ آهن ڇو ته ان ۾ سنڌ جي سرحد وارين رياستن جا انگ به شامل آهن. پر اها ڪا ايڏي وڏي غلطي ڪانهي ڇو ته فرق صرف ڪجهه سون جو هوندو.

اڃا به اهڙيون جايون رهن ٿيون جتي سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي پر اها اتان جي ديسي ٻولي نٿي چئي سگهجي، اُن جاءِ تي اسين 1911ع وارا انگ اکر ڪٺا ڪندا سين ڇو ته ان مان لهجن جي ورهاست نٿي ڪري سگهجي.

صوبو يا رياست	سنڌي ڳالهائيندڙ
بنگال	235
بهار ۽ اُڙيسا	282
وچيان صوبا (Central Provinces)(سي پي) ۽ برار	1583
مدراس	495
پنجاب	1997
گڏيل صوبا (يو پي)	362
سينٽرل انڊيا ايجنسي	462

حيدر آباد رياست (دکن) 307
مدراس رياستون 730
ميسور رياست 209
ٻيا صوبا 369

ڪل تعداد..... 7,031

هتي شايد پنجاب جا انگ اکر ڪجهه وڌيل آهن، جتي ڪي ماڻهو سرحدي سنڌ جي علائقن مان آيل به ٿي سگهن ٿا، جتي سنڌي ديسي زبان آهي، پر انهن کي ٻين کان ڌار ڪرڻ مشڪل آهي.

هاڻي سنڌ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جا انگ اکر ۽ ٻاهر سنڌي ڳالهائيندڙن جا انگ اکر (1911ع جي آدم شماريءَ موجب) گڏي اسين پوري هندستان ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد معلوم ڪري سگهون ٿا.

پنهنجي وطن ۾ ڳالهائيندڙ........................ 3062,439
ٻاهر ڳالهائيندڙ.. 7031

ڪل تعداد...... 3069,470

جيڪڏهن ٻنهي لاءِ 1911ع واري آدم شماريءَ جا انگ اکر ڪٺنداسين ته اسان کي معلوم ٿيندو ته ڪل تعداد ڪيترو آهي.

وطن ۾ ڳالهائيندڙ.. 3662,940
ٻاهر ڳالهائيندڙ.. 7031

ڪل تعداد..... 3669,935

انهن ٻنهي ۾ ڪل فرق 600465 جو آهي، ۽ جيڪڏهن اسين ان مان اهو سمجهون ته 1891ع کان 1911ع تائين آبادي ۾ واڌ ايتري ٿي، ۽ وري اها به غير يقيني حالت ذهن ۾ رکون جيڪا سرحد تي ڳالهايل ٻولين ٿريلي ۽ سرائڪي لهندا جي ڳڻپ ۾ موجود آهي ته اسان کي مٿيان انگ اکر قبول ڪرڻا پوندا. ۽ سنڌ جي صوبي ۾ آباديءَ جي واڌ گڏريل ويهن سالن ۾ 638335 ثابت ٿئي ٿي.

سنڌي ادب:

سنڌيءَ جو تحريري ادب تمام ٿورو آهي، جنهن جو به تمام ننڍو حصو ڇپيو هوندو. سڀ کان وڏيڪ مڃيل ليکڪ عبداللطيف آهي، جيڪو سترهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۽ ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ مشهور ٿيو.

هو تمام وڏي ڪلام جو مصنف هو جنهن جو نالو 'شاهه جو رسالو' آهي، جنهن کي گهڻو پسند ڪيو ٿو وڃي. اهو هڪ صوفياڻو ڪلام آهي جنهن ۾ هن جو متو ڪجهه ڪهاڻين جي معرفت سمجهايل آهي. انهيءَ کي ٽرومپ ايڊٽ ڪيو آهي. (هيٺ ٻين ڪجهه ڪتابن جي فهرست به ڏنل آهي). انهيءَ مصنف جي باري ۾ برٽن ([1]) لکي ٿو ته هن جا هم وطن هن

[1] سنڌ_ ص 83 ۽ 203 ۽ هت ڏنل فهرست ۾ ڏسو

کي سنڌ جو حافظ ٿا سمجهن ۽ اهڙو ڪوبہ پڙهيل اڻ پڙهيل ماڻهو ڪونهي جنهن هن جا ڏک ڀريا بيت پڙهيا يا ٻڌا نہ هجن. هن جي شاعري انهن سڀني لاءِ موهيندڙ آهي، جيڪي ان کي سمجهي سگهن ٿا. پڙهيل ماڻهو ان جي خوبصورتيءَ سبب ان کي ساراهين ٿا، اها دنبوري جي آواز سان ٻڌڻ سان لطف حاصل ڪن ٿا. اڻپڙهيل ماڻهن کي بہ عام طرح ان جا خاص حصا بر زبان ياد هوندا آهن ۽ انهن جي معنيٰ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا رهندا آهن. ٽرومپ ان کان ڪجهہ گهٽ اهميت وارا ڪي ٻيا ليکڪ بہ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ريڊنگ بڪ' ۾ ڄاڻايا آهن جن ۾ يورپين جا ايڊٽ ڪيل سنڌي ڪتاب بہ اچي وڃن ٿا. هندستان ۾ ڇپجندڙ سنڌي ڪتابن جي فهرست ننڍي آهي ۽ گهڻو ڪري اسڪولي ڪتاب ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ڪتاب آهن. سنڌيءَ ۾ ڪيترائي عوامي شاعريءَ جا اعليٰ نمونا ملن ٿا. برٽن انهن مان مکيہ جو بيان ڪيو آهي جنهن مان هڪ نمونو اڳيان ٽريليءَ لاءِ مخصوص حصي ۾ ڏنو ويو آهي.

سنڌيءَ ۾ انجيل جي ڪنهن حصي جو قديم ترين ترجمو سيرامپور مشنرين (Serampor missionaries) طرفان 1825ع ۾ تيار ڪرايل مليو جيڪو سينٽ مٿيو واري نسخي جو آهي. اها پڪ ڪانهي تہ اهو ڇپيو هو يا نہ. ان کان پوءِ ساڳئي نسخي جو هڪ نئون ترجمو ناگري نموني (رسم الخط) تي ڪئپٽن اسٽئڪ 1850ع ۾ سينٽ جان ۾ ڪيو جنهن جي اڳئين سال انهيءَ ساڳئي ترجمي کي هندو طريقي تي گرمکي رسم الخط ۾ ظاهر ڪيو ويو. اهي ٽيئي وري بمبئيءَ جي انجيل سوسائٽيءَ (Auxiliary Bible Society) طرفان ڇپايا ويا آهن. انهن کان پوءِ انجيل جي مختلف حصن جي ترجمي کي گڏي يڪو 'نئون عهدنامو' (New Testament) عربي نموني جو برطانوي ۽ غير ملڪي انجيل سوسائٽيءَ لنڊن طرفان، 1890ع ۾ ڇپايو ويو هو ان کان پوءِ ڪيترائي سڌاريل ڀاڱا وري بہ ڇپجندا رهيا آهن.

ڪتابن جي فهرست

(1) ڊبليو ايڇ وائٿن : سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ۽ لفظي خزانو، بمبئي، 1836ع

(2) اي بي ايسٽوڪ: سنڌي ٻوليءَ جو لفظي خزانو فوليو بمبئي، 1843ع

(3) آر ليچ: سنڌيءَ جي اولهه ۾ ڳالهائجندڙ سنڌ ٻولين جا لفظي خزانا، بمبئي، 1843ع

(4) ڪئپٽن جارج اسٽئڪ: انگريزي۔ سنڌي ڊڪشنري، بمبئي، 1849ع

(5) ڪئپٽن جارج اسٽئڪ: سنڌي ٻوليءَ جو گرامر، بمبئي، 1855ع

(6) سر رچرڊ برٽن: سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون (صوبي جي تاريخي ۽ جاگرافيائي اهميت سميت)، لنڊن، 1851ع

(7) اي پي آرٿر: دوسا ڀائيءَ سهراب جيءَ جي اصطلاحي جملن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ۽ گلاڊون جي 'پرشين منشي' مان پنجهتر ڪهاڻين جو ترجمو اي پي آرٿر سان سهڪار ڪندڙ هو منشي غلام علي۔ ڪراچي، 1852ع

(8) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ: هڪ 'سنڌي ريڊنگ بڪ'، سنسڪرت ۽ عربي رسم الخط ۾، مرتب پادري ارنيسٽ ٽرومپ، ايم۔ اي۔ پي۔ ايڇ۔ ڊي، لنڊن، 1858ع

(9) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ

Das Sindhi im Vergleich Zum Prakrit und den underen nenereu_(Dialecten Sanskritischen ursprungs Zeitechrift der Deuteehen Morgenlandisehen Gasellschaft vol xv 1861 pp 690 ff.

(10) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ

Das Stammbil des Sindhi im Vergleieh Zum Prakrit und den underen nenereu_(Dialecten Sanskritischen ursprungs Zeitechrift der Deuteehen Morgentandlscha Greseuschaft vol xvi 1862 pp 127 ff)

(11) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ

Eine Sindhi_spraehprobe Sorathi_Ein Sindhi_ Gedieht aus dem grossen Dwian des Sayyid Abd_ul_Latif, bekannt unter dem Namen SHAH JO RESALO order buck des Sah Zeitschrift dec deutschan. Morgenlendischen gesellschraft vol xviii 1863 pp245 ff.

(12) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ: سنڌي لٽريچر، عبداللطيف شاهه جو ديوان جيڪو 'شاهه جو رسالو' سڏجي ٿو ايڊٽ ڪندڙ اي۔ ٽرومپ، ليپسيا، 1866ع.

(13) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ: سنڌي ٻوليءَ جو گرامر، سنسڪرت، پراڪرت ۽ ٻين چاتل هندستاني ديسي ٻولين سان ڀيٽيل، لنڊن ۽ ليپسيا 1872ع

(14) سر ايف جي گولڊ سمڊ: سنڌي صرف ۽ نحو۔ (ميان محمد ۽ منشي پريداس جي سنڌي ٻوليءَ جي گرامر مان ورتل، جنهن جو مهاڳ انگريزيءَ ۾ سر گولڊ سمڊ لکيو) ڪراچي، 1860ع.

(15) سر ايف۔ جي گولڊ سمڊ: سسئي ۽ پنهون، اصلوڪي سنڌيءَ جي شاعري، جيڪا انگريزيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪئي وئي. لنڊن، 1863ع.

(16) منشي اڌارام: سنڌي ۽ انگريزيءَ جي شاگردن جي گائيڊ، ڪراچي، 1861ع (شرٽ کي ٻه ڏسو.)

(17) وشنو پراڄپائي لڪشمن: انگريزيءَ۔ سنڌيءَ ڊڪشنري، بمبئي، 1868ع

(18) جان بيمس: هندستان جي جديد آريائي ٻولين جو تقابلي گرامر جتهن ۾ هندي، پنجابي، سنڌي، گجراتي، مراٺي، اڙيه ۽ بنگالي شامل آهن. لنڊن، 1879 _1872ع.

(19) پادري جي شرٽ: اڌارام ٿانورداس ۽ ايس ايف مرزا، سنڌي۔ انگريزي ڊڪشنري، ڪراچي، 1870ع.

(20) اي۔ ڊبيلو آر هانيل: (Hoernle)

A Comparatime Grammar of the Gaudian languages, with Special Reference to Eastern Hindi, London, 1880.

(21) ايل۔ ڊبليو سيمور: سنڌي ٻوليءَ جو گرامر، ڪراچي، 1884ع.

(22) جي ايف بلوم هارڊ: هندي، پنجابي، سنڌي ۽ پشتو ڇپيل ڪتابن جو ڪئٽالاگ. جيڪي برٽش ميوزيم جي لائبريريءَ ۾ آهن. لنڊن، 1893ع.

(23) جي ايف بلوم هارڊ: انڊيا آفيس لائبريريءَ جو ڪئٽالاگ، بلو II ـ، ڀاڱو ـ III هندي، پنجابي، پشتو ۽ سنڌي ڪتاب. لنڊن، 1902ع

(24) سر جارج گريئرسن۔ ڪي سي آءِ اي: رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو وراڇڊ ۽ سنڌيءَ جو جرنل، 1902ع، ص 47.

سنڌي گرامر جو خاڪو

الف ـ ب:

سنڌي لکڻ لاءِ مسلمان فارسيءَ ۽ عربيءَ جي الف ـ ب ۾ ڦير ڦار ڪري لکندا آهن جڏهن ته هندو وري لنڊا (معني ڪتريل clipped) اکر استعمال ڪندا آهن جنهن جو ذڪر پنجابي ۽ لهندا جي سري هيٺ ڪيو ويو آهي.([1]) لنڊا کي سنڌيءَ ۾ 'ٻنيا' يا 'واڻڪا اکر' به چوندا آهن. جيڪو تمام اڻ پورو رسم الخط آهي جنهن ۾ وچ وارا سُر يا حرف علت (vowels) ڪونه هوندا آهن. اها اصلوڪي لکندڙ کان سواءِ ٻين کي گهٽ سمجهه ۾ ايندي. بلڪ خود ان کي به ڪڏهن ڪڏهن سمجهه ۾ ڪانه ايندي آهي. سنڌيءَ جي الف ـ ب بابت موجود احوال ۾ ان جي جاءِ تي آءُ 'ناگري' رسم الخط استعمال ڪندس. هت ڏنل جدول ۾ ڪئپٽن اسٽئڪ جي گرامر ۾ ڏنل لنڊي لکٽيءَ جا مختلف نمونا ڏيکاريا ويا آهن.

جدول اڳئين صفحي تي ڏسو:

[1] ڏسو جلد ناٿون ڀاڱو پهريون ص 624, ۽ هن جلد جو ص 247. جيستائين انهيءَ واڻڪي لکٽيءَ جي پڙهڻيءَ ۽ سمجهڻ جو تعلق آهي ته ان لاءِ هڪ چوٽي مشهور آهي "واڻڪو اکر ٻُتو شڪو پڙهڻ کان ڇُٽو". واڻڪن اکرن ۾ سُر ڪونه ٿين. ان ڪري ايئن چيو ويو آهي ته اهو ٻُتو آهي ۽ مس سکڻ کان پوءِ پڙهڻ به مشڪل آهي. سُر نه هئڻ ڪري پڙهڻ ۾ گهڻيون غلطيون ٿينديون آهن. هڪ ڪهاڻيءَ موجب هڪڙي واپاريءَ پنهنجي پٽ کي لکيو ته "ننڍي واڻي پٺيءَ سوڌي" "nandhi wani puthe sudhi"معني "ننڍڙي ٻنڊي جلد سان موڪل." ـ پٽ ان کي هيئن پڙهيو "ننڍي واڻي (ڏنهن) پٽ سوڌي" موڪل

جدول

Sindhi-Arabic Characters	Dēvanāgarī	Khudāwādī.*	Shikārpurī	Sakkar	Thattāī: Lahānā	Thattāī: Bhātiā	Lārī	Wāngāī	Rājāī	Khwājā	Maimonā: Thattā	Maimonā: Haidarābād	Sewhānī Bhābhirā	Southern Lahndā
ا	अ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
آ	आ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اِ	इ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اِي	ई	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اُ	उ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اُ	ऊ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اِ	ए	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
اِء	ऐ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
او	ओ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
آو / أو	औ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

* The Khudāwāḍī is the character used at Haidarābād and by most of the respectable merchants throughout the country. That of the Shikārpur and Sakkar merchants differs but little from it.

† These are, however, never written in commencing a word. In lieu of them m is used.

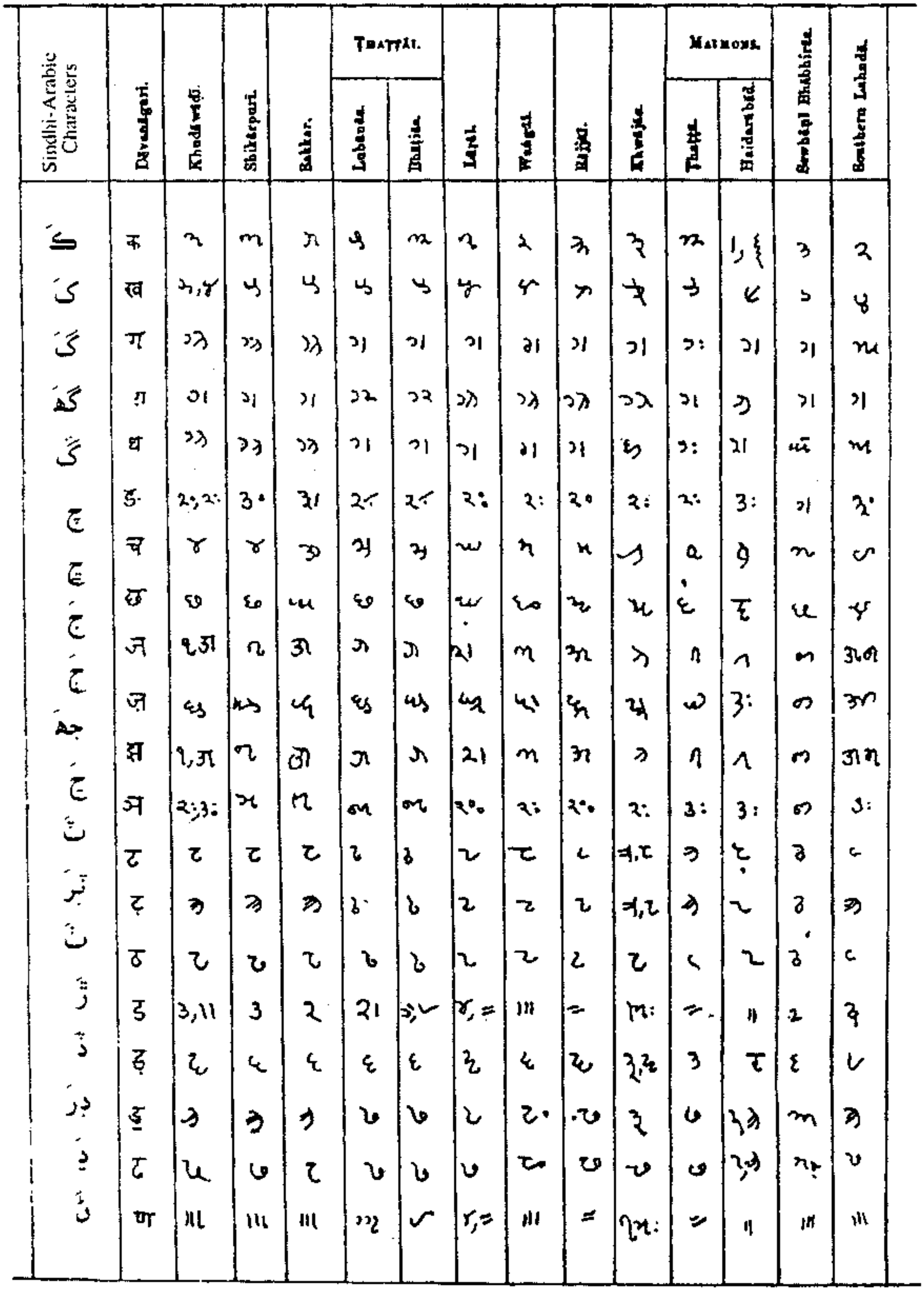
Sindhi-Arabic Characters
Dēvanāgarī
Khudāwādī
Shikārpurī
Sakkar
Thattāī
Lohānā
Bhātiā
Lārāī
Wāngā
Rājāī
Khwājā
Matmons
Thattā
Haidarābād
Sewhānī Bhābhirā
Southern Lahandā

جدول

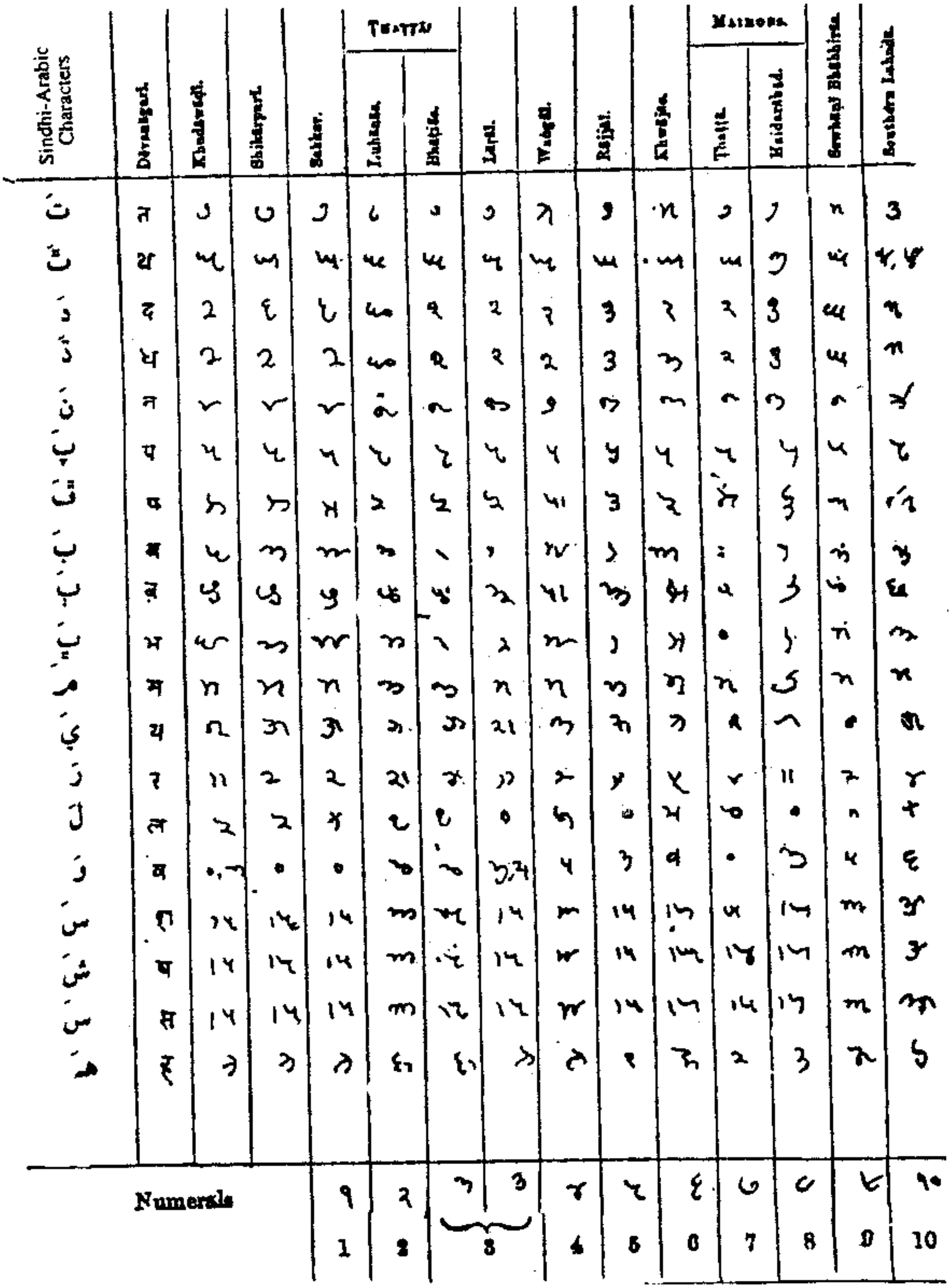

واڻڪي لکٽيءَ کي پڙهڻ لائق بنائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون ويون آهن. 1868ع ۾ ان موضوع تي هڪ سرڪاري ڪاميٽيءَ غور ڪيو هو جنهن هڪ بهتر صورتخطي ٺاهي، جنهن ۾ اهڙا اکر هٿا جيڪي معڪاني صورتخطيءَ ۾ ڪونہ هٿا. اها 'خدا وادي' نموني تي ٻڌل هئي پر "ر" جو اکر وري شڪارپوريءَ مان ڪنيو ويو هو. اها سڌاريل هندو سنڌي الف- ب اسڪولن ۾ بہ سيکاري وئي، ۽ ان ۾ ڪتاب بہ ڇاپيا ويا. پر سرڪاري سرپرستيءَ جي باوجود ڪامياب نہ ٿي. ان لاءِ ٽيندڙ ڪلاس ختم ٿي ويا ۽ ماڻهو هاڻ بہ پنهنجي طريقي سان لکڻ کي ترجيح ڏين ٿا. سامهون ڏنل جدول ۾ انهيءَ سڌاريل صورتخطيءَ جا اکر ڏيکاريل آهن، ۽ گڏ و گڏ انهن جا خداوندي متبادل بہ ڏنل آهن جيڪي مختلف ڪاتبن کان لکرائڻ جي ڪري پنيان ڏنل اکرن کان مختلف لڳندا.

سنڌي گرامر جو خاڪو ـ حرف علت

سڌاريل هندو سنڌي اکرن ۾

The only vowel character in Khudāwāḍī is

No.	Roman Character.	Original Khudāwādī Character.	Improved Hindi Sindhi Character.	No.	Roman Character.	Original Khudāwādī Character.	Improved Hindi Sindhi Character.	No.	Roman Character.	Original Khudāwādī Character.	Improved Hindi Sindhi Character.
1	*ka*			15	*ṛa*	No. 32 used instead.		29	*bha*	No. 28 used instead.	
2	*kha*			16	*ḍḍa*			30	*ma*		
3	*gga*			17	*ḍa*			31	*ya*	No. 9 used instead.	
4	*ga*			18	*ḍha*			32	*ra*		
5	*gha*	No. 4 used instead.		19	*ṇa*			33	*la*		
6	*ṅa*			20	*ta*			34	*va, wa*		
7	*cha*			21	*tha*			35	*sa*		
8	*chha*			22	*da*			36	*sha*	No. 35 used instead.	
9	*ja*			23	*dha*	No. 22 used instead.		37	*ha*		
10	*jja*			24	*na*			38	*khē*	No. 2 used instead.	
11	*jha*			25	*pa*			39	*zē*	No. 9 used instead.	
12	*ña*			26	*pha*			40	*ghain*	No. 4 used instead.	
13	*ṭa*			27	*bba*			41	*fē*	No. 26 used instead.	
14	*ṭha*			28	*ba*						

سنڌيءَ ۾ گهربل واڌو اکر فارسيءَ- عربيءَ رسم الخط ۾ مختلف لکندڙ مختلف نمونن لکندا ملن ٿا. حڪومت طرفان رائج ڪيل جوڙ جڪ، جنهن کي هن جائزي ۾ به اختيار ڪيو ويو آهي، اها هت ڏجي ٿي، هن جي ترتيب شرت، ٽانورداس ۽ مرزا جي ڊڪشنريءَ موجب آهي.

ا	ڃ	س	گهه
ب	چ	ش	ل
ٻ	ڇ	ص	م
ڀ	ح	ض	ن
ت	خ	ط	ڻ
ٿ	د	ظ	و
ٽ	ڌ	ع	ه
ٺ	ڏ	غ	ي
ث	ڊ	ف	
پ	ڍ	ق	
ڦ	ذ	ڪ	
ج	ر	ک	
ڄ	ڙ	گ	
جهه	ز	ڳ	

ٻه اهڙا ٻه لفظ آهن جن کي فارسي- عربيءَ رسم الخط ۾ لکڻ سان اهي نندڙا ڪيل لڳن ٿا. اهي آهن "آئين" جي لاءِ "ءِ" ۽ "مين" جي لاءِ "۾". انهن مان پهريون ته سڀ استعمال ڪن ٿا پر ٻئي لاءِ ڪي ڪي ماڻهو ساڳيو "مين" به لکن ٿا. سُر به ڪتب آڻڻ جو هر هنڌ ساڳيو اصول آهي پر "ي" مجهول يا "اِي" جو آواز اڪثر هيٺان اِيي زير سان ظاهر ڪيو ويندو آهي اهڙيءَ ريت "جيڪو" ۾ هيٺان اِيي زير ڏبي آهي. عربيءَ واري تنوين جي نشاني عام طرح سان لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ نڪائين يا گهٽي سُر يا آواز کي ظاهر ڪندي آهي ايئن "آن"، "اين" ۽ "اِ"، "اون" کي به ظاهر ڪندي آهي. گهٽا لکندڙ وري ڊگهي گهٽي "آن" کي "مد" جي نشاني به لڳائيندا آهن ۽ آخري گهٽي "اين" جي آواز ۾ "ي،" هيٺان نشاني هٽندا آهن جيئن "ي" ۾ آهي. اهڙي ريت هيٺان لفظ ڏسو:

پنهً جو [1]	(پنهن جو)
تنهً جو	(تنهن جو)
ٿنهً جو	(ٿنهن جو)
آجاً	(اجا)
اِيئي	(ائين)

[1] ڏنگين وارا لفظ جديد صورتخطيءَ ۾ لکيل معني آهي. (مترجم)

ٻئي طرف اکر هيٺان ٻئي زير جي نشاني يا مٿان ٻئي پيش جي نشاني "اِين" ۽ "اُون" آوازن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏبيون آهن جيئن "چياءِ" 'چيائين' لاءِ ۽ 'آءُ' - 'آئون' لاءِ لکبو. لفظ جي صورتخطيءَ مان اهو فرق ڪرڻ ڏکيو آهي ته "جڏهن" کي "جڏهن" پڙهجي يا "جڏهين" پڙهجي. پنهنجي ڏنل مثال ۾ مون ان کي ۽ جڏهين وغيره کي گرامر جي حساب سان لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪنهن لفظ ۾ ٻن گڏ ايندڙ سُرن يا حروف علت کي ڌار ڪرڻو هوندو آهي ته ء (همزه) کي ڳنڍو استعمال ڪندا آهن. جيئن "اِيئي"، "چياءِ" ۽ "آءُ" ([1]) ۾ ڪيو ويو آهي ان جا ٻيا مثال آهن "هـئـنر"، "پيءُ" ۽ "ٻنيءَ ۾".

اهو به ڏٺو وڃي ٿو ته "ن" پنهنجي زور واريءَ اچار کان سواءِ ڪنهن سُر جي ڳُڻتي آواز لاءِ به ڪم آڻيندا آهن. مثال طور لفظ " پنـهٔ جو" ۾ ٻن گڏ ايندڙ پدن ۾ ايندڙ ٻئي سُر ڳُڻتا آهن پر رواج اهو آهي ته ٻنهي ڳُڻتن سُرن لاءِ "ن" هڪ دفعو لکبو آهي جيئن "پنهنجو" ۾، جنهن کي لکڻ جو ٻيو طريقو "پنـهٔ جو" ([2]) آهي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن هڪ ڳُڻتي سُر آواز کي تنوين سان ظاهر ڪبو آهي ته ٻئي لاءِ اها تنوين ضروري نٿي سمجهي وڃي جيئن "چياءِ" (چيائين)([3])

اُچار: (Pronunciation)

سنڌيءَ ۾ جڏهن "اِي" واري سُر کان پهرين يا پوءِ "هـ" اچي، يا اهو آخر ۾ ايندو هجي جنهن ۾ ڪا اهڙي پڇاڙي ڳنڍيل هجي جنهن ۾ پڻ سُر هجي ته ان کي ٻنهي ننڍڙو سُر ڪري ڇڏبو. سو ان ريت "ايهڙو" کي "اهڙو" چئبو("اِي" کي گم يا هلڪو ڪري ڇڏبو) آهي. ميهيت (mihit)کي 'مِهتِ' (mehet) (معنيٰ مسجد) چئبو ۽ "هُئنيئون" معنيٰ "اسان جا هجن" "هُئنِن" معنيٰ "هُنن جا هجن" ان کان سواءِ هن ٻوليءَ ۾ هرڪو لفظ ڪنهن سُر تي ختم ٿيندو آهي، ۽ جڏهن اهو سُر ڇوٽو هوندو آهي ته ٻنهه اڻ لکو اچاريو آهي، ۽ ٻڌڻ ۾ گهٽو محسوس ڪونه ٿيندو آهي.

انهيءَ ڪري مون انهن ڇوٽن سُرن کي آخري حرفن تي ننڍڙي نشانيءَ سان ظاهر ڪيو آهي جيئن khat[a] "کٽ" angar[u] "اڱرُ" ۽ mehet[e] "مهتِ" ۾ ڪيو ائين، جيتوڻيڪ آخر ۾ آيل اهي ڇوٽا سُر ٻڌڻ ۾ به مشڪل سان ٿا اچن پر ته به اهي ضروري ۽ اهم آهن، ڇو ته اڪثر لفظ جي معنيٰ تي اثر وجهندڙ آهن. مثلاً: "ڇوڪرُ" مذڪر آهي ۽ "ڇوڪرِ" مونث آهي. انهن جي اچار ۾ جيڪو معمولي فرق آهي اهو ڪنهن يورپيءَ کي محسوس به ڪو نه ٿيندو پر سنڌين لاءِ اهو ظاهر ۽ چٽو هوندو آهي.

سنڌيءَ جا مخصوص اکر آهن:

ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ- اهي هڪ قسم جي زور سان اچاريا آهن جيڪي ڪاڪڙي يا بند نڙيءَ کي ڇڪي سخت ڪرڻ سان نڪرندا آهن. اهي در حقيقت ايئن ٻڌڻ ۾ ايندا آهن جيئن هندستان جي ٻين حصن ۾ ٻٽن اکرن کي اچارڻ وقت لڳندو آهي پر اهي آواز لفظن جي شروع ۾ به ڪتب اچن ٿا. مثال طور: "ڏٻرُ" (ڪمزور) "ٻابو" معنيٰ چاچو پر "بابو" معنيٰ "پيءُ". "اَڄُ" ، "ڄايو"، "وڏو"، "ڏٺو"، پر "ڊٺو" معنيٰ "ٺٺر" "لڳو" ، "ڳرو" ("گرو" معنيٰ ميرو) ڌماڪيدار سنڌيءَ ۾ اصل ۾ اهي ٿي ٻٽا اکر آهن. ناگريءَ ۾ سڀ ڌماڪيدار اوسرگ اکر (sonant unaspirited mutes) سواءِ 'د' جي شامل آهن. حقيقت ۾ 'د' کي به پاڻ سنڌيءَ ۾ اڪثر ٻٽو ڪيو ويندو آهي جيڪو پوءِ 'ڏ' بنجي ٿو جيئن "ڏيڻ" ۾ آهي، جڏهن ته هنديءَ ۾ "دينا" آهي. ان

---

[1] موجوده طريقي موجب اهي لفظ 'ائين'، 'چيائين' ۽ 'آءُ' يا 'آئون' لکبا آهن. (مترجم)

[2] جديد سنڌيءَ ۾ 'پنهنجو' يا 'پنهن جو' لکبو آهي يعني ٻه ڳُڻتا "ن" وجهبا آهن. (مترجم)

[3] گريئرسن موجب 'چيائين' ۾ 'يان' ۽ 'اين' ٻن جاين تي ڳُڻتا سُر آهن پر لکجي هڪڙو ٿو. (مترجم)

ڪان سواءِ اسين ڏسون ٿا تہ سيئي ٽماڪيدار اچار(surd mutes) "ڪ"، "چ" ، "ٽ"، "ت"، "پ" ۽ وسرگ آواز ٻٽا ڪڏهن بہ نٿا ٿين. جيتوڻيڪ اهڙي خاصيت پنجابي، هندي ۽ ٻين ڪن مشرقي ٻولين ۾ عام آهي.

سنڌيءَ ۾ 'ر' جڏهن "ٽ"، "ڊ"، يا "ڍ" سان ملندي آهي تہ اها لکڻ ۾ نظر انداز ڪري ڇڏيندا آهن يا ان جي ابتڙ بہ ٿئي ٿو تہ "ٽ"، "ڊ"، يا "ڍ" ۾ "ر" اڪثر ملائي ويندي آهي جڏهن تہ لکبي ڪانهي. ايئن خاص طرح سري ۾ يا اتر سنڌ ۾ ٿيندو آهي، جتي "پٽُ" کي "پٽرُ" اچاريندا آهن، "منڊُ" کي "منڊرُ" ۽ "ڏڊ" (بيماري/خارش) کي "ڏڊر" چوندا آهن. سنڌيءَ ۾ مورڌني (cerebral) آوازن جو رواج وڌيڪ آهي ۽ اهي آهن بہ وڌيڪ، جڏهن تہ ٻين هندستاني ٻولين ۾ ڏندن وارا (dentals) آواز وڌيڪ آهن. جيئن ٽامو (يا ٽرامو) هنديءَ ۾ "تانبا" آهي، "ڏيڻ" هنديءَ ۾ "دينا" آهي.

سنڌيءَ ۾ اها ڳالهہ بہ عام آهي تہ ٻن ويجنن جي هڪ ٻئي پرسان هئڻ جي صورت ۾ انهن جي وچ ۾ هڪ سُر لڳايو ويندو آهي تہ جيئن اچار ڪرڻ ۾ سهولت ٿئي. ان طرح سان وچ ۾ آندل سُر اڪثر "اِ" هوندو آهي يا وري جڏهن "اي" کان اڳ ۾ يا پوءِ "هہ" ايندي آهي. هيٺين نمونن ۾ اهڙا مثال آهن.

آسمان کي سنڌيءَ ۾ آسِمانُ چوندا آهن.

دوست، سنڌيءَ ۾ دوسِتُ ٿي ويندو آهي.

حُڪم ٿيندو حُڪُمُ،

خِدمت مان خِدِمتَ،

۽ مهماني مان مِهِماني.

مُنشي ٿري مُنِشي ٿيندو

عُمر- عُمِرِ

۽ وقت، وقتُ ٿي ويندو.

گردان يا ڦيرا

جنس:

سنڌيءَ ۾ صرف ٻه جنسون آهن- مذڪر ۽ مونث. جيئن ته سڀئي اسم ڪنهن نه ڪنهن سُر تي ختم ٿيندا آهن، ان ڪري جنس جي باري ۾ سنڌيءَ ۾ تمام سادا اصول آهن، سواءِ ڪن مستثنيات جي:

(الف) گهڻو ڪري سڀئي اهڙا اسم جيڪي "اُ" يا "او" سان ختم ٿين، اهي مذڪر هوندا آهن. جيئن: "داسُ" (معنيٰ غلام)، "ڌٽو" وغيره. اهڙا اٽڪل ستر اسم آهن جيڪي "اُ" پڇاڙيءَ ۾ هئڻ جي باوجود مونث آهن. جن مان گهڻا اهم هت ڏجن ٿا:

آڃُ

ڇُپُ

ڏاٽُ

ڏيءُ

ڻُنهنُ

پيرُ

ماءُ

ٻجُ (وڄُ)

وِشُ- (دنيا)

وِهُ (زهر)

شُش

(ب) اهڙا سڀئي اسم جيڪي "آ" سان ۽ باقي ٻيا "اِ" سان ختم ٿين، اهي مونث هوندا آهن. جيئن: "صدَّ"، "ڳالِهِ" (ڪهاڻي) وغيره. ڪي ٿورا اسم اهڙا آهن جيڪي "اِ" پڇاڙيءَ هئڻ جي باوجود مذڪر هوندا آهن جيئن "ڪيهرِ" (شينهن)، "هرِ" (وشنو ڀڳوان جو نالو).

(ج) اهڙا اسم جيڪي "آ"، "اِي" ۽ "اُو" پڇاڙيءَ سان هوندا آهن، اهي ان وقت مذڪر هوندا آهن، جڏهن غير جاندار شين ڪي مردانہ خاصيت ڏيڻي هجي ۽ ان وقت مونث هوندا آهن، جڏهن انهن کي زناني جنس ڏيڻي هجي. جيئن "راجا" مذڪر آهي، "هچا" (معنيٰ قتل) مونث آهي، "ساٿي" (معنيٰ ساٿي) مذڪر آهي، ته "گولي" مونث، "رهاڪو" مذڪر آهي ته "آبرو" مونث آهي. ان ۾ ڪجهه مستثنيات به آهن، پر اهي ايترا اهم ڪونه آهن جو انهن جو ذڪر ڪجي. بهرحال اهو چئي سگهجي ٿو ته هڪ عام اصول موجب "اُ" پڇاڙيءَ وارا اڪثر اسم مذڪر هوندا آهن ۽ "آ" ۽ "اِ" پڇاڙين وارا اڪثر اسم وري مونث هوندا آهن.

هيٺ ڏنل نقشي ۾ مذڪر ۽ مونث پڇاڙين کي آمهون سامهون ڏيکاريو ويو آهي:

مذڪر مان مونث ٺاهڻ:

پڇاڙيون		مثال	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
اَ	اِ	گڏهُ	گڏهِ
اَ	اِ يا اِي	ڇوڪرُ	ڇوڪرِ/ڇوڪري
اَ	آ يا (صفت لاءِ)	ڏيرُ (مضبوط)	ڏيرِ/ڏيرَ
او	اِي	گولو (غلام)	گولي
اي	اڻين/ياڻي	ڏانهي	ڏانهيڻ/ڏانهياڻي
او	اُون، اُڻ/اِڻ	رهاڪو	رهاڪو/رهاڪڻِ/رهاڪڻ

ذاتين جا نالا يا ڌنڌن جا نالا، مونث ۾ عام طرح آخر ۾ "اُڻ"، "اِڻ" يا وري "ياڻي" ٿي ويندا آهن جيئن "ڪنڀارُ" جي مونث جون صورتون هيئن ٿي سگهن ٿيون: "ڪنڀارِ"، "ڪنڀارڻِ" يا "ڪنڀارياڻي"، "سوناري"، "سونارڻِ" يا "سونارياڻي" ٿي سگهن ٿا.

گرامر ۾ ٻه ڪيترين ئي عام رواجي اصولن کان هٽيل ڳالهيون ملنديون.

عدد ۽ حالت:

سنڌيءَ ۾ ٻه عدد ٿيندا آهن: واحد ۽ جمع. فاعلي ۽ مفعولي حالتون سيني هند- آريائي ٻولين ۾ ٿينديون آهن. انهن کان سواءِ سنڌيءَ ۾ واڌو جري (اپادان)، مڪاني يا طرفي ۽ ندائي حالتون پڻ ٿينديون آهن. حالت جريءَ (اپادان) جي نشاني آهي "آن"، جنهن کي عدد واحد ۾ سڌو سنئون بنياد سان ڳنڍيو ويندو آهي پر جمع ۾ ان کي مفعولي صورت سان ڳنڍيو، ڪڏهن ڪڏهن "اُوئن"، "اون" يا "اُوْن" کي "آن" جي جاءِ تي ٻه استعمال ڪندا آهن، ۽ پراڻي سنڌي شاعريءَ ۾ اها پڇاڙي "آو" موجود آهي. واڌو ندائي پڇاڙيءَ لاءِ "اِ" کي ڪتب آڻبو آهي. اها ڳالهه صرف انهن مذڪر اسمن ۾ ٿيندي آهي جيڪي "اَ" سان ختم ٿيندا آهن سو ٻه صرف عدد واحد ۾، جيئن "ڏيهُ" حالت مڪاني واحد ۾ "ڏيهِ" ٿي ويندو. هيٺ ڏنل نقشو مختلف قسم جي اسمن جي جمع فاعلي ۽ مفعولي، جري (اپادان) ۽ ندائي حالتن جي سٽاءَ کي ظاهر ڪري ٿو.

واحد				جمع			
اسم (فاعلي)	مفعولي	جري اپادان	ندائي	فاعلي	مفعولي	جري اپادان	ندائي
الف ـ مذڪر							
ڏيهه	ڏيهه	ڏيهان	ڏيآ	ڏيهه	ڏيهن	ڏيهن ـ آن	ڏيها/ڏيهئو
ميڙاڪو	ميڙاڪي	ميڙاڪان	ميڙاڪا	ميڙاڪا	ميڙاڪن	ميڙاڪن ـ آن	ميڙاڪا/ ئو
رهاڪو	رهاڪوءَ	رهاڪئان	رهاڪو	رهاڪو	رهاڪوئن/ رهاڪن	رهاڪن ـ آن	رهاڪئان/ ئو
ساٿي	ساٿيءَ	ساٿيان	ساٿي	ساٿي	ساٿين/ ساٿئين/ساٿن	ساٿين ـ آن	ساٿيو/ ئو
ڪيهر	ڪيهر	ڪيهر ـ آن	ڪيهر	ڪيهر	ڪيهرن	ڪيهرن ـ آن	ڪيهر/ئو
راجا	راجا	....	راجا	راجا	راجائن	راجائن ـ آن	راجا ئو
ب ـ مونث							
وڄ	وڄ	....	وڄ	وڄون	وڄن	وڄن ـ آن	وڄون
هچا	هچا	هچان	هچا	هچائون	هچائن	هچائن ـ آن	هچائون
سڏ	سڏ	سڏان	سڏ	سڏان/ سڏون	سڏن	سڏن ـ آن	سڏون/سڏان (سري ۾)
گولي	گوليءَ	گوليان	گولي	گولي	گولين/گوليئن /گولن	گولين ـ آن	گوليون
ڳالهه	ڳالهه	ڳالهه ـ آن	ڳالهه	ڳالهيون	ڳالهين/ڳالهن ڳالهين	ڳالهين ـ آن	ڳالهيون
ج ـ بي قاعده اسم							
پيءُ (1)	پيءُ	....	پيءُ	پيئر	پيئن/پيئرن	پيئرن ـ آن	پيئر
ماءُ	ماءُ	....	ماءُ	مائون/ مائرون/ مائر	مائن/مائرن	مائرن ـ آن	مائون/مائر

[1] لفظ "پيءُ" جي گردان وانگي "ڀاءُ" جو گردان ٿيندو ۽ "ماءُ" جي گردان موجب "ڌيءُ". "ڏيءُ" ۽ "ننهنُ" کي ڦيرائبو البت "ڌيئر" چئبو ته پوءِ ان کي "سڏ" وانگر ڦيرائبو. جن لفظن جي پڇاڙيءَ " اِ" شر آهي، ان کي 'ي' (٧) سان ڦيرائڻو پوندو آهي. جيئن "ساٿين"، "ساٿين"، "گوليون"، "گولين" "ڳالهيون" ۽ "ڳالهين" پڙهجي ٿي.

اهو ڏيان رکڻو پوندو تہ جمع ۾ مفعولي حالت ۾ هميشہ "آن"، "اِن" يا "اُن" پڇاڙيون ايندڙيون آهن. انهن پڇاڙين کان سواءِ "آين" يا "آن" بہ استعمال ٿينديون آهن. مثلاً: "ڏيهين" يا "ڏيهان"، "ميڙاڪين"، يا "ميڙاڪان"، "رهاڪوئين" (گُهٽو آواز) يا "رهاڪوئان"، "سائٿين" يا "سائٿان" "ڪيهرين" يا "ڪيهران"، "سَڏين" يا "سڏان" "گوليين" يا "گوليئان"، "ڳالهئين" يا "ڳالهئانِ". اهي صورتون تڏهن وڌيڪ عام آهن جڏهن ڪو بہ حرف جر پويان نہ هجي.

اهو بہ ڏٺو ويندو تہ سواءِ "اِي" پڇاڙيءَ واري اسم جي، جيئن "گولِي" ۾ آهي، مونث اسمن جي مفعولي حالت ساڳي فاعلي حالت جهڙي ٿئي ٿي، ۽ فاعلي حالت جمع ۾ اٽڪل سڀ مونث اسم "اُون" تي ختم ٿين ٿا. مٿين جدول ۾ صرف "سَڏّ" اهڙو لفظ آهي جنهن جي جمع ۾ "اون" کان سواءِ "آن" پڇاڙي بہ ڏسجي ٿي. (بي قاعدي اسمن جي ڳالهہ مختلف آهي).

اهي مذڪر اسم جيڪي "اُ" سان ختم ٿين ٿا، جيئن "ڏيهُ"، تہ انهن کان پوءِ جيڪڏهن ڪو سُر ايندو (سواءِ "اِي" جي) تہ اڪثر هڪڙو "و" جو آواز اچي ٿو ۽ "اُو" جي جاءِ تي "آ" اچي وڃي ٿو جيئن "رَءُ" (معني سَرُ)، مفعولي حالت ۾ واحد آهي پر فاعلي حالت ۾ جمع ۾ "رَوَ" ٿي وڃي ٿو. ساڳيءَ طرح سان مفعولي حالت واحد ۾ "ٿانءُ" آهي جيڪو فاعلي حالت ۾ جمع ۾ "ٿانوَ" ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن ان کان اڳ "آ" يا "آن" جا سُر آيا هجن تہ اهو وڌاءُ ضروري آهي جيئن مٿين مثالن ۾ ٿيو ٻين ڪن جاين تي اهو مختلف بہ ٿي سگهي ٿو جيئن "واءُ" مفعولي حالت ۾ آهي اهو فاعلي حالت ۾ جمع ۾ "واوَ" بہ ٿي سگهي ٿو تہ "واءَ" بہ ٿي سگهي ٿو. "ڏيءُ"(ديو) مفعولي حالت واحد آهي تہ فاعلي حالت جمع ۾ "ڏيوَ" بہ ٿي سگهي ٿو تہ "ڏيءَ" بہ. جيڪڏهن اڳ ۾ ايندڙ سُر "اِي" هوندو تہ "و" ڪو نہ پوندو جيئن "جيءُ" حالت مفعولي واحد، حالت فاعلي جمع ۾ "جيءَ" ٿيندو.

"او" وارن مذڪر اسمن جي حالت ۾ بہ اهو "و" مرضيءَ مطابق ٿي سگهي ٿو جيئن "ميڙاڪو" ۾ نٿو پوي پر جيڪڏهن "او" کان اڳ ۾ "آ" يا "آ" سُر اچي چڪا هجن تہ تبديلي ايندي جيئن حالت مفعولي واحد "ڏائو" (معني چمڪ)، حالت فاعلي جمع ۾ "ڏوي" يا "دئي" ٿي ويندو. "نائو" (معني felt)، حالت مفعولي واحد آهي پر حالت فاعلي جمع ۾ "ناوِي" يا "نائي" ٿيندو. جمع ۾ "آ" ۽ "آ" کان پهرين "و" وجهڻ ضروري آهي جيئن فاعلي حالت جمع ۾ "دوا" "ناوا" ۽ مفعولي حالت جمع ۾ "ڏوَن" ۽ "ناوَن".

جيڪڏهن آخري "او" کان اڳ ۾ "ي" هجي تہ اها حالت مفعولي واحد ۾ نڪري ويندي جيئن "ربيو" آهي. حالت مفعولي واحد ۾ "ربئي" ٿيندو. "پورهيو" وري "پورهئي" ۾ بدلبو پر فاعلي حالت جمع ۾ ٿئي "روپيا" ۽ "پورهيا" ٿيندا.

ٻين هندستاني ٻولين وانگي هتي بہ هڪ متعدي مجهول واري فاعلي حالت (agent case) متعدي فعل جي زمان ماضي بعيد جي فاعل لاءِ استعمال ٿيندي آهي. سنڌيءَ ۾ اهو حالت مفعوليءَ جيان ساڳيو رهندو آهي، جيئن "ڏيهہَ"، متعدي مجهول فاعل واحد (agent sing) ۾ "ڏيهہَ"، ۽ متعدي مجهول ٻيجان حالت فاعلي (agent pl:) ۾ "ڏيهنِ" ٿيندو آهي. ڪنهن بہ ٻيءَ حالت لاءِ مفعولي حالت استعمال ڪري سگهجي ٿي، ۽ پوءِ عام طرح سان جمع ۾ لفظ "اين" يا آن" جي صورت وٺي بيهندو. اهو شاعريءَ ۾ عام آهي پر نثر ۾ بہ ٿيندو آهي. اسٽئڪ جي گرامر مان هيٺيان مثال ورتا ويا آهن.

"ٿُنہَ جي ليکي" (مڪاني حالت لاءِ مفعولي) ، "هي ڪمُ هِينءَ هوندو پر اسان جي ليکي (مڪاني حالت لاءِ مفعولي حالت) ٻئي دستور آهي."

"ٻُکَ (مفعولي/سببي) مرَنِّ".

"هي گهوڙو گهٽي (گهٽي۔ سان) وَٺَئي".

"هو ممبئيءَ (ممبئيءَ۔ ڏي) ويندو".

"ٻانوَ جيءَ ٻاٻوهہ (ٻاٻوهہ- تي) مِرون بہ مستاڪ هئا."

تنهن هوندي بہ عام طرح سان، ٻين هندستاني ٻولين وانگي مفعولي حالت ۾ حرف جر (post positions) گڏي ڪنهن خاص حالت کي واضح ڪيو ويندو آهي. وڌيڪ عام حرف جرَ هيٺ ڏجن ٿا.

1 ـ **فعل متعدي مجهول جي فاعلي حالت:** (Agent) هن ۾ ڪو بہ حرف جر ڪو نہ هوندو آهي، پاڻ ئي حالت مفعولي استعمال ڪرايندي آهي.

2 ـ **حالت مفعولي** ([1]) **سببي** (Accusative) ۾ حرف جر جيئن ٻين هندستاني ٻولين ۾ آهي تہ اهو يا ساڳيو فاعليءَ وارو رهندو يا مفعولي ثاني (dative) جمڙو ٿي ويندو.

3ـ **حالت مفعولي ثاني (جري)** (Dative) ڏيکارڻ لاءِ حرف جر "کي" يا وري شاعراڻو "ڪني" ۽ "لاءِ" ، استعمال ٿيندا آهن.

4 ـ **حالت جري (اپادان)** (Ablative) هن ۾ يا تہ "آن" پڇاڙي هوندي آهي، جيئن ڦيرن واري جدول ۾ ڏيکاريل آهي يا وري مفعولي حالت ۾ "کان" يا "کؤن" ملائبا آهن. "مان" معنيٰ "from in" (اندران) "تان" معنيٰ "from on" (مٿان) ۽ "سان" معنيٰ with (گڏ) جيڪو عام لفظ آهي.

5 ـ **حالت اضافت** ـ (Genitive) "جو" يا شاعراڻا لفظ "سندو"، "سنڈڙو" يا وري "جاڙو".

حالت مڪاني/ظرفي (Locative) ـ اسان مٿي ڏٺو تہ "اُ" وارا مذڪر اسم انهيءَ "اُ" کي "اِ" ۾ بدلائي حالت مڪاني ناهيندا آهن. يا وري حرف جر "۾" يا "منجهہ" کي ڪنهن بہ اسم جي حالت مفعوليءَ ۾ جوڙيندا آهن. "تي" جي معنيٰ on/up on (مٿي) آهي.

حالت ندائي (Vocative) ـ گردانن واري جدول ۾ ڏسو هڪ حرف ندا مثلاً: "آيِ" ، "هَي"، "هو"، "يا" (يا وري ڪنهن ننڍي يا گهٽ درجي واري کي مخاطب ٿيڻ مهل) "ڙي"ـ مونث "ڙِي" يا "اري" شروع ۾ ڇٽيو آهي، جيئن "ميهاڙ" مان "آيِ ميهڙ" ٿهندو.

حالتن جي استعمال جا هيٺيان مثال اسان مختلف هنڌان، ۽ جملن جي فهرستن مان کنيا آهن. هر هنڌ هر جاءِ تي ڏنل مثال حيدرآبادي نموني واري گرامر جي خاڪي مان کنيا ويا آهن، سواءِ انهن جي جيڪي خاص طور ٻئي ڪنهن هنڌان هجن. جيڪڏهن اهو ٻئي نمبر مان کنيل هوندو تہ پوءِ (II) جو انگ ڄاڻايل هوندو ۽ جيڪڏهن ڪو مثال لفظن ۽ جملن جي فهرست مان هوندو تہ پوءِ لفظ/جملي جو نمبر ڏنگين ۾ ڏنل هوندو.

حالت فاعلي واحد:

"ننڍو پٽ ويو هليو."
"ڏاڍو ڏُڪرُ اچي پيو".
"پرلاءِ ڪرَ- تي پيس."
"آئون نوڪرُ هوس." (II)

---

[1] Accusative case اهڙي مفعولي حالت آهي جنهن ۾ مفعول ڪنهن عمل لاءِ ذميدار هجي ان جي حالت مفعولي سببي Accusative ٿيندي، ان کي سنڌي ملهہ ڏيڻ بدران ساڳيو لکيو ويو آهي. (مترجم))

"هٿيل پنڌُ آهي." (II)

"مُنهنَ- جو واقف هو"(II)

فعل متعدي جي اسم مفعول مان ٺهيل زمان ماضيءَ جي مفعول لاءِ اسان وٽ هي مثال آهي:

"هُنَ مانُ ٻنهي- کي ورائي- ڏنو."

"او" وارن اسمن لاءِ:

"جيڪو پاڳو مُنهنَ- جي حصي اچي"

فعل متعدي جي اسم مفعول جي ماضي سان:

"مون- کي چيلو نه ڏِنئِو"

"اُو" ۽ "اُون" وارن اسمن لاءِ:

"هڪ ماڻهُو ٻي- آيو." (II)

"اَ" وارا مونث اسم:

"هِن گهرَ- ۾ زينَ آهي" (226)

"اِي" وارا مونث:

"ڪيترن ٿي ٻورهيتن- کي جمجمي ماني پيئي- ملي"

فعل متعدي جي اسم مفعول مان ٺهيل زمان ماضيءَ سان:

"پٽهي مهماني ڪئي - آهي"

"اِ" وارن مونثن ۾:

"عمر چئوَ سالَ (II) (its) age (was) of four years

بي قاعده اسمن لاءِ اسان وٽ آهي ته:

"ٿنهن- جو پاءِ آيو- آهي"

ڪڏهن ڪڏهن حالت فاعلي اهڙي هنڌ استعمال ٿيندي آهي جتي اسان کي حالت مفعوليءَ جي اميد هوندي آهي - مثلاً:

"تيون (يا تريون) ڏينهنُ اُهو گهوڙو پنيوالي- کي ڏِنو- اٿمُ (II)

"ٻي راتِ مسافر- خاني- ۾ ٽڪيُس"(II)

حالت فاعلي جمع:

"هڪڙي ماڻهوءَ- کي ٻه پٽ (فاعلي/واحد- پٽُ) هُئا."

"پوءِ پندرهَن سورنهَن ڏينهَن (فاعلي/واحد- ڏينهَن) ٿيندا." (II)

"مون هُنَ- جي پٽ کي گهڻا چابُڪَ (فاعلي/واحد چابُڪُ) هنيا- آهن." (228)

هتي فعل متعديءَ جي اسم مفعول مان ٺهيل زمان ماضيءَ جو مفعول حالت فاعليءَ ۾ آهي

"ٻه مهينا (فاعلي/واحد/"مهينو") ٿيندا جو" (II)

متعدي مجهول جي فاعلي حالت واحد (Agent singular)

"مون۔ کي صُوبيدارَ (فاعلي/واحد/صوبيدارُ") پڪڙيو۔ آهي." (II)

"ننڍي (فاعلي/واحد۔ "ننڍو") پيءَ۔ کي چيو"

حالت مفعولي سببي (Accusative case) **هن طريقي سان:**

"پنهنَ۔ جو پيٽ پريان."

"وڳو پهرايوس"، "جُتي پايوس"، "خوشي ڪريون." "گهوڙو ڪاهي" (II)

" ٿنهنَ۔ جي خدمتَ پيو۔ ڪريان"

"زينُ هُنَ جي پُٺيءَ۔ تي رک." (227)

"سوٽر (فاعلي/واحد۔ سُوٽرُ) چارڻ۔ لاءِ موڪليس"

"پئسا (فاعلي/واحد۔ مونث "پئسو") چويهہ روپيا (فاعلي واحد "روپيو") وٺندو سانءِ" (II)

"جيڪي چِلون (فاعلي/واحد۔ مونث "چلَ") سوٽرَ تا۔ ڪاٿين"

حالت مفعولي سببي Accusative جڏهن حالت مفعولي ثاني (جري) (Dative)جي صورت ۾ استعمال ٿيندي آهي تہ هن ريت بيهندي:

"هڪڙي ٻانهي۔ کي (فاعلي واحد "ٻانهو") ڪوٺي".

حالت مفعولي ثاني (Dative)

(مفعول جي اها حالت حرف جر ("کي"، "لاءِ") ظاهر ڪندي آهي)

"ننڍي پيءَ۔ کي چيو"۔ هتي اهو نوٽ ڪرڻ گهرجي تہ "کي" وارو مفعول (ثاني) "چوڻ" وارن فعلن سان استعمال ٿئي ٿو تہ جيئن ان ماڻهوءَ جي نشاندهي ٿئي جنهن کي مخاطب ڪيو ويو آهي.

"گهرَ۔ کي ويجهو آيو". هن جملي ۾ لفظ "ويجهو" مفعول ثانيءَ تي اختيار هلائي ٿو.

"هو گهوڙو پٽيوالي۔ کي ڏنو اٿم." (II)

"ڪيترن۔ ئي پورهيتن کي (فاعلي/واحد۔ "پورهيتُ") جهجهي ماني پيئي۔ ملي."

"پِٽس، پنهنَ۔ جي ٻانهي۔ کي (فاعلي/واحد۔ "ٻانهو") چيو".

"هڪڙي ماڻهوءَ۔ کي ٻہ پٽ هُئا."

اهو حالت مفعولي ثانيءَ جي اضافت جو مثال آهي.

"سوٽرَ چارڻ۔ لاءِ موڪليس."

"گاهہ جي کٽڻ لاءِ" (II)

حالت جري (اپادان) (Ablative)

"موري۔ کان ويس۔ ٿي" (II)

"ڳوٺ جي هڪڙي هنائيءَ۔ کان (فاعلي/واحد/مذڪر "هنائي")

"ڪيترن ورهين (فاعلي/واحد "ورهيُ") کان خدمت پيو ڪريان."

پيٽ (Comparison)**واري جري (اپادان)حالت جو مثال:**

هن۔ جو پاءِ هن جي پيءُ۔ کان ڏگهو آهي." (231)

ٻين حرف جرن لاءِ اسان وٽ آهن:

"ٻنيءَ مان"

"گهوڙي تان لٿو" (II)

جيئن ڪڏهن ڪڏهن لفظ "ويجهو" حالت مفعولي ثانيءَ تي اختيار رکندو آهي. ساڳيءَ طرح "اڳي" حرف جر به ڪندو آهي. ايئن ئي "ڌاران" (without) ۽ "پوءِ" وري حالت جريءَ (اپادان) کي هلائيندا آهن. مثال طور:

"سڀ ڪپائڻ۔ کان پوءِ"

"ٿورن ڏينهن۔ کان پوءِ"

حالت اضافت:

جيئن ته سڀني هند آريائي ٻولين ۾ اضافت اڪثر ڪا صفت ڏيکاريندي آهي. جيڪا شي جي جنس، عدد ۽ حالت سان ٺهڪي ايندي آهي. ان ڪري تفصيل سان صفتن واري عنوان هيٺ بحث ڪنداسين.([1])

حالت مڪاني:

مذڪر اسمن سان گڏيل حالت مڪاني هن طرح آهي:

"سڀ۔ ڪي هٿ (فاعلي/واحد "هٿُ") ڪري"

"انهيءَ وقتِ (فاعلي/واحد "وقتُ") ٻيو ماڻهو ڪو۔ ڪو۔ نه هو" (II)

"ٻي راتِ قاضيءَ۔ جي ڳوٺ ٽڪيس"

"۾" سان ٺهندڙ مڪاني حالت:

"هٿ۔ ۾ (فاعلي/واحد "هٿُ") منڊي ۽ پيرن ۾ (فاعلي/واحد۔ پيرُ) جُتي پايوس."

"موري۔ ۾ (فاعلي/واحد "مورو") ٽڪيس."

"سمجهه۔ ۾ (فاعلي/واحد۔ مونث "سمجهه") اچي."

"ماڻ آجهلائيءَ۔ ۾ (فاعلي/واحد ۔ "اجهلائي") وڃايائين."

"ورنديءَ۔ ۾ (واحد/فاعلي/مونث "ورندي") چيائين."

"ٿنهن۔ جو ماڻ ڪچرين ۔ ۾ (فاعلي/واحد/مونث "ڪچري") وڃايو."

"تي" سان ٺهندڙ مڪاني حالت لاءِ مثال آهي ته:

"پڙلاءَ ڪن۔ تي (فاعلي/واحد/مونث "ڪنُ") پيُس."

"پاڻ گهوڙي۔ تي چڙهيل هو."

"ٽڪريءَ جي چوٽيءَ۔ تي" (فاعلي/واحد/مونث "چوٽي")

حالت ندائي (Voctine) :

"اي بابا!" (فاعلي/واحد "بابو")

---

[1] جيئن" هنرَ + وارو" ــ 'وارو' اضافت گڏجڻ کان پوءِ لفظ "هنر وارو" صفت بڻجي ويو آهي. يا منهن +جو= "منهنجو" هڪ قسم جي صفت بڻجيو وڃي. (مترجم)

"اي ٻچا!" (فاعلي/واحد "ٻچو")

هيٺ اهڙا حالت مفعوليءَ جا مثال ڏجن ٿا جن ۾ ڪو به حرف جر استعمال ٿيل ڪونهي:

"جيڪو پاڻُو ٺنهـِن- جي حصي (فاعلي/واحد- "حصو") اچي."

"آئون ٿي ٻڪ (فاعلي/واحد/مونث "ٻڪ") پيو مران."

چوٿين ڏينهن (فاعلي/واحد"ڏينهُن") پهتس." (II)

هيٺ اهڙا حالت مفعوليءَ جا مثال ڏجن ٿا جن ۾ ڪي ٻيا حرف جر آهن:

"هڪڙي ڏورانهين ڏيهـ- ڏي (فاعلي/واحد- "ڏيهـ") اٿي هليو."

"وڻ- هيٺ ويٺو آهي." (230)

"آئون پنهنُ- جي دوستن سان (فاعلي/واحد- "دوستُ") گڏ خوشي ڪريان"-

پُٽُ هن- جي پيڻ- سان (فاعلي/واحد/ مونث پيڻُ) پرڻيو آهي." (225)

"نوڙيـِن- سان (فاعلي/واحد/مونث- "نوڙي") ڪري ٻڌينس." (236)

" پنهـنُ- جي پيءُ- وٽ (فاعلي/واحد -"پيءُ") ويجان."

"گهوڙو انهيءَ پٽيوالي- وٽ آهي."

صفتون:

صفتن جي مونث ناهڻ جا به اهي ئي اصول آهن جيڪي اسمن جي سلسلي ۾ ڏنا ويا آهن. مذڪر مونث ناهڻ لاءِ ساڳيا اسمن وارا گردان لاڳو ٿيندا. صفت انهيءَ اسم جي جنس، عدد ۽ حالت سان ڦرندي جنهن کي اها واضح ڪري ٿي. جڏهن اسم ڪنهن ڦريل حالت ۾ هجي ته حالت جي ڏس ۾ ان کي ضرورت موجب واحد يا جمع جي صيغي سان حالت مفعوليءَ ۾ آڻبو.

اهڙيءَ ريت اسين ڏسون ٿا ته انهيءَ نڪتي ۾ سنڌي "هندستاني" ٻوليءَ جهڙين ٻين هندستان جي ٻولين کان مختلف آهي، جنهن ۾ ڦريل اسم سان لاڳو صفت هميشه حالت مفعوليءَ ۾ واحد رهندي آهي. اهو هندستانيءَ جو قاعدو هتي بهرحال ڪڏهن ڪڏهن مرضيءَ موجب به هلندو آهي خصوصاً جڏهن صفت ان اسم کان يڪدم پهرين اچي جنهن جي اها وصف ڪري ٿي. اهڙي صورت ۾ صفت حالت مفعولي واحد ۾ ٿي سگهي ٿي، جڏهن ته اسم جمع ڪٿي چو نه هجي، جيئن "فسادين ماڻهن کي" يا "فسادي ماڻهن کي". ساڳيءَ طرح جيڪڏهن اسم ندائي حالت ۾ جمع هجي ته ان سان لاڳو صفت جيڪا ان کان يڪدم پهرين اچي ته ان کي به عام طرح ندائي/واحد ۾ آڻيندا آهن جيئن "اي سنڌيا ماڙهئا" جي جاءِ تي "اي سنڌي ماڙهئا."

ڪي صفتون، خاص ڪري ٻاهرئين بنياد واريون صفتون ۽ ڪي ٻيون به جنس، عدد يا حالت لاءِ ڪونه بدلبيون آهن. اهي آهن "راضي"، "صاف" يا "صفا"، "معلوم"، "گولُ"، "سهڄَ"، "ڦان" (معني ٿڪل) (ايئن گهٽين صفتن ۾ به اهو "آن" هوندو آهي)، "ڏار". اهڙيون صفتون جيڪي "اِ" يا "اُ" سان ختم ٿين ۽ اسم انهن جي يڪدم پويان اچي ته اهي ڪڏهن ڪڏهن ڦيرو ڪائڻ کان رهجي به وينديون آهن جيئن "سنڌي ماڙهوءَ - کي" يا "سنڌيءَ ماڙهوءَ کي" "شرمائو زالن- کي" يا "شرمائن زالن کي".

جيڪڏهن اسم ۽ صفت جي وچ ۾ "کي" حرف جر اچي ته پوءِ صفت ۾ تبديلي ڪانه ايندي جيئن "ٻانيٽن- کي چڱو سمجهيائين". هت ٽرومپ جي گرامر مان ورتل جدول مان ڏسي سگهجي ٿو ته حالت، عدد ۽ جنس سان صفتون ڪيئن ٿيون ڦيرو ڪائين.

	واحد			جمع		
جنس	فاعلي	مفعولي	ندائي	فاعلي	مفعولي	ندائي
مذڪر	آچِٽُ	آچِٽِ	آچِٽِ	آچِٽِ	آچِٽَنِ آچِٽِ اُچيتان	آچِٽو
مؤنث	آچِٽِ	اچِٽِ	آچِٽِ	آچِٽيُون	آچِٽُنِ اچِٽيانِ آچيِٽيون آچِٽئين آچيِٽيان	آچِٽِيون
يا	آچِٽِ	آچِٽِ	آچِٽِ	آچِٽيون	آچِٽِيون اچِٽيان اِچِٽي	آچِٽيون
مذڪر	رُڪو	رُڪي	رُڪا	رُڪا	رُڪنِ، رُڪي، رُڪان	رڪا۔ رڪو
مؤنث	رُڪي	رُڪيءَ	رُڪيءَ	رُڪيون	رُڪِنِ، رُڪيُنِ، رڪي، رڪيان	رُڪئين
مذڪر	ساهُو	ساهُو	ساهُو	ساهو	ساهُوئن، ساهُن، ساهُوئي ساهوئان	ساهُوٿا۔او
مؤنث	ساهو	ساهوءَ	ساهو	ساهو	ساهوئِنِ، ساهُنِ، ساهوئي،	ساهوٿا۔او
مذڪر	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتائـُنِ	ڏاتائو
مؤنث	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتا	ڏاتائِنِ	ڏاتائون
مذڪر	ڏُکي	ڏُکيءَ	ڏُکي	ڏُکي	ڏکينِ، ڏکيُن، ڏکِنِ، ڏکئين	ڏکيا۔او
مؤنث	ڏُکِي	ڏکيءَ	ڏکي	ڏکيون	ڏکيان، ڏکئِنِ، ڏکنِ، ڏکئِنِ، ڏکيان	ڏکيون
مذڪر	هَڪ مُٺِ	هڪ مُٺِ	هڪ مٺِ	مٺيون	مُٺيَنِ ۔ مٺين، مُٺِنِ، مٺيان، مٺئين	مٺيو
مؤنث	هڪ مُٺِ	هڪ مٺِ	هڪ مٺِ	مٺيون	مٺيَن، مٺيُن، مِٺِنِ، مِٺين۔ مٺيئن	مٺيون

جن صورتن ۾ "اِ" جي پويان ڪو ٻيو سُر اچي ته ان ۾ "ي" وجهي سگهجي ٿي جيئن "اچِتيون"، "اچِتِئون" لاءِ حرف جر "جو" اضافت ڏيکاري ٿو ۽ ان کي به صفت وانگر ڦيرائبو آهي پر ان جي معفعولي حالت سان مونث واحد جي شڪل ٿيندي "جِي" يا "جي".

ڏنل نمونن مان صفتن جي استعمال جا هيٺان مثال ڏنا ويا آهن:

"انهيءَ لائق نہ آهيان"

"گهر تي ويو هو"

"آڏ پهر" (II)

"هڪ ماڻهو گهوڙو ڪاهي ٻي آيو" (II)

هتي اسين ڏسون ٿا تہ 'هڪ' انگ وارو لفظ "هڪ" غير معروف جزي (indefinite article) ([1]) وانگر استعمال ٿيو آهي. هيٺ ساڳي طرح سان وري لفظ "هڪڙو" استعمال ٿيل آهي.

"گهوڙو رنگ جو ڪميت هو"

"تنهنجو پٽ مئو هو"

"وڏو پٽ ٻنيءَ مان ٿي آيو"

"ننڍو پٽ اتي هليو"

"ڏاڍو ڏکر اچي پيو"

"اندر وڃڻ چڱو نہ ڀانيائين"

"ٻيو ماڻهو ڪو ڪونہ هو"

"ٻيو" شايد قطاري نمبر (second) آهي جيڪو an other جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. ساڳي طرح "ٽريون ڏينهن" معنيٰ "the third day" (II)

مفعولي واحد مذڪر لاءِ اسان وٽ آهي تہ "هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻہ پٽ هئا."

هتي "هڪڙو" جي معنيٰ آهي 1 (one) جنهن کي هڪڙي غير معروف جزي جيان استعمال ڪيو ويو آهي.

"پاڻ کي تنگ (فاعلي/واحد "تنگ") حال ۾ ڏسي"

"چوٿين (فاعلي/واحد "چوٿون") ڏينهن) (II)

فاعلي جمع مذڪر لاءِ هيٺئن ٿيندو:

"تنهنجي پيءُ جي گهرَ ۾ ڪيترا (فاعلي/واحد "ڪيترو") پٽ آهن" (223)

"مون هُن جي پٽ کي گهٽا (فاعلي/واحد "گهٽو") چاٻڪ هنيا آهن."

مفعولي جمع مذڪر لاءِ وري هن ريت ٿيندو:

"ٿورن (فاعلي/واحد "ٿورو") ڏينهن کان پوءِ".

"ڪيترن ئي (فاعلي واحد "ڪيترو") پورهيتن کي جهجهي ماني پئي ملي."

"آئون ڪيترن ورهين کان خدمت پيو ڪريان."

فاعلي واحد مونث لاءِ ٿيندو:

"عمر چؤ سال" (مذڪر "چؤسال") (II)

---

[1] انگريزيءَ ۾ a، an ۽ the کي articles چئبو آهي، جن مان a ۽ an کي indefinite غير معروف جزا ۽ the وري definite معروف جزا سڏبا آهن. آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ ۾ انهن کي articles 'اسم تنڪير' پڻ چيو ويو آهي. (مترجم)

"جمجمي (فاعلي/واحد /مذڪر- "جمجمو") مائي"
"تو وڏي(فاعلي/واحد /مذڪر- "وڏو") مهماني ڪئي."
"ٻي (فاعلي/واحد /مذڪر- "ٻيو") رات".

مفعولي واحد مونث لاءِ ٿيندو:

هيءُ گهوڙو ڪيتريءَ (فاعلي/واحد /مذڪر- "ڪيترو" مونث "ڪيتري" عمرِ جو"

اسمن جي اضافت جو نهڻ:

جيئن بين هند آريائي ٻولين ۾ ٿيندو آهي تہ اضافت عام طرح سان صفت هوندي آهي جيڪا ان شي جي جنس، عدد ۽ حالت سان ٺهڪي ايندي آهي، جنهن جي اضافت ڏيکاريندي آهي. اضافت واريون چار صفتون آهن: "جو"، "سندو" ۽ انهن جا تصغيري (ننيا ڪندڙ) لفظ "جڙو"، "سندڙو". آخري ٻي گهٽو ڪري شاعريءَ ۾ استعمال ٿيندا آهن. ۽ صفتن وانگي باقاعدي ڦيرو ڪائيندا آهن. نثر ۾ "سندو" عام طرح صرف ضميري پڇاڙين سان استعمال ڪبو آهي. ان ڪري ان جو تفصيلي مطالعو اڳتي ڪيو ويو آهي. "جو" جو ڦيرو ايترو باقاعدي ڪونهي. اهو ڦيرو هن ريت ٿيندو آهي:

	مذڪر	مونث
واحد فاعلي	جو	ڄي
مفعولي	جي	ڄيءَ/جي،
ندائي	جا	ڄي
جمع فاعلي	جا	جيون/ڄون
مفعولي	جن، جي	جن/جين/جيُن ڄُن/جي
ندائي	جا	جيون/ڄون

مٿي ڏسبو تہ بي قاعدگيون مفعولي حالت ۾ مختلف شڪلين ۾ "جي" واري استعمال ۾ ٿين ٿيون. مثال طور اهي مذڪر هجن يا مونث، واحد هجن يا جمع- ڪٿي ڪٿي "ج" واري زير(ا) کي ڪم نتو آندو وڃي.

نمونن مان هيٺان ڪجهہ مثال حالت اضافت جا چونڊيا ويا آهن.

حالت فاعلي/واحد/مذڪر

"ناچ- جو(فاعلي/واحد- "ناچُ") پڙلاءُ ڪنَ تي پيَس"
"گهوڙو رنگ- جو(فاعلي/واحد- "رنگُ") ڪُميٽ هو"(II)

حالت اضافت جو هي استعمال ڏسو:

"اج صبح- جو("صُبُحُ"- فاعلي واحد) مون- کي صوبيدارَ پڪڙيو- آهي."(II)
"ليکوءَ- واٽڻي- جو کوهہُ" (فاعلي/واحد/ "واٽيو")(II)
"گهوڙو جيڪو مُنهنْ- جي سواريءَ- جو(فاعلي/واحد- "سواري") هو."(II)
"تو- وارو گهوڙو چوريءَ- جو(فاعلي/واحد- "چوري") آهي"(II)
"هي گهوڙو ڪيتريءَ عمرِ- جو(فاعلي/واحد- "عمرِ") آهي."(22)

حالت مفعولي/واحد/مذڪر

"انهي ڏيهہَ- جي (فاعلي واحد "ڏيهہُ") هڪڙي رهندڙ- کي وجي."
"اُهو گهوڙو ڏنو- اٿم گاهہَ- جي (فاعلي/واحد "گاهہُ") کڻڻ لاءِ" (II)
"قاضيءَ- جي ڳوٺ تڪيس." (II)
"منشيءَ- جي (فاعلي/واحد "منشي") پٽيوالي کي ڏنو اٿم."

حالت مفعولي/جمع/مذڪر

"پٽَسِ پنهنْ - جي ٻانهَن- کي چيو"
"پنهنَ- جي دوستن- سان گڏ خوشي ڪريان."

حالت فاعلي/واحد/مونث

"ڪيترن ورهين- کان ٿنهنْ- جي ٿي خذمت پيو ڪريان."
"هُن گهرَ- ۾ اڇي گهوڙي- جي زينَ آهي." (226)

حالت مفعولي/واحد/مونث

"هو مانَ- کي ٽڪريءَ- جي (فاعلي/واحد- "ٽڪري") چوٽيءَ- تي پيو چاري". (229)
"هُنَ- جو پاءُ هنَ جي ڀيڻَ کان ڊگهو آهي (231)
"ٿنهنْ- جي چاچي جو پٽُ هن- جي ڀيڻ- سان پرڻيو آهي." (225)
"جنهِن پنهِنْ -- جي ٻنيءَ ۾ موڪليُس"
"زينَ هنَ- جي پٺيءَ- تي رکُ". (227)

ڀيٽ (صفت جي) (Comparision)

جيئن ٻين هندستاني ٻولين ۾ ٿيندو آهي تيئن **صفت تفضيل** (Comparative) **ٺاهڻ لاءِ** اهو اسم جنهن سان ڀيٽ ڪرڻي هوندي آهي ان کي حالت جريءَ ۾ آندو ويندو آهي. مثلاً: "هيءُ ماڻهو هُن کان چڱو آهي." وري **صفت مبالغي** (Superlative) لاءِ ٻين هندستاني ٻولين جيان "سڀني کان" استعمال ڪيو ويندو آهي. جيئن هن جملي ۾ آهي. "هيءُ ماڻهو سڀني کان چڱو آهي". يا وري "مان"، "منجهان" "مؤن" يا "منجهئون" وغيره لفظ "کان" جي بدران ڪم آڻبا آهن.

صفت مبالغو (Superlative) ٺاهڻ لاءِ ٻيو طريقو هن سٽ ۾ ڏسي سگهجي ٿو: "اُچي کان اُچو وڳو"

انگ (Numerals)

شماري انگن لاءِ لفظن جي فهرست اڳتي ڏسي سگهجي ٿي. البت قطاري انگ هن طرح آهن:

(اڳئين صفحي تي ڏسو)

مونث	مذڪر
پهرين	پهريون
ٻي	ٻيو
ٽين (ترين)	ٽيو (ٽريو)
چوٿين	چوٿون
پنجين	پنجون
ڇهين	ڇهون
ستين	ستون
اٺين	اٺون
نوين (نائين)	نُون (نائون)
ڏهين	ڏهون

ڀاڱن وارا انگ (Fractional Numerals):

چوٿائي، چوٿو يا پاءُ

ٽِرهائي (ٽِهائي)

سوائي

سَڍُ (ساڍو)

ڏيڍِ

پوڻو يا منو

اڍائي

اڇو تہ شماري انگن ڏانهن موٽون. اسين مفعولي جمع هن طرح سان ٺهندي ڏسون ٿا:

مفعولي جمع	فاعلي
ٻن	ٻہ
ٽين (ترين)	ٽي (ٽري)
چئن	چار
پنجن	پنج
ڇهن	ڇهہ
ستن	ستَ
اٺن	اٺَ

"اِي"، "اِين"، "هي" ـ "هين" جا پد ڪنهن بہ شماري عدد جي مڪمل هئڻ جو تاثر ڏيڻ لاءِ ڪم آڻيا آهن. مثلاً: "ٻئِي" يا "ٻيئي"، "ٽريئي" (ٽيئي). جيئن هن جملي ۾ ڏسو "هُنَ مالُ ٻنهي (ٻن ـ هي) کي وراهي ڏنو."

ضمير:

ٻهرين ۾ خالص (شخصي) ضميرن جو ڦيرو هن ريت آهي:

واحد	ضمير متڪلم ـ آءٌ	ضمير حاضر ـ تون
حالت فاعلي	آئون، آن، مان*، مون*([1])	تون
حالت مفعولي	آن، مُون، مُو مان*	تو
حالت اضافت	آن ـ جو، مُنهن ـ جو، مُنهن ـ جو مون ـ جو مانِ ـ جو*	ٿنهن جو، ٿُنهن جو، تو ـ جو([2])
جمع		
حالت فاعلي	آسين	ٿوهين، ٿوين، ٿهين، ٿئين، اوهين، آوين، آهين، ائين، آنئين
حالت مفعولي	اسان، اسانهِ، اسانهُون	ٿوهان، تهان، آوهان، آهان، آن
حالت اضافت	اسان ـ جو، آسانهِ ـ جو	توهان ـ جو ـ اوهان ـ جو وغيره

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ضمير حاضر جي جمع ۾ گهڻيون صورتون ملن ٿيون. هر هڪ نموني ۾ انهن جا بہ گروهہ آهن: هڪڙن ۾ ٻهريون اکر "ت" آهي جڏهن تہ ٻين ۾ انهيءَ اکر کي ختم ڪيو ويو آهي.

ضمير حاضر سان گڏ زور ڏيندڙ ضميري پڇاڙيون "اِي"، "هِي"، يا "هين" ملايون وينديون آهن. اهڙيءَ طرح "تون هِين"، "ٿوهِي"، "اوهان هين ـ جو".

نمونن مان هيٺان مثال انهن ۾ ضميرن جا ڪنيا ويا آهن:

"آئون اُٺي پنهن ـ جي پيءُ وٽ ويجي چوندوسانسِ"

"آئون تنهن ـ جي خدمت پيو ڪريان."

"جو آئون خوشي ڪريان."

"آئون نوڪر هوسِ."(II)

"جيڪر مان پنهنُ ـ جو پيٽ ڀريان."

"مون گُناهہ ڪيو آهي."

"مون چَئِسِ تہ چگُو."

"مون سچاتو".

[1] اهي صورتون گهٽو ڪري سري ۽ اتر سنڌ ۾ استعمال ٿينديون آهن.

[2] گريئرسن ٻراڻيءَ صورتخطيءَ ۾ آخري گهٽو نون تنوين ۧ سان ظاهر ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو جيئن "پنهۧ" ۾ جيئن تہ انگريزي ٽرانسلٽريشن مان هتي ترجمو ڪيو ويو آهي، ان ڪري جديد صورتخطي رکي وئي آهي. اڳتي بہ اهڙا لفظ ايندا. (مترجم)

"سو مون۔ کي ڪٽي ڏي."
"مون۔ کي چپائين." (II)
"تون تہ هميشہ مون۔ وٽ آهين."
"هيئنر مون۔ وٽ ڪي۔ نہ آهن (هندي "ميري پاس") (II)
"گهوڙو مون۔ سان هو" (II)
"منهن۔ جو پٽ مُئو هو."
"جيڪو ڀاڱو منهن۔ جي حصي اچي."
"منهن۔ جي سواريءَ جو گهوڙو." (II)
"سر هو ٿيڻ واجبُ هو."
"تون تہ هميشہ."
"تو وڏي مهماني ڪئي."
"تو هو ڪنهنْ کان ڳڌو؟"
"تنهنْ۔ جي حُڪم۔ جي ابتڙ نہ هليو آهيان."
"تو وارو گهوڙو چوريءَ۔ جو آهي." (II)

جيئن ٻين هندستاني ٻولين ۾ ٿيندو آهي. اشاري وارا ضمير (Demonstrative Pronouns) ضمير اشارو ويجهو (Proximate)، ضمير اشارو ڏور (Remote) ، ضمير غائب طور بہ استعمال ٿيندا آهن. هر هڪ جون بہ صورتون آهن. هڪ سادي ۽ ٻي زور ڏيندڙ. حالت فاعلي واحد ۾ مونث لاءِ هر ڪنهن جي جدا صورت آهي. پر ٻين حالتن ۾ اهڙي ڪا جدا صورت ناهي. ان ڪري انهن جا ڦيرا هن طرح آهن:

ضمير اشارو۔ ويجهو ۽ ڏور — گردان

	هي	اِهو	هُو	اُهو
واحد				
حالت فاعلي	هِي، هي، هيءَ	اهو ايهو	هُو هو	اُهو اُئو
مذڪر	ايءَ	اِئو اِيو		
مونث	هي، هي، هيءَ، ايءَ	اِها، ايها، اِئا، اِيا	هو هوءَ	اُها، اُئا
حالت مفعولي	هِنَ	اِنهي، انهي، اِنهيءَ، انيهيءَ	هُن	اُنهي، اُنهيءَ، اُنهيءَ
جمع				
حالت فاعلي	هِي هي	اِهي	هُو هو هوءِ	اُهي
حالت مفعولي	هِن، هِنن	اِنهن، اِنهن، اِنهين	هُن، هُنن	اُنهن، اُنهن، اُنهين

ڏکڻ سنڌ يا لاڙ ۾ شروع واري "هـ" گهٽ ڪري ڪانه اچاريبي آهي. انهيءَ ڪري اسان کي "اِ"، "اي"/"ايءَ"/"اُو"/"او" وغيره نظر اچن ٿا. "اِهو" لفظ ۾ "ئي" پڇاڙي گڏي "اِهوئي" ٺاهي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح "اُهو" مان "اُهوئي" بـ ٺهندو آهي، جنهن جي مدد سان وڌيڪ پڪ ڏياري سگهجي ٿي.

ٻيا بہ ٻہ ضمير اشاري جا مثال آهن. جن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ جنهن ماڻهوءَ ڏانهن اشارو آهي، سو سامهون موجود آهي. اهي آهن "اِجهو" (هي جيڪو موجود آهي) ۽ "اُجهو" (هو جيڪو موجود آهي.) اهي صرف حالت فاعليءَ ۾ واحد توڙي جمع ۾ استعمال ٿيندا آهن. ان جي فاعلي حالت واحد مذڪر ۾ ٿيندي "اِجهو" مونث ۾ "اِجها" ۽ جمع مذڪر/مونث ۾ٻنهي ۾ "اجهي". ساڳيءَ طرح سان "اُجهو" جو ڦيرو ٿيندو. انهن جي مثالن لاءِ اسين اسٽئڪ جا مثال کڻي سگهون ٿا. "اجهو ويئو آهي." "هي" (جنهن ماڻهوءَ بابت پڇجي اهو ان وقت اتي ويئو هجي تہ ان ڏانهن اشارو ڪري چئجي) ويئو آهي."

انهيءَ ريت لفظن ۽ نمونن جي فهرست مان انهن ضميرن جي استعمال کي ڏيکاري سگهجي ٿو:

"هي ٻڏي ڪاوڙجي"

"هيءَ چا پيو ٿئي؟" (هي چا آهي جيڪو ٿئي پيو؟)

"هيءَ ٿنهن ـ جو پاءُ مٺو هو" (هي تنهنجو پاءُ جيڪو مٺو هو)

"اُها رات (مونث) موري ٽڪيس." (II)

"هِن تنهن ـ جي پٽ ـ جي اچڻ ـ تي"

"انهي لائق نہ آهيان"

"هو پروَسِ ٿيڻَ لڳو"

"تو هو ڪنهنُ ـ کان ڳِدو". (240)

"هو مالَ ـ کي ٽڪريءَ ـ جي چوٽيءَ تِي پيو چاري" (229)

"هو هُنَ وڻ ـ هيٺ گهوڙي ـ تي چڙهيو ويئو آهي" (230)

"اُهو گهوڙو پٽيوالي ـ کي ڏنو ـ اٿم"

"هُنَ مال ٻنهي ـ کي ورهائي ڏنو"

"اُنَ ـ کان پڇيائين" (II) ڏسو تہ هتي پڇڻ وارو فعل "جري" (اپادان) تي ٿو وڃي.

"اُن ـ تي چڙهي" (II)

"انهيءَ ڏيهنَ ـ ۾" (ڏڪار پيو)

"انهيءَ وقت پيو ماڻهو ڪو ـ ڪو ـ نہ هو" (II)

"جو انهيءَ ـ وٽ آهي" (جيڪو گهوڙو هن وٽ آهي. هندي ـ "اُس ڪي پاس".) (II)

"اچا گهوڙو انهيءَ پٽيوالي ـ وٽ آهي" (II)

"اُهي خوشي ڪرڻ ـ لڳا"

"اُهي رپيا هُنَ ـ کان وٺ."

ضمير مشترڪ:(The Reflective Pronoun)

"پاڻ" (self)، جيئن هنديءَ ۾ "آپ" صرف جملي جي فاعل لاءِ هوندو آهي. ان جو ڦيرو به قاعدي آهي، ۽ واحد جمع ۾ ڪو فرق ڪونهي. اهو هن ريت آهي:

حالت فاعلي- "پاڻ".

حالت مفعولي- "پاڻ".

حالت اضافت- "پانهن جو"، پنهن - جو"، يا (لاڙ ۾) "پان- جو"

حالت جري (اپادان) - "پاڻان" وغيره

اضافت لاءِ جيئن هنديءَ جو لفظ "اپنا" (own) آهي تيئن "پنهنجو". جي معنيٰ آهي. ظرفي صورت ٿيندي "پاڻهي" ۽ "پاڻان"، ٻنهي جي معنيٰ "جو"، "کان" يا پنهنجي پاڻ کان" (واحد جمع). حيدرآباد پاسي " پنهنڻ- جو" چوندا آهن، بجاءِ "پنهنڻ- جو" چوڻ جي.

مشترڪ واري معنيٰ ۾ ٻيا جيڪي ظرف استعمال ٿيندا آهن، اُنهن ۾ "ڏُر" يا جڏهن ڪنهن خاص جاءِ تي ڪنهن نڪتي ڏانهن حوالو ڏبو آهي ته "پنڊِ" چوندا آهن. اهو پويون اڪر ڏکڻ سنڌ ۽ ڪڇ ۾ استعمال ٿيندو آهي.

هنديءَ جي "آپ- ڪا" (تمام گهڻي عزت مان) جو برابر وري آهي " پنهنڻ- جو" ان جو مطلب "اسان جو" پڻ آهي جنهن ۾ مخاطب ماڻهوءَ کي به شامل ڪيل هوندو آهي، جڏهن مخاطب کي شامل ڪبو آهي ته صرف ان مهل ٿيندو:

" پنهنِ- جي ڏيهہَ" يعني "اسان جي ملڪ" (تنهنجي ۽ منهنجي).

نمونن مان اهڙن ضميرن جو استعمال ڏيکارڻ لاءِ مثال ڪنيا ويا آهن، اهو ياد رکڻ گهرجي ته حيدرآباد وارن نمونن ۾ " پنهن- جو" لکيل ملندو.

"پاڻ گهوڙي- تي چڙهيل هو" (II)

"پاڻ- کي تنگ حال ۾ ڏسي"

"جيڪر مان ماني کائي پنهنِ- جو پيٽ ڀريان" (II)

"آئون اٿي پنهنِ- جي ٻيءُ- وٽ ويجي چوندوساتس.

" جنهن پنهن- جي ٻنيءَ ۾ موڪليس."

پنهنِ- جو مالُ اُجهلائيءَ- ۾ وڃايائين.

هِن پنهنِ- جي پٽ- جي اچڻ- تي." ([1])

ضمير موصول ۽ جواب موصول جو گردان هن ريت ٿئي ٿو:

جيئن حالت فاعلي واحد ۽ ضمير اشاري جا مونث نمونا ٿيندا آهن تيئن هنن ضميرن سان ٿئي ٿو ضمير جواب موصول ضمير موصول جي طرف اشاري طور ۽ ڪڏهن وري خود مختيار ضمير اشاري طور استعمال ٿيندو آهي.

[1] هتي جملي جي معنيٰ آهي. On the coming of your honour's son

	چا /ڪهڙو	هُو/هِي
واحد		
حالت فاعلي مذڪر/مونث	"جو"/"جا"	"سو"/"سا"
حالت مفعولي	"جَنهن"	" تَنهن"
حالت جري(اپادان)	"جَنهان"	تَنهان وغيره
جمع		
حالت فاعلي	"جي"	"سي"
حالت مفعولي	جَن، جن، جِنهَن، جِنهِن، جِن، جنين	تن، تِن، تنهن، تِنهِن، تِئن، تِنين

زور ڏيڻ لاءِ (يقيني بنائڻ لاءِ) "اي" يا "اِين" ملائبا آهن. جيئن حالت مفعولي واحد ۾ "جَنهين" ۾ ڪبو آهي، جنهن جو حالت مفعوليءَ ۾ جمع ٿيندو "جَنين"، حالت فاعليءَ ۾ واحد آهي "سوئِي" مونث ۾ "سائي"، جمع ۾ "سيئي" حالت مفعولي جمع ۾ "تَنين" وغيره وغيره.

نمونن مان هيٺيان مثال ورتا ويا آهن جيڪي انهن جو استعمال ڏيکارين ٿا. اهو به ڏسنداسين ته ڪيئن ضمير موصول يا جواب موصول هڪ عام ضمير اشاري جيان ڪم اچي ٿو.

"جو انهي- وٽ آهي" (گموڙو) (II)

" جنهن، تُنهن- جو مالُ وڃايو. تُنهن- لاءِ تو وڏي مهماني ڪئي- آهي" هتي اسان کي ضمير موصول ۽ جواب موصول جو گڏيل استعمال نظر اچي ٿو.

" جنهن- تي هُنَ مال ورهائي ڏنو"

" جنهن- ڪري هو پروسَ ٿيڻ لڳو."

"گموڙو جيڪو مُنهن- جي سواريءَ- جو هو سو چوري ٿي- ويو." هتي اسين ڏسي ٿا سگھون ته "جو" جي بدران استعمال ٿيندڙ مبهم ضمير "جيڪو" آهي پر ضمير جواب موصول ساڳيو "سو" ٿئي ٿو.

"جيڪو پاڳو اچي سو مون- کي ڏي"

ساڳيءَ ريت هنن جملن ۾ به ڏسجي ٿو:

"سو هاٿي جيئو آهي".

" تُنهن- لاءِ (تون جشن ڪرين ٿو وغيره)"

" تُنهن- تي پٽس چيس"

"سي جيڪر مان کائي پنهن- جو پيٽ پريان."

"تن مان نندي،..." (پنهنجي پيءُ کي چيو)

ضمير استفهام (The Interrogative Pronouns)

اهي آهن ـــــ "ڪيرُ"، ڪِهڙو، ڪيهَڙو، ڪهڙو، ڪيڙهو، ڪيهو يا ڪجاڙو.

لاڙ يا ڏکڻ سنڌ ۾ ڪِيئو ۽ ڪُجا پڻ استعمال ۾ آهن.

"ڇا؟" ; "ڪوهه؟"

"ڪيرُ؟" جو لاڳاپو صرف اسمن سان آهي سي به جيڪي رڳو جاندارن لاءِ هجن. حالت فاعلي واحد ۾ ان جي مونث جي صورت پڻ هوندي آهي. ان جو ڦيرو هن طرح ٿيندو آهي:

	واحد	جمع
حالت فاعلي	ڪيرُ مذڪر/ڪير مونث	ڪير
حالت مفعولي	ڪنهن	ڪن، ڪِن، ڪِنهَن، ڪِنهِن ڪِنِن، ڪِنِن

"ڪياهڙو" وغيره ڪي يا ته اسم طور استعمال ڪري ٿو سگهجي يا وري صفت طور ۽ اهو جاندار يا بي جان ٻنهي قسمن جي شين لاءِ استعمال ٿيندو آهي، ۽ اهي سڀ باقاعدي ڦرندا آهن. جيئن "او" واريون صفتون ڦرنديون آهن. اهڙيءَ طرح حالت فاعلي واحد مذڪر ۾ "ڪيهڙو" آهي ته مونث وري "ڪيهڙي" ٿيندي حالت فاعلي جمع مذڪر "ڪيهڙا" ته مونث "ڪيهڙيون".

لفظ "ڪجڙٿان" يا "ڪجاڙٿان" "ڪجاڙو" جي حالت اپادان آهي جنهن جي معنيٰ وري آهي "ڇالاءِ؟" يا "ڇو؟". ڦيري ۾ "ڇا" ڪونه مٽبو آهي. اهو صرف بي جان شين لاءِ استعمال ٿيندو آهي، ۽ ان کي جمع ۾ استعمال ڪونه ڪبو آهي. ان جي اضافت ڇا۔ جو" جي معنيٰ ٿيندي "ڪهڙي طرح جو". ڪهڙي مقصد لاءِ ۽ ڇو۔ ۽ "ڪي" ، "ڪاڻ"، يا "ڪان" جهڙن حرف جرن جو مطلب "ڇالاءِ؟"، "ڇو" ، "ڇاڪاڻ" هجي ٿو. "ڪوهه" صرف بي جان شين لاءِ هوندو آهي ۽ ڦرندو ڪونهي. ان جي معنيٰ آهي "ڇا"؟ ۽ پڻ "ڇالاءِ"، ۽ ڇو؟

لفظن ۽ جملن جي نمونن مان انهن ضميرن جي استعمال جا هيٺان مثال ڪنيا ويا آهن:

"ڪيرُ آهين؟" (II)

"تو هو ڪنهن۔ ڪان ڳڏو" (240)

" ڪنهن۔ جو ڇوڪر ٿُنهن۔ جي پِنيان اچي۔ تو" (239)

"هيءَ ڇا پيو ٿئي؟"

مکيہ ضمير مبهم (Indefinite Pronouns) هيٺان آهن:

"ڪو" (any, one, some one) حالت فاعلي واحد ۾ ان جو مونث ٿيندو "ڪا"، حالت مفعولي واحد آهي "ڪنهن"، حالت فاعلي جمع ۾ "ڪي"، حالت مفعولي جمع "ڪَن" يا "ڪِنِ" جڏهن ته "ڪوئي" وري پڪ يا زور ڏيڻ لاءِ چئبو آهي. ان جو حالت فاعلي واحد ۾ لفظ ٿيندو :ڪائي" حالت مفعولي واحد وري "ڪنهين" يا "ڪنهن". حالت فاعلي جمع ; "ڪيئي"، "ڪئي" يا "ڪيئن" حالت مفعولي جمع ۾ "ڪنهين" يا "ڪنين".

"ڪي" (معنيٰ ڪُجها) جي گردان ۾ ڪا به تبديلي ڪانه ٿيندي آهي. "ڪونہ" (معنيٰ ڪوبہ نہ)، "ڪي نہ" (جمع) "ڪي نہ" ; "ڪو نہ ڪو" يا "ڪو ڪو نہ". "ڪي نہ ڪي" يا "ڪي ڪي نہ" (معنيٰ ڪجھ بہ نہ) "جيڪو" جو فاعلي واحد مونث "جيڪي"، مفعولي واحد "جنهن" "ڪنهن"، حالت فاعلي جمع "جيڪي"، حالت مفعولي جمع "جَن۔ ڪِن" يا "جِن۔ ڪِن".

"هر ڪو" ڪي بلڪل "ڪو" وانگر ڦيرو آهي.

"سڀ ڪو" ۽ "سيڪي" ڪي پنهنجن لفظن موجب ڦيرائبو. اهڙيءَ ريت حالت فاعلي مونث ۾ پهرئين جو ٿيندو "سڀ ڪا" وغيره وغيره. ساڳيءَ طرح سان حالت مفعولي واحد ۾ ٻيون لفظ ٿيندو "سڀ ڪي" مبهم ضميري صفتن جا مثال آهن. "سڀ"، "مڙيوئي"، ۽ "مڙوئي" اهڙي طرح "سڀُ" جو گردان ٿيندو:

	واحد	جمع
حالت فاعلي	"سَڀُ" يا "سَڀِ" مونث "سَڀَ"	"سڀِ"، "سڀي"
حالت مفعولي	سڀَ	"سڀنِ"، "سڀِن"، "سڀنين"، "سڀهين"

"سَڀُ" جو زورائتو استعمال "سڀوئي" آهي. اهو گردان غير رواجي آهي، خاص ڪري حالت اپادان ۾ ان جي پڇاڙي "آن" کي "اِي" سان ملائڻ ٻي قاعدي آهي.

	واحد		جمع	
	مذڪر	مونث	ساڳي جنس	
حالت فاعلي	سڀوئي	سَڀَئي	سڀِئي،	سڀئي
حالت مفعولي	سڀيئي	سڀائيءَ	سڀِنِي	سڀِنين"،
حالت اپادان	سڀانْئي	سڀانْئي	"سڀنانْئي	سڀنِئانْئي

جڏهن اسم کي ظاهر ڪبو آهي ته مفعولي جمع کي "سڀِ" ڪري سگهجي ٿو.

"مڙيوئي" يا "مڙوئي" کي "سڀوئي" جيان ڦيرائبو آهي. ايئن حالت مفعولي واحد مذڪر مان "مڙِيئي" ۽ "مڙيئي" وغيره ٿيندا.

ٻيون مبهم ضميري صفتون هيٺينءَ ريت آهن:

"فلاڻو" ، "ٻيو" (اهو اصل ۾ قطاري انگ آهي) ، "پرائو" ، "ڌاريو" ، "ساڳيو" ، "هڪڙو".

اسان ڏٺو ته ضمير مبهم "جيڪو" کي ضمير موصول وانگر استعمال ڪري ٿو سگهجي. ضمير مبهم جا وڌيڪ مثال نمونن مان چونڊيل آهن:

"جيڪي چڱون سوئُر تا ـ ڪائِن."

"جيڪي اٿم، سو سڀِ تنهن ـ جو ـ ئي آهي."

متي اهو ڏسو ته حيدرآباد پاسي سڀُ بدران سڀِ استعمال ڪندا آهن.

"صوبيدارَ گهوڙو ڪو ـ نه گُهرايو" (II)

"هيٺئر مون ـ وٽ، ڪي ـ نه (رپيا) آهن (II)

"ٻيو ماڻهو ڪو ـ ڪونه هو". (II)

"ڪيس ڪنهن به ڪي ـ ڪي ـ نه ڏنو"

"تنڊو پٽُ سڀُ ـ ڪي هٿ ڪري"

"سڀِ ـ ڪپائڻ ـ کان پوءِ"

اسٽئڪ واري گرامر مان ورتل هيٺئين خاڪي ۾ جواب موصول واريون ضميري صفتون ۽ ظرف ڏيکاريا پيا آهن:

		هجم size					وقت			
ضمير	عدد/ مقدار	وڏائي	ننڍائي	قسم	طريقو/ انداز	جاءِ	طرف	عرصو/ معياد	لمحو	عرصي کان
ايڇ (this)	ايترو	ايڏو	ايڏڙو	اِهڙو	ايٺي/ايٺن/ اينءُ/اِئن	اتي/اتِ /اٿي	ايڏي/ ايڏهُون ([3])	ايسين ([4])	هينئر	....
هي (this)	هيترو	هيڏو	هيڏڙو	هئڙو	هيءُ/هيئنَ	هِتي/ هت	هيڏي/ هيڏهون	هيسين	....	....
اُو (that)	اوترو	اوڏو	اوڏڙو	اُهڙو	اُئين/اوئين	اُتي/ اُٿي	اوڏي/ اوڏهُون	اوسين	......	....
هو (that)	هوترو	هوڏو	هوڏڙو	هُئڙو	هئين/ونءُ موئين	هُتي/ هتِ	هوڏي/ هوڏهون	هوسين	....	....
جو what)	جيترو	جيڏو	جيڏڙو	جِهڙو	جيئن/ جينءُ، جيئن	جتي/ جٿ ([2])	جيڏي/ جيڏهون	جيسين/ جاسين	جان/ جڏهين ([5])	جڏهوڪو ([6])
سو (that)	تيترو	تيڏو	تيڏڙو	تهڙو	تيئن/تينءُ /تئين	تتي/ تٿي	تيڏي/ تيڏهون	تيسين/ تاسين	تان/ تڏهين	تڏهوڪو
ڪيرُ (who?)	ڪيترو ([1])	ڪيڏو	ڪيڏڙو	ڪِهڙو	ڪيئن/ ڪينءُ تيئن	ڪِٿي	ڪيڏي/ ڪيڏهون	ڪيسين/ ڪاسين	ڪڏهين	ڪڏهڪو

[1] هن لفظ کي "ڪاٿون" کان ڌار سمجهڻ گهرجي جنهن جي معني آهي ڳڻڻ مان ڪهڙو انگ يا نمبر.

[2] ان کان سواءِ "جاتي"، جاٿي"، "جتي"، "جٿي"، "جتِ"، يا "جٿِ"، هنن جا ضمير جواب موصول ۽ استفهام ساڳئي نموني نهڪندڙ صورت وٺندا.

[3] ان کان سواءِ "ايڏانهن" ؛ "ايڏهان"؛ "ايڏهين"؛ "ايڏاهون" وغيره جنهن جي هر هنڌ صورت سموري ترتيب ۾ انهن موجب هوندي

[4] هن قسم جا لفظ "تائين" ۽ "تاٿي" سان گڏ ايندا آهن يا ڪن ٻين حروف جر سان ملندا آهن جيئن ايسين - تائين وغيره. ان مان مفاصلي وارو مفهوم به نڪري ٿو ان ڪري ان جو مطلب "هتان کان هُتِ" يا (so far) پڻ نڪرندو آهي.

[5] يا "جڏهين"؛ "تڏهين" وغيره.

[6] يا "جڏهانڪُر" "تڏهانڪُر" وغيره.

ضميري پڇاڙيون (Pronominal Suffixes)

سنڌيءَ ۾ بہ ڪشميريءَ ۽ لهندا وانگر ضميري پڇاڙين جو استعمال موجود آهي. ڪشميريءَ ۾ اهي صرف فعلن سان لڳنديون آهن ۽ لهندا ۾ ظاهري طور فعلن ۽ اسمن سان. پر سنڌيءَ ۾ اهي نہ صرف اسمن سان ۽ فعلن سان جُڙنديون آهن پر حرف جرن سان پڻ لڳائيندا آهن. اهي بلڪل ايئن ٿيون ڪتب آڻجن جيئن فارسيءَ ۽ عبرانيءَ ۾ ٿينديون آهن. ۽ ڪنهن بہ حالت ۾ آٽي سگهجن ٿيون. اسم سان ڳنڍجندڙ ضميري نشانيءَ جي مثال طور لفظ "نيڻم" (منهنجي اک). پيش ڪري سگهجي ٿو. ان ڪان سواءِ فعل سان "ماريم" (مون ماريو). حرف جر سان "سندم" (منهن جو) وغيره جا مثال ڏئي سگهجن ٿا. انهن ضميري پڇاڙين کي ٽن قسم جي درجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهريون اهي (صرف فعل سان استعمال ٿيندڙ) جيڪي حالت فاعليءَ سان لاڳو ٿين. ٻيون (فعل سان استعمال ٿيندڙ) اهي جيڪي ٻين حالتن سان لاڳو ٿين. ۽ ٽيون صرف متعدي مجهول جي حالت فاعليءَ (Agent case) سان ٿينديون آهن. هيٺ مثال ڏجن ٿا:

(الف) ـ حالت فاعليءَ واريون ضميري پڇاڙيون

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	سِ	سين/سون
ضمير حاضر	اين يا مونث ۾ آ (ءُ)	اُ

سو ايئن "ماريُسِ" (مون کي ماريو ويو). "مارينديِن" (مون کي تون مارينديِن) ٿيندو جيئن اڳ چيو ويو. اهي پڇاڙيون صرف فعلن سان ايندڀون آهن.

(ب) ـ ٻين حالتن جون پڇاڙيون

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	مِ	اُون/سين/سُون
ضمير حاضر	اِ	وَ
ضمير غائب	سِ	نِ/نَ

مٿين مان ضمير متڪلم جمع واريون پڇاڙيون ڪڏهن بہ اسمن سان ڪونہ لڳنديون آهن پر رڳو فعلن ۽ حرف جر سان لڳنديون آهن. باقي ٻين اسمن، حروف جر ۽ فعلن ـ ٽنهي سان لڳنديون. جيئن "پيئم" (منهنجو پيءُ). "ساڻُسِ" (هُن سان) ۽ "ڏينمِ" (مون کي ڏي) وغيره ۾ آهي.

(ج) فعل متعدي مجهول جي فاعلي حالت جون پڇاڙيون

ضمير متڪلم ۽ ضمير حاضر لاءِ اهي ساڳيون آهن، جيڪي مٿين (ب) حالتن ۾ آهن پر ضمير غائب سان مختلف آهن، اهڙي ريت:

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	مِ	اُون/سين/سُون
ضمير حاضر	ءِ	وَ
ضمير غائب	اَئين	اُونَ

متعدي مجهول جي فاعلي حالت ۾ استعمال ٿيندڙ پڇاڙيون صرف فعل متعديءَ جي ماضيءَ ۾ لڳنديون آهن، مثال طور "ماريائين" (هن ماريو) ۽ "ماريائون" (هنن ماريو). عام طرح سان چئي سگهجي ٿو تہ ضمير متڪلم جمع واريون "سين" ۽ "سون" واريون پڇاڙيون هڪ ٻئي جي جاءِ تي استعمال ٿينديون آهن، ۽ ڏنل خاڪي ۾ جتي هڪڙي نظر اچي تہ ان جي جاءِ تي ٻي استعمال ٿي سگهي ٿي. سري يا اپر سنڌ ۾ "سين" جي بدران "سين" چوندا آهن.

هاڻي اسان انهن پڇاڙين جي اسمن سان جڙڻ متعلق بحث ڪنداسين. حروف جر ۽ فعلن سان انهن جو جڙڻ بعد ۾ ڪنهن مناسب جاءِ تي ڏيکاريو ويندو ان ڪري اسين گهٽو ڪري انهن پڇاڙين بابت لکنداسين جيڪي "ب" واري ڀاڱي ۾ آيون آهن، سواءِ انهن جي جيڪي ضمير متڪلم جمع لاءِ ڪم آيون، جن لاءِ اڳئي ٻڌايوسين تہ اهي اسمن سان ڪونہ لڳنديون آهن. متڪلم ۽ حاضر واريون پڇاڙيون سواءِ جسم جي عضون يا خانداني ڏنڌن، طبقن يا ٻين اهڙن ماڻهن سان لاڳو اسمن جي ٻيو ڪٿي بہ ڪونہ لڳنديون آهن.

جڏهن ڪا پڇاڙي ڪنهن اسم سان لڳندي آهي تہ ان اسم جي آخري سُر يا حرف علت ۾ ٿوري تبديلي ايندي آهي، انهيءَ ڏس ۾ ترومپ جا ڏنل اصول هيٺ ڏجن ٿا:

الف ـ جڏهن اهي حالت فاعلي واحد ۾ جڙنديون آهن:

(1) "اُ" سان ختم ٿيندڙ اسمن ۾ ضميري پڇاڙي لڳڻ سان ڪا تبديلي ڪانہ ايندي.

(2) "او" سان ختم ٿيندڙ اسمن ۾ اهو آواز ننڍو ٿي "اُ" رهجي ويندو آهي پر ڪڏهن ڪڏهن "او" جو آواز قائم بہ رهندو آهي.

(3) اهڙا مذڪر اسم جن جي آخر ۾ "اِي" آواز هوندو آهي اتي هو ڦري "يُو" يا وري "يا" ٿي ويندو آهي.

(4) اهڙا مونث اسم جن جي آخر ۾ "اِي" آواز هوندو آهي اتي اهو ڦري "يا" يا وري "اِ" ٿي ويندو آهي.

(5) "اِ" پڇاڙيءَ وارا اسم ضميري پڇاڙيءَ سان ڪونہ مٽبا آهن، سواءِ ان جي جو ڪڏهن ڪڏهن اها زير "اِ" وري "يا" ۾ مٽجي وڃي.

ب ـ حالت مفعولي واحد ۾ پڇاڙيون جڙنديون:

اهڙا اسم جيڪي "او" واري آواز سان ختم ٿين انهن جي حالت مفعوليءَ ۾ پڇاڙي ٿيندي آهي "اي". هاڻي اها "اي" يا تہ "آ" ۾ يا وري "آهہ" ۾ مٽجي ويندي، تڏهن ان ۾ ضميري پڇاڙي گڏجندي. سري يا مٿين سنڌ ۾ "اي" اڪثر ڪري "آ" بدران "اِ" ۾ مٽبي آهي جيئن "مٿو" لفظ آهي. حالت مفعولي واحد ۾ ٿيندو "مٿي" ۽ پڇاڙي ڳنڍڻ کان پوءِ ٿيندو "مٿِمِ

ڪي" يا "مٿهرِ- ڪي" يا وري سِري ۾ ٿيندو "مِٿرِ- ڪي". ٻين اسمن جي حالت مفعولي واحد ۾ پڇاڙيون ڳنڍڻ سان ڪا تبديلي ڪانہ ايندي سواءِ ان جي جو "اِئا" هجي تہ ڦري "يا" ٿي پوندو.

(ج)۔ جڏهن حالت فاعليءَ جمع ۾ پڇاڙيون جڙنديون:

مذڪر اسمن جي حالت فاعلي واحد ۽ جمع ۾ آخر ۾ "اِي" آواز هوندو آهي جيڪو ڪابہ پڇاڙي ملائڻ ڪان اڳ "يا" ۾ بدلجي ويندو. ٻين اسمن جي معاملي ۾ آخري سُر يا حرف علت کي ننڍو ڪبو آهي ۽ جي اهو گهٽو يا نڪ وارو آواز هجي تہ ان کي ختم ڪري ڇڏبو آهي. اهڙيءَ طرح مونث "چوڪرِ" حالت فاعلي مذڪر ۾ "چوڪريون" ٿيندو آهي پر پڇاڙي ڳنڍڻي هجي تہ اهو ٿيندو "چوڪريُم" (منهنجون چوڪريون.)

د ۔ جڏهن حالت مفعولي جمع ۾ پڇاڙيون جُڙنديون:

حالت مفعولي جمع ۾ آخر ۾ هميشہ "نِ" هوندو آهي جيڪو گهٽو ڪري پڇاڙي ڳنڍڻ کان اڳ "ني" ٿي پوندو آهي. پر ضمير حاضر واري پڇاڙي "اِ" (ءِ) ڳنڍبي تہ بہ اهي ٻئي گڏجي "ني" ٿيو پوي

جڏهن ڪو اسم حرف علت سان ختم ٿئي ٿو ۽ ان جي ڳنڍجندڙ پڇاڙيءَ جي شروع ۾ بہ حرف علت هجي تہ انهن ۾ "هہ" گهميڙائي ويندي آهي. ان کان سواءِ "هِ" يا "هي" جو استعمال بہ پڇاڙيءَ ۽ مفعولي حالت جي وچ ۾ ڪندا آهن. اهي پڇاڙيون سڀ اسم ڪونہ قبول ڪندا آهن. سڀني کان وڌيڪ "او" ۽ "اُ" پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ ۽ سڀني کان گهٽ "اي" (مذڪر ۽ مونث) يا وري "اِ" پڇاڙيءَ سان ڳنڍبيون آهن. ٻيا مثال گهٽ آهن. ڪي اهڙا بہ اسم آهن جن ۾ پڇاڙيون ٻي قاعده نموني ڳنڍبيون آهن. انهن مان خاص ۽ اهم هيٺ ڏجن ٿيون. اسمن سان ڳنڍجڻ مهل اُهي پڇاڙيون ضمير خاص جي اضافت وارو زور رکن ٿيون.

هيٺ ڏنل جدول ۾ وڌيڪ عام قسم جي اسمن سان پڇاڙين جو ڳنڍجڻ ڏيکار جي ٿو:

نيڻُ (اکِ)

	فاعلي/واحد	مفعولي/واحد	فاعلي/جمع	مفعولي/جمع
	نيڻُ	نيڻَ	نيڻَ	نيڻَنِ
"مِ" سان	نيڻُمِ	نيڻَمِ. نيڻهمِ	نيڻَمِ	نيڻَنمِ
"اِ" سان (يا "ءِ" سان)	نيڻُءِ	نيڻَءِ. نيڻهو	نيڻَءِ	نيڻَني
"س" سان	نيڻسِ	نيڻَسِ- نيڻَهسِ	نيڻَسِ	نيڻَنِسي
"وَ" سان	نيڻُوَ	نيڻَوَ نيڻَهو	نيڻَنوَ	نيڻَنوَ
"نِ" سان	نيڻُنِ	نيڻَنِ ، نيڻَهنِ	نيڻَنِ	نيڻَننِ

مٿو

	فاعلي/واحد	مفعولي/واحد	فاعلي/جمع	مفعولي/جمع
	مٿو	مٿي	مٿا	مٿن
"مِ" سان	مٿُم ([1])	مٿِم ([2]	مٿِم	مٿنِم
"اِ" سان (يا "ءِ" سان)	مٿُءِ	مٿءِ	مٿءِ	مٿنِي، مٿنِن
"س" سان	مٿُسِ،	مٿَسِ، مٿهِسِ	مٿَسِ	مٿنسِ
"وَ" سان	مٿُوَ	مٿَوَ مٿهوَ	مٿوَ	مٿنوِ
"نِ" سان	مٿُن	مٿنِ، مٿَنِ	مٿَنِ	مٿنِن

ڏٺي

	فاعلي/واحد	مفعولي/واحد	فاعلي/جمع	مفعولي/جمع
	ڏٺي	ڏٺيءَ (يَ)	ڏٺي	ڏٺيُن
"مِ" سان	ڏٺيم	ڏٺيَم	ڏٺيم	ڏٺيُنمِ
"اِ" "ءِ" سان	ڏٺيئِ	ڏٺيئِ	ڏٺيئِ	ڏٺيُني، ڏٺيُنهِ
"س" سان	ڏٺيسِ، ڏٺيُسِ	ڏٺَيسِ	ڏٺَيسِ	ڏٺيُنسِ
"وَ" سان	ڏٺَيوَ ڏٺيُوَ	ڏٺيوَ	ڏٺَيو	ڏٺيُنوَ
"نِ" سان	ڏٺيَنِ، ڏٺيُن	ڏٺيَنِ	ڏٺَينِ	ڏٺيُننِ

ٻائي

	فاعلي/واحد	مفعولي/واحد	فاعلي/جمع	مفعولي/جمع
	ٻائي	ٻائيءَ	ٻائيُون	ٻائيُن
"مِ" سان	ٻائِـمِ، ٻايَم	ٻايِـمِ	ٻائيُم	ٻائيُنمِ
"اِ" "ءِ" سان	ٻائيَءِ، ٻاياءِ	ٻاياءِ	ٻائيُءِ	ٻائيُنِي
"س" سان	ٻائِسِ، ٻايَسِ	ٻايَسِ	ٻائسِ	ٻائيُنسِ
"وَ" سان	ٻائِوَ ٻايوَ	ٻايـوَ	ٻائيُـوَ	ٻائيُنوَ
"نِ" سان	ٻائِنِ، ٻايِنِ	ٻايِنِ	ٻائيُنِ	ٻائيُننِ

[1] "مٿوم" ۾ اهڙي طرح سان ٻين ضميرن سان ٻڌ.

[2] يا وري سري ۾ يا مٿين سنڌ ۾ "مٿِم" ۾ ايئن ٿي ٻين پڇاڙين سان.

چوڪَــرِ

	فاعلي/واحد	مفعولي/واحد	فاعلي/جمع	مفعولي/جمع
	چوڪرِ	چوڪرِ	چوڪريون	چوڪرِنِ
"مِ" سان	چوڪرِمِ، چوڪريَمِ	چوڪرِمِ، چوڪريمِ	چوڪريُمِ	چوڪرِنمِ
"ءِ" سان	چوڪريءِ،چوڪريئہ	چوڪريءِ،چوڪريئہ	چوڪريوءِ	چوڪرنِ
	چوڪرياهِ	چوڪرياهِ		
"سِ" سان	چوڪرسِ، چوڪريسِ	چوڪريُس، چوڪرسِ	چوڪريُسِ	چوڪرِنسِ
"وَ" سان	چوڪرِوَ چوڪريَوَ	چوڪرِنِ، چوڪريَنِ	چوڪريُوَ	چوڪرِنوَ
"نِ" سان	چوڪرِنِ، چوڪريَنِ	چوڪرِنِ، چوڪريِنِ	چوڪريُنِ	چوڪرِنِنِ

هيٺ ڏنل اسم بي قاعدي هوندا آهن:

"جوءِ" (زال) مان "جويَمِ"، "جوڻهِمِ" "جوڻهِمِ" (منهنجي زال)

"جووِي" يا "جوڻهي" (تنهنجي زال) وغيره.

"پيءُ" مان "پيئُمِ"، "پيئَمِ"؛ "پڻهَمِ"؛ "پڻهِمِ" (منهنجو پيءُ)

"ڏيءُ" يا "ڏيءَ" مان "ڏيئُمِ، ڏيِيــَمِ، "ڏيڻِمِ" (منهنجي ڏيءُ)، ڏيئہِ يا ڏيڻي (تنهنجي ڏيءُ) وغيره.

"ڀاءُ" مان "ڀائُمِ"؛ "ڀامِ"؛ "ڀائَمِ"؛ "ڀاڻِمِ" (منهنجو ڀاءُ)

"ڀاءِ" يا "ڀاڻي" (تنهنجو ڀاءُ) وغيره.

"ماءُ" مان "مائُمِ"؛ "مامِ"؛ "ماڻهِمـ ڪي" (منهنجو ماءُ ڪي) وغيره.

نمونن مان ڪنيل ضميري نالن ۾ ڀچاڙيون ڳنڍڻ جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

"پڻهي" مهماني ڪئي آهي (تنهنجي پيءُ)

"تنهن- تي "پڻسِ" چيُس- (هُن جي پيءُ)

اهو ڏسو تہ حيدرآباد پاسي "پڻهسِ" نہ پر "پڻسِ" ئي چوڻ ۾ اچي.

فعل جوڙڻ جون واٽون يا متصل فعلي ڦيرا (Conjugation)

فعل:

عام طرح سان سنڌي فعل جا ٽي قسم آهن: معروف، مجهول ۽ بالواسطہ. مرائيءَ وانگر ان جا ٻہ فعلي ڦيرا يا جوڙڻ جون واٽون آهن. انهن مان هڪڙي جي خصوصيت "آ" حرف علت آهي ٻئي جي "اِ". پهرئين "آ" واري متصل پڇاڙيءَ سان سڀ لازمي فعل ۽ مجهول فعل جو صيغو اچي وڃن ٿا. انهن ۾ اسي ڪن متعدي فعل بہ آهن. ٻئي قسم ۾ "اِ" واري متصل پڇاڙيءَ وارا سڀ متعدي فعل ۽ بالواسطہ اچي وڃن ٿا. لهندا ۾ پڻ انهيءَ قسم جي ورهاست اهڙن متصل فعلي ڦيرن ۾ نظر اچي ٿي، جنهن ۾ اسم حاليہ ۽ زمان مستقبل ۾ لازمي فعل متعدي فعلن کان مختلف هوندا آهن.

هيٺ انهن متعدي فعلن جي فهرست ڏني وئي آهي جن ۾ "آ" واري متصل پڇاڙي ۽ ڦيرو ڏسي سگهجي ٿو. سنڌيءَ جي انهن متعدي فعلن جي فهرست جن ۾ "آ" متصل پڇاڙي ۽ ڦيرو آهي. (فعلن کي انهن جي ڌاتوءَ واري شڪل ۾ رکيو ويو آهي جيڪي ضمير حاضر واحد واري امرجي آخري "اُ" کي ڪيرڻ کان پوءِ نهن ٿا) اها فهرست ساڳي ٽرومپ جي گرامر واري آهي.

لفظ	معني	لفظ	معني
آک	(say)	چُهہ	(soak up)
ال	(dany)	چُمر	(kiss)
ٻنڌ	(bind)	چُڻ	(crimplr cloth)
ٻُجهہ	(under stand)	ڏُهہ	(vex)
ٻُڌ	(hear)	ڏَر	(eat up)
ڀڃ	(break)	ڏس	(see)
ڀُڃ	(fry)	ڏُهہ	(milk)
چہ	(speak)	ڌَن	(blow(with bellows)
چک	(taste)	ڌا	(suck)
چر	(graze)	ڌو	(wash)
چڻ	(pluck)	ڏُڻ	(choose)
ڇو يا ڇُهہ	(touch)	گهہ	(rub)
ڇُپ	(prick)	ڳِهہ	(swallow)
ڇُگ	(peck up food)	ڳنهہ	(take)
ڇُگهہ	(puncture)	گهر	(wish)

(see)	پَس	(strike)	هَڻ
(drink)	پِي	(copulate)	ڄَھ
(grind)	پيھ/پِھ	(scold)	جھِڻڪ
(beg)	پِن	(know)	ڄاڻ
(string (beads)	پوُ	(pull out)	ڪڍ
(ask)	پُڇ	(say)	ڪھ
(understand)	پُرجھ	(spin)	ڪَتِ
(keep)	رَک	(eat)	کا
(endure)	سَھ	(scratch)	کَنھ
(dirvulge)	سَل	(lift)	کَڻ
(recollect)	سَمِر	(earn)	کَٽِ
(understand)	سَمجھ	(play)	کَڍ
(sew)	سِب	(eat)	کي
(long for)	سِڪ	(kill)	ڪُھ
(learn)	سِک	(obtain)	لَھ
(blow the nose)	سِڻڪِ/سُڻڪ	(to have due)	لھڻ
(smell)	سَنگھ/سُنگھ	(ascertain)	لَک
(hear)	سُڻ	(write)	لِک
(recognize)	سُڃاڻ	(plaster)	لَهب
(wipe)	اُگھ	(reap)	لُڻ
(sift)	اُپڻ	(shampoo)	مَن
(take)	وَٺ	(ask)	مَڱ
(throw)	وجھ	(heed)	مَڃ
(sell)	وِڪ	(send)	مُنج
(copulate)	يَھ	(undrestand)	پَروڙَ
		(read)	پڙھ

مٿين لفظن مان "آک" "ڏن"، ۽ "مڃ" کي "اِ" متصل پڇاڙيءَ واري واٽ موجب ڦيرائي سگھجي ٿو. ايئن بہ واحد امر ملن ٿا. "آکَ" يا آکِ".

هن قسم جي متصل فعلي ڦيري جا ٻي قاعدي فعل آهن "ڏِ" جنھن مان واحد امرَ "ڏِءُ" بدران "ڏي" ٺھندو ۽ "نہ" منجھان واحد امر "نيءُ" بدران "ني" ٺھندو.

هيٺ اهي نڪتا ڏجن ٿا جن ۾ ٻنهي ۾ فرق آهي.

اسم حاليه: (Present Participle)

"آ" واري متصل فعلي ڦيري ۾ اسم حاليه "آندو" پڇاڙيءَ سان ٺهندو جيئن "هل_ اندو" (هلندو)، "هڻ_ اندو" (هڻندو)، "اِ" واري متصل پڇاڙيءَ ۾ اسم حاليه ۾ "اِندو" پڇاڙي لڳندي آهي جيئن "مار_اِندو" (ماريندو) ۾ آهي. اهي "آ" واري متصل پڇاڙيءَ جا ڪي اصولن کان هٽيل نڪتا آهن. سڀ کان توجهه لائق آهن مجهول فعل جيڪي "اِبو" سان اسم حاليه ٺاهيندا آهن. جيئن "پس_ ابو" (پسبو) ۾ آهي. ان کان سواءِ "آ" وري متصل فعلي ڦيري جا ڪي معروف فعل جن جي اصل پڇاڙي "آ" هوندي آهي ڪڏهن ڪڏهن وري "اِ" واري متصل فعلي ڦيري مطابق اسم حاليه ٺاهيندا آهن جيئن "ٻڌا_ اِندو" (ٻڌائندو) يا وري "کا_ اِندو" (کائندو).

زمان مستقبل جو تہ اسم حاليہ مان ٺهي ٿو ان ڪري متصل فعلي ڦيري ۾ ساڳئي اصول تي هلي ٿو.

امر: (Imperative)

"آ" واري متصل پڇاڙيءَ جا فعل ضمير حاضر غائب واحد وارو امر ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ يا بنياد ۾ "اُ" لڳائيندا آهن ۽ جمع لاءِ "او" يا "پيو" لڳائيندا آهن. جيئن "مرُ" "مرو" "ڏو"_ جمع ۾ "ڏوبو". "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارا فعل حاضر واحد وارو امر ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "يو" يا "اِئو" جوڙيندا آهن. جيئن "مار" مان "ماريو" يا "مارئو" ٺهن ٿا.

ماضي معطوفي (ڳنڍيندڙ ڪردنت) *[1] (Conjunctive Participle)

"آ" متصل پڇاڙي وارن فعلن ۾ اهو ڦري "اي" ٿئي ٿو جڏهن تہ "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارن فعلن ۾ ڦري "اي" ٿئي ٿو. جيئن "هل_ ي" (هلي) "مار"_ "اي" (ماري) بڻيا.

مصدر: (Infinitive)

سري يا مٿئين سنڌ ۾ "آ" متصل پڇاڙيءَ ۾ مصدر ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "اَڻُ" جوڙيندا آهن جڏهن تہ "اِ" پڇاڙيءَ وارن فعلن ۾ ڌاتوءَ سان "اِڻُ" پوندو آهي. اهڙي ريت "هل_ اَڻُ" (هلڻُ) "مار_اِڻُ" (مارِڻُ). جڏهن تہ لاڙ يا هيٺين سنڌ ۾ اهو فرق نٿو ڪيو وڃي. ۽ ٻنهي صورتن ۾ "اَڻُ" استعمال ڪندا آهن.

زمان مضارع : (Old Present)

هن زمان ۾ ٻنهي قسم جي متصل پڇاڙين وارا فعل هڪ ٻئي کان چڱا مختلف آهن. تفصيل اڳيان مثالن ۾ سمجهائيندا سين. باقي ٻين ڳالهين ۾ گهٽ فرق ڪونهي.

مکيہ جزا (Principal Parts)

ڌاتو: (Root)

اسان ڏٺو تہ ضمير حاضر واحد وارو امر پڇاڙيءَ ۾ "اُ" يا "اِ" پڇاڙي رکي ٿو. ڪنهن بہ فعل جو ڌاتو يا بنياد معلوم ڪرڻ لاءِ اهو آخري ننڍو حرف علت هٽائڻو پوندو. جيئن:

ضمير حاضر واحد امر	ڌاتو/بنياد
هلُ (تون هل)	هل
مارِ (تون مار)	مار

[1] (Conjunctive Participle) کي اسم عطف بہ چئبو آهي. پر سنڌيءَ ۾ ماضي معطوفي وڌيڪ مروج رهيو آهي. (مترجم)

جيڪڏهن اهو فعلي ڌاتو پڇاڙيءَ ۾ ڏِگهي "اي" يا "او" سان ختم ٿيندو ته پوءِ ان کي ننڍو ڪرڻو پوندو ساڳي طرح جيڪڏهن ڌاتوءَ ۾ آخر ۾ "او" هجي ته به اهو ننڍو ڪري "اُ" ۾ ڦيرائبو آهي پر اتي اهو اصول هميشه لاڳو ڪونه ٿيندو آهي. اهڙيءَ ريت مصدر کي ڏسو:

(1)

ڌاتو	مصدر
پِي پُو ڌو	پِيئڻُ پُوئڻُ ڌُئڻُ

(2) **اسم حاليه** ۾ وري هيٺين ريت ٿيندو:

اسم حاليه	ڌاتو
پيئندو پوئندو ڌوئندو	پِي پُوَ ڌو

(3) **زمان مستقبل جو مجهول اسم يا اسم استقبال** (Future passive participle)

مجهول اسم استقبال	ڌاتو
ڌوئِڻو	ڌو

(4) **پهريون ماضي معطوفي** (The First conjunctive participle)

هن صورت ۾ صرف آخري "اُو" کي ننڍو ڪيو ويندو آهي جيئن "پُو" مان ماضي معطوفي ٿيندو "پوئِي". اهڙا ڌاتو جن جي پڇاڙيءَ ۾ "اِي" هجي ماضي معطوفيءَ ۾ ايندڙ "اي" کي حذف ڪري ڇڏيندا آهن جيئن "پِي" مان "پِي" واڌو "ي" حذف ڪري وري "پِي" ئي ويندو. ساڳئي اصول موجب "ڌو" ماضي معطوفيءَ ۾ "ڌوئِي" ٿيندو.

(5) **مضارع** ـ هن ۾ ٽنهي قسمن جا حرف علت ساڳئي مصدر واري نموني ننڍا ڪبا آهن اهڙي طرح "پِيان"، "پُئان" ۽ "ڌُئان" ٿيندا.

جيڪڏهن "آ" واري متصل پڇاڙيءَ وارو ڪو فعل "آ" يا "اي" تي ختم ٿئي ته اچار جي خرابيءَ کي روڪڻ لاءِ "وَ" اکر کي پڇاڙيءَ واري حرف علت کان اڳ ۾ وجهبو آهي. اها ڳالهه "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارن فعلي ڦيرن ۾ ڪانه ٿيندي آهي. اهو "وَ" جو اضافو هيٺين مثالن ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

(1) **مصدر** ۾ "پَء" (وجھہ/fall) جي مصدر ۾ اهو هن ريت آهي "پَوڻ"، "نِي" (جُهڪ bow) جي مصدر ۾ "نِوڻُ" وغيره ۾۔ "ڏيڻُ" ۽ "نيڻُ" جهڙا لفظ مستثنات ۾ ثا اچن.

(2) **اسم حاليہ** "پَـونـدو"؛ "نِوَنـدو"

(3) **مجھول ماضي معطوفية** ۾ اهو "و" ڪونہ پوندو آهي ان ڪري "چوي" نہ پر "چئي" ٿيندو آهي.

(4) **مضارع** ۾ ٿيندو "پوان"؛ "چوان"؛ "نِوان" وغيره.

ٻئي طرف "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارن ڌاتن ۾ جيڪڏهن "اَ"، "آ" يا "او" (جيڪڏهن اهو "اُ" ۾ نہ بدلجي تہ) پڇاڙيون هجن تہ مصدر جي پڇاڙيءَ ۾ ايندڙ "اَڻ" جو "اَ" ڦري "اِ" تي پوندو آهي، مثلاً: "ڦـ" (ماپ) جو مصدر ٿيندو "مِئڻ"، "ڳالهاء" (ڳالهاءِ) جو مصدر ٿيندو "ڳالهائِڻ"، "ڍو" (ڍوء) جو "ڍوئِـڻ" وغيره. اسم حاليہ ۾ ساڳي تبديلي ڪانہ ٿيندي ڇو تہ "اِي" متصل پڇاڙيءَ واري ڦيري ۾ اهو "اِندو" سان ختم ٿيندو آهي، "آندو" سان نہ.

مجھول اسم استقبال جي پڇاڙيءَ "اِڻو"، "آڻو" تي ويندي آهي پر جي ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ "اِ" يا "اِي" هوندي تڏهن ايئن ٿيندو ۽ جي ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اَ" يا "او" هجي تہ پوءِ "آڻو" تي ويندو. مثلاً: هڪ طرف "مارِڻو" آهي پر ٻئي طرف "ڏيڻو" آهي، "ڌوئِڻو" يا "ڏُکڻو" وري "ڌو" واري ڌاتوءَ جا مثال آهن.

مصدر۔ اهو ڌاتوءَ ۾ "اَڻ" پڇاڙيءَ ڳنڍڻ سان ٺهندو آهي جيئن "هل"۔ "اَڻ" (هلَڻ) ۾ آهي. جيئن مٿي ٻڌايوسين تہ جيڪڏهن ڌاتوءَ جي آخر ۾ "اي" يا "او" هوندو تہ انهن کي نئيو ڪبو. ساڳيءَ طرح سان "او" پڇاڙيءَ کي بہ نئيو ڪري "اُ" بڻائبو آهي. ايئن ئي "آ" متصل پڇاڙيءَ واري فعلي ڦيري ۾ جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙي "آ" يا "اِ" هوندي تہ وچ ۾ "و" وجھڻو پوندو آهي.

"اِ" متصل فعلي ڦيري ۾ جي "اَ" يا "آ" ڌاتوءَ جون پڇاڙيون هونديون تہ "اَڻ" بدران "اِڻ" تي ويندو ۽ جيڪڏهن اهڙو "او" جو آواز هوندو جيڪو اصول موجب "اُ" ۾ نہ بدلجي تہ پوءِ بہ مٿيون اصول لاڳو ٿيندو. اهڙيءَ ريت "مُئِڻ"، "ڳالهائِڻ" ۽ "ڌوئِڻ" ٺهن ٿا جنهن ۾ "او" کي "اُ" ۾ نئو بدلايو ويجي. پر "ڏُئِڻ" وري "ڌو" مان ٺو ٺهي، جنهن ۾ "او" کي گهٽائي "اُ" ڪيو ويو آهي. اهو پڻ معلوم هئڻ گھرجي تہ گھڻن بالواسطہ ۽ سڀني ھڻن بالواسطہ فعلن جي پڇاڙي "آ" هوندي آهي، ان ڪري مصدر ۾ پڇاڙي "اِڻ" لڳندي آهي.

سِري يا مٿينءَ سنڌ ۾ "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارن سڀني فعلن جي مصدرن ۾ عام طرح "اِڻ" پڇاڙي لڳندي آهي. نمونن مان هيٺان مثال مصدر جو استعمال ڏيکارين ٿا:

"اندر وِڃڻ چڱو نہ پانيائين"

"خوشي ڪرڻُ ۽ سر هو ٿيڻُ اسان واجب هو"

"سڀ کپائڻ۔ کان پوءِ"

"ڳائڻ ۽ ناچ۔ جو پڙلاءُ"

"هنَ پنهنَ۔ جي پُٽ۔ جي اچڻَ۔ تي"

"اُهو گهوڙو ڏنو اٿم گاهہ۔ جي کٽڻ لاءِ" (II)

اسم حاليہ:

جيئن ڌاتوءَ واري سِري هيٺ ٻڌايوسين تہ اسم حاليہ جي پڇاڙيءَ واريون "اي" "اُو" يا "او" نشانيون مصدرن جيان نئيون ڪيون آهن.

"آ" متصل پڇاڙيءَ واري فعلي ڦيري ۾ اسم حاليه ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ سان "آندو" پڇاڙي ڳنڍبي آهي ۽ جي ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "آ" يا "اِ" هجي تہ وچ ۾ "وَ" اَٽبو آهي بلڪل ايئن ئي جيئن مصدر ۾ ڪبو آهي. اهڙيءَ طرح "هلِ- اندو" (هلندو)، "هڻ- آندو" (هڻندو) "پيِ- آندو" (پيئندو) "پَہ- وَ- آندو" (پوندو) وغيره ٺهندا آهن.

جيئن اسان ڏسنداسين تہ "اِ" متصل پڇاڙيءَ واري ڦيري ۾ "اندو" جو اچڻ باقاعدگي رکي ٿو پر "آ" سان اهو صرف تڏهن ايندو آهي جڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙي "آ" هجي. جيئن ڌاتو "کا" (آ- متصل پڇاڙي) مان "کائيندو" ٺهندو "کائندو" ڪونہ ٺهندو. اها ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ اها ڪڏهن ڪڏهن ڏسبي آهي. جيئن "سُڻ" (اُ- پڇاڙي) اسين اسم حاليه "سُڻ- آندو" (سُڻندو) ۽ سُڻ- اِندو (سڻندو) ٺاهيندا آهيون.

هنن ۾ ڪي ٻي قاعدگيون بہ آهن:

(1) ڪي فعل "اُو" سان "آوا" يا "اٿا" کي ڳنڍيندا آهن جيئن ڌاتو "چہ" سان اسم حاليہ چہ- وَ- آندو (چوندو) يا "چُوندو" ٿيندو، ڌاتو "هو" مان اسم حاليہ "هُوندو" يا "هُئندو" ٺهن ٿا.

اسم حاليہ	ڌاتو
"ڏيندو"	"ڏِ"
"نيندو"	"نہ"
"کيندو" (يا کائيندو)	"کِ"
"ٿيندو" (ٿيئندو لاءِ)	ٿِي

ٻيون بي قاعدگيون هيٺ ڏجن ٿيون:

"اچ" مان "ايندو"

"وڃ" مان "وِيندو" يا "ويندو".

"اِ" متصل پڇاڙيءَ وارن لفظن ۾ ڌاتوءَ سان "اِندو" ڳنڍي اسم حاليہ ٺاهبو آهي. جيئن "مار- اِندو" (ماريندو) ڌاتو "ڪر" ڪڏهن ڪڏهن ٻي قاعدي نموني اسم حاليہ ٺاهيندو آهي جيئن "ڪريندو" "ڪندو" يا "ڪِندو" ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

مجهول فعلن جا اسم حاليہ ٺاهڻ جو بنهہ جدا ڍنگ آهي. ان بابت مجهول فعلن جي سري هيٺ پڌائينداسين.

اسم مفعول: (Past participle)

اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "يو" ڳنڍبو آهي. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪو حرف علت يا وينجن هجي تہ پوءِ "يو" بدران "اِئو" ملائبو. ايندڙ صفحن ۾ جتي جتي پڇاڙيءَ ۾ "يو" هجي اتي انهيءَ کي "اِئو" ۾ بدلائي سگهجي ٿو بشرطيڪ ڌاتوءَ جي آخر ۾ حرف علت نہ هجي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن "اِئو" استعمال ٿيل هجي تہ ان جي جاءِ تي "يو" آڻي سگهجي ٿو ايئن ڌاتو "مار" جو اسم مفعول ٿيندو "ماريو" يا "مارئو" پر "چہ" ڌاتوءَ جو اسم مفعول صرف "چيو" ٿيندو ڇو تہ ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت آهي.

جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اِ" يا "اِي" هجن تہ پوءِ "ي" وارو شرعاتي آواز ڪونہ ڪبو. ساڳي طرح "ڄ"، "ڃ"، "ج" يا "جهہ" سان ڌاتو ختم ٿيندو هجي تہ بہ اهو اصول رهندو. مثلاً:

ڌاتو	اسم مفعول
"نِہ"	"نِئو"
"جي"	"جيئو"
"ڪُڇ"	"ڪُڇئو"
"سُوجهہ"	"سوجهِئو"

ٻين هند آريائي ديسي ٻولين وانگي متعدي فعلن جي اسم مفعول جي مجهول واري معنيٰ هوندي آهي يعنيٰ تہ "ماريو" جي معنيٰ(having struck) نہ پر صرف (struck) ٿيندي. انهيءَ ڪري ٿيندو ايئن آهي تہ اهڙن فعلن جي اسم مفعولن مان جوڙيل زمانن ۾ فعل جي فاعل جي حالت متعدي مجهول واري ٿيندي جيئن هندي ٻوليءَ ۾ ٿيندي آهي.

هر ڪنهن ديسي هند آريائي ٻوليءَ ۾ بي قاعدي اسم مفعولن جو ڪجهہ تعداد هوندو آهي پر سنڌيءَ ۾ مشرق طرف جي ٻين سيني ٻولين کان اهو تعداد وڌيڪ آهي. انهيءَ ڏس ۾ اها لهندا ۽ ڪشميريءَ جي برابر آهي. مثال طور هنديءَ ۾ صرف ست آهن پر سنڌيءَ ۾ اهو انگ هڪ سئو اناويهن کي وڃيو پهچي. هيٺ ٽرومپ جي گرامر ۾ ڏنل فهرست موجب اهي لکجن ٿا پر چاڪاڻ تہ هي موضوع چڱو دلچسپ آهي ان ڪري ٻهرين انهن سيني کي الف۔ ب وار ڏنو ائٿون ۽ پوءِ وري ٻي فهرست اسم مفعول جي ڌاتن جي مطابقت سان ڏني ائٿون.

سنڌيءَ جي بي قاعدي اسم مفعول جي فهرست

([1]) الف ـ ب وار ـ (فعلن کي سنڌن ڌاتن واري حالت ۾ لکيو ويو آهي.)

فعل	اسم مفعول/ماضي مطلق
اڄ	آيو
اِل (deny)	التو
آڻ	آندو
ٻجهه (be bound)	ٻجهو
ٻنڌ (bind)	ٻڌو
ٻُڌ	ٻُڌو
ٻُنڌ	ٻُڌو
ٻيهه/ٻهه	ٻيٺو
ڀڄ run away/ be broken	ڀڳو
ڀڄ (متعدي)	ڀڳو
ڀِڄ	ڀِنو
پُڄ (be digested)	پُتو
ڀُڄ (be fried)	ڀُڳو
ڀُڃ (fry)	ڀُڳو
ڀِر (wander about)	ڀِٽو
چه	چيو يا چَيو
ڇڄ (break) (لازمي)	ڇِنو
ڇِن (break off) (متعدي)	
ڇُهه (touch)	ڇُتو
ڇُپ (be touched)	
ڇُٽ	ڇُٽو
ڇُهه (soak up)	ڇُلو
ڇُڪ (be finished)	ڇُڪو
ڏَهه (torment)	ڏَڌو

[1] اهڙن سينَي لفظن جي انگريزي معنيٰ ڏني وئي آهي جيڪي موجوده دؤر ۾ گهٽ استعمال ۾ آهن، سمجهه ۾ نٿا اچن يا بدلجي/متروڪ ٿي ويا آهن. (مترجم)

ڏِ(give)	ڏنو
ڏس	ڏٺو
ڏُپ (be milked)	ڏُڌو
ڏُهہ (milk)	
ڊِءَ (ڊِر) ([1]) (satiate)	ڊِائو (ڊِرائو)
ڊِاپ (ڊِراپ) (be satiated)	
ڊَهہ (ڊِرهہ)	ڊِٺو (ڊِرٺو)
ڊِاهہ (ڊِراهہ)	ڊِاٺو (ڊِراٺو)
ڊِڄ (ڊِرڄ)	ڊِٺو (ڊِرٺو)
ڏُڻِ (choose)	ڏُٺو
ڳهہ	ڳٺو
ڳس	
ڳپ (stick together)	ڳتو
ڳنهہ	ڳڌو
ڳُتِ	ڳُتو
ڳُس	ڳُتو/ڳُسيو
هپام (become less)	هَپاٽو
جپ (be copulated)	جڌو
جهہ (copulate)	
چاڻ	چاتو
چڙ	چاڻو چايو
چاپ	يا چڙيو
جهل	جهلتو/جُنبيو
جهَپام (become less)	جهپاٽو
جُنب	جُتو/جُنبيو
ڪر	ڪِئو/ڪيو/ڪيتو
ڪام (be burnt)	ڪاٽو
ڪَڻ	ڪنيو/ڪٽيو
ڪَپ	ڪتو/ڪَپيو
ڪِس (be reduced)	ڪٿو

[1] گريئرسن "ڊ" ۽ "ڊِ" جي لاءِ dr ۽ dhr لکيو آهي جيڪو سنڌيءَ جي صورتخطيءَ ۾ مستعمل نہ هئڻ ڪري ڏنگين ۾ لکيو ويو آهي.
(مترجم)

کُـهـ (be tired)	کُتو
کُپ	کُتو/کُپيو
کُس (be plucked out)	کُٿو/کسيو
ڪُهه ڪُس	ڪٺو
ڪومائج (wither)	ڪوماڻو يا
يا ڪومائج	ڪومايو
لاءِ (apply)	لاتو/لايو
لَپ لَهه	لَڌو
لڳ (begin)	لڳو (حيدرآباد ۾) لڳٺو
لاهه	لاٿو
لڪ	لڪو/لڪئو
لِمب	لِتو/لمبئو
لُوهه (scorch) لوس (be scorched)	لُوٺو
مچ	متو
مر	مُئو/مو
مُهه (cause loss) مُس (be unlucky)	مُٺو
مُنجهه	موڙهو
پـ (fall)	پئو/پيئو
پا (get)	پاتو
پچ	پڪو
پهچ	پُهتو
پرچ	پرتو/پرچيو
پرن (entrust)	پرتو
پيهه يا پهه (enter)	پيٺو
ڦَس (be caught)	ڦَٿو
ڦاس (be caught)	ڦاٿو
ڦِس	ڦٿو
ڦاٽ	ڦاٽو
ڦِٽ (be injured)	ڦِٽو

پي	پيتو
پچ (be re paid)	پيلو
پيھ (grind)	
پِس	پُوتو
پُو	پُتو/پچتو
پُڄ	پُرڏو
پُرجھ	رَتو
رَڄ	رِڌو
رجھ (be boiled)	
رنڌ (cook)	ردو/رجيو
رِڄ (be watered)	ريڌو
ريجھ	رُنو
رو	رُڌو/رُميِٽو
رُپ يا رُمپ (be engaged)	رئو
رُس	سلتو/سلئو
سَل	سماٺو
سَمائج	ساماٺو/ساماڻيو
سامائج	سُميرئو/سميُوٽو يا
سميِر	سميرئو
سَمجھ (understand)	سُمتو/سَمجھو
سَجھ (be seethed)	سيڌو
سُڄ (be swollen)	سُوٽو
سُڄ (be heard)	سُئو/سڻيو
سُڪ	سڪو
سُڪ	
سُمھ (go to sleep)	ستو/سمھيو
سڄاڻ	سڃاتو
تپ	تتو
ٽڪ	ٽڪو
ٽھ ([1]) (ترھ) (be frighten)	ٽئو (ٽرٺو)
ٽاھ (ٽراھ) frighten	ٽائو (ٽرائو)
	ٽنو/ٽنو

[1] هتي بہ "ٽ" لاءِ گريئرسن tr لکيو آهي، جڏهن تہ ڪن ٻين جاين تي t بہ لکيو آهي. ان ڪري هتي مروج صورتخطي بہ لکي وئي آهي. البت ڏنگين ۾ اهي اچار بہ لکيا ويا آهن.

ٿُس (ترس) (be gratified)	ٿلو/ٿٺو
اُباھہ (stand)	اُبيٺو
اُپام	اُپاٺو
اُڏام	اُڏاڻو
اُگھہ	اگھاڻو
اُجھام	اُجھاڻو
اُڄ	اُٺيو
اُٺ	
اُڪر	اڪتو/اڪريو
اُلھہ (descend)	اُلٿو
اُت (say)	اُتو
وڃ	ويو
وَس	وَٺو/اُٺو/وُٺو
وٺ	ورتو/وردو/وتو/ولتو
ويھہ	(سري ۾ "ودو" بہ چئبو آهي)
وِنھِج	ويلو
وِجھہ	وِھتو
وڪام	وڏو
وِڪِڻ	وڪاڻو
وِرچ	وڪئو
وِسام	وِرتو
يـڀُ (be copulated)	وِساڻو
يـھہ (copulate)	يڏو

ترتيب وار فهرست

مٿين فهرست ۾ فعلن کي الف ـ ب وار ترتيب ڏنو ويو هو ته جيئن حوالي ڏيڻ ۾ سولائي ٿئي. انهن کي ٻيهر ورجايو ويندو پر اسم مفعول جي صورت مطابق ترتيب ڏيئي. هن فهرست ۾ اهڙيون صورتون جن ۾ "ائو" يا "يو" پڇاڙيون هجن، آئڻ کان پاسو ڪيو ويندو پر اهڙا ڌاتو جن ۾ اهي ايندڙيون آهن انهن کي تاري * جي نشانيءَ سان ظاهر ڪيو ويو آهي.

1 ـ ڪيترائي فعل، اسم مفعول ٺاهڻ مهل "او" ڌاتوءَ ۾ ڳنڍيجندا آهن. اسين ڏسي چڪا آهيون ته اهڙا ڌاتو جن جي پڇاڙيءَ ۾ "اِ"، "اي" يا "چ"، "ڇ"، "ج" يا "جهہ" هوندا اتي اهو اصول لاڳو ٿيندو آهي. ٻين فعلن جا مثال آهن:

ڌاتو	اسم مفعول
ٻجهہ (be bound)	ٻجهو يا ٻڌو
ٻنڌ (bind)	
ٻُڌ	ٻُڌو
ڀُڄ	ڀڳو
چُن (متعدي)	چُنو
چَڄ (لازمي)	
ڇُٽ	ڇُٽو
ڇُڪ	ڇُڪو
ڏاءِ (ڏراءِ)	ڏائو (ڏرائو)
ڏاپ (ڏراپ)	
ڳُت	ڳُتو
لڳ *	لڳو (حيدرآباد)
لِڪ *	لِڪو
پرچ	پرچو/پرتو
ٽات	ٽاتو
ٽِت	ٽِتو
سمجهہ	سمجهو/سمُتو
سُڪ	سُڪو
ٿڪ	ٿڪو
اُت	اُتو

جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح "ڻ" هجي ته اڪثر ڪري "او" ڳنڍجڻ کان اڳ ان کي ڪڍي ڇڏيو آهي. جيئن:

فعل	اسم مفعول
ڏڻ (choose)	ڏٺو
چڙ *	چاتو/چايو
چاپ *	ان ۾ ڌاتوءَ جي حرف علت کي ڊگهو ڪيو آهي.
ڪڻ *	ڪَنيو- هن ۾ ڌاتوءَ جي حرف صحيح کي گهٽو
	ڪري ان ۾ "ي" ملائي وئي آهي.
سُڻ *	
سُڃ	سُٺو
وڪڻ	وڪئو

اهو ڏسي سگهجي ٿو ته سڀني حالتن ۾ "ڻ" پڇاڙيءَ ۾ موجود آهي. صرف هڪ بي قاعدي "ڻ" آهي لفظ "چاڻ" ۾ جيڪي پڻ ختم ڪئي وڃي ٿي جيئن "چاتو" ۾ آهي (هيٺ ڏسو) جڏهن ته "اُڻ" قاعدي موجب آهي (هيٺ ڏسو) انهيءَ قسم جي ٻين بي قاعدگين جا مثال آهن:

فعل	اسم مفعول
آچ	آيو
پہ	پٺو/پيٺو
ڪر	ڪيو/ڪيو/ڪِئو
ڳومائج يا	ڪومايو/ڪوماٺو
ڪومائج	مُئو/مو
مر	اُٺو
اُج	
اُڻ	وئو
وَڃ	

2 ـ ڪيترائي فعل "تو" ملائڻ کان پوءِ اسم مفعول ٺاهيندا آهن جنهن کي سڌو سنئون ڌاتوءَ سان ملائبو آهي.

اسم مفعول	فعل
لاتو	لا ٭
پاتو	پا
پيتو	پي
پوٽو	پُو
آلتو	ال
جَهلتو	جهل
سَلتو	سل

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ مٿين ڌاتن جي پڇاڙيءَ ۾ يا تہ ڪو حرف علت آهي يا وري "ل" اکر آهي. حرف علت وارا ٻيا ڌاتو ٻين طريقن سان اسم مفعول ٺاهيندا آهن پر "ل" پڇاڙيءَ سان ڪي ٻيا ڌاتو ڪونہ آهن. باقي ٻيا اهڙا ڌاتو جن جي پڇاڙيءَ ۾ "چ"، "مب"، "پ"، "ر" ۽ "ٽ" هجن تہ اهي آخري حرف صحيح کي ڪيرائي ان ۾ "تو" گڏي ڇڏيندا آهن. مثلاً:

اسم مفعول	فعل
پُتو	پُچ (be digested)
مَتو	مَچ
پَهُتو	پَهُچ
پرتو	پرچ
پيتو	پيچ (be repaid)
رَتو	رَچ
وِرتو	وِرچ
جُتو	جُمب ٭
لِتو	لِمب ٭
چُتو	چُپ / چُهہ
گَتو	گَپ
کَتو	کَپ
کُتو	کُپ
تَتو	تَپ
اکتو	اُڪر ٭
چاتو	چاڙ
سمٿور/سمجُهو	سمجهہ
سجاتو	سجاڻ
وِهتو	وَنهچ

ساڳئي درجي وارا پر وڌيڪ بي قاعدگين وارا فعل:

فعل	اسم مفعول
ڪر	ڪيتو/ڪئو/ڪيو
پُڇ	پڇتو/پُڇنو
سُمهه	سُتو/سمهيو
وٺ	ورتو/ورتو/وٺو/وردو

3 ـ ٻي ڌاتو "هه" پڇاڙيءَ وارا ۽ ڇهه "س" پڇاڙيءَ وارا اهڙا آهن جيڪي آخري حرف صحيح کي "تو" سان بدلائي پوءِ اسم مفعول ٺاهيندا آهن: جيئن:

فعل	اسم مفعول
ڪُهه	ڪُتو
لَهه	لَٿو
اُلهه	اُلٿو
ڳُس*	ڳُٿو
ڪِس	ڪِٿو
ڪُسِ*	ڪُٿو
ڦَس	ڦَٿو
ڦاس	ڦاٿو
ڦِس	ڦِٿو

4ـ اهو پڻ ڏسنداسين ته ڪي ٻيا ڌاتو جيڪي "هه" سان ختم ٿين ٿا اسم مفعول ٺاهڻ مهل "ڌو" پڇاڙي ڳنڍيين ٿا پر گهٽو ڪري "هه" يا "س" واريون صورتون "ٺو" ۾ مٽجن ٿيون. مثلاً:

فعل	اسم مفعول
ٻهه يا ٻيهه	ٻيٺو
ڇُهه	ڇُٺو
ڊِهه (ڊِرهه)	ڊِٺو (ڊِرٺو)
ڊاهه (ڊراهه)	ڊاٺو (ڊراٺو)
ڳهه / ڳس	ڳٺو
ڪُهه / ڪُس	ڪُٺو

لُوهہ (scorch)	لوٺو
لُوسڻ (be scorched)	
مُهہ	مُٺو
پِهہ/پيهہ	پيٺو
پيهہ/پِس	
ٿهہ (ٿرهہ)	ٿٺو/ٿاٺو (ٿرٺو ٿراٺو)
ٿاهہ (ٿراهہ)	
اُباهہ	اٻيٺو
ويهہ	ويٺو
ڏِس	ڏِٺو
رُس	رُٺو
ٿُس (be gratified)	تٺُو/ٿٺو
وَس	وَٺو/اُٺو/وُٺو
هي پڻ ڏسو	
اُگهہ	اُگهٽو

5 ــ ٽي ڌاتو اهڙا بہ آهن جن جا اسم مفعول "دو" پڇاڙيءَ سان ٺهندا آهن ۽ ان جي آخري حرف صحيح ۾ مختلف تبديليون اينديون آهن، اهي آهن:

فعل	اسم مفعول
آڻ	آندو
رِڄ	رِڌو
وَٺ	ورڌو/ورتو/وٺِتو

6 ــ اهي سڀ ٻي قاعدي ڌاتو جن جي پڇاڙيءَ ۾ "جهہ" هجي، سواءِ "سَجهہ" ۽ "مُنجهہ" جي، هڪڙو "ٺهہ" وارو ۽ هڪڙو "ٻ" وارو پنهنجا اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ آخري حرف علت جي جاءِ تي "ڌو" لڳائيندا آهن.

فعل	اسم مفعول
ٻَجهہ (be bound)	ٻڌو
ٻَنڌ (bind)	ٻجهو
ٻُنڌ	ٻُڌو
پُرجهہ	پُرڌو
رِجهہ	رُڌو
رِنڌ	
ريجهہ	ريڌو
رُجهہ	رُڌو
سِجهہ	سِجهو
وِجهہ	وِڌو
ڏَهہ (torment)	ڏَڌو
جَهہ	جڌو
جَپ	
لَهہ	لڌو
لَپ	
يَهہ	يڌو
يَپ	
ڳنهہ	ڳڌو
رُپ يا رُمپ (be engaged)	رُڌو

اهي سيئي ڌاتو جيڪي ٻي قاعده بہ آهن ۽ پڇاڙيءَ ۾ "اُم" اڻن ۽ "ج" يا "ڄ" وارا ڪيترائي ڌاتو ۽ بہ ٻيا ڌاتو پنهنجي اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ آخري وينجڻ (حرف صحيح) جي جاءِ تي "ٽو" ڳنڍيندا آهن. پر جي ڪو ڌاتو سُر يا حرف علت تي ختم ٿئي تہ پوءِ سڌو سنئون "ٽو" جي پڇاڙي اچي ويندي، مثلاً:

فعل	اسم مفعول
هَپام (become less)	هَپاٽو
جهَپام (become less)	جَهپاٽو
ڪام	ڪاٽو
اُيام	اُياٽو
اُڏام	اُڏاٽو
اُجهام	اُجهاٽو

وڪام	وڪاڻو
وِسام	وِساڻو
ڪومائج/ڪومائِج	ڳوماڻو
سمائج	سماڻو
ساماٰئج	ساماڻو
پِچ	پِڄو[1]
ٻِج (ٻرج)	ٻڌو (ٻرڌو)
سُج	سوڌو (ڌاتو واري سُر کي ٻگهو ڪيو ويو آهي)

انهيءَ ساڳئي درجي جا ٻيا ڌاتو جيڪي وڌيڪ بي قاعده آهن:

فعل	اسم مفعول
سمير	سنيوڌو/سنيوڙو/سنيِرِيو

7۔ ٽي ڌاتو پڇاڙيءَ ۾ "نو" سان اسم مفعول ٺاهين ٿا: اهي آهن:

فعل	اسم مفعول
ڏِ	ڏنو
پُچ	پُنو
رو	رُنو

8۔ ٻه ڌاتو "ج" سان اهڙا آهن جيڪي آخري "ج" کي "ڳ" ۾ بدلائين ٿا مثلاً:

فعل	اسم مفعول
ڀَج	ڀڳو
ڀِج (متعدي)	ڀِڳو
ڀُج	ڀُڳو
ڀُج (متعدي)	ڀُڳو

9 ۔ ٽي ڌاتو اهڙا به آهن جيڪي ڪنهن به درجي بنديءَ ۾ نٿا اچن, اُهي آهن:

[1] موجوده ٻوليءَ ۾ "پِنو" ۽ "ڏنو" آهن. "ڄو" پڇاڙي ڪانهي.(مترجم)

فعل	اسم مفعول
چه	چيو/چِيو
مُنجهه	مُوڙهو
سمير*	سنپورو ۽ سنپوٹو يا سنپريو

اهو پڻ ياد رکڻ گهرجي تہ مٿين فعلن مان گهڻن جا باقاعدي اسم مفعول بہ آهن.

هڪ ثانوي اسم مفعول تڏهن بہ ٺهندو آهي جڏهن ڪنهن اڳ ٺهيل اسم مفعول جي پڇاڙيءَ وارو "اُ" بدلائي "الُ" ڪبو آهي. جيئن "ماريو" مان "ماريلُ" ساڳي طرح "ڪُڇيو" مان "ڪُڇِلُ"، "ڏنو" مان "ڏِنلُ" وغيره. هنن قسم جا اسم مفعول صرف صفتن طور ڪم ايندا آهن پر ڪنهن فعل جي متصل ڦيري ۾ ڪم ڪونہ ايندا آهن.

ابتدائي ۽ ثانوي اسم مفعول صفتون هوندا آهن ۽ انهن جو ڦيرو يا گردان بہ ٿيندو آهي. اهڙي طرح حالت فاعليءَ لاءِ هيئن ٿيندو:

واحد

مذڪر	مونث
هليو	هلي
هليلُ	هليلِ

جمع

مذڪر	مونث
هليا	هليون
هليلَ	هليلِئون

ان ڏس ۾ "پيو" ۽ "ويو" بي قاعده آهن جيڪي واحد مونث ۾ "پيئي" ۽ "ويئي" ٺاهيندا آهن.

شاعريءَ ۾ اڪثر "ڙو" اسم مفعول ۾ واڌو ڳنڍيندا آهن پر معنيٰ ۾ ڪا تبديلي ڪانہ ايندي آهي جيئن "ٺٺو" مان "ٺيٺڙو".

اسم مفعول جا هيٺيان مثال جيڪي مطلق زمانن ٺاهڻ بدران مشتق صفتن جيان استعمال ٿيندا آهن. مختلف نمونن مان ۽ لفظن جي فهرست مان ڪنيا ويا آهن.

"سو هاٺي جِڪو آهي"

"لڏو آهي"

"هُو هُنَ وڻ- هيٺ گهوڙي- تي چڙهيو ويٺو آهي" (230)

"اَل" وارا اسم مفعول

"ٺالو اٺم رڳو ويٺل ٺارو شاهہ- جو" (II)

"پاڻ گهوڙي- تي چڙهيلُ"

مجهول اسم استقبال (Future Passive Participle)

هي يوناني اسم مصدر جي برابر آهي جيئن "amandus" ۽ "ndus" جي حيثيت آهي جنهن جي معنيٰ آهي "وٽڻدڙ" (meet to be loved). سنڌيءَ ۾ اهو صرف متعدي فعلن سان استعمال ٿيندو آهي. جيئن "مارڻو" لفظ ٿئي ٿو جنهن جي معنيٰ (about or meet to be struck) آهي، تيئن اسين "هلڻو" کي اهڙي معنيٰ (about or meet to be gone) ۾ استعمال ڪونه ڪري سگهنداسين.

هن اسم مشتق (ڪردنت) جي ٺاهڻ جو اصول اهو آهي ته مصدر کي کڻي ان مان آخري "اَڻُ" (يا اِڻُ) ڪڍي ان جي جاءِ تي "اِڻو" ڳنڍبو آهي. جيئن ڌاتو آهي "مار" ان جو مصدر "مارَ-ڻ" ان مان اسم استقبال ٺهندو "مار-ڻو" جيڪڏهن مصدر جي "اَڻُ" پڇاڙيءَ کان اڳ ۾ "اِ" شر هجي ته پوءِ "اَڻُ" ڦري "اُڻو" ٿيندو "اِڻو" ڪونه ٿيندو پر جيڪڏهن ان کان اڳ ۾ "اُ" شر هجي ته پوءِ ڪردنت جي پڇاڙي "اَڻو" يا "اِڻو" مان ڪابه هڪ ٿي سگهي ٿي. جيئن ڌاتو آهي "ڏِ" ان جو مصدر "ڏيڻُ"، تڏهن ان جو اسم استقبال ٿيندو "ڏيڻو"۔ ڌاتو آهي "ڌو" مصدر "ڌُئڻُ" اسم استقبال ٿيندو "ڌُئِڻو".

ماضي معطوفي يا ڳنڍيندڙ ڪردنت (Conjunctive Participle)

هن جا ٽي نمونا آهن:

(1) سڀ کان عام نمونو اهو آهي جنهن ۾ ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اِي" يا "اي" کي هيٺين اصولن موجب ڳنڍيو ويندو آهي.

(الف) "اَ" متصل پڇاڙيءَ وارا فعل "اِي" ڳنڍيندا آهن. جيئن "هلي"، "سُٽي" وغيره ۾ آهي. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ اڳئي "اِي" هجي ته اها پوءِ ڳنڍجڻ واري "اِي" سان هڪ ٿي وڃي ٿي. جيئن ڌاتو "ٽِي" مصدر "ٽئڻُ" ان جو ماضي معطوفي "ٽي" (ٽي- اِي جي لاءِ) بنجي وڃي ٿو.

جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اُو" هجي ته ان کي ڇوٽو ڪري پوءِ "اُ" سان "اي" ڳنڍبي آهي جيئن مصدر ۾ ٿيندو آهي. مثلاً: ڌاتو آهي "پُو" مصدر اٿس "پُوئڻُ" ان جو ماضي معطوفي ٿيندو "پُئي".

پر اهڙا فعل جيڪي پنهنجو "او" وارو آواز مصدر ۾ "اُ" ۾ مٽائيندا آهن، اُهي ماضي معطوفيءَ ۾ انهيءَ "او" کي قائم رکندا آهن. جيئن ڌاتو آهي "رو"، ان جو مصدر "رُئڻ" پر ان جو ماضي معطوفي "روئي" ٿيندو آهي.

جيڪڏهن مصدر ۾ "و" وڌيو ويو آهي ته اهو ماضي معطوفيءَ ۾ ڪونه وجهبو. جيئن ڌاتو آهي "ڇه" ان جو مصدر "ڇهـ و- ڻُ" پر ماضي معطوفيءَ "ڇهي" ٿيندي جنهن ۾ "و" ڪونهي.

هيٺ ڏنل فعل ماضي معطوفي ٺاهڻ ۾ بي قاعدي آهن.

ماضي معطوفي	مصدر	ڌاتو
اڇي/اچي	اَچڻُ	اچ
ٻڌي	ٻنڌڻُ	ٻنڌ(hear)
ڏيئي	ڏئڻُ	ڏِ(give)
نيئي/نئي	نِئڻُ	نِ(take)
پيئي/پي/پئي	پاوڻُ	پَ(fall)

مجهول فعل، يا اڻڌا لازمي فعل جن جون پڇاڙيون مجهول وانگر "اِج" سان هجن، اهي "اِي" بدران "او" ڳنڍي سگهن ٿا.

مارِج مارِجي يا مارِجو

(ب) "اِ" متصل پڇاڙيءَ وارا فعل هميشه "اي" کي ڌاتوءَ سان لڳائيندا آهن، جيئن "مار" جو ماضي معطوفي "ماري".

"آ" ۽ "اِ" متصل پڇاڙين وارن ڦيرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن "ڪري" جو پشتو ملائي، ماضي معطوفي ٺاهيا آهن، جنهن سان معنيٰ ۾ ڪو فرق ڪونه ٿيندو آهي جيئن "هلي ڪري"، "ماري ڪري" وغيره ۾ آهي.

(1) ماضي معطوفيءَ جو ٻيو نمونو ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ سان "يو" يا "ائو" ۽ "يُو" پڇاڙي ڳنڍيبي آهي. جيئن "هليو"، ("هلئو") يا "هليُون"، "ماريو" (مارئو) يا "ماريون".

اها ڳالهه توجهه طلب آهي ته "يو" وارو نمونو ساڳيو اسم مفعول جهڙو ئي آهي پر جڏهن اسم مفعول بي قاعدي هوندو آهي ته ماضي معطوفيءَ سان ايئن ڪونه ٿيندو آهي، جيئن ڌاتو آهي "ڏس"، ان جو اسم مفعول "ڏٺو" ٿيندو. جڏهن ته ماضي معطوفي وري "ڏسيو" ٿي ويندو. لاڙيا هيٺينءَ سنڌ ۾ اهو نمونو "يو" بدران "يا" ۾ بہ ڏسڻ ۾ ايندو آهي جيئن "پڙيو" جي بجاءِ "بريا" ("پڙيا" جي لاءِ) (جملو نمبر 237)

جيڪڏهن ڪنهن فعل جو ڌاتو "اِ" يا "اِي" جي آوازن سان ٿو ختم ٿئي ته اهي پڇاڙڪي "اِئو" يا "ائون" ۾ ضم ٿي ويندا، جيئن "ڏِ" جو ماضي معطوفي "ڏِئو" يا "ڏيون" ۾ ٿئي ٿو. "پي" جو ماضي معطوفي "پِئو" يا "پئون" ۾ ٿئي ٿو.

هيٺ ڏنل فعل پڇاڙيءَ ۾ آيل حرف صحيح کي ڪيرائي ڀوءِ ٿا ٺهن:

ڌاتو	ماضي معطوفي
ڪَرِ	ڪنيو يا ڪيو، ڪنيُون يا ڪيُون
هَڻ	هنيو يا هيو، هنيو يا هَيُون
ڳـرِ	ڳيو يا ڳِيو، ڳيون يا ڳِيون

ماضي معطوفي زمان حال يا لازمي امر کان سواءِ تمام گهڻ استعمال ٿيندو آهي، جيئن "زال- ٻارَ- کي هيٺن ڏسيو ٿورُئي". ٻيو جملو آهي. "هن- جي ڳالهه ٻڌيو لِڪِ."

(3) ٽيون ماضي معطوفي ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "اِج" يا "اِجي" پڇاڙيءَ لڳندي آهي. "اِجي" متعدي فعل ۾ لڳندي، چاهي ان جو تعلق "آ" يا "اِ" متصل ڦيري سان هجي ۽ "اِج" لازمي فعل سان لڳندي

"مار" "مار-اِجي"

"هل" "هل-اِج"

پڇاڙيءَ جو "اِ" اڪثر ڪري ڪيرايو ويندو آهي ان ڪري "مارجي" ٿيندو.

هيٺ ڏنل مثالن ۾ پهرئين قسم جي ماضي معطوفيءَ جا نمونا آهن جيڪي لفظن ۽ جملن جي فهرست مان ورتا ويا آهن:

الف ـ "اَ" پڇاڙيءَ وارو ڦيرو:

فعل لازمي:

"سمجھ ـ ۾ اچي چوڻ لڳو."

"آءٌ اٿي پنھن ـ جي پيءُ ـ وٹ وڃي چوندوسانس."

فعل متعدي:

"سي جيڪر مان ڪائي پنھن ـ جو پيٺ ڀريان."

"ھي ٻڌي ڪاوڙجي، اندر وڃڻ چگو نہ پاياڻين."

"ٻڌي" (متعدي) "ڪاوڙجي" (لازمي ماضي معطوفي ٽيون قسم)

"آءٌ کھي خوشي ڪريان."

"مون ـ کي ڏسي گھوڙي ـ تي ([1]) لٿو."

ب ـ "اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"جنھن ڊوڙي پاڪڙ پائي کيس چُميو."

"ڊوڙي" (اَ ـ پڇاڙي)، "پائي" (اِ ـ پڇاڙي).

"ھڪڙي پانھي ـ کي ڪوئي پڇياڻين."

"ھڪ ماٺھو گھوڙو ڪاھي پي ـ آيو". (II)

ٻئي نموني جي ماضي معطوفيءَ لاءِ اسان وٽ آھي:

"ھو ھُن وڻ ـ ھيٺ، گھوڙي ـ تي چڙھيو ويٺو آھي." (230)

ٽئين نموني جي ماضي معطوفيءَ لاءِ اسان وٽ آھي "ڪاوڙجي" وارو مٿيون ھڪ مثال.

متعدي مجھول وارو اسم فاعل: (Noun of Agency)

ھن جا ٻہ قسم آھن:

1 ـ پھرئين قسم جا اسم فاعل مصدر جي مفعولي. حالت پٺيان ـ "وارو" لڳائڻ سان ٺھندا آھن. "ھلڻ" جي مفعولي حالت ٿيندي "ھلڻَ" ۽ ان مان اسم فاعل ٺھندو "ھلڻ ـ وارو". ساڳيءَ طرح "ڏيڻ" جي مفعولي حالت "ڏيڻَ" ۽ اسم فاعل "ڏيڻَ ـ وارو".

2 ـ ٻئي قسم جا اسم فاعل "ھارُ" کي مصدر جي مفعولي حالت ۾ ڳنڍڻ سان ٺھندا آھن "ھلڻَ ـ ھارُ" "لکڻَ ـ ھارُ". انھيءَ قسم کي اڪثر ھڪ قسم جو اسم استقبال وارو مفھوم ھوندو آھي، جنھن جي ڪري انھن جي معنيٰ اھا بہ ٿي سگھي ٿي تہ "اھو جيڪو وڃڻ لاءِ تيار آھي" يا "اھو جيڪو ھاڻ لکڻ وارو آھي."

[1] موجوده سنڌيءَ ۾ "تان" (مترجم)

معاون فعل ۽ بنيادي يا پڪا فعل:

(Auxiliary Verbs and Verbs Substantive)

باقاعدي فعل جي گردان بابت ڄاڻڻ کان اڳ اهو ضروري آهي ته فعل جي پڪي حيثيت جي مختلف قسمن بابت ڄاڻ حاصل ڪريون، جن مان ٻين فعلن جي گردانن ۾ مددگار فعلن طور ڪم اچن ٿا:

سنڌيءَ ۾ "To be" ("هئڻ" يا "ٿيڻ") واري معنيٰ جا ٽي فعل آهن، جيڪي معاون يا مددگار فعلن طور ڪم ايندا آهن. اهي آهن: "ٿو"، "آهيان" (I am) ۽ "هئڻ" (To be) پهريان به صرف زمان حال ۾ ٿيندا آهن پر ٽيون سيني هنڌ ٿيرو کائي ٿو. "ٿو" ضمير خالص سان ڪونه بدلبو آهي پر ان جي جنس ۽ عدد سان بلڪل ائين ٿي بدلبو آهي جيئن هنديءَ ۾ "ٿا" ڦرندو آهي، جنهن جو مطلب "هو" آهي، جنهن ۾ زمانو ماضي آهي.

اهڙيءَ طرح ان جو گردان هيئن ٿيندو: مذڪر واحد- "ٿو"، جمع "ٿا"؛ مونث واحد "ٿي" جمع "ٿيون". هي فعل زمان حال ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو آهي ۽ انهيءَ مقصد لاءِ ان ۾ زمان مضارع جي پويان يا اڳيان لڳايو ويندو آهي، پر جيڪڏهن جملو فعل سان شروع ٿيندو هجي ته پوءِ اهو صرف پڇاڙيءَ ۾ لڳندو. اهڙيءَ طرح مضارع "هلان" مان زمان حال مذڪر ۾ "هلان- ٿو" يا "ٿو- هلان" بڻي نهندا ۽ مونث ۾ "هلان- ٿي" يا "ٿي- هلان" نهندا.

اصل ۾ اهو ڏسي سگهجي ٿو ته اهو "ٿو" هڪ صفت آهي، جيڪا بلڪل ائين ٿي ڦرندي آهي جيئن "رکو"، جنهن جو گردان اڳ ۾ ڪٿي ٻڌائي آيا آهيون. ان جي مفعولي صورت "ٿي" عام طور ماضي مدامي (habitual) ٺاهڻ ۾ ڪم ايندي آهي، ۽ انهيءَ مقصد لاءِ ان کي زمان ماضيءَ جي اڳيان يا ڪڏهن پٺيان به لڳائبو آهي. اهڙيءَ طرح ماضي "هليُس" مان "ٿي- هليُس" يا "هليُس- ٿي" ماضي مدامي استمراري ٺهندو.

"آهيان" فعل هڪ پڪو فعل به آهي ته هڪ مددگار يا معاون فعل به آهي. معاون فعل جي حيثيت ۾ ان کي اسم حاليه سان ملائي، زمان حال مدامي ٺاهبو آهي ۽ اسم مفعول سان ڳنڍي زمان ماضي قريب ٺاهبو آهي. اهڙيءَ ريت اسم حاليه "هلندو" مان حال مدامي ٺهندو "هلندو آهيان" ([1] جڏهن ته اسم مفعول "هليو" مان ماضي قريب "هليو آهيان" ٺهندو. ([2] اهو ضمير ۽ عدد سان ڦرندو پر جنس سان ڪونه ڦرندو. اهڙيءَ طرح اهو هنديءَ جي "هون" (I am) جي برابر آهي. ان جو ڦيرو هيئن ٿيندو.

جمع	واحد
آهيون/آنهيون	1 ـ آهيان/آنهيان
آهيو/آهيو	2 ـ آهين/آنهين
آهِن/آنهن	3ـ آهي/آنهي

[1] سنڌي گرامر ۾ اها ترڪيب "زمان حال مدامي" چئبي پر گريئرسن ان کي ماضيءَ جو زمان habitual لکيو آهي.

[2] سنڌي گرامر ۾ اها ترڪيب زمان ماضي قريب ۽ انگريزيءَ ۾ Present Perfect tense سڏبي آهي. (مترجم)

"آن" ۾ موجود گھٽو يا نڪائون آواز مرضيءَ موجب ڇڏي به سگھجي ٿو ۽ ايئن "آهيان"، "آهين" به چئي سگھون ٿا. اهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته ضمير حاضر جمع ۽ ضمير غائب واحد ۾ جيڪو "آ" آهي، ان ۾ نڪ مان گھٽو آواز نٿو ڪڍجي. جيڪڏهن ان ڪان اڳ ۾ ناڪاري لفظ "نه" اچي ته پوءِ اهو ان ۾ ضم ٿي ويندو آهي، جيئن "نه آهي" بدران "ناهي" ٿئي ٿو. ساڳيءَ طرح "ڪونه" ۽ مونث ۾ "ڪانه" ۽ "ڪي نه" سان گڏجي "ڪونهي"، "ڪانهي" ۽ "ڪينهي" ٺهن ٿا. لاڙ يا هيٺين سنڌ ۾ ان فعل مان "هه" جو اچار ڪيرائڻ جو لاڙو آهي. اهڙي طرح اسان کي هيٺيون صورتون ملن ٿيون.

جمع	واحد
آيون	1ـ آيان
آيو	2ـ آئين
آهن	3ـ آهي

فعل "هئڻ" (to exist, to be وجود رکڻ) کي يڪو گردان حاصل آهي. صرف مکيه جزا ۽ اهي زمان جيڪي مددگار طور ڪم اچن ٿا هتي ڏجن ٿا. ٻين زمانن ۾ ڪي به ڏکيائيون ڪونه آهن.

امر واحد حاضر ـ "هُئُه"، "هو" يا "هُج" ڏاتو: "هو"

مصدر ـ "هئڻُ"، "هجڻُ"

اسم حاليه ـ "هوندو" (هُئندو" لاءِ)

اسم مفعول ـ "هُئو" يا "هو" جمع "هئا" يا "ها" مونث "هُئي" جمع "هيون".

ماضي معطوفي ـ هوئي، هُجي

زمان مضارع ـ "هُئان" "هجان"

جمع	واحد
هُئون/هُجون	هُئان/هُجان
هوهُئو هُجو	هُئين/هجين/هئين/هُجين
هُئن، هون، هُجن	هئي، هجي

زمان مستقبل ـ "هوندس"

جمع		واحد	
مونث	مذڪر	مونث	مذڪر
هُوندئونسين/هُو نديونيسن	هونداسين/سون	هونديس/هوندئس	1ـ هُوندُس
هُوندئون/هُونديون	هوندئو/هوندو	هوندينءَ/هونديئنءَ	2ـ هُوندين
هُوندِئُون/هُوندِيون	هوندا	هوندي	3ـ هُوندو

لاڙيا هيئينءَ سنڌ ۾ ضمير حاضر جمع مذڪر ۾ "هوندا" بہ ٿي سگهي ٿو.

زمان ماضي ـ "هوس" وغيره

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
هوسِ	هُيس	هئاسين/هاسين/سون	هُيونسين/سُون
هُئين	هُيَنءَ/هُئينءَ	هُئئو/هُئو	هُيون
هُئو/هو	هُئي/هي	هُئا/ها	هُيون

لاڙيا هيئينءَ سنڌ ۾ ضمير حاضر واحد مذڪر ۾ "هوئين" ۽ جمع ۾ "هئا" بہ ٿي سگهي ٿو.

ٻيا زمان مٿي ڏنل نمونن مطابق قاعدي موجب نهندا آهن ۽ ان ۾ ڪا بہ مشڪل پيش ڪانہ ايندي آهي.

هڪ ٻيو بہ پڪو فعل آهي "ٿيڻ" (to become) جيڪو پڻ هميشہ ڦيرو ڪائي ٿو ان جا مکيہ حصا هيٺ ڏجن ٿا:

امر واحد حاضر .... "ٿيءُ"

ڌاتو.................................... "ٿي"

مصدر .... "ٿيڻ"

اسم حاليہ .... "ٿيندو" (ٿيئندو لاءِ)

اسم مفعول/ماضي مطلق ...... "ٿيو"

ماضي معطوفي .... "ٿي" (ڪري)، ٿيو

زمان مضارع

واحد	جمع
1ـ ٿيان	ٿيُون
2ـ ٿئين/ٿِين	ٿئو
3ـ ٿئي	ٿئِين/ٿِين

زمان مستقبل

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
1ـ ٿيندُسِ	ٿيندئسِ/ٿينديَس	ٿينداسين/سون	ٿيندئون سين/سون/ٿينديئونيس
2ـ ٿيندين	ٿيندينءَ/ٿيندئين	ٿيندؤ/ٿيندو	ٿيندئون/ٿينديون
3ـ ٿيندو	ٿيندي	ٿيندِا	ٿيندئون/ٿينديون

زمان ماضي

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
ٿيس	ٿِيس	ٿياسين/سون	ٿئونسين/سون
ٿئين	ٿينءُ/ٿيئن	ٿيئو	ٿِئون
ٿِئو	ٿِي	ٿِئا	ٿِئون

لاڙيا هيلينءُ سنڌ ۾ ضمير حاضر جمع مذڪر ۾ "ٿيا" بہ ٿي سگهي ٿو. ٻيا زمان مٿي ڏنل مثالن وانگي باقاعدي نهن ٿا، ۽ انهيءَ ۾ ڪا ڏکيائي پيش نٿي اچي. سموري ڦيري ۾ "ٿِي" فعل کي "ٿي" بہ ڪڏهن ڪڏهن اچاريو آهي. مختلف نمونن مان مختلف پڪن فعلن جا هيٺان مثال چونڊيا ويا آهن:

"انهي لائق نہ آهيان"

"ماڇي آهيان" (II)

"تون تہ هميشہ مون۔ وٽ ٿي آهين."

"ڪير آهين؟" (II)

"سو هاٿي جِئو آهي."

"نارو شاهہ۔ ڪان ميلُ پنڌُ اوري آهي."

"هينئر مون۔ وٽ۔ ڪي نہ آهن."

"سوبراج۔ وٽ نوڪر هوس."

"هيءُ مُنهن۔ جو مُئو هو."

"سرهو ٿئڻ اسان واجب هو."

"وڏو پٽ ٻنيءَ۔ مان ٿِي."

"اٿڪل بہ مهينہ ٿيندا."

"پوءِ اٿڪل پندرنهَن سورنهَن ڏينهَن ٿيندا." (II)

معروف فعل (The Active Verb):

اڳيان ايندڙ صفحن ۾ معروف فعل جو گردان ڏنو ويو آهي. نموني طور ڪنيل فعلن ۾ آ۔ واري متصل پڇاڙيءَ واري ڦيري لاءِ "هل"، ڌاتو ڪنيو اٿئون. اِ۔ متصل پڇاڙيءَ واري ڦيري لاءِ "مار" ڌاتو ڪنيو اٿئون. جيتري قدر مقرر زمانن جي ڳالهہ آهي تہ گردان رڳو بنيادي زمانن ۾ اسم حاليہ مان ٺهيل زمانن کان مختلف ٿيندا آهن. اسم مفعول مان ٺهيل زمان گردانن موجب ڪونہ هوندا آهن بلڪ انهيءَ ڪري فرق رکندا آهن جو فعل يا تہ متعدي هوندو آهي يا لازمي. ان ريت اهڙن اسم مفعول وارن زمانن ۾ ڌاتو "هل" کي لازمي فعل جي مثال طور ۽ "مار" کي متعدي فعل جي مثال طور استعمال ڪنداسين.

اسين سڀ کان اڳ ۾ ڌاتو مصدر ڪردنت (يا اسم مشتق) ۽ ٻيون غير مقرر صورتون ڏينداسين پوءِ مقرر زمانن تي ايندا سين. اهي ٻويان ٻن گروهن ۾ ورهايل آهن. پهرئين ۾ زمان سڌو سنئون ڌاتوءَ مان ٺهندا آهن، ان ڪري انهن کي

بنيادي (radical) زمان چئبو آهي. ٻئي گروهه ۾ اهي زمان اچي ٿا وڃن جيڪي ڪردنتن مان نهندا آهن. ان ڪري اُهي ڪردنتي زمان (participle tenses) سڏبا آهن. ڪردنتي زمان وري ٻن گروهن ۾ ورهايل آهن، جن مان هڪڙا اسم حاليه ۽ ٻيا اسم مفعول مان نهيل آهن.

صورت جي فرق موجب گردان جو سرشتو ساڳيو هنديءَ سان نهڪندڙ آهي پر هتي ڪي اهڙا واڌو زمان آهن جيڪي هن ٻوليءَ ۾ ڪونه آهن. ۽ هڪ هندي زمان - زمان ماضي شرطيه (Past conditonal) سنڌيءَ ۾ ڪتل آهي.

اڻ مقرر صورتون (Non_Finite forms)

(هنن ۾ "اِ" واري متصل ڦيري جون صورتون صرف ان وقت ڏنيون ويون آهن، جڏهن اُهي "آ" واري ڦيري کان جدا يا مختلف هجن.)

	اَ- وارو گردان	اِ- وارو گردان
ڌاتو	هل	مار
مصدر	هلڻُ	......
اسم حاليه	هلَندو	مارِيندو
اسم مفعول	هلئو/هليو/هليلُ	....

مجهول اسم استقبال:

"مارڻو" (بس هاڻ مارڻ وارو.) اهو ٻنهي قسم جي گردانن ۾ ٿيندو آهي پر صرف متعدي فعلن ۾.

ماضي معطوفي (ڳنڍيندڙ ڪردنت)

هلي (ڪري)	ماري
هليو/هليون	.....
هلِج/هليج (لازمي)	مارِجي/مارجي
	(يا ڪنهن به گردان جو متعدي فعل)

متعدي مجهول جو اسم فاعل

هَلڻ وارو	(جيڪو هلڻ وارو هجي)
هلڻَ هارُ	....

بنيادي زمان

هڪ ڌاتوءَ مان ٽي زمان نهي سگهن ٿا، امر، مضارع ۽ حال. انهن مان هر هڪ پنهنجي "آ" يا "اِ" متصل پڇاڙيءَ موجب ڦرندو آهي.

امر جو گردان هن ريت ٿيندو آهي:

"اَ" متصل پڇاڙي	"اِ" متصل پڇاڙي
ضمير حاضر واحد- هلُ	مارِ
ضمير حاضر جمع- هلو	مارِئو/ماريو/ماريهو

هينان فعل پنهنجا امر بي قاعدي ٺاهيندا آهن:

ڌاتو	ضمير حاضر واحد ـ امر
"ويهہ"	"ويهہُ"
"اچ"	"اچُ" يا "آءِ"
"وڃ"	"وڃُ" يا "واءِ"
"ڏِ"	"ڏي"
"نِ"	"ني"
"هو"	"هوءِ" يا "هو"

هڪڙو احترام واروامر (امر نيازي)، ڌاتوءَ ۾ "اِڄ"، "اِيڄ" يا "اڄُ" ملائي، امر واحد ٺاهبو آهي. اهو ٻنهي قسم جي گردانن لاءِ ساڳيو آهي سواءِ ان جي، جو آخر ۾ ايندڙ "اِڄُ" پڇاڙي گهٽو ڪري "آ"ـ پڇاڙي واري گردان ۾ ڏسبي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن ٻئي قسم ۾ بہ ٿيندي آهي. جمع جا ڪيترائي روپ آهن جيئن هتي ڏنا ويا آهن:

واحد حاضر ـ هلِج، هليِج، هلجُ (امر نيازي)

جمع حاضر ـ هلِجو هِلجا، هِلجاءِ، هلجاهہ هلجاءِ
هلجاهُہ هلجاءِ يا هليجو هليجا
هليجاءِ، هليجاهہ، هليجاهُہ يا
هليجاءِ ـ

اهي صورتون هلجا (هليجا) وغيره احترامي آهن.

جيڪڏهن ڪنهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اِ" يا "اِي" هجي تہ پويان ڳنڍجندڙ پشتي جو شروعاتي "اِ" آواز ختم ٿي ويندو جيئن ڌاتو "ڪہ" احترام واري يا امر نيازي ۾ ٿيندو "ڪِج". ڌاتو "ٿِي" ساڳي طرح ٿي ويندو "ٿِج" يا "ٿِيج". هن زمان ۾ "ڪر" ڌاتو بي قاعدي آهي. ان ڪري ان جو امر نيازي "ڪِج" يا "ڪَج" ٿيندو.

زمان مضارع (The Old Present):

جيئن نالي مان ظاهر ([1]) آهي تہ ان ۾ اصل ۾ زمان حال ڏيکارڻ واري سگهہ هئي جيڪا ڳالهہ موجوده دؤر ۾ قائم نہ رهي آهي، صرف پهاڪن ۽ شاعريءَ ۾ اها نظر اچي ٿي. اڄڪلهہ عام استعمال ۾ بين هندستاني ٻولين جيان عموماً ان ۾ زمان حال شرطيہ وارو زور آهي. ڪڏهن ڪڏهن ان ۾ مستقبل سان پڻ لاڳاپو نظر اچي ٿو جيئن ڪشميريءَ ۾ هميشہ ٿيندو آهي. جيئن هن جملي ۾ آهي "هتِ هُنَ ـ ڪي ڪوئيان." ان زمان جو گردان ٿيندو.

---

[1] زمان مضارع کي گريئرسن (Old Persent) لکيو آهي ان ڪري وضاحت ۾ ان کي پراڻو 'زمان حال' ڄاڻائي ٿو.

زمان مضارع

آ- گردان		اِ- گردان	
واحد	جمع	واحد	جمع
1- هَلان	هَلُون	ماريان	مارِيُون
2- هلئين/هلين	هلو	مارِيين/مارئين/مارين	ماريو
3- هَلي	هَلَن	ماري	مارِن/مارِين

ٻين فعلن کي هن زمان ۾ ڦيرائڻ مهل هيٺين اصولن تي هلڻ گھرجي:

"آ" پڇاڙي وارو متصل ڦيرو:

(1) جيڪي ڌاتو پنهنجا سُر (حرف علت) مصدر ۾ ڇوٽا ڪري ڇڏيندا آهن، اُهي زمانن ۾ بہ ايئن ڪندا. جيئن "پِي" جو مصدر "پيئڻُ" آهي، مضارع "پِئان" ٿيندو. "ٻُو" جو مصدر "ٻُئڻ" آهي، مضارع ٻُئان" ٿيندو. "رو" جو مصدر "رُئڻ" نهندو. پر شاعريءَ ۾ اڪثر ڊگھي سر کي قائم رکيو ويندو آهي خاص ڪري ضمير غائب واحد ۾، مثلاً: "رُئي" بدران "روئي".

(2) اهڙا "آ" يا "اِ" پڇاڙين وارا ڌاتو جيڪي "و" (يا "ي") جو آواز مصدر ۾ وجهندا آهن، زمان ۾ بہ ايئن ئي ڪندا. پر اهو صرف تڏهن ٿيندو آهي جڏهن پڇاڙيءَ جي منهن ۾ "آ" هجي جيئن ضمير متڪلم واحد واري "آن" ۽ ضمير غائب جمع واري "آن" آهن، گھڻو ڪري اُهي ضمير غائب واحد ۾ ڪونہ ٿين. اهڙيءَ طرح ڌاتو "پَہ" جو مصدر "پَوَڻُ" آهي. ان زمان ۾ "پوان" (متڪلم وارو) ۽ "پوِن" (غائب جمع) ۽ "پوي" يا "پئي" (غائب واحد) ٿيندا آهن. "چئي" يا "چوَي" کي گھڻو ڪري "چي" بہ ڪندا آهن (جنهن جي معنيٰ ٿوري مختلف بہ آهي (Says he)

(3) هن گردان وارا ڌاتو جيڪي "آ" تي ختم ٿيندا آهن، اهي "آن"، "اون" ۽ "او" ڳنڍڻ کان اڳ ۾ "يَ" وجهندا آهن، جيئن "ٻڍا- ي- آن" (ٻڍايان (I may become old) "ٻڍا- ي- اون" (ٻڍايون (we may become old) "ٻُڍا- ي- او" (ٻڍايو (you may become old).

ضمير غائب جمع "اِن" تي ختم ٿيندو آهي، "اَن" تي نہ. ڌاتو "کا" يا "کہ" جو مصدر آهي "کائِڻ" اهو "کايان" جي بدران "کان" ٿيندو.

(4) جيڪڏهن ڌاتوءَ جو پڇاڙڪو سر "اُ" آهي يا مصدر ۾ ايئن ٿئي ٿو يا وري ڌاتوءَ جي آخر ۾ "اَ" آهي جنهن جي ڪري ضمير غائب جمع ۾ آوازي سهنج لاءِ "و" وجھي ٿو تہ پوءِ "اُئِن" يا "آوَن" تبديل ٿي "اُون" بنجي ويندو جيئن ڌاتو "رو" جو مصدر "رُئڻُ" آهي انهي مان "رُئِن" يا "رُونِ" نهن ٿا (ضمير غائب جمع ۾). "پہ" جو مصدر "پَوَڻ" انهيءَ مان "پَوِنِ" يا "پُونِ" نهندا.

(5) جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "اِ" يا "اِي" هجن تہ ساڳئي قسم جي تبديلي ضمير حاضر واحد ۽ ضمير غائب جمع ۾ ايندي اهڙيءَ ريت ڌاتو "ڏِ" - مصدر "ڏِئڻ" مان "ڏئين" يا "ڏين" (حاضر واحد ۾) ۽ ڏِئِنَ" يا "ڏِين" (غائب جمع ۾)

"اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

(1) هن ۾ "ي" جي جاءِ تي جتي ڪٿي "اِئہ" وجھي سگھجي ٿو جيئن "ماريان" بدران "مارِئان" ۾ ٿئي ٿو.

(2) ڌاتو "ڪر" جو ضمير غائب- جمع ۾ باقاعدي ڦيرو "ڪرِن" ٿئي ٿو پر بي قاعدي طور "ڪِن" يا "ڪَن" بہ نهن ٿا.

زمان حال ٺاهڻ لاءِ معاون فعل "ٿو" کي موزون ضمير خالص (شخصي) سان لڳندڙ مضارع جي اڳ يا پٺ ۾ جوڙيو آهي. جيئن اڳ ۾ ئي سمجهايو ويو آهي ته جيڪڏهن فعل جملي جي شروع ۾ هوندو ته پوءِ اهو "ٿو" ان جي پويان ايندو نه ته ٻيءَ صورت ۾ اهو مکيه فعل جي اڳيان يا پويان اچي سگهي ٿو. اهو "ٿو" فاعل جي جنس ۽ عدد سان ڦري ٿو پر ضميرن سان نٿو ڦري. مذکر جمع "ٿا" اٿس ۽ مونث واحد "ٿي" جنهن جي جمع "ٿِئون".

مثال طور:

"ٿو هَلان"	يا	" هَلان ٿو"
"ٿي هَلان"	يا	" هَلان ٿي"
"ٿا ماريون"	يا	"ماريون ٿا"
"ٿئون ماريون"	يا	"ماريون ٿئون"
"ٿو هلي"	يا	"هلي ٿو"
"ٿي ماري"	يا	"ماري ٿي"

اهڙيءَ طرح ٻين ضميرن سان هلندو ويندو.

جيئن اڳ ۾ چيوسين ته مضارع پنهنجي سر بنا "ٿو" استعمال ڪرڻ جي به ڪڏهن ڪڏهن زمان حال جي معنيٰ ۾ ڪم آڻبو آهي، خاص ڪري ٻهاڪن ۽ شاعريءَ ۾.

ڪڏهن وري "ٿو" جي بدران "پيٺو" به استعمال ٿيندو آهي جيڪو "پئوڻُ" جو اسم مفعول آهي، جنهن جو مطلب ڪنهن ڪم جي مستقل جاري هئڻ ڏانهن اشارو ڏيڻ آهي. جيئن (لاڙي لهجي ۾ جملو نمبر 228 ۾ آهي) "هُو مالَ- کي پيٺو چاري". اهو آهي ته زمان حال استمراري جيڪو عام طور زمان حال سڏبو آهي.

مشتق يا ڪردنتي زمان (Participial Tenses):

جيئن هنديءَ ۾ ٿيندو آهي، ايئن ئي اسم حاليه ۽ اسم مفعول پنهي يا ته معاون فعل سان گڏ يا ان کان سواءِ به ڪم آڻبا آهن. جنهن سان ڪردنتي زمان ٺهندا آهن. هنديءَ ۾ زمان ماضي شرطيه ٺاهڻ لاءِ صرف اسم حاليه ڪم آڻيندا آهن جيئن "مين چلا" (I went) ۾ آهي. سنڌيءَ ۾ اسم حاليه سان ايئن ڪونهي. ڪنهن معاون فعل کان سواءِ اسم حاليه مان زمان مستقبل اشارو (indicative) ٺهندو آهي. ماضي شرطيه نه ۽ اهڙي حالت ۾ ان سان ضميري پڇاڙيون لڳنديون. جيڪي فاعلي حالت واريون هونديون آهن. ته جيئن ضمير (شخص) ڏانهن اشارو ٿئي. سنڌيءَ ۾ ماضي شرطيه ظاهر ڪرڻ لاءِ هلندڙ يا ماضي استمراري(Imperfect)، ماضي (past) ۽ ماضي بعيد (past perfect) جو ذريعو استعمال ڪندا آهن.

ٻئي طرف هنديءَ وانگر صرف اسم مفعول کي استعمال ڪري زمان ماضي ٺاهيندا آهن. ان کان سواءِ جيڪڏهن ضرورت پوي ته عام طرح ضميري پڇاڙيون پڻ ڳنڍيندا آهن. لازمي فعل فطري طور فاعلي حالت جون پڇاڙيون لڳائيندا آهن. ۽ ايئن ئي متعدي فعلن جا اسم مفعول (جيڪي مجهول جي معنيٰ رکندا آهن) پڻ ڪندا آهن. جيڪڏهن انهن کي مجهول ڪري ڪم آڻجي ته .... اهڙيءَ طرح سان "هليو"- "هليس" (متڪلم) "ماريو"- "ماريَس" (متڪلم مجهول). جيڪڏهن اسين چاهيون ته ڪنهن متعدي فعل جي اسم مفعول کي معروف جي صورت ۾ استعمال ڪريون ته پوءِ اسان کي فاعل کي مجهول واري حالت فاعلي ۾ رکڻو پوندو يا وري ساڳيءَ حالت جي ضميري پڇاڙي استعمال ڪرڻي پوندي. جيئن "مون ماريو" يا "مارئِم" ۾ آهي. هن وقت اسين صرف فاعلي حالت جي ضميري پڇاڙين جي ڳالهه ڪنداسين. پوءِ واري سان ٻين حالتن جي ضميري پڇاڙين جو ذڪر اڳتي ڪيل آهي. جتي اهو پڻ معلوم ٿيندو ته ڪردنتن جي پڇاڙين ۾ لڳندڙ

پشتن سان انهن ۾ ڪهڙيون تبديليون اچن ٿيون. هتي هڪ نڪتي تي ڌيان جي ضرورت آهي. ضمير غائب جون ڪي بہ فاعلي پڇاڙيون ڪونہ ٿينديون آهن. ان ڪري ڪردنت سان ڪابہ ڪانہ ڳنڍبي آهي ۽ هنديءَ وانگي هتي بہ ٻنهي زمانن جا ضمير غائب واحد خالي ڪردنتن تي مشتمل آهن.

اسم حاليہ مان ٺهندڙ زمان

زمان مستقبل

اسم حاليہ ۾ حالت فاعليءَ واريون ضميري پڇاڙيون ڳنڍڻ سان زمان مستقبل ٺهندو آهي. اسم حاليہ گردان جي مطابق مختلف هوندو آهي، ۽ عدد ۽ جنس سان ڦرندو آهي.

اسم حاليہ هن ريت آهن:

"آ" متصل پڇاڙيءَ وارو ڦيرو ـ مذڪر واحد ـ "هلندو" ، جمع "هلندا".

مونث واحد "هلندي"، جمع "هلنديون".

"اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو۔ مذڪر واحد ـ "ماريندو" ، جمع "ماريندا"

مونث واحد "ماريندي"، جمع "ماريندئون".

زمان مستقبل جو گردان هن طرح ٿيندو:

"آ" ـ پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
1ـ هلندُسِ	هلندئسِ/هلنديسِ	هلنداسين/سون	هلندئون سين/ هلنديون سين/سون هلندئون/هلنديون
2ـ هلندين	هلنديءَ، هلنديئن	هلندوَ/هلندو	هلندئون/هلنديون
3ـ هلندو	هلندي	هلندا	

لاڙيا هيليءَ سنڌ ۾ ضمير حاضر جمع مذڪر لاءِ "هلندا" بہ ٿيندو آهي.

"اِ" متصل پڇاڙيءَ وارو ڦيرو:

واحد مذڪر "ماريندُسِ" مونث "ماريندئس" يا "ماريندِيَسِ" وغيره وغيره. ساڳيو "آ"ـ گردان وانگي ٿيندو.

زمان حال مدامي:

زمان حال مدامي ٺاهڻ لاءِ مکيہ فعل جي اسم حاليہ ۾ فعل "آهيان" ڳنڍيو آهي. ڪردنت (اسم مشتق) بهرحال عدد ۽ جنس موجب ڦرندو آهي.

"آ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
هلندو آهيانِ	هلندي آهيان	هلندا آهيون	هلندئون آهيون
هلندو آهين	هلندي آهين	هلندا آهيو	هلندئون آهيو
هلندو	هلندي آهي	هلندا آهن	هلنديون آهن

"اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"ماريندو آهيان" کان شروع ٿي ساڳئي نموني ڦيرو ٿيندو ويندو جيئن "آ" واري- ڦيري ۾ ٿيو. پنهي صورتن ۾ معاون فعل مناسبت سان استعمال ٿيندو آهي.

ماضي مدامي ٺاهڻ لاءِ "هوس" جو گردان ٿيندو جيڪو "هُئڻ" جو زمان ماضي آهي، ۽ اسم حاليہ سان ان جو گردان هيٺينءَ ريت ٿيندو.

"آ" پڇاڙي وارو متصل ڦيرو:

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
1_ هلندو هوس	هلندي هُئسِ	هلندا هئاسين/سون	هلندئون هيون سين/سون
2_ هلندو هُئين	هلندي هئينءَ	هلندا هُئو	هلندئون هيون
3_ هلندو هو	هلندي هئي	هلندا هئا	هلنديون هيون

"اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"ماريندو هوس" کان شروع ڪري، ساڳئي "اِ" جي گردان واري نموني ڦيرو ايندو ويندو. معاون فعل جو استعمال موقعي جي مناسبت سان ٿيندو ويندو.

زمان حال متشڪي ([1]) (Durative Future)

هن زمان ٺاهڻ لاءِ اسم حاليہ سان "هئڻ" جو مستقبل "هُوندس" گڏي پوءِ صرف "هوندس" جو گردان ڪبو اهڙيءَ ريت ضمير متڪلم واحد مذڪر لاءِ ٿيندو "هلندو هوندُسِ"، مونث لاءِ "هلندي هوندئس"، مذڪر جمع "هلندا هونداسين"، ۽ مونث جمع "هلنديون هوندئوسين". اهڙيءَ طرح "هلندُسَ" وانگي "هوندس" جو ڦيرو ٿيندو ويندو، ان ڪري هتي سمورو نقشو ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. ساڳئي نموني "اِ" پڇاڙي واري متصل ڦيري ۾ بہ ٿيندو.

[1] سنڌيءَ ۾ "مستقبل مدامي" واري اصطلاح بدران "زمان حال متشڪيءَ" جو اصطلاح پراڻن وياڪرڻين استعمال ڪيو آهي. ڏسو ڀيرو مل جو "وڏو سنڌي وياڪرڻ" ص 130 (مترجم)

زمان حال متشڪي شرطيه [1] (Durative Present Subjunctive)

هي زمان ٺاهڻ لاءِ "هئڻ" جو مضارع "هئان" اسم حاليه سان ڳنڍيو آهي. "آ" پڇاڙي واري ڦيري جو خاڪو هن ريت آهي.

اَ ـ گردان

واحد		جمع	
مذڪر	**مونث**	**مذڪر**	**مونث**
هلندو هُئان	هلندي هُئان	هلندا هون	هلندِئون هون
هلندو هئين	هلندي هُئين	هلندا هئو	هلندئون هئو
هلندو هُئي	هلندي هُئي	هلندا هئِن	هلندِئون هُئن

ساڳيءَ طرح اِ ـ سان ٿيندو. ٻنهي ڦيرن ۾ موقعي جي مناسبت سان معاون ايندا.

اسم مفعول مان ٺهندڙ زمان:

اسم مفعول مان ٺهندڙ زمانن ۾ "آ" ۽ "اِ" متصل پڇاڙين وارن فعلن جي ڦيرن ۾ ڪوبه فرق ڪونهي. ٻئي طرف چاڪاڻ ته متعدي فعلن جا اسم مفعول مجهول واري معنيٰ رکندا آهن اُن ڪري جڏهن معروف واري معنيٰ ۾ استعمال ڪيا آهن ته انهن فعلن جا فاعل انهن زمانن ۾ حالت فاعلي متعدي مجهول ۾ رکڻ گهرجن. بلڪل ايئن ئي جيئن هنديءَ ۾ ٿيندو آهي. بهرحال هنديءَ جي برعڪس اهڙا اسم مفعول پنهنجي اصلوڪي مجهول معنيٰ ۾ به استعمال ڪري سگهجن ٿا. پوءِ انهن جو ڦيرو بلڪل لازمي فعلن جهڙو ٿيندو. اسم مفعول هيٺين ريت ٿين ٿا.

لازمي فعل. مذڪر واحد "هليو" جمع "هلئا" مونث واحد "هلي" جمع "هلئون"

متعدي فعل مذڪر واحد "مارئو". جمع "مارئا". مونث واحد "ماري". جمع "مارِئون".

جيئن اڳ ۾ چيوسين ته هنن سڀني ۾ "ئـ" جي بدران "يـ" به وجهي سگهجي ٿي جيئن "هليو" ۾ آهي.

لازمي زمان ماضي ٺاهڻ لاءِ اسم مفعول ۾ حالت فاعليءَ واريون ضميري پڇاڙيون ڳنڍيبيون آهن. جيئن ته ضمير غائب لاءِ حالت فاعليءَ جون ضميري پڇاڙيون آهن ئي ڪونه. ان ڪري هن کي ضميري پڇاڙين کان سواءِ آڻبو آهي. انهيءَ زمان جو ڦيرو هن طرح آهي:

واحد		جمع	
مذڪر	**مونث**	**مذڪر**	**مونث**
هلئس	هلئي	هلئاسين/سون	هلئون سين/سون
هلين	هلينءَ ـ هليئن	هلئو/هلئو	هلئون
هلئو	هلي	هلئا	هلِئون

[1] "زمان حال متشڪي" جو اصطلاح هن زمان لاءِ به سنڌيءَ ۾ موجود آهي فرق ظاهر ڪرڻ لاءِ "شرطيه" جو واڌارو ڪيو ويو آهي.
(مترجم)

سمورين جاين تي "ئـ" بدران "يـ" وجهي "هليس" وغيره ڪري سگهجي ٿو. لاڙ يا هيٺينءَ سنڌ ۾ ضمير حاضر جمع مذڪر ۾ "هلئا" ٿيندو آهي. ساڳئي تر ۾ "وئو" مان "وئس" "وئـن" (تون وئين) وغيره به ٿيندو آهي. باقي ٻيا سڀ زمان قاعدي موجب هوندا آهن.

ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ڪو متعدي فعل مجهول وانگر استعمال ٿيل هجي ته پوءِ "مارئُس"، "مارئَس"، "مارئاسين"، "مارئون سين" وغيره ٿيندا. اهي صورتون وري ان وقت بحث هيٺ ايندئون جڏهن مجهول فعلن تي ايندا سين.

جيڪڏهن اسين ڪو متعدي فعل ماضيءَ ۾ استعمال ڪرڻ چاهيون ته اسان کي ساڳيو هنديءَ وارو طريقو اختيار ڪرڻو پوندو يعني فاعل کي مجهول واريءَ حالت ۾ رکبو ۽ مفعول کي فاعلي حالت ۾. جنهن سان اسم مفعول عدد ۽ جنس موجب ڦيرو کائيندو ويندو. جيئن "مون ڇوڪري ماري" (معنيٰ ته "ڇوڪريءَ مون کان مار کاڌي) يا مون ڇوڪريءَ کي ماريو) يا وري هنديءَ وانگر ٿي مفعول کي حالت مفعولي ثانيءَ ۾ رکي ڇڏبو. جنهن سان اسم مفعول هميشه مذڪر واحد ٿي ٿيندو آهي. جيئن "مون ڇوڪريءَ کي ماريو" ۾ آهي. ان ۾ "مون پاران ماريو ويو ڇوڪريءَ کي" جو اصل مفهوم "مون ڇوڪريءَ کي ماريو" ٿي آهي. جيڪڏهن فاعل ۽ مفعول ضمير خالص (شخص) آهن ته انهن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هميشه ڪانئ ڪا مناسب ضميري نشاني ڪم ايندي آهي. جن جي باري ۾ پوءِ ذڪر ڪنداسين. في الحال اسين فعل متعديءَ جي زمان ماضيءَ ۾ بنا ضميري پڇاڙين جي ڦيرو ڏسنداسين. اهڙيءَ ريت هيٺ خاڪو ڏجي ٿو.

(struck by me **مون ماريو يا مون کان ماريو ويو** I struck)

واحد مفعول: مذڪر مفعول		واحد مفعول: مونث مفعول		جمع مفعول: مذڪر مفعول		جمع مفعول: مونث مفعول	
مون		مون		مون		مون	
تو		تو		تو		تو	
هنَ	ماريو	هنَ	ماري	هنَ	مارئا	هنَ	مارئون
آسان		سان		آسان		آسان	
آهان		آهان		آهان		آهان	
هُن		هُن		هُن		هُن	

جيڪڏهن مفعول کي مجهولي حالت ۾ "کي" سان استعمال ڪبو ته "ماريو" سيني هنڌ ٿيندو پوءِ پڇلي مفعول جي جنس، عدد ڪهڙا به هجن.

ماضي مدامي (Habitual Past)

سنڌيءَ ۾ خاص قسم جو ماضي جاري يا مدامي هوندو آهي جيڪو ماضيءَ ۾ "ٿي" ڳنڍڻ سان ٿيندو آهي. "ٿي" اصل ۾ معاون فعل "ٿو" جي مفعولي صورت هوندي آهي. زمان ماضي ته ساڳيو مٿئين نموني ڦرندو باقي "ٿي" سموري گردان ۾ ڪوته بدلبو اُن ڪري اُن زمان جو خاڪو ڏيڻ غير ضروري ٿيندو بس جي ڪجهه ضروري آهي ته اُهو ته زمان ماضيءَ جي صحيح صورت ڪٺي، اُن ۾ "ٿي" ملائجي. جيئن: "هلئُس ٿي" (مذڪر) يا "هلئَس ٿي" (مونث). (معنيٰ هلندو/هلندي هئس). "هليا ٿي" (مذڪر) "هلئون ٿي" (مونث) "مون ماري ٿي". اُن زمان جي گهڻو ڪري اُهائي معنيٰ آهي جيڪا استمراري جي

ٿيندي آهي، جيئن: "هِلئُس ٿي " جي ٿيندي آهي، پر اُن ۾ عام طرح اُهو اشارو هوندو آهي تہ اُهو ڪم (عادتاً) جاري يا مستقل ٿيندڙ هو. گهڻو ڪري تہ اهو "ٿي" فعل جي پٺيان ايندو آهي پر ڪڏهن ڪڏهن اڳيان بہ ايندو آهي، جيئن: زمان حال ۾ "ٿو" سان ٿيندو آهي، ۽ جيئن زمان حال ۾ ٿيندو آهي. هن زمان ۾ "ٿي" بدران "پئي" بہ استعمال ٿي سگهي ٿو. عملي طرح سان هن زمان جو ساڳيو ئي مفهوم آهي جيڪو هلندڙ يا استمراريءَ جو هوندو آهي.

زمان ماضي قريب:

اُهو ساڳيو هنديءَ واري نموني تي ٺهندو آهي، جنهن ۾ اسم مفعول کي معاون فعل "آهيان" سان ڦيرائبو آهي. اُهو ڪردنت عدد ۽ جنس سان ڦرندو ۽ معاون ۾ سموري ڦيري ۾ هوندو آهي. جيڪڏهن فعل متعدي هجي، معروف وارو ڦيرو هجيس ۽ اُن جو فاعل مجهولي حالت وارو هجي ۽ اُن ۾ ضميري پڇاڙي بہ نہ هجي تہ پوءِ سمجهو تہ پڪ سان ضمير غائب هوندو. اُن زمان جو گردان هيئن ٿيندو.

آءٌ هلِئو آهيان (I have gone)

واحد		جمع	
مذکر	مونث	مذکر	مونث
هلئو آهيان	هلي آهيان	هليا آهيون	هلئون آهيون
هلئو آهين	هلي آهين	هلئا آهيو	هلئون آهيو
هلئو آهي	هلي آهي	هلئا آهن	هلئون آهن

معاون فعل جو ٻيو ڪو مناسب بدل يا روپ بہ استعمال ڪري سگهجي ٿو.

(Has been struck by me)

واحد مفعول		جمع مفعول	
مذکر مفعول	مونث مفعول	مذکر مفعول	مونث مفعول
مون (ڪان) ([1]) تو(ڪان) هنَ (ڪان) آسان(ڪان) آهان(ڪان) هُن (ڪان) — مارئوآهي	مون تو هنَ آسان آهان هُنِ — ماري آهي	مون تو هنَ آسان آهان هُنِ — ماريا آهن	مون تو هنَ آسان آهان هُنِ — مارئون آهن

[1] هتي "ڪان" محض انگريزيءَ by me جي ترجمي خاطر لکيو ويو آهي تہ "مون" ۾ حرف جر لڪل آهي. (مترجم)

اڳي جيان هتي بہ معاون فعل جو ٻيو مناسب بدل يا اصل استعمال ڪري سگهجي ٿو. ماضي قريب ضميري پڇاڙين سان بعد ۾ سمجهايو ويندو.

زمان ماضي بعيد:

هن جي ٺاهڻ جو بہ اهوئي هنديءَ وارو نمونو آهي، جنهن ۾ اصل فعل جو اسم مفعول معاون فعل جي زمان ماضيءَ سان ڦيرو ڪائيندو آهي، ۽ "هئڻ" وارو معاون فعل ڪم ايندو آهي. ڪردنت عدد ۽ جنس سان تبديل ٿيندو ۽ معاون فعل عدد، جنس ۽ ضمير سان بدلجندو آهي. جيڪڏهن فعل متعدي آهي ۽ معروف وارو گردان اٿس ۽ فاعل مجهولي حالت وارو اٿس ۽ اُن ۾ ضميري پڇاڙي بہ ڪا نہ آهي تہ هميشہ ضمير غائب هوندو. هن زمان جو گردان هن ريت آهي:

آءٌ هلئو هوس

مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
واحد		جمع	
هلئو هوس	هلي هُيسِ	هلئا هئاسين/سون	هلئون هيون سين/سون
هلئو هُئين	هلي هئينءَ	هلئا هُئو	هلئون هُيون
هلئو هو	هلي هئي	هلئا هئا	هلئون هِيون

معاون فعل جو بدل استعمال ڪري سگهجي ٿو.

زمان ماضي متشڪي[1] (Future Perfect)

هنديءَ جي "چلا هوگا" جيان هتي بہ اصل فعل جي اسم مفعول سان معاون فعل "هئڻ" جو زمان مستقبل "هوندس" ڳنڍيو هي زمان ٺاهيندا آهن. اهڙيءَ طرح ضمير متڪلم واحد مذڪر "هلئو هوندس"، مونث "هلي هوندِس" جمع مذڪر "هلئا هونداسين"، مونث "هلئون هونديون سين" (سون) وغيره ٿيندا. ايئن ئي فعل متعدي بنا ضميري پڇاڙين جي واحد مذڪر ٿيندو. "مون مارئو" هوندو مونث "مون ماري هوندي"، جمع مذڪر "مون مارئا هوندا"، مونث جمع "مون مارئون هونديون"، وغيره وغيره. سيني هنڌ معاون فعل هميشہ ضمير غائب وارو رهندو. "هوندس" جو گردان اڳتي مڪمل طرح ڏنو ويو آهي ۽ انهن جا مناسب بدل بہ استعمال ڪري سگهجن ٿا. اُن ڪري انهيءَ زمان جو سمورو خاڪو ڏيڻ غير ضروري آهي.

هيٺ ڏنل مثال، جيڪي مختلف نمونن ۽ لفظن جي فهرست مان ورتل آهن، اڪثر معروف فعلن جي زمانن تي روشني وجهن ٿا.

امر:

الف _ "اَ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"گهوڙو ڪپيئي، تہ ڪاهي وڃ"

---

[1] انگريزيءَ ۾ لفظ Future Perfect جو مفهوم مستقبل وارو ٿي هوندو آهي پر سنڌيءَ ۾ اسم مفعول سان زمان مستقبل (هوندو/هوندس) وغيره ڳنڍيو جيڪو زمان ٺهندو آهي ان کي سنڌي گرامر نويس ٿالو وري ماضي متشڪي (شڪ وارو) ڏيندا آهن. (مترجم)

"سو مون- کي ڪٽي ڏي"

"ورنديءَ- ۾ ڇپائين جو ڏسُ"

"اُهي رُبيا هُن- کان وٺ." (235)

"زينَ هُن- جي پٺيءَ- تي رکُ." (227)

ب - "اِ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

نمونن ۾ عام سادي امر جو ڪوبہ مثال هن گردان موجب ڪونہ ٿو ملي.

مضارع:

هن ۾ صرف "اِ" پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري جا مثال ڏنا ويا آهن.

"سي جيڪڙ مان ڪائي پنهنْ- جو پيٽُ ڀريان."

"انهي لائق نہ آهيان جو وري تنهنْ- جو پُٽُ چوايان."

"پوءِ ڪائي خوشي ڪريان."

زمان حال:

الف - "اَ" پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"منهنْ- جو پيءُ هتَ نتيدي گهرَ- ۾ رهي ٿو." (232)

"ڪنهنْ- جو چوڪرُ تنهنْ- جي پٺيان اچي ٿو." (239)

"آءٌ- ئي هت ٻُک پِئو مران."

"هي چا پيو ٿئي."

"جيڪي چلون سوئر تا ڪائين."

"ڪيترن پورهيتن- کي جهجهي ماني پيئي ملي."

ب - "اِ" پڇاڙي وارو متصل ڦيرو:

"ڪيترن ورهين- کان خدمت پئو ڪريان."

"هُو مال- کي ٺَڪريءَ- جي چوٽيءَ- تي پِئو چاري." (229)

زمان مستقبل:

الف- "اَ"- پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"جڏهين ٿيندمِ تڏهين ڏيندُس." (II)

ب - "اِ" جو گردان- هن ۾ مستقبل جو ڪو مثال نٿو ملي.

زمان ماضي:

الف - لازمي فعل:

"اها رات موري ٿڪتس." (II)

"چوٿين ڏينهُن تندي الهيار- ۾ پهُتُس." (II)

"پوءِ گهوڙو وٺي آئِس موري." (II)

"ڪوتار بيٺس." (II)

"جڏهين گهرَ ـ کي ويجهو آيو."

"مون ـ کي ڏسي گهوڙي ـ تان لٿو." (II)

"رَبو وٺو ـ هلئو." (II)

ب ـ متعدي فعل:

"ڪنهن به ڪي ـ ڪي ـ نه ڏنو."

"جنهن ڊوڙي ياڪُرُ پائي کيس چميو."

"پٽس ٻانهَن ـ کي چيو."

"پٽُس ٻاهر اچي کيس سمجهايو."

"جنهن ٿنهن ـ جو مال وڃايو."

"سو مون ڏنو." (II)

"پوءِ مون سڃاتو." (II)

"تو مُو ڪنهن ـ کان ڳِڌو؟" (240)

"تو وڏي مهماني ڪئي."

زمان ماضي مدامي (جاري) (Habitual Past)

"موري ـ کان ٿارو شاهه وئِس ـ ٿي." (II)

"هڪ ماٺهو گهوڙو ڪاهي پي ـ آيو." (II)

زمان ماضي قريب:

الف ـ لازمي فعل:

"ڪڏهين ٿنهن ـ جي حُڪم ـ جي اُبتڙ نه هلئو آهيان."

"ٿنهن ـ جو پاءُ آيو ـ آهي."

ب ـ متعدي فعل:

"مون گناهه ڪيو ـ آهي."

"مون ـ کي صوبيدارَ پڪڙيو ـ آهي." (II)

"پٺهي مهماني ڪئي آهي."

زمان ماضي بعيد:

"ٿنهن ـ جو پٽ گهر ٿي وئو ـ هو."

فعل بالواسطہ (Causal Verb)

بالواسطہ صورت (Causal Voice) ۾ متعدي فعل هڪ قسم جو بالواسطہ زور رکن ٿا ۽ لازمي فعل وري متعديءَ وارو زور رکي بيهن ٿا، جيئن:

معروف	بالواسطہ
متعدي_ "ڍوئـڻ"	"ڍوئائڻ"
لازمي_ "ورچڻ"	"ورچائڻ"

هڪڙن بالواسطہ فعلن مان، ٻيا بالواسطہ فعل بہ ٺهندا آهن، جن کي ٻٽا بالواسطہ چئبو آهي. جيئن:

معروف	بالواسطہ	ٻٽا بالواسطہ
ورچڻ	ورچائڻ	ورچارائڻ

بالواسطہ جو ڌاتو گهڻو ڪري معروف ڌاتوءَ ۾ "آ" ڳنڍي ٺاهبو آهي. جيڪڏهن ڌاتوءَ ۾ اڳئي ننڍو سُر "آ" هجي تہ پوءِ اُچار ۾ مونجهاري کان بچڻ لاءِ وچ ۾ "و" لڳندو آهي.

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
وٺ	وٺا
ڍو	ڍو آ (ڍوئا)
وڌ	وڌا
ورچ	ورچا
مـٺ	مـا_ و_ ا
چـٺ	چـ_ و_ ا

جيئن تہ سڀئي بالواسطہ فعل متعدي آهن ۽ متعدي فعلن جي ڌاتن جي پڇاڙي ۾ "آ" هجي تہ اهي "آڻ" بدران "اِڻ" واري مصدر جي نشاني قبول ڪندا آهن (جيئن پويان ڏٺوسين) اُن ڪري مٿين بالواسطہ ڌاتن جا مصدر وري ٿيندا "وٺائڻ"، "ڍوئائڻ"، "ورچائڻ"، ۽ "موائڻ" وغيره. جيتوڻيڪ انهن فعلن جا مصدر ترتيبوار "وٺڻ"، "ڍوئـڻ"، "وڌڻ"، "ورچڻُ"، ۽ "مُٺڻُ" ٿيندا.

هنن جا اصول ڪان هتيل بہ ڪيترائي مثال ملندا.

(1) جيڪڏهن معروف فعلن جا ڌاتو "ر"، "ڙ" ، "ڙهہ" يا "هہ" سان ختم ٿيندا هجن ۽ انهن کان اڳ ۾ ڇوٽو سُر "آ" هجي تہ پوءِ بالواسطہ ڌاتو ٺاهڻ لاءِ انهيءَ "آ" کي ڊگهو ڪري "آ" ڪبو. ساڳئي نموني "ر" ۽ "ڙ" کان پهريان بنيادي "اِ" کي ڊگهو ڪري "اي" (۽ ڪڏهن ڪڏهن "آ") ڪبو آهي. ۽ جي بنيادي "اُ" هجي تہ اهو "او" ڪبو. پر تہ بہ انهن سڀني حالتن ۾ قاعدي موجب "آ" ڳنڍي ٺهندڙ شڪل پڻ ڪڏهن ڪڏهن ڪم آڻبي آهي. ڪڏهن وري بنيادي سُر کي ڊگهو ڪرڻ کان سواءِ "آ" پڻ ڳنڍيو ويندو آهي.

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
ٻر (burn) (لازمي)	ٻار
ڪر (do)	ڪر يا ڪرا (cause to do)
تر (be saved)	تار
جڏهن تہ تر (fry)	ترا
ڳڙ (drop) (لازمي)	ڳاڙ
سڙ (burn) (لازمي)	ساڙ
جڏهن تہ اڙ (be entangled)	اڙا
پڙهہ (read)	پاڙهہ يا پڙها
ڳهہ (toil)	ڳاهہ يا ڳها
لهہ (descend)	لاهہ
جڏهن تہ لهہ (find)	لها
سنبهہ (be ready)	سنباهہ يا سمبها
ڪر (fall)	ڪير يا ڪيرا ([1])
ڦر (trun) (لازمي)	ڦير يا ڦيرا
چڙ (be irritated)	چيڙ يا چيڙا
ڪِنبر (be spread)	ڪِنبير يا ڪِنبرا
سڌر (be arranged)	سڌار
وِسر (be forgotten)	وِسار
اُجڙ (be waste)	اُجاڙ
ڀُر (crumble)	ڀور
مُڙ (be bent)	موڙ
وِڇڙ (be separated)	وِڇوڙ
ڪُڙ (be weary)	ڪُڙا

(2) جيڪڏهن ڪنهن معروف فعل جي مصدر ۾ "اڻ" ڇڏائڻ کان اڳ "اِ" يا "اُ" سر آهن تہ انهن "اِ" ۽ "اُ" وارن سُرن ۾ "آر" ملائڻ سان بالواسطہ ٿيندو.

[1] انهن ڌاتن مان ٺهندڙ فعلن کي استعمال ڪرڻ مهل "آ" کان پوءِ وري "اِ" (ءِ) ملائبو آهي مثلاً "ڪيراءِ"، "چيڙاءِ"، يا "ڦيراءِ" وغيره. (مترجم)

معروف ڌاتو	معروف مصدر	بالواسطہ ڌاتو
ڏِ	ڏيڻُ	"ڏيار"
جي	جيئڻُ	جيار
چُہ (leak)	چُئڻُ	چئار
ڌو	ڌُئڻُ	ڌئار

(3) ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "ھ" هجي ۽ اُن کان اڳ ۾ "اي" (يا "اِ") ته اُن ۾ "آڙ" ڳنڍبو پر جيڪڏهن "ھ" کان اڳ ۾ "اُ" هجي ته ڪونه ڳنڍبو. ٻئي طرف جي ڪنهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "آ" هجي ته "را" ڳنڍبو. جيئن:

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
ويھہ (sit)	ويهار
ڪُهہ (slaughter)	ڪها
ڌا (suck breast)	ڌارا
گما (wound)	گمارا
کا (eat)	کارا

ايئن ڪيترن ٻتن بالواسطہ ڌاتن سان بہ ٿيندو آهي.

بالواسطہ	ٻتو بالواسطہ
ڦيرا	ڦيرا را
گھارا	گمارا را

(4) هيٺ ڏنل بالواسطہ ڌاتو ڪنهن بہ عام اصول موجب نٿا اچن:

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
ڊِچ	ڊيچار
سِک	سيکار
سمهہ	سمهار
اٿ	اٿار
وِج	وجا
وينهج	وينجهار
پِۃ	پا وجھڻ جي معنيٰ يا ڪنهن ماڻهو کي ڪپڙا پائڻ وارو 'پا' آهي. هن جو واسطو پائڻ يا حاصل ڪرڻ سان ڪونهي

لازمي فعلن جي هڪ وڏي تعداد جهڙا متعدي فعل پڻ اهڙا آهن جيڪي ٻي قاعدي بالواسطہ جي گروھ ۾ اچن ٿا. هونءَ قاعدي موجب لازمي فعل جو اسم مفعول ساڳيو فعل متعديءَ جي اسم مفعول جهڙو ٿيندو آهي، جو تہ اهو لازمي۔ معروف حالت ۾ بہ هوندو (جيئن متعدي فعلن جا اسم مفعول ٿيندا آهن) تہ مجهول واري حالت ۾ بہ هوندو آهي. انهيءَ ڪري اسم مفعول هنن ٻنهي يا ڪنهن بہ هڪ حالت ۾ هميشہ ٻي قاعده هوندا آهن. اُن ڪري انهن کي ٻي قاعدي اسم مفعولن جي فهرست ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

هيٺ وڏيڪ اهم لازمي فعلن جي فهرست ڏجي ٿي، جن جي برابر جا متعدي فعل يا بالواسطہ پڻ ڏنا ويا آهن. سڀئي فعل ڌاتوءَ واري شڪل ۾ بيان ڪيا ويا آهن.

لازمي فعل	بالواسطہ ڌاتو
ٻجهہ (be bound)	ٻنڌ (bind)
ٻڏ (be drowned)	ٻوڙ (drown)
ڀڄ (be broken)	ڀڃ (break)
ٻُجهہ (be heard)	ٻُڌ (hear)
ڀُڄ (be fried)	ڀُڃ (fry)
چڄ (be plucked)	چن (pluck)
ڇُپ (be touched)	ڇُهہ (touch)
ڏجهہ (be envious)	ڏهہ (envy)
ڏُپ (be milked)	ڏُهہ (milk)
ڌوپ (be washed)	ڌو (wash)
ڍاپ (be satiated)	ڍءُ/ڍا (satiated)
گس (be abraded)	گهہ (abrade)
هپام (be lessened)	هپا (lessen)
ڄم/ڄاپ (be bron)	ڄڻ (bear)
کڄ (be raised)	کڻ (raise)
کاڄ (be eaten)	کا (eat)
کام (burn)	کاڻ (burn)
ڪُس (be slaughtered)	ڪُهہ (slaughter)
لُب (be reaped)	لُڻ (reap)
لڀ (obtaimed)	لهہ (obtain)
لُوس (be scorched)	لُوہ (scorch)
ميڙ/ماپ (be contanined)	ما (contain)

مُس (be unlucky)	مُٺ (cause to be unlucky)
ڦاٽ (be torn)	ڦاڙ (tear)
ڦٽ (burst)	ڦوڙ (cause to burst)
رجھ (be boiled)	رَنڌ (boil)
رھ (remain)	رک (place)
ٻُڌ (be heard)	سڻ (hear)
ٽُٽ (be broken)	ٽوڙ (break)
اُڏام (fly)	اڏا (cause to fly)
اُجھام (be extinguished)	اجھا (extinguish)
وھام (be passed)	وِھا (pass)
وڪ/وڪام (be sold)	وڪڻ (sell)
وسام (be extinguished)	وسا (extinguish)
ٻيپ (be copulaed)	ٻيھ (copulate)

(6) ٻٽا بالواسطہ ھيٺين اصولن موجب بالواسطہ مان ٺھندا آھن.

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو	ٻٽا بالواسطہ ڌاتو
ڦِر (turn) (لازمي)	ڦيرا ـ (متعدي) (cause to turn)	ڦيرارا (cause an other to cause turn)
		گھارا (cause (an other) To cause to wound
گھا (wound)	گھارا (cause to wound)	
ڳِر (drop) (لازمي)	ڳاڙ (shed)	ڳاڙا (cause to shed)
وِڇڙ (be separated)	وڇوڙ (separate)	وڇوڙا (cause to separate)

ـ ۽ ايئن ٺھندا ويندا.

جڏھن مٿين اصولن موجب بالواسطہ يا ٻٽا بالواسطہ حاصل ٿي ويندا آھن تہ پوءِ انھن کي ٻين باقاعدي متعدي معروف فعلن وانگر ئي ڦيرائبو آھي، اُن ڪري انھن جا گردان ڏيکارڻ لاءِ مثال ڏيڻ اجايو ٿيندو.

ھيٺ ڏنل مثالن ۾ بالواسطہ فعلن جو استعمال ڏيکاريل آھي جيڪي مختلف نمونن مان ورتل آھن.

"انھيءَ لائق نہ آھيان جو وري تنھن ـ جو پٽ چوايان."

"جنھن ڊوڙي پاڳُر پائي ڪيس چميو."

"وڳو پھرايوس."

"پيرن ۾ جُتي پايوسِ."

"پڙھُس پاھر اچي ڪيس سمجھايو."

مجهول فعل (The Passive Verb):

مجهول حالت ۾ ڌاتو ٺاهڻ لاءِ معروف ڌاتوءَ "اِج" ملائبو آهي. جيڪڏهن معروف ڌاتو ڪنهن حرف صحيح تي ختم ٿئي ته پوءِ "اج" جو شروعاتي سر "اِ" ڪيرائي سگهجن ٿو.

جيئن: معروف ڌاتو آهي "مار" اُن جو مجهول ڌاتو ٿيندو "مارِج" يا "مارج". جيڪڏهن معروف ڌاتو ڪنهن حرف علت يا سُر تي ٿو ختم ٿئي جيڪو "اِ" يا "اي" کان سواءِ ڪو ٻيو هجي ته "اج" جو "اِ" ڪونه ڪرندو. ايئن معروف ڌاتو "وڃا" هجي ته مجهول ڌاتو "وڃائج" ٿيندو (وڃاج" ڪونه ٿيندو) معروف ڌاتو "ڌو" هجي ته مجهول ڌاتو "ڌوئج" ٿيندو.

"اِ" ۽ "اي" پڇاڙين وارا ڌاتو ٻي قاعدي هوندا آهن. اُن ڪري اسان وٽ هيٺان مثال آهن.

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
ڏِ	ڏج
نِ	نج
پي	پيج
ٿي	ٿج (هيٺ ڏسو)

"اي" وارا ٻيا ڌاتو "پي" جيان بدلبا.

معروف ڌاتو "ڪر" پڻ ٻي قاعدي مجهول ڌاتو ٺاهيندو آهي ۽ اُهو "ڪج" ٿيندو آهي.

نہ صرف متعدي فعلن مان مجهول ٺهندا آهن پر لازمي معروف فعل بہ ايئن ڪندا آهن پر اُنهن ۾ مجهول هيٺين ٻن طريقن مان ڪنهن هڪ طريقي موجب ٺهندو:

الف ـ پهرئين طريقي ۾ لازمي فعل کي مجهول ڪرڻ مهل اُن جي معنيٰ ۾ ڪا تبديلي ڪانہ ايندي آهي جيئن:

معروف ڌاتو	بالواسطہ ڌاتو
ڏڪِ	ڏڪِج يا ڏڪج
ڦرِ	ڦرِج يا ڦرج
لُڙه	لُڙهج يا لڙهج
پَہ	پَئج

انهيءَ ڪري "آءٌ ڏڪان ٿو" يا "آءٌ ڏڪجان ٿو" ٻئي ٿيندا.

ب ـ گهڻائي پيرا لازمي فعل جو مجهول ضمير غائب واحد سان غير شخصي نموني استعمال ٿيندو آهي. جيئن لئٽن ۾ اسين چئي سگهون ٿا "لوڊو" معنيٰ "آءٌ کيڏان ٿو"، "لوڊيٽر آمي" معنيٰ "اهو مون طرفان کيڏجي ٿو." جنهن جي معنيٰ بہ اها ئي "آءٌ کيڏان ٿو" واري آهي. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ بہ "آءٌ ڏڪان ٿو" يا "آءٌ ڏڪجان ٿو" بدران ايئن بہ چئي سگهون ٿا تہ "ڏڪجي ٿو". جنهن جي معنيٰ بہ ساڳي آهي. اهڙيءَ ريت لازمي معروف ڌاتو "هل" مان مجهول ڌاتو ٺهندو "هلج" جنهن کي غير شخصي نموني اسان "هلجي"، "هلجي ٿو"، هلبو" "هلبو هو" "هليُس" يا "مون هلئو" ([1]) وغيره ٺهي سگهن ٿا.

[1] "مون هلئو" واري ترڪيب سنڌيءَ ۾ مروج ڪانهي لازمي فعل سان متڪلم "مون" جو استعمال ڪنهن بہ لهجي ۾ ڪونهي. (مترجم)

مجهول واري حيثيت ۾ گردان جو نمونو ساڳيو "آ" پڇاڙي وارن لازمي فعلن وارو هوندو آهي جيئن "هلڻ" وغيره آهي پر ڪن نڪتن ۾ فرق به هوندو آهي:

الف ـ اسم حاليه ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "اندو" ڪونه ڳنڍيو آهي بلڪ مجهول ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ وارو "اڄ" يا "ڄ" ڪڍي اُن جي جاءِ تي "اِبو" ڳنڍيو آهي. اهڙي نموني جيڪڏهن معروف ڌاتو "هل" مان اسم حاليه "هل- اندو" (هلندو) ٺهندو آهي ته مجهول "هل- اڄ" (هلڄ) مان اسم حاليه "هل- ابو" (هلبو) ٺهندو. ايئن ئي متعدي معروف ڌاتو "مار" مان مجهول ڌاتو "مار- اڄ" (مارڄ) ٺهي ٿو معروف اسم حاليه "ماريندو" ٺهي ٿو پر مجهول اسم حاليه "مار-اِبو" (ماربو) ٺهندو.

ب ـ مجهول ڌاتوءَ مان مجهول اسم مفعول ڪونه ٺهندا آهن. جيئن ته معروف فعل جو اسم مفعول مجهول واري معنيٰ رکندو آهي. اُن ڪري خاص طور مجهول ڌاتوءَ مان اسم مفعول ٺاهڻ جي ضرورت ڪانه هوندي آهي. اُهو ئي سبب آهي جو معروف فعل سان استعمال ٿيندڙ اسم مفعول، مجهول فعل سان به ڪم آڻبو آهي ۽ پنهنجي مڪمل زور سان آڻبو آهي. ايئن "مار" مان اسم مفعول جو مجهول ڌاتو "مارڄ" يا "مارڄ" ڦري "مارجو" يا "مارجيو" ٿيڻ بدران "ماريو" ٿي ويندو آهي. ساڳيءَ طرح "هل" مان "هلئو" ٿيندو "هلجو" يا "هلجيو" ڪونه ٿيندو.

پ ـ جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته اسم استقبال ۾ "اِٹو" صرف متعدي فعلن ۾ ايندو آهي اهو ڇاڪاڻ ته مجهول واري معنيٰ رکندڙ هوندو آهي اُن ڪري مجهول واري حالت ۾ بدلجندو ڪونهي جيئن "مارِٹو" آهي.

هيٺ مجهول فعل "مارِجڻ" جو گردان ڏجي ٿو. جتي زمانن جو ٺيڪ مڪمل طور ڪونه ڪيل آهي اتي لازمي فعل "هلڻ" وارو ساڳيو اصول ياد رکڻ گهرجي.

مجهول فعل "مارِجڻ" يا "مارجڻ" جو گردان

مجهول ڌاتو	"مارِڄ" يا "مارڄ"
مصدر	"مارِجڻ" يا "مارجڻ"
اسم حاليه	"ماربو"
اسم مفعول	"مارئو" يا "ماريو" ۽ "ماريل"
مجهول اسم استقبال	"مارِٹو"
ماضي معطوفي	"مارِجي" (ڪري) يا "مارجي" (ڪري)
مجهولي حالت وارو	"مارِجڻ وارو" "مارِجڻ هارُ"
اسم فاعل	

بنيادي زمان- امر:

ضمير حاضر واحد "مارِڄُ" يا "مارڄُ"

ضمير حاضر جمع "مارِجو" يا "مارجو"

مضارع:

متڪلم واحد: "مارِجان" يا "مارجان"، جيئن "هلان" ٺهيو هو.

حال:

متڪلم واحد مذڪر: "مارِجان ٿو" يا "مارجان ٿو" جيئن "هلان ٿو". معروف ۾ "ٿو" مڪيه فعل کان اڳ ۾ بہ استعمال ٿي سگهي ٿو پر جملي جي شروع ۾ نٿو ٿي سگهي.

ڪردنتي زمان:

اسم حاليہ مان ٺهندڙ زمان: اهي زمان ايئن ئي ٺهندا آهن جيئن معروف فعلن جا ٺهندا آهن. جنهن ۾ اسم حاليہ معروف واري "مارِيندو" جي جاءِ تي اسم حاليہ مجهول "مارِبو" استعمال ڪبو مستقبل جو ڦيرو مڪمل ڏيکاريندا اسين.

مستقبل:

مارِبُس (I shall be struck) **وغيره۔ گردان هن ريت ٿيندو:**

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
مارِبُس	مارِبئس/مارِبيَس	مارِباسين	مارِبئون سين/مارِبيُون سين
مارِبين	مارِبينءَ/مارِبئن	مارِبئو	مارِبئون/مارِبيُون
مارِبو	مارِبي	مارِبا	مارِبئون/مارِبيُون

زمان حال مطلق:

متڪلم مذڪر واحد: "مارِبو آهيان" (عادتاً) جيئن "هلندو آهيان" واري سلسلي ۾ ڏنو سين.

زمان ماضي استمراري يا مدامي:

متڪلم مذڪر واحد: "مارِبو هوس" جيئن "هلندو هوس" ٺهيو هو.

زمان حال متشڪي (مستقبل وارو مفهوم)

متڪلم مذڪر واحد : "مارِبو هوندس" ساڳيو "هلندو هوندس" جيان.

زمان حال متشڪي (مضارع وارو مفهوم)

متڪلم مذڪر واحد: "مارِبو هُئان" بلڪل ايئن ئي جيئن "هلندو هئان" هو.

اسم مفعول مان ٺهيل زمان

ماضي مطلق:

هي انهيءَ ساڳي طرز تي ٺهندو آهي جيئن لازمي فعل جو زمان ماضي ٺهندو آهي جنهن ۾ اسم مفعول ۾ فاعلي حالت واريون ضميري پڇاڙيون وينديون آهن. جيئن "هلئُسِ" ۾ ڪيو هوسين. اهو ياد رکڻ گهرجي تہ ضمير غائب لاءِ فاعلي حالت جون ضميري پڇاڙيون ڪونہ ٺهنديون آهن. اُن ڪري هن زمان ۾ ضمير غائب لاءِ خالي اسم مفعول ڪم آڻبو آهي. هڪ مجهول فعل ۾ زمان جو گردان هيٺ ڏنل طريقي موجب ٿيندو. اهو بہ ياد رکڻ گهرجي تہ اسم مفعول جو اُچار يا تہ "مارِئو"

ٿيندو يا "ماريو" ۾ لکڻ جا ٻئي نمونا سموري زمان ۾ استعمال ٿي سگهن ٿا. اسان صرف گهٽ جاءِ گهيرڻ جي خيال کان هڪ استعمال ڪيو آهي.

زمان ماضي:

واحد		جمع	
مذکر	مونث	مذکر	مونث
مارِئُسِ	مارِئسِ	مارئاسين	مارِئُون سين
مارِئين	مارِينءَ/مارِيئن	مارِئو	مارِئُون
مارِئو	مارئا	مارِئا	مارِئُون

لاڙيا هيئينءَ سنڌ ۾ ضمير حاضر مذکر ۾ بہ "مارئا" ٿيندو آهي.

ماضي مدامي:

متڪلم مذڪر واحد "مارِئُيسِ ٿي"، جيئن "هلئُس ٿي" ٿهيو هو.

ماضي قريب:

متڪلم مذڪر واحد "مارِئو آهيان"، جيئن "هلئو آهيان" ٿهيو هو.

ماضي بعيد:

متڪلم مذڪر واحد "ماريو هوس" جيئن "هليو هوس" ٿهيو هو.

ماضي متشڪي:

متڪلم مذڪر واحد "ماريو هوندس"، جيئن "هليو هوندس" ٿهيو هو.

ڏنل نمونن ۾ صرف هڪڙو مجهول فعل جو مثال مليو آهي جنهن ۾ "لڌو آهي" ماضي قريب واري معنيٰ رکي ٿو.

ضميري پڇاڙين وارا فعل:

پويان ضميري پڇاڙين جي هڪ فهرست ڏنل آهي هتي اسمن سان انهن جي ڳنڍجڻ جي طريقي تي بہ بحث ٿيل آهي. اهي ٽن قسمن جون ٿينديون آهن.

الف ـ فاعلي حالت ۾ موجود ضمير خالص (شخصي ضمير) جي نمائندگي ڪندڙ.

ب ـ ٻين حالتن ۾ ضمير خالص (شخصي ضمير) جي نمائندگي ڪندڙ سواءِ مجهول جي فاعلي حالت جي.

پ ـ متعدي مجهول جي فاعلي حالت کي ظاهر ڪندڙ ضميري نشانيون.

اهي سڀ پڇاڙيون فعلن سان استعمال ڪري سگهجن ٿيون.

(الف) فاعلي حالت واريون ضميري پڇاڙيون:

اڳ ۾ فعل جي مختلف خاڪن ۾ انهن کي آڻي چڪا آهيون. اتي اسان ڏٺو تہ اهي اسم حاليہ ۾ اسم مفعول ۾ ڳنڍبيون آهن جنهن سان مستقبل ۾ ماضيءَ وارا زمان ٺهندا آهن. پوئين صورت ۾ اهي صرف لازمي (مجهول سوڌا) فعلن سان لڳنديون آهن. اُن ڪري انهن جي باري ۾ وڌيڪ لکڻ غير ضروري آهي.

(ب)۔ اها ڳالهه سولي ٿيندي جي انهن ضميري پڇاڙين کي ورجايون جيڪي مفعولي حالت کي ظاهر ڪن ٿيون (سواءِ متعدي مجهول جي فاعلي حالت جي)

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	"م"	"اون"/"سين"/"سون"
ضمير حاضر	"ا"	"وَ"
ضمير غائب	"س"	"ن" ۽ "نَ"

قاعدي موجب متڪلم جمع ۾ (دائمي طور تي) "اُون" صرف حرف صحيح کان پوءِ ايندي آهي ۽ "سين" يا "سون" سرن (حروف علت) پٺيان۔ "سين" ۽ "سون" هڪ ٻئي بدران اچي سگهن ٿيون ۽ هيٺ ڏنل خاڪن ۾ جتي به هڪڙي آئي آهي، اُتي ٻي مرضيءَ موجب آڻي سگهجي ٿي. سري يا مٿينءَ سنڌ ۾ "سين" بدران "سون" استعمال ڪندا آهن.

فعلن سان اهي پڇاڙيون ڪنهن به مفعولي حالت ۾ ڪم آڻي سگهجن ٿيون، سواءِ متعدي مجهول جي فاعلي حالت (agent) جي. هيٺان مثال ڪئپٽن اسٽئڪ جي گرامر مان ڏنيا ويا آهن.

حالت مفعولي:

"جهلين۔ سِ، هي ماريـ۔ م ٿو" يعني "هن ۔ کي جهل، هي مون۔ کي ماري ٿو" جي بدران ايئن چئبو آهي.

حالت مفعولي ثاني (Dative case)

"ڪالهه مون ڏهه روپيا ڏنا۔ سِ" يعني هن کي۔ ڏنا."

حالت جري:

"سپاٽي وچيج ٿون صراف۔ وٽ ۽ ريپا وٺي اچجان۔ س."

"ڏِڪو چورُ وچيـ ۔ وَ ٿو" يعني "توهان۔ کان وڃي ٿو."

"چورُ توهان کي ڏسي، ٿو ڏڪيـ وَ" يعني "توهان۔ کان ٿو ڏڪي."

حالت اضافت:

"مِٺُ آنِهيان" يعني "تُنهنِ۔ جو مِٺُ آهيان."

حالت مفعولي مختلف حرف جرن سان:

"آٿـ س"، يعني "هن وٽ آهي."

"ڏٿو ٿو وسامي، تيل وجهينـ ۔ س." يعني "هن ۾ وجهه".

"اچوڪي رات گڏجي سمهينـ ۔ س". يعني "هُن سان گڏجي سمهه".

"چو ٿو پاٽي وجهينـ ۔ م." يعني "مون تي وجهين."

"هن گهڻي دير لاتي آهي، تون وڃينـ ۔ س ڪوٺي اچينـ ۔ س". يعني "هن۔ ڏي وڃُ."

"آءٌ وينو هوندو سانءِ، تون آچج." يعني "تُنهـ ۔ جي واسطي وينو هوندس". وغيره وغيره.

ڪڏهن ڪڏهن هنن ضميري پڇاڙين ڳنڍڻ ۾ اهڙو زور هوندو آهي جهڙو لئٽن (لاطيني) جي (Dativus Commodi) ۾ هوندو آهي. اهڙين حالتن ۾ انهن جو ترجمو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. حالانڪ انهن مان جملي جي عام معنيٰ تي اثر نہ پوندو آهي.

مثال طور:

"آءٌ مارجان- نِ ٿو"

"هو ڪِ ماٺ- ڪري وِهنداءِ جرور ايندا."

مٿي ڏسو تہ "مارجانِ" سان ڳنڍيل "نِ" پڇاڙيءَ جو اصل مطلب بيهي ٿو "هنن جو ماڻهو" يا "هنن جو ساٿي"، جنهن مان انهن ماڻهن سان تعلق ٿو ظاهر ٿئي، جن جي باري ۾ ڳالهہ ڪئي پئي وڃي.

"آئون مارجان- وَ ٿو ٿهين اچي ڇڙايو- مر".

هتي ،مارجان" سان ڳنڍيل "وَ" پڇاڙيءَ جو حوالو اهي ماڻهو آهن جن کي مخاطب ٿيو آهي ۽ اُن کي توهان جو ماڻهو يا "نوڪر" وغيره چئي سگهجي ٿو يا اُن جو مطلب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ "توهانجي اڳيان" - "توهان جي موجودگيءَ ۾."

"مي اهوئي ماڻهو اٿيء- ئي" هو اتي اٿــ وَ".

هي ضميري پڇاڙيون ڪنهن بہ ضمير سان لڳي سگهن ٿيون يا اهي ڪنهن ڪردنت ۾ بہ لڳي سگهن ٿيون پر اهي اُن وقت نہ ٿيون لڳي سگهن، جڏهن اُهو ساڳيو (شخصي) واحد يا جمع ۾ فعل جي فاعل جي صورت ۾ ڪم آيو هجي، بين لفظن ۾ تہ جڏهن مڪمل ضمير مشترڪ استعمال ٿيندو تہ پوءِ اهي ڪونہ لڳنديون.

اهڙيءَ طرح "ماريان" آهي. ۽ اسين اُن ۾ مثال طور "سِ" کي ضمير غائب واحد جي نشانيءَ طور ملايون تہ ٿيندو "مارياڻ- سِ" جنهن جو مطلب ٿيندو "هن کي ماريان." پر اسين "ماريان- مر" نٿا چئي سگهون، ان جو مطلب ٿيندو "آءٌ مون کي ماريان". ساڳيءَ طرح "ماريان- سون" پڻ نٿا چئي سگهون جنهن جي معنيٰ ٿيندي "آءٌ اسان کي ماريان." جو تہ جڏهن مڪمل اظهار ڪرڻو هوندو تہ "مر" پڇاڙيءَ کي، "مون کي" لاءِ ۽ "سون" پڇاڙيءَ کي، "اسان کي" لاءِ استعمال ڪرڻ بدران ضمير مشترڪ "پاڻ- کي" استعمال ڪرڻو پوندو آهي. (تڏهن اهو ٿيندو "پاڻ- کي ماريان")

اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکو تہ متڪلم واحد واري آخري "سِ" پڇاڙي مستقبل ۽ ماضيءَ ۾ "سانءِ" ٿي وڃي ٿي، جيئن "هوس" ڦري "هوسانءِ" ٿيو. اُن کان سواءِ "نِ" پڇاڙي آڻڻ کان اڳ نڪائون يا گهٽو آواز ڪيري ڇڏيو آهي، جيئن "هوسا - نِ". اهي پڇاڙيون ڳنڍڻ کان پهرين ڊگهن سُرن کي ڇوٽو ڪيو ويندو آهي، جيئن: "هٿا" مان "هٿر" ۾ ٿيو آهي. پر اهو نڊيو ڪرڻ جو عمل هميشہ ڪونہ ٿيندو آهي.

هاڻي هتي آءٌ شروع ٿو ڪريان، اهي صورتون جيڪي فعل "آهيان" سان انهن پڇاڙين ڳنڍڻ سان پيدا ٿينديون آهن. اهو صرف نظر ايندو تہ هن حالت ۾ اجا بہ وڌيڪ بي قاعدگيون ٿين ٿيون. اهي مرڪب تمام گهٽا ٿين ٿا. جيڪي انگريزيءَ جي فعل "to have" واري جاءِ وٺن ٿا. اهڙيءَ طرح "اٿم" جو عام طرح مطلب ٿي اهو آهي"I have" (يا مون وٽ آهي.) اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکو تہ ضمير غائب واحد ۽ جمع ۾ انهن خاص صورتن ۾ "اٿ" جي ڪهڙي ضرورت آهي. اُهو بنياد صرف ضميري پڇاڙين سان ڪم ايندو آهي. اُن کي اڪيلو استعمال ۾ ڪونہ ٿو آڻي سگهجي، جيئن "آهي" کي ڪبو آهي. "اَٿَ" ۾ مذڪر "he is" مونث "she is"، ۽ جمع "they are" واريون معنائون موجود آهن.

هيٺ خاڪو ڏجي ٿو.

آءٌ آهيان (I am)

	آئون آهيان	تون آهين	هي آهي	اسين آهيون	توهين آهيو	اهي آهن
	آنهيان ([1])	آنهين	آهي	آنهيون	آهيو	آنهن
"م" پڇاڙي	....	آنهيم	آهيم، اٿم	......	آهيوم	آنهينم، اٿم
"ءِ" پڇاڙي	آنهيانءِ	....	آهيئي،آٿي، اٿيئي	آنهيونءِ	....	آنهينيئي، آنهيئي آٿي، اٿيئي
"س" پڇاڙي	آنهيانس	آنهيس	آهيس، اٿس	آنهيوس	آهيوس	آنهينس، آٿس
"ئون" پڇاڙي	......	آنهينئون	آهيئون، آٿئون	......	آهيوئون	آنهينيئون، اٿئون
"وَ" پڇاڙي	آنهيانوَ	....	آهيوَ آٿوَ	آنهيُونوَ	....	آنهينوَ آٿوَ
"نِ" پڇاڙي	آنهيانِ	آنهين	آهينِ، آٿِن	آنهيونِ	آهيونِ	آنهينِ، اٿِن

مٿي ڏنل خاڪي ۾ "آنهِيا" يا "انهيا" (ٻنا زير جي) هڪ ٻئي بدران استعمال ٿي سگهن ٿا ان ڪري "آنهيان"/"آنهِيان" ٻئي صحيح آهن.

ساڳيءَ طرح سان "هئڻ" فعل مان هيٺيون صورتون ٺهنديون: "هئان"/"هجان".

زمان مضارع ضميري پڇاڙين سان:

	آءٌ هئان	تون هئين	هي هُئي	اسين هئون	توهين هئو	اهي هئِن
	هُئان	هُئين	هُئي	هُون	هُئو/ هو	هُئن
"م" پڇاڙي	....	هُئينم	هئيم	......	هئوم/هوم	هُئنمِ
"ءِ" پڇاڙي	هُئانءِ	....	هئئي	هونءِ	....	هئنِي/هُئينئي
"سِ" پڇاڙي	هُئانسِ	هُئيسِ	هُئيسِ	هونسِ	هئوس/هوس	هُئنسِ
"اُون" پڇاڙي	....	هئيئونِ	هئيئونِ	....	هئوئون/ هوئون	هُئنيئون
"وَ" پڇاڙي	هئانوَ	....	هُئيوَ	هُونوَ	....	هُئنِو
"نِ" پڇاڙي	هئانِ	هئينِ	هيئنِ	هُونِ	هئون/هون	هُئنِ

---

[1] مٿي ڏنل خاڪي ۾ آنهيان، آنهيون وغيره ۾ ڏنل ٻهريون "ن" غنو اچ ڪلهه ڪونه لکيو ويندو آهي. هاڻ "آهيان" لکبو آهي پر گريئرسن اهو ڄاڻايو آهي.(مترجم)

زمان مستقبل ضميري پڇاڙين سان:

مذڪر

	آئون هوندس	تون هوندين	هي هوندو	اسين هونداسين	توهين هوندئو	اهي هوندا
	هوندس	هوندين	هوندو	هونداسون	هوندو/هوندئو	هوندا
"م" پڇاڙي	....	هُونديم	هُونڊُم	....	هُوندوم/هُوندئوم	هُونڊم
"ءِ" سان	هوندوسانءِ	....	هونڊُءِ/ هوندو	هونداسونءِ	....	هونداءِ
"س" سان	هوندوسانسِ	هوندينسِ	هونڊُسِ	هونداسونسِ	هُوندوسِ/هوندئوس	هُونداسِ
"اون/سون" سان	....	هونديُئون	هوندوسون	....	هوندوسون/هوندئو سون	هُوندا
"نِ" سان	هوندوسانِ	هوندِنِ	هونڊُنِ	هونداسونِ	هوندونِ/هونندئون	هوندنِ

مونث

	آئون آهيان	تون هوندينءَ	هيءَ هوندي	اسين هونداٸون سون	توهين هوندئون	اهي هونداٸون
	هوندِئسِ	هوندينءَ/ هونديئن	هوندي	هوندِئونِ سون	هوندئون	هوندئون
"م" سان	....	هونِدِئَم/ هونئيم	هُوندئَم	....	هُوندئونم	هُوندئُوم
"ءَ" سان	هُوندي سانءِ	....	هونديئه	هُوندئون سونءِ	....	هوندئونءِ
"س" سان	هُوندي سانسِ	هُوندئتسِ هوندئينسِ	هوندئَسِ	هوندئون سُونسِ	هوندئونسِ	هُوندئوسِ
"اون/سون" سان	....	هونديئون	هُونديِسون	....	هوندِئون سون	هُوندئون سون
"وَ" سان	هوندوسانوَ	....	هوندئو	هوندئو سونوَ	....	هُوندئو نوَ
"نِ" سان	هوندي سانِ	هوندئِن	هوندئَنِ	هوندئون سونِ	هوندِئُنِ	هُوندئَنِ

مونث ۾ "هونديہ" بہ لکي/چئي سگهجي ٿو "هونديءِ" جي جاءِ تي.

زمان ماضي ضميري پڇاڙين سان:

مذڪر

	آئون هوس	تون هئين	هي هو	اسين هئاسين	توهين هئو	اهي هئا
	هوسِ	هُئين	هئو/هو	هئاسون/هاسون	هُئو/هو	هئا/ها
"مِ" سان	....	هُئيمِ	هومِ	....	هئومِ	هئامِ
"ءِ" سان	هوساءِ	....	هوءِ	هئاسُون	....	هئاءِ
"س" سان	هوسانسِ	هُئيسِ	هوسِ	هئانسونسِ	هئوسِ	هئاسِ
"اون/سون" سان	....	هئيئون	هوسُونِ	....	هئوسُون	هُئاسُون
"وَ" سان	هوسانوَ	....	هووَ	هُئاسونوَ	....	هُئوَ
"نِ" سان	هوسانِ	هئين	هونِ	هُئاسونِ	هئونِ	هئانِ

مونث

	هُيسِ	هيئيءَ/هيئي	هُئي/هي	هيون سون	هيون	هُيون
"مِ" سان	......	هُيام/هينم	هُيمِ	......	هُيُومِ	هُيُومِ
"ءِ" سان	هئي سانءِ	....	هُيئہ	هيون سونءِ	......	هيونءِ هُيُوسِ
"س" سان	هئي سانسِ	هُياسِ	هُيَسِ	هيون سونسِ	هُيوسِ	هيون سون
"اون/سون" سان	......	هئسأن	هئي سون	....	هيون سون	هُيُون سون
"وَ" سان	هئي سانوَ	......	هُيَوَ	هُيون سُونوَ	......	هُيُونوَ
"نِ" سان	هئي سانِ	هُيَنِ	هُينِ	هيون سُونِ	هُيُنِ	هُيُنِ

مونث ۾ "هُيـُ" بدران "هُئـ" به استعمال ڪري سگهجي ٿو.

هاڻي اسين متعدي فعل "مارڻ" جو گردان انهن پڇاڙين سان ڪنداسين.

جڏهن امر پڇاڙين سان جوڙي ڏيرائبو ته اهو مضارع جي ضمير حاضر وارو روپ وٺندو جيڪو واحد ۽ جمع ۾ هوندو. احترام واري يا نيازيءَ امر لاءِ "مارجان ـ مر" ڏيندو آهي " (مهرباني ڪري تون مون کي مارجان) اُن ۾ فعل ۾ ڪا

تبديلي ڪانہ ايندي آهي صرف پڇاڙين ۾ فرق ايندو. بنياد ۾ موجود "اِ" کي اڪثر ڪيڏي ڇڏبو آهي اُن ڪري "مارجانمِ" ۽ "مارجومِ" ٿي ويندو آهي.

مضارع لاءِ اسان وٽ هيٺيون صورتون آهن:

ماريان "ماريانءِ" (آءٌ توکي ماريان).

ماريين "مارين"، "مارِين" مان ٿيندو "مارينـ ـمِ"

"مارين ـ مر" ۽ "مارِين ـ مِ" (تون مون کي مارين).

ماري ـ "ماريـ ـمِ" (هو مون کي ماري).

ماريون ـ "ماريون ـ ءِ" (اسين توکي ماريون).

ماريو ـ "ماريو ـ مِ" (توهين مون کي ماريو).

مارين ـ "مارينِـ ـمِ" (هو مون کي مارين).

ايئن ئي ٻين پڇاڙين سان ٿيندو. صرف هڪ پڇاڙيءَ جي استعمال ۾ ٻي قاعدگي ٿئي ٿي، اُها آهي "اِ" يا "ءِ"، جيڪا ضمير حاضر واحد لاءِ ڪم ايندي آهي، جڏهن اها "اي" کان پوءِ ايندي تہ "اِي" ٿهيو ٻوي ۽ جڏهن اها "اِ" کان پوءِ ايندي تہ ٻہ "آِ" سُر گڏجي "اِي" ٿيو پون جيئن:

ماري ـ ا = ماريئي (هو توکي ماري).

مارِنِ + اُ = مارينيِ ـ اي مان مارِينيِ ٿيو وڃي (اهي توکي مارين)

زمان حال ۾ ڪاٻہ مشڪل پيش نٿي اچي جيئن "ماريان ٿو" (آئون (مذڪر) توکي ماريان ٿو) وغيره.

زمان مستقبل ضميري پڇاڙين سان:

مذڪر

	آءٌ ماريندس	تون ماريندين	هو ماريندو	اسين ماريندا سين	توهين ماريندئو	اهي ماريندا
"مر" سان	ماريندسِ	ماريندين	ماريندو	ماريندا سون	ماريندئو	ماريندا
"ءِ" سان	....	ماريندِيمِ	ماريندُمِ	....	ماريندومِ	ماريندَمِ
	ماريندوسانءِ	....	ماريندُءِ/ ماريندئي	ماريندا سونءِ	....	ماريندآءِ
"س" سان	ماريندوسانئي	ماريندينس	ماريندُس	ماريندا شونس	ماريندئوس	ماريندا سي
"اون/سون" سان	....	ماريندئون	ماريندوسون	....	ماريندئوسون	ماريندا شون
"وَ" سان	ماريندوسانوَ	....	ماريندُوَ	ماريندا سونوَ	....	ماريندوَ
"نِ" سان	ماريندوسانِ	ماريندين	ماريندُنِ	ماريندا شونِ	ماريندونِ	ماريندنِ

مونث

	ماريندڙس	ماريندئينءَ	ماريندي	ماريندين سين	ماريندين	ماريندين
"مِ" سان	....	ماريندي‌يامِ/ ماريندئيمِ	مارينديِمِ	....	ماريندڙونمِ	مارِينديُونمِ
"ءِ" سان	ماريندي سانءِ	....	مارينديءِ	ماريندين سونءِ	....	ماريندڙونءِ
"س" سان	مارينديوسانسِ	مارينديا سِ	مارينديسِ	ماريندين سُونسِ	ماريندڙونسِ	ماريندڙونس
"اُون/سون" سان	....	ماريندئون/ مارينديئون	مارينديِسون	....	ماريندڙون سونُ	ماريندڙون سُون
"وَ" سان	ماريندي سانوَ	....	مارينداوَ	ماريندين سُونوَ	....	مارينداُيونوَ
"نِ" سان	ماريندي سانِ	مارينديِنِ	مارينديِنِ	ماريندين سُونِ	ماريندڙون	ماريندڙونِ

مونث ۾ "اي" بدران "ي" ڪري سگهجي ٿو.

زمان حال مطلق مدامي ٺاهڻ ۾ ڪا ب ڏکيائي ڪانہ ٿيندي آهي. اسم حاليہ ۾ "آنهيان" ۾ مناسب ضميري پڇاڙين ڪي ڳنڍي ٺاهبو وڃبو آهي. ايئن "ماريندو آنهيان" مان "ماريندو آنهيانءِ" (آئون توکي ماريندو آهيان) ٺهندو. آنهيان جو گردان ضميري پڇاڙين سان اڳ ئي ڏنل آهي. ساڳيءَ طرح **زمان ماضي مداميءَ** ۾ "ماريندو هوس" ٿيندو آهي، اُهو ڦري ٿيندو "ماريندو هو سانءِ" (آئون توکي ماريندو هوس.") هن ۾ "هوس" جو گردان جيڪو اڳ ۾ ڏنل آهي.

زمان مستقبل مداميءَ ۾ وري اسان وٽ آهي "ماريندو هوندس، جنهن مان ٺهندو "ماريندو هوندوسانءِ" (آئون توکي ماريندو هوندس") "هوندس" جو ضميري پڇاڙين سان گردان اڳ ئي ڏنل آهي.

آخر ۾ زمان حال متشڪي (مضارع وارو) ۾ اسان وٽ "ماريندو هئان" آهي، جنهن مان ٺهندو "ماريندو هئانءِ (آئون توکي ماريندو هئان/هجان.") "هئان" جو گردان ضميري پڇاڙين سان اڳ ئي ڏنل آهي.

اسم مفعول مان ٺهيل زمانن جي ڏس ۾ اهو چئي سگهجي ٿو تہ متعدي فعلن جا اسم مفعول خاص طور متعدي واري خاصيت رکن ٿا. ۽ جڏهن اهڙو ڪو فعل معروف واري حالت ۾ نہ هجي ٿو تہ اُن جو فاعل مجهول واري حالت ۾ رکبو آهي. ۽ مفعول يا تہ فاعلي حالت ۾ يا وري مفعول ثانيءَ واريءَ حالت جي سببي حالت ۾ رکبو آهي. جڏهن اهڙن اسم مفعولن سان فاعلي حالت واريون ضميري پڇاڙيون ڳنڍيبيون آهن تہ اسان کي ماضي مجهول ملندو آهي، جيئن "ماريُس (مون کي ماريو ويو) ۾ آهي، جنهن جو گردان هنن ئي صفحن ۾ موجود آهي.

حالت مفعولي ثاني سببيءَ کي ضميري پڇاڙين ذريعي ظاهر ڪري سگهجي ٿو جنهن سان هاڻ اسان جو واسطو آهي پر مجهول فعل کي فاعلي حالت ۾ ضميري پڇاڙيءَ سان ظاهر ڪبو (جنهن سان هيٺنر بحث ڪنداسين). يا وري اُن کي بلڪل ڪڍي ڇڏڻ گهرجي تہ جيئن ٺلهو ڪردنت رهجي وڃي. جهڙيءَ طرح "مارِئو"، "مارِيُئہ" (فلاڻي (مذڪر) توکي ماريو)

"گڏيو" (مليو) "گڏيوسون" (اسان سان مليو)، "عقل ڦريو" (عقل ڦري ويو) پر "عقل ڦرئُسِ" (هن جو عقل ڦري ويو). آخري ٻئي مثال لازمي فعلن جا آهن ۽ اُن ڪري چونڊي ڏنا ويا آهن. جو انهن ۾ ضميري پڇاڙين جو استعمال متعدي فعلن جي ڀيٽ ۾ بهتر نموني سمجهائي سگهجي ٿو.

جيئن تہ صرف متعدي فعل جا خالي ڪردنت پاڻ اُهي پڇاڙيون ڳنڍيندا آهن. اُن ڪري اُن ۾ وڌيڪ سهولت ٿيندي تہ لازمي فعل "هلڻ" جو زمان ماضي ڏجي. اُن کي اسان سڀني ضميرن سان گردان ڪندي ڏيکاري چڪا آهيون. ۽ اُنهن مان هر هڪ ضمير لاءِ خاڪي ۾ ڏنل ضميري پڇاڙيون ڪٽي سگهجن ٿيون. متعدي فعلن جي لاءِ گهربل صورتون معلوم ڪرڻ لاءِ صرف اهو ڪرڻو پوندو تہ ضمير غائب جي واحد ۽ جمع واريون صورتون ڏسي ڇڏجن. جيڪي لازمي فعلن ۾ بہ ٺلهن ڪردنتن جي صورت ۾ آهن:

واحد مذڪر	ماريئم	ماريئڻ
واحد مونث	ماريم	مارئڻ
جمع مذڪر	ماريم	ماريئڻ
جمع مونث	ماريونم	ماريون

ٻيو مثال "ڪرڻ" جو بہ ڪٽي سگهون ٿا جنهن جو اسم مفعول "ڪِئو" آهي. "ڪي نہ ڪيُن" (هنن کي ڪجهہ نہ ڪيو ويو) "ڪنهن ڪامڻ ڪيئڻ" (توتي ڪنهن جادو ڪيو.)

زمان ماضي ضميري پڇاڙين سان:

مذڪر

	آئون هلئُس	تون هلئين	هي هلئو	اسين هلئاسين	توهين هليا	اهي هليا
"مِ" سان	هلئُس ([1])	هلئين	هلئو	هلئاسون	هلئو/هلئوَ	هلئا
"ءِ" سان	....	هلئيم	هلئمِ	....	هلئومِ	هلئمِ
"س" سان	هلئوسانءِ	....	هلئئِ	هلئاسُونءِ	....	هلئاءِ
"اون/سون" سان	هلئوسانسِ	هليئنسِ	هلئوسِ	هلئاسونسِ	هلئوسِ	هلئاسِ
"وَ" سان	....	هليئوَن	هلئوسُونِ	....	هلئوسُون	هُلئاسُون
"نِ" سان	هلئوسانوَ	....	هلئوَ	هلئاسونوَ	....	هلئوَ
	هلئوسانِ	هلئينِ	هلئنِ	هلئاسُونِ	هلئونِ	هلئنِ

[1] "هليُس" بہ "هلئُس" جي جاءِ تي اچي سگهي ٿو.

مونث

	هلئَس	هلينءَ/هلئين	هلي	هلئون سون/سين	هلئون	هلئُون
"م" سان	....	هلئامِ/هلئيمِ	هلئَمِ	....	هلئونم	هلئُومِ
"ءِ" سان	هلي سانءِ	....	هلئاءِ	هلئُون سونءِ	....	هليونءِ
"س" سان	هلئوسانسِ	هلئَسِ	هلَئسِ	هلئاسونسِ	هليونسِ	هلئُونس
"اون/سون" سان	....	هلئيسون/ هليسون	هليسونِ	....	هليُون سون	هليون سون
"وَ" سان	هلي سانوَ	....	هَلئوَ	هلئون سُونوَ	....	هليونوَ
"نِ" سان	هلي سانِ	هلئَنِ	هلئنِ	هلئون سونِ	هلئُنِ	هلئنِ

ماضي مداميءَ لاءِ ڪجهه چوڻ جي ضرورت ئي ڪانهي. ماضيءَ ۾ "ٿي" جو پشتو وجهڻو آهي، ۽ ضميري پڇاڙين سان ايئن ئي ڦيرائڻو آهي جيئن مٿي ڏنوسين "هلئاسونءِ ٿي" (اسين تولاءِ ٿي هلياسين.)

ماضي قريب لاءِ پڇاڙيون "آهيان" فعل سان ڳنڍي گردان ڪبو پر اُن سان مفعول لڳندو جيئن "هلئو آهيانءِ" (تولاءِ هليو آهيان). فعل متعديءَ لاءِ صرف ضمير غائب استعمال ڪبو جيئن "مارئو اٿم" (مون توکي ماريو آهي).

ماضي بعيد: هن زمان ۾ بہ پڇاڙيون معاون فعل سان ڳنڍبيون. "هليو هوس" مان "هلئو هوسانءِ" (آئون تو لاءِ هليو هئس.) فعل متعديءَ لاءِ صرف ضمير غائب واري صورت استعمال ٿيندي جيئن "مارئو هوم" (مون لاءِ ماريو هئو.")

ماضي متشڪي: هن زمان ۾ اسان وٽ آهي "هلئو هوندس"، اُن مان ٺهندو "هلئو هوندوسانءِ" (تو لاءِ هليو هوندس) متعديءَ ۾ "مارئو هوندم" (مون لاءِ ماريو ويو هوندو).

پ۔ مجهول فعل جي حالت فاعلي سان لڳندڙ ضميري پڇاڙيون:

	واحد	جمع
متڪلم	"م"	اُون، سين، سون
حاضر	"اِياءِ"	وَ
غائب	"اِين"	اُون

اُهو صاف ڏسي سگهجي ٿو تہ متڪلم ۽ حاضر واريون پڇاڙيون اهي ئي آهن جيڪي ٻين مفعولي حالتن ۾ هيون جن جو ذڪر "ب" واري سري هيٺ ڪيوسيون. هتي ڏنل غائب واريون پڇاڙيون صرف اسم مشتق يا ڪردنت سان لڳنديون. جيڪڏهن اهو ضروري هجي تہ مجهول فعل جي حالت فاعليءَ لاءِ ڪنهن فعل جي مڪمل (زمان) صورتحال ۾ پڇاڙيون ڳنڍجن تہ پوءِ "ب" جي سري هيٺ آيل "س" ۽ "نِ" پڇاڙيون پڻ ڳنڍي سگهجن ٿيون. اهڙي طرح جيڪڏهن اسان

اهي "آئـ" (هو آهي يا اهي آهن) ۾ ڳنڍيندا سين تہ اتي "آئم" ۽ "آئن" نهي پوندا "آئين" يا "آئون" ڪونہ لهندا (جن جي معنيٰ آهي هو هن پاران يا هو هنن پاران.)

جڏهن ڪنهن اسم مفعول ۾ "اِن" يا "اون" پڇاڙيون ڳنڍيبيون آهن تہ آخري "او" بدلجي "آن" ٿي پوندو آهي: جيئن: "مارئو"، "مارئانئين" معنيٰ "هن ماريو" ۽ "هنِ ماريو" (جمع) لاءِ ٿيندو "ماريان- ئون". ٻي ڳالهہ تہ جڏهن اهي ٻئي پڇاڙيون هونديون آهن تہ اسم مفعول عدد ۽ جنس سان ڪونہ ڦرندو. "ماريان- ئين" جي معنيٰ ٿيندي تہ "هن کي ڇوڪريءَ يا ڇوڪري ماريو." (هنَ ماريو) بلڪ ("هن ماري" هجي). ٻهريون "هُن" پڻ مذڪر ۽ مونث ٻنهي لاءِ آهي. "مارياڻين"، معنيٰ "هُن (ڇوڪري يا ڇوڪريءَ) کي هن (ڇوڪري يا ڇوڪريءَ) ماريو". جمع ۾ پڻ ايئن ئي ٿيندو. "ماريائون" معنيٰ "هن ماريا" يا "هن مارئُون"۔ (هُنَ) ٻنهي جنسن لاءِ ساڳيو رهندو. وري جمع ۾ ڏسو "ماريائونِ" مان اهو بہ مطلب نڪري ٿو تہ "هنِ (ڇوڪرن يا ڇوڪرين) هنِ کي (ڇوڪرن يا ڇوڪرين کي) ماريو". سو "ماريائونِ" معنيٰ تہ (هُن ماريو ماريءِ ماريا، يا مارئون). اهي بہ پڇاڙيون "آنئين" ۽ "آن ئون" هن طرح بہ لکبيون آهن "آئين"، "آئون" پر ان سان اچار ۾ ڪو فرق ڪونہ پوندو آهي.

بلا شڪ اهي پڇاڙيون صرف متعدي فعلن جي زمانن ۾ تڏهن لڳنديون آهن جڏهن اهي اسم مفعول مان ٺهيل هجن. لازمي فعلن ۾ انهن جي گهرج ڪانہ پوندي آهي اهي عملي طور تي هڪ متعدي فعل جي زمان ماضيءَ واري معروف گردان کي پيش ڪنديون آهن. اهڙيءَ طرح "مارئُمِ" معنيٰ مون پاران هن کي ماريو ويو پر اصل مطلب ٿيو "مون هُنَ کي ماريو". "مارئم" ۽ "مون مارئو" جي هڪ ئي معنيٰ آهي. ساڳي طرح "مارئُمِ" ۽ "مون ماري" جي بہ هڪ ئي معنيٰ آهي. ايئن ئي "مارئُئِ" ۽ "تو مارئو" بہ ساڳي معنيٰ رکن ٿا.

جيڪڏهن انهن پڇاڙين کي فعل متعدي جي زمان ماضيءَ سان ڳنڍجي تہ انهن جو خاڪو هيٺين ريت ٺهندو:

زمان ماضي (ماريو ويو) ضميري پڇاڙين سان:

	واحد		جمع	
	مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
	مارئو ([1])	ماري	مارِئا	مارئُون
مون پاران	مارئُمِ	مارئـمِ	مارئَمِ	مارئُوم
تو پاران	مارئُئہ/مارِئئي	مارئاءِ ماريئي	مارئاءِ/ماريئي	مارئونءِ
هن پاران	مارِئان ئين	مارِئان ئين	مارئان ئين	مارئان ئين
اسان پاران	مارئون سون	ماري سون	مارئا سون	مارئون سون
توهان پاران	مارئُوَ/ماريان	مارئَوَ	مارِئوَ	مارئُون وَ
هنن پاران	مارئان ئون	مارئان ئون	مارئان ئون	مارئان ئون

[1] مٿي "ماريو" پڻ لکي سگهجي ٿو "ئـ" جي جاءِ تي "يـ" هر هنڌ وجهي سگهجي ٿي.

جيڪڏهن ضميري پڇاڙيون مجهولي حالت جي فاعل کان سواءِ ڪا به مفعولي حالت ڏيکاريندڙيون هجن ته پوءِ متڪلم ۽ حاضر جون پڇاڙيون واحد ۽ جمع ۾ ساڳيون متيون رهنديون پر ضمير غائب واحد ۽ جمع ۾ "سِ" ۽ "نِ" ٿينديون. اهڙيءَ طرح "ڪي- نه- ڪِنَان ٿون" معنيٰ (هنن ڪجهه ڪونه ڪيو) پر "ڪي نه ڪئُن" جي معنيٰ ٿيندي (هنن کي ڪجهه ڪونه ڪيو ويو).

ماضي قريب واري "مارئو آهي" ۾ ضميري پڇاڙيون معاون فعل ۾ ڳنڍيبيون آهن. ان ۾ متڪلم ۽ حاضر ۾ ڪا به مشڪل ڪانه ٿيندي آهي. پر غائب "اين" ۽ "اُون" پڇاڙيون ڪونه ڳنڍي چو ته جيئن اڳ ۾ ٻڌايو ويو ته فعل "آهي" مڪمل فعل به آهي، ۽ اُهو ڪردنت ڪونهي. اُن ڪري پڇاڙيون "اين" ۽ "اون" بدران "س" ۽ "ن" لڳنديون. جيئن اڳ ۾ ڏيکاريل آهي. اهڙيءَ ريت "مارئو آهيس" يا "مارئو اٿس" برابر ٿيندو."هن ماريو آهي (هُن (مذڪر يا مونث) . هُنَ (مذڪر) کي ماريو آهي) ساڳي طرح "ماري آهيس" يا "ماري اٿس" برابر ٿيندو. "هُنَ ماري آهي" (هن مذڪر يا (مونث) هُن (مونث) کي مارئو آهي) جي- "مارئو آهين" يا "ماريو اٿن" برابر آهي "هن مارئو آهي" جي (هنن (مذڪر يا مونث) هن (مذڪر) کي ماريو آهي.) ٻين ضميرن جي لاءِ اسين مثال ڪٿنداسين:

"مارئو اٿم" برابر آهي "مون ماريو آهي" (هن (مذڪر) کي)

"ماري اٿيئي" برابر آهي "تو ماري آهي" (هن (مونث) کي)

"مارئا اٿوَ" برابر آهي "آهان مارئا آهن" (مذڪر)

"مارئُون اٿئون" برابر آهي 'اسان مارئون آهن' (مونث)

ايئن ٿي ٻين پڇاڙين سان جملا ٺهندا ويندا. اهو به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته "اٿ" واريون صورتون جيئن "اٿس"، "اٿن"، "اٿم" وغيره. وڌيڪ عام استعمال ۾ آهن بنسبت "آهيس"، "آهين" يا "آهيم" جي.

زمان ماضي بعيد ۾ وري اسم مفعول سان "هئو" يا "هو" جو گردان ٿيندو آهي جيڪي "هئڻ" جا ڪردنت آهن. ضمير غائب لاءِ "س" ۽ "ن" بدران "اِين" ۽ "اُون" پڇاڙيون لڳنديون. "هئو" ۽ "هو" جو پڇاڙين سان گردان متڪلم ۽ حاضر ضميرن سان اڳ ئي ڏنل آهن. ضمير غائب واريون صورتون هيٺ ڏجن ٿيون:

مذڪرمونث لاءِ:

	جمع	واحد	
هن پاران هنن پاران	هان ٿين هان ٿون	هٿان ٿين يا هٿان ٿون	هن پاران هن پاران

اهڙيءَ ريت:

"مارئو هوم" برابر آهي "مون ماريو هو" جي

[معنيٰ ــ مون (مذڪر/مونث) هن کي (مذڪر) ماريو هو.]

"مارئون هيُونوَ" برابر آهي "آهان مارئون هيون" جي

[معنيٰ ــ اوهان (مذڪر/مونث) هنن (مونث)کي ماريو هو.]

"مارئو هئان ٿين" برابر آهي "هِن مارئو هو" جي
[معنيٰ ــ هن (مذڪر/مونث) هن (مذڪر) کي مارِئو هو.]
"ماري هئائين" برابر آهي "هُن ماري هُئي" جي
[معنيٰ ــ هُنن (مذڪر/مونث) ماريو هو هن (مونث) کي.]
"ماري هئان ٿون" برابر آهي "هُنن ماري هئي" جي
[معنيٰ ــ هُنن (مذڪر/مونث) ماريو هو هُنَ (مونث) کي.]
ايئن پڇاڙيون اينديون وينديون.

زمان ماضي متشڪي:([1])

(مون ماريو هوندو) ۾ معاون فعل چو تہ هڪ ڪردنت آهي ان ڪري ضمير غائب لاءِ "اِين" ۽ "اُون" پڇاڙيون لڳائيندو آهي, اهڙيءَ طرح "مارئو هوندائين" برابر آهي "هن مارئو هوندو" جي. [معنيٰ. هن (مذڪر/مونث) ماريو هوندو هن (مذڪر) کي.] "ماري هوندائون" برابر آهي "هنِ ماري هوندي" [معنيٰ. هنن (مذڪر/مونث) ماريو هوندو هن (مونث) کي.] ساڳئي طرح "مارئو هونڊُمِ" برابر آهي "مون ماريو هوندو" جي. [معنيٰ. مون هن (مذڪر) کي ماريو هوندو.] "ماري هونڊُئِمِ " برابر آهي "مون ماري هوندي" جي. وغيره. "هوندو" جو گردان ضميري پڇاڙين سان پوين صفحن تي ڏنل آهي.

ٻٽين پڇاڙين وارا فعل:

اسان ڏٺو تہ اهڙيون ضميري پڇاڙيون جيڪي ڪنهن ضمير خالص جي مجهول فعل جي فاعلي حالت کان سواءِ باقي سڀني مفعولي حالتن سان لاڳاپو رکن ٿيون, ڪنهن بہ لازمي يا متعدي فعل جي زمانن سان لڳائي سگهجن ٿيون. انهن کي مون "ب" جي سري هيٺ ڄاڻايو آهي. ٻئي طرف ضمير خالص جي نمائندگي ڪندڙ اهڙيون ضميري پڇاڙيون جيڪي مجهول فعل جي فاعلي حالت جي نمائندگي ڪن, اهي صرف فعل متعديءَ جي انهن زمانن ۾ ڳنڍيبيون آهن, جيڪي اسم مفعول مان نهندا هجن. انهيءَ بناوت ۾ پڇاڙي جملي جي فاعل ڏانهن اشارو ڪري ٿي. "مارئا نئين" معنيٰ "هن (مذڪر/مونث) هن يا هنن (مذڪر/مونث) کي مارئو." اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن متعدي فعل اسم مفعول جي ڪنهن زمان ۾ هجي تہ پوءِ مفعول کي سڌو يا اڻ سڌو ظاهر ڪرڻ لاءِ وري هڪ ٻي پڇاڙي ڳنڍيبي آهي (جيڪي "ب" واري سري هيٺ ڏنل آهن.)

اسان ڏٺو تہ اهي "ب" واريون پڇاڙيون متعدي فعلن جي زمانن وارن اسم مفعولن ۾ پاڻ مرادو ڳنڍجن ٿيون, ۽ اهڙين حالتن ۾ اهي حالت فاعليءَ جي نمائندگي نٿيون ڪن. "مارئُم" جو مطلب "مون کي ماريو ويو" ڪو نہ ٿيندو. (اهو ٿيندو "مارئِس" جيڪو ماضي مجهول آهي جنهن جو گردان پويان ڏنل آهي) بلڪ اُن جو مطلب ٿيندو "مون هن کي ماريو".

ايئن ئي "ماريا نئين" معنيٰ هن (مذڪر يا مونث) هن/هنن (مذڪر يا مونث) کي مارئو."

ان کان پوءِ هڪ ٻي ضميري پڇاڙي ملائي اُن کي "مارياننيمر" ڪري سگهجي ٿو جنهن جي معنيٰ ٿيندي "هن (مذڪر/مونث) ماريو. هن/هنن (مذڪر/مونث) کي, مون لاءِ (يا مون ڏانهن) وغيره. هن قسم جي ضميري پڇاڙين جو اصل مفهوم "مارڻ" واري فعل ۾ گهٽو ظاهر نٿو ٿئي, اُن ڪري اچو تہ ٻيو مثال کڻون. "ڏنو" اسم مفعول مان "ڏنائين", نهي ٿو معنيٰ

---

[1] انگريزيءَ ۾ Future Perfect لاءِ مڪمل مستقبل جو اصطلاح ڪونهي, جنهن زماني کي اهو نالو آهي ان کي سنڌي وياڪرڻين 'ماضي متشڪيءَ' جو نالو ڏنو آهي جيئن تہ "ماريو هوندو' ۾ 'ماريو' اسم مفعول ماضيءَ ڏانهن اشارو ڪري ٿو ۽ 'هوندو' مستقبل ڏانهن تو ڙي شڪ ڏانهن. (مترجم)

"هن (مذڪر/مونث) ڏنو هن (مذڪر/مونث) کي". ان ۾ ٻئي ضميري پڇاڙي متڪلم واري ڳنڍيل ته ٿيندو "ڏنائيمر" معنيٰ "هن (مونث/مذڪر) ڏنو اهو مون کي."

جيئن ته ٻي ضميري نشاني حالت مفعولي ثانيءَ کي به ظاهر ڪري سگهي ٿي ۽ حالت مفعولي سببي پڻ حالت مفعولي ثانيءَ واري صورت اختيار ڪري سگهي ٿي، اُن ڪري اسين "آڻڻ" فعل مان اسم استقبال "آندو" ٺاهي اُن مان ٻيو صورتون ٺاهي سگهون ٿا جيئن "آندُمر" معنيٰ "مون آندو". وري "آندو مان س" (آندومانس) معنيٰ "مون هن کي آندو." جنهن ۾ ٻي ضميري پڇاڙي "س" اصل ۾ حالت مفعولي ثاني- سببي "هن کي" نمائندگي جي ڪري ٿي، فاعلي حالت واري "هو" کي ظاهر نٿي ڪري، اُها ساڳي ڳالهه يا معنيٰ هيئن به ظاهر ڪري سگهجي ٿي "مون هن کي آندو" يا جيئن هنديءَ ۾ آهي:

"مين نے اس کو "پهنچايا" ([1])

ٽنين پڇاڙين جي استعمال جا ٻيا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

"چوڻ"- "چيو"، "چيائين" معنيٰ 'هن چيو'، "چيائينس" معنيٰ 'هن (مذڪر/مونث) هن کي چيو'؛ "چيائئونس"، "هُنن هن (مذڪر/مونث) کي چيو'؛ 'چيائون-نِ' معنيٰ 'هُن (مذڪر//مونث) هنن کي چيو'.

"گهٽا پيرا چيومانس پر نه مڃيائين"- هتي "چيومانس" برابر آهي، 'مون هن کي چيو جي'. "ماني کاڌيمانءِ"، هن ۾ "کاڌيمانءِ"، برابر آهي 'مون ٿنهنْ- جي (ماني) کاڌي' جي. اهي پويان ٻئي مثال اسٽئڪ جي گرامر مان آهن. اُهو ياد رکڻ گهرجي ته واحد متڪلم جي فاعل جي ضميري پڇاڙي "س" ٻي پڇاڙي ڳنڍڻ کان اڳ "سان" ٿيو وڃي، وري جيڪڏهن "مر" پڇاڙي واري صورت ۾، جيڪا ضمير متڪلم واحد جي مجهول فعل جي فاعلي حالت ۾ هوندي آهي، ڪا ٻي ضميري پڇاڙي لڳندي ته اهو "مر" ڦري "مان" ٿي پوندو جيئن مٿين مثالن مان آخري مثال ۾ ڏنوسين. ايئن ئي مجهول فعل جي فاعلي حالت ۾ ضمير غائب واحد جي پڇاڙيءَ "اين" جي پويان ڪا ٻي ضميري پڇاڙي لڳڻ جي صورت ۾ اُها نڪري ويندي آهي جڏهن ته باقي بچيل ڪردنت ۾ "آن" رهجي ويندي، اُنهيءَ ڪري اسان کي "مارئائينمر" يا "ماريانمر" جهڙيون صورتون ملن ٿيون، ٻئي طرف "اون" پڇاڙيءَ واري ضمير غائب جمع جي مجهول فعل جي فاعلي حالت ۾ اُها "اُون" مان ڇوٽي ٿي صرف "اُ" وڃي بچندي آهي.

اهڙا زمان جن ۾ ٻهرين ضميري پڇاڙي ڪردنت (اسم مشتق) ۾ لڳندي آهي، جيئن زمان ماضي يا ماضي بعيد ۾ ٿيندو آهي، ته انهيءَ صورتحال ۾ عام طرح ٻي ضميري نشاني ضمير غائب جي مجهول فعل جي فاعلي حالت واري فعل جي آخر ۾ جڙندي آهي (جيئن مارئائين/مارئائئون) ۽ ڪڏهن ڪڏهن وري ساڳي مجهول فعل واري فاعلي حالت اُها ضمير متڪلم لاءِ لڳندي (مارئُمر- مارئوسون) پر اهي ضمير حاضر جي مجهول فعل جي فاعلي حالت ۾ ڪونه لڳنديون (مارئِيِءِ- مارئوَ). اهڙيءَ طرح اسين زمان ماضيءَ لاءِ هيٺيون صورتون حاصل ڪريون ٿا جن ۾ ٻي ضميري پڇاڙيءَ جو زور نظر اچي ٿو جنهن ۾ "مون ڏانهن حوالو" ۽ "تو ڏانهن حوالو" نظر ايندو. اهڙيءَ طرح انهن جي وسيع معنائن کي سمجهي سگهجي ٿو.

(جدول اڳيان ڏسو)

---

[1] عام لفظ "آڻڻ" لاءِ هنديءَ ۾ "لانا" آهي پر ڇو ته اهو فعل لازمي آهي ان ڪري "پهنچايا" استعمال ڪيو اٿمر جيڪو فعل متعدي آهي.

زمان ماضي ۾ٽين پچاڙين سان

انهيءَ حوالي سان هيٺ ڏسو

غائب جمع (Them)	حاضر جمع (You)	متڪلم جمع (Us)	غائب واحد (Him/Her)	حاضر واحد (Thee)	متڪلم واحد (Me)	
مارئو مانِ	مارئو مانوَ	....	مارئو مانس	مارئو مانءِ ([1])	....	He was struck by me
ماري مانِ	ماري مانوَ	....	ماري مانس	ماري مانءِ	....	She was struck by me
مارئا مانِ	مارئا مانوَ	....	مارئا مانس	مارئا مانءِ	....	They (masc:) were struck by me.
مارئون مانِ	مارئون مانوَ	....	مارئُون مانس	مارئون مانءِ	....	They (fem:) were struck by me.
مارئو سونِ	مارئو سونُو	....	مارئو سونس	مارئا سونءِ	....	He was struck by us.
ماري سُونِ	ماري سونوَ	....	ماري سونس	ماري سونءِ	....	She was struck by us.
مارئا سُونِ	ماري سُونوَ	....	مارئا سونس	مارئا سونءِ	....	They (masc:) were struck by us.
مارئون سونِ	مارئون سونوَ	....	مارئون سونس	مارئون سونءِ	....	They (fem:) were struck by us.
مارئان ئين / مارئانِ	مارئان ئينوَ / مارِئانوَ	مارئان ئينسون / مارئان سون	مارئان ئينسِ / مارئانسِ	مارئان ئين /مارئان	مارئان ئينم / مارئانم	He/She/They was/were struck by him/her.
مارئان ئونِ / مارئانئُنِ	مارئان ئونوَ / مارئان ئوَ	مارئان ئون سون / مارئان ئُسون	مارئان ئون س / مارئان ئُس	ماريان ئون/مارئان ئونءِ	مارئان ئونم / مارئائم	He/She/They was/were struck by them (common gender)

[1] يا ماريومانءِ - "ئـ" بدران "يـ" جو استعمال.

زمان ماضي قريب لاءِ ("مارِئو آهي" ؛ "مارئو اٿم" وغيره) ٻتي پڇاڙي ڀيرڻ وانگر معاون فعل ۾ ڳنڍيبي. معاون فعل ڪردنت ڪونهي پر مڪمل زمان ۾ آهي، ۽ ٻي ضميري پڇاڙي صرف انهن صورتن ۾ جوڙي سگهجي ٿي جتي مجهول فعل جي فاعل واري پڇاڙي ضمير متڪلم واحد کي ظاهر ڪري (مارئو اٿمِ) . ضمير حاضر واحد کي ظاهر ڪري (مارئو اٿيئي) . ضمير متڪلم جمع جي فاعل جي ضمير غائب واحد لاءِ ڪانه ايندي آهي (مارئو اٿس) . ضمير حاضر جي جَمع لاءِ پڻ ڪانه ايندي آهي (مارئو آٿوَ) اُن ڪري اسان کي صرف هيٺيون صورتون ملن ٿيون. اُهو ڏسو ته "اٿم" ڦري "اٿمانِ" ٿي پوي ٿو باقي ٻيا سڀ قاعدي موجب آهن:

(جدول اڳيان ڏسو)

زمان ماضي قريب ـ پٽين پچاڙين سان

انهيءَ حوالي سان هيٺ ڏسو

		متڪلم واحد (Me)	حاضر واحد (There)	غائب واحد (Him/Her)	متڪلم جمع (Us)	حاضر جمع (You)	غائب جمع (Them)
مون هن (مذڪر) ڪي ماريو آهي.	مارئو	....	آٽيمانءِ	اٽمانس	....	اٽمانوَ	اٽمانِ
مون هن (مونث) ڪي مارئو آهي.	ماري	....	اٽيمانءِ	اٽمانس	....	اٽمانوَ	اٽمانِ
مون هنن (مذڪر) ڪي مارئو آهي.	مارئا	....	اٽيمانءِ	اِٽمانس	....	اٽمانوَ	اٽمانِ
مون هنن (مونث) ڪي مارئو آهي.	مارئون	....	اٽيمانءِ	اٽمانس	....	اٽمانوَ	اٽمانِ
تو هن ڪي مارئو آهي. (ساڳيءَ طرح سان واحد مونث ۽ جمع مذڪر ۽ مونث سان صرف ڪردنت پنهنجي صورت بدلائيندو آهي.)	مارئو	اٽئيِر	....	آٽيئسِ	اٽيئيسون	....	اٽئنِ
اسان هن (مذڪر) ڪي مارئو. (ساڳيءَ طرح واحد مونث ۽ جمع (مذڪر ۽ مونث) سان ٿيندو)	مارئو	....	اٽونءِ	اٽُونسِ	....	اٽوتوَ	آٽُونِ
هنن هن (مذڪر) ڪي مارئو آهي. (ساڳيءَ طرح واحد مونث ۽ جمع مذڪر ۽ مونث سان ٿيندو).	مارئو	اٽنِير	اٽنِئي	آٽنِس	آٽنِئون	آٽنِئوَ	آٽنِن

زمان ماضي بعيد ۾ ٽيون پڇاڙيون گهٽ هونديون آهن. معاون فعل هڪ ڪردنت هوندو آهي اُن ڪري ماضيءَ وانگي ٽي پڇاڙي صرف انهن صورتن ۾ ڳنڍيندو آهي جن ۾ مجهول فعل جي فاعلي حالت ضمير متڪلم يا غائب ڏانهن اشارو ڪري، اُهو ضمير حاضر سان ايئن ڪونه ڪندو آهي.

(جدول اڳيان ڏسو)

ماضي بعيد ـ پتين پچاڙين سان

(Them)	(You)	(Us)	(Him/Her)	(Thee)	(Me)		
ـــ مانِ	ـ مانوَ	....	ـــ مانس	ـــ مانءِ	....	مارئو هو	He has been struck by me
ـــ مانِ	ـ مانوَ	....	ـــ مانس	ـــ مانءِ	....	ماري هئي	She has been struck by me
ـــ مانِ	ـ مانوَ	....	ـــ مانس	ـــ مانءِ	....	مارئا هئا	They (masc:) had been struck by me.
ـــ مانِ	ـ مانوَ	....	ـــ مانس	ـــ مانءِ	....	مارئون هيون	They (fem:) had been struck by me.
ـــ ئِن	ـــ ئينوَ	ـ ئينشون	ـ ئينس	ـ ئين	....	مارئون هئان	He had been struck by him/her.
ـــ ئِن	ـــ ئينوَ	ـ ئِينشون	ـ ئينس	ـ ئين	ـــ ئينمِ	ماري هئان	She had been struck by him/her.
ـــ ئِن	ـــ ئينوَ	ـ ئينسون	ـ ئينس	ـ ئين	ـــ ئينمِ	ماري هئان	They (masc: had been struck by him.
ـــ ئِن	ـــ ئينوَ	ـــ ئينسون	ـ ئينس	ـ ئين	ـــ ئينمِ	مارئون هئان	They (fem: had been struck by him.
ـــ شونِ	ـــ سونوَ	....	ـــ شونس	ـ شونءِ	ـــ ئينمِ	ماري هئي	She has been struck by us.
ـــ شونِ	ـــ سونوَ	....	ـــ شونس	ـــ سونءِ	... مارئا	مارئو هو	He has been struck by us.
ـــ شونِ	ـــ سونوَ	....	ـــ شونس	ـــ سونءِ	... مارئون	هئا	They (masc: had been struck by us.
ـــ شونِ	ـــ شونوَ	....	ـــ شونس	ـــ سونءِ	....	هيون	They (fem: had been struck us.
ـــ ئونِ	ـــ ئونوَ	ـ ئونسون	ـ ئُونس	ـ ئُونءِ	ئُونمِ	مارئا هئان	He had been struck by them.
ـــ ئونِ	ـــ ئونوَ	ـ ئونسون	ـ ئُونس	ـ ئُونءِ	ـ ئُونمِ	ماري هئان	She had been struck by them.
ـــ ئونِ	ـــ ئونوَ	ـ ئونسون	ـ ئُونس	ـ ئُونءِ	ـــ ئونمِ	ماري هئا	They (masc: had been struck by them.
ـــ ئونِ	ـــ ئونوَ	ـ ئونسونءِ	ـ ئُونس	ـ ئُونءِ	ـــ ئونمِ	مارئان هيون	They (fem: had been struck by them.

هيٺ ڏنل مثال فعل سان ضميري پڇاڙين جو استعمال ڏيکارڻ لاءِ نمونن مان ۽ لفظن جي فهرست مان ڪڍيا ويا آهن:

فعل:

"جيڪي اٿم سو سڀ ٿنهن۔ جو۔ ئي آهي (جيڪي مون وٽ آهي).
"نالو اٿم ربو" (منهنجو نالو آهي ربو) (II)
" جڏهين ٽيندم تڏهين ڏيندُس" (مون وٽ ٽيندو تہ ڏيندس (هن کي) (II)
"نوڙيُن۔ سان ڪري ٻڌينس." (هن کي ٻڌ) (236)
"اُچي۔ کان اُچو وڳو ڦهرايوس" پيرن۔ ۾ جتي پايوس" (هن کي وڳو ڦهرايو۔ هن جي پيرن ۾ جتي پايو.)

زمان مضارع:

"گهوڙو ڪپيٺي" (توکي ڪپي).

زمان مستقبل:

"پئسا چوپهہ روپيا ونندوسانءِ (آئون توکان ونندس) (II)
"آئون اتي پنهنْ۔ جي پيءُ۔ وٽ وڃي چوندوسانس" (آئون هن کي چوندس).

زمان ماضي:

الف۔ فعل لازمي:

"پڙلاءِ ڪن تي پيُس" (هن جي ڪن تي پيو).

فعل متعدي:

"پڙس چيُس "اي ٻچا"۔ (هن کي چيو).
"مون چيُس تہ "چڱو" (هن کي چيو).

ب۔ فعل متعدي مجهول جي فاعلي حالت:

"نوڪري ڇڏئم (مون ڇڏي) .(II)
"ڏنم ڪُوهہ" (مون ڏنو). (II)
"ان کان پڇيم" (مون پڇيو). (II)
"ڇيلو نہ ڏنئي" (تہ تو ڏنو). (II)
"هڪڙي ٻانهي۔ کي ڪوئي پڇئائين" (هن پڇيو).
"اندر وچڙ چڱو نہ پايائين" (هن پائيو)
"ورنديءَ۔ ۾ چيائين" (هن چيو).

ماضي قريب:

"اهو گهوڙو پنيوالي۔ کي ڏنو۔ اٿم" (مون ڏنو آهي).
"ڪيس چڱو ٻلو لڌو اٿس." (هن لڌو آهي).

ماضي متعدي ٻتي پڇاڙيءَ سان:

"چيائينس تہ ٿنهنْ۔ جو ياءُ آيو۔ آهي." (هُن کي هُن چيو).

مرڪب فعل (Compound verbs)

ٻين هند ـ آريائي ٻولين جيان سنڌيءَ ۾ به مرڪب فعل عام آهي.

الف ـ ماضي معطوفيءَ "اِ" ۽ "اي" مان ٺهندڙ:

1 ـ **زور پرائيندڙ مرڪب فعل**: (Intensives)

هن قسم جا فعل ماضي معطوفيءَ کي ڪنهن ٻئي فعل کان پهرين لڳائڻ سان ٺهندا آهن. جيئن "وڃڻ" (هندي ـ "جانا") "وجهڻ"، (هندي ـ "ڈالنا")، "ڇڏڻ"، "ڏيڻ" (هندي ـ "دينا") "پوڻ" (هندي ـ پڙنا")، يا "وٺڻ" (هندي ـ "لينا"). ايئن جيڪي فعل ٺهن ٿا سي آهن.

"ٿي وڃڻ" .... (هندي ـ هوجانا)

"مري وڃڻ" .... (هندي ـ مرجانا)

"رهجي وڃڻ" .... (هندي ـ رهہ جانا)

"ماري وجهڻ" .... (هندي ـ مار ڈالنا)

"ڦاڙي وجهڻ" .... (هندي ـ ڦاڙ ڈالنا)

"ميڙي ڇڏڻ" ....

"ڇٽي ڇڏڻ" .... (هندي ـ ڪهہ دينا)

"اڇلي ڏيڻ" .... (هندي ـ ڦينڪ دينا)

"جي پوڻ" ....

"کائي وٺڻ" .... (هندي ـ کا لينا)

"لکي وٺڻ" ....

زور پرائيندڙ مرڪب فعل ٺاهڻ جو ٻيو طريقو اهو آهي ته ڪنهن ٻئي طرف جي امر، مضارع يا نامڪمل/جاري زمان (imperfect) جي اڳ ۾ "پٺو" ڳنڍجي جيڪو "پوڻ" جو اسم مفعول آهي. "پيو ماٿجانس" "پٺا ٿيٽن". هن ۾ وڌيڪ زور آهي بنسبت "تا ٿئن" جي. جيڪو عام زمان حال آهي. "پٺا ڏسندا هُئا" "ڪٽڻ" جو ماضي معطوفي "ڪٽي" يا "پوڻ" جا ماضي معطوفي "پيئي"، "پٺي" يا "پي" کي ڪنهن فعل جي اڳ ۾ جوڙي عمل کي زور پرو ڪيو ويندو آهي. "ڪٽي" جو اڪثر مطلب ڪنهن ڪم جي فوري شروع ٿيڻ کي ظاهر ڪرڻ هوندو آهي. اهڙي طرح:

"ڪٽي لکڻ" معنيٰ لکڻ جي لاءِ تيار ٿيڻ ۽ لکڻ.

"ڪٽي وڃڻ" معنيٰ (ڪجهہ) ڪٽي هليو وڃڻ.

"ڪٽي هل" معنيٰ هليو اچ.

"پٺي ڪِٽڻ" معنيٰ "کائڻ" (هندي ـ کها جانا).

"پي آيو" ـ هو اوچتو اينديءَ نظر آيو/ ظاهر ٿيو.

اهڙا ڪجهہ گهٽ زور پرائيندڙ مرڪب جيڪي ماضي معطوفيءَ مان ٺهيل آهن:

"وٺي وڃڻ" (هندي ـ لي جانا) وٺي هليو وڃڻ.

"وٺي اچڻ")هندي ـــ لي آنا) وٺي هليو اچڻ.

هندي "چلا جانا" جي برابر ٿيندو "ويو هلڻ" (هليو وڃڻ)

2۔ **سگهه ڏيکاريندڙ مرڪب فعل** (Potentials)

اهڙا مرڪب ٺاهڻ لاءِ مکيه فعل جي ماضي معطوفيءَ سان "سگهڻ" جو گردان ڪيو ويندو آهي. جيئن:

"ڪري سگهڻ" ڪو ڪم ڪرڻ جي سگهه ڏيکاري ٿو.

"ماري سگهڻ" مارڻ جي سگهه ڏيکاري ٿو.

"هلي سگهڻ" هلڻ جي سگهه ڏيکاري ٿو.

فعل "ڄاڻڻ" کي به ساڳيءَ طرح استعمال ڪري سگهجي ٿو.

"ڪري ڄاڻڻ" ڪم ڄاڻڻ جي طريقي بابت اطلاع ڏي ٿو.

3۔ **پورائي ڪندڙ مرڪب فعل:** (Completives)

اهڙا فعل ٺاهڻ لاءِ ماضي معطوفيءَ کي "رهڻ"، "وٺڻ"، "چُڪڻ"، "نيڻ" (يا نِيڻ" يا "بس ڪرڻ") سان گڏي استعمال ڪبو آهي.

"ڪائي رهڻ" ڪائي ختم ڪرڻ يا پورو ڪرڻ.

"لکي وٺڻ"۔ لکي پورو ڪرڻ.

"ڪري چُڪڻ"۔ ڪري ختم ڪرڻ.

"چئي بس ڪرڻ"۔ چئي پورو ڪرڻ.

ب ۔"اِئو" يا "يو" وارا ماضي معطوفيءَ سان ٺاهيل ۽ ورجايل مرڪب فعل(Frequentives)

"ٻيو ٻيرو" يا "وري ايندڙ" لفظ Frequentives سڏبا آهن. هن صورت ۾ فعل کي ورجايو ويندو آهي. ڀهريائين ماضي معطوفيءَ واري صورت ۾ ٻيو وري گردان موجب مناسب صورت سان. جيئن "پڙهئو پڙهڻ" ۾ آهي، جنهن جي معنيٰ لاڳو پڙهڻ به ٿئي ٿي ته وري وري پڙهڻ به ٿئي ٿي. اُن کان سواءِ "اِي" وارو زورائتو اُچار ماضي معطوفيءَ ۾ ڳڻيندي سگهجي ٿو. جيئن "پڙهئو۔ ٿي ٿو پڙهان" معنيٰ آءُ وري وري ڀيهر ٿيهر ٿو پڙهان.

پ: اسم فاعل منجهان ٺهيل مرڪب فعل تسلسل يا ساندهه عمل ٿا ڏيکارين اُن ڪري اهي "ساندهپائي ڏيکاريندڙ"[1] (Continuatives)سڏبا آهن.

فعل "رهڻ"، "وترڻ" کي ڪردنت سان ڦيرائبو آهي۔ ايئن:

"پڙهندو رهڻ" مسلسل پڙهڻ جو عمل ڪرڻ.

"ڪائيندو ٿو وتي" يڪو ڪائڻ جو عمل ڪندو ٿو رهي.

ت: آرنڀ يا شروعات ڏيکاريندڙ مرڪب:[2] (Inceptives)

مکيه فعل ٺاهڻ لاءِ حالت مفعولي وارو مصدر ڪٽي اُن کي "لڳڻ" سان ڦيرائبو آهي جيئن "ڪرڻ لڳڻ"۔ "رُئڻ لڳئو" وغيره. معنيٰ، شروع ڪري ڇڏڻ، رُئڻ شروع ڪيائين وغيره.

مختلف نمونن مان مرڪب فعل جا هيٺان مثال ڏنا ويا آهن.

---

[1] ڀيرو مل مهر چند: وڏو سنڌي وياڪرڻ ۾ اهي ٺالا ڏنا آهن. ڏسو ص 149.

[2] ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب ۾ "آرنڀ" لفظ استعمال ڪيو آهي جنهن جو متبادل پڻ ڏجي ٿو. (مترجم)

زور پرائيندڙ (Intensives)

"گمر- ٿي- وئو- هو."

"گهوڙو چوري ٿي- وئو." (II)

"سو مون- کي ڪٽي- ڏي."

"گهوڙو وٺي ... آئيس موري." (II)

"اُچي ڪان اُچو وڳو ڪٽي- اچي."

"ربو وئو- هلئو." (II)

"آرنڀ ڪندڙ" شروعات ڪندڙ (Inceptives)

"سمجهه- ۾ اچي چوڻ لڳو."

"اهي خوشي ڪرڻ لڳا."

اڻ ڦرندڙ (Indeclinables)

هنن جي لاءِ ڊڪشنري (لغت) ڏسڻ گهرجي. عام طور ناڪاري لفظ "نہ" هوندو آهي جيڪو (جيئن اڳ ڏلوسين) اڪثر فعل سان ملي بہ ويندو آهي. جيئن "نہ آهي" مان "ناهي" جو نهڻ. روڪ لاءِ "مَ" امر سان استعمال ڪندا آهن ۽ "متان" کي مضارع سان گڏ آڻي ناهيندا آهن.

"هي ڪم تون متان ڪرين."

حالت مفعوليءَ تي ضابطو رکندڙ حرف جر هيٺ ڏجن ٿا جيڪي اسٽئڪ جي گرامر مان ڪنيل آهن. "آن". "اُون". "اون" (هندن ۾) يا آتُو (مسلمانن ۾) معنيٰ "کان".

"پر" (تي، متان، ڪنهن هيٺاهينءَ پرسان)

"ڏي"، "ڏاهن"، "ڏاهان"، "ڏاهون"، "ڏانهين"، "ڏانهون" (معنيٰ 'طرف')

"جو"

"ڪرِ"، يا "ڪارِ" يا "ڪرِ" يا "ڪن" (To)

"کانَ"، "کون"، "کئون"، "کائُون"

"کي"

"لاڪون"

"منجهہ"

"مين" ([1])

"ري"- (کان سواءِ)

"سان" "ساڻ"

"سائُون" معنيٰ 'سان' يا جيئن "ساڳئي وقت"

"سندو"

[1] موجوده صورتخطيءَ ۾ عام طرح "۾" لکندا آهن.

"سارُو" (مطابق)

"سُوڏو"، "سوڏان"

"تائين"، تو نئين"، "توڻين"، "توڙين"

"تي"، "اُتي"

"وٽِ"

مٿين لفظن مان "سندو" تہ گھڻو ڪري شاعريءَ تائين محدود آهي. نثر ۾ تقريباً متروڪ ٿي چڪو آهي، سواءِ ضميري پڇاڙين سان گڏ اچڻ جي، جيئن هيٺ سمجهايل آهي. اضافت جو عام حرف جر "جو" آهي جيڪو ڪڏهن بہ ضميري پڇاڙي نٿو لڳائي. "ساڻُون" (with) ۽ "سوڏو" مناسبت موجب صفت وانگي بہ ڦيرو کائيندا آهن جنهن ۾ ساڳيو "جو" ۽ "سندو" وارو اصول رهندو.

جڏهن ڪو حرف جر ضمير خالص تي اختيار يا ضابطو رکندو آهي تہ اُهو موقعي جي مناسبت سان ڳنڍجي بہ سگهندو آهي، پوءِ ضمير ڪنهن پڇاڙيءَ جي صورت وٺندو آهي. اهڙيون پڇاڙيون "سندو" حرف جر سان عام آهن. انهيءَ طرح سان اضافت وارن ضميرن جا مرڪب هيٺن ٿيندا.

	واحد		جمع	
	فاعلي	مفعولي	فاعلي	مفعولي
منهنجو	سَندُمِ	سندَمِ	سَندَمِ	سندَنم
منهنجي	سَنديَمِ	سِندَيم	سندَيُم	سندَيونم
تنهنجو	سَندُءِ	سَندَءِ	سندَءِ	سندَني
تنهنجي	سَنديئِ	سَندَيئِ	سندَيئُ	سندَيوني
هن جو	سندُسِ	سَندَسِ	سندَسِ	سندَنسِ
هن جي	سنديسِ	سَندَيسِ	سندَيُسِ	سندَينسِ
اسان جو	سَندئون	سَندَئون	سندَئُون	سندنيئُون
اسان جي	سَنديوُن	سَندَيئُون	استعمال ۾ ناهي	استعمال ۾ ناهي
توهان جو	سَندُوَ	سَندَوَ	سندَوَ	سندِنـوَ
توهان جي	سَنديُوَ	سَندَيوَ	سندَيُوَ	سندَيُنوَ
هنن جو	سندُنِ	سَندَنِ	سندَنِ	سندَنِن
هنن جون	سندينِ	سَندَينِ	سنديُن	سنديُنِن

مذڪر جي معاملي ۾ ڏسو تہ مفعولي حالت ۾ واحد فاعلي حالت جي جمع جهڙو ئي آهي. جڏهن تہ مونث وري فاعلي ۽ مفعولي حالتن ۾ ساڳيو آهي. اسٽئڪ ۽ ٽرومپ جي گرامرن مان ورتل نمونن مان حرف جر جي استعمال جا مثال ڏجن ٿا:

"ساڻ" مان مثال اسان وٽ آهي.

"ساڻُم" ـــ "مون ساڻ" لاءِ

"ساڻءِ" ـ "توساڻ" لاءِ

"ساڻس" ـــ "هَن ساڻ" لاءِ

"ساڻُهون" ـ "اسان ساڻ" لاءِ

"ساڻُوَ" ـ "توهان ساڻ" لاءِ

"ساڻِن" ـــ "هنن ساڻ" لاءِ

ساڳيءَ طرح پيش/اُ سان ختم ٿيندڙ حرف جرن سان ٿيندو.

"ڪرڻ" (کي) مان هيٺان لفظ ٺهندا:

"ڪڻي" (توکي)

"ڪڻس" (هنن کي)

"ڪڻيئون "(اسان کي)

"ڪڻوَ" (توهان کي)

"ڪڻِن" (هنن کي)

ايئن "اِي" سان ختم ٿيندڙ حرف جرن سان ٿيندو. حرف جر "کي" سادگيءَ سان پڇاڙي ڳنڍي ٿو جيئن "کيس" (هن کي)، "کين" ، (هنن کي)، ٻئي طرف "اُتي" (مٿان) مان اُتس يا "اُتِهس" (هن تان/هن مٿان) "اُتِن" يا "اتهِن" (هنن تان/مٿان).

"کان" مان وري "کانس" يا "کانئس" (هن کان) ۽ "کانِ" يا "کانئِن" (هنن کان) ٺهندا. ٻين گهڻن حرف جرن سان صرف ضمير غائب واريون پڇاڙيون لڳنديون آهن.

هيٺ ڏنل مثال مختلف نمونن مان ورتا ويا آهن، جن ۾ پڇاڙين وارا حرف جر نظر اچن ٿا:

"سندُس ننڍو پُٽ هڪڙي ڏورانهين ڏيهہ ـ ڏِي اُتي هليو." (هن جو)

"سندُس وڏو پُٽ ٻنيءَ ـ ۾ ٿي" (هن جو).

"کيس ڪنهہ ـ ٻہ ڪي ڪي نہ ڏِنو." (هن کي).

"جنهہ ٻوڙي پاڪر پائي کيس چميو." (هن کي).

"پڻس کيس سمجهايو." (هن کي).

And لاءِ "ايئن" يا "آءِ" ٿيندا آهن پر عربيءَ ۽ فارسيءَ صورتخطيءَ ۾ ايئن ڪونہ لکندا آهن بلڪ "۽" لکندا آهن.

وچولي

اڳيان ڏنل معياري سنڌيءَ جي ٽن نمونن مان پهريون هڪ "خرچائو پٽ" بابت لکڻيءَ جو نقل آهي، جنهن کي عربي- فارسيءَ رسم الخط توڙي ناگري رسم الخط ۾ ڏنو ويو آهي جنهن سان متبادل صورتخطي ۽ ترجمو پڻ ڏنو ويو آهي.

اُن سان گڏوگڏ شروعاتي ڪجهه سٽن ۾ خداوادي اکرن ۾ لکڻي ڏني وئي آهي، جنهن ۾ ڪوبہ وچيون سُر (حرف علت) ڪونهي ۽ وري سڌاريل هندُو سنڌي اکرن ۾ اهي سُر موجود آهن.

ٻئي نموني ۾ هڪ فوجداري ڪورٽ ۾ هڪ ملزم جو بيان آهي، جنهن کي عربي- فارسي ۽ ناگريءَ رسم الخط ۾ لکيو ويو آهي ۽ اُنهن سان متبادل صورتخطي ۽ ترجمو پڻ ڏنو ويو آهي.

هي ٻئي نمونا حيدرآباد مان آيا آهن جتي معياري سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن جائزي يا سروي لاءِ 791000 ٻڌايو ويو آهي. ٻولي گهڻو ڪري اُها ئي آهي جيڪا هن کان اڳ گرامر واري خاڪي ۾ ڏني وئي آهي ۽ ساڳيا مثال گرامر جي مختلف صورتن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏنا ويا آهن. صرف ڪي هيٺيون ڳالهيون معيار کان هٽيل آهن:

ضمير مشترڪ جي اضافت لاءِ آهي "پنهَنْ- جو" جي بدران "پنهِنْ- جو" آهي، "پڙِسِ" (هن جو پيءُ) جي بدران "پڙهَسِ" آهي ۽ فعل "لڳڻ" جو اسم مفعول "لڳيو" نہ پر "لڳو" ٿئي ٿو.

ڪي ٿي مثال صورتخطيءَ جي چُڪن جا بہ آهن، هڪ هنڌ آهيان، بدران 'آجيان' لکيل آهي ۽ انهي- کي بدران "انجي- کي" لکيل آهي.

ٽيون بہ هڪ نقل آهي جيڪو مون سنڌيءَ ۾ نئين عهد نامي جي نسخي تان کنيو آهي، جيڪو برٽش ۽ فارين بائبل سوسائٽيءَ لنڊن مان 1890ع ۾ شايع ڪرايو آهي، ۽ جيڪو عربي- فارسي رسم الخط ۾ آهي. اُن لاءِ پڻ متبادل صورتخطي بہ ڏني وئي آهي پر جملن جي ترجمي ڏيڻ جي ضرورت محسوس ڪانہ ڪئي وئي آهي.

هند آريائي خاندان — اتر_ الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو — حيدرآباد ضلع

پهريون نمونو

عربي فارسي رسم الخط

هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻه پٽ هئا، تن مان ننڍي پيءُ کي چيو، اي بابا مال مان جيڪو ڀاڱو منهنجي حصي
آهي سو مون کي ڪڍي ڏي؛ جنهن تي هُنَ مال ٻنهي کي ورهائي ڏنو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ننڍو پٽ
سڀڪجهه مَٽِ ڪري هڪڙي ڏورانهين ڏيهه ڏي اُٿي هليو، جتي پنهنجو مال اجائي خرچي مين وڃايائين.
سڀ کپائي ڇڏڻ کان پوءِ اتفاقًا اُن ڏيهه مين ڏاڍو ڏُڪر آيو پيو، جنهن ڪري هو پريشان ٿيڻ لڳو. (يا ڪي
تنگ حال ٿين لڳو) اُن ڏيهه جي هڪڙي رهندڙ کي جيئن تيئن ڪري وڃي چنبڙيو، جنهن پنهنجي
ٻنيءَ مين سُئر چارڻ لاءِ موڪليس. پاڻ چاهيائين ته جيڪي ڇلون سُئر تا کائن سي جيڪر
مان کائي پنهنجو پيٽ ڀريان، پر ڪيس ڪنهن به ڪين ڏنو. اُن سمجهه مين اچي چوڻ لڳو ته منهنجي
پيءُ وٽ ڪيترائي پورهيتن کي ججهي ماني پيٽ ڀري ملي ٿي، آئون هتي بک پيو مران: سو آئون اُٿي
پنهنجي پيءُ وٽ وڃي چوندو ساڻس، اي بابا مون آسمان جو ۽ تنهنجو گناهه ڪيو آهي، مان هاڻي اِن لائق نه آهيان
جو وري تنهنجو پٽ سڏايان، سو مون کي پنهنجي پورهيتن مان هڪڙي جهڙو ڪري ڄاڻ. (ائين ٿي)
اُٿي پنهنجي پيءُ ڏي هليو. اڃا پري هو ته اُن کي ڏسي پيءُ کي ڏاڍي ٻاجهه آئي، جنهن ڊوڙي

ڀاڪُر پائي کيس چُميو. تنهن تي پُٽس چيس اي بابا! مون آسمان جو ۽ تنهنجو گناهه ڪيو آهي، ماڻ

اِهي لائق نه آهيان جو وري تنهنجو پُٽ سڏايان. پر پيءُ پنهنجي ٻانهن کي چيو، ته اڳي کان اڄوڪو ڪپڙو اچي

ٻاهر آڻيوس، ۽ هٿ ۾ منڊي ۽ پيرن ۾ جُتي پايوس، ۽ اسين کائي خوشي ڪريون؛ جو هي

منهنجو پُٽ مئو هو سو ماڻ جيئو آهي ۽ گُم ٿي ويو هو سو ماڻ لڌو آهي. تڏهن اهي خوشي ڪرڻ لڳا.

۽ سندس وڏو پُٽ ٻنيءَ مان ٿي جڏهن گهر کي ويجهو آيو تڏهن ڳائڻ ۽ ناچ جو آواز ڪن

تي پيس، سو نوڪرن مان هڪ کي سڏي پڇيائين ته هي ڇا پيو ٿئي؟ چيائينس ته تنهنجو ڀاءُ آيو آهي

۽ پيءُ تنهنجي مهماني ڪئي آهي، ان لاءِ جو کيس ڀلو چڱو لڌو اٿس. هي ٻڌي ڪاوڙيو، اندر وڃڻ نه

۽ پايائين، تڏهن پيءُ ٻاهر اچي کيس سمجهايو. پر پُٽ پيءُ کي ورندي ۾ چيائين ڏس آءٌ ايترن

ورهن کان تنهنجي خدمت پيو ڪريان، ۽ ڪڏهن تنهنجي حڪم جي ابتڙ نه هليو آهيان

تڏهن به مون کي ڪڏهن ڇيلو نه ڏنئي جو آءٌ (ڪڏهن) پنهنجي دوستن سان گڏ خوشي ڪريان.

پر هي پُٽ جو آيو تنهن جنهن تنهنجو مال ڪسٻين ۾ رهايو تنهن لاءِ تو وڏي مهماني

ڪئي. تنهن تي پيءُ چيس اي ٻچا! تون ته هميشه مون وٽ ٿو آهين ۽ جيڪي آهي

سو سڀ تنهنجو آهي، پر خوشي ڪرڻ ۽ سرهو ٿيڻ اسان تي واجب هو، ڇو جو هي

تنهنجو ڀاءُ مئو هو سو ماڻ جيئو آهي ۽ گم ٿي ويو هو سو ماڻ لڌو آهي.

هند آريائي خاندان — اتر_ الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو — حيدرآباد ضلع

پهريون نمونو

ناگري رسم الخط

हिकिड़े माण्हूअ-खे ब़ पुट हुआ । तिनि-माँ नंढे पिउ-खे चयो, ए बाबा, माल-माँ जेको भाङो मुँहिँ-जे हिसे अचे, सो मूँ-खे खणी ड़े । जँहिँ-ते हुन मालु बिन्ही-खे विराहे ड़िनो । थोरनि ड़ींहनि-खाँ पोइ संदुसि नंढो पुटु सभु-की हथि करे हिकिड़े डूराहें ड़ेह ड़े उथी हलिओ, जिते पँहिँ-जो मालु अभलाईअ-में विञायाँईं । सभि खपाइण-खाँ पोइ इतिफ़ाक़ाँ उन्हे ड़ेह-में ड़ाढो ड़ुकरु अची पिओ, जँहिँ-करे हो परवसि थिअण लग्गो । (पाण-खे तंगि हाल-में ड़िसी) उन्हे ड़ेह-जे हिकिड़े रहंदड़-खे जीअँ-तीअँ करे वञी चंबिड़िओ, जँहिँ पँहिँ-जे ब़निअ-में सुअर चारण-लाइ मोकिलिउसि । अइँ हुँ पे-भायाँईं त जेके छिलूँ सुअर था-खाइनि, से जेकर माँ खाई पँहिँ-जो पेटु भर्याँ, पर खेसि काँहिँ वि की-की न ड़िनो । इते समुझ-में अची चवण लग्गो त मुँहिँ जे पिउ-वटि केतिरनि-ई पोरिहतनि-खे ग्झझो मानी पेई-मिले, अइँ आऊँ-ई हिति बुख पिओ-मराँ । सो आऊँ उथी पँहिँ-जे पिउ-वटि वञी चवंदोसाँसि, ए बाबा, मूँ आसिमान-जो अइँ तुँहिँ-जो गुनाहु कयो-आहे, हाणे इन्हे लाइक़ु न आहियाँ जो वरी तुँहिँ-जो पुटु सडायाँ, सो मूँ-खे पँहिँ-जे पोरिहतनि-माँ हिकिड़ो जहिड़ो करे ज़ाणु । (इएं रिथे) उथी पँहिँ-जे पिउ-ड़े हलिओ । अञा परे-ई हो त उन्हे-खे ड़िसी पिसि-खे ड़ाढी ब़ाझ आई, जँहिँ डोड़ी भाकुरु पाए खेसि चुमिओ । तँहिँ-ते पुटसि चयुसि, ए बाबा, मूँ आसिमान-जो अइँ तुँहिँ-जो गुनाहु कयो-आहे, हाणे इन्हे लाइक़ु न आहियाँ जो वरी तुँहिँ-जो पुटु सडायाँ । पर पिणसि पँहिँ-जे ब़ान्हनि-खे चयो त, उचे-खाँ उचो वग्गो खणी अची पहिरायोसि; अइँ हथ-में मुंडी, अइँ पेरनि-में जुती पायोसि, त पोइ खाई ख़ुशी कयूँ; छो-त हिउ मुँहिँ-जो पुटु मुओ हो, सो हाणे जीओ आहे; अइँ गुमु थी विओ-हो, सो हाणे लधो-आहे । तड़हीं उहे ख़ुशी करण लग्गा ॥

अइँ संदुसि वड़ो पुटु ग़निअ-माँ थी, जड़हीं घर-खे वेझो आयो, तड़हीं ग़ाइण अइँ नाच जो परिलाउ कन-ते पिउसि । सो हिकिड़े ग़ाम्हे-खे कोठे पुछि-याँईं त हिउ छा पिओ-थिए । चयाँईंसि त तुँहिंजो भाउ आयो-आहे, अइँ पिगहे महिमानी कई-आहे, हुम्हे-लाइ जो खेसि चङो-भलो लधो-अथसि । हो बुधी काविड़िजी अंदरि वञणु चङो न भायाँईं । तड़हीं पिगासि ग़ाहिरि अची खेसि समुझायो । पर पिउ-खे वरंदिअ-में चयाँईं जो, ड़िसु आऊँ केतिरनि वरिहनि-खाँ तुँहिंजी-ई खिज़िमत पिओ कयाँ अइँ कड़हीं तुँहिंजे हुकिम-जे उअतड़ि न हलिओ-आहियाँ ; तड़हीं बि मूँ-खे कड़हीं छेलो न ड़िनुइ, जो आऊँ (कुझी) पँहिंजे दोसितनि-साँ गड़ु ख़ुशी कयाँ ; पर हिन पँहिंजे पुटि-जे अचण-ते, जँहिं तुँहिंजो मालु कञिरिउनि-में विञायो, तँहिं-लाइ तो वड़ी महिमानी कई । तँहिं-ते पिगासि चयुसि, ए ब़चा, तूँ त हमेश मूँ-वटि-ई आहीं अइँ जेको अथमि सो सभि तुँहिंजो-ई आहे ; पर ख़ुशी करणु अइँ सरहो थियणु असाँ-ते वाजिबु हो ; छो-जो हिउ तुँहिंजो भाउ मुओ हो, सो हाणे जीओ आहे ; अइँ गुमु थी विओ-हो, सा हाणे लधो-आहे ॥

هن مثال جون ٻهريون ڪجهه سٽون خداوادي اکرن ۾ آهن.

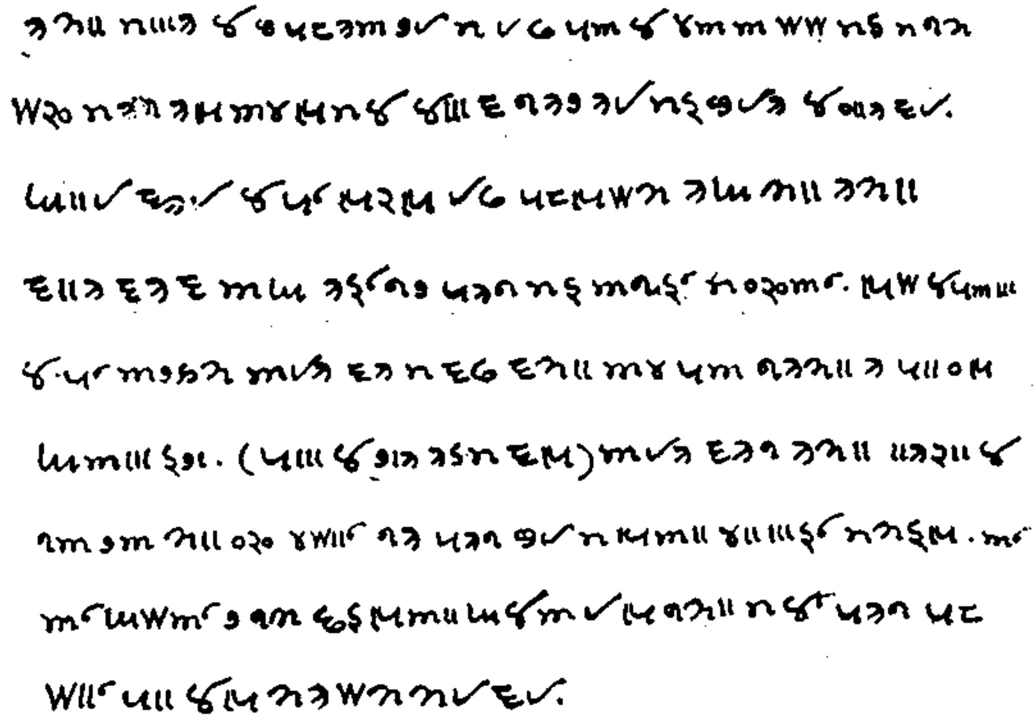

ٻهريون ڪي سٽون سٽريل هندو سنڌي اکرن ۾ آهن.

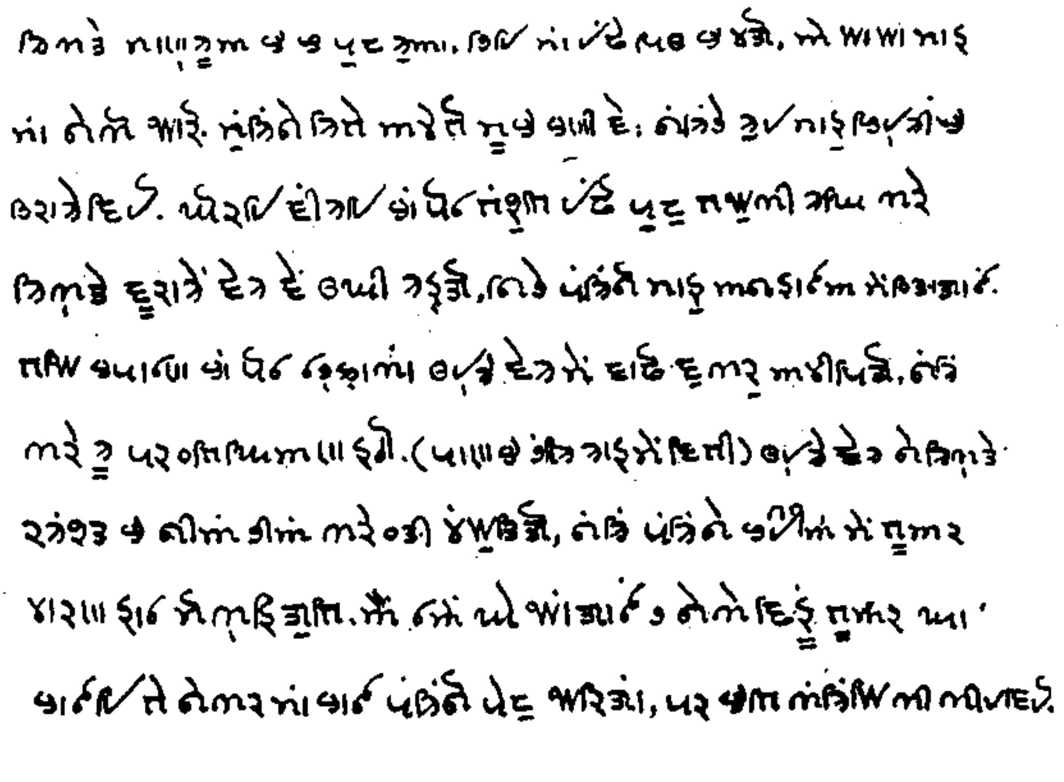

هند آريائي خاندان | اتر الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو | حيدرآباد ضلع

ٻيو نمونو

عربي فارسي رسم الخط

آئون ٽيڏار منشي صوبراج وٽ نوڪر هوس موري ۾. اٽڪل ٻه مهنا ٿيندا جو نوڪري ڇڏي ڏنم ۽ گهوڙو جيڪو منهنجي سواريءَ جو هو سو چوري ٿي ويو. پوءِ اٽڪل ١٥، ١٦ ڏينهن ٿيندا جو موري کان ناروشاه ويس ٿي باقي اڌ مهنو سج هو ته ڏينهن ته ليکو واٽي جو ڪوه ناروشاه کان مٿي پنڌ اوري آهي اٿي هڪ ماڻهون گهوڙو ڪاهي پيو آيو مون ڏٺو. انکان پڇيم ته ڪير آهين. چيائين ته مايي آهيان نالو اٿم ربو پٽ ڏانڊي جو ويٺل ناروشاه جو. پوءِ مون سڃاتو جو اڳ منهنجو واقف هو. پاڻ گهوڙي تي چڙهيل هو، مون کي ڏسي گهوڙي تان لٿو ۽ مون کي چيائين ته گهوڙو ڏسيئي ته ڪاٿي وڃ مون چيس ته چڱو مون کي ڏي. گهوڙو رنگ جو ڪميت عمر چوڏهن سال هو. پوءِ گهوڙو ڏنائين ته چڙهي آيس موري ۾ ربو ريو ملير. مون کي چيائين ته ٻه سوا ٢٦ رپيا ونڊو سانئي. مون چيس ته هيئر مون وٽ ڪين آهن جڏهن ٿيندا ته ڏيندس. انهي وقت ربو ماڻهون ڪو ڪونه هو.

اِمارَتِ موري ٽِڪيسَنِ ٻي راتِ ٿاميئَ جي ڳوٺِ مُسافرخاني مين ٽِڪيسِ. چوٿين ڏينهن
تَنڊي الهيارَ مين پُهتسِ. اُتي منشي نارومل تپيدار وَٽِ هوتار، بيٺِس. گهوڙو مون سان هو
۽ ٽِيون ڏينهن اُهو گهوڙو ٽَڪَنِ واري مُنشيءَ جي پٽيوالي کي ڏِنو آهم. ڪالهه جي ڪَنڏلاءِ جو آهي
وَٽِ آهي. اَڄ صُبح جو مون کي صوبيدار پَڪڙيو آهي ته تو وارو گهوڙو چوريءَ جو آهي.
صوبيدار گهوڙو کڻي گهرايو آهي. گهوڙو اُنهي پٽيوالي وَٽِ آهي.

هند آريائي خاندان   اتر الهندو گروهہ

سنڌي

معياري لهجو

(برٽش ۽ فارين بائبل سوسائٽيءَ، 1890ع)   تيون نمونو

عربي /فارسي رسم الخط

هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻہ پٽ هوا (١٢) تن مان ننڍي پيءُ کي چيو اي بابا
مال مان جيڪو ڀاڱو مُنهنجو ٿئي سو مون کي ڏي تہ اُنهي مال تن کي ورهائي
ڏنو (١٣) ۽ ٿورن ڏينهن کان پوءِ اهو ننڍو پٽ سڀڪي گڏ ڪري هڪڙي
ڏورئين ڏيهہ ڏي هليو ويو ۽ اُتي پنهنجو سڀ مال اجهلائيءَ ۾ وڃايائين (١٤)
۽ جڏهن سڀ کپائي رهيو تہ اُنهي ڏيهہ ۾ ڏاڍو ڏڪر اچي پيو ۽ اهو پوڙهن
ٿڙڻ لڳو (١٥) تہ اُنهي ڏيهہ جي هڪڙي رهندڙ کي وڃي چنبڙيو ۽ اُنهي
پنهنجي ٻنيءَ ۾ سُوئر چارڻ لاءِ موڪليائينس (١٦) ۽ اُنهي ٿي ڀانيا تہ جيڪي ڇلون
سُوئر کائين ٿا تن مان پنهنجو پيٽ ڀريان ۽ اُنهي کي ڪنهن بہ نہ ٿي ڏنو (١٧) تڏهن
سنڀال ۾ اچي چيائين تہ مُنهنجي پيءُ وٽ ڪيترن پورهيتن کي جهجهي ماني ٿي ملي
۽ آءٌ هِتي بک مئو مران (١٨) تہ آءٌ اُٿي پنهنجي پيءُ ڏي هلي ويندس ۽ چوندوسانس
اي بابا مون آسمان جو ۽ تُنهنجو گناهہ ڪيو آهي (١٩) ۽ هاڻي اِنهي لائق نہ
آهيان جو وري تُنهنجو پٽ سڏايان سو مون کي پنهنجي پورهيتن مان هڪڙي
جهڙو ڪري ڄاڻ (٢٠) پوءِ اُٿي پنهنجي پيءُ ڏي هليو ۽ اڃا پري ئي هو تہ اُنهي
کي ڏسي پيءُ کي ڏاڍي ٻاجهہ آئي ۽ ڊوڙي ڀاڪر پائي ان کي چميائين (٢١) تہ
پٽس چيس اي بابا مون آسمان جو ۽ تُنهنجو گناهہ ڪيو آهي هاڻي اِنهي لائق نہ آهيان
جو وري تُنهنجو پٽ سڏايان (٢٢) تہ پيءُ پنهنجي ٻانهن کي چيو تہ چڱو ڪپڙو آڻي کان

آڻيو وڃي ڪڍي اچي پهرايوس ۽ هٿ ۾ منڊي ۽ پيرن ۾ جتي وجهوس (۲۳) ۽ ٿلهو
وڇڙو اچي ڪٺو تہ کائون ۽ خوشي ڪريون (۲۴) ڇو جو هي منهنجو پٽ مئو هو
سو هاڻي جيئو آهي ۽ گم ٿي ويو هو سو هاڻي لڌو آهي تڏهن اهي خوشي
ڪرڻ لڳا۔

(۲۵) ۽ اُنهي جو وڏو پٽ ٻنيءَ ۾ هو سو جڏهن گهر کي ويجهو آيو تہ ڳائڻ ۽
ناچ جو آواز ڪن تي پيس (۲۶) تڏهن هڪڙي نوڪر کي ڪوٺي پڇيائين تہ هي
ڇا ٿو ٿئي (۲۷) اُنهي چيس تہ تنهنجو ڀاءُ آيو آهي ۽ تنهنجي پيءُ ٿلهو وڇڙو ڪٺو آهي
ڇو جو اُنهي کي چڱو ڀلو لڌائين (۲۸) تہ اُنهي ڪاوڙجي اندر وڃڻ نہ چاهيو
تڏهن پيءُ ٻاهر اچي اُنهي کي سمجهايو (۲۹) تہ اُنهي ورندي ۾ پيءُ کي چيو تہ
ڏس آءٌ ايترن ورهين کان تنهنجي خدمت پيو ڪريان ۽ ڪڏهن تنهنجي حڪم
کان ٻاهر نہ هليو آهيان ۽ ڪڏهن بہ تو مون کي هڪڙو ڇيلو نہ ڏنو تہ آءٌ پنهنجي
دوستن سان گڏ خوشي ڪريان (۳۰) پر جڏهن هي تنهنجو پٽ آيو جنهن تنهنجو مال
ڪنجرين ۾ وڃايو آهي تہ تو اُنهي لاءِ ٿلهو وڇڙو ڪٺو (۳۱) تڏهن اُنهي چيس اي
پٽ تون هميشہ مون وٽ آهين ۽ جيڪي مون وٽ آهي سو تنهنجو ئي آهي (۳۲)
پر خوشي ڪرڻ ۽ سرهو ٿيڻ اسان کي واجب هو ڇو جو هي تنهنجو ڀاءُ مئو هو سو هاڻي
جيئو آهي ۽ گم ٿي ويو هو سو هاڻي لڌو آهي۔

ڪراچيءَ جي معياري سنڌي

هن جائزي لاءِ اُهو ٻڌايو ويو تہ ڪراچي ضلعي ۾ معياري سنڌي ڳالهائڻ وارن جو تعداد 370780 آهي. هن ضلعي مان ٻہ نمونا دستياب ٿيا آهن. جيڪي ٻئي عربي- فارسي ۽ سڌاريل هندو اکرن ۾ آهي. هتي اهي نمونا صرف ٻوين اکرن ۾ ڏنا ويا آهن. پهريون نمونو "خرچائو پٽ" واري نقل جو هڪ قسم آهي ۽ اهو پهرين ڏنل قسمن سان ايترو ملندڙ جلندڙ آهي جو انهيءَ کي ترجمي ڪرڻ جي ضرورت نہ ڪانہ محسوس ڪئي وئي. اُن جي بدران سٽن جي وچ ۾ اصل مسودي کي سولائي سان پڙهڻ لاءِ متبادل صورتخطيءَ ۾ وضاحت ڪيل آهي. ٻيو نمونو وري سنڌي شاعر شاهہ عبداللطيف جي مشهور ديوان مان ورتل ٽڪرو آهي، جنهن کي "شاهہ جو رسالو" چون ٿا. اُهو ٽڪرو هڪ وائي آهي جيڪا چوٿين سر جي پڇاڙي آهي جنهن جو عنوان "سُراڳُ" آهي. هيٺ حاشين ۾ مون ٻڌائي ڇڏيو آهي تہ اُن جو مواد ٽرومپ واري ايڊيشن کان ڇا ۾ مختلف آهي.

هنن نمونن جي ٻولي اُها ئي آهي، جيڪا پليان ڏنل گرامر واري خاڪي ۾ آهي. اُهو هڪ لاڙو آهي تہ "اِ" واري آخري سر کي اڪثر "آ" يا "اُ" سان مٽائيندا آهن پر شايد اُهو لکڻ واري جي ڪوتاهي هجي. مثال طور "حالتَ" بدران "حالتِ" . "پاڻَ" بدران "پاڻ"، "گذرانُ" بدران "گذرانِ" ، "رکُ" بدران "رکِ"، "گمُ" بدران "گمِ" . ۽ ٻئي نموني ۾ "سڻُ" بدران "سُڻ" يا "چِئُ" . اهو بہ مضبوط لاڙو آهي تہ ٻن سرن جي وچ ۾ "يـَ(ي) وجهندا آهن جيئن "چيائين" ۾ آهي. "پيُءَ" (پيءُ) ۾ آهي، آخري "آنيئن" کي "آئين" يا "آيين" چوڻ جنهن ۾ پهرين "آ" نڪ مان ڪوڍ ڪيندا آهن. ايئن "ڇڏيائين" "چيائين" وغيره بنجيو وڃن. بهرحال اهي صرف صورتخطيءَ جا مسئلا آهن اُچار ۾ ڪو فرق نٿو پوي. ٻئي نموني ۾ "آهين" ڦري شاعرانہ نموني "آهيين" ٿيو پوي.

هند آريائي خاندان — اتر ـ الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو — ڪراچي ضلع

پهريون نمونو

Hekṛē māṇhũ$^{\text{̃}}$-khē bba puṭ^{a} huā.

Ã$^{?}$ tin^{e}-mã̃ nanḍhē pāh^{a}-jē-piy^{u}-khē

chayō, ‘ē bābā māl^{a}-mã̃ jēkō bhāṅō

muh^{i}-jō thiē, sō mũ̃-khē ḍḍē.

Ã^{i} hun^{a} pāh^{i}-jō māl virahāē (*for* virāhē)

hunan^{a}-khē ḍḍinō. Thōṛīṛan^{a}-

ḍḍīhān^{a}-khā̃ pō nandhō puṭ^{a}

sabh gadd^{a} karē hekṛē·

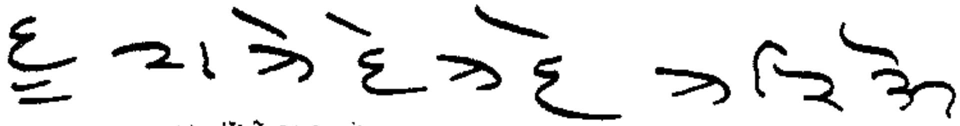

ḍḍūrā̃hē̃-ḍḍēha-ḍḍē haliyō

viyō, ā̃^{i} utē pāh^{i}-jō māl^{a}

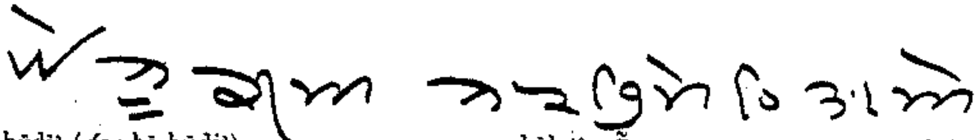

bē-hūdi^{a} (*for* bē-hūdi^{i}) hālat^{a}-mē̃ viñāē

chhaḍḍiyāī̃. Ā̃^{i} jaḍḍhī̃ sabh^{a}

khapāē rahiyō tāh^{i}-khā̃ pō^{i}

un^{a}-ḍḍēh^{a}-mē̃ ḍḍāḍhō ḍḍukār^{a} achī

piyê, â' hun'-jō guzirān' (*for* guzirān')

tang' thiyaṇ' laggō.[1] Â'

hun' pāh'-jē bhanī' (*for* bhanī')-mē̃

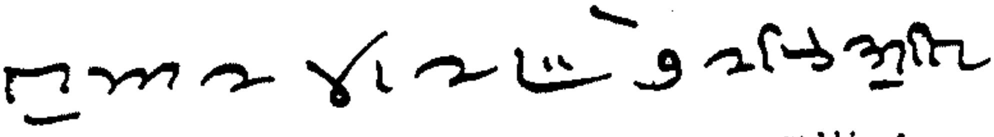

sar' chāraṇ'-tē ra khiyus'.

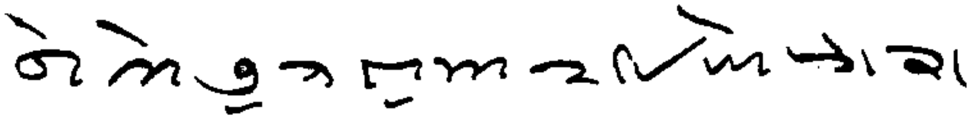

Jone tuh' suaran' thā-khādha,

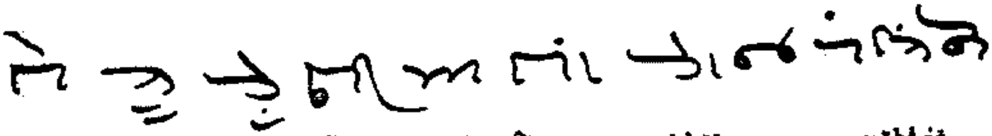

sē hū khūshī'-sē̃ (*for* khūshī'-sē̃) khāī pāh'-jō

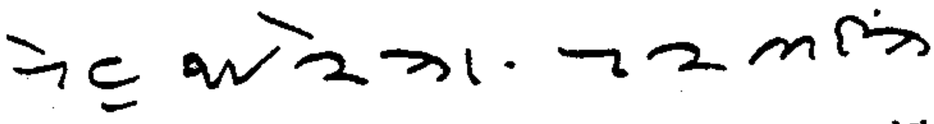

pēṭ' bharē-hā, par' kāh'

ḍḍinas' kē na. Jaḍḍhī hun'

[1] The following words have been omitted after this :—*hun'-ḍḍiha-jō-hek-ṛō-vahandar'-khā wadd laggō.*

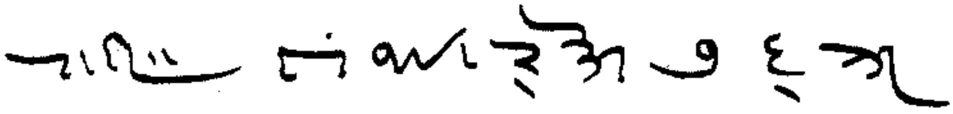

pāṇ^{a} sambhālyō, taḍḍhī̃

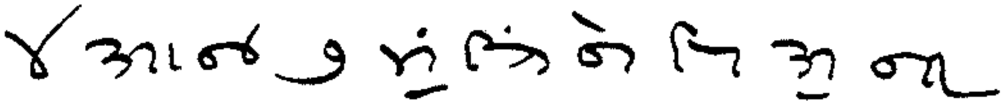

chayā̃ī ta, 'muh^{i}-jē-piy^{u}-jī

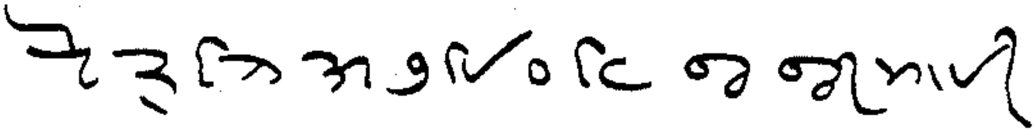

pōrheyatan^{a}-waṭ^{a} jhajhī mānī

khāiṇ^{a}-kāṇ^{a} (*for eating*) āhē, ā̃^{i} uh^{i}

pāchhī (*remaining over*) be (*also*) vijhī (*having cast*) thā-saghan^{a} (*they are able*), ā̃^{i}

āū̃ bukh^{a} piyō-marā̃.

Āū̃ uthī piy^{u}-waṭ^{a} thō-waññā̃, ā̃^{i}

waññī thō-chawā̃s^{i} ta, "ō bābā,

ā̃ū̃ Bhagguwant^{a} ā^{o} tuh^{i}-jō ḍḍuhārī (*guilty*)

āhiyā̃, hāṇē mā̃ lāik^{a} na

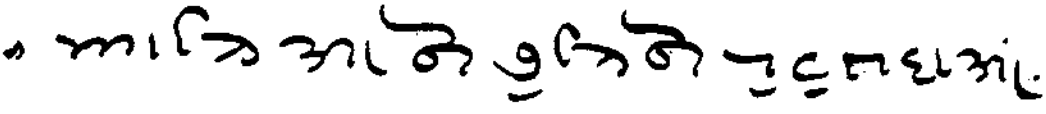

āhiyā̃ jō tū̃h^{a}-jō puṭ^{u} saḍḍāyā̃ ;

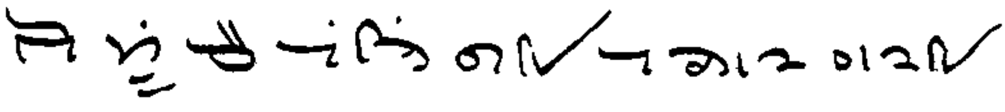

sō mū̃-khē pāh^{i}-jan^{e}-paghārawāran^{a}-

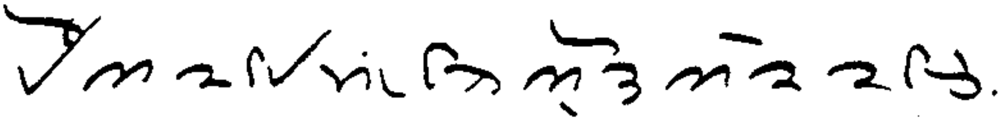

naukaran^{a}-mā̃ hekṛō karē rakh^{e} (*for* rakh^{u}).

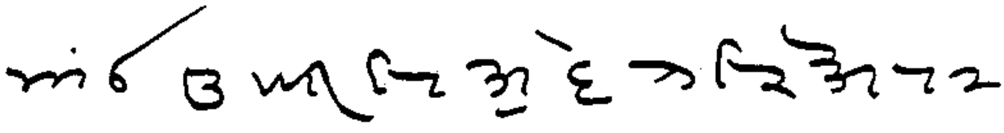

Ā^{i} uthī piy^{a}-ḍḍē haliyō. Par^{a}

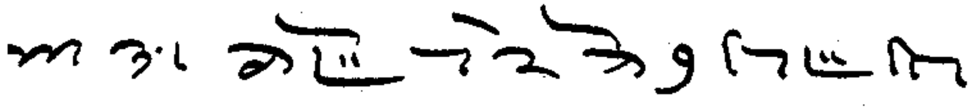

añā ghaṇō parē hō ta piṇas^{a}

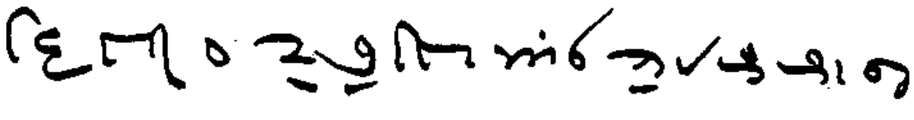

ḍḍisī-wartus^{e}, ā^{i} hun^{a}-khē bbājh^{a}

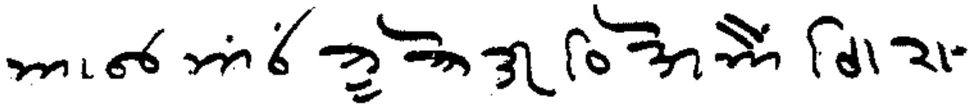

āı, a˚ hū ḍōṛī-viyō aĩ ggirā

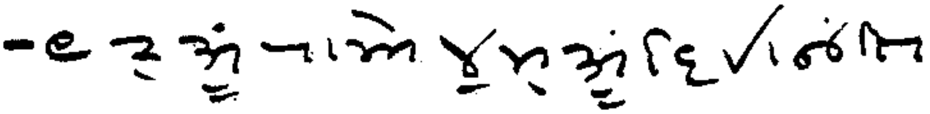

-ṭharyũ (*for* ggirāheṭiṛyũ) pāē, chumyũ ḍḍinā̃is˚

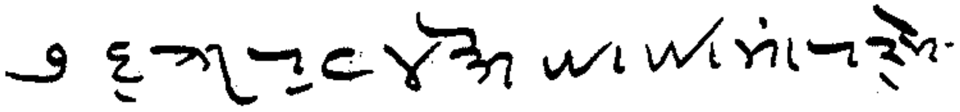

Taḍḍhĩ puṭ˚ chayō, ‘bābā, mā̃ Parmē-

-shiwar˚-jō ḍḍubārī āhiyā̃ aĩ

tūh˚-jō be, ā˚ ā̃ũ lāik˚ na

āhiyā̃ jō tūh˚-jō puṭ˚ saḍḍāyā̃.’

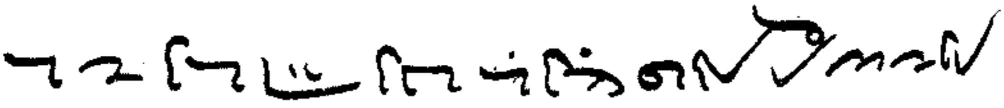

Par˚ piṇas˚ pāh˚-jan˚-naukaran˚-

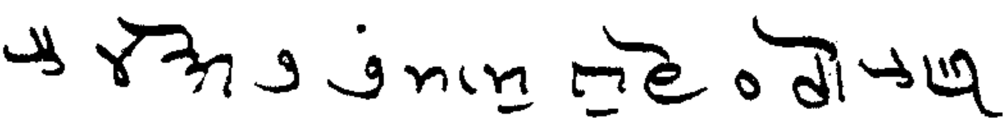

khē chayō ta, amān suṭhō (*nice*) waggō khaṇī

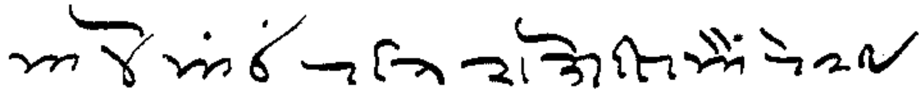

achō, ā^{e} paherāyōs^{e};[1] aĩ pēran^{e}-

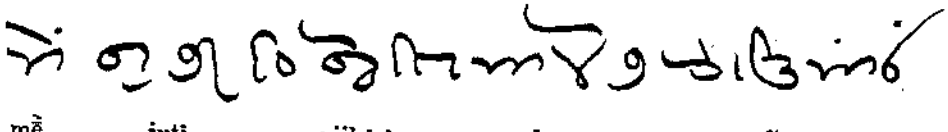

mẽ juti vijhōs^{e}; achō, ta khāũ

khushiyũ karyũ; chhō-jō hiy^{a} mũh^{i}-jō

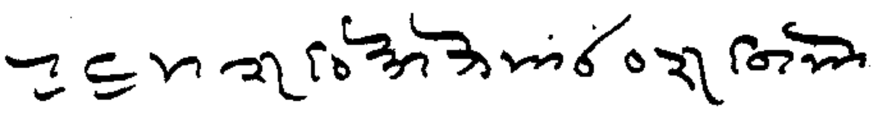

puṭ^{a} mari-viyō-hō, ā^{e} warī jīō

āhē; hū gum^{e} (*for* gum^{u}) thī-viyō-hō, ā^{e}

warī ladhō-āhē.' Ā^{e} hū khushiyũ

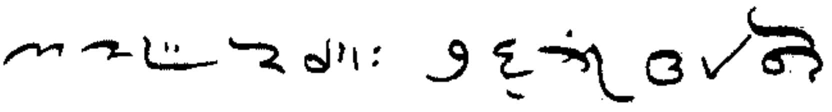

karaṇ^{e} laggā. Taḍḍhĩ un^{a}-jō

waḍḍō puṭ^{a} bbanī^{e} (*for* bbani^{a})-mẽ hō. Tāh^{e}

[1] Here the following words have been omitted :— *ā^{e} kath^{e}-mẽ mundī payōs^{e}.*

jaḍḍhī ghar^{a}-khē vējhō achī ḍḍisē

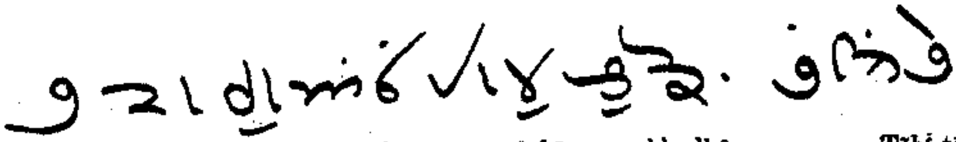

ta rāgg^{a} ā^{i} nāch^{a} bbudhō. Tāh^{i}-tē

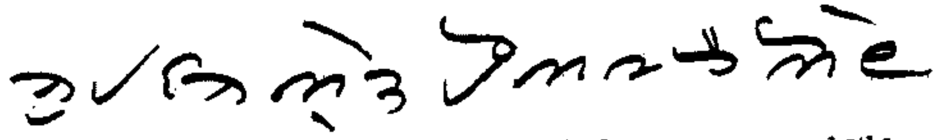

huna hekṛē-naukar^{a}-khē kōṭhē

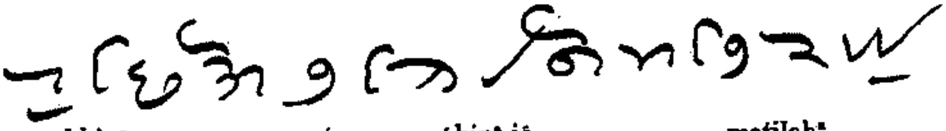

puchhiyō ta, 'hin^{a}-jō matilab^{a}

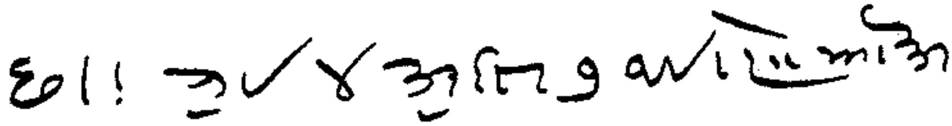

chhā ?' Hun^{a} chayus^{a} ta, 'bhāṇē āyō-

āhē, ā^{i} piṇē majilis^{a} ḍḍinī-

āhē, chhō-jō hū un^{a}-khē sahī-

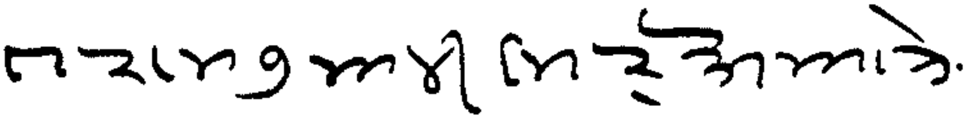

salāmat achī milyō-āhē.'

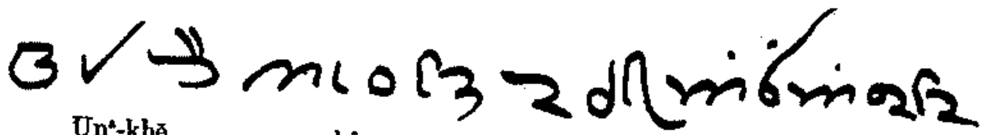

Un^{a}-khē kāwaṛ^{a} laggī, ā^{e} andar^{a}

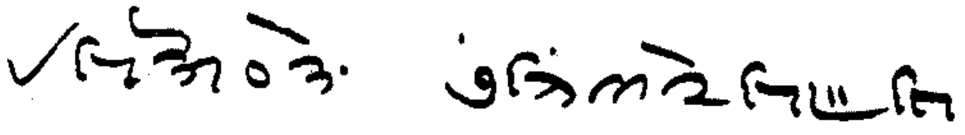

na piō-waññē. Tāh^{i}-karē piṇas^{a}

bbāher^{a} āyō,^{a} ā^{e} hin^{a}-khē - minath^{a} (*entreaties*)

kayāī̃. Hun^{a} warāṇī^{a} (*for* warāṇi^{a})-mẽ piy^{a}-

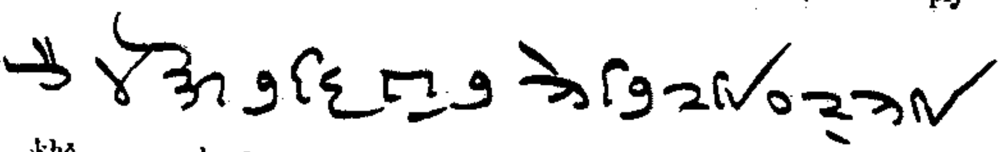

khē chayō ta, 'ḍḍis^{a} ta hētiran^{a}-warhan^{a}-

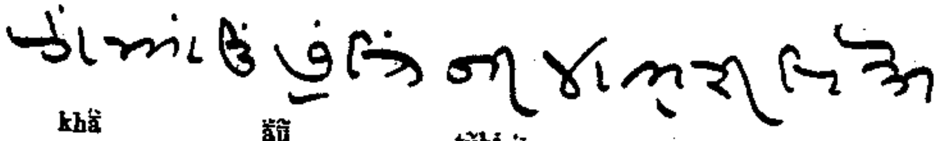

khā̃ ā̃ū tūh^{i}-jī chākrī piyō-

karyā̃, ā^{e} kaḍḍhī be tūh^{i}-jō-

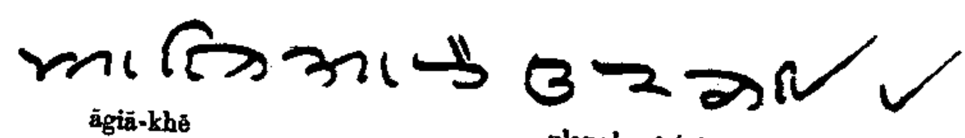

āgiā-khē ulanghan^{a} (*for* ulanghan^{a}, na

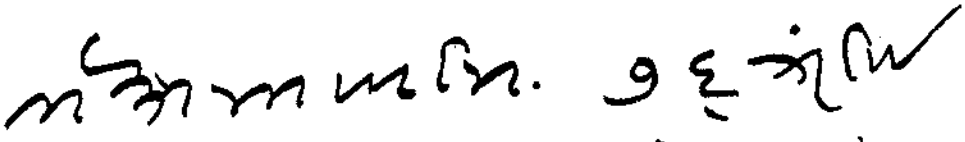

kayō-atham^{e}; Taḍḍhī̃ be

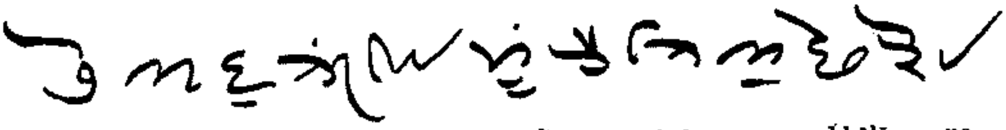

kaḍḍhī̃ be mũ-khē hek^{a} chhēlō na

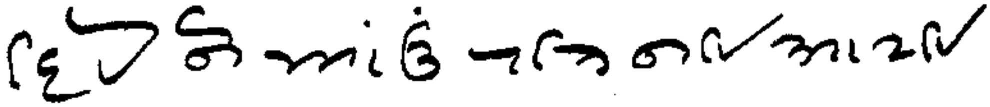

ḍḍinō jō ā̃ū̃ pāh^{i}-jan^{e}-yāran^{e}-

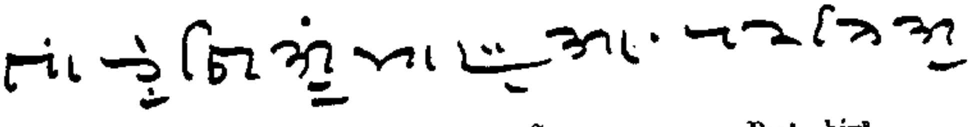

sā̃ khushiyū̃ māṇyā̃. Par^{a} hiy^{a}

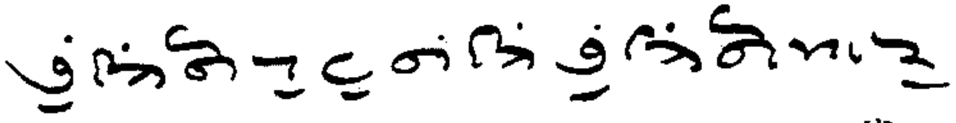

tũh^{i}-jō puṭ^{u}, jāh^{i} tũh^{i}-jō māl^{u}

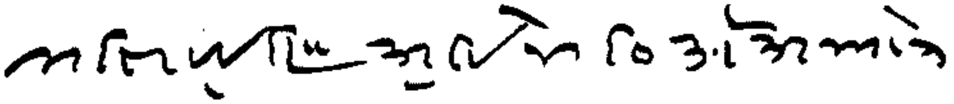

kasibṇiyun^{a} (*for* kasbiṇiyun^{a})-mẽ viñāyō-āhē,

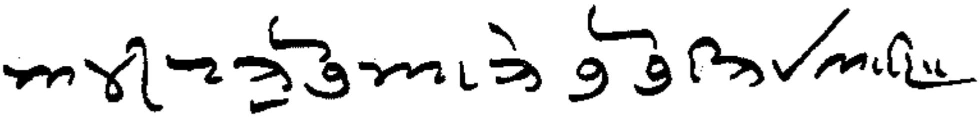

achī pahutō-āhē, ta tō hin^{a}-kāṇ^{a}

majilis^{a} ḍḍinī-āhē.' Taḍḍhī̃

chayāīs^{a} ta, 'puṭ^{a}, tū̃ sadā-ī mū̃

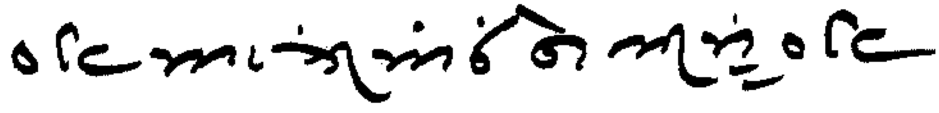

waṭ^{a} ābī, ā^{i} jēkī mū̃-waṭ^{a}

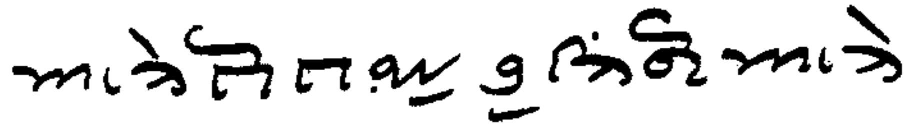

āhē sō sabh^{a} tuh^{i}-jō āhē.

Ihā ggālh^{a} juggāīndī (*proper*) āhē jō

asī khushiyū̃ karyū̃

sarahā thiyū̃, chhō-jō hiy^{a} tūh^{i}-jō

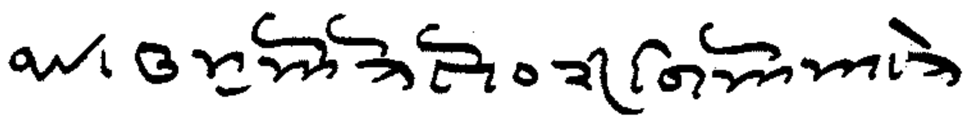

bhā^{u} muō hō, sō wari jiō-āhē;

ā^{i} gum^{a} (*for* gum^{u}) thī-viyō-hō, ā^{i} ladhō-

هند آريائي خاندان — اتر ـ الهندو گروهہ

سنڌي

معياري لهجو — ڪراچي ضلع

پهريون نمونو

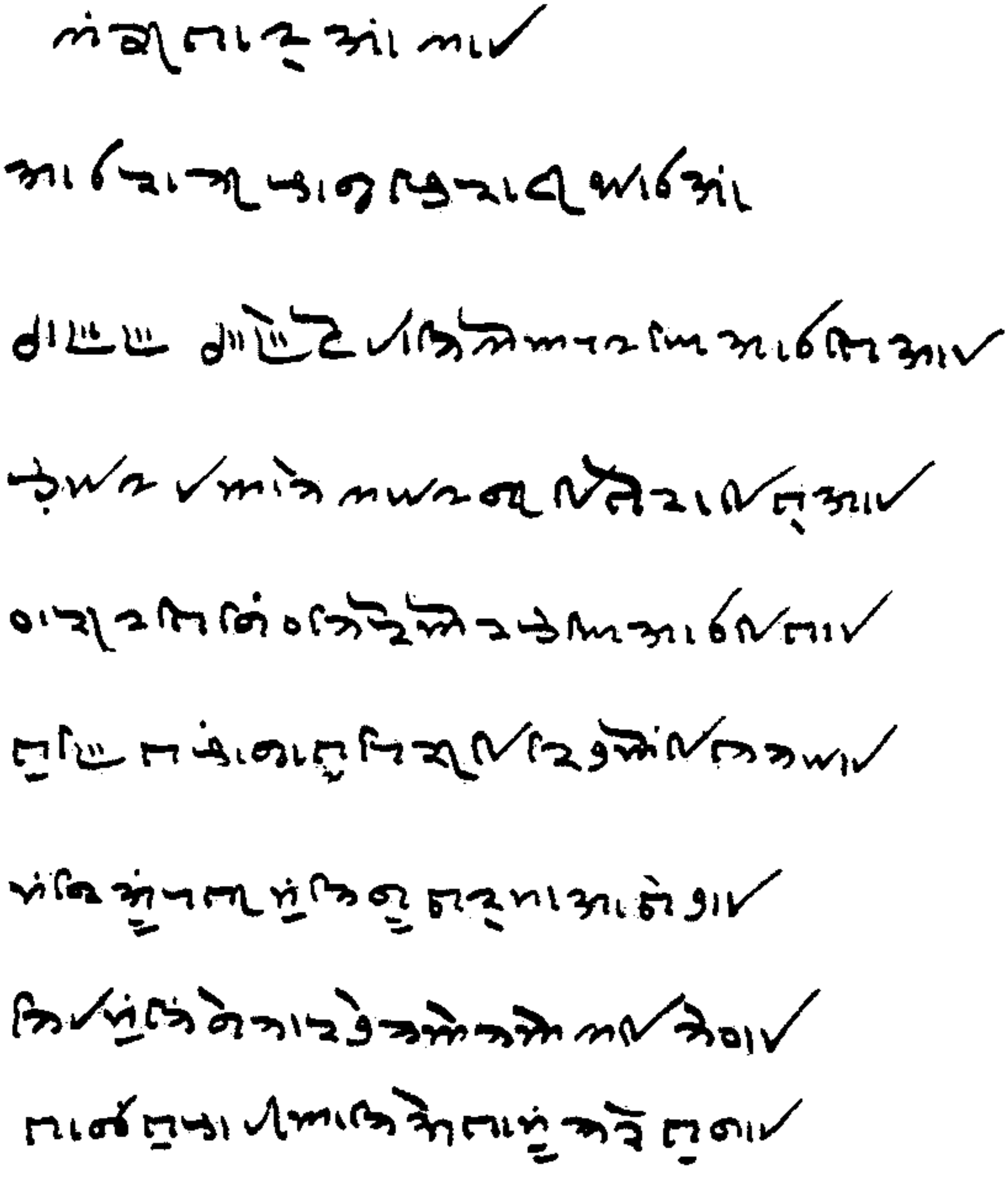

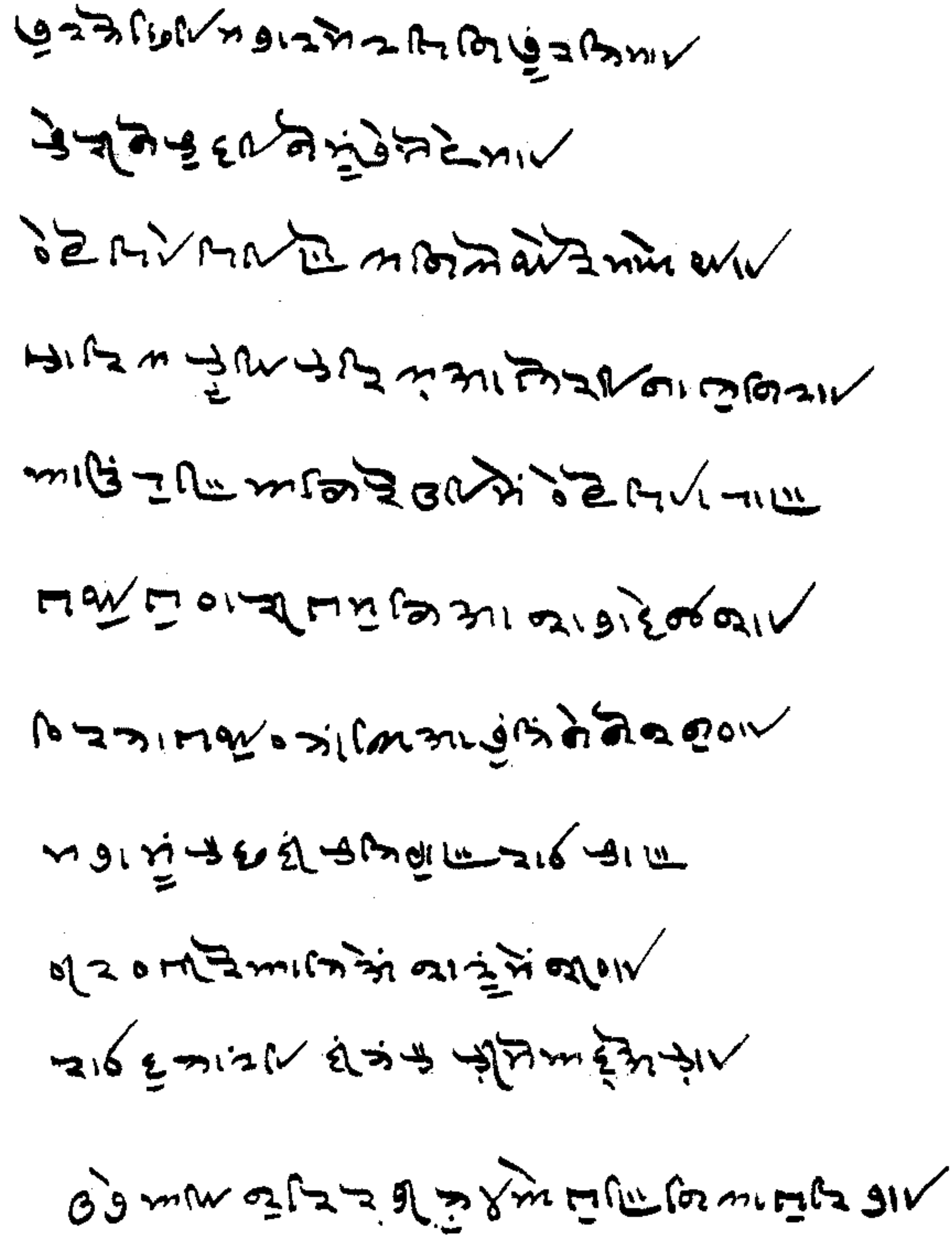

هند آريائي خاندان — اتر ـ الهندو گروهہ

سنڌي

معياري لهجو — ڪراچي ضلع

نمونو پهريون

ترجموءِ متبادل پڙهڻي

ڪنڌي ساريان ڪاـ نہ.

يا الاهي، ٻاجهہ ڀلاتي پائيان ([1])

ڳڻڻَ ـ ڳاڻيٽڙو ناهِ ڪو اپرَ ٿيا اِسِيان (عصيان).
خبر نہ آهي ڪَبَـرَ (قبر)ـ جي، نسورا نسيانَ.
والي رسِيج وهيلو اورَک (اوڙڪـ لاءِ) ٿيا اِنسانَ.
سُڻ (سُڻُ لاءِ) مَباجها سُپِرِيہ نِرتڻُون نگهَبانَ.
مَنديون ٻسي مُنهِ ـ جُون، شَرمايا شيطانَ.
هِنَ ـ مُنهِ ـ جي حالَ ـ تي هَئي هَئي ڳَن هيوانَ (حيوان).
سانئين شُڪاني آهيين، ساموندَري سبحانَ.
ٿُرهو چِنِ (چِنُ لاءِ) مَر تارَ (تارِ لاءِ)، مَر رَسِيج ٿُون رَهِمانَ (رحمان).
ٻيلي جو ٻُڏَڻِ ـ جو، مُون ـ تي مونِي مانَ.
وينو پِنِي پِنڻو ، ڪَج ڪو پيرو مَتي پانَ.
خالڪ (خالق) خوبِ (خوبُ لاءِ) خلڪيا (خلقيا) گولَنِ ـ جا گُزِرانَ (گذران).
آئُون پِرِڻ (پِرِڻُ لاءِ) آگهلِو اُنِ ـ ۾ وينو پِنا (پِنان لاءِ) پاڻَ.
سَبُ (سبِ لاءِ) سُوالي سَمُگهيا، داتا ڏيئي دانَ.
وِلِهاسَبُ (سَبِ لاءِ) وهان (وَنهيہ لاءِ) ڪِيا، ٿُنهِ ـ جي جودَ (جُودَ ـ لاءِ) جُوانَ.
مَتان مُون ـ کي ڇڏين، ٻهگڻَ، لاءِ (لائي ـ لاءِ) پاڻَ.
وِيرَ وَسيلو آهيين، دارُون ۾ ديوانَ.
لاءِ ڏُهارَنِ (ڏُهارنِ ـ لاءِ) ڏِينهَہ ـ کي خِيمو اڏيو خانَ.
أتي عبِدل لطيفُ (عبداللطيف) چَئي، سُڄج ڪا سلطانَ.

[1] هيءَ سٽ وري وري دهرائبي آهي. بيت 4 ـ ٽرومپ، "ناهي"، "نہ آهي بدران "ناهي".5 ـ ٽرومپ "اورک" بدران "آڙک" 6 ـ ٽرومپ 'نرتون' 9 ـ ٽرومپ ـ "شُڪاڻي"، "ساموندَري"، 13 ـ ٽرومپ ـ "گذرانَ" 17 ـ ٽرومپ ـ "ڇڏئين"، "ٻهہ گڻ "ـ ڏنگين ۾ عربي اکرن جي درستي مترجم طرفان ڪيل آهي.

آزاد ترجمو:

1. ڪو ڪنارو نٿو ملي (بي انت سمنڊ ۾)
2. اي الله تنهنجو رحم (صرف) هڪ بيٺ (پناهه) وانگي ٿو پانيان.
3. منهنجا گناهه ڳڻڻ کان مٿي آهن. ڪوبہ اُهي ڳڻي نٿو سگهي.
4. آءٌ ٻنهي اڻجاڻ آهيان. مون کي قبر جي ڪا ڄاڻ ناهي.
5. اي الله! جلدي مون کي پهچ ڇو جو ماڻهو انتها/حد کي پهچي ويا آهن.
6. ٻڌ- اي رحم وارا محبوب! تون سدائين نگهبان آهين.
7. منهنجا گناهه ڏسي شيطان بہ شرمائجي ويا آهن.
8. منهنجي انهيءَ حالت تي حيوان بہ افسوس ٿا ڪن.
9. اي الله (سائين) تون ئي اسان لاءِ ناڪئو ۽ ڄاڻو آهين.
10. منهنجي ننڍڙي ٻيڙيءَ کي وچ سير ۾ ڇني نہ ڇڏجان. اي رحمان مون کي جلد رسجانءِ.
11. جيڪو ٻڏندڙن کي بچائيندڙ آهي اهوئي شايد مون کي بچائي.
12. هي پينو توکان ئي ٿو پني، تون ضرور مون مسڪين تي ڪرم ڪجانءِ.
13. خالق پنهنجي بندن لاءِ گهڻو ڪجهه گذران لاءِ خلقيو آهي.
14. آءٌ بہ جيڪو عيبدار آهيان، انهن مان آهيان ۽ پنهنجي لاءِ ويٺو پنان.
15. سيئي سوالي خوش ٿيا جڏهن داتا ڪين دان ڏنا.
16. سڀ ضرورتمند شاهوڪار ٿيا، تنهنجي ڏنل گهٽائيءَ مان (گنج مان)
17. تون تہ سڀ کان اعليٰ ۽ مڪمل آهين (گهٽن ڳڻڻ وارو آهين) - مون کي متان ڇڏين ۽ نہ ئي مون کي تير هٽين.
18. اي الله، تون ئي پناهه آهين تون ئي علاج آهين- آخرت جو.
19. الله سائينءَ گنهگارن لاءِ ڏينهن جو خيمو اڏيو آهي (ڏوهارين لاءِ الله سائين ڏينهن جو روشنيءَ کي پناهه گاهه بنايو آهي.)
20. عبداللطيف چوي ٿو تہ اي سلطان اتي منهنجي بہ ضرور ٻڌجانءِ. ([1])

[1] شاهه جا مٿيان بيت انگريزيءَ لکت (رومن) مان موجوده صورتخطيءَ ۾ اتاريا ويا آهن. ۽ آزاد ترجمو پڻ انگريزيءَ ۾ ڪيل ترجمي جو سنڌي ترجمو آهي. (مترجم)

خيرپور جي معياري سنڌي

خيرپور جي رياست مان هن جائزي خاطر 119000 ماڻهن جو انگ معياري سنڌي ڳالهائڻ وارن جو پهتو آهي. اُها هن رياست ۾ ڳالهائجڻ واري هڪڙي ٻولي آهي جو تہ جيڪا سرائڪي هتي 3000 ماڻهو ڳالهائين ٿا، اُها سنڌي ڪانهي، بلڪ لهندا جي هڪ صورت آهي، اُن ڪري اُن جي باري ۾ اُن سري هيٺ بحث ڪيو ويو آهي.

خيرپور جي معياري سنڌيءَ جو هڪ نمونو هڪ لوڪ ڪهاڻي، هتي ڏنل آهي. انهيءَ جي ٻولي اُهائي آهي جيڪا هن ڪان اڳ ۾ آيل گرامر واري خاڪي ۾ آهي. جيڪي ڪي بي قاعدگيون ملن ٿيون سي هي آهن: جيئن ٻين هنڌ لفظ "ڇَيو" آهي، هتي اُن کي "ڇِيو" لکن ٿا. ۽ ضميري پڇاڙي "آن ئين" کي "آئين" ڪري ٿا لکن. فعل "ٻُنڌڻُ" (ٻڌڻ) کي هتي بالواسطہ بنائڻ لاءِ "ٻڌائِڻ" ٿا ڪن بجاءِ "ٻُنڌائِڻُ" جي، جيڪا لغتن ۾ ڏنل باقاعده صورت آهي.

هند آريائي خاندان

اتر- الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو

خيرپور رياست

پهريون نمونو

عربي فارسي رسم الخط

ڪو ماڻهو پنهنجو ڪجهه مال هڪڙي واپاري وٽ امانت رکي مسافري تي ويو. جڏهن موٽي آيو تڏهن واپاري کان مال گهريائين پر واپاري انڪار ڪيو ۽ قسم کڻي ويو ته تو مون کي ڪو به ڪونه ڏنو هو. انهي ماڻهوءَ قاضي کي وڃي داد ڏني ته فلاڻي واپاري کي پنهنجو مال ڏنو هوم جو هو هاڻي انهي کان انڪار ٿو ڪري. قاضي سوچ کان پوءِ هن کي چيو ته ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ کي نه ٻڌائج ته فلاڻو واپاري توکي تنهنجو مال موٽائي نٿو ڏئي. آءٌ بندوبست ڪريان ٿو. قاضي واپاري کي گهرايو ۽ هن کي چيو مون کي ڪم تمام گهڻو ٿيو آهي ۽ آءٌ ڪو ٻيو ڪري نٿو سگهان. تون ايماندار ماڻهون آهين تنهنڪري بادشاهه جي حڪم موجب توکي نائب قاضي مقرر ڪريان ٿو. واپاري قبول ڪيو ۽ گهڻو خوش ٿيو هو گهر ويو تنهن کان پوءِ قاضي انهي ماڻهوءَ کي چيو ته تون وڃي واپاري کان پنهنجو مال گهر ۽ هو توکي ڏيندو. اهو ماڻهو واپاري وٽ آيو واپاري هن کي ڏسندي چيو ته چڱو ٿيو جو تون آئين مون وٽ تنهنجو مال آهي جو مون کان وسري ويو هو هاڻي اهو مال وٺ. ليڪن هن اهو مال انهي ماڻهوءَ کي موٽائي ڏنو. ٻي ڏينهن واپاري قاضي وٽ ويو قاضي هن کي چيو ته بادشاهه جو ارادو آهي ته توکي وڏو عهدو ڏئي تنهنڪري شڪرانا خدا جا ڪر جو توکي وڏي نوڪري ملندي ۽ آءٌ نائب قاضي ٻيو مقرر ڪندس.

مطلب ڳالهه جو ته قاضي واپاري کي هن ڏاسي سان ڪڍي ڇڏيو ۽ انهي ماڻهوءَ کي انهي تجويز سان وري مال وٺائي ڏنائين.

ٿر ۽ پارڪر جي معياري سنڌي

ٿر ۽ پارڪر جو ضلعو ٻن علائقن تي مشتمل آهي:

1۔ پَٽُ ۔ اپرندي ناري جو ميداني علائقو

2 ۔ ٿَرُ ۔ ريگستاني علائقو

"پَٽَ" جي ٻولي معياري سنڌي آهي. اُن ضلعي جي بنهه ڏکڻ ۔ اوبر ۾ گجراتي ڳالهائي وڃي ٿي. "ٿر" جي ٻولي وري سنڌيءَ جو هڪ لهجو "ٿريلي" آهي، جنهن کي بعد ۾ بيان ڪيو ويندو. هنن ٻن لهجن جي ڳالهائيندڙن جو جيڪو تعداد ٿر ۽ پارڪر ضلعي مان موصول ٿيو سو هن ريت آهي.

معياري سنڌي 178425

ٿريلي 75000

ڪل....... 253,425

معياري سنڌيءَ جو نمونو ڏيکارڻ لاءِ هڪ گيت هيٺ ڏجي ٿو. اُن جي ٻوليءَ تي ڪجهه بہ نٿو لکان (ڇو تہ اُها ازخود واضح آهي.)

هند آريائي خاندان — اتر_ الهندو گروهه

سنڌي

معياري لهجو — ضلع ٿرءِ پارڪر

1_ جيڪو گهوڙي اوتي" چڙهي — خاصا ڪپڙا ٻت تي ڪري
ڪٽي بندوق ۽ ٻنڌي ترار — ٺهنڪي[1] ڇڻجي پڪو هسوار
2_ هٿ ۾ ڀالو پُٺ تي ڍال، — چڙهي گهوڙي کي ڏياري چال
وڃي جهنگن ۾ ڪري شڪار — ٺهنڪي ڇڻجي پڪو هسوار
3_ ڪان ڪمان ڪٽي جو ساڻ — چڙهي گهوڙي تي ڇوڙي ٻاڻ
هٽي تير جبل جي پار — ٺهنڪي ڇڻجي پڪو هسوار

اصل نمونو

١ جيڪو گهوڙي اوتي چڙهي — خاصا ڪپڙا ٻت تي ڪري
ڪٽي بندوق ۽ ٻنڌي ترار — ٺهنڪي ڇڻجي پڪو هسوار
٢ هٿ ۾ ڀالو پُٺ تي ڍال — چڙهي گهوڙي کي ڏياري چال
وڃي جهنگن ۾ ڪري شڪار — ٺهنڪي ڇڻجي پڪو هسوار
٣ ڪان ڪمان ڪٽي جو ساڻ — چڙهي گهوڙي تي ڇوڙي ٻاڻ
هٽي تير جبل جي پار — ٺهنڪي ڇڻجي پڪو هسوار

---

[1] موجوده صورتخطيءَ جي ڀيٽ ۾ جيڪي لفظ مختلف نموني لکيل آهن. (مترجم)

سنڌ جي ٻين علائقن ۾ ۽ بلوچستان ۽ ڀاولپور ۾ سنڌي

سنڌ جي باقي ٻن ضلعن- شڪارپور ۽ مٿينءَ سنڌ جي سرحد (Uper Sindh frontier) مان هن جائزي لاءِ گهربل انگن اکرن موجب معياري سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن ريت آهي:

شڪارپور 824,000

مٿين سنڌ جي سرحد 100,000

ڪل ... 924,000

"سرائڪي" ۽ "اُتيجي" نالي ٻوليون پڻ هنن ضلعن ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون، جن جا شڪارپور ۾ 20000 ڳالهائيندڙ ۽ مٿينءَ سنڌ سرحد ۾ 12000 ڳالهائيندڙ معلوم ٿيا آهن، پر اهي سنڌيءَ جون صورتون ڪونہ آهن. اهي لهندا جا لهجا آهن جن جي باري ۾ اڳتي بيان ڪيو ويو آهي.

هر هڪ ضلعي ۾ سنڌي سموريءَ ايراضيءَ ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. اُهو علائقي تي نہ پر قوميت تي منحصر آهي تہ ڪير ڪهڙي ٻولي ٿو ڳالهائي. سنڌي ٻولي سنڌ جي قوم جا سڀئي ماڻهو ڳالهائين ٿا ۽ گهڻن بلوچين جي ثانوي يا ٻيءَ ٻوليءَ طور ڳالهائڻ ۾ ايندڙ ٻولي آهي.سنڌ جي اولهہ ۾ پوندڙ بلوچستان ۾ سنڌيءَ لهندا ٻنهي کي عام طرح سان "جٽڪي" چوندا آهن. اُن ڪري انهن ۾ فرق ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ان ڪري هن جائزي لاءِ موصول ٿيل انگن اکرن مان اُن نڪتي بابت ڪجهہ چئي نٿو سگهجي. اهو ئي سبب آهي جو آءٌ 1911ع واري آدم شماريءَ بابت مسٽر بري جي رپورٽ ۾ ڏنل تعداد مان مدد وٺندس. هو لکي ٿو (رپورٽ جو ص 137) تہ سنڌي جٽڪي ڳالهائيندڙن جو تعداد لهندا جٽڪيءَ ڳالهائيندڙن کان هيٺينءَ ريت ڌار ڪري سگهجي ٿو:

جٽڪي 33570

جٽڪي سنڌي.............. 14940

لاسي 40605

ڪل.....89115

انهن مان لاسيءَ بابت اڳتي ڳالهائينداسين. انگن اکرن جي لحاظ کان باقي ٻن کي اسين معياري سنڌي ڪري ڳڻون تہ انهن جو ڪل تعداد 48510 وڃي بيهندو.

شڪارپور ضلعي جي اتر- اوڀر طرف پنجاب جي رياست ڀاولپور پوي ٿي. هتي مکيہ ٻولي تہ لهندا آهي، پر شڪارپور جي سرحد جي ويجهن حصن ۾ معياري سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد 21416 ٻڌايو ويو آهي. ڪل تعداد هن ريت بيهي ٿو:

شڪارپور ۽ متين سنڌ سرحد 924000

بلوچستان 48510

بهاولپور 21416

ڪل تعداد 993,926

هنن علائقن مان ڪو اهڙو معياري سنڌيءَ جو نمونو ڪونہ مليو آهي جنهن کي خصوصي اهميت هجي. جيڪي شيون مليون آهن سي يا تہ ساڳئي مثال جون مختلف صورتون آهن يا وري ڪنهن پوليس ڪورٽ جي ڪنهن شاهد جا بيان، جيڪي اڳ پيش ڪيل نمونن واري معياري سنڌيءَ جو ٺي ورجاءُ چئي سگهجن ٿا. ڪنهن قسم جو فرق يا بيقاعدگي نظر نٿي اچي ۽ انهن جو بيان محض صفحن جو زيان ٿيندو ان ڪري هتي نٿا ڏيون. بلوچستان مان سنڌيءَ جا ڪي نمونا نہ ملي سگهيا آهن.

سرائڪي سنڌي [1]

سنڌ ۾ لفظ "سِر" جي معنيٰ آهي "مٿو" ـ انهيءَ مان لفظ "سِرو" نڪتو آهي، جنهن جو مطلب ڪنهن بہ شي جي انتها (يا حد) بہ آهي، اُن ڪري سنڌ جو مٿيون حصو۔ اُترينءَ سرحد کان وٺي هيٺ تائين يعني 27 ڊگري اترئين ڊگهائي ڦاڪ تائين۔ لاڙڪاڻي ۽ سيوهڻ جي وچ ڌاري پوي ٿو. انهيءَ لفظ مان وري صفت "سِرائڪو" نهي ٿي جنهن جو مطلب ٿيو "سِري" يا مٿين سنڌ سان تعلق رکندڙ.

ٽرومپ پنهنجي گرامر ۾ (ص ii تي) لکيو آهي تہ (اپر سنڌ) مٿينءَ سنڌ ۾ سنڌيءَ جو هڪ نمايان لهجو ڳالهايو وڃي ٿو جيڪو "سرائڪي" سڏجي ٿو پر مون کي مليل نمونن مان ڪنهن ۾ بہ اهو موجود ڪونهي. مثال طور جيڪڏهن خيرپور مان مليل نموني کي ڏسون، جيڪو جاگرافيائي طور تي سري ۾ پوي ٿو تہ اتان جي ٻولي حيدرآباد واري معياري وچوليءَ کان ڪنهن بہ طرح مختلف نٿي لڳي، ساڳي راءِ شڪارپور ۽ مٿينءَ سنڌ سرحد مان موصول ٿيل نمونن بابت ڏني سگهجي ٿي، جن کي، جيئن پوين صفحن ۾ چيو ويو آهي تہ دهرائڻ غير ضروري آهي. اهو صحيح آهي تہ لفظ "سرائڪي" ڳالهائڻ ئي جي هڪ نموني لاءِ ڪتب اچي ٿو پر اُهو سنڌيءَ جو لهجو ڪونهي. اُها لهندا جي هڪ صورت آهي جيڪا سنڌ جي سيني پاسي ڳالهائجي ٿي پر خاص طور مٿينءَ سنڌ ۾ گهڻو ڪري جت ڳالهائين ٿا. اُن کان سواءِ ڪي بلوچ قبيلا (رند لغاري وغيره) ۽ عباسي [2] پڻ اُها ڳالهائين ٿا. لهندا جو اُهو نمونو انهيءَ زبان واري حصي ۾ اڳتي بحث هيٺ آيو آهي.

مٿينءَ سنڌ جي سنڌيءَ ۾ ڪي ننڍڙيون خصوصيتون ضرور آهن پر اهي ايتريون گهٽيون ڪونہ آهن جو انهن کي ڪنهن جدا لهجي جو باعث سمجهجي. در حقيقت اهي ايتريون تہ غير اهم آهن جو اسان کي موصول ٿيل نمونن مان ڪنهن ۾ نظر تہ ٿيون اچن، چو تہ انهن مان اڪثر جو تعلق يا تہ اُچارن سان آهي يا وري ڪن اهڙين صورتن کي نظر انداز ڪرڻ سان آهي جيڪي پين هنڌن تي استعمال ۾ آهن.

گزيٽيئر مطابق سرائڪيءَ ۾ ڪن اچارن جي فرق کان سواءِ عام استعمال جا ڪيترا لفظ اهڙا آهن جي تي هندستانيءَ جو اثر نظر اچي ٿو جيئن مثال طور "ڪتي" بدران "ڏوبي"، "شڪاري" بدران "پنگي" وغيره جو استعمال. اُن سان گڏوگڏ مون ڪي نڪتا اسٽئڪ ۽ ٽرومپ جي گرامرن مان ۽ شرٽ، ٺانورداس ۽ مرزا جي سنڌيءَ ڊڪشنريءَ مان پڻ ڪڍي ڌار ڪيا آهن.

سنڌ جي مختلف حصن ۾ وينجن (حرف صحيح) جي گروهن مان "ٽر"، ڊر" ۽ "ڍر" جي اُچارڻ ۾ فرق آهي، لاڙ ۾ ڳالهائڻ توڙي لکڻ مهل "ر" کي حذف ڪيو ويندو آهي. وچولي ۾ وري اُها لکبي تہ ڪانهي پر اُچاربي آهي. سري ۾ اُها لکندا بہ آهن تہ اُچاريندا بہ آهن:

[1] گريئر سن "سريليءَ" کي "سرائڪي سنڌي" سڏي ٿو (مترجم)

[2] سنڌ صوبي جي گزيٽيئر (1907ع) جو ص 189 ڏسو.

لاڙ	وچولو	سرو
پُٽ	پٽ(رُ)	پُٽرُ
چنبُ	چنبر(رُ)	چنبرُ
ڏڏُ	ڏڏ(رُ)	ڏيڙُ

انهيءَ "ر" جي اُچار سان گڏ وگڏ اسين اُهو پڻ نوٽ ڪري سگهون ٿا ته معياري سنڌيءَ ۾ "ونڃ" فعل جو اسم مفعول "ونڃتو"، "ورتو"، يا "وردو" آهي، ته سري ۾ اهو "ودو" پڻ ٿي سگهي ٿو.

اسمن جي ڦيري ۾ صرف هڪ نڪتو اُهو آهي ته مونث اسم جهڙوڪ "سَڏَ" جڏهن فاعلي حالت ۾ جمع ۾ استعمال ٿيندا آهن ته اهي "اُون" بدران "آن" سان به ختم ٿي سگهن ٿا، اهڙيءَ طرح "سڏون" بدران "سڏان" جمع ٿيندو.

ضمير متڪلم جي ڦيري ۾ "مان" ۽ "مهنه" واريون صورتون سري ۾ بين جاين کان وڌيڪ استعمال ۾ آهن پر اسان ڏٺو ته اُها ساڳي صورت ڪراچيءَ جي معياري لهجي ۾ به موجود آهي جنهن ۾ (پهرئين مثال ۾) اسان ڏٺو ته جملو هو "مان لائق نه آهيان". ضمير جون ٻيون ڪي صورتون به سري ۾ استعمال ٿين ٿيون. سري ۾ ضمير اشاري "هي" ۽ "هو" ۾ موجود "هه" کي لاڙ وارن وانگي گم ڪونه ڪندا آهن. ضمير استفهام "ڪجاڙو" ۽ "ڪيئو" سري ۾ استعمال ڪونه ٿيندا آهن پر گرامر ۾ ڏنل ٻيون صورتون ڪم اينديون آهن. لاڙ جو هڪ مخصوص لفظ "پنڊ" آهي. گزيٽيئر مطابق سري ۾ "هتي" بدران "هتڙي" ۽ ڪٿي بدران "ڪتڙي" مستعمل آهن. ۽ ايئن ئي ٻين اهڙن ظرف مڪان بابت چئي سگهجي ٿو جيڪي ضميرن مان ٺهيل هجن.

جيتري قدر ضميري پڇاڙين جو تعلق آهي ضمير متڪلم جمع جي نشاني "سُون" سري ۾ ايتري گهٽي استعمال ۾ ڪانهي جيتري لاڙ ۾ آهي، ۽ "سين" پڇاڙيءَ کي سري ۾ "سين،" چوندا آهن. جڏهن مفعولي حالت ۾ ضميري پڇاڙيون ڳنڍيون آهن ته اسمن جو واحد "او" هئڻ جي صورت ۾ وچ وارو حرف علت "اُ" جي بدران "اِ" ٿيندو آهي. جيئن "مٿو" لفظ آهي اُن مان "مٿِم" بدران "مــٿِم" ٺهندو.

وري جيتري قدر فعل جي متصل ڦيري جو تعلق آهي، هڪ ئي نڪتو آهي سو اُهو ته سيني متعدي فعلن جو مصدر سري ۾ عام طرح "اِڻُ" پڇاڙي رکندو آهي، جڏهن ته وچولي ۾ صرف ڪي فعل اُها پڇاڙي رکندا آهن باقي "اَڻُ" پڇاڙي رکندا آهن. سرائڪي سنڌيءَ ۾ عام طرح "جهَلِڻُ" هوندو آهي پر وچوليءَ ۾ "جهَلَڻُ" ٿيندو.

جيئن اڳ ۾ چيوسين، مٿين سيني نڪتن ۾ سري جي انهيءَ نالي واري لهجي جي خصوصيت صرف اها ڏسڻ ۾ ايندي ته جتي معياري سنڌيءَ ۾ ساڳي ڳالهه لاءِ مختلف اظهاري صورتون آهن اُتي ڪونهي. تيئن اتي هڪ کان وڌيڪ صورتون موجود ڪو نه آهن جيڪي اتي استعمال ۾ اچن، صرف هڪ ٻن مثالن ۾ اهڙيون ڪي صورتون ملن ٿيون جيڪي ٻين هنڌن ڪونه آهن ۽ اهي پڻ هميشه مرضيءَ تي ڇڏيل هونديون آهن، جو ته معياري صورت اوتري ئي درست هوندي آهي.

بيشڪ انهيءَ ڪري ئي مٿين سنڌ مان مليل نمونن کي وچولي جي ٻوليءَ کان ڪنهن به معاملي ۾ جدا ۽ مختلف نٿو چئي سگهجي. معياري صورتون هميشه استعمال ڪري ٿيون سگهجن. بلڪ ڪيون ٿيون وڃن. اُن ڪري هتي ڪي اهڙا خاص مثال انهيءَ نالي سڏجندڙ سرائڪي سنڌي لهجي جا نٿو ڏيان.

ٿريلي

سنڌ جي ٻنهه اڀرندي طرف جيڪو ضلعو آهي سو آهي ٿر ۽ پارڪر جو. اسين اهو اڳئي ٻڌائي آيا آهيون ته اهو ٻن علائقن تي مشتمل آهي. "پَٽُ" (عام طرح "پٽ" چوندا آهن) يا اڀرندي ناري وارو ميدان ۽ ٻيو "ٿَرُ" (عام طرح "ٿر" چوندا آهن) يا ريگستان. ٿر جي ذڪرڻ اوپر ۾ پارڪر جو علائقو آهي جيڪو ٿر کان ايئن مختلف آهي جو اُن ۾ واريءَ جي ڍٽن بدران پٿر جون ٽڪريون آهن. پارڪر جي ٻنهه ذڪرڻ اوپر پاسي گجراتي ٻولي آهي پر ٻين هنڌ ۽ سموري ٿر ۾ اهو سنڌيءَ جو "ٿريلي" يا "ٿريچي" لهجو ڳالهايو وڃي ٿو جنهن کي راجپوتانا پاسي وري "ڍاٽڪي" پڻ چوندا آهن.

راجپوتانا ۾ لفظ "ڍاٽ" جي معنيٰ آهي "ريگستان". ۽ اُهو خاص طور "ٿر" ۽ اُن سان دنگئي راجپوتانا جي رياست جيسلمير واري ريگستاني خطي لاءِ ڪم اچي ٿو. اُتان جي مڪاني عملدارن جو چوڻ آهي ته اُن ۾ هيٺيان شهر اچي وڃن ٿا:

الف ـ ٿر ۽ پارڪر ۾

عمر ڪوٽ	Umarkot
ڇور	Chhor
گڏرا	Gadhra
مٺي	Mitti ([1])
رنگدر	Rangdar
ڇڇرا	Chachra
جئسنگهدار	Jaisinghdar
ڇيلار	Chelar
پرنو	Parno
نور سر (نبيسر)	Nasyrsar (Nabisar)
گُندرا	Gundra

ب ـ جيسلمير ۾:

ميجلر	Mayajlar
سمکيا پرڳڻي جي کُري	(Khuri of Samkhabha Pargana)

هن ٻوئين خطي جي ٻولي، سنڌي ۽ جيسلمير ۾ ڳالهائجندڙ مارواڙيءَ جو ميلاپ آهي.

جيسلمير واري راجپوتانا رياست جي ذڪرڻ ۾ ٿر ۽ پارڪر جي اڃا ـ اوپر ۾ راجپوتانا اندر ئي مارواڙ رياست جو 'ملني خطو' پوي ٿو. "ملنيءَ" جي مکيه ٻولي مارواڙي آهي پر اُن جي ۽ ٿر ۽ پارڪر جي وچ واري سرحد سان لاڳو هڪ سوڙهو

---

[1] گريئرسن "مٺي" ۽ "ڇاڇري" جي لاءِ رومن پڙهڻيءَ ۾ "متّي" ۽ "ڇڇرا" لکيو آهي. (مترجم)

پٽو اهڙو آهي جتي جي ٻوليءَ کي مارواڙي ماڻهو سنڌي چوندا آهن. اُهو سنڌي ۽ مارواڙيءَ جو گاڏڙ لهجو آهي، جيڪو سموريءَ سرحد سان لاڳو علائقي کان وينديءَ جيسلمير واري ڏاٽ تائين ڳالهائجي ٿو. ان پٽي ۽ ڏاٽ جي اوپر ۾ اُهو ريگستان يڪو هلندو وڃي، راجپوتانا جي وچ ۾ پوي ٿو جتي ڀهرين ٻولي جيڪا ٻڌڻ ۾ اچي ٿي سا آهي راجستانيءَ جي مارواڙيءَ لهجي جي هڪ صورت "ٿلي".

مجموعي طرح سان، اسان وٽ ذڪر اوله ۾ مار واڙ- ملني آهي، ۽ ٿر يا پارڪر ۽ جيسلمير جي ڏاٽ ۾ ڳالهائڻ جا مختلف قسم ملن ٿا، جيڪي سڀ سنڌي ۽ مارواڙيءَ جي مختلف تناسب سان ٿيل ملاوت جو نتيجو آهن. انهن کي سنڌيءَ جا يا مارواڙيءَ جا لهجا چئي سگهجي ٿو. سنڌ ۾ انهن کي ڀهرئين گروهه ۾ شامل ڪندا آهن، ۽ "ٿريلي" نالو ڏيندا آهن، جيئن مٿي چيو ويو هو. هنن لهجن جي ڳالهائيندڙن جو اندازُ هن ريت آهي:

ملنيءَ جي سنڌي ۽ مارواڙيءَ واري گاڏڙ ٻولي

ڳالهائڻ وارن جو تعداد........................ 131960

جيسلمير جي ڏاٽڪي.............................. 150

ٿر ۽ پارڪر جي ٿريلي يا ڏاٽڪي........... 72639

ڪل تعداد .... 204749 ([1])

اهي سڀئي صورتون اڳ ۾ مارواڙيءَ جي سري هيٺ، مارواڙيءَ ۽ سنڌيءَ جي گاڏڙ صورتن جي حوالي سان بحث هيٺ اچي چڪيون آهن (جلد ڀاڱو پيو ص 122) ۽ ڪُتاب جي مقصد سان مٿيان انگ اکر انهيءَ ٻوليءَ جي انگن اکرن ۾ شامل ٿي چڪا آهن. اُن ڪري سنڌيءَ ۾ انهن جي ڳُڻپ نٿي ڪري سگهجي. جلد نائين ۾ انهن لهجن جي باري ۾ لکڻ مهل مون کي اُهو تاثر هو تہ اتي انهن لهجن کان سواءِ سنڌي جو هڪ واضح لهجو ٿريليءَ جي نالي سان بہ آهي، پر هاڻي سنڌيءَ بابت حقيقتون سامهون اچڻ کان پوءِ پتو پوي ٿو تہ ايئن ڪونهي. ٿريليءَ نالي سنڌيءَ جو لهجو مارواڙيءَ ۽ سنڌيءَ جي گاڏڙ لهجن مان ئي هڪ لهجو آهي، جن کي اڳ ئي بحث هيٺ آڻي چڪا آهيون، اُن ڪري سنڌيءَ جي سري هيٺ انهيءَ جا تفصيل ڏيڻ غير ضروري سمجهان ٿو. پر ڪجهه سهولت خاطر هتي آءٌ ٿر ۽ پارڪر جي ٿريليءَ جو هڪ نمونو ڏيان ٿو جيڪو اڳ ئي جلد نائين ۾ اچي چڪو آهي، اُن کان سواءِ "خرچائو پٽ" واري نقل جو بہ هڪ نمونو ۽ هڪ جيسلمير جي ڏاٽڪيءَ جو مشهور گيت بہ ڏيان ٿو. اُهو پڙهڻ ڏسڻ ۾ ايندو تہ اهي سڀ مثال گاڏڙ ساڏڙ ٻوليءَ جا آهن. جيتوڻيڪ انهن ۾ حيرت جي ڳالهه اها آهي تہ ٿر ۽ پارڪر جي نمونن جي ڀيٽ ۾ جيلسمير وارا نمونا، معياري سنڌيءَ کي وڌيڪ ويجهو آهن. اُهو صاف ظاهر آهي تہ ٻولين جو اُهو ميلاپ ميڪانڪي آهي. سنڌيءَ جا مخصوص ٻٽا وينجن([2]) (حرف صحيح) موجود آهن، پر ٿر ۽ پارڪر واري پاسي گهٽ آهن، ۽ ٻين پاسن ڏانهن بنهه ڪونہ آهن. ان کان سواءِ لفظن جو پڇاڙڪو چوٿو سُر بہ ظاهر ڪونهي، در اصل سنڌيءَ جي مزاج جي خلاف، جنهن ۾ آخري حرف تي ڪا حرڪت ضروري آهي، مارواڙيءَ وانگي لفظ ڪنهن نہ ڪنهن حرف صحيح تي ختم ٿيندا نظر اچن ٿا.

---

[1] "ٿر" خيرپور رياست جي اڀرندي حصي تائين پکڙيل آهي جتي ٿريلي ڳالهائجي ٿي پر ان لاءِ انگ اکر ميسر ناهن.

[2] سنڌيءَ جا مخصوص چوسڻا آواز (مترجم)

هند آريائي خاندان — اتر- اولهه وارو گروهه

سنڌي

ٿريلي يا ڍاٽڪي لهجو — ضلع ٿرپارڪر

आज अवेला क्यूँ आविआ कहरो मुज-में काम ।
थाँ-रो मँहतो घर नहीं डूए सुगणी-रो ग्राम ॥

ग्रहर उजेणी हूँ फिरिओ महले आविओ आज ।
तास अवेलो आविओ तुज ब़लावण काज ॥

चंदर ग्यो घर आपने राजा तूँ भी घर जा ।
मैं अब़ला-सी-से कैसो ब़लणो तूँ केहिर हूँ गा ॥

केहिर कवली बखे क्कालो बखे नाहर ।
ओखो लागे जिंदु-नाँ लाखों करे विचारु ॥

अईओ शींह पचाया हेकल गिर अब़ीह ।
घर ऊँदराँ-रा ढुंढि तो त-नाँ शरमु न आवे शींह ॥ ५ ॥

सज सहेची सिंगार राज करे पुकार ।
जोखमु लाग़सी जिअ-नाँ लाखों करे विचारु ॥

ब़ारि डीजे खेतर-नाँ ब़ारि खेट-नाँ खाइ ।
राजा डण्डे रईअत-नाँ जिणे-रे कूक कणे लग़ जाइ ॥

कूक मत कर रे सहेची कूक कैआँकि होइ ।
केहर-के मुख ब़करी छूटी सुणी न कोइ ॥

आणि डिआँ आप-री आणि मत लोपो आप ।
हूँ कवली तूँ ब्राह्मण हूँ ब़ेटो तूँ ब़ाप ॥

اصل ۽ ترجمو

(هڪ عورت ۽ راجا جي وچ ۾ گفتگو) ([1])

عورت: آج اويلا ڪيون آوٺا، ڪهہ رو مُج ـــ ۾ ڪام؟

معني: اڄ اويلو ڇو آيا، ڪهڙو مون ـــ ۾ ڪم؟

ٿان ـــ رو مُنهہ تو گهر نهين، اِٿي شُڳٽي ـــ رو سام

معني: ٿنهن ـ جو (يا توهان جو) منشي (مهتو) گهر ناهي، هن وفادار جو مڙس.

راجا: سهرَ اُجيٽي هون ڦِرِئو مهہ لي آوٺو آج.

معني: شهر اجيڻ آهيان گهميو هن گهر آيس اڄ

تاس اويلو آوٺو ٿُج ٻلاوڻ ڪاج.

معني: تنهن ڪري اويلو آيس، توسان ڳالهائڻ لاءِ

عورت: چندر گيو گهر آپني، راجا تون ڀي گهر جا

معني: چنڊ ويو گهر پنهنجي، راجا تون بہ گهر وڃ

مئين ابلا ـ ميِ ـ سي ڪئسو ٻلاٿو تون ڪيهرِ هُون گا

معني: مُون ابلا (ڪمزور عورت) سان ڪهڙو ڳالهائڻ . تون شينهن آهه گانءِ

راجا: ڪيهر ڪولي بڪي، ڇالي بڪي ناهر

معني: شينهن ڳئون کي ڳڙڪائي، ڇيلو کائي بگهڙ

جوکُ لاڳي جند ـــ نان، لاکون ڪري بچارُ

معني: جوکو لڳو جند ـ کي، لکين ڪرين ويچار

عورت: آئيو سينهہ پڇاٽا هيڪل گرِ آبيهہ

معني: اي شينهن بي ٻيا اڪيلو گجين (ٿو) بهادر

گهر اُوندَران ـ را ڍوٽڊي تو تا ـ نان سرمُ نہ آوي سينهہ

معني: گهر ڪوٺن ـ جو ڳوليندي تہ توکي شرم نٿو اچي شينهن؟

راجا: سَج سهيچي سِنگار، راجا ڪري پڪار

معني: سَڄ سهيلي (ڪر) سينگار، راجا ڪرئي ٿو حڪم

جوکمُ لڳسي جيہ ـ نان لاکون ڪري بچارُ

معني: جوکمُ لڳندئي جيءَ کي، لکين ڪري ويچار

عورت: ٻاري ڏجي کيتر ـ نان، ٻاري کيتِ ـ نان کائي؟

معني: ٻاري ڏجي کيتن ـ کي، ٻاري کيت ـ کي کائي؟

عورت: راجا ڊٽڊي رعيت ـ کي، نان، جڻ ري ڪُوکَ ڪٽي لڳ جاءِ؟

---

[1] گريئرسن هن نموني کي اهو عنوان ڏئي گفتگو ورهائي آهي.

معنيٰ: راجا ستائي رعيت۔ کي، ان جي ڪوڪ۔ ڪنهن وٽ ويندي؟

راجا: ڱوڪ مت ڪر، ري سهيچي، ڪوڪ ڪئيڻانڪي هوءِ؟

معنيٰ: ڪوڪ نہ ڪر اڙي سهيلي، ڪوڪ ڪرڻ سان ڪي هوءِ؟

: ڪيهر ڪي مُک ٻڪري چُوتي سِٽي نہ ڪوءِ

معنيٰ: شينهن جي وات (مان) ٻڪري ٻچي (ايئن) نہ ٻڌو ڪنهن

عورت: آڻِ ڍِڻان آپ ـــ رِيءِ آڻِ مت لوڀو آپ

معنيٰ: قسم ڏيان تو۔ کي، قسم نہ توڙجو اوهان

: هُون ڱوَلي تون برهمڻ، هُون ٻيٽي تون ٻاپ

معنيٰ: آءٌ ڳنئون، تون برهمڻ، آءٌ ڌيءُ تون پيءُ.

اُهو ڏنو ويندو تہ مٿئين مثال ۾ گهٽو ڪري مارواڙي آهي، صرف سنڌيءَ جي "ڊ" موردنيءَ کي، ڏندن واري "د" بدران استعمال ڪيو اٿن، جيئن "ڊِٺان" (سنڌيءَ ۾ "ڏِٺان") يا "ٻِلاوڻ" ۾ "ٻ" جو استعمال (پر "ڏ" جو استعمال ڪونهي 'ڏِٺان' بدران 'دٺان' آهي) ۽ "بچارُ" ۾ آخري حرف تي پيش (جيئن سنڌيءَ ۾ ويچارُ) ڏنل آهي.

ٿر ۽ پارڪر مان آيل نموني ۾ هڪ طرف جيڪڏهن گهٽي مارواڙي آهي، سواءِ ٿوري سنڌي ملاوٽ جي، تہ ٻئي طرف جيسلمير مان آيل ٿريليءَ جي نمونن ۾ بلڪل اُن جي ابتڙ آهي. اُها بگڙيل سنڌي آهي جنهن ۾ ٿورڙي مارواڙيءَ جي ملاوٽ آهي. انهيءَ ڏس ۾ هيٺ ڏنل نمونا دلچسپ آهن ۽ اُنهن ۾ استعمال ٿيل صورتن تي توجهہ ڏيڻ لاءِ ٿو ٿيندو.

سنڌيءَ جي خصوصيت موجب آخري حرفن وارا سُر اڪثر ڏسڻ ۾ ايندا. اسان کي خبر آهي تہ معياري ٻوليءَ ۾ اهي اڌ لکا ٻڌبا آهن. اهي اجا بہ ٻڌڻ ۾ نٿا اچن. اُنهن جو آواز ايترو هلڪو آهي جو اڪثر انهن کي اچاريو ئي ڪونهي، پر ڪٿي ڪٿي اهي آهن بہ تہ هڪڙو ٻئي جي جاءِ تي ڪم اچي سگهي ٿو. مثال طور "ماڙهوءَ- کي" بدران "ماڙهو- کي"، "منجهہ"، "منجهہَ" ۽ "منجهہ" چوندا، "هنن- کي" بدران "هنن- کي" چوندا ۽ "هُنَ" بہ چوڻ ۾ ايندو آهي ۽ "نوڪرن- کي" بہ چئبو آهي "ڊيهہَ" وري "ڏيهہَ" لاءِ ۽ "ٻِٽرُ" ۽ "ٻِٽرَ" جا اُچار "پٽ (رُ) جي لاءِ ڪم آڻيندا آهن. "ڏُڪارُ" لاءِ "ڊُڪار"، "ڏرُ" لاءِ "ڏرَ"، "تنگ چائي ٿيڻ لڳي" (تنگي ٿيڻ لڳي)، "ڪرڻ لڳا" بہ استعمال ڪندا آهن. "ويندُس" جي جاءِ تي "ويندس"، "چوندُس" جي جاءِ تي "چنودس" وغيره چيو ويندو آهي.

وڏيڪ قاعدي موجب آهن "سڀُ"، "ملڪ- جو"، "مالُ" وغيره. شرطيہ ماضيءَ لاءِ "هوندَ" ۽ "هوندا" ۾ "آ" ۽ "آ" هڪ ٻئي جي بدران ڪم ايندا آهن. مخصوص سنڌي ٻٽا ڳرا ساڪن آواز (mutes) صرف ڪٿي ڪٿي ڏسڻ ۾ ايندا. اهڙيءَ طرح "ٻ" بدران "ٻہَ"، "ابا" ۽ "ابا"، "ڏي" بدران "ڊي"، وري "گڏ ۽ گڏُ" ٻئي ڪم اچن، "ڏاڏو" لاءِ "ڊاڊو"، "ڏڪار" لاءِ "ڊڪار"، "پيءُ- ڏي" لاءِ "پيو ڏي"، "ڏنو" جي بدران "ڊنو" يا "ڊينو" وغيره وغيره. اسان مارواڙيءَ ۾ "ديندو" لفظ ڏندن واري آواز "د" سان ڏسون ٿا، جيڪو سنڌيءَ ۾ "ڏيندو" آهي. ٻيا مارواڙي لفظ آهن "ڪِيو"، "ڳيو" (ويو جي بدران) "لُڇائي" وغيره. هنن مان آخري لفظ ۾ ٻٽي "ڇ" آهي جيڪا سنڌيءَ ۾ ممڪن ناهي. سنڌيءَ جو گُهٽو آواز "ڱ" ڦري "نگ" ٿئي ٿو جيئن "پاڱو" ڦري "پانگو" ٿيو، وري سنڌي "ڃ" ڦري "نج" ٿيو پوي، جيئن "وڃڻ" کي چون "ونجڻ". اسين "پيءُ" لاءِ "پيبو" ۽ "ننڍو" لاءِ "نِڍو" جي صورتن تي بہ ڌيان ڏئي سگهون ٿا.

اسمن جي ڦيري ۾ مٿين نڪتن کان سواءِ "کان" جي بدران "کا" ۽ "ڇلون" جي بدران "ڇلُ" جو استعمال بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. خالص ضميرن کي ڏسو "آءٌ" جي مفعولي حالت ۾ "مهہ"، "مي" ۽ "مُو" اچن ٿا، "مون کان" لاءِ "مهي" استعمال ٿئي ٿو. فاعلي حالت ۾ جمع "اپان" (اسين) مارواڙيءَ مان ورتل آهي. "تون" مان مفعولي صورتون آهن "تهہ"، "تو" ۽ "تا"، متعدي مجهول جي واحد فاعلي حالت ۾ ٿيندو "تو". "پنهن- جو" ۽ "پاڻ- جو" ٻئي مستعمل آهن. "هنَ" بہ عام آهي پر مفعولي جمع آهي "هنن". متعدي مجهول جي فاعلي حالت ۾ ضمير موصول آهي "جيهِين". گهٽو ڪري سيئي اسم حاليہ بي قاعده آهن. "کائيندو" لاءِ آهي "کائُندو" ان کان سواءِ "چانوَندو" (چاهيندو) "ڊيندو" ڏندن واري آواز "د" سان. لفظ "چاوَندو" ۾ گُهٽي آواز جي تبديلي نوٽ ڪريو. اُها ساڳي ڳالهہ "چنوَدس" ۾ بہ ٿئي ٿي.

هيٺين اسم مفعولن کي بہ ڌيان ۾ رکڻ گرجي:

"ڏنو" جي لاءِ "ڊنو"، "ڊنهو" ۽ "ڊنَهو".

"ڏنو جي لاءِ "ڊنو"، "ڊيِنو".

"پِٺو" جي لاءِ "پِيو".

فعل جي پورائيءَ لاءِ ”آهين“ معنيٰ ”آءٌ آهيان“ ۽ ”تون آهين“ ۽ ”آهي“ ۽ ”آهي“ معنيٰ ”هي آهي“.

زمان مستقبل لاءِ ”ويندُس“ ۽ ”ڇَنودَس“ اڳئي اچي چڪا آهن، ٽئين نموني ۾ ”ڪنداسين“ جي جاءِ تي ”ڪنداسي“ موجود آهي.

سنڌيءَ ۾ ڪو ماضي شرطيہ اهڙو ڪونہ هوندو آهي، اُن جي جاءِ تي زمان ماضي استمراري يا ماضي بعيد استعمال ٿيندا آهن. اُن ڏس ۾ اُها مارواڙيءَ کان مختلف آهي جنهن ۾ ٻين هند آريائي ٻولين جيان اسم حاليہ مان ٺهيل ماضي شرطيہ موجود هوندو آهي. اهڙيءَ ريت ٿريليءَ ۾ ٻئي نمبر نموني ۾ ”ڪرين۔ هوندَ“ (آئون جيڪر ڪريان) ۽ ٽئين نمبر ۾ ”ٿمها۔ هندا“ (جي آءٌ سٺو هوندس) (2) ”ڏيهون“ (آئون (در) ڏيان ٿو). (2)، ”ڪرين۔ هُندا“ (تو ڪيو هجي ها)، ”ڏنا۔ هي“ (جي هو ڏنا ويا هوندا) (7) ”وَهَٺي۔ هندا“ (وهايا ويا هوندا)، ”وجمي۔ هُندا“ (تو وڏا هوندا) (7)، ۽ ”هُندا“ (تون هجين ها) (7)، اُنهن سڀني مان ”ڏهُون“ مارواڙيءَ جي مضارع تي ٺهيل آهي ۽ ”ڏنا۔ هي“ ماضي بعيد تي. باقي ٻيا ”هثرُ“ جي اسم حاليہ مان ٺهيل آهن ۽ آخريءَ کان سواءِ باقي سڀ سنڌيءَ ۾ زمان مستقبل ٺاهڻ واري ساڳئي اصول موجب آهن.

ضميري پڇاڙين جو ڪوبہ مثال نٿو ملي، سواءِ زمان مستقبل جي متصل ڦيري ۾ عام فاعلي حالتن جي.

هند آريائي خاندان — اتر- اولهه وارو گروهه

سنڌي

ٿريلي يا ڍاٽڪي لهجو — ضلع ٿرپارڪر

हिक माड़ू खे ब पुत्र हा. हुनन मंझा निंढे पुत्र अबाखे चयो ए अब्बा माल मंझा मञ्जो भांगो हो सो मेखे डे. तड़ीं हुन हुनन्खे पांहजी मुराग विराहे डिन्ही. घणा डींह न थ्या त निंढो पुत्र सभु गडु करे अघएं डेह हल्यो ग्यो अजं ओथी लुचाई मंझ पांहजो धन्न विंजाये डन्हो. जड़ीं सभु विंजाय चुको तड़ीं उन्हीं डेह में डाढो डुकार पयो अजं हुनखे तंगचाई थ्यण लगी. तड़ीं हो हुनी मुल्क जे हिक माड़ू वटि टिक्यो जेहें हुनखे पंहजन खेंतन मंझि मिरू चारण खे मुको अजं उहो जे छिलु मिरू खाइंदा हा तहिं-सां पाण जो पेटु भरण चांवदो हो से पण हुनखे कोई कीन दींदो हो तड़ीं हुनखे अकुलु आयो अजं चवण लगो त मंडे पेयोजे पोर्ह्यतन खे खावण खां वधंदी मानी थे थी अजं आं बुख थो मरां. आं उथी पंहजे पेयो वटि वींदुस अजं हुनखे चंवदुस अबा म्हे अलाहजो अजं तह्लो गुनाहु क्यो आहे हाणे तह्लो पुत्र चवण लायकु कीन अहीं मुखे तह्लन पोर्ह्यतन मंझा हिक जेड़ो करि पोय उहो उथी पेयो डे ग्यो पण उहो अरगोज हो त हुनखे पेयो डिठो अजं रहमु करे द्रुकी भाकुर विझे गड्यो अजं मिट्ठे डिन्हें. पुत्र बाबे खे चयो अबा म्हे अलाह जो अजं तह्लो गुनाह क्यो आहे हाणे तह्लो पुत्र चवण लायकु कीं न अहीं पर पेयो पंहजन नोकरनिखे चयो त मूर भलो लेओ गिन्ही अची हुनखे पेहरायु अजं हेनजे अंगुरी-मंझ मुद्री अजं पेरनि मंझि जूती पेरायु अजं अपां खाई पी खुसी कयूं क्यूं जो हूहो मञ्जो पुत्र मरी गयो हो मोटी जीयो आहे विंजाजी प्यो हो, वरी लधो आहे. तड़ीं उहे खुसी करण लगा ।

उन्ही वेल वडो पुत्र खेत्र मंझि हो अजं जड़ीं घर खे वेझो आयो तड़ीं सरोज अजं नाच जी धूम बुधी. नोकरन मंझा हिकखे वेझो घुराए

पुछ्यो त डूहा धुम ख्याई आहे, हुन चयो तहिंजो भाउ आयो आहे, अऊं तहिंजे पेयो मिज़्मानी की आहे हिन खा त हुन पांजे पुत्र ख चंगो भलो डीठो पर हुनखे डूहा गाल बुधी कावड़ आई अऊं घर मंझि कीन ग्यो. तहिं खा हुन जो पेयो बाहर निकरी हुनखे मनावण लगो. तहिंखीं हुन पेयो खे वरंदी डिनी त डिसु आं हेत्रन वहेन खा तहिंजी चाकरी करां थो अऊं कड्हीं तहिंजो हुकुमु कीन रेयो; अऊं तो मेखे कड्हीं बकरू डू कीन डिन्हो त आं महंजन संगत्यन साथ खुसी करीं हूंद. पर तहिंजो ही पुत्र जो कंजरियां साथ तहिंजो धनु मालु खाई आयो तहिंखे डूंदे सई तो मिज़्मानी डिनी. पेयो हुनखे चयो, पुत्र, तू सदा मे सां गडु अहीं; अऊं जे की मे वटि आहे, सो सभु ताजो अहे. पर असां-खे खुसी करणी अऊं राजी थेवण लायकु हो; क्यूं जो तहिंजो भाउ मरी ग्यो हो, वरी जीयो अहे; विंजाजी प्यो हो, मोटी लधो अहे ॥

ٻيو نمونو

متبادل صورتخطي ۽ ترجمو (جتي ضروري هجي)

هِڪَ ماڙهُو — کي ٻه پُٽَر ها. هُنن منجها نڍي — پُٽَر آبا — کي چَيو "اي ابا، مالَ — منجها ڀانگو هو سو مِي — کي ڏي، تڏهين هُنَ هُنن — کي پنهه — جي مُراگ (معنيٰ ملڪيت) ورهائي ڏنهي. گهڻَ ڏينهڻَ نه ٿيا، ته ننڍو پُٽَر سڀُ گڏُ ڪري اگهڻين — ڏيهه هليو — گيو آئُون اوٿي لُچائي — منجهه پنهه — جو ڏنَ ونجايي ڏنهو. جڏهين سڀُ ونجهايو — ڇڪو تڏهين اُنهينِ — ڏيهه ۾ ڏاڍو ڏُڪار پيو آئُون هُنَ — کي تنگچائي ٿيڻَ لڳي. تڏهين هو هُني — ملڪ — جي — هيڪَ — ماڙهُو — وٽ ٽِڪيو جيهين هُنَ — کي پنهه — جن کينترن — منجهِ مِرُو چارڻ — کي مُڪو. ائون اُهو جي ڇلُ مِرُو کائُندا — هَا، تهِ — سان پاڻ — جو پيٽُ ڀرڻُ چانوندو — هو سي پاڻ هن — کي ڪوئي ڪين — نه ديندو — هو. تڏهين هُن نه کي اڪلُ (عقل) آيو ائون چَوڻَ لڳو ته، منهه — جي پيو — جي پورهَيتَن — کي کاوڻ — کان وڌندي ماني ٿي — ٿي، آئون آن بُک ٿو — مران. آن اُٿي پنهه — جي — پيو وٽ ويندُس آئون هُنَ کي چنودَسُ، "ابا مهي الهه (الله) — جو آئون تنهه — جو گُناهُ ڪِيو — آهي، هاٽي تنهه — جو پُٽَر چَوڻ لايڪ (لائق) ڪي — نه آهِين، مون — کي تُهه — جن — پورهيتن منجها هڪ جيڙو ڪرِ." پو يه اُهو اٿي پيو — ڏي گيو. پاڻ اُهو ارگو— ج (معنيٰ — گهڻو پري) هو ته هُنَ — کي پيو ڏٺو آئون رَحَمُ ڪري ڏُرڪي ڀاڪر وجهي گڏيو آئون ملي ڏنهين. پُتَرَ بابي— کي چَيو "ابا مهي الهه (الله) جو آئون تهه — جو گُناهه ڪِيو— آهي هاٽي تهه — پُتَرَ چوڻَ لايَقُ ڪين — نه آهِين." پر پيو پنهه — جن — نَوڪرَنِ — کي چَيو ته "مُور (معنيٰ — گهڻو) ڀلو ليئو (وڳو) گنهِي — اچي هُنَ — کي پيهرائِه، آئون هُنَ — جي آنگُري — منجهه مندري آئون پيرن منجهَ جُوتي پيرائِه. آئون اپان کا پي کُشي (خوشي) ڪريون، ڪيون — جي اِهو مَهه — پُتَرَ مري — گيو — هو موٽي جِيو— آهي، ونجاجي — پيو — هو وري لڌو — آهي." تِڏهين اهي کُشي (خوشي) ڪرڻ لڳا.

انهي — ويلَ وڏو پُتَرَ کيتَرَ — منجهه هو آئون جڏِهين گهر — کي ويجهو آيو تڏهين سروج — آئون ناچ — جي ڌُهه ٻڌي، نَوڪَرن منجها هڪ — کي ويجهو گهرائي پڇيو ته "اِها ڏَم کيا — ئي (ڇا جي) آهي؟" هُنَ چيو تهه — جو آيو— ڀائُو— آهي، آئون تهه — جي پيو مجِماني ڪي — آهي، هِن — کان ته هُڻَ ڀانَ— جي پُتَرَ— کي چنگو— ڀلو ڏٺو" پر هُنَ— کي اِها گال ٻڌي ڪاوڙ آئي آئون گهرَ— منجهه ڪي— نه گيو ٿهه— کان هن— جو پيو باهر نِڪري هن— کي مناوڻ لڳو. تڏهين هن پيو کي وردي (ورندي) ڏني ته "ڏِسُ آن هيترن— وَرَهن کان ٿهه— جي چاڪري ڪران— ٿو آئون ڪڏهين تهه— جي حُڪُم ڪي— نه ريٿيو آئون تو مي— کي ڪڏهين ٻڪَرُ— ئي (ٻڪر ٻا) ڪي— نه ڏنهو ته آن مهه— جن— سنگتين— ساڻ ڪشي (خوشي) ڪرين — هوندَ. پر ٿهه — جو هي پُتَرَ جو ڪنجريون _ ساڻ ٿهه جو ڏنُ _ مال کائي — آيو ٿهه— کي ايندي — سائي تو مجماني ڏِني." پيو هُنَ— کي چيو "پُتَرَ، تُو سدا مِين — سان گُڏ آهين، آئون جي —ڪي مي _ وٽ آهي، سو سڀُ تا — جو آهي، پر آپان —کي ڪشي (خوشِي) ڪَرڻِي آئون راجي (راضي) ٿيوَڻ لايڪ (لائق) هو، ڪيون — جو تُهه — جو ڀائُو مَري گِيو — هو وري جِيو آهي، ونجاجي — پيو — هو موٽي لڌو آهي. (1)

---

1 گريئرسن هن ٻوليءَ کي جيسلمير جي گاڏڙ ٻوليءَ جي نموني طور ڄاڻايو آهي ۽ سندس خيال آهي ته ٻ، ڏ، ڳ وارا سنڌي اچارن وارا آواز ان ۾ ڪونه آهن پر منهنجو خيال آهي ته اها لکڻ جي غلطي آهي نه ته ٻوليءَ ۾ ڪو اٽلڪو فرق آهي. هي نمونو اصل ۾ ديوناگريءَ رسم الخط ۾ هئڻ سبب اهي غلطيون ٿيون آهن. جيسلمير پاسي سنڌي آوازن لاءِ مقرر نشانيون استعمال نه ٿيون آهن (سواءِ هڪ ٻن هنڌن جي). ان ڪري اهڙو تاثر پيدا ٿيو آهي. اها ٻولي، معياري سنڌيءَ کي بلڪل ويجهي آهي سواءِ ڪن لفظن مثلاً، گيو "ڪيون - جي" ، "پيو" ۽ "ارگوج" وغيره جيڪي مارواڙيءَ ٿي سگهن ٿا. (مترجم)

ٽريليءَ جو ٽيون نمونو مشهور سنڌي لوڪ داستان 'مومل- راڻو' مان ورتل هڪ ٽڪرو آهي. ان نظم جو مڪمل احوال برٽن جي ڪتاب "سنڌ" جي صفحي 144ff تي ڏنل آهي. هن نظم جو سورمو راڻو مهيندرا آهي (جنهن کي نظم ۾ مينڌرو سڏيو ويو آهي) جيڪو عمر ڪوٽ جو سوڍو آهي، ۽ سورمي مومل ذات جي راٺوڙ آهي جيڪا لُڊروا وٽ ڪاڪ نديءَ جي ڪناري تي رهندي هئي. جيڪا جيسلمير کان اٽڪل ڏهه ميل اتر اولهه ۾ ۽ عمر ڪوٽ کان سٺ ميلن جي پنڌ تي آهي. راڻو رات جو هن وٽ ايندو هو پر حاسد دشمنن هن کي جهلي قيد ڪري ڇڏيو. آخر ڪار هڪ ڏينهن ڀڄي نڪتو ۽ پنهنجي محبوبه سان ملڻ لاءِ روانو ٿيو. مومل ([1]) پنهنجي غم کي پرپائڻ لاءِ راڻي جي غير موجودگيءَ ۾ هڪ عجيب نمونو اختيار ڪندي، پنهنجيءَ ڀيڻ سومل کي راڻي جا ڀراٽا ڪپڙا پارائي، پاڻ سان ساڳئي پلنگ تي سمهاريو. جيئن ته رات جو وقت هو محبت ڪرڻ وارو ڇتڻ کان پوءِ جڏهن اُتي پهتو ته هن صرف اُهو ڏٺو ته هنڌ تي هڪ کان وڌيڪ ڄڻا هئا ۽ حسد جي انتهائي جذبي هيٺ ان جوڙي کي مارڻ لاءِ پنهنجي تلوار ڪڍي، ڪجهه منٽن جي سوچ کان پوءِ هن پنهنجو هٿيار واپس ڪيو ۽ پلنگ جي پاسي ۾ هڪ لڪڻ رکي خاموشيءَ سان ان جاءِ مان نڪري ويو جڏهن مومل جاڳي ۽ نشاني ڏٺائين ته پنهنجي اياڳ جي انتها جو اندازو ٿيس:

"تون ڪاڪ ڪهي آئين، پر تو پنهنجي پيار کي بي وفا ڄاتو
او جنڌا ڇا تنهنجي سمجهه هميشه لاءِ هلي وئي آهي؟
تون پاڻ سان صرف پنهنجو غم گڏ ڪڻي هليو وئين- او مينڌرا." ([2])

مومل ويس بدلائي راڻي جي پنيان وڃي ٿي ۽ ڪيترين مهمن کان پوءِ آخر هو سڃاڻيس ٿو. هو مٿس پنهنجي رقيب "سيتل راٺو" جي پيشڪش اڳيان هار مڃڻ جو الزام هڻي ٿو جنهن کان هوءَ انڪار ڪري ٿي.

نموني طور ڏنل ٽڪري ۾ انهن ٻنهي جي وچ ۾ ڏنل پيغام آهن. راڻو هن تي اعتبار ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ هن جي منٿن اڳيان سنگدل بنجي وڃي ٿو. اهڙي حالت ۾ ڏکويل مومل گهر ڇڏي وڃي ٿي ۽ پنهنجي زندگيءَ کان بيزار ٿي ڪاٺين جو هڪ چڪيا ٺاهي اهو چوي ٿي:

"جي اسين هاڻ نٿا ملي سگهون ته آءٌ اوڏانهن ٿي وڃان جتي اسان جا روح ملندا- اي مينڌرا!" ([3])

پوءِ هوءَ باهه ٻاري اُن ۾ سڙي رک ٿي وڃي ٿي. مومل جي بيوقتي موت جي خبر ٻڌي راڻو پنهنجي مومل جي وارن کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

"اسان جي جدائي پوري ٿي، اي محبوب! اسان جا غم لٿا،
تنهنجي خواهش ۾ سڙي آءٌ اُها دنيا ڇڏي ٿو وڃان جنهن ۾ تون ناهين!
اي لوڪو منهنجي دوستن کي وڃي، ڇئجو ته راڻو مومل ماڻڻ ويو آهي."

هن پوءِ پنهنجي نوڪرن کان ڪاٺيون گهرائي انهن کي باهه ڏني ۽ پاڻ کي شعلن حوالي ڪري ڇڏيو.

---

[1] هن کان پوءِ واري ڪهاڻي گهڻو ڪري برٽن تان ڪئي وئي آهي.
[2] هي گريئرسن جي انگريزيءَ ۾ نثر ۾ ڏنل معنيٰ جو ترجمو آهي.
[3] هي گريئرسن جي انگريزيءَ نثر ۾ ڏنل معنيٰ جو ترجمو آهي.

ٽيون نمونو

1 ـ (راٺو) : مُومَلِ مجمانن ـ جا هِنـيـ نـ پَڄَن هَڪ

معياري سنڌي[1] : مومل مزمانن جا هيئن نـ پڄن حق

هڪ اوجاڪا انڪن ـ ڪي ٻيا لتاڙيا لَڪَ

معياري سنڌي: هڪ اوجاڳا اکين ڪي ٻيا لتاڙيا لَڪَ

چاڙي چادر ڪٽ ونجي، سُتي سيتل ـ راوَ ـ سان

معياري سنڌي: چاڙهي چادر ڪٽ وڃي ستيئ سيتل ـ راءَ سان

2 ـ (مومل) : جي سَمها ـ هُندا سيتل ـ راوَ ـ سان تـ ٻهون ڏُرس دري

معياري سنڌي: جي سمهان ـ هوند سيتل راءَ سان تـ ڏيان ها درَ دري

سڏ ڪرين ـ هُندا ڪيترا، ڊيهي تاڪ ٿري

معياري سنڌي: سڏ ڪرين هوند ڪيترا، ڏيئي تاڪ ترِي

3 ـ (مومل): ما ـ ٻهون مِيان مهيندرا، ٿيا ڪا ـ نـ ڪچي

معياري سنڌي: مان ڏهون (مون کان) ميان مينڌرا ٿي ڪانـ ڪچي

رُڳن روساهن ـ جي، تو ـ ڪي پَٽئا مَيَ مچي

معياري سنڌي: رڳي روساهن ـ جي[2] تو ـ ڪي پئي آ مَڻ مچي

هيڪڙ هت اچي ڪر ماريا ـ منجهہ مُڪابلو

معياري سنڌي: هيڪر هِت اچي ڪر ماڙيءَ منجهہ مقابلو

4 ـ (راٺو) مومل ٿهہ ـ جي ڪاڪ ـ تي ايندُس ڪي ـ نـ وري

معياري سنڌي: مومل تنهنجي ڪاڪ تي ايندس ڪين وري

توجي ٻولَ ٻهيون ڪيا، تهہ ـ مان ڪا ـ نـ پري

معياري سنڌي: توجي ٻول ٻَهُون ڪيا تنهن مان ڪانـ پري

5 ـ آيو هوس اڏ ـ رات ـ جو ڪهين سوڪ پئي

معياري سنڌي : آيو هوس اڌ رات جو ڪنهن سِڪ پئي

سوتي پئي ـ هي سيتل ـ راوَ ـ سان ڪٽ ـ تي ٻيل ٻئي

معياري سنڌي: ستي پئي هئينءَ سيتل راءِ سان ڪٽ تي ٻيل ٻئي

6 ـ (راٺو) وٺري سير وئي ـ موٽي نـ ڪنداسي ملاڪاٽ

[1] گريئر سن اتي انگريزيءَ ۾ معنيٰ ڏني آهي جنهن ڪي مترجم پاران معياري سنڌيءَ ۾ اٿلايو ويو آهي. جنهن ۾ اصل سان هڪ جهڙائيءَ رکڻ جي پوري ڪوشش ڪئي وئي آهي.

[2] "روساهن" جي معنيٰ گريئر سن ڪاوڙ (anger) لکي آهي، ٿي سگهي ٿو تـ اهو لفظ "رُسامن" هجي. (مترجم)

	معياري سنڌي:	وٺڙي سير وهي، موتي نہ ڪنداسين ملاقات
	(مومل)	توڙي سيرَ وهي تو- ڀي موتي ڪنداسي ملاڪات
	معياري سنڌي:	توڙي سيرَ وهي تہ بہ موتي ڪنداسين ملاقات
		گڏ ڍنا - هي، گاجي چي، تون موتي ڪين- نہ هُندا ميرَ
	معياري سنڌي:	گڏ ڏٺا هيئي غازي چئي، تون موتين ڪينَ هوند ميرَ
7-	(شاعر)	ستَ وجهي- هُندا سرواهي سوڍا وهائي هوندا سيرَ
	معياري سنڌي:	ستَ وجهين ها سرواهي سوڍا وهائين هوند سيرَ
		پويہ ڪرڻ نزير، راٺا ڪم رنن- جو
	معياري سنڌي:	پوءِ ڪرڻ نظير، راٺا ڪم رنن- جو

شاعر جي راءِ:([1])

غازي چوي ٿو: اي شهزادا! جيڪڏهن تو سچ پچ هنن کي گڏ ڏٺو هجي ها تہ ايئن موتي نہ ويجين ها جيئن موتي ويو هئين. تون هڪ سوڍوا تون تہ هنن کي (ايئن ستي) ڏسي پنهنجي تلوار سان قتل ڪري وجهين ها ۽ (پيار جو نہ پر خون جو) درياهہ وهائي ڇڏين ها. پر راٺا! (ايئن موتي وڃڻ ۽ا)پوءِ وجي اهڙي تهمت هڻڻ تہ رنن جو ڪم آهي.

[1] آخري ستين نمبر بيت لاءِ گريئرسن جي ڪيل وضاحت جو ترجمو (مترجم).

لاسي

سنڌ جي ڪراچي ضلعي جي اولهہ ۾ لس ٻيلي جي رياست آهي. هتي جي مکيہ ٻولي سنڌيءَ جي هڪ صورت آهي، جنهن کي "لاسي" چئبو آهي. براهوئي ۽ بلوچي پڻ ڳالهايون وڃن ٿيون. 1911ع واري آدم شماريءَ ۾ ڳالهائڻ وارن جو هيٺيون تعداد رڪارڊ تي آيو:

لاسي 42413

بلوچي 14087

براهُوئي 8845

ڪُل تعداد 65345

اُنهن مان بلوچي سڀ کان وڌيڪ رياست جي اپرندي ۽ الهندي وارن ڇيڙن تي ڳالهائجي ٿي ۽ اتر ۾ براهوئي ٿي ڳالهائجي. باقي سڄي علائقي جي ٻولي لاسي آهي. بلوچستان ۾ سنڌي ۽ لهندا، ٻنهي ٻولين کي عام طور "جٽڪي" چوندا آهن (جيئن بلوچ چوندا آهن "جدگالي" يا "جگدالي") انهيءَ جي ڪري اُهو مونجهارو پيدا ٿيو آهي، جنهن جو ذڪر مسٽر بريءَ بلوچستان واري 1911ع واري آدم شماريءَ واري رپورٽ ۾ ڪيو آهي (ص137). هنن صفحن ۾ مون سنڌس طرفان ڪيل ورهاست موجب "جٽڪي سنڌي" ۽ "جٽڪي لهندا" کي ڌار ڪيو آهي.

ڪراچي ضلعي ۾ لاسي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن جائزي لاءِ 200 معلوم ٿيو آهي، جيڪي لس ٻيلي جي سرحد وٽ، هن ضلعي جي ڏکڻ اوڀر ۾ رهن ٿا. هن جائزي جي ٻين انگن اکرن وانگر هي انگر اکر پڻ 1891ع واري آدم شماريءَ تي ٻڌل هئا، پر انهيءَ آدم شماريءَ ۾ لس ٻيلي واري لهجي جا انگ اکر نٿي مليا. اُن ڪري انهيءَ رياست لاءِ مون 1911ع وارا انگ اکر ڪنيا آهن. اهڙي ريت لاسي ڳالهائڻ وارن جو ڪُل تعداد هن ريت آهي:

لس ٻيلو (1911ع) 42413

ڪراچي (1891ع) 200

ڪُل تعداد 42613

مسٽر بري موجب (ص 137) لاسي ماڻهن جو خيال آهي تہ سندن ٻولي لاڙجي سنڌيءَ جو سڀني کان نج نمونو آهي. اُها دعوي سوچي سمجهي پوءِ قبول ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن "نجُ" جو مطلب اهو وٺجي تہ معياريءَ سان هڪ جهڙائي ۽ لاڙيءَ کان ڪجهہ مختلف تہ ڪنهن حد تائين اُهو چوڻ صحيح آهي چو تہ لاسي معياري سنڌيءَ کان ڪا گهٽي مختلف ڪانهي. اُن ۾ ڪي مڪاني صورتون آهن. خاص ڪري ضمير جي ڦيري ۾ ۽ فعل جي متصل ڦيرن ۾ فرق نمايان آهي، پر اُن جو لاڙيءَ سان ڪو واسطو ناهي.

جيئن اسان کي معلوم آهي تہ لاڙيءَ جي خصوصيتن ۾ آخري حرف علت کي ڪيرائي ڇڏڻ، بدلائڻ يا ننڍو ڪرڻ جي عادت آهي. لاسيءَ ۾ اهڙي ڳالھ جي ڪا نشاني گهٽ ملندي. ٻئي طرف ان جي لاڙ جي لفظي ذخيري مان تمام گهڻا لفظ اڌارا ورتا آهن.

لفظن ۽ جملن جي هڪ فهرست ۽ هڪ نمونو "خرچائو پٽ" وري نقل جو ڪراچيءَ مان مليل آهي جنهن جي بنياد تي هن لهجي بابت هيٺ لکيو ويو آهي. لاڙيءَ ۾ لفظن کي عام طرح سان سَسايو ويندو آهي پر لاسيءَ ۾ مون کي صرف ٻہ مثال مليا آهن، سي آهن: "هيڪِڙو" لاءِ "هيڪڙو" ۽ "ٻاهَرِ" جي لاءِ "ٻارِ"!

ڪي مثال آخري حرف علت ختم ڪرڻ جا بہ آهن. اُن ڪري بظاهر ائين ٿو لڳي جڻ لفظ حرف صحيح تي ختم ٿو ٿئي، پر اها ختم ڪرڻ واري ڳالھ پڻ لاڙيءَ ۾ ايتري عام ڪانهي. اسان کي "ٻار" (ٻاهر)، "ڏنونس" (هن کي ڏنو)، "گر" (ويجهو) ، "جر" (ڪڏهن) ۽ "تر" يا "تـر" (تڏهن) ؛ "لائقُ" ۽ "لائق" ٻئي "مهر" "مطلب" ، "تنگ" ، "يهِ جو" (هن جو) وغيره لفظ ملن ٿا.

لاڙيءَ ۾ وسرگ وينجنن کي اوسرگ ڪرڻ عام آهي. لاسيءَ ۾ بہ ڪي مثال مليا آهن، پر قاعدي موجب وسرگائي قائم رهندي آهي. اوسرگائيءَ جا مثال جيڪي مليا آهن سي آهن:

"ٻڌو" جي بدران "ٻدو"، "ڏاڍو" جي بدران "ڏادو". لفظن ۽ جملن جي فهرست ۾ معاون فعل "ٿو" يا "ٿي" وغيره. زمان حال ۽ زمان حال استمراريءَ ۾ هميشہ اوسرگ ٿيو وڃن ۽ ڪٿي ڪٿي نقل ۾ بہ اوسرگ آهن، پر هميشہ ڪونہ آهن. اهڙيءَ طرح انهيءَ نقل ۾ "تو وڃين" (ٿو وڃي)، "تو چوينس" (ٿو چوينس)، "تي ڪاڏا" (ٿي ڪاڏا) ؛ اُن جي پيٽ ۾ "ٿو مرين" ، "سگهن ٿا" بہ موجود آهن. اُن ۾ ڪو شڪ ناهي تہ جتي جتي وسرگائي قائم رکي وئي آهي، اُتي اُها معياري لهجي جي اثر جي ڪري آهي ۽ لاسيءَ سان واسطو نٿي رکي، هر هنڌ "ڊ" اکر کي وسرگ ڪري "ڏ" ڪيو ويو آهي. جيئن "منڊيءَ" لاءِ "منڊِي" استعمال ٿيو آهي، اُها شايد قلم جي چُڪ آهي.

اسم جي ڦيرن جو جيتري قدر تعلق آهي تہ هڪ عام نڪتو اُهو ڏيان جوڳو آهي تہ مفعولي جمع مذڪر اسمن لاءِ "اَنِ" بدران "آن" واري معيار موجب ختم ٿيندو آهي، جيئن "چابُڪان- سين" (چابڪن سان) (جملو 228) ، "سُواران تي ڪاڏا" (سوئرن تي ڪاڏو)، "ڪيتران، پورهيتان- گر" (ڪيترن پورهيتن ويجهو)، "ٽوريڪان ڏينهان- نون- پوءِ" (ٿورن ڏينهن کان پوءِ). هڪ لفظ "رسي" (نوڙي) مونث آهي انُ جو مفعولي جمع آهي "رسيين"- (جملو 136) ٻي قاعدي اسمن جي ڏس ۾ "پي" (پيءُ) (لاڙي نمونو) جو مفعولي واحد "پي" ۽ فاعلي جمع "پيءُرَ" ۽ مفعولي جمع "پيئران" نهن ٿا. "ڏيءَ" (لاڙي ڌيءَ) جو مفعولي واحد "ڏيءَ". فاعلي جمع "ڏيئُون" ۽ مفعولي جمع "ڏيين". اهي فهرست ۾ (101_108 وغيره) ملندا. "پي" هن نقل ۾ گهڻا ئي پيرا آيو آهي.

هيٺيان حرف جر ڏيان جوڳا آهن:

"گر" - معني ويجهو حالت مفعولي ثانيءَ جي نشاني

"گران"- کان، حالت جريءَ جي نشاني

"نون- کان، حالت جزيءَ جي نشاني

"پڌِ" - ڏانهن

"سينِ"- سان

جيتري قدر ضميرن جو تعلق آهي، ضمير متڪلم آهي "آن" (آءٌ) مفعولي واحد "مان" (مون). فاعلي جمع "اسين" مفعولي جمع "اسان" . ضمير حاضر لاءِ "تون" مفعولي واحد "تو" فاعلي جمع "ايئن" (اوهين) مفعولي جمع "آوان" (اوهان). اهي سڀ لاڙيءَ سان لهڪي ٿا اچن. "هي" جو مفعولي واحد "هيءَ" يا "يهہ" ('يہ' جو مطلب "ڇو؟" معنيٰ 'هِن جو مطلب ڇا؟') وڏيڪ زوراڻتي شڪل ۾ "ييهو" ٻنهي هنڌ. نقل ۾ ٻ جملي نمبر 221 ۾ موجود آهي. اُن جي مونث جي فاعلي حالت ٿيندي "اِها" (نقل جي ڀڄاڙيءَ ۾ ڏنل آهي).

"هُو" جي مفعولي صورت "هو" يا "وَ" آهي. هت ڏنل نقل ۾ "هو" ٻہ ڀيرا متعدي مجهول جي فاعلي صورت ۾ واحد لاءِ آيو آهي (هوءَ پانجو مال هنڪي وراهي ڏنو. هوءَ پانجي ٻني ۾ ٻيهاريو) ٻنهي جاين تي ساڳئي نقل ۾ "هوءَ" ڏنل آهي. فهرست ۾ وري "وَ" عام آهي، جيئن 225, 226, 227, 228, 234, 235 نمبرن ۾ آهي ۽ اُنهن تي ڏيان ڏيڻ گهرجي. فاعلي جمع "هُو" آهي ۽ مفعولي جمع "هن" ، پنهنجي لاءِ لفظ آهي "پاڻ". اضافت واري واحد جي صورت ساڳي لاڙيءَ واري آهي. يعني "پان. جو".

ضمير موصول ۽ جواب موصول پنهنجون مفعولي صورتون "جَنِ" ۽ "تنِ" رکيون آهن. هڪ هنڌ نقل ۾ "تنهَ" پڻ ملي ٿو پر اُها شايد لکڻ جي غلطي آهي، اصل ۾ اهو "تنِ" هوندو. ضمير استهفام آهي "ڇو؟" معني "ڇا؟" اُن جي مفعولي صورت ٿيندي "ڇي" ۽ "ڇي لاءِ" معنيٰ "ڇو؟" ۽ اُن جي پٺيان "جو" اچي تہ معنيٰ ٿيندس "ڇو جو" (يا انهيءَ ڪري) "ڪوئي" جي مفعولي صورت واحد ۾ آهي "ڪاءِ".

ضميري ڀڄاڙيون ساڳيون معياريءَ واريون آهن. سواءِ اُن جي جو ضمير غائب واري "سِ" گهٽ ڪري ڪانہ استعمال ٿيندي آهي جيئن اڳ ۾ ڏنوسين. انهن سڀني جا مثال فعلن جي سري هيٺ ڏنا ويندا.

فعلن جي زمان حال ناهڻ ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون ڏسڻ ۾ اينديون جيڪي معياري سنڌيءَ کان مختلف آهن.

لهندا ۾ هڪ فعل آهي "اي" (هي آهي) جيڪو ڪنهن حرف علت کان پوءِ "وي" بنجي وڃي ٿو. انهيءَ جهڙيءَ صورت لاسيءَ ۾ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جتي اسان کي "وِيہ" ملي ٿو جنهن جي معنيٰ اُها ئي آهي. يعني "هي آهي". ۽ اهو "آيہ" بنجي وڃي ٿو. جڏهن اُهو ڪنهن حرف صحيح يا ڪنهن اڌ اچاريل ڇوٽي سُر (حرف علت) جي پويان اچي ٿو (اهڙا ڇوٽا سر لهندا ۾ ڪونہ ٿين). اُن کان سواءِ هڪ ضمير حاضر واحد "وئين" ۽ هڪ ضمير غائب جمع "وِن" بہ موجود آهن. اهي سڀ لفظن جي فهرست ۾ ملندا (نمبر 158, 157, ۽ 161) . هيءَ فهرست اصل ۾ عربي. فارسي لفظن ۾ لکي وئي هئي جنهن ۾ سُر جي نشانين کي ڇڏيو ويو هو پر نمبر 158 جي سامهون صاف صاف "وَيَہ" لکيل آهي اُن ڪري اسان کي پڪ آهي تہ "ويہ/ايہ" جي لکٽي صحيح آهي، جيتوڻيڪ انهن جي مثان، ڪي بہ سُرن جون نشانيون ڏنل ڪونہ آهي، اُنهن صورتن جا ٻيا مثال آهن:

"تو جو نالو ڇو "وَيَ (وَيہ)؟" (220)

"هِتان ڪشمير ڪيترو ڏور آيَ" (آيہ)؟ (222)

اهو ڏسو تہ اهي ٻئي جملا سواليہ آهن. مون کي اُها خبر ڪانهي تہ اهي صورتون صرف سوالن ۾ ٿيون ٿهن يا ٻين سِڌن بياني جملن ۾ بہ استعمال ڪري سگهجن ٿيون. پاڙيسري گجراتيءَ ۾ هڪ فعل آهي "ڇي" (هي آهي" جيڪو اتر. اولهہ سرحد جي داردي ٻولين ۾ پڻ ظاهر ٿئي ٿو جيئن ڪشميريءَ ۾ "ڇُهہ" (هي آهي). هنن ٻولين ۾ اهو اڻ ٻورو "هي" سواءِ زمان حال جي ٻين جاين تي ورلي ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

لاسيءَ ۾ هڪ فعل آهي جيڪو ساڳئي ڏاتوءَ مان نڪتل آهي، جيڪو پنهنجو ميلاپي ڦيرو مڪمل ڪري ٿو. بهرحال "نقل" ۾ هيٺيون صورتون ظاهر ٿين ٿيون:

مصدر: "وَ- جو گذرانَ تنگ ڇَڻ لڳو". (هنجو گذران تنگ ٿيڻ لڳو.)

ماضي معطوفي وارو ڪردنت (اسم مشتق):

"هُو گمر ڇي- وٿو- هو" (هو گمر تي ويو هو- هندي کوگيا- تها)

اسم مفعول: "جيئرو ڇو آهي." (جيئرو ٿيو آهي)

هي اسم، مفعول مان مڪمل زمان (قريب) نهي ٿو. (Present subjunctive) حال شرطيہ (جمع) "سرها ڇان" (سرها ٿيون) حال- اشارو (Present Indicative) جمع- "هيترا سال ڇَنِ" (هيترا سال آهن).

معياري "آهيان" جي برابر اسان وٽ آهن (فهرست 156-161)

جمع	واحد
آهيان	آهين/آئين
آهيو	آهين
آهن	آهي

ساڳي طرح نقل ۾ اسان کي هي ملن ٿا:

"ڏُهاري آهين" (ڏوهاري آهيان)

"تون هميشہ مان- گر آهين". (تون هميشہ مون سان/مون وٽ آهين).

"جي- ڪي مان- گر آهي، سوسڀ تو- جو آهي." - (جيڪي مون وٽ آهي سو سڀ تنهنجو آهي.)

هڪ مثال انڪاري فعل جو بہ ملي ٿو"لائق ناهين" (لائق ناهيان)

فعل جي زمان ماضيءَ لاءِ هيٺ ڏسو:

اُهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ متڪلم واحد "اين" تي ختم ٿئي ٿو "آن" تي نٿو ختم ٿئي ۽ وري متڪلم واحد "اُون" بدران "آن" تي ختم ٿئي ٿو اُها ساڳي ڳالهہ سمورن فعلن جي متصل گردان سان لاڳو ٿئي ٿي.

معروف فعلن جي گردان جي ڏس ۾ ماضي معطوفيءَ وارو ڪردنت "اِي" يا "اي" تي ختم ٿئي ٿو جيئن معياري ٻوليءَ ۾ ٿيندو آهي پر جيڪڏهن آءٌ صحيح پڙهندس تہ آخري حرف علت گهٽو تي ويندو "وجين تو- چوينس" (وجي تو- چوانس).

هتي هڪ بي قاعدي اسم مفعول بہ آهي "پٽو" جيڪو "پهُتو" لاءِ آهي (نقل ۾)

بي قاعدي امر آهن "آءَ" (اچ) ۽ "بي" (بيهہ) (82) زمان مضارع لاءِ (184-179) آهن:

جمع	واحد
"ڪتيان" (ڪتيون)	"ڪتين" (ڪتيان)
"ڪتيو"	"ڪتين"
ڪتين"	"ڪتي"

مٿيون مثال "اِ"۔ متصل پڇاڙيءَ واري فعل جو گردان ڏيکاري ٿو. "آ" واري متصل ڦيري لاءِ (210_205) آهي.

جمع	واحد
"وڃان" (وڃون)	"وڃين" (وڃان)
"وَڃو"	"وڃين"
"وَڃن"	"وڃي"

نقل مان ٻيا مثال آهن:
"خوشيُون ڪرين" (خوشيون ڪريان)
"خوشيُون ڪريان" (خوشيون ڪريون)
"اچو ته ڪاوڙيان ۽ خوشيون ڪريان" (اچو ته ڪائون ۽ خوشيون ڪريون.)

زمان حال ناهڻ لاءِ معياري ٻوليءَ وانگر "ٿو" ۽ "پئو" ڪي مضارع سان ڳنڍيو آهي، پر جيئن مٿي ڏلوسين "ٿو" ۾ موجود "هه (وسرگ آواز) ڪيي ڇڏيندا آهن ۽ "تو" چوندا آهن. فهرست جي سيني مثالن ۾ ايئن آهي پر نقل ۾ هر هنڌ ايئن ڪونهي. نقل ۾ هيٺيان مثال ملن ٿا:
"آن ٻَڪ ٿو۔ مارين" (آئون ٻڪ ٿو مران).
"آن اُچي ٻي۔ گر تو۔ وڃين، وڃين "توچوينس" (آئون اٿي پيءُ وٽ ٿو وڃان، وڃي ٿو چوانس).
هتي زمان حال کي زمان مستقبل واري مفهوم ۾ استعمال ڪيل آهي.
"هو اوياري ٻه سگهن۔ ٿا (هو اوياري ٻه سگهن ٿا)
آن تو۔ جي ٻانپ پئو۔ ڪري (آئون تنهنجي ٻانهپ پيو ڪريان).
هيٺ "اِ" متصل پڇاڙي واري فعل جو گردان زمان مستقبل ۾ مذڪر سان ڏجي ٿو (200_195)

جمع	واحد
"ڪتيندااسين"	"ڪتيندو سين" (ڪتيندُس)
"ڪتيندو" (ڪتيندؤ)	"ڪتيندي" (ڪتيندين)
"ڪتيندا" (ڪتيندا)	"ڪتيندو" (ڪتيندو)

ايئن ئي "هوندو سِين" (هوندُس) ٿيندو (173) ۽ مجهول ورې "ڪتبو سِين" (ڪُتبُس) (204) ٿيندو.
فعل متعدي لاءِ ڪجهه چوڻ جي ضرورت ڪانهي. فعل لازمي ماضيءَ ۾ مذڪر جنس سان هن ريت ڦيرو ڪائيندو.

جمع	واحد
"وٿاسين"	"وٿوسين" (وِٿُس)
"وٿا"/"وٿاءِ"	"وٿين"
"وٿا"	"وِٿو"

معاون لفظ زمان ۾ ساڳيءَ طرح ڦيرو ڪائيندو جيئن (167۔162):

جمع	واحد
"هُٿاسين"	"هوسين" (هوس)
"هٿا"/"هٿاءِ"	"هُٿين"
"هٿا"	"هُٿو"

ماضي مدامي يا استمراريءَ لاءِ "مان ڪٿئو تي " (مون ڪٿيو ٿي) (192) "آن ڪٿئوسين۔ تي" (آءٌ ڪٿيُس ٿي) (203) "جي۔ ڪي ڪک شواران تي۔ ڪاڏا" (جيڪي ڪک سوٿرن ٿي ڪاڏا) (نقل) ڏسو ته "تي" ڦري "تي" "ٿئي ٿو.

فعلن سان ضميري پڇاڙين ڳنڍڻ مهل رواجي اصول عمل ۾ اچن ٿا. اسان ڏٺو ته "ڪٿيندوسين"، "وٿوسين"، ۽ "هوسين" ۾ ضمير متڪلم واحد واري فاعلي پڇاڙي "سِ" بدران "سين" آهي. ضمير غائب واري پڇاڙي اڪثر بدلجي نٿي، جيئن (نقل ۾ هر هنڌ) "تو چوينس" (تو چوانس) "وجهوس"، "چيوس" (هن کي چيو). ڪڏهن ڪڏهن آخري زير (ا) ڪڍي ڇڏبي آهي. "ڪاءِ ڏنوس ڪي۔ نه" (ڪنهن ڏنس ڪينَ) مجهول ساڳيو معياريءَ وانگر نهندو آهي. نقل ۾ "چوين" به پيرا استعمال ٿيو آهي جنهن جي معنيٰ آهي مون کي چوين (پنهنجو پٽ).

جيتري قدر لفظن جي ذخيري جو تعلق آهي ته لاسيءَ ۾ اهڙا لفظ ملن ٿا جيڪي معياريءَ ۾ ڪو نه آهن. اسين فعلن جون صورتون بحث هيٺ آڻي چڪا آهيون. باقي بيا لفظ يا ته لاڙيءَ مان اڌارا ورتل آهن يا اُن ۾ ملن ٿا. ڪي بيا وري اهڙا آهن جيڪي بئي ڪنهن سنڌي لهجي ۾ ڏيڪاريل ڪونه آهن. ڊڪشنريءَ ۾ جن لفظن اڳيان "ل" ڏيڪاريل آهي، اهي لاڙي آهن ۽ جن جي اڳيان "ن" ڏيڪاريل آهي، اهي نقل مان آهن.

"آپي"۔ ٻڪري (151)

"ٻانَپ"۔ ٻانهپ (ن)

"ٻهارڻ"۔ ٻيهارڻ (ن)

چَپِرڻ" ۔ (چنبڙڻ) (ن)

"ڳنهڻ"۔ (خريد ڪرڻ) اسم مفعول ڳيرو (ل)

"گهَرڻُ"۔ (هلڻُ) (238)

"گهتائِڻُ" ۔ (گهرائڻ) (ن)

"گهاٽو"۔ (معياري۔ گهٽو) (224۔228۔ن)

"جر" ـ (ڪڏهن) (ن)

"ڇيرو" ـ (ڇيرو/باهه) (ل) (65)

"خاصو" ـ (132) يا خاشو (سنو (236 ۾ ن)

"کاوارڻ ۾ "کائڻ" ـ (کائڻ (ٻئي نقل ۾ آهن)

هنن مان پهريون جڻ تہ ٻي قاعده سببي ٿو لڳي پر معنيٰ جي لحاظ کان ائين نٿو لڳي.

"ڪُونهار" ـ (کوهڻ) (237)

"ما" ـ (ماءُ)

"مانڌهِہ" (لاڙي ميد) (مهند) ـ اڳيان (238)

"پي" ـ (پيءُ) (ل) (47 ۾ نقل)

"ٻُشٽي" ـ (ٻلي) (71)

"ٻِترڻ" ـ (گهڙڻ) (ن)

"ٿهہ" ـ (هيٺ) (88)

"تارا" ـ (تارو) (64)

"اُڇڻ" ـ (اٿڻ) (ن)

"اُڳارڻ" ـ (خرچ ڪرڻ) (ن) (معياريءَ ۾ اُن جي معنيٰ ٿيندي کائي واپس ڪيڻ)

"ويس" ـ (ويسُ) معياري ۾ ويس متائڻ جي بہ معنيٰ ٿيندي

هند آريائي خاندان — اتر ـ الهندو گروهه

سنڌي

لاسي لهجو — ڪراچي ضلع

هيڪڙي ماڻهي جا ٻه پٽ هوا. تن مان ننڍي پاڻجي پيءُ کي چيو. اي ابا مال مان جيڪا پتي ماڻجي ٿئي. سا مان کي ڏي. هو پاڻجو مال هنکي وراهي ڏنو. ٿورڪان ڏينهان نو پوءِ ننڍي پٽ سڀ ڪٺ ڪري هيڪڙي ڏورين ملڪ پاڏ ويو. تتي پاڻجو مال لفنگائي ۾ وڃائي ڇڏيائين. جڏ سڀ آڳا ويائين. تتن ڪران پوءِ تتن ملڪ ۾ ڏاڍو ڏڪار اچي پيو. ۽ جو گذران تنگ ٿيڻ لڳو. تتن ملڪ جي هيڪڙي ڀينگوءَ کي وڃي چنبڙيو. ۽ هو پاڻجي ٻنيءَ ۾ سوئران جي چارڻ ٻهاريو. جيڪي ڪک سوئران تي کاڌا سي کپ سين کائي پاڻجو پيٽ ڀري ۽ پرڪيهن ڏنو بس ڪين. جڏهن هو پاڻ سنڀال ڪئي. ته چيائين ته ماڻجي پيءُ جي ڪيتران پورهيان کرکهاتي ماني کاڻ لاءِ آهي. ۽ هو اوباري ٻه سگهن ٿا. آن بکه تو مرين. آن اٿي پيءُ کر تو وڃين. وڃين تو چوينس. اي ابا آن الله تعالائي جو ٻه تو جو ٻه ڏهاري آهين. هاڻ آن لائق نا هين جو تو جو پٽ چوين. سو مانکي پاڻجي پگهاروارن پورهيان مان هيڪڙو ڪري جهل. پوءِ هو اٿي پاڻجي پيءُ پاڏ ويو. پر اڃان گهاتو ڏور هو ته پيءُ وکي ڏسي ورتو. وکي مهر پيئي ۽ هو ڊوڙي ويو. ۽ گراٽيون وجهي چميائينس. ته پٽ چيو. ابا آن الله تعاليٰ جو ڏهاري آهين ۽ تو جو ٻه. آن لائق نا هين جو تو جو پٽ سڏين. پر وکي پيءُ پاڻجي پورهيان کي چيائين ته بالڪل ڪاشو ويس ڪڍي اچو ۽ وجهوس. ۽ هٿ ۾ منڊي وجهوس ۽ پيران ۾ جتي وجهوس. اچو ته کاوا ريان ۽ خوشيون ڪريان. ڇالاءِ جو يهو مانجو پٽ مري ويو هو ۽ وري جيئرو ٿيو آهي. هو گم ٿي ويو هو ۽ وري لڌو آهي. ۽ هو خوشيون ڪرڻ لڳا.

وڃو وڏو پٽ ٻئي ۾ هو سو جر آؤ ۽ گهر کي اوڏو آؤ ته هو راکيو پڌو ۽ راند ڏلي. ته هو ميڪڙي پوريت کي کهائي پڇيو ته يه جو مطلب ڇو. هو چيوس. تو جو ڀاءُ آؤ آهي ۽ تو جي پي شادماڻي ڪي آهي. ڇي لاءِ جو هو ڪي اره سلامت اڇي گڏيو آهي. وڪي ڪاوڙ لڳي منجهه وجي نه پڙيو. تنڪي لاءِ وجي پي ٻار اڇي وڪي منت ڪيائين. هو ورلدي ۾ پي کي چيو. ته پس ڪيترا سال ڇڻ ته آن تو جي باپ پيو ڪرين ڪڏهن ۾ تو جي اڳيان ورپو ناهين. تڏهن تو ڪڏهن ۾ مالکي ميڪڙو ٻڪر ٻه نه ڏنو جو آن پانجي ٻيلين ۾ خوشيون ڪرين. پڻهو تو جو پٽ، جنهن تو جو مال ڪسبي ۾ وڃايو آهي اڇي پنو آهي تو وُ لاءِ شادماڻي ڪي آهي. ته چيائينس پٽ تون هميشه مان گڏ آهين جهڪي مان گڏ آهي سو سڀ تو جو آهي. ايها ڳالهه لائق آهي جو اسين خوشيون ڪريون سرهائيون، ڇالاءِ جو هيو تو جو ڀاءُ مو هو سو وري جيئرو ٿيو آهي ۽ گم ٿي ويو هو ۽ لڌو آهي.

لاڙي

هيٺين سنڌ، وچولي جي ذڪر ۾ حيدرآباد جي علائقي کان سمنڊ تائين "لاڙ" سڏجي ٿي ۽ اتي ڳالهائڻ ۾ ايندڙ سنڌي، "لاڙي" سڏجي ٿي. اُها لاڙي، وچولي، يا مرڪزي سنڌ ۽ سري يا مٿينءَ سنڌ جي معياري سنڌيءَ کان ڪيترين خاصيتن ۾ مختلف آهي ۽ اُن ڪي ٻوليءَ جو هڪ غير خالص نمونو سمجهيو وڃي ٿو. اُن ڪي ايترو ته گهٽ سمجهيو وڃي ٿو جو ٽرومپ (ص ii) تي پنهنجي گرامر ۾ هڪ چوڻي ڏني آهي ته "لاڙ جو پڙهيو سري جو ڍڳو"، معنيٰ ته لاڙ جو هڪ پڙهيل ماڻهو سري جي ڍڳي جي برابر آهي. ٿي سگهي ٿو ته لاڙي ڪيتري به بي ڊولي ڏسڻ ۾ ايندي هجي، اُن ۾ ڪي اهڙيون قديم خصوصيتون محفوظ آهن جيڪي معياري لهجي ۾ نظر نٿيون اچن. انهن ۾ سڀني کان اهم آهن: وسرگ ڳرن آوازن جي اوسرگائي ۽ گهٽو ڪري مورڏني "ڙ" جو ڏندن واري "ر" ۾ تبديل ٿيڻ. انهن پنهي خصوصيتن ۾ لاڙي، اتر- اولهه سرحد جي داردي ٻولين سان پنهنجو لاڳاپو ڏيکاري ٿي.

هن جائزي جي مقصد سان لاڙي ڳالهائيندڙن جو تعداد 40,000 معلوم ٿيو آهي، جيڪي سيٺي ڪراچي ضلعي سان تعلق رکن ٿا. لاڙيءَ جي نموني ڏيکارڻ لاءِ "خرچائو پٽ" واري نقل جو اهڙو روپ ڏنو ويو آهي. مون هن لهجي جي خاص لفظن جي ٿوري فهرست به ڏني آهي، ۽ اڳتي وري عام لفظن ۽ جملن جي فهرست ڏنل آهي. هيٺيان نڪتا اهڙا آهن جيڪي لاڙيءَ ۾ معياري سنڌيءَ کان مختلف آهن.

اُچارَ سسائڻ ۽ ننڍو ڪرڻ جو عمل تمام عام آهي. اُن ڪري "ٻيءُ" کي "ٻي"، "سئو" کي، سو" (ٻڌو)، "آهيان" کي "آيان"، "وٺِس" کي "وٺس"، "چَيُس" کي "چيس"، "رنديءَ ۾" کي "رنيءَ ۾"، "بيهُه" کي "بي"، "ويهه" کي "وي"، "ٻُهتو" کي "پوتو"، "جنهن" کي "جين"، "ٻاهرِ کي "ٻارِ"، "ڪيئڻ" (ڪائڻ) کي "ڪيڻُ"، "نيئڻُ" کي "نيڻ"، يا "نيهڻ"، "چوڻُ" کي "چُوڻ" يا "چُوئڻ"، "ڏئڻ" کي "ڏُوڻ"، "هئڻُ" کي "هُوڻ"، "ننوڻ" کي "نوڻُ"، "پوڻُ" کي "پُوڻُ" يا "پئُڻ" ۽ "رُئڻُ" کي "رؤڻ" چوڻ جو رواج آهي.

هن ۾ گهٽو ڪري آخري چوٿو سُر ڪڍي ڇڏڻ جو زوردار لاڙو آهي، سواءِ آخري "آ" جي، اهو عام طرح سان قائم رهندو آهي، جيئن "گر" (جملو 223) ، "پُٽ" (223) "چابُڪ" (228)، "ڳوٺ" (214)، "کوهه" (237)، "وڻ" (230)، "اُڻ" (225) ۾. ڪڏهن ڪڏهن ته اُهو به ڇڏي ڏيندا آهن، جيئن: "هرڻَ" لاءِ "هرڻ" (155). آخري "اِ" به اڪثر قائم رهندي آهي پر اُها به گهٽو ڪري ڪانه اچاريندا آهن، جيئن مفعولي جمع ۾ مثلاً: "پين- جو" (پيئن جو)، ضمير غائب جمع سان فعلن "مارڻ" (184)، "وڃڻ" (210)، "آهن" (233، 161) ۽ ڪٿي وري (پر هميشه نه) ضميري پڇاڙين وارين صورتن ۾ ڪونه اچارين. ايئن نقل جي سٽن ۾ "رکيُس" ۾ آخري زير ڪانهي پر "ڏنِسِ" ۾ آهي. آخري حرف تي پيش بلڪل قائم رکيل ڪونهي، صرف ڪي مثال آهن "پُٽ" (پر نقل ۾ هڪ هنڌ "پٽ" به لکيل آهي.) "نوڪرُ"، جنهن ۾ اُن کان پهرين لفظ آيو "ٻگهاردارِ" جنهن ۾ آخري پيش کي زير ۾ بدلايو ويو آهي. "رکُ" نقل ۾ موجود آهي جڏهن ته جملي نمبر 227 ۾ "رکِ" لکيل آهي، وري "راڳ ۽ ناچ" ۾ ٻوئين لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ زير آهي، هڪ صورت ۾ اُها زير به ٿئي ٿي جيئن ديءَ (ڏيءَ) ۾ آهي. پر گهٽو ڪري پيش يا ته ڏين ڪونه يا زير ۾ مٽايو ڇڏين. اهڙيءَ طرح "اچ" ۾ (08) اهو ڪونهي، "الله" (60) ۾ به ڪونهي. "ٻاءُ" بدران "ٻا" مان به نڪتل آهي (231-49) "بيڻ" (پيڻ) (231، 225، 50) ، "ٻگوان" (ڀڳوان) (60)، "ٻُوت" (پوت) (61)، "چنبُ" (چنبُر) (63) ، "ڏئيت" (ڏئيت) (61)، گر (گهرَ) (67) ۾ به استعمال ٿيل ڪونهي. پر مفعولي واحد ۾ هميشه "گر" ٿيندو آهي. اُن کان سواءِ "هرڻ" (153) ،

"هٿڻ" (169)، "ڪڍ" (ڪڍُ) (237)، "ڪيڙ" (ڪيڙ) (92)، "ڪا" (ڪاءِ) (78)، "ما" (ماءِ) (48) ، "مارڻ" (مارڻُ) (176)، "پڳ" (پڳ /پير) (33)، "پنڊ" (پنڊُ) (224)، "پير" (پيرُ) (33)، "پريت" (61)، "پٽ" (55، 255) (پر نقل ۾ "پٽُ" بہ آهي تہ "پٽَ" بہ آهي)، "رب" (60) "شيطان" (61) ، "سج" (يا "سورج" (62) تمام نقل) "ٿٿڻ" (169) "اٺ" (75) "وڄ" (77)، "وٺل" (219) وغيره ۾ پيش ڏنل ٿي ڪونهي. اُهو وري زبر ۾ مٽائڻ جا مثال آهن: "اڄ" ( )، "ٻالڪ" يا "ٻار" (54) "ڏند" (37)، "ڏسِ" (نقل)، "ڏڪارِ" (نقل)، "ٻوڪِ" ۽ "ٻورِ" (ٻڪ ۽ ٻوڙ) (85)، "ڳيُرِ" (معنيٰ ٻار) (54)، "گُم" (نقل)، "هلِ" (238)، "هٿ" (32)، "ڪنِ" (38)، "ڪُڪُرِ" (ڪُڪُڙُ) ، "لائقِ" (نقل)، "مالِ" (نقل)، "مرد" (51)، "مرِ" (83)، مُرسِ ("مُڙسُ") (51)، "ناچ" (راڳ سان گڏ يڪدم اُن ڪان اڳ) (نقل)، "نڪِ" (34)، "پگهاردارِ ۽ نوڪرُ". هن ۾ "نوڪرُ" ۾ پيش قائم آهي. (نقل)، "پيٽِ" (42 ۽ نقل ۾)، "رڪُ" (227) ۾ ۽ نقل ۾ "رڪُ") ريبار (ريبارُ) (59). "سپِ" (نقل)، "سونِ" (45)، "اپِ" (بيهہ) (82) ، "واجب" (نقل)، "وارِ" (39)، "واتِ" (36)، "وٽِ" (وٽُ) (235) وغيره. اُهو ڏسي سگهجي ٿو تہ هن طرح پيش جي زير ۾ بدلجڻ سان "اِ" ۽ "آ" متصل پڇاڙين وارن فعلن جي ميلاپي گردان ۾ فرق ختم ٿي وڃي ٿو. مٿي ڏنل سيئي فعل "اِ" وارا امر آهن جيڪي معياري سنڌيءَ ۾ "آ" وارو متصل ڦيرو ڪندا آهن.

اُهو پڻ ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ پيش جو زير (جنهن سان اکر اِ وارو ٿيو وڃي) ۾ تبديل ٿيڻ غير عام ڪونهي. ايئن "ڪڪڙُ" جي بدران "ڪڪرِ" ٿيڻ، "ڏنُسِ" بدران ڏنسِ (نقل)، "مارينڊُسِ" بدران "مارينڊسِ"، "سمُجهايو" بدران "سمِجهايو" (نقل)، اهڙيءَ طرح اسان وٽ "پُتّس" بدران پُتِس (نقل) ۾ زبر جو زير ۾ تبديل ٿيڻ بہ آهي. لفظ "اُٻُ" يا "اُبيهَڻُ" (بيهڻ) ۾ وچ واري زير "ب" ۽ "هہ" جي وچ ۾ مرضيءَ موجب آهي. آخري "او" گهٽبو ڪري "آ" ۾ بدلبي آهي. ايئن "پريو" جي لاءِ "بريا" (237) ، "بابو" ۽ "ابو" جي بدران "بابا" ۽ "ابا" (47)، "پنيون" بدران "پنيان" (239_91) ، "پري – هو" بدران "پري ها".

وري حرف صحيح جي سلسلي ۾ "ڙ" گهٽبو ڪري "ر" ۾ بدلجيو وڃي. "چڙهيو" بدران "چريو" (230)، "چڙ" بدران "چرَ" (نقل)، "ٻوڙ" بدران "ٻور"، "گهوڙو" بدران "گورو" (230، 226، 221، 138، 68) "هڪڙو" بدران "هيڪرو" (نقل) "ڪچاڙو" ۽ "ڪچارو" ("چاچي" لاءِ) ; وري "ڪُڪُڙُ" لاءِ "ڪُڪِرِ"، "ماڙهو" لاءِ "مارو"، "ميڙڻُ" لاءِ "ميرڻُ" (نقل)، "اوڏڙيان" لاءِ "اوڏريان"، (نقل) استعمال ٿين ٿا. اُها بہ سيئي ڪي ڄاڻ آهي تہ لاڙ ۾ وچين ۽ مٿين سنڌ وارا "ٻر" ۽ "ٽر" آواز ڦري "ٻ" ۽ "ٽ" ٿي وڃن ٿا. مثال آهن. "ٽري" لاءِ "ٽي" (3)، "پٽرُ" لاءِ "پُٽُ" (نقل) "ٻُرڪ" لاءِ "ٻڪ" ۽ "ٻروڙ" لاءِ "ٻوڙ" (82) ، "ٻاهرِ" ڪي "ٻارِ" (نقل)، "لوهہ" لاءِ "لو" (44)، "ويهُہ" لاءِ "وي" (79).

اتر ـ اولهہ سرحد جي داردي ٻولين ۾ ڳرا وسرگ "گهہ"، "جهہ"، "ڍ"، "ڌ" ۽ "ڀ" هميشہ اوسرگ ٿي ويندا آهن. ساڳي ڳالهہ لاڙيءَ سان آهي. وسرگ "گهہ" ـ "گ" بنجيو وڃي، "جهہ" ـ "ج"، "ڍ" ـ "ڊ"، ۽ "ڙهہ" ـ "ڙ"، "ڌ" ـ "د"، "ڀ" ـ "ب"، "ٺهہ" ـ "ٺ" ۽ "وهہ" وري "وَ" ۾ مٽجيو وڃن.

"گهہ" ـ "ڊگو"، "ڊگهو" لاءِ (231)

"ڳڻون" ، "گهڻون" لاءِ (224_228)

"گر"، "گهر" لاءِ (67، 226، 233)

"گورو"، "گهوڙو" لاءِ (68، 226)

"جهہ" ـ "ججهو"، "جهجهو" لاءِ (نقل)

"وجوسِ"، "وجهوسِ" لاءِ (نقل)

"ڍ" ـ "ڪڊ"، "ڪڍ" لاءِ (237)

"ننڍو"، "ننڍيو" لاءِ(233 پر نقل ۾ "ننڍيو" آهي)
"ريڊار" ــ "ريڍار" لاءِ(59)
"ڙهہ" ــ "چڙيو"، "چڙهيو" لاءِ(230)
"مارو"، "ماڙهو" لاءِ(51)
"ڏ" ــ "ديءَ"، "ڏيءَ" لاءِ(56)
"لدو"، "لڏو" لاءِ(نقل)
"پند"، "پنڌ" لاءِ(224)
"ڀ" ــ "ٻا"، "ڀاءُ" لاءِ(231، 49)
"بريا"، "ڀريو" لاءِ(237)
"بيڻ"، "ڀيڻ" لاءِ(231، 225، 50)
"بوت"، "ڀوت" لاءِ(61)
"جٻ"، "جڀ" لاءِ (41)
"ٺهہ" ــ "ماٺون"، ماٺهون" لاءِ(51)
"پٺين"، "پٺهي" لاءِ(نقل ۾ 223
"پٺس"، "پٺهس" لاءِ(نقل)
"رهہ" ــ "وڙنِ ڪان"، "ورهَنِ ــ ڪان" لاءِ(نقل)
"وهہ" ــ "اوين"، "توين" ــ "اوهين"، "توهين" لاءِ(23)

اُچارن جي تبديليءَ لاءِ اُنهيءَ کان وڌيڪ ڪجهه نٿو چئي سگهجي. جيڪو چيو ويو آهي ۽ اسمن جي گردان لاءِ پڻ گهڻو ڪجهه ٻڌائڻ جهڙو آهي ئي ڪونہ. "ٻي" (ٻيءَ) جو مفعولي جمع "ٻين" آهي، ۽ وري "زال" واري مونث اسم جي فاعلي صورت "زالئون" آهي. (130)، "زالان" يا "زالون" ڪانهي. هيٺ اهڙا حرف جر ڏنل آهي جيڪي معياري لهجي ۾ ڪونہ ڏنل هئا.

"سيڻ" ـــ ("سان" لاءِ) (هيٺ لفظن جي فهرست ڏسو) "ڪنان" (231) يا "ڪنا" (235ـ24) جيڪو حالت جريءَ کي ظاهر ڪري ٿو.

وري جيتري قدر ضميرن جو سوال آهي تہ ضمير متڪلم ساڳيو معياري لهجي وانگر ڦرندو آهي، صرف هڪڙي مفعولي صورت جيڪا واحد ۾ ملي ٿي سا نقل ۾ فهرست ۾ "مون" آهي. ضمير حاضر جو فاعلي جمع "توين"، "اوين" يا "ائين" جنهن جو مفعولي جمع ٿيندو "توان"، "اوان" يا "آن". ضمير اشارو "هي" (ويجهو) ۽ "هو" (ڏور) عام آهن پر هميشہ نہ. انهن مان اڪثر "هہ" ڪڍي ڇڏيندا آهن ۽ صرف "ايءَ" چوندا آهن. "او" يا "او" جو فاعلي جمع آهي. "اُئي"، "اُوئي" يا "اوءِ". ضمير موصول جي وري هڪ شسيل صورت "جنهنِ" بدران "جين" آهي جيڪا مفعولي واحد واري صورت آهي. اُها نقل ۾ موجود آهي:

"جين پان ــ جو مالِ رنئنِ ــ ۾ ويجايو ــ آهي"

ضمير استفهام جون هيٺيون صورتون فهرست ۽ نقل ۾ ملن ٿيون:

"ڪير" يا "ڪيرو"(92)

"ڪيئو" (ڪيهو لاءِ)، (ڪهڙو) ان جي مفعولي واحد ۾ صورت آهي "ڪِيءَ" (239,240)

"ڪُچا"، "ڪچاڙو" يا (لاڙي "ڙ" جو "ر" ۾ بدلائڻ) "ڪچارو" (93,220)

"ڪوهہ" (ڇا) جيئن معياريءَ ۾ آهي.

ضميري پڇاڙين جي ڏس ۾ نقل ۾ اسان وٽ آهي "پي" مان "پٽي" (يا پٺي) ۽ پٺس (پٺهس لاءِ) "پٽ" مان "پُٽِس" (پُٽس لاءِ) "با" (ٻاءُ)، "باٽي" ("ٻاٽي" لاءِ) "کيس" لاءِ وري نقل ۾ عجيب لفظ آهي "ڪَنئس" (ڪَنئس سمجهايو).

معاون فعل جي زمان حال جون هي شسايل صورتون آهن.

واحد	جمع
"آيان" (آهيان لاءِ) "آئين" (آهين) "آهي"	"آيون (آهيون لاءِ) "آيو" (آهيو) "آهن" (آهن)

فعل جي متصل ڦيري ۾ ڪي اهڙا اسم مفعول ملن ٿا جيڪي معياري لهجي ۾ ڪونہ ٿا ملن. فعل "گِينهڻ" (وٺڻ- هٿ ڪرڻ) خاص لاڙي آهي جنهن جو اسم مفعول "گِيرو" يا "گِڌو" آهي. فعل "هٽڻ" جو معياري لهجي ۾ اسم مفعول آهي "هٽيو" پر لاڙيءَ ۾ "هايو" ٿهي ٿو. "ٻوڙڻ" لاءِ "ٻُڪڻ" چئبو آهي جنهن مان "ٻِئو" بدران "ٻِٺُ" ٿهي ٿو ۽ "ٻِھُتو" لفظ جي بدران لاڙين وٽ "پوتو" ٿيندو آهي.

مڪمل زمانن جي گردان ۾ شسائڻ واري خاصيت کان سواءِ آخري چوٿو حرف علت حذف ڪرڻ جو لاڙو پڻ موجود آهي. مثال طور اسين "وڃڻ" فعل جو ماضيءَ ۾ مذڪر جنس سان ڦيرو ڪريون تہ :

واحد	جمع
ويس (ويئُس لاءِ) "وين" (وئين لاءِ) "وِئو"	وئاسين وئا (وئو يا ويو لاءِ) وئا

زمان مضارع ساڳيو معياريءَ جيان ڦيرو کائيندو. مستقبل ۾ بہ ساڳيو رهندو سواءِ متڪلم مذڪر واحد جي، جيڪو آهي "مارينڊِس" بجاءِ "مارينڊُس". ۽ ضمير حاضر ۾ جمع ۾ لاڙي قاعدي موجب "او"- "آ" ۾ بدلبي آهي، اُن ڪري "ماريندو" بدران "ماريندا" چئبو آهي. ساڳيءَ طرح مستقبل مجهول ۾ "مارِبُس" بدران "مارِيس" آهي. اُن کان سواءِ نقل ۾ هيٺيان نمونا ملن ٿا:

"رکِبُس" بدران "رکِبس" "ڏِنُش" (مذڪر شيءِ لاءِ) بدران "ڏِنِس" ۽ "ڏِنِيس" (مونث شيءِ لاءِ) بدران (ڏِنِس).

لفظن جي ذخيري ۾ لاڙيءَ جون ڪيتريون خصوصيتون ظاهر آهن، هيٺ انهن جي فهرست ڏجي ٿي جن کي شرت جي ڊڪشنريءَ ۾ خاص لاڙي لهجي جي لفظن طور ڄاڻايو ويو آهي.

سنڌيءَ جي لاڙي لهجي جا مخصوص لفظ:

"آن"، "تون" جو مفعولي جمع (اوهان)

"اڀُ" (مذڪر)۔ آسمان

آنئين "تون" جو فاعلي جمع (اوهين)

"آڪارڻ" to drive an animal (ڪاهڻ)

"آڪُرڻُ" to please, suit, agree with

"آمي" ـ (مونث)= انبڙي

"آڙيڪو" (مذڪر) = ڪُنڊو (a hook)

"آٺو"۔ خراب يا جيڪو نج نہ هجي (impure, defiled)

"آنٽو"۔ ٻاڪر/ڦيرو (an embrace, turn, return, dispute)

"آيل"۔ (مونث) ماءُ۔ پيار مان چيل لفظ

"ٻيهاندو"۔ ڪنوار کي نيڪيٽيءَ کان پوءِ پيڪن آڻڻ

"ٻيجو"۔ ٻيو

"پُٺون"۔ وِچون

"پتونٽڙي"۔ (مونث)۔ هڪ ننڍي مادي وڇونءَ لاءِ

"پڙائِڻُ"۔ ملائڻ۔ (فعل متعدي)

"پڙڻ"۔ ملڻ۔ گڏجڻ (فعل لازمي)

"پـتائو" (مذڪر)۔ ملڪيت، مال وغيره.

"پٽڻُ"۔ رُلڻ۔ اُن جو اسم مفعول زوراثتا مرڪب ناهڻ ۾ ڪم ايندو جيئن "پٽو لکڻ" معنيٰ "لاڳيتو لکندو رهڻ."

"چنبڙَ ڪاني"۔ چمڪٽي ۔ (The fruit of Cassia Fistula) (هڪ قسم جو ميوو)

"چانئڻ"۔ چوائڻ (چوڻُ يا چُنڻُ مان)

"چاهِ"۔ (مونث) لسي۔ ڏڌ

"چلَ" ـ (مونث)۔ پاڻي کڻڻ جو ننڍو مٽيءَ جو ٿانءُ.

"چِٽڻُ"۔ وڻ مان ميوي جو يا پنن وغيره جو ڪرڻ ۽ ڪنهن شيءِ جو چاٽي صاف ڪرڻ.

"چي"۔ (حرف ندا)۔ ڪِنو، خراب. جانورن کي پاڻيءَ لاءِ سڏڻ جو آواز "چي ڪرڻ" ٻار جو مُتڻ.

"چمڪٽي" ـ (مونث)۔ هڪ قسم جو ميوو چنبڙ۔ ڪاني

"چوتڻُ"۔ (اسم مفعول چوتو)، رهائش اختيار ڪرڻ.

"چُنڻ"۔ چوڻ، ڳالهائڻ

"ڏهَڻُ"۔ (to stop a ball in playing) (راند ۾ بال روڪڻ)

"ڏارِ"۔ (مونث)۔ دال

"ڏڙهو" (مذڪر) ۔ ٻال يا ڪينهون

"ڏسائو"۔ (مذڪر) ڏهو۔ موت کان پوءِ ڏهون ڏينهن ۽ اُن تي ٿيندڙ رسمون.

"ڏهاڙي" ـ (ظرف) ـ روزانو

"ڍِڪَڻُ" ـــ ڍڪڻ لاءِ

"ڏُئِرِ" (مونث) ـ بيماري، ناچاڪائي، ڪمزوري

"ڏُئاري" ـ بيمار، ناچاڪ، ڪمزور.

"ڏڙڪڻ" ـ دڪ دڪ ڪرڻ/آن کي ڇڄ ۾ صاف ڪرڻ لاءِ ڇنڊڻ.

"ڏُوڻ" ـ ڏُئڻُ لاءِ

"ڳاڳيڙو" ـ (مذڪر) ـ هڪ وڏو پنکو واٽرڻ لاءِ ـ هڪ ڪاغذ جو لغڙ.

"ڳاهُو" يا "ڳائو" ـ (مذڪر) هڪ ڪوهہ (ٻہ ميل)

"ڳڻي" يا "ڳِني" (حرف جر) ويجهو گڏ، وٽ عام طرح "ڳر"

"ڳر" يا "ڳرين" ـ (حرف جر) ويجهو گڏ، وٽ، ڳر يا ڳرين لڳڻُ معنيٰ ياڪر پائڻ، ڇاتيءَ يا گلي لڳڻ، عام طرح ڳٺي ۽ ڳرو.

"ڳرو" يا 'ڳرو' ـ (مذڪر) ڳچي، ڇاتي، 'ڳري لڳڻ'، ڇاتيءَ لڳڻ.

"ڳنهڻُ" (اسم مفعول ڳيڙو يا ڳڌو)، وٺڻ، خريد ڪرڻ.

"ڳڌو" ـ ڏسو "ڳنهڻُ"

"ڳني" ـ ڏسو ڳني

"ڳرو" ـ ڏسو ڳرو

"ڳيرو" ـ ڏسو ڳنهڻ

"ڳيتي" (مونث) چوپڙ راند ۾ هڪ ساري يا چقمق جو ٽڪر.

"گُهڙِ" ـ (مونث) ـ ڪانپائي.

"گِلي" ـ (مونث) ـ اٽي ٽڪر يا گِلي ڏنڊي جي راند واري گِلي يا ننڍو ڪاٺيءَ جو ٽڪر جنهن کي ٽڪ هڻبو آهي.

"هان" (حرف جر) ـ مان /کان

"هيرَ" ـ (ظرف) هيئنر

"هُوڻُ" ـ هُئڻ

"اي" ـ (ڏسو ايءَ) (مذڪر) ـ هي

"اِنَ" ـ هِن ـ "اي" جي مفعولي حالت واحد ۾

"ايءَ" ـــ (ايءَ) مونث ـ هيءَ

"جانڪڻ" ـــ سنڀال ڪرڻ يا سنڀال سان رکڻ.

"جانٽو" ـ (مذڪر) ـ جاڙو

"جيءَ ـ يا "جِئَ" وانگي ـ 'جيءَ تيءَ' معنيٰ جيئن تيئن

"جِڊَڻُ" ـ ڊڄڻ

"جينيُو" ـ (مذڪر) ـ ڏينيو

"جيرو" ـ (مذڪر) ـ باهہ

"جوپُ"۔ سٺي حالت ۾ شاهوڪار
"جهُارو"۔ (مذڪر) يا جهُارِي(مونث)۔ نئين پرڻيل جوڙي وٽ پهريون پيرو وڃڻ
"جُڄُ"۔ (مذڪر)۔ شادي جو جشن يا دعوت
"ڪڪولو"۔ (مذڪر)۔ انب جو ڪوئلو يا ڪکڙي
"ڪائو"۔ (مذڪر)۔ ڪام يا پٽي (rafter)
"ڪرسو"۔ (مذڪر)۔ ڏاتوءَ جو ٿانءُ
"ڪيئو"۔ ڇا؟ ڪهڙو؟
"ڪَڙهہ"۔ (مونث)۔ هڪ جاءِ، لنگهہ يا وٽي
"ڪنو"۔ (مذڪر)۔ لسي يا ڏڌ
"ڪيڙُ"۔ لائڻ (ڪٽڻ بہ چون)
"ڪٺڻ"۔ (مذڪر)۔ ڪاڏو/ماني (رات جي ماني)
"ڪنڻي"۔ (مونث)۔ ڪنوڻ/وڄ
"ڪيڙ"(مونث) واڌائي، مبارڪ
"ڪرمٺ"۔ (مذڪر)۔ مٽائيءَ جون نهيل شڪليون
"ڪونجو"۔ ڏوڪيباز۔ اهڙو ماڻهو جيڪو ٻچا پڙائي ڪري
"ڪُريو"۔ (مذڪر)۔ رنبو يا ڪُرپي
"ڪين"۔ (ظرف) ڪيئن۔ ڪهڙي طرح؟
"ڪڙيو"۔ (مذڪر)۔ ڪوٽ جو هڪ قسم
"ڪوهہ"۔۔ (ضمير استهفام) ڇا؟
"ڪوهُ"۔ (ظرف)۔ ڇو؟
"ڪڇاڙو"۔ ڇا؟
"ڪُندرو"۔ راند (مونث) پاڻي ۾ ڪيڏڻ جي ڇوڪرن جي راند
"لَگڻ"۔۔ ٻڌڻ (گهوڙو وغيره)
"لَئِي"۔ (مونث)۔ ساهيڙي يا جيڏي، ڪنهن عورت کي مخاطب ٿيڻ جو انداز
"ليس"۔ (صفت) تيار
"لُڪٽو"۔ (مذڪر)۔ لَونڊڙي/لونڊڙين تي وار
"لڪ"۔ (مونث)۔ گهڙي، لمحو
"لَفوٽي"۔ (مونث)۔ سُوڙهہ يا پِترائي
"مڇڙُ"۔۔ (حرف ندا)۔ متان، خدا نہ ڪري
"ماند"۔ (ظرف)۔ اڳيان، مُهڙ ۾، منڍ ۾، مهند
"منگلي يا منگِلي"۔ (مونث)۔ ڪرائي ۾ پائڻ جو چانديءَ جو زيور
"مهند"۔ (ظرف)۔ اڳيان، اڳواٽ، اڳئي

"مهنديرڙو" يا "هنڊرو" ــ ٿورو اڳواٽ، ڪجهه ٻهرين، ٿورو اڳ ۾
"مهندياڙُ" ـ (مذڪر) ـ اڳواڻ، سڀني کان اڳيان وارو.
"مهنديون" ـ ٻهريون ، گذريل، اڳيون، آخري يا پويون (مهينو)
"مهنڊُ" ـ (مذڪر) ـ شروعات، مهاڳ
"مهندوٽڪِو" يا "مهندوٽو" ـ ٻهريون اڳوٽو اڳيون
"مانهين" ـ (حرف جر) هوندي، موجودگيءَ ۾
"مينهٽو" يا "منهٽو" ـ (مذڪر) ـ طعنو/ٽوڪ
"ميٺ ــ (مونث) ـ بندش، ڍڪڻ، لڪائڻ، ڏسڻ وغيره
"ننڊِ" ـ (مونث ـ ننڍن جابلو وهڪرو يا ندين/حقي جي نئي
"نهاري" ـ (مونث) نيرن، گهوڙن جي لاءِ مالش وغيره
"نائِر" ـ (مذڪر) ـ ناريل
"نيهڻُ" ـ نيشڻ يا ڪٽي وجڻ، عام طرح "نيڻ" ٻہ چون
"ننگهو" ـ (مذڪر) ـ ڇوڪرو
"نمرائي" ـ چاڪ ٿيڻ، بيماريءَ مان صحتمند ٿيڻ.
"نِمرو" ــ چاڪ ، صحتمند
"نِٿو" ـ (مذڪر) ـ ڏوبي/ڪٽي
"نوءِ" ـ نوي (90)
"ٿُوڻُ" ــ نِمڻُ/جهڪڻ
"اوڇو" ـ (مذڪر) ـ هندو فقيرن کي ڏنل دعوت
"اوڳڻُ" ـ الٽي ڪرڻ، ڪيڻ
"اوجيساڙو" ـ (مذڪر) ـ "ٻهر"، ڪن پيل
"اوڪائڻُ" ـ سجاڻڻ، مثال ڏيڻ
"اوڪاڻِ" ـ (مونث) مثال، سڃاڻپ، سمجهاڻي
"پڇانڊڻ" ـ ڇنڊڻ ڇاڻڻ (اَن جو) ، هيٺ مٿي ڪرڻ
"پڳ يا پگلو" ـ (مذڪر) ـ پير
"پانهين" يا "پنهون" ـ (حرف جر) پٺيان کان، پوءِ، بعد ۾
"پنٺينهٺِ" ـ پنجهٺ (65)
"پاڻِلو" ـ (مذڪر) ـ اسٽور يا ڪوٺي (سامان رکڻ جي)
"پنيران" ـ پندرهن (15)
"پٺڙ" ـ "پوڻ" جو اسم مفعول (پٺو)
"پٺڻُ" يا "پُوڻ" ـ پوڻ (اسم مفعول "پٺُ")
"ڦهيارو" ـ (مذڪر) ـ مڇيءَ جو قسم

"ڦرهي"- (مونث) ڏالين وارن ڏاڻن جو پلڙو يا ڦري

"ڦش"- (مذڪر)- مڪئيءَ جو هڪ پاسو يا ڪَنُ

"ڦُڙ"- (مونث)- پُل

"ڦترو"- صاف، سهڻو شاندار

"ٻڻ" يا "ٻِڻ"- ٻه، (also)

"ٻوُڻ"- (ڏسو ٻُڻ)

"رينو"- هڪ قسم جو ڳاڙهي رنگ جو چيلهه جو ڪپڙو(girdle)

"روُڻ"- رُئڻ

"سوارو"- (صفت ۽ ظرف)- جلدي، سويرو سويل

"سيڻ- (حرف جر)- ساڻ، گڏ

"سوئرو"- (مذڪر)- سرمو

"شجڻُ"- ٻُڌجڻ

"ٺامڙي" يا "ٺامڻي"- ٺامي جو ٺانءُ، "هڻڻ" سان ٺيندو "ٺامڻي هڻڻ" معنيٰ 'ڪاوڙ ۾ ٽپي وڃڻ' يا 'اُس ۾ سڙڻ'

"ٺامڙو"- (مذڪر)- رڌڻ پچائڻ جو هڪ ٺانءُ

"ٽاڻو"- (مذڪر)- وقت

"تپاسو" يا "تپسئو"- صاف ٺيل کنڊ جو (پتاشو)

"ٽيئون" يا "ٽيبون"- ٽيئڙ تپ (tertian agene)

"ٽيپ"- (مونث)- مناٽيءَ جو قسم

"ٽڙي"- (مونث)- ننڍڙو اڳڻ يا اٺ جي هني يا زين جي هيٺان نرم گديلو.

"ٽڙو"- (مذڪر)- اڳڻ، تلهو گهوڙي جي زين هيٺان نرم گديلو

"ٽانٽ"- (مونث)- هڪ ڌاتوءَ جي پليٽ

"ٽونگڙو هڻڻ"- جونءِ ڪيڻ

"ٽيءَ يا ٽئہ"- (ٽيئن) اهڙي طرح/جيئن ٽيئن

"ٽڪ"- (مونث) منڊيءَ ۾ لڳل پٿر، مضبوطي، آرسي

"ٽولڙ"- (مذڪر)- وڏي جونءِ

"ٽولُ"- (مذڪر)- راند جي شي، ڪا به شي، تجسس وارو

"ٽبڪو"- (مذڪر)- نقطو ۽ هڪ ننڍي چيڙي

"ٿهرڻُ"- (لازمي فعل)- هلڻ، ٿهلڻ

"ٿُهارڻ"- مدد ڪرڻ، لائڻ، ٿهلائڻ

1- "اُو" (حرف ندا)- مجتا جي نشاني

2- "اُو"- (جمع "اُو" يا "اُوءِ")- هو اهي وغيره

"اُيڻُ" يا "اُبيهڻ"- اٿي بيهڻ- بيهڻ.

"اُيارڻ" ـ اثاري ٻيهارڻ يا ڪڙو ڪرڻ

"اُپو" ـ سڌو ڪڙو

اُجهاڳَ" ـ (مونث)، اُجهاڳو (مذڪر) ـ سفر ڪرڻ

"اُڪرڻُ" يا "اُڪرِڻ" ـ لهڻ، ٻاهر اچڻ، ٽُڪڻ يا نقش ڪيڻ

"اُڪارڻُ" ـ لاهڻ، گڏجي پار ڪرائڻ يا جهيڙي جو نبيرو ڪرائڻ

"اُڪاٽَ" ـ (مونث) ظاهر، مشهور

"اڪاٽڻُ" ـ ظاهر ڪرڻ، مشهور ڪرڻ، کولڻ

"اُڪيرَ" ـ (مونث) ـ سِڪ

"اُلاهَڻُ" ـ لاهڻ، لاهي ٻيهارڻ

"اجانرو" ـ اجايل

"اُسهَڻُ" ـ هليو وڃڻ، روانو ٿيڻ

"وهَلو" ـ جلدي، تڪڙو

"وهُڙو" ـ شاهوڪار، دولت مند

"وَنهڙو" ـ (مذڪر) ـ گهوٽ

"ونڊيار" ـ (مذڪر) ـ هندو مسلمانن لاءِ اهو لفظ استعمال ڪندا آهن.

"وهانڊَ" ـ (مونث) ـ صبح جو وقت/ "وراند" بہ چوندا آهن

"وينڊي" ـ (مونث) ـ ڪنن ۾ پائڻ جي والي يا آڱر ۾ پائڻ جي خاص قسم جي منڊي يا ڇلو

"وِرانڊَ" ـ (مونث) 'وهاند' يا صبح جو وقت.

"ولاڙَ" ـ (مونث) ـ تڪڙ ۾ ڊوڙڻ

"ولاڙڻ" ـ ڊوڙڻ

"وَڙهڻ" ـ وڃڻ، ڇُرڻ

هند آريائي خاندان

اتر الهندو گروهه

سنڌي

لاڙي لهجو

ڪراچي ضلع

هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻه پٽ هوا. ننڍي پنهنجي پيءُ کي چيو ته اي آبا مال مان جيڪو ڀاڱو مون جو ٿئي سو مونکي ڏي. هُن پنهنجو مال اُنهن کي ورهائي ڏنو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ننڍو پٽ سڀ مال ميڙي پرديس هليو ويو. ۽ اُتي پنهنجو مال اُپ لُچائپ ۾ وڃائي ڇڏيائين. ۽ جڏهن سڀ کپائي رهيو اُن کان پوءِ اُن ڏيهه ۾ ڏاڍو ڏڪار آچي پيو ۽ هنکي سور ٿيڻ لڳي. اُن ڏيهه جي هڪڙي شهر واري کي وڃي چڙتو. اُن پنهنجي ٻنيءَ ۾ سوئر چارڻ تي رکيس. جيڪي تو سوئرن تي کاڌا سي ٻرڪائي پنهنجو پيٽ ڀري ها پر ڪنهن ڏنس ڪين. جڏهن اُن کي ياد ڪيري پئي ته مونجي پيءُ جي ڪيترن ڪمين وٽ گهڻي ماني کائڻ لاءِ آهي ۽ اُنهن وٽ بچي تي پوي ۽ آءُ هِتي لنگهڻ پيو مران. آءٌ اُٿي پيءُ وٽ ٿو وڃان ۽ وڃي ٿو چوانس ته اي آبا مون ڀڳوان جو ۽ تو جو گناهه ڪيو آهي. هاڻي آءٌ لائق نه آيان جو تو جو پٽ ڪوٺايان. مونکي پنهنجو پگهاردار نوڪر ڪري رک. ۽ اُهو اُٿي پيءُ ڏانهن هليو. پر اڃان ڏور هو ته پيءُ ڏسي ورتو ۽ اُنکي ڪول آئي. اُهو ڊوڙي ويو ۽ ڳلاٽڙيءَ پائي چميون ڏنيس. تڏهن پُٽس چيو، آبا! آءٌ پرميسور جو ۽ تو جو ڏوهاري آيان ۽ آءٌ لائق نه آيان جو تو جو پٽ سڏجان. پر پيءُ پنهنجي ٻانهن کي چيو ته تمام چڱو وڳو ڪڍي اچو ۽ پهرايوس. ۽ هٿ ۾ منڊري پايوس ۽ پيرن ۾ جتي وجوس ۽ ٿلهو ته کائون ۽ مزا ڪريون. ڇو جو هي مونجو پٽ مئو هو سو هاڻي جيئرو ٿيو آهي ۽ هو گُم ٿي ويو هو ۽ لڌو آهي. ۽ هو مزا ڪرڻ لڳا.

مُنَ جو وَڏو پُٽُ جو ٻنيءَ ۾ هو، سو جڏهن آيو ۽ گهر جي اوڏِيان ٿيو ته آنَ واڄٽ ۽ ناچ سو. تڏهن اُنَ هِڪِڙي نوڪر کي ڪوٺي پُڇيو ته هي ڪهڙو ٿئي. اُنَ چيسِ ته ڀاڻي آيو آهي ۽ پِڻي مَجِلس ڪئي آهي. ڇو جو اُنکي صَحي سلامَت آچي مِليو آهي. اُنَ کي ڪِرَڪي ۽ مَنجهه ڪينَ ٿي وِيو. تنهن ڪري پِڻس ٻاهرِ آيو ۽ کنئيس سَمجهايو. ۽ اُن وَراڻيءَ ۾ ٻائي پي کي چيو ته ڏِس ته آءٌ ڪيترنِ وَرَنِ کان توجي چاڪري پيو ڪريان ۽ ڪڏهِن توجي حُڪم کان ٻاهر نه ويو آيان: تڏهِن تو مونکي هيڪڙو ڇيلو به نه ڏنو جو آءٌ پانهجي يارَنِ سان مزا ڪريان؛ پَرَ هي توجو پُٽُ جنهن پانهجو مالِ رنڊين ۾ وڃايو آهي سو آيو پيو آهي ته تو اُنَ لاءِ مَجلس ڏِني آهي. تڏهِ اُنَ چيو ته پُٽ! تون سدا ءِ مون وٽِ آئين ۽ جيڪي مون وٽِ آهي سو سَڀ توجوئي آهي. آسانکي واجِب هو خوشِ ٿيڻ ۽ مزا ماڻِڻ، ڇا ڪاڻِ جو ڀاڻي جو مئو هو، سو وَري جيئرو ٿيو آهي، گُم ٿي ويو هو، سو لَڌو آهي.

ڪڇي

ڪڇ جو اپڀيت (سنسڪرت= ڪڇا يا سمنڊ جي ڪناري واري زمين)، ڏکڻ ۾ ڪاٺياواڙ جي اُپڀيت ۽ اتر ۾ سنڌ صوبي جي وچ ۾ پوي ٿو. زمين جو هڪ پٽو 160 ميل اوڀر کان اولهه ۽ 35 کان 70 ميل اتر کان ڏکڻ ڏانهن. تقريباً مڪمل طرح هندستان جي کنڊ کان ڪٽيل آهي، ڇو ته اُن جي اتر ۾ دنگئي ڪڇ جو رڻ (Ran) آهي. اُهو ڪارو رڻ پٽ آهي، جيڪو سال جا ڪيترا مهينا سمنڊ سان ڍڪيل رهندو آهي. اهو ڪڇ جي نار جي ڏکڻ ۾ ۽ عربي سمنڊ جي اولهه طرف ۽ سنڌو([1]) جي اپرندي مهڙ يا "ڪوريءَ" (Kori) تائين آهي. ان جا سنڌ سان تمام آڳاٽا ناتا رهيا آهن، ۽ ڪيترائي پيرا اُتان مٿس ڪاهون ٿيون آهن.

ڪڇ جي لساني جاگرافي:

ڪڇ جي اتر طرف سنڌ ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي ٿي وڃي اُها سنڌيءَ جي لاڙي لهجي واري آهي. اُن جي اوڀر ۾ گجراتيءَ جا مختلف لهجا ڳالهايا ٿا وڃن، ۽ اُن جي ڏکڻ طرف ساڳي ٻوليءَ جو ڪاٺياواڙي لهجو آهي. خود ڪڇ ۾ گهٽيون ٽي ٻوليون عام استعمال ۾ آهن. گجراتي اڪثر واڻين ۽ برهمڻن، آهيرن، چارڻن ۽ ٻين ڏنار قبيلن جي گهر جي ٻولي هئڻ سان گڏ و گڏ ادب، واپار ۽ عام لک پڙهه جي ٻولي آهي. "ڪڇي" اتر ڪڇ جي اڪثر سنڌي قبيلن جي گهرن جي ٻولي پڻ آهي، جن ۾ جاڙيجا، لوهاڻا ۽ ڀاٽيا اچي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ عام طرح سڀ ڪو ڪڇي سمجهي ٿو پر اُها لکڻ ۾ گهٽ ايندي آهي. "هندستاني ٻولي" گهڻن ماڻهن طرفان ڳالهائي ويندي آهي، ۽ سواءِ اتر جي ٻيو هر هنڌ سمجهي ويندي آهي. ([2]) گجراتي ٻن لهجن ۾ ڳالهائيندا آهن. جن مان هڪڙي ته اُها عام ٻولي آهي جيڪا پڙهيل لکيل ماڻهو پيا ڳالهائيندا آهن. اُها جلد نائين ڀاڱي ٻئي جي ص 242 تي بحث هيٺ آيل آهي. هن جائزي لاءِ مليل انگن اکرن موجب 205500 ماڻهو اُها ڳالهائين ٿا. گجراتيءَ جو ٻيو لهجو ڀيليءَ جي هڪ صورت آهي، جنهن کي "آهيري" يا " آريائي" به چوندا آهن. اُها آهيرن ۽ مٿي ذڪر ڪيل ٻين قبيلن جي ڳالهايل گجراتي آهي. اُها 30500 ماڻهن جي ٻولي آهي، جنهن جو احوال هن جائزي جي جلد نائين ڀاڱي ٽئين جي صفحي 63 تي ڏنل آهي. هندستاني وري 3000 ماڻهن جي گهر جي ٻولي آهي.

ڪڇي:

باقي رهي ڪڇي- جيڪا ٻن لهجن ۾ ورهايل آهي. خاص "ڪڇي" ۽ "ڪايستي"، جيڪا ڪائيسٿ ڳالهائيندا آهن ۽ اصلوڪي ڪڇيءَ، راجستانيءَ ۽ گجراتيءَ جو ميلاپ (Mixture) آهي. سنڌ جي ڪراچي ضلعي کان يڪدم اتر طرف، ان جا 50000 ڳالهائڻ وارا هڏايا وڃن ٿا، ۽ ڪاٺياواڙ ۾ 76214 ماڻهو ڳالهائين ٿا. اُنهن پوين انگن اکرن ۾ 12214 ماڻهو بڙوده رياست جي امريلي "پرانت" جا به شامل آهن جيڪا ڪاٺياواڙ ۾ آهي، باقي 64000 ماڻهو رهيل ڪاٺياواڙ جا آهن. بمبئيءَ شهر ۽ ٻيٽ تي 45000 ماڻهو ڪڇ جا رهن ٿا جن ۾ 'ميمڻ'، کوجا، (خواجا)، کتري ۽ کاوار آهن جيڪي ڪڇي ڳالهائين ٿا. اُن کان سواءِ "ڀاٽيا" نالي لهجو ساڳئي علائقي ۾ رهندڙ 8000 ڀاٽيا ڳالهائين ٿا، جيڪي هلد (Halad) ۽ ڪڇ جا

---

[1] بمبئي گزيٽيئر (1880) جلد ـ ۷ ص 01.

[2] گزيٽيئر ص 38.

آهن. آخر ۾ بمبئيءَ جي ڪولابا ضلعي ۾ لڏي آباد ٿيل اهڙا 500 ماڻهو بہ آهن جيڪي ڪڇي ٿا ڳالهائين. اهڙيءَ ريت اسان کي هيٺيان انگ اکر، ڪڇي ڳالهائيندڙن جا، هن جائزي لاءِ مليا آهن:

خاص ڪڇي

ڪڇ 311,000

ڪراچي 50000

ڪاٺياواڙ..................... 76214

بمبئي شهر ۾ ٻيٽ ...... .45000

ڪولابا 500

ڪل تعداد .. 482,714

ڪايستي ڪڇي:

ڪڇ 500

ٻاٽيا 8000

بمبئي شهر ۾ ٻيٽ

ڪل تعداد .. 491214

1911ع واري آدم شماريءَ ۾ سموري هندستان ۾ ڪڇي ڳالهائيندڙن جو تعداد 389736 ڄاڻايو ويو آهي، جيڪو 1891ع واري آدم شماريءَ کان گهٽ تعداد ڏيکاري ٿو جنهن جي بنياد تي هن جائزي وارا انگ اکر گڏ ڪيل آهن.

ڪڇيءَ جو مزاج:

ڪڇي، سنڌيءَ جو هڪ لهجو آهي، ۽ وچينءَ سنڌ واري ٻوليءَ سان، لاڙ واري ڏکڻ سنڌ جي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ هڪ جهڙائي رکي ٿي، اُها لاڙي لهجي وارين ڪي خصوصيتون ضرور رکي ٿي پر معياري سنڌيءَ وارين بہ خاص ڳالهيون منجهس ڪونہ آهن. جيڪي آهن لفظ جي آخر ۾ چوٿا سر قائم رکڻ ۽ سنڌيءَ جا چوسڻا ڳرا وينجن "ڳ"،"ڄ"، "ڏ" ۽ "ٻ" وغيره. ٻئي طرف وري ڏسبو تہ اُها سنڌيءَ وارن ڪن وينجنن کي ڇڏو نہ ڪرڻ واري عادت سان نهي هلي ٿي، جيئن سنڌيءَ وانگر اُهي "هٿ" چوندا آهن، پنجابيءَ وارو "هٿ" (ٿ تي شد سان) يا گجراتيءَ وارو "هاٿ" اُن ۾ ڪونهي.

گجراتي ملاوٽ:

جيتوڻيڪ ڪڇي سنڌيءَ جو هڪ لهجو آهي تہ بہ اُها نج سنڌي ٻولي ڪانهي، ۽ جيئن اسان ڏٺو تہ ان جا ڳالهائڻ وارا گجراتي ڳالهائڻ وارن سان بلڪل ويجها رهن ٿا، اُن ڪري ڪڇيءَ ۾ اُن ٻوليءَ جي گهڻي ملاوٽ آهي. اُن ملاوٽ جو مقدار مختلف جاين تي مختلف آهي. هيٺ ڏنل نمونا اُتر ڪڇ مان آيل آهن جتي گهٽ ۾ گهٽ ملاوٽ آهي پر تہ بہ چڱي طرح نظر اچي ٿي. گجراتيءَ مان ورتل ڳالهيون هيٺ ڏجن ٿيون:

حرف جملو: "آئين" يا "نين" ۽ زوراڻو پد "ڄ" استعمال ڪرڻ جو رواج گجراتيءَ مان آيل آهي مثال طور: "مون- ڀيرو- ڄ" معنيٰ "مون سان گڏ" (پڪ سان)

"ٿوڙي- ڄ ڏينيين- پنيان" معنيٰ "ٿورن ڏينهن کان پوءِ" ; "تيڙو- ڄ" ، معنيٰ "تنهن ڪري"; " تو- جو- ڄ" لفظ neuter آهي، معنيٰ صرف تنهنجو". هڪ مثال ۾ گجراتي (neuter) لفظ آهي "ڪين-اِن- ڪي ڏٺون نہ" معنيٰ "ڪنهن بہ هن

ڪي ڪونہ ڏنو"، گجراتيءَ جي ماضي معطوفي يا ڳنڍيندڙ ڪردنت (Conjunctive participle) "اِيني، يا "اِيئِين" جو استعمال پڻ عام آهي، جيئن "اچيئين" (اچي) يا وري "ڪريني"، (ڪري)، "ڪائينين" (ڪائي)، "اتيئي"، (اتي)، "وِنينين"، (ويجي) وغيره. اهي سڀ نقل ۾ ڏنل آهي.

سندون (ڇپيل ڪتاب):

هڪ "ڪڇي ڪوش" يا ڪڇي ٻوليءَ جي ڊڪشنري، "گجراتي ورنئڪيلور سوسائٽيءَ پاران ڇپائي وئي آهي، ۽ "ڪڇي ڪويتاس" يا شعر پڻ خانصاحب نوجثاني لکي آهي. آءٌ اهي ڏسي سگهڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيو آهيان. ڪڇي شعرن لاءِ چون ٿا تہ اهي گجراتيءَ جي هڪ اعليٰ درجي جي مجموعي نالي "ٻڙهت ڪاويہ دوهانا" ۾ شامل آهن، پر مون کي جيڪو اڻ پورو سيٽ انهيءَ جي جلدن جو مليو آهي، اُن ۾ اهي ڪونہ مليا آهن. ريورنڊ جيمس گري جيڪو ڪڇ ۾ ديول جو پادري هو ان "ميٿيو جو انجيل" ڪڇيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. اُهو بمبئيءَ جي "بائبل سوسائٽيءَ" 1834ع ۾ ڇپرايو هو. بمبئي گزيٽيئر جو ڪڇ سان واسطو رکندڙ جلد، ڪڇي ٻوليءَ جي باريءَ ۾ ڪجهہ بہ نٿو ٻڌائي پر اُن جي تاريخ ۽ نسلي سلسلي بابت قيمتي معلومات ڏي ٿو جيڪا "انڊين انٽيڪئيري" جلد پنجون (1876) ص ص 167، مصنف دلپترام پرنجيون ڪاڪر ۾ ڏسي سگهجي ٿي.

ڪڇي گرامر ۽ اُچار:

جيتري قدر اُچارن جو تعلق آهي تہ معياري سنڌيءَ وارو آخري ڇوٽو سُر يا حرف علت، هر هنڌ ڪيرائي يا گم ڪري ٿا ڇڏين، اُن ڪري جيڪي لفظ هُتي (حرف علت) تي ختم ٿا ٿين، سي گجراتيءَ ۽ راجستانيءَ ۾ وينجنن (حرف صحيح) تي ٿا ختم ٿين. نڪو وري سنڌيءَ جا چوسٽا آواز ملن ٿا. اُن ڪري اسان کي "سڏ" بدران "سٻ" ملي ٿو "ڏي" بدران "دي"، "لڳا" بدران "لگا" ([1]) ، "وڳو" بدران "وگو" ملن ٿا. ٻئي طرف سنڌيءَ ۾ گُھٽا ۽ ساڪن آواز ٻٽا نٽا ٿين. اُن ڪري "هاٽ" يا "هٽّ" (ٽ تي شد سان) بدران صرف "هٽ" ملي ٿو. "آک" يا "آنک" بدران "اک" ۽ "ڪانِ" يا "ڪنّ" (ن تي شد) بدران "ڪنُ" ملي ٿو.

ٻين اهڙن لفظن ۾ جيڪي عربي يا فارسيءَ مان ورتل آهن "ب" آواز کي وسرگ بنايو ويو آهي مثلاً: "جياپ" (جواب) ۽ "پرياد" (برباد). ساڳيءَ طرح لاڙي لفظ "پنڊ" (پاڻ) وري "پنڊ" تي ويو آهي.

ٻئي طرف وري معاون فعل وارن لفظن "ٿو" ۽ "ٿي" کي اوسرگ ڪرڻ جو لاڙي رواج پڻ ڪڇيءَ پنهنجو ڪيو آهي، جيئن:

"هي مڙي ڪُري لايہ ٿئي تو" ــ "هي سڀ ڇا لاءِ ٿئي تو؟"

"ڪونڌ تي ــ وڙيو."(11,9)

ساڳيءَ طرح ڪجهہ مثال لاڙيءَ واري اوسرگائيءَ جا بہ ملن ٿا، جنهن ۾ ڳرن وسرڳن کي اوسرگ ڪيو ويندو آهي، مثلاً: "ڏي يا "دي" (110)

"گيان" بدران "گيان"ــ "ڳِن" جو اسم مفعول آهي (جنهن کي لاڙي ڳنڊو بہ چون). لاڙيءَ جيان شروع واري ۽ وچ واري "هہ" اڪثر ختم ڪريو ڇڏين، اهڙيءَ طرح "هي" بدران "اي"، "هُو" بدران "اُوَ". "هيينٽو" يا "آئينٽو" (هرڻ) (153) ۽

---

[1] اها راءِ صحيح نہ آهي. ڪڇيءَ ۾ سنڌيءَ وانگر چوسٽا آواز ٻ، ڏ، ڄ، ۽ ڳ اُچاريا ويندا آهن. (مترجم)

"رئي تو" (رهي ٿو) چون ٿا. ڪجهي مثالن ۾ سنڌيءَ واري "ٽ" يا "ٽر" بدران "ٿ" يا "ٿر" بڻي ڪونه ٿيون ملن، ان ڪري اسان کي "پُتر" لفظ ملي ٿو بجاءِ "پُٽُ" يا "پُٽُر" جي. سنڌيءَ ۽ ٻين اولهه جي ٻولين وانگي اٿڻ لاءِ لفظ "اٿ" موجود آهي. "اُٿ" ڪونهي.

هڪ وچين "ر" پڻ حذف ٿي وڃي ٿي، جيئن "چارڻ لاءِ" بدران "چاڻ لاءِ" ۾ آهي. ائين ئي "ڪرڻ لڳا" جي بدران "ڪيڻ لڳا"، "هرينٽو" (هرڻ) بدران "هيينٽو" (153). اُها داردي ٻولين جي خاص خصوصيت آهي.

گردان:

جيتري قدر اسمن جو لاڳاپو آهي، سواءِ مفعوليءَ جي جيڪي "آن" يا "آن" بدران "اين" تي ختم ٿين ٿا، باقي سڀ ڦيرا سنڌي معياري لهجي جيان هوندا آهن. اهڙيءَ طرح "پُتر" واحد مفعولي "پُترُ" جمع فاعلي "پُتر" ٿيندو. "گهوڙو" (گهوڙو) واحد مفعولي "گهوڙي" جمع فاعلي "گهوڙا" مفعولي "گهوڙين". ساڳيو "گهوڙو" وانگي "ڏگو" به آهي (144_142)، "ڪتو" (148_146) ۽ "ٻڪرو" (152_150) به آهي. مفعولي جمع جا ٻيا مثال هي آهن: توڙي_ ج ڍينين ٻنيان" (ٿورن ڏينهن کان پوءِ)، "مُلائين_ ڪي" (نوڪرن کي)، "جناورين_ ڪي" (جانورن کي) (مفعولي جمع) (229) "هٿين سين" (هٿن سان (4، (II)). "پي" (پيءُ) جي ڦيري ۾ خاص ڦيري ۾ خاص فرق آهي. واحد فاعلي حالت آهي "پي" يا "پيئہ" ۽ اُن جي واحد مفعولي حالت ٿي "پي" يا "پيبہ". جمع فاعلي حالت "پي"، "پيئہ" يا پيبہ" ۽ جمع مفعولي حالت ساڳي واحد واري "پي" يا "پيبہ". مونث اسمن لاءِ ڏسو "ڌي" يا "ڌيہ" جيڪو جمع ۾ بي قاعدي آهي.

	واحد	جمع
فاعلي حالت	ڌي_ ڌيہ	ڌيون، ڌيرون
مفعولي حالت	ڌي_ ڌيہ	ڌيئين_ ڌيرون

"اِي" وارن باقاعده اسم لاءِ اسان وٽ آهن:

" گهوڙي" (گهوڙي)_ جمع فاعلي حالت "گهوڙئون" (141_139) "ڪُتي" جمع فاعلي حالت "ڪُتيون" يا "ڪُتئون" (149_147) "ماني"_ "مانئون"، "مني"_ "منئون" وغيره.

"ترار" مان جمع فاعلي حالت ۾ "ترارون" (7_ (II)) ۽ جمع مفعولي حالت ۾ "ترارين" (8_ (II)) ٻيا فاعلي جمع آهن. "آجيجون" (solicitations) ۾ "گونيون" (گون = گانءِ) مفعولي جمع "رنين_ ۾" (رنن ۾) ۽ "جهجهئين جهَپاٽين_ سين" (جهجن ڏڪن سان) (228). وري "حرف جر" لاءِ هيٺان مثال آهن جيڪي معياري سنڌيءَ کان مختلف آهن.

حالت مفعولي ثاني سببي _ "ڪي" جيئن "پي_ ڪي" (پيءُ کي) "جناورين_ ڪي" (جمع مفعولي سببي) (229)

حالت مفعولي ثاني: "لا" يا "لَيہ" جيئن "چاڻ_ لا" (چارڻ لاءِ) "ڪُ_ لايہ" (ڇا لاءِ يا ڇو؟).

حالت جري: "نون". (راجستانيءَ مان اڌارو ورتل) جيئن "تيان_ نون" (اتان_ کان)، "وٽان" جيئن "هُن_ وٽان" (235). "مجنهجما" يا "مجحما" معني "مان" (يا منجهان) "تين مجحما_ نون" (انهن منجهان) "سين". (سان) جيئن "جهپاٽين_ سين" ۾ آهي (228) "کُسي_ سين" (خوشيءَ سان)، "ٿي"_ (کان)، (گجراتيءَ مان ورتل (104).

حالت اضافت: اضافت وارو حرف جر آهي_ "جو"، جيڪو ساڳيو سنڌي وارو آهي.

حالت مڪاني: "م" جيئن "مُلڪ_ ۾" ۾ آهي. "مجحمہ" جيئن "مُلائين_ مِجحمہ (نوڪرن منجهه) "وٽي" جيئن "پي_ وٽي" (پيءُ وٽ). (اهو هنديءَ ۾ "پاس آهي)، "تي" جيئن "گهوڙي_ تي" (گهوڙي_ تي) (229، 227_ 109_230)

صفتون سنڌيءَ واري عام قاعدي موجب هونديون آهن:

صفتون:

"ڪاسو ماڻو (ماڙو)" ـ (خاصو/چڱو ماڻهو) (119)

"ننڍو پُتر" ـ (ننڍو پٽ)

"هِترا ورڙ" ـ (هيترا ورهيه)

"ڪاسي بائڙي" ـ (خاصي بائڙي يا عورت)

"ٺڪريون ٿرارون" ـ (ٺڪڙيون تلوارون)

"جهجهئين جمپاٽين ــ سين" ـ (جهجهن ڏڪن سان)

پيٺ ۾ ساڳئي قاعدي موجب هوندي آهي "پيٺ ـ تي اُچو آئي" (پيٽ کان ڊگهو آهي)

"مِٺيان ڪاسو" (مڙني کان خاصو)

"ڪاسي ۾ ڪاسو وڳو" (خاصي ۾ خاصو وڳو)

ضمير:

ضمير متڪلم آهي "آئُون" يا "آئُن" ـ اُن جي واحد مفعولي حالت آهي "مون"، حالت اضافت ـ "مون ـ جو"، ان جي جمع جون ٻه صورتون آهن، هڪ آهي. "اسين" مفعولي ـ "اسان"، "اسان ـ ج" وغيره. ٻي صورت آهي گجراتيءَ جي اصل يا نقل واري ـ سنڌي لفظ "پاڻ" ۾ متڪلم ۽ مخاطب ٻئي شامل هوندا آهن. "پاڻ"، جي مفعولي صورت آهي "پان" ـ ايئن "پان ـ ڪيون" (پاڻ ـ ڪائون) ٿهي ٿو. "اي پان ـ ڪي لاجمِ هئو" (هي پاڻ کي لازم هو).

ضمير حاضر لاءِ "تون" آهي، واحد مفعولي حالت ۾ "تو"، اضافت "تو ـ جو"، جمع آهي "آنئين"، مفعولي ـ "آن"، اضافت "آن ـ جو" واحد وارو ضمير عزت سان استعمال ڪرڻ مهل جمع وانگر استعمال ٿيندو آهي، جيئن "آن ـ جو نالو ڪرو آئه" (اوهان جو نالو ڇا آهي؟).

ضمير اشارو آهي "هي" يا "اي" (ويجهو) ـ ۽ "هو" يا "اُو" (ڏور) اهي ٻئي ضمير غائب جيان استعمال ٿيندا آهن:

واحد	ويجهو	ڏور
فاعلي حالت	"هي"، "آي"	"هو"، "او"
مفعولي حالت	"هِن"، "اِن"	"هُن"، "اُن"

جمع	ويجهو	ڏور
فاعلي حالت	"هي"، "اي"	"هو"، "او"
مفعولي حالت	"هِني"، "اِني"	"هُني"، "اُني"

ڪڏهن ڪڏهن جمع ۾ حالت مفعوليءَ ۾ آخري "اي" گهٽو ٿيندو آهي ان ڪري "هِنين"، "ايئن" يا "هُنين" يا "اُنين" پڻ چيو ويندو آهي.

ضمير مشترڪ آهي "پٽڻ" (پاڻ/پنهن) جيڪو ڏکڻ سنڌ ۾ "پٽڻ" هوندو آهي.

"پٽڻ- جي مِلڪت ورائي ڊنين" (پنهنجي ملڪيت ورهائي ڏنائين).

"پٽڻ- جي- ڄِڪين چيج وست هئي." (پنهنجي جيڪي چيز (شي) وٽس هئي)

"ان پٽڻ- جو پيٽ پريو هئو"- (هن پنهن جو پيٽ ڀريو هجي ها).

"پي پٽڻ- جي- مُلائين- ڪي چين". (پيءُ پنهنجي نوڪرن کي چيو).

ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ لفظ "پٽڻ" کي عام ضمير خالص واري حيثيت به هوندي آهي.

"پٽڻ- ڪي لنگهڻ پوڻ لگا." (پاڻ (هن) کي لنگهڻ پوڻ لڳا).

"پٽڻ گمٽون چيتي هئو". (پاڻ گهٽو پري هو.)

ڪڏهن ڪڏهن اسان کي اهڙا ضمير خالص ملن ٿا، جڏهن ٻين هند آريائي ٻولين جي مناسب سان ضمير مشترڪ هئڻ جي اميد هوندي آهي. جيئن:

"مون- جي" (پٽڻ- جي ٻدران) پي- وٽي ويندوس" (پنهنجي پيءُ وٽ ويندس).

اُها ڳالهه گجراتي ۽ راجستانيءَ ۾ به عام آهي.

ضمير موصول ۽ جواب موصول آهن "جو" ۽ "سو"، انهن جو ڦيرو هن ريت آهي:

واحد	"جو"	"سو"
فاعلي حالت	(جو جي)	"سو"، "سي"
مفعولي حالت	"جين"	"تين"

جمع	"جو"	"سو"
فاعلي حالت	(جي)	سي
مفعولي حالت	"جين" (جيني)	"تين"، "تيني"

مون کي انهن موصول ضميرن جي باري ۾ ڪا گهڻي ڄاڻ ڪانهي جيڪي ڏنگين ۾ ڏنا ويا آهن. البت مون انهن کي جواب موصول ضميرن جي مناسب سان لکيو آهي. انهن ضميرن جا مثال آهن:

"جين- جي ترار (جنهن- جي ترار) (1- (II)).

"جين- نون آنئون مجا ڪرڻان" (جنهن سان آئون مزا ڪريان).

"جين- ۾ لاکو جي راجا." (جنهن ۾ لاکو جي (ناڪرن جو) سردار هو.) (2(II))

"سو" (اهو) (26)

"سي مون- ڪي ڊي" (اهي (يا سي) مون کي ڏي)

"تين- ڪي چونڊوس" (تنهن کي چونڊُس)

"سي کُسي ڪِيڻ لگا". (سي خوشي ڪرڻ لڳا)

"تين مِيجها- نون نِنِڍي پُتر چِئو." (تنهن مان (منجهان) ننڍي پٽ چيو)

"تيني- جو" (تن- جو) (30)

ضمير استهفام آهن "ڪير؟" (92) "ڪُرو" (ڇا؟) (93) جيئن "آن- جو نالو ڪُرو آئي" (اوهان جو نالو ڇا آهي) (220) . حالت مفعولي واحد ۾ "ڪير" ٿري "ڪين" ٿيو پوي جيئن "ڪين- جو ڇوڪرو اڇي- ٿو" (ڪنهن جو ڇوڪرو اڇي ٿو) (239) "هُو آن ڪين- وٿان وڪانڊو ڳڊان" (اُهو اوهان ڪنهن- وٿان (وڪامندو) ڳڏو يا ورتو) (240). "ڪُرو" جو واحد مفعولي حالت ۾ آهي "ڪُري" يا "ڪُ" ۽ "لا"، "لايہ" يا "لاءِ" ان جو مطلب ٿيندو "ڇالاءِ؟" "ڇو؟" اهڙيءَ ريت: "هِـي مڙي ڪُ- لايہ ٿئي- تو" (اهو سڀ ڇالاءِ ٿئي ٿو). "ڪُ- لاءِ" يا "ڪُري- لاءِ" معنيٰ "ڇالاءِ؟" (94).

جيڪڏهن ان ۾ "ڪي" يا "ٻَہ" ملائبو تہ پوءِ اُن جو مطلب ٿيندو. "اُن ڪري" يا "ڇو تہ" اهڙي ريت: "ڪُري- لا ڪي اِي مؤن- جو پُتَر مري ويو- هئو". (ڇا لاءِ تہ (ڇو تہ) هي منهن- جو پٽ مري ويو هو) "ڪُري- لا ٻَہ سي ان- ڪري ڄُريو- آئي." (ڇو تہ هو هُن- کي لڌو (مليو) آهي) "ڪُ- لا ٻَہ اي- تو- جو پا مري ويو- ٿو" (ڇو تہ هي تنهن جو پاءُ مري ويو هو).

صرف هڪڙو ضمير مبهم جاندار لاءِ مثالن ۾ ملي ٿو. سو آهي "ڪين" (معياري سنڌيءَ ۾ "ڪنهن") (متعدي مجهول فاعلي حالت واحد ۾) ڏسو هن مثال ۾ "ڪين ان- ڪي ڊنون نہ" (ڪنهن هن کي نہ ڏنو) ضمير مبهم بي جان لاءِ اسان کي هي مثال ملي ٿو "ڪوڪ مُلَڪ- ۾ هلي نڪريو" (هو ڪنهن ملڪ (نڪري) هليو ويو). سنڌيءَ جي "جي- ڪو" سان مطابقت رکندڙ ڪجهي ترڪيب آهي:

"ڄُہ- ڪو مون- جي پتي (مونث) ٿئي (جيڪا منهنجي پتي ٿئي)

"سوور ڄُہ- ڪو ڇُوتا (مذڪر- جمع) ڪينڌا- هئا" (سوئر جيڪي ڪلون (پوسو) ڪائيندا هئا.)

"پٽيہ- جي جي- ڪِين چيج- وست (مونث واحد) هئي." (پنهنجي جيڪا چيز وٿس هئي.) ۽ "مون- جو- جي- ڪين آيہ" (منهن- جو جيڪي آهي). سنڌي لفظ "مڙيوئي" جي برابر لفظ آهن. مِڙيءِ مِڊيءِ ميندِي يا "ميٿين". انهن سڀني مان "مِڙي" (يا "مِڊي") جو گردان نٿو ٿئي. مثلاً: "نٺيو پُتَر مِڙي پيرو ڪِريني". (نٺيو پُٽ سڀ گڏ ڪري (ٻئي ملڪ هليو ويو).

"جڏين اِن مڙي واوري ڪيِي". (جڏهن سڀ وڃائي ڇڏيو).

"هتڙا مڙي (مذڪر، جمع، فاعلي) ور ٿيا." (هيترا سارا (يا گهڻا) ورهيہ ٿيا).

"تو- جو پُتَر تو- جي مڙي مِلڪَت (مونث واحد) پرياد ڪين". (تنهن جي پُٽ تنهن- جي مڙئي ملڪيت برباد ڪئي).

"مون- جو جي- ڪِين آيہ سي مڙي تو- جو- ج آيہ" (منهن جو جيڪي آهي سو مڙئي تنهنجوئي آهي).

"ميڊي" ۽ "مٿين" جو گردان ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح اسان ڏسون ٿا:

"ڪيتري مِٿِي مُلائين- ڪي مانئون ڄُڙيتئون" ڪيترن ئي/گهڻن نوڪرن- کي مانيون مليون)

"مٿيان (يا ميندِيان) ڪاسو" (مٿني (سڀني ڪان خاصو (سٺو) (134).

ٻيون ضميري صورتون هن ريت آهن:

تعداد / انداز ڏيڪاريندڙ صفتون:

"هِترا مڙي وَر" (هيترا مڙئي ورهيہ)

"هي گهوڊو ڪِتري وَر- جو آءِ" (هي گهوڙو ڪيترن ورهين جو آهي). (221)

"ڪشمير هتان ڪِترو ڇيتي آءِ" (ڪشمير هتان ڪيترو پري آهي). (222)

"آن- جي پي- جي گهر- ۾ ڪِترا ڇوڪرا آئِن" (اوهان- جي پيءُ- جي گهر- ۾ ڪيترا ڇوڪرا (پٽ) آهن) (223).

"ڪتري مِٺين مُلائين۔ ڪي." (ڪيترن سارن (مڙني) نوڪرن کي)

ٻيا آهن:

"جدبين" (جڏهن) .. "تدبين" (تڏهن)

"جيڙو" (جهڙو) ..... "تيڙو" (تهڙو)

"هِتِ" .... تِتِ

مون کي اسمن سان ڳنڍيل ڪي بہ ضميري پڇاڙين وارا پد نظر ڪونہ آيا آهن. اهي گهڻو ڪري فعلن سان جڙيل آهن ۽ انهيءَ عنوان هيٺ بحث هيٺ ايندا.

متصل ڦيرا:

معاون فعل ۽ ٻيا فعل:

مکيہ فعل جڏهن معاون فعلن طور استعمال ٿيندا آهن تہ هيٺينءَ ريت ڦرندا آهن:

زمان حال

جمع	واحد
"آئيون"، "ائيبون"، "آيون"	1۔ آئيان، "آئيبان"
"آئِيو"، "آئيون"، "آيو"	2۔ "آئيين"، "آئيين"، "آئيئين"
"آئِن"	3۔ "آءِ"، ايہ"

مٿيون ڦيرو سنڌي فعل "آهيان" سان ٺهڪي اچي ٿو. صرف "هہ" کي سيني هنڌ ڪڍيو ويو آهي جيئن لاڙ ۾ بہ ڪندا آهن.

زمان ماضي

مذڪر جمع	مذڪر واحد
"هُتائون"، "هو آئون"	1۔ "هُووس"، هوس"
"هتا" "هوآ"	2۔ "هوئين"
"هُتا"، "هوآ"	3۔ "هئو"

ان ۾ پڻ بلڪل لاڙيءَ وانگي ڦيرو آهي. اُهو ڏيان ۾ رکو تہ لاڙيءَ ۾ ضمير متڪلم جي جمع ۾ "هئاسون" وارو "س" هتي موجود ڪونهي. مٿيان سڀ مذڪر جا مثال آهن. نمونن ۾ صرف هڪ مثال مونث جو نظر آيو آهي. جيڪو ضمير واحد جو آهي. "هُئي"۔ "پٽيد۔ جي جي۔ ڪين چيج۔ وست هئي." واري مثال ۾ موجود آهي.

هڪڙو ناڪاري فعل بہ آهي "نانيہ" (ناهي) جيڪو سيني خالص ضميرن لاءِ استعمال ٿئي ٿو ۽ ٻنهي عددن سان ٿئي ٿو. جيئن "اي لائق نانيہ" (ان لائق ناهيان) "تو ٻنين نانيہ" (تو ڏنو ناهي) "سُڪن اٿلايو نانيہ" (سخن (تنهنجو) موٽايو ناهي.)

فعل "ڏِيڻ" کي معروف فعل جي عنوان هيٺ ڏسنداسين.

معروف فعل:

جيئن معياري سنڌيءَ ۾ "آ" متصل پڇاڙيءَ وارا متصل ڦيرا هوندا آهن. ايئن ئي مصدر " "ڻ" يا "ڻو" هوندو آهي جيئن "ٿيڻ" يا "ٿيڻو" ۾ (169) ۽ "مارڻ" يا "مارڻو" (176) ۾ آهي. ٻيا مثال آهن "پوڻ لڳا" (پوڻ لڳا). "چاهڻ لڳا" (چرڻ لڳا- (سوئر). "مِيجهه وڃڻ- جو من" (اندر وڃڻ جو من (ارادو).

معياريءَ سنڌيءَ ۾ اسم حاليه "- ندو" سان ٺهندو آهي. جنهن ۾ "اِ"- پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري ۾ "اي" ملائيندا آهن. ۽ عام طرح آ- پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري ۾ "آ" ۽ ڪڏهن ڪڏهن "اي" به ملائيندا آهن. ڪڇيءَ ۾ اسم حاليه جي پڇاڙيءَ ۾ "- ندو" بدران "- نڌو" ملائيندا آهن. آ- پڇاڙيءَ واري گردان ۾ "ن" کان پهرين "آ" پڇاڙي ايندي آهي. جيئن "ڊسنڌو"(ڏسندو) ۾ آهي. ڊسنڌي- نين تين- ڪي رحِم آوئي (ڏسندي ئي تنهن کي رحم آيو.)

جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪو ڊگهو سر (حرف علت) هجي ته "ندو" جو "ن" هڪ سادو غُنو (گُهٽو) بڻجي ويندو آهي. جيئن- "وِڪانڌو" (وڪامندو) (240). ان لفظ ۾ سُڌي وچيڻ ٿو. ساڳيءَ طرح معياري سنڌيءَ وانگي هتي ٻيا به سُسيل روپ آهن جيئن:

"ڪينڌو" (ڪيندو) ، "ڇُونڌو". (ڇُوندو) "ٿينڌو" (ٿيئندو لاءِ). "وينڌو" (ويندو لاءِ) . سڀني کان وڌيڪ بي قاعدي آهي مونث جمع "جُڙينـتيون" (ماٺيون) مليون). هتي عام ڪجهي نموني جي "- نڌو" پڇاڙيءَ بدران بي قاعدي "- نتو" پڇاڙي ڪم آندي وئي آهي جيڪا گجراتيءَ جي اسم حاليه واري- "تو" پڇاڙيءَ سان مناسب رکي ٿي.

"اِ" پڇاڙيءَ واري گردان ۾ اسم حاليه "اِنڌو" پڇاڙيءَ تي ختم ٿيندو آهي. جيئن "مارينڌو" (ماريندو) ۾ آهي (177). البت "ڪنڌو" (ڪندو) بي قاعدي آهي". جيڪو معياري سنڌيءَ جي "ڪندو" وانگي آهي.

اسم مفعول:

معياري سنڌيءَ وانگي باقاعدي اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ "يو" پڇاڙيءَ کي ڌاتوءَ سان ڳنڍيو آهي. مثال آهن:

ڌاتو	اسم مفعول
پُر	پريو
هلا (موڪل)	هلايو (موڪليو)
جُڙ (ملڻ/حاصل ٿيڻ مان)	جُڙيو
ملا (ملهاءِ/مشهور ڪر)	ملايو (مشهور ڪيو)
مار	ماريو
مُڙ	مُڙيو
نڪر	نڪريو
اٿلا	اٿلايو
وڌ	وڌيو
وڙ (س. وڙها)	وڙيو

سنڌيءَ وانگي هن ۾ بہ ڪيترائي بي قاعدي اسم مفعول آهن. نمونن ۾ هيٺيان موجود آهن. هيٺ معياري سنڌي صورتون پڻ پيٽ لاءِ ڏجن ٿيون:

اسم مفعول

ڪڇي ڌاتو	معياري سنڌي	ڪڇي
اچ	آيـو	آيـو
چَہ	چئو	چِـئو چِـيو
ڏي	ڏنو	ڏنو
ڏس	ڏٺو	ڏٺو
گن	ڳڌو (لاڙي)	گڌو (240)
ڪڍ	ڪڍيو	ڪڍيو
ڪر	ڪِئو ڪيو ڪيتو	ڪِئو ڪيئو
لَپ، لَڄهہ	لڌو	لڌو
لگ	لڳو	لڳو
(؟) لُس (ساڙڻ)	(؟) لُوٺو (ساڙيو)	لوٺو (ڪاوڙيو)
پَہ	پئو پيئو	پئو پيئو
پُهچ	پُهتو	پوتو
پُڇ	پڇيو	پُڇو
رُت (پاڻ کي جمائڻ)	(؟) رُوتو (رُوت مان)	رُتو
رَ (رهہ)	رهيو	ريو رئو
سُڻ	سُئو	سُونئو
ٿي	ٿئو	ٿيو
اُپ (پيهہ)	اُپيٺو	اُپو
وي	ويٺو	وَٺو (230)
وڃ	وِئو	ويو وئو
وِڄهہ	وڌو	وڌو

ماضي معطوفي (اسم عطف يا ڳنڍيندڙ ڪردنت):

ماضي معطوفي ٺاهڻ لاءِ معياري سنڌيءَ ۾ "اي" ملائيندا آهن. جيئن "ماري". اهو آخري "اي" ڪڏهن ڪڏهن گهٽبو بہ هوندو آهي، جيئن "ڳنيين اچو" (وٺي اچو) ۾ آهي. "ٿي" وري بي قاعدي آهي.

گجراتيءَ جي ڳنڍيندڙ ڪردنت ۾ "اني" هوندو آهي، جيئن "ڪريني"، ماريني" (178) اهو به ڪڇيءَ ۾ عام آهي جيئن "ٿيني" (171) "اٿيني"، "وڃيني" وغيره. هنن لفظن جي آخري "اي" پڻ گهٽي ٿي سگهي ٿي جيئن "ڪائينين" (ڪلون ڪائي) "اچينين" (پيءُ اچي) "ڌهوڙي ڪريني" ۾ وري ٻن صورتن جو ميلاپ آهي.

امر

امر وارو ضمير حاضر واحد ساڳيو ڌاتوءَ واري شڪل جو آهي پوءِ پلي فعل "اِ -" پڇاڙي وارو هجي يا "آ" متصل ڦيري وارو.

اهڙيءَ طرح سان هيٺان مثال ڏسو

"اچ" (80)

"ڍي" (ڏي) (84)

"ڏوڊ" يا 'ڏوڙ' (ڊوڙ) (85)

"هڻ" (81)

"جم" ((ڪاءِ) (78)

"کَا" (ڪاءِ) (78)

"مر" (83)

"مار" (81)

"پِٽ" (مار) (81)

"رَک"

"اُپ" (بيهه) (82)

"وي" (ويهه) (79)

"وڃ" (77)

ضمير متڪلم جمع جا به مثال ملن ٿا، جيڪي ٻئي نقل ۾ آهن ۽ آ- پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري جا آهن. اهي آهن "ڪِيون" (ڪائون) "ٿئون".

"آ" - پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري ۾ ضمير حاضر ناهڻ لاءِ "او" کي ڌاتوءَ سان ڳنڍيو آهي. جيئن:

"اچو"

"ڳنو" (235)

"وڃو" (227)

اِ- پڇاڙيءَ واري متصل ڦيري ۾ وري "يو" ڳنڍيو آهي.

"ڊيو" (بي قاعدي) (ڏيو) (234)

"ڪڍيو" (237)

"ماريو" (4- (II))

"پيرايو" (پهرايو)

227، 234، ۽ 237 ۾ واحد بدران جمع احترام لاءِ استعمال ڪيل آهي.

زمان مضارع:

زمان مضارع جو گردان (زمان حال شرطيہ) (Present subjuctive)

اَ ــ پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو — اِ ــ پڇاڙي وارو متصل ڦيرو

واحد	جمع	واحد	جمع
وڃان	وِڃُون، وڃون	ماريان	مارِيُون، ماريون
وڃيين	وِڃو	مارِيين	ماريو
وِڃي	وِڃن	ماري	مارِين

مثالن لاءِ اسين چئي سگهون ٿا ته:

اَ ــ پڇاڙي وارو متصل ڦيرو ــ "چوواڃان، چوائجان"، "ٿئي" (I may be called)

"ڪِيون پئون" (ڪاٿون پيئون)

اِ ــ پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو ــ

"ڪرئان" (ڪريان)

"ڪرئون" (ڪريون)

ضمير غائب واحد ۾ "ڊي" ڏاتوءَ مان "ڊي" ٿهندو آهي (1 ــ (II))

زمان حال:

معياري سنڌيءَ ۾ زمان حال ٺاهڻ لاءِ مضارع سان "تو" (مذڪر جمع ــ "تا"، مونث واحد ــ "تي" ۽ جمع "تيون") ۽ "پئو" (ساڳي طرح) ڳنڍيا آهن. ڪڇيءَ ۾ به ساڳيو اصول هلي ٿو پر "تو" بدران "تو" (تي، تيون، تا) ڪم اچن ٿا.

اهڙيءَ ريت:

اَ ــ پڇاڙيءَ وارو متصل ڦيرو:

"پيومران"

"وِڃان تو" (205)

"ڪين ــ جوچوڪرو اچي ــ تو" (229)

"مون ــ جو پي هن ننڍي گهر ۾ رئي ــ تو" (233)

"هي مڙي ڪَ ــ لايہ ٿئي تو"

اِ ــ پڇاڙي وارو متصل ڦيرو

"آئون ماريان ــ تو" (179)

"هو جنا ورين ــ ڪي چاري ــ تو" (229)

زمان ماضي قريب:

صرف هڪڙو مثال زمان ماضي قريب جو نمونن ۾ آهي، جيڪو "جُڙينــتئون" (جُڙنتئون ائن). هتي معاون فعل کي ڇڏيو ويو آهي. ٻي قاعدي اسم حاليہ جا مثال اڳتي ڏنل آهن.

استمراري:

هڪڙو مثال نقل ۾ هن زمان جو ملي ٿو. اهو آهي "ڪينڊا ـ هٿا" (ڪاڏائون پئي) اُهو ساڳيو معياري سنڌيءَ واري مناسبت سان ٺهي ٿو. زمان حال جو متصل ڦيرو ساڳئي معياري سنڌيءَ واري طريقي ٿيندو آهي. لازمي فعل اسم مفعول ۾ فاعلي حالت جون پڇاڙيون ڳنڍيندا آهن. اهڙي طرح:

مذڪر جمع	مذڪر واحد
"وٺاسين"، "وياسين"	1ـ "وٺو"، ويوس
"وٺا" "ويا"	2ـ "وين"
"وِٺا"، "ويا"	3ـ وٺو ويو

اهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته ضمير حاضر جمع "آ" تي ختم ٿئي ٿو جيئن لاڙيءَ سنڌيءَ ۾ ٿيندو آهي.
مونث فاعلن لاءِ اسم مفعول خود مونث ۾ هوندو آهي. نمونن ۾ ٻيا مثال هن ريت آهن:
"جيڙو آيو آنين گهر اڳيان پونتو" (جيئن آيو ۽ گهر اڳيان پهتو)
"تبين اِي لوٺو" (تڏهن هي ڪاوڙيو)
"مُڙيو" (مُڙيو/موٽيو) (1ـ(II)).
"چيٽي ـ جي ڪوڪ مُلڪ ۾ هلي نڪريو." (پري جي ڪنهن ملڪ ڏانهن نڪري ويو)
"هڪڙو ٻڪار پئو." (هڪڙو ڏڪار پيو)
"هَڪَل (مونث) پئي هوتيئن ۾ (هوٽين ۾ هڪل پئي) (4ـ(II))

زمان مستقبل:

جيئن معياري سنڌيءَ ۾ ٿيندو آهي تيئن اسم حاليه ۾ ضميري پڇاڙيون ڳنڍڻ زمان مستقبل ٺاهبو آهي. ضمير غائب ۾ ڪي به اهڙا پد ڪونه ڳنڍيا آهن. ضمير حاضر ٻي قاعدي آهي. "مارينڊين" بدران، جيڪو اصولاً هئڻ کپي، ڪجهه لفظن جي فهرست ۾ اسان کي "مارينين" ٿو ملي. ٻيون اهڙيون فهرستون جيڪي اسان کي مليون آهن پر ڇپيون ناهن انهن ۾ ضمير حاضر واحد ۾ وري "مارينڊوس" ٿو ملي جيڪو ساڳيو ضمير متڪلم واحد لاءِ استعمال ٿيل آهي. مون کي اهي پٽي صورتون ٻيو ڪٿي به ڪونه مليون آهن. هيٺ انهيءَ زمان ۾ اِ ـ پڇاڙي واري متصل ڦيري جون مذڪر صورتون ڏجن ٿيون. آـ پڇاڙيءَ وارو گردان ساڳئي طريقي ٿئي ٿو پر اسم حاليه انهيءَ گردان واري صورت اختيار ڪري ٿو وصول ٿيل لفظن جي فهرستن ۽ نمونن ۾ ڪي به مونث مثال نظر نٿا اچن. اهي ٻڪ سان معياري سنڌيءَ جي مناسبت رکن ٿا:

مذڪر جمع	مذڪر واحد
مارِينڊا سين	1ـ مارينڊوس
مارينڊا	2ـ مارينين (مارينڊوس)
مارينڊا	3ـ مارينڊو

ڪجهه وڌيڪ مثال پڻ ڏنا ويا آهن، جيڪي سڀ آـ متصل پڇاڙي واري گردان جا آهن:

"وينڏوس" "چونڏوس"

"ٽينڏوس"

"ريو" (رهيو) :ڪنهن ملڪ جي رهواسين سان)

"ڪُسي ڪيڻ لڳا" (خوشي ڪرڻ لڳا)

"پٽ پٽا .... رڻ ۾ رٽا" (اهي پٽ پٽا .... رڻ (جنگ جي ميدان) ۾ رهيا" (11 (II))

"رُتا پيڙ- ۾" (اُنهن پاڻ کي) پڙ ۾ جمايو)

"هترا مٽڙي وَرِ ٿيا" (هيترا گهڻا سال ٿيا)

"اُيا چوڪ - ۾" (بيٺا چوڪ ۾)

هميشه جيان متعدي فعلن جو زمان ماضي مفعول سان جنس ۽ عدد موجب ٺهڪي بيهندو آهي جڏهن ته ان جو فاعل مجهول واري فاعلي حالت ۾ بيهندو آهي. اهڙيءَ ريت جڏهن مفعول مذڪر واحد هجي ته اسان کي هيٺيون صورتون ملنديون.

فاعل واحد		فاعل جمع	
1- مون 2- تو 3- هن	ماريو	اسان آن هني	ماريو

ٻيا مثال آهن:

"ننڍي پُتر ٻي- ڪي ڊنو"

"ان- جي ٻي ان- ڪي ڊنو"

"گوتين گما ڪٽا" (گهوٽن گهاءَ ڪيا) (5- (II))

"گوتين وَڍيون. (گهوٽن وڍيون) (ڪنوارون) (مونث جمع) (5-(II))

"ڪين ان- ڪي ڊنُون نان" (ڪنهن هن کي نه ڏنو)

هن ۾ "ڊنون" هڪ (neuter) لفظ آهي جيڪو گجراتيءَ مان ورتل آهي.

نقل ۾ بن جاين تي لفظ "آوٽي" اچي ٿو جنهن جو ترجمو "آيو" ڪيل آهي، جيئن مثلاً " تين- ڪي رحم آوٽي." (تنهن کي رحم آيو). "جدين ان- ڪي عقل آوٽي." (جڏهن هن کي عقل آيو)

اهي شايد گجراتيءَ جا ضمير غائب واحد زمان حال جا مثال آهن جيڪي غلط نموني ماضيءَ واري مفهوم ۾ استعمال ٿيا آهن. پر اُن سان ڪاپسٽي لفظ "ڪُلٽي" ۽ پاڻيا لفظ "مارٽي" جي ڀيٽ ڪري ڏسو.

زمان ماضي مدامي:

ماضي مدامي ٺاهڻ لاءِ ماضيءَ جي اڳيان يا پنيان "تي" (معياري سنڌيءَ وارو "ٿي") ڳنڍيو آهي. اهو اڪثر ڪري معنيٰ ۾ استمراريءَ جهڙو هوندو آهي. اهڙي طرح:

"ڪونڌ تي وڙيو" (9- (II))

"مون ماريو تي" (مون ماريو ٿي) (192)

زمان ماضي قريب گهٽي قدر باقاعدي نهندو آهي. اُن لاءِ مثال ڏيندي چئي سگهون ٿا تہ:

"تو۔ جي چاڪري ڪندو آيو آئيان"

"تون هميسہ مون پيڙو۔ ج ٿيو آئين". (تون همشيہ مون سان گڏ ٿيو (رهيو) آهين)

"تو۔ جو يا آيو آيہ"

"سي ان۔ ڪي سجو۔ نرؤو جُڙيو۔ آيہ" (سو هن کي سئو ثابت مليو آهي)

"جيرو ٿيو آيہ" (جيئرو ٿيو آهي)

"مون گناهہ ڪِئو آيہ"

ناڪاري فعلن سان هيئن آهي:

"تو۔ جو سُڪن اُٿلايو۔ نانيہ" (تنهنجو سخن موٽايو ناهيان (ناهي).

زمان ماضي بعيد:

زمان ماضي بعيد جي لاءِ مثال آهن:

"مون ماريو هئو" (193)

"وينڌي ريو۔ هئو" (وڃائجي ويو هو)

"مري رويو هو"

معياري سنڌيءَ وانگي زمان ماضي بعيد کي ماضي شرطيہ طور بہ ڪم آڻي سگهجي ٿو. جيئن:

"پٽيہ جو پيٽ پريو۔ هئو" معنيٰ پنهنجو پيٽ پري ها.

بالواسطہ فعل:

ڪجهہ بالواسطہ فعل پڻ نمونن ۾ ملن ٿا. جيئن:

هالائين (هن کي هلايائين)

وڃائائي (وڃايائين)

اُٿلايو (موٽايو)

جيئن "تو۔ جو سڪن اٿلايو نانيہ" ۾ آهي. (1)

ان جو بالواسطہ ڏاتو آهي "اٿلا" جيڪو ساڳيو معياري سنڌيءَ لفظ "اٿار" سان هڪ جهڙائي رکي ٿو. اتر۔ الهندي جي ٻولين ۾ "ر" ۽ "ل" جي تبديلي عام هوندي آهي.

مجهول:

معياري سنڌيءَ ۾ مجهول ناهڻ لاءِ "اِج" يا "ج" پڇاڙي ڏاتوءَ سان ڳنڍيبي آهي ۽ گجراتيءَ ۾ وري "آ" ڏاتوءَ سان ڳنڍيندا آهن. پر ڏاتوءَ جي حرف علت کي ڇوٽو ڪيو ويندو آهي. لفظن جي فهرست ۾ ڏنل مجهول صورتن ۾ اهو پويون اصول نظر اچي ٿو. معروف ڏاتو "مار" جو مجهول ڏاتو آهي "مارا". زمان حال مطلق ۽ استمراريءَ جي صورتن جي باري ۾ آءٌ ڪجهہ چئي نٿو سگهان. اهي آهن:

"مراڻون آئيان" (ماريو پيو وڃان)

"مراڻون هوس" (ماريو پئي ويس)

معياري سنڌيءَ ۾ مجھول فعل جي اسم حاليہ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ خاص صورت "اِبو" پڇاڙيءَ ۾ ڳنڍيندا آهن. پر ڪڇيءَ ۾ ايئن ڪونہ ٿو ٿئي. جنھن ۾ زمان مستقبل مجھول "مارينڌوس" ٺھندو آهي (معنيٰ ماريس يا ماريو ويندس) (204)

مثال واري نقل ۾ مجھول جو هڪ مثال ملي ٿو جنھن ۾ گجراتيءَ واري "آ" بہ آهي تہ سنڌيءَ واري "ج" پڇاڙي بہ آهي جيئن "تو- جو پُٽر چو وَجان ٿي- لايق نانيہ" (تنھنجو پٽ چوائجڻ لائق ناهيان)

ضميري پڇاڙين وارا پد:

ضميري پڇاڙين وارا پد عام طور فعلن سان لڳندا آهن. اهي هنن جملن ۾ مفعولي سببي حالت ڏيکارين ٿا "پگ" - ۾ جوڙو پيرايوس" (پيرن ۾ جوڙو جتيءَ جو) پارايوس). "هن- ڪي ڪُوب ماريوس. نين رسيين- سيبنُ بنڌيوس." (هن کي خوب ماريوس ۽ رسين سان ٻڌوس) (236)

هنن ٻن مثالن ۾ "س" پڇاڙي پد جو مطلب آهي "هن". اهڙا پد جيڪي متعدي مجھول واري فاعلي حالت ظاهر ڪن. اهي اسم مفعول مان ٺهيل متعدي فعلن جي زمانن سان لڳندا آهن. اهڙي طرح:

زمان ماضي:

"هو آن- ڪين- وٽان وِڪانڻو گڍان" (اهو اوهان ڪنهن وٽان وڪامندو ورتوءِ (ڳڌو) (240)

هتي "گڍان" جي پڇاڙيءَ ۾ لڳل "آن" جو مطلب آهي "اوهان"

"تڊين ان چين" (تڏهن (هن) چَيَن. هتي "چين" جي پڇاڙيءَ ۾ موجود "اين" معياري سنڌيءَ جي پڇاڙي "آئين" جي برابر آهي ۽ مطلب اٿس "هن کي".

جيئن معياري ۾ ٿيندو آهي تہ جڏهن اسم مشتق يا ڪردنت جي پٺيان ڪو پد لڳندو آهي تہ پوءِ اهو جنس ۽ عدد سان ڪونہ ڦرندو آهي. تيئن هن ۾ بہ آهي مثلاً:

"جپاپ" (مذڪر واحد) ڍنين" (جواب ڏنائين)

"ملڪت (مونث واحد) ورائي ڍنين" (ملڪيت ورهائي ڏنائين)

"مليون (مونث جمع) ڍنين" (چميون ڏنائين)

"ان- ڪي ڪيتر- ۾ هلائنين" (هن کي کيتن ۾ هلايائين)

"جڊين مڙي واوري ڪيين" (جڏهن مڙيئي وڃائي ڪيائين)

"مجيجھہ وِيجڻ- جو من نہ ڪين" (اندر وڃڻ جو من نہ ڪيائين)

"هڪڙي- ڪي سڊ ڪري پُڇين" (هڪڙي کي سڏ ڪري پڇيائين)

"ان گاوو ناچ سونئين" (هن) گانو ۽ ناچ سڻائين).

"سي فين- فٽور- ۾ وڃائي وڌين" (سو لفنگائيءَ ۾ وڃائي ڇڏيائين).

ماضي قريب لاءِ مثال آهن:

"تو هڪڙي ٻڪري- جي ٻچي- جيترو ڍنين- نانيہ" (تو هڪڙي ٻڪريءَ جي ٻچي جيترو نہ ڏنو).

هن جملي ۾ "اين" پڇاڙي ضمير حاضر واري فاعل لاءِ آهي.

"تو جي پي کاوو ڪين آيہ" (تنھنجيءَ پيءُ ماني ڪئي آهي).

هتي بہ "اين" پڇاڙي سنڌيءَ واري "آئين" پڇاڙيءَ برابر آهي.

مرڪب فعل:

هن ۾ ساڳيا مرڪب فعل آهن. زوراڻتن مرڪب فعلن لاءِ اسان وٽ هيٺيان مثال آهن. ڪي انهن مان صحيح معنيٰ ۾ زوراڻتا نه به آهن ته به سهولت لاءِ هتي ڏنا ويا آهن:

"ڳني اچڻ" (وٺي اچڻ)

"لجهي اچڻ" (ليي اچڻ)

"ورائي ٻيٺڻ" (وراهي ڏيڻ)

"واوري ڪيڻ" (وڃائي ڇڏڻ)

"وڃائي وجهڻ" (وڃائي ڇڏڻ)

يا جيئن ٻک وجهڻ- پاڪر پائڻ يا ٻک وجهڻ) ۾ وجهڻ جي معنيٰ آهي. هنديءَ ۾ ان جو متبادل آهي "ڈالنا".

"هلي ويڃڻ"

"مري ويڃڻ"

شڪون واري حالت وارا اسم مفعول مان ٺهندڙ مرڪب فعل ڏيکارڻ لاءِ مثال آهي:

"آئون تو- جي چاڪري ڪنڌو آيو آئيان".

"آرنڀ ڪندڙ" يا شروعات ڪندڙ مرڪب فعل جيڪي مصدر سان گڏجي ٺهندا آهن. اهي آهن:

"پڙيد- ڪي لنگهڻ ٻوڻ لڳا"

"سي ڪُسي ڪيڻ لڳا"

ڪڇيءَ جا به نمونا ڏنل آهن جيڪي ٻئي اتر ڪڇ مان آيل آهن. جتي جي ٻوليءَ ۾ گجراتيءَ جي گهڻ ۾ گهڻ ملاوٽ هوندي آهي. پهريون نمونو "خرچاڻو پٽ" واري نقل جو هڪ قسم آهي ۽ ٻيو هڪ گيت آهي. ڪڇيءَ جو پنهنجو ڪو لکڻ جو رسم الخط ڪونهي، هتي ڏنل نمونو گجراتي رسم الخط ۾ ڇپيل آهن. ڪي ٻيا نمونا ناگري رسم الخط جا ۽ پارسي رسم الخط جا پڻ موصول ٿيا هئا.

هند آريائي خاندان اتر - اولهه وارو گروهه

سنڌي

ڪڇي لهجو ڪڇ

હિકડે માડૂજા બ પુતર હુઆ. તે મિંઝાનૂં નિંઢે પુતર પેકે ચિઓ: પે, મિલકત મિંઝાનૂં જુ કો મુંજી પતી થિએ સે મૂંકે ડે. પોય ઈન પિંઢજી મિલકત ઈનીકે વિરાઈ ડિનેં. થોડેજ ડીંયેં પુઠિઆ નિંઢો પુતર મિડે ભેરો કરીને છેટેજે હિક મુલકમેં હલી નિકર્યો; નેં તિતે પિંઢજી જિ કીં મીજ વસ્ત હુઈ સે ફેન-ફતૂરમેં વિભાઈ વિધેં. જડેં ઈન મિડે વાવરી કઢેં, તડે ઉન મુલકમેં વડો હિકડો ડુકાર પિઓ, અનેં પિંઢકે ભુંઘણુ પોણુ લગા. પોય ઊ વિનીને ઉન મુલકજે હિકડે રૈયત ભેરો વિની રયો; અનેં તેં ઈનકે સૂવર ચારણુલા ખેતરમેં હલાંએં. સૂવર જુ કો છૂતા ખેંધા હુઆ સે ખાઈનેં ખુસીસેં ઉન પિંઢજો પેટ ભર્યો હુઓ, પણુ કેં ઈનકે ડિનૂં ન. જડેં ઈનકે અકલ આવઈ તડેં ઈન ચેં: મૂંજે પેજે કેતરે મિણીં મુલઈએંકે ખપતી ઉપરાંત માનિણીં, જુડંતિણીં અનેં આંઉં તા ભુખ પ્યો મરાં. આંઉં ઉથીને મૂંજે પે વટે વેંધોસ, અનેં તેંકે ચોંધોસ જ: પે, મૂં અલાજે ઘર સાંમૂ અનેં તો અગિઆ ગુનાહ કિઓ અય; અનેં હાંણે આંઉં તોજો પુતર ચોવાજાં ઈ લાયક નાંય. તોજે મુલઈઅ મિંઝ મૂંકે હિકડો મુલઈ કરી રખ. પોય ઊ ઉથીને પે વટે ગ્યો. પણુ પિંઢ ઘણૂ છેટે હુઓ તિતરેમેં ઈનજે પે ઈનકે ડિઠો; અને ડિસધેનેં તેંકે રેહેમ આવઈ; અનેં ધોડી કરીને ઈનકે બખ વિઝી મિઠિણીં ડિનેં, તડેં પુતર ઈનકે ચેં: પે, મૂં અલાજે ઘર સાંમૂં અને તોજી નજરમેં ગુનાહ કિઓ અય અનેં હાંણેં તોજો પુતર ચોવાજાં ઈ લાયક નાંય. પણુ પે પિંઢજે મુલઈએંકે ચેં: ખાસે મેં ખાસો વગો ગિની અચો અનેં સે ઈનકે પેરાયોસ; અનેં ઈનજે હથમેં વીંઢી અનેં પગમેં જોડા પેરાયોસ; અનેં પાણુ ખ્યોં નેં રાજી થિયોં; કુરેલા કે ઈ મૂંજો પુતર મરી વ્યો હુઓ સે પાંછે જીરો થ્યો અય; સે વેંધી રયો હુઓ નેં લઝી આયો અય; પોય સે ખુસી કરણુ લગા.

ઈન ટાંણુ ઈનજો વડો પુતર ખેતરમેં હુઓ; ત્યાંનૂં સે જેડો આયો અને ઘર અગિઆ પોંતો તેડો ઈન ગાવો નાચ સોંભેં; તડેં તેં મુલઈએંકે મિંઝાનૂં હિકડેકે સડ કરી પુછેં જ: હી મિડે કુલાય થિયે તો? તેં ઈનકે ચ્યો: તોજો ભા આયો અય, અનેં તોજે પે ખારો કે અય, કુરેલા જ સે ઈનકે સજો નિરવો જુડયો અય; તડેં ઈ લોઠો અનેં મિંઝ વિઞણુજો મન ન કે. એતરેલા ઈનજે પે બાર અચીનેં ઈનજી આઝીજૂં કેં. તડેં તેં જબાબ ડિનેં જ: પે, હિતરા મિડે વરે થ્યા આંઉં તોજી ચાકરી કંધો આયો અયાં, અનેં તોજો સુકન કડેં પણુ ઉથલાયો નાંય, ત પણુ તો મૂંકે કેડીં હિકડે બકરીજો બચો જેતરો પણુ ડિનેં નાંય; જેનૂં આંઉં મૂંજે ભાઈબંધેં ભેરો મજા કરિઆં, પણુ ઈન તોજે પુતર તોજી મિડે મિલકત રનેંમેં બરબાદ કેં સે જડો આયો તેડોજ તો ઈનલા ખાવો કેં. તડેં તેં તિનકે ચ્યો જ: પુતર, તૂં તાં હંમેસ મૂં ભેરોજ થ્યો અઈએં, અનેં મૂંજો જિકીં અય સે મિડે તોજોજ અય; પાણુ ખ્યોં પિઓં નેં ખુસી કરિઓં ઈ પાંકે લાજમ હુઓ; કુલા જ ઈ તોજો ભા મરી વ્યો હુઓ સે પાંછે જીરો થ્યો અય, અનેં વેંધી રયો હુઓ સે લધો અય.

ڇهريون نمونو

پڙهڻي

هڪڙي ماڙو۔ جا ٻہ پُتر هُئا. تين۔ مِجحما۔ نون ننڍي۔ پتر پي کي چئو "پي ملڳت۔ مِجحما۔ نُون جُہ۔ کومون۔ جي پتي ٿئي سي مُون۔ کي ڏيہ پوء ان پٽيو۔ جي مِلڳت ائين۔ کي وراء ڏنين. ٿوڙي۔ ڄ۔ ڏنين۔ پٺيان ننڍو پُتر مڙي پيرو ڪِريني. چيتي۔ جي۔ ڪوڪَ۔ مُلڪ۔ ۾ هِلي نِڪريو. نين تِتي پِٽيو۔ جي جي۔ ڪين چيچ۔ وست هُئي سي فين۔ فتُور ۾ وڃائي۔ وڏين. جَڏين آن مڙي واوري۔ ڪڏين تڏين اُن مُلڪ۔ ۾ وڏو هڪڙو ڏُڪار پئو آئين پٽيو۔ کي لَنگهڻ پوڻ لگا. پوء اُو وِڃيني اُن۔ مُلڪ۔ جي هڪڙي۔ رونڌل۔ پيرو وِڃي رِيو. آئين تين اَنِ۔ کي سُوورَ چاڻڻ۔ لا ڪيتر۔ ۾ هلانئين. سُوورَ جُہ۔ کو چوتا ڪينڌا۔ هئا سي کائينين کُسي۔ سين ان پٽيو۔ جو پيٽ پريو۔ هئو پاڻ ڪين ان۔ کي ڏنون نہ. جڏين اِن۔ کي آڪل آوئي تڏين اِن چين "مون جي۔ پي۔ جي ڪيتري سٺين سُلائين۔ کي کپتي۔ اپرانت مانڱُون جُڙيتئون. انين آنڱُن تا بک پيو۔ مران. آنڱُن اٿينين مون۔ جي۔ پي وٽي وينڌوس. انين تين۔ کي چوندوس ڄہ "پي مون الا۔ جي گهر۔ سانمون آئين تو۔ اگيان گُناه ڪِئو۔ آيہ. انين هاٿين. آنڱون تو۔ جو پُتَر چو وَجان اِ۔ لايڪ نانيہ. تو۔ جي مُلائين مِجحم مون۔ کي هِڪڙو مُلائي ڪِري رک." پوء اُو اٿيني ٻي۔ وٽي ويو. پاڻ پنڍ گهٽون۔ چيٽي هئو تتري۔ ۾ ان۔ جي۔ پي ان۔ کي ڏٺو انين ڍِسنڌي۔ نين تين۔ کي رهيم آوئي. انين ڏوڙي۔ ڪريني انہ کي ٻک۔ وجهي مِليون ڏنين. تڏين پُتر آن۔ کي چين: ""پي مون الا۔ جي گهر۔ سانمون آئين تو۔ جي، نجر ۾ گُناه ڪِيو۔ آيہ انين هاٿين. تو۔ جو پُتَر چو وَجان اِ۔ لايڪ نانيہ." پاڻ پي پٽيو۔ جي مُلانئين۔ کي چين "کاسي۔ ۾ کاسو وگو گنين اچو انين سي اِن۔ کي پيرايوس. آئين ان۔ جي هٿ۔ ۾ وينڍي آنين پگ۔ ۾ جوڙو پيرايوس انين پاڻ کيون نين راجي ٿئون. ڪَري۔ لا کي اي مون۔ جو پُتَر مري۔ ويو۔ هئو سي پانئون جِيرو ٿيوو۔ آيہ سي وينڌي رِيو هئو. نين لجهي۔ آيو۔ آيہ" پوء سي کُسي ڪيڻ لگا.

ان تاٿين اِن جو وڏو پُتَر کيتر۔ ۾ هئو. تيان۔ نون سي جيڙو آيو ائين گهر اڳٽان پونتو تيڙوان گاوو ناچ سونئين. تڏين تين ملائين۔ کي مجحما۔ نون هڪڙي۔ کي سڏ ڪري پڇين ڄہ "هِي مڙي ڱَ۔ لايہ ٿئي۔ تو؟" تين اِن۔ کي چيو:" تو۔ جو پا آيو آيہ. انين تو۔ جي۔ پي کاوو ڪين آيہ ڪُري۔ لا ڄہ سي اِن۔ کي سجو۔ تِڙو وو جڙيو۔ آيہ. تڏين اي لونو آنين مجحم وِڃڻ۔ جو من نہ ڪين. ايتري۔ لا اِن۔ جي۔ پي ٻار اچينين ان ۔ جي اجيجون (عاجزيون) ڪين. تڏين تين جپاپ ڏنين ڄہ "پي هِترا۔ مڙي۔ وَرِ ٿيا آنڱم تو۔ جي چاڪري ڪنڌو۔ آيو آئيان. انين تو۔ جو سُڱن ڪڏين۔ پاڻ اٿلايو۔ نانيہ تہ۔ پاڻ تو مون۔ کي ڪڏين هڪ ڙي۔ ٻڪري۔ جي ٻچي۔ جيترو پاڻ ڏنين۔ نانيہ جين۔ نون آنڱُن مون۔ جي۔ ياء ٻنڌين۔ پيرو مجا۔ ڪرئان. پاڻ اِن۔ تو۔ جي پُتَر تو۔ جي مڙي مِلڳت رَنين۔ ۾ پرياد ڪين. سي جيڙو آيو تيڙو۔ ڄ تو ان۔ لا کاوو ڪين". تڏين تين تِن۔ کي چيو ڄہ: "پُتَر تون تان هميسہ مون۔ پيرو۔ ڄ ٿيو۔ آئين انين مون۔ جو ڪي ڪين آيہ سي مڙي تو۔ جو۔ ڄ آيہ پاڻ ڪِيون پٿون. نين کسي (خوشي) ڪرئون. اي پان کي لاجم هئو ڪُ۔ لا ڄراي تو۔ جو پا مري۔ ويو۔ هو سي پانڱُن جيرو ٿيو۔ آيہ انين وينڌي رِيو۔ هئو سي لڌو۔ آيہ".

ڪڇيءَ جي ٻيو نمونو هڪ گيت آهي جنهن ۾ جهارا واري خونخوار جنگ (1762ع) ۾ ڪڇ جي سردار جي سورهيائيءَ کي ساراهيو ويو آهي جنهن ۾ سنڌ جي غلام شاهه ڪلهوڙي، ڪڇي فوج کي شڪست ڏني، ۽ اهڙيءَ طرح اهو ملڪ فتح ڪيو. انهيءَ ڪاهه جو احوال ص 143 تي ڪڇ جي گزيٽئر (بمبئيءَ 1880) ۾ موجود آهي.

اتر- اولهه وارو گروهه		هند آريائي خاندان

سنڌي

ڪڇ	ڪڇي لهجو	
ભીમજી ઠકર જારો મલાયો,	સુધ્યા ભાગ ન રે.	
જેંજી ઉમર હુઈ તરાર,	જાડેજો જારો મલાયો.	૧
મજી ગુલામ શા ચડ્યો,	સારે સિંધ મિંઝા.	
વીંઝાણનૂં ઠકર ચડ્યા,	જેમેં લાખોણજી રાજ	
	ભીમજી ઠકર°	૨
ભડ ભીમાંણી ચડ્યા,	બોધલિયેંજા અસવાર.	
મલક મરકાઈ ચડ્યા,	અંજારજા જમાધાર	
	ભીમજી ઠકર°	૩
હક્લ પિઈ હાથિયેંમેં,	ઠકરાં મારેં બાલ બચ્ચા.	
ઉની પિંડજા ગભર,	હથેસેં રેંસ્યા.	
	ભીમજી ઠકર°	૪
કુંઆરી કંધ નમાય,	ગોઢેં ઘા કેઆ.	
ચોટા જલ્યા ચોસથ,	વડ્ડેં કંધ વિચા.	
	ભીમજી ઠકર°	૫
કટારિએનૂં ચડ્યા પોથ,	કુંવર કાંયાણી.	
અચી ઊભા ચોકમેં,	ચોડા સો મેં ચારી.	
	ભીમજી ઠકર°	૬
અચી રતા પિડમેં જુજ્યા,	પાવરજા પાડા.	
હણો તરારે તકડું,	કયો ભાલેંજા ઘા.	
	ભીમજી ઠકર°	૭
તરારેંજી તક પિઈ,	ભાલેં કેઆ સુંગા.	
ગલોલેંજા ગોઢ ધ્યા,	ધારે ધેસ કેઆ.	
	ભીમજી ઠકર°	૮
મથો છપ્યો પટ ત,	ઓધ તે-વિડ્યો.	
જડે ઈઓ માંલાયો,	તડેં છણી પટ ગેઓ.	
	ભીમજી ઠકર°	૯
જોરિએં જુવાણ ન ઉપરેં,	તડેં ગડેં ધસ કેઆ.	
સવા સેરજો પાયણો,	રડ્યો રત મિંઝા.	
	ભીમજી ઠકર°	૧૦
સઠ હજાર સરાઈજા,	છણી પટ પેઆ.	
ચારી હજાર રાજા,	રાવત રણમેં રેઆ.	
	ભીમજી ઠકર°	૧૧

ڪڇي لهجو | **سنڌي**

ٻيو نمونو

پڙهڻي

ڀيمجي نَڪر جهاڙو هلايو
مُڙيو ماڳ نہ ٻي
جين ـ جي اُمر هُئي ترار
جاڙيجي جهاڙو ملايو 1
گجي گلامـ شا (غلام شاهہ) چَڙيو
ساري ـ سنڌ مِيجها
وينجهڻ ـ نُون نَڪر چڙيا
جين ـ ۾ لاکو جي راجا
ڀيمجي نَڪر جهاڙو هلايو 2
ڀڙ ڀمانٽين چَڙيا
ڀوڏالئين آسوار
هلڪ مرڪائي چڙيا
آيجار ـ جا جماڏار
ڀيمجي نَڪر جهاڙو هلايو 3
هَڪل ڀِئي هوٿيين ـ ۾
"نَڪران ماريو بال ٻچا"
اُنين پٽڏ ـ جا گيارو
هٿين ـ سين رونسيا
ڀيمجي نَڪر جهاڙو هلايو 4
ڪُنواري ڪنڏ ٿمايو
گوٺين گما ڪِٿا
چوٺا جمليا چوسارا
وڏيون ڪنڏ وِچا
ڀيمجي نَڪر جهاڙو هلايو 5
ڪٿارئاـ نون چَڙيا پوير
ڪُنور ڪنياڻِي
اچي اُيا چوڪ ـ ۾

چوڏو سو نين چاري
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 6
اڇي رُتا ٻڙ۔ ۾ جُ ۔ ڪو
پاوَر ۔ جا پاڊا
هٺو ترارون ٺگريون
ڪريون ٻالين ۔ جا گها
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 7
ترارين — جي تڙ ٻئي
ٻالين ڪِئا ٻوڱگا
گلولي — جا گوٺ ٽِيا
ڏاڙو ڏونس ڪِئا
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 8
مٿو چِٽيو پٽ — تي
ڪونڌ تي — وِڙيو
جڏين استري گاڏيو
تڏين چِٽي پٽ ٻِئو
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 9
جو رئين جُواڻ نہ اُپرين
تڏين گبين گمس ڪِئا
سوا۔ سير۔ جو پايٺو
رُوڙيو رت۔ مسيجما
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 10
سٺ هجار سرائي۔ جا
چَٽي پٽ ٻِئا
چاري هجارا ۔ جا
راوَتا رَڻ ۔ ۾ رِئا
ٻيمجَي نَڪَر جهاڙو ملايو 11

ڪايستي

"ڪايستي ٻولي"، ڪڇ ۾ رهندڙ 500 کن ڪايستڻ ڳالهائين ٿا. اُها ڳالهائڻ جي هڪ گاڏڙ صورت آهي پر اُن ۾ گهٽو ڪري راجستانيءَ جو مارواڙي لهجو ۽ گجراتي گڏيل آهن. نموني طور مون لوڪ ڪهاڻي ڏني آهي. ان ۾ اُهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ڳالهائڻ جي ٻين صورتن کان ڪايستي صرف هڪ ڳالھ ۾ مختلف آهي، تہ ضمير غائب جو متعدي مجهول جي فاعل وارو پڇاڙي پد، فعل سان ڳنڍجڻ مهل خصوصي صورت رکي ٿو. اسين هيٺيان نڪتا ڏسي سگهون ٿا. ڪڇيءَ ۾ اسان ڏٺو تہ اڌارا ورتل لفظ جياپ (جواب) ۽ پرياد (برباد) وسرگ بڻايا ويا آهن. ڪايستي نموني ۾ بہ ايئن نظر اچي ٿو جنهن ۾ "د" ڦري "ڏ" ٿي پوي ٿو "دربار" کي "ڏربار" اچاريل آهي، جڏهن تہ حيرت جي ڳالھ آهي تہ اُن کان اڳيون لفظ "جواب" آهي، جنهن ۾ "ب" ۾ ڪو فرق ڪونهي. ٻئي طرف جيئن ڪڇيءَ ۾ معاون فعل "تو" ڦري "تو" بڻجي وڃي ٿو تيئن هتي بہ "ڪَئي تو" (چوي ٿو) ۽ "ڪيئن- تي" (چوان ٿي/مونث) ۾ اهڙي تبديلي اچي ٿي. ساڳيءَ طرح وچ واري "هہ" بہ حذف ٿي ويندي آهي جيئن "ران" (رهان)، "رِئي" (رهي/مونث) ۽ مٿي ڏنل ساڳيا لفظ "ڪان" (ڪهان/چوان) "ڪَئي" (ڪهي- چوي).

اسمن جي ڦيري ۾ اضافت وارو حرف جر ساڳيو مارواڙيءَ وارو "رو" (را- ري) آهي ۽ حالت جري- سببي وري "نان" آهي، جيڪو مارواڙي "تنئين" جو بگڙيل روپ آهي. اضافت وارو ضمير (منهن جو) وري ٻن لفظن سان ظاهر ڪجي ٿو. پهريون "مان- جو" جيڪو سنڌي آهي، ٻيو آهي "مايو" (مونث "مائي") جيڪو گجراتيءَ جي "مارو" جي بگڙيل صورت آهي، جنهن ۾ داردي ٻولين طرفان "ر" حذف ڪرڻ واري طريقي موجب ٺيل آهي، جيئن اسان ڪڇيءَ ۾ ڏٺو هو ۽ اُن جي جاءِ تي اُچاري سهنج لاءِ "ي" جو اچار وڌو ويو آهي.

"هي" لاءِ لفظ "هي" يا "اِي" آهن، جري حالت ۾ "ائي- نان". "هُو" جو مفعولي واحد آهي "اُئي" اُن ڪري فاعلي حالت ۾ شايد "هُو" يا "اُو" هجي.

ٻيون ضميري صورتون آهن:

"ڪِينئي"- (ڪجھ/ڪي)

"جي- ڪينئي"- (جيڪي ٻہ)

"ڪنڪ- نين ڪِنڪ"- (ڪي نہ ڪي/ڪجھ نہ ڪجھ)

ناڪاري فعل جي لاءِ ٻہ صورتون آهن، "نئين" ۽ "نٿي". ٻيئي گجراتي آهي. ساڳيءَ طرح گجراتي "هتو" بہ مستعمل آهي (معنيٰ هي، هو).

فعلن ۾ اسان کي گجراتي مصدر "وُن" ملي ٿو جيئن "ڪَراوي- سارُو" (ڪرائڻ لاءِ) "ڪروا لگو" (ڪرڻ لڳو). مستقبل مجهول وارو ڪردنت آهي "ڊيوو" (ڏيڻو آهي) ۽ مونث "ڊيوي". اسم عطف يا ڳنڍيندڙ ڪردنت يا ماضي معطوفي گجراتيءَ واري صورت "انين" جهڙو آهي جيئن "ناڪينين" (وجهي) "ڪايہ نين" (ڪائي). عام طرح وري وري ٿيندڙ ڪم لاءِ اسم عطف يا ماضي معطوفي آهي "ڪري ڪري" جيڪو اسان کي ڪشميريءَ جي "ڪَر ڪَر" جي ياد ٿو ڏياري. اسم حاليہ پڻ گجراتيءَ موجب "تو" پڇاڙي لڳائي ٿو. جيئن "ٿيتان" (ٿيڻ ٿي). جيئن ان ٻوليءَ ۾ ٿيندو آهي، تيئن هن ۾ اهو ماضي

مداميءَ لاءِ بہ ڪم ايندو آهي جيئن "آوَتو" معنيٰ ايندو هو. "لي جاوَتو" معنيٰ وٺي ويندو هو "لڳايتہ۔ تو" معنيٰ لڳائيندو هو "ديکتي" (مونث) معنيٰ ڏسندي هئس.

مضارع لاءِ يا حال شرطيہ لاءِ اسان کي "ران" (رهان) ملي ٿو زمان حال ۾ ڪڇيءَ وارو "تو" (سنڌي "ٿو") گڏبو جيئن "ڪان تي" (کهان ٿي/چوان ٿي) . "ڪئي تو" (ڪهي ٿو/چوي ٿو). "پڙي۔ تي" (پوي ٿي).

ان کان سواءِ گجراتيءَ وارو ناڪاري زمان حال بہ آهي "ديکتي نٿي" (ڏسان نٿي). ماضي بہ ڪڇيءَ جيان آهي، اسان کي بي قاعدي مونث "کُلئي" (کُلي۔ opened) ملي ٿو جيڪو ڪڇيءَ جي "آوَئي" سان پيٽي سگهجي ٿو.

ڪاٺياواڙيءَ ۾ ضمير غائب واحد، متعدي مجهول واري فاعلي حالت ۾ هڪ ضميري پڇاڙيءَ سان ظاهر ٿئي ٿو جيڪا سنڌيءَ واري "آئين" پڇاڙيءَ جي برابر آهي. اها جنس مطابق بدلجي بہ ٿي "آنڌي" (هن کان [مذڪر]) ، "آنڌِي" (هن (مونث) کان)، البت ضمير غائب جمع لاءِ ڪا اهڙي صورت نظر نٿي اچي. ڪچ مان لفظن جي هڪ فهرست موصول ٿي آهي جنهن ۾ لفظ "ماريانڌي" (هن ماريو) سان گڏ عام سنڌي لفظ "ماريائون" پڻ ڏنل آهن، جنهن جو مطلب آهي هنن ماريو. اها فهرست هن جلد ۾ ڇپيل ڪانهي ڇو تہ اها صرف هڪ لهجي جي خصوصيت ڏيکاري ٿي. ڇپيل نمونن ۾ باقي جيڪو ڪجھ آهي سو سنڌي، گجراتي ۽ مارواڙيءَ جو ميڪانڪي ميلاپ آهي. پڇاڙي پد جا هيٺان مثال نمونن ۾ ملن ٿا:

"اُئي۔ نان سجي ڪانڌي" (هن کي (مونث) سچي صحتمند ڪيائون).

"پئسا مانگيا نڌي" (مذڪر واحد) (پئسا گهريائين)

"اِئي۔ نان تيڙا يا نڌي" (هن (مونث) کي گهريائين)

"جواب ڊنانڌي" (جواب ڏنائين) (مونث)

"سامان ڊنانڌي نئين" (سامان نہ ڏنائين) (مونث لاءِ)

"جوياِنڌي" (ڏنائين) (مونث لاءِ)

"واڀاڙ (مذڪر) ڪيانڌي (مونث) (معاهدو ڪيائين)

هڪل (مونث) ڪيانڌي (هڪل ڪيائين).

اُهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ مفعول جي جنس يا عدد سان فعل تي ڪو اثر ڪونہ ٿو پوي، هن صورت جي اصل بابت شڪ آهي........... اسين ڪڇيءَ واري "ڊسنڌي۔ نين" سان شايد ان کي پيٽي سگهون ٿا.

هند آريائي خاندان — اتر_ اولھ وارو گروھ

سنڌي

ڪڇي(ڪايَسٿي) لهجو — ڪڇ

ડોસી નેં વૈધ.

હેક ધપડી ડોસીરી નજર થઇ. તડેં અંખીઆં સજીઆં કરાવેલાર હેક વૈધનાં હકલ કરાયાંધી નેં સાવધી રખે એડો વડાડ. કયાંધી કે, જો ઈ માંઈઆં અંખીઆં સજીઆં કરે ડે તો ઇએનાં થિકરી ડેવી, પણ જો નજરમેં વરતભાવ ન થીએ તો ઈએનાં કીંઅે ડેણો નંઈ. ઈ વડાડ ભાયધ થીતાં ઈ વૈધ પિંઢરો ઓસડ ઈએરી અંખીઆંનાં થોડા-થોડા ડીંઆંરો છેટી નાખેનેં લગાયતો, નેં જડેં-જડેં ડોસીનાં જોવા આવતો તડેંતડેં કિડનીંકડ થે જાતો નેં ઈમ કરેકરે રૈતેરેતે ઈએરી મિડે મલકત ચોરાય ગ્યો. પંઈ કુએ પાસે જે કીંઅે હતો સે મિડે પિંઢરે હથ આયો. તડેં કુએનાં સજી કયાંધે નેં વડાડ પ્રમાણે પૈસા મંગ્યાંધે. ઈએ ધપડી ડોસીરી નજર ખુલઈ, તડેં જોયાંધી તો ઘરમેં કીંએ સામાન ડિઠાંધા નંઈ; ઈતે ઈએનાં કીંએ ડિનાંધી નંઈ. વૈધ હણોહણ કરવા લગો; તોપણ ડોસી ઈએનાં ધાય ડિનાંધી નંઈ. તડેં ઈએનાં ધરબારમેં તેડાયાંધે. ડોસી ધરબારમેં જવાબ ડિનાંધી, 'હી માંણુસ જે ક્યેંતો સે સચી વાત અય, કિમકે માંજી નજર સજી થીએ તો ઈએનાં નાંણો ડેવો પણ જો હું અંધીજ રાં તો ઈએનાં કીંએ ડેવો નંઈ, એડો વડાડ હતો. હવે ઈ કયેતો કે માંઈ નજર પડેતી, પણ હું ઈમ ક્રાંતી કે હું કીંએ ડેખતી નથી, કિમકે જડેં માંજી નજર રઈ તડેં માંએ ઘરમેં ઘણીએ તાંબાપિતલ નેં ભારીભારી સામાન હતો સે હું ડેખતી, પણ હવે ઈ સૌ ખાયનેં કયેતો કે માંએ અંખાપો ગ્યો, પણ હું તાં માંએ ઘરમેં કીંએ જણસ ડેખતીસ નથી.'

ڪڇي (ڪايستي) لهجو

پڙهڻي ۽ معنيٰ

ڊوسي نين ويڌ (معنيٰ پوڙهي ۽ ويڄُ)

"هيڪ ـ گهَيه ـ ڊي ٻوسيري نَجر ٿڪي، تبين"

معنيٰ: هڪ گهڻي پوڙهي عورت جي نظر ختم ٿي وئي، تڏهن

"آنکيان سڄڻان ڪراوي ـ سارُو هيڪ ويڌ نان"

معنيٰ: اکيون سڄيون ڪرائڻ ـ لاءِ هڪ ويڄ کي

"هڪل ڪرايانڌي، نين سايه ڊي رکي ايڙو"

معنيٰ: سڏ ڪرايائين ۽ شاهدي رکي اهڙو

"وڊار ڪيانڌي ڪي، جو اِ مانئيان"

معنيٰ: ٺاهه ڪيائين تہ جي هي منهنجيون

"انکيان سجيان ڪري ـ ڊي توائي نان"

معنيٰ: اکيون سڄيون ڪري ڏي تہ هن کي

"چاڪ ري ڊيوي، پڻ جو نجر پر ورت ـ پاو نہ ٿئي تو"

معنيٰ: چاڪري ڏيندس، پر جي نظر ۾ (فائدو) فرق نہ ٿئي تہ

"اِئي ـ نان ڪئي ڊيوو نائي اِ وَڊار پايا"

معنيٰ: انهيءَ کي ڪجهہ بہ ڏيڻو ناهي. اهو ٺاهہ پڪو

"ٽيتان اِ ويٽ پٽڌرو اوسڙ اِيري ـ اِنکيان نان"

معنيٰ: ٽيڻ تي ان ويچ پنهنجي دوا هن کي اکين ۾ (کي)

"ٿوڙا ـ ٿوڙا ڊيانري چيٽي ناکي نين لگايو تو"

معنيٰ: ٿورن ٿورن ڏينهن جي دوري (وٿي) وجهي لڳائيندو هو

"نين جڊين جڊين ڊوسي نان جووا آؤ تو تبين تبين"

معنيٰ: ۽ جڏهن جڏهن پوڙهيءَ کي ڏسڻ ايندو هو، تڏهن تڏهن

"ڪينڪ ـ نين ـ ڪينڪ لي ـ جاتو"

معنيٰ: ڪجهہ ـ نہ ـ ڪجهہ کڻي ويندو هو

"نين اِم ڪري ـ ڪري ريتي ـ ريتي جيري"

معنيٰ: ۽ ائين ڪري ڪري رهندي رهندي هن جي (جيڪا)

"مڙي ملڪت چوري گيو پڇين اُئي ـ پاسي"

معنيٰ: مڙئي (سموري) ملڪيت چورائي ويو. آخر ڪار هُن ـ وٽ

"جي ـ ڪين هَتو سو مڙي پٽڌري ـ هٽ آيو"

معنيٰ: جيڪي ٻه هو سو مڙئي پنهنجي هٿ آيو (آيس)

"تبين اُئي نان سچي ڪيائين، نين ووڏا ڪر"

معنيٰ: تڏهن هن کي سچي ڪيائين، ۽ ناهه

"پر ماڻي پئسا منگيا نڏي، ائي ـــ گهَيہ ڍي ٻو سري"

معنيٰ: مطابق پئسا گهريائين، ايئن گهٽي پوڙهي عورت جي

"نجر ڪُلئي، تبين جو ياندي تو گهر ـ ۾ ڪِنئي"

معنيٰ: نظر کلي، تڏهن ڏٺائين تہ گهر ۾ ڪوئي

"سامان ٻنائِڏي نئين، اِتي ائي نان ڪِيڱي ٻنانڏي نئين"

معنيٰ: سامان نٿي ڏٺائين (ڏسڻ ۾ نہ آيس)، اتي هن کي ڪجهہ نہ ڏٺائين

"ويڏ هٽو هڻ ڪر وَا لڳو تو ـ پڻ ٻوسي"

معنيٰ: ويچ هڻ هٽان ڪرڻ لڳو پر تہ بہ پوڙهيءَ

اِئي نان ڏاڏ ٻنا نڏي نئين.

معنيٰ: هن کي داد (رُخ) ڪونہ ڏنو.

تبين اِئي نان ڏربار ـ ۾ تيڙا ياندي ٻوسي

معنيٰ: تڏهن هن کي دربار ۾ گهرايائين. پوڙهي

"ڏربار ـ ۾ جواب ٻنانڏي "هي ماٿس جي"

معنيٰ: دربار ـ ۾ جواب ڏنائين "هي ماڻهو جيڪي

"ڪئي ـ تو سي سچي وات ايہ ڪمر ـ ڪي"

معنيٰ: ڪهي (چوي) ٿو سا سچي (بات) ڳالهہ آهي، چو ـ تہ

"مان جي نجر سجي ٿئي، توائي نان ناٽو ٻيوو"

معنيٰ: منهنجي نظر سجي ٿئي تہ هن کي ناڻو ڏبو

"پِڻ جو هُن انڏي ـ ج ران"

معنيٰ: پر جي آئون انڌي ئي رهان

"توائي نان ڪنئي ٻيوو نئين"

معنيٰ: تہ هن کي ڪجهہ ڏيڻو ناهي."

"ايڙو وِڪار هتو هويِا ڪئي ـــ تو ڪي"

معنيٰ: اهڙو ناهہ ٿيو هو هاڻي هي چوي ٿو تہ

"مان ئي نجر پڙي ـ تي پِڻ هُن اِم ڪان ـ تي"

معنيٰ: منهنجي نظر پوي ٿي پر آئون اهو چوان ٿي

"ڪي "هُن ڪنئي ٻيڪ ـ تي نٿي ڪمر ـ ڪي"

معنيٰ: تہ آئون ڪجهہ ڏسان نٿي، چو تہ

"جڏين مان ـ جي نجر رئيي تبين مان ـ جي ـ گهر ۾"

معني: جڏهن منهنجي نظر هُئي تڏهن منهنجي گهر ۾
"تانيا رچ نين پاري۔ پاري سامان هتوسي هُن"
معني: ٿامي۔ ڪنجهي جو ڳرو ڳرو سامان هو سو آئون
"ڊيکَ تي، پڙ هوي‌ڙاي سو ڪاي۔ نين ڪايا۔ نو(ڪئي تو)"
معني: ڏسندي (هئس) پر هاڻي هي سُنهن ڪائي ۾ چوي ٿو
"ڪي مان يو آنڌپو گيو پڙ هُن تان"
معني: تہ منهنجو انڌپو ويو پر آئون تہ
"مان يي۔ گهر ۾ ڪنئي جٽس ڊيک تس نٿي"
معني: منهنجي گهر ۾ ڪا شئي ڏسان ئي نٿي."

ڀاٽيا

سنڌيءَ جو هڪ نمونو جنهن کي ڀاٽيا چون ٿا، بمبئيءَ شهر ۾ ڀيٽ مان معلوم ٿيو آهي جيڪو هلد (Halad) ۾ ڪڇ جا 6000 ڀاٽيا ڳالهائين ٿا. هن لهجي جي لفظن ۾ جملن جي هڪ فهرست موصول ٿي آهي پر ڪو ٻيو نمونو ڪونه مليو آهي. فهرست مان اها عام ڪچي لڳي ٿي جنهن ۾ گجراتي لفظن جو ميلاپ ٿيل آهي. گرامر جي لحاظ کان خاص ڳالهه لفظ "مارئي" ۾ ملي ٿي، جنهن جي معنيٰ "هن ماريو" به آهي ته "هنن ماريو" به آهي. اسين ڪڇي لفظ "آوئي" سان ان جي ڀيٽ ڪري سگهون ٿا. باقي تفصيل سان ڪنهن گاڏڙ لهجي تي بحث ڪرڻ غير ضروري آهي.

سنڌيءَ جي مختلف لهجن ۾ لفظن ۽ جملن جي معياري فهرست

انگ	معياري سنڌي (حيدرآباد)	لاسي	لاڙي	ڪڇي
1	هِڪُ	هيڪڙو	هڪ، هيڪرو (يا ڳڻپ ۾) برڪتَ، برڪتَ يا- برک	هڪڙو
2	ٻہ	ٻہ	ٻہ	ٻہ
3	ٽي (ٽري)	ٽي	ٽي	ٽري
4	چارِ	چارِ	چارِ	چارِ
5	پنج	پنج	پنج	پنج
6	ڇہ	ڇہ	ڇہ	ڇہ
7	ست	ست	ست	ستَ
8	اٺَ	اٺَ	اٺَ	اٺَ
9	نَوَ	نَوَ	نُون	نُو
10	ڏهہ	ڏهہ	ڏهہ، ڏو	ڏو
11	ويهہ	ويهہ	ويٺہ ويءَ	وي، ويہ
12	پنجاهہ	پنجاهہ	پنجاهہ	پنجا، پنجها
13	سَو	سَو	سئو سو	سَو
ضمير				
14	آئون	آن	آئون، آن، مون	آنئن
15	مُنهِن- جو (of me)	مان- جو	مون- جو	مون- جو
16	منهن - جو (mine)	مان- جو	مُون جو	مون- جو
17	اسين	اسين	اسين	اسين/پان
18	اسان جو (of us)	اسان- جو	اسان- جو	اسان- جو/پان- جو
19	اسان- جو (our)	اسان- جو	اسان- جو	اسان- جو/پان- جو
20	ٿون	ٿون	ٿون	تون
21	ٿنهن- جو (of thee)	تو- جو	تو- جو	تو- جو
22	ٿنهن- جو (thine)	تو- جو	تو- جو	تو- جو
23	توهين	آئين	ٿوين/آوين	آنئين
24	توهان- جو (of you)	آوان- جو	ٿوان- جو/اوان- جو	آن- جو
25	توهان - جو (your)	آوان- جو	توان- جو/اوان- جو	آن- جو

26	هُو /اُهو	هُو	هُو/هي/اُو/اِي	اُو/هُو/سو/اِي/هي
27	هُن جو/ انهي جو (of him)	وَ. جو/هُو. جو	هنَ- جو/هِن- جو/اُنَ- جو/اِنِ- جو	انَ- جو/هن- جو/ تين- جو
28	هن جو /انهيءَ جو (his)	وَ.جو/هُو.جو	اُن- جو	اُن- جو/هن- جو/تين- جو
29	هُو /اُهي	هُو	هوءِ/هُئي/اوءِ/اوئي	اُو/هُو/سِي/اِي/هِي
30	هنِ- جو /انهن جو (of them)	هُنِ- جو	اُنن- جو/اُني- جو انَن- جو/اِني- جو	اُني- جو/هُني- جو/تيني- جو
31		هن- جو	اُن- جو/اني- جو	اُني- جو/هُني- جو/تيني- جو
عضوا	هُن- جو/انهن جو (their)			
32		هٿُ	هٿِ	هٿ
33	هٿُ	پير و	پير/پگ/پگلو	پگ
34	پيرُ	نڪُ	نڪِ	نڪ
35	نڪُ	اکِ	اکِ	اک
36	اک	واتِ	واتِ	مُون
37	واتُ	ڏندُ	ڏند	ڏند
38	ڏندُ	ڪنُ	ڪنُ	ڪن
39	ڪنُ	وارُ	وارُ	وار
40	وارُ	مٿو	مٿو	مٿو
41	مٿ	جڀ	جڀَ	جڀ/جِيڀ
42	جڀَ	پيٽ	پيٽِ	پيٽ
43	پيٽُ	پٺي	پُٺ	پٺ/ٿَـڏو
ڌاتو	پٺي/پٺي			
44		لوھُ	لو	لوھ/لو
45	لوھُ	سونُ	سون	سونا
46	سونُ	رُوپو	رُوپو/چاندي	رُوپو
جاندار/ سگ	چاندي			
47	پيءُ	پي	پي/بابن/ابا/ابو/ادا	پي/باپا
48	ماءُ	ما	ما/ماتا/امان/آمي/آئي/ آمل/آملي	ما/ياڀي
49	ڀاءُ	ڀاءُ	جيجا/ڀا/ڀائو/ادا/اڏا	ڀا
50	ڀيڻ	ڀيڻُ	ڀيڻ/اڏي	ڀيڻ

51	مردُ	ماڻهون	ماڻون/مارُو/مرد	ماڊُو/ماڙُو
52	زالَ	زال	زال/عورت/اولٽ	بائڊي/بائيڊي
53	جوءِ	زالَ	جوءِ/گَرواري /اوني/ڪنوار	وَهُو/وَئو
54	ٻارُ	ڳِيَرُ	ٻار/ٻچو/ٻالڪ/ڳِهِرُ	گيڙ/گيرو/انگهرو/ٻار
55	پٽُ	پٽُ	پٽ/ڪاڪو	ڇوڪرو/پُتر/ڇورو
56	ڌيءُ	ڌيءُ	ديءِ/ديٺري /نياڻي/ڪيا	ڇوڪري/دي/ديہ/نياڻي
ٻيا اسم				
57	ٻانهو	گولو	ٻانو/هاري	گولو
58	ڪُڙمي	هاري	هاري	ڪوڊو
59	ريڊار	ڌنارُ	ريڊار	رَباري/پرواد
60	خُدا/ڀڳوانُ	الله	خدا/الاهہ/رب/ ڀڳوان/پرڀو	ڀڳوان/پرميشر/پرڀو
61	شيطان	شيطانُ	پرميشر/ڏئيت/ ڀُوت/پريت/شيطان	سيطان/ڀُوت/ راڪاس/پليت
62	سجُ	سجُ	سِج، سورج	سورج
63	چنڊُ	چنڊُ	چنڊُ/چندرما	چنڌر
64	تارو	تارا	تارو	تارو
65	باهِ	ڄيرو	باءِ/آڳِ/ڄيرو/تانڊو (ٻرندڙ ڪوئلو)	ڄيرو/لڳانو/تانڊيو آگ
66	پاڻِي	پاڻي	پاڻي/جل	پاڻي/جل
67	گهرُ	گهرُ	گر/جاءِ/ديرو	ڪوٺڊو/گهر
68	گهوڙو	گهوڙو	گورو	گهوڊو
69	ڳنئون	ڳئون	ڳنئون/گائين/ڏڳي	گو/گائڻ
70	ڪُتو	ڪُتو	ڪُتو	ڪُتو
71	ٻلي	ڦُوسڻي	ٻلي/پوسڻي	مني
72	ڪُڪڙُ	ڪُڪڙُ	ڪُڪڙُ	ڪُڪڊ/ڪُڪڊو/ڪوڪڊ
73	ٻدَڪ	ٻدَڪ	ٻدَڪ	ٻدَڪ/ٻڌَڪ
74	گڏهہ	گڏهہ	گڏهہ	گڏيڊو/ گڊوڊو
75	اُٺ	اُٺ	اُٺ	اُٺ/اُٺ
76	پکي	پکي	پکي	پکي

فعل ضمير حاضر واحد امر

77	وَڃُ	وڃُ	وَڃ	وڃ
78	ڪاءُ	ڪاءُ	ڪا	ڪا/جمِ
79	ويهُ	ويهُ	وي (ڌاتو ويهه)	وي
80	اچُ	آءُ	اچُ	اچ
81	مارُ	ڪُٺُ	مارِ/ڪٽ/ستِ	مار/پٽ/هڻ
82	ٻِهُ (ٻيهه)	ٻِي	ٻي (ڌاتو ٻِهه) اُٻِ	اُٻ
83	مرُ	مرُ	مرِ	مر
84	ڏي (ڌاتو "ڏِ")	ڏي	ڏي	ڏي
85	ڊوڙ	ڊوڙُ	ڊوڪ/ڊور	ڊوڊ
حرف جر				
86	متي	متي	متي	متي
87	ويجهو	اوڏو	ويجو/اوڏو/اوڏڙو/اوري	وٽِ
88	هيٺِ	تهر	هيٺ	هيٺ
89	پري	ڏور	پري/ڏور	ڇيٽي
90	اڳٿان	اڳي	اڳٿان/مهند/منڊِ	اڳيان
91	پٺٿان	پٺٿان	پٺٿان/پوئتان/پٺ تان	پٺيان
ضمير استفهام				
92	ڪيرُ	ڪيرُ	ڪير/ڪيرو	ڪُرو
93	ڪهڙو	ڇو	ڪچا/ڪچاڙو	ڪ-لاءِ/ڪُري لاءِ
94	ڇا- ڪري	ڇي- لاءِ	ڇاڪان/ڪو/ڪچا-لاءِ	....
حرف جملو				
95	آءِ(ءِا)	آنٺِ (ءِا)	انئو/انئِ/نِنِ	ني
96	پسرَ	پرَ	پرَ	پرڻ
97	جي- ڪڏهِن	جي	جي/جي- ڪڏهِن	جي

هاڪاري اکر/ناڪاري اکر/حرف ندا

98	هائو	هائو	ها/هائو/هان	ٻو/ها
99	نہ	نا	نہ/لي۔ نہ/ڪو۔ نہ	نہ
100	افسوس/هاءِ	هئي هئي	اري/افسوس	ووءِ/هايہ
مختلف صورتون				
101	پيءُ	پي	پي	پي/پيءُ
102	پيءُ۔ جو	پي۔ جو	پي۔ جو	پيہ۔ جو/پيءُ۔ جو
103	پيءُ۔ کي	پي۔ کي	پي۔ کي	پي۔ڪي/پيہ۔ ڪي
104	پيءُ۔ کان	پي۔ گران	پي۔ گران	پي۔ وٽان/پيہَ۔ وٽان ۔نوان/۔ ٿي
105	ٻہ پيئُــرَ	ٻہ پيئُرَ	ٻہ پي	ٻہ پي/ ٻہ پيءُ
106	پيئُــرَ	پيئُرَ	پي	پي/پيءُ/پيہَ
107	پيئُن۔ جو	پيئُران۔جو	پين۔جو	پي۔ جو/پيہ۔ جو
108	پيئُن۔ کي	پيئُران۔کي	پين۔کي	پي۔ جو/پيہ۔ کي
109	پيئُن۔ کان	پئُرا۔ گُران	پين۔ کان	پي۔ وٽان/ پيهہ۔ وٽان نون۔ ٿين
110	ڏيءُ	ڏيءُ	ڏِيءُ	ڏي/ڏيہ
111	ڏيءُ۔ جو	ڏيءَ۔ جو	ڏيءَ۔ جو	ڏي۔ جو/ڏيہ جو
112	ڏيءُ۔ کي	ڏِيءَ۔ کي	ڏِيءَ۔ کي	ڏي۔ کي/ڏيہ۔ کي
113	ڏيءُ۔ کان	ڏِيءَ۔ گران	ڏِيءَ۔ کاَن	ڏي۔ وٽان/ڏيهہ وٽان نون/۔ ٿي
114	ٻہ ڏيئرون	ٻہ ڏيئون	ٻہ ڏِئون	ٻہَ ڏئون/ ٻہَ ڏيئرون
115	ڏيئُرون	ڏيئُون	ڏِئون/ڏيئرَ/ڏيئريون	ڏيئون/ڏيئرون
116	ڏيئرن۔ جو	ڏِين۔ جو	ڏيئن۔ جو/ ڏيئرئُن۔ جو	ڏئين۔ جو/ڏيئرون۔ جو
117	ڏيئُرن۔ کي	ڏين۔ کي	ڏِيئن۔ کي/ڏيئرئُن۔ کي	ڏئين۔ڪي/ڏيئرون۔ڪي
118	ڏيئرن۔ کان	ڏين۔ گران	ڏِيئن۔ کان/ڏيئرئُن۔ کان	ڏيئن۔ وٽان/ڏيئرون۔ وٽان/۔ نون/۔ ٿي
119	چڱو ماڻهُو	خاصو۔ ماڻهو	چڱو ماڻون	ڪاسو ماڻو
120	چڱي ماڻهُءَ۔ جو	خاصي ماڻُهئَ۔جو	چڱي ماڻوءَ۔ جو	ڪاسي ماڻو۔ جو

121	چڱي ماڻهئَ- کي	خاصي ماڻهئَ- کي	چڱي ماڻوءَ- کي	ڪاسي ماڻو- ڪي
122	چڱي ماڻهئَ- ڪان	خاص ماڻهئَ- گران	چڱي ماڻوءَ- ڪان	ڪاسي ماڻو- وٽان/- نون- ٿي
123	ٻہ چڱا ماڻهو	ٻہ خاصان ماڻهو	ٻہ چڱا ماڻون	ٻہ ڪاسا ماڻو
124	چڱا ماڻهو	خاصان ماڻهو	چڱا ماڻون	ڪاسا ماڻو
125	چڱن ماڻهن- جو	خاصان مڙسان- جو	چڱن ماڻن- جو	ڪاسين ماڻئين- جو
126	چڱن ماڻهن- کي	خصان مڙسان- کي	چڱن ماڻن- کي	ڪاسين ماڻئين- ڪي
127	چڱن ماڻهن- ڪان	خاصان- مڙسان گران	چڱن ماڻن- ڪان	ڪاسين ماڻئين- وٽان/- نون/- ٿي
128	چڱي زالَ	خاصي زال	چڱي زالَ	ڪاسي بائڊِي
129	ٻڇڙو ڇوڪرُ	ٻڇڙو ڇوڪرُ	ٻڇڙو ڇوڪرو	ٻڇڙو ڇوڪرو
130	چڱئون زالون	خاصئون زالون	چڱئون زالئُون	ڪاسيون بائيون
131	ٻڇڙي ڇوڪرِ	ٻڇر ڇوڪري	ٻڇڙي ڇوڪرِي	ٻڇڙي ڇوڪري
صفتون				
132	چڱو	خاصو	چڱو	ڪاسو
133	(هُن- ڪان) چڱو	(وَ- گران) خاصو	(هُن- ڪان) چڱو	(اُن- ٿي) ڪاسو
134	سيني- ڪان چڱو	سيني- گران خاصو	سيني- ڪان چڱو	مٽيان (مينڊِيان) ڪاسو
135	اُتاهون	اُچو	اُچو	اُچو
136	(هن- ڪان) اتاهون	(وَ- گران) اُچو	(هُنَ- ڪان) اُچو	(اُن- ٿي) اُچو
137	سيني ڪان اتاهون	سيني گران اُچو	سيني ڪان اُچو	مِٽيان (مينديان) اُچو
جانور				
138	گهوڙو	گهوڙو	گورو	گهوڙو
139	گهوڙي	گهوڙي	گوري	گهوڙي
140	گهوڙا	گهوڙا	گورا	گهوڙا
141	گهوڙئون	گهوڙئون	گورئون	گهوڙرون/گهوڙيون
142	ڏانڊُ	ڍڳو	ڍڳو	ڍڳو
143	ڳنئون	ڍڳي	ڍڳي	ڳون
144	ڏانڊَ	ڍڳا	ڍڳا	ڍڳا
145	ڳانئُون	ڳئون	ڳنئون	ڳوين
146	ڪُتو	ڪتو	ڪتو	ڪتو
147	ڪُتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
148	ڪُتا	ڪتا	ڪُتا	ڪتا

149	ڪُتئون	ڪُتئون	ڪُتئون	ڪُتئون/ڪُتيون
150	ٻڪرُ	ٽيرُ	ٻڪرو	ٻڪرو
151	ٻڪرِ	آيي	ٻڪري	ٻڪري
152	ٻڪرُ (مونث) ٻڪريون	ٽيرا	ٻڪرا (مونث) ٻڪرئون	ٻڪرا
153	هرڻُ	هَرُ/هَرڻُ	هرڻ	هيينو/آئيينو
154	هَرڻي	هَرڻي	هَرڻي	هيينڻي/آئينڻي
155	هرڻ (مونث) هرڻئون	هرَ/هَرڻ	هرڻ	هينڻا
گردان				
156	آئون آهيان	آن آئين/آهين	آئون آيان	آئون آئيان
157	تون آهِين	تون وئن/آهين	تون ائين	تون آئيين
158	هُو آهي	هُو وئہ/ائہ/آهي	اُو آهي	هُو آءِ/آيہ
159	آسين آهيون	اسين آهيون	اسين آيون	اسين آيئون/آئون
160	توهين آهيو	اَئين آهيو	توين آيو	آئين/آئيو/آيو
161	اُهي آهِن	هو وَن/آهِن	اُو آهِن	هوائِن
162	آئون هوسِ	آ هوسين	آئون هوس	آئون هُووس/هوس
163	ٿون هئين	تون هُئين	تون هُئين/هوئين	تون هئين
164	هُو هو	هو هئو	اُو هو/ها	هُو هئو/هو
165	اسين هُئاسون	اسين هُئا سين	اسين هئاسين	اسين هئائُون/هئاسين
166	توهين هُئئو	ائين هُئا/هُئاءِ	ٿوين هئا	آئين هئا/هوئا
167	اُهي هئا	هو هُئا	اُو هئا	هو هئا/هوئا
168	هُج/ٿيءِ	هُونج	هو/ٿي	ٿي
169	هجڻُ/ٿيڻُ	هونجڻُ	هُئڻ/ٿئڻ	ٿيڻ/ٿيڻو
170	هوندو/هُوندڙ/ ٿيندو/ٿيندڙ	هُوندو	هُوندو/ٿيندو	ٿيندو
171	هوئي/هجي	هُونجي	ٿي ڪري	ٿيني/ٿي
172	آئون هجان	آن هونجين	آئون هئان/هُجان/ٿئان	آئون ٿئان
173	آئون هوندس	آن هوندوسين	آئون هُوندِس/ٿيندِس	ٿيندوس
174	....	....	....	....
175	مار	ڪٽ	مار	مار
176	مارڻُ	ڪُٽڻُ	مارڻ	مارڻ/مارڻو
177	ماريندو/ماريندڙ	ڪُٽيندو	ماريندو	مارينڌو
178	ماري	ڪُٽي	ماري	مارِيني/مارِي

179	آئون ماريان ٿو	آن ڪٽين تو	آئون ماريان ٿو	آئون ماريان تو
180	تون مارين ٿو	تون ڪٽين تو	تون مارين ٿو	تون مارئين تو
181	هُو ماري ٿو	هو ڪٽي تو	اُو ماري ٿو	هو ماري تو
182	اسين ماريون ٿا	اسين ڪٽيان تا	اسين ماريون ٿا	اسين ماريون تا
183	توهين ماريو ٿا	آنئين ڪٽيو تا	توين ماريو ٿا	آنئين ماريو تا
184	اهي مارِن ٿا	هو ڪِٽين تا	اُو مارين ٿا	هو مارِين تا
زمان ماضي				
185	مون مارِئو	مان ڪٽئِو	مون مارئو	مون ماريو
186	تو مارئو	تو ڪٽئو	تو مارئو	تو ماريو
187	هن مارِئو	هوءِ ڪٽئو	اُن مارئو	هن ماريو
188	اسان مارِئو	اسان ڪٽئو	اسان مارئو	اسان ماريو
189	توهان مارِئو	اوان ڪٽيو	توان مارئو	آن ماريو
190	اُنهن مارِئو	هُن ڪٽِئو	اُنِن مارئو	هُنِي ماريو
ٻيا زمان				
191	آئون ماريندو آهيان	آ ڪٽين تو	آئون ماريندو آيان	آئون ماريان تو
192	آئون ماريندو هوس	مان ڪٽيو تي	مون ٻٽي مارئو	مون ماريتو تي
193	مون مارئو هو	مان ڪٽيو هو	مون مارئو هو	مون ماريو هو
194	آئون ماريان	آن ڪٽين	آئون ماريان	آئون ماريان
195	آئون مارينڊُس	آ ڪٽيندو سين	آئون مارينڊِس	آئون مارينڊوس
196	تون مارِينڊين	تون ڪٽيندي	تون ماريندين	تون مارينين
197	هُو ماريندو	هو ڪٽيندو	اُو ماريندو	هو مارينڊو
198	اسين ماريندا سين	اسين ڪٽيندا سين	اسين ماريندا سين	اسين مارينڊا سين
199	توهين ماريندئو	آئين ڪٽيندو	توين ماريندا	آئين مارينڊا
200	اُهي ماريندا	هُو ڪٽيندا	اُو ماريندا	هُو مارينڊا
201	....	....	....	....
202	آئون مارجان ٿو	آن ڪٽ جان تو	آئون مارجان ٿو	آئون مراٿون آئيان
203	آئون مارئُس	آن ڪٽيوسين تي	آئون ماريو هوسِ	آئون مراٿون هوس
204	آئون مارئِسِ	آن ڪٽبو سين	آئون مارئِسِ	آئون مرانڊوس

205	آئون وَڃان ٿو	آ وڃين تو	آئون وَڃان ٿو	آئون وڃان تو
206	تون وَڃين ٿو	تون وڃين تو	تون وَڃي ٿو	تون وڃي تو
207	هو وَڃي ٿو	هو وڃي تو	اُو وَڃي ٿو	هو وڃي تو
208	اسين وَڃون ٿا	اسين وڃان تا	اسين وَڃون ٿا	اسين وڃون تا
209	توهين وڃو ٿا	ائين وڃو تا	توين وڃو ٿا	انئين وڃو تا
210	اُهي وَڃن ٿا	هو وڃن تا	اُو وَڃن ٿا	هو وڃن تا
211	آئون وِئَسِ	آن وئوسين	آئون وِيسِ	آنئون وئوس/ويوس
212	تون وئين	تون وئين	تون وين	تون وين
213	هو وِئو	هُو ويئو	اُو وِئو	هُو وِئو/ويو
214	اسين وِئاسون	اسين وئاسين	اسين وِئاسون	اسين وئياسين/وياسين
215	توهين وِيئو	آئين وئا/وئاءِ	توين وِئا	آئين ويئا/ويا
216	اُهي وئو ([1])	هو وئا	اُو وِئا	هو ويئا/ويا
217	وَڃُ	وڃُ	وَڃُ	وڃ
218	ويندو/ويندڙ	ويندو	ويندو/ويندو	وينڌو
219	وِئو/وِئَلُ	وِئو	وِئَلُ	ويئو/ويو

مڪمل جملا

220	تنهن۔ جو نالو ڇا آهي	تو۔ جو نالو ڇو وَيَ؟	تو۔ جو نالو ڪُڇا آهي؟	آن۔ جو نالو ڪرو آءِ؟
221	هيءَ گهوڙو ڪيتريءَ عُمر۔ جو آهي؟	ٻيهو گهوڙو جماڙ ڪيڏو آهي؟	هيءَ گورو ڪيڏو آهي؟	هي گهوڊو ڪِتري ور۔ جو اءِ؟
222	ڪشمير هتان ڪيترو پري آهي؟	هتان ڪشمير ڪيترو ڏور آيَ؟	هِتان ڪشمير ڪيترو پري آهي؟	ڪشمير هتان ڪيترو ڇيٽي آءِ؟
223	تُنهن۔ جي پيءُ جي گهرَ۔ ۾ ڪيترا پُٽ آهن؟	تو۔ جو پيءِ۔ جي گهرُ ۾ ڪيترا پُٽ آهن.	پِٽي۔ جي گهرَ۔ ۾ ڪيترا پُٽ آهن؟	آن۔ جي پي۔ جي گهر۔ مي ڪِترا ڇوڪرا آئن؟
224	اڄُ مون پنڌ گهڻو ڪيو آهي	مان اڄُ گهاتو پنڌُ ڪئو آهي	اڄُ مون گڻو پنڌ ڪيو آهي	مون اڄَ جهجهِو پنڌ ڪيئو آءِ
225	مُنهن۔ جي چاچي۔ جو پُٽُ هُن۔ جي ڀيڻ سان پرڻيو آهي.	مان۔ جي ڪاڪي۔ جو پُٽ وَ۔ جي ڀيڻُ پرڻيو آهي.	مون۔ جي چاچي۔ جو پُٽُ اُن۔ جي ڀيڻ سان پرڻيو آهي.	مون۔ جي ڪاڪي۔ جو ڇوڪرو هن جي ڀيڻ پرڻيو آءِ.
226	هُنَ گهرَ۔ ۾ اڇي گهوڙي۔	وَاڇي گهوڙي جي	اڇي گوري۔ جو هنو گرَ ۔ ۾	گهر۔ ۾ اڇي گهوڊي۔ جو

[1] هتي شايد اصلوڪي ڪتاب ۾ پروفن جي چُڪ سبب "وئا" بدران "وئو" ڇپيل آهي. (مترجم)

	جي زين آهي	پلاڻي گهر ۾ آهي	آهي	جين اءِ
227	زين هُن- جي پٺيءَ- تي رک	وَ- جي پُٺِ- تي هَنو وجهہ	اُن- جي پٺِ- تي هِنو رک	هِن- جي پٺ تي جين وجهو
228	مون هُن- جي پُٽ- کي گهڻا چابڪ هنيا آهن	وَ- جي پُٽ- کي مان گهاٽو چابڪان- سين ڪٽئو آهي	مون هُن- جي پُٽ- کي گهڻا چابڪ هيا آهن	مون هُن- جي چوڪري- ڪي جهجيئن جهپاتين- سين ماريو آءِ
229	هُو مال- کي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پئو چارِي	هُو هيءَ چيرَ- جي چوٽيءَ- تي گورام چاري تو	هُو ٽڪڙيءَ جي چوٽيءَ تي مال- کي پئو چاري	هو جَناورين- ڪي ٽڪري -جي چوٽي- تي چاري ٿو
230	هُو هُن وڻ- هيٺ گهوڙي- تي چڙهيو ويٺو آهي	هو هيءَ وڻ- جي تاران هيڪڙي گهوڙي- تي چڙهيو آهي	اُو وڻَ هيٺ گوري- تي چرٿو ويٺو آهي	هو جهاڊ نيچين گهودي- تي وَٺواءِ
231	هُن- جو ڀاءُ هُن- جيءَ پيڻ- کان ڊگهو آهي	هُوءِ- جو ڀاءُ هوءِ- جي پيڻَ- گران ڊِگو آهي	اُن- جو ڀا ان جي پيڻ- ڪنان ڊگو آهي	هِن- جو ڀا هن- جي پيڻ- تي اُچواءِ
232	هُنَ- جي قيمت ادائي رپيا آهي	هوءَ- جي خريد ڍ رُپيا ساڍا آهن	اُنَ- جي قيمت ادائي رپيا آهي	....
233	منهن- جو پيءُ هُن ننڍي گهرَ ۾ رهي ٿو	مان- جو پي- و ننڍي گهر ۾ رهي ٿو	مون- جو پي هُن ننڍي گر- ۾ رهي ٿو	مون- جو پي هُنَ تنڍي گهر- ۾ رئي ٿو
234	هيءَ رُپيو هُن- کي ڏي اُهي رپيا هَن- کان وٺُ	پيهو رُپيو وَ- کي ڏي هُو رپيا وَ- گران وٺُ	هي رپيو اُن- کي ڏي هو رپيا من- ڪان وٺِ	اي رپيو هُن- ڪي ڊيو هُو رُپيا هن- وٽان گِنو
235	هُنَ- کي خوب مارَ- ڏي آءِ	وَ- کي خاصو ڪٽِ	اُن- کي خوب مارينس	هُن- ڪي کُوب ماريوس
236	نوڙين- سان ڪري ٻڌينس	آنٿ وَ- کي رسين- سين ٻنڌُ	انٿن نوڙيءَ سان ٻڌينس	ني رسين سين ٻنڌيوس
237	کُوهہ- مان پاڻي ڇڪي ڪڍُ	ڪُونهارِ- مان پاڻي ڪڍُ	کوهہ- مان پاڻي بريا ڪڍ	ڪووي مجهمان پاڻي ڪڍيو
238	منهن- جي اڳيان هلُ	مان- جي منڌهہ گهارُ	مون- جي اڳيان هلِ	مون جي اڳيان هلو
239	هُنَ- جو چوڪرُ تُنهن- جي پٺيان اچي ٿو؟	تو- جي پٺي- تان ڪئِ- جو پٺ تو اچي؟	پٺيائين ڪيڏ- جو چوڪرو اچي ٿو؟	آن- جي پُٺيان- ڪين- جو چوڪرو اچي ٿو؟
240	تو هُو ڪٿهن- کان ڳِڌو؟	تو هو ڪئِ- گران ڳِرو؟	اُو ڪيءَ- ڪنا ورتي؟	هو آن ڪين- وٽان وڪاڻو گڏان؟
241	ڳوٺ- جي هِڪڙي هٽائيءَ کان	هڪڙي ڳوٺ- جي هٽ واري گران	ڳوٺَ- جي هٽائيءَ- ڪنا.	گام دي- جي هڪڊي هٽ واري- وٽان.

لهندا يا مغربي پنجابيءَ جي لهجن ۽ ننڍن لهجن (محاورن) کي ظاهر ڪندڙ نقشو

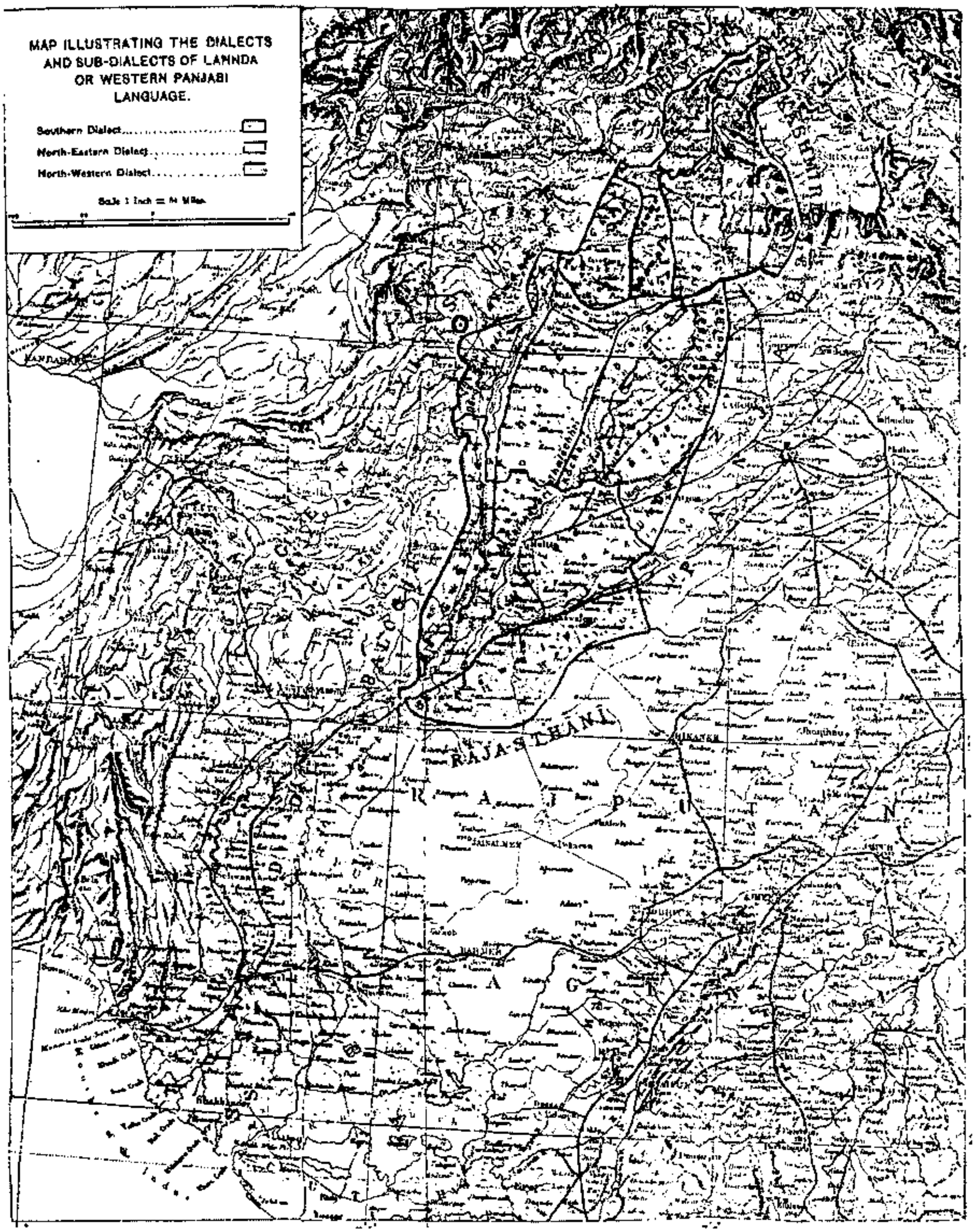

ڷهندا يا مغربي پنجابي [1]

ڪٿي ڳالهائي وڃي ٿي؟

ڷهندا اولهہ-پنجاب جي ٻولي آهي. ان جي اوڀر ۾ پنجابي آهي، جيڪا وچ ۽ اوڀر پنجاب ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ اها ڳالهائڻ جي ان صورت ۾ اهڙي طرح ضم ٿي وڃي ٿي جو ٻنهي ٻولين ۾ ڪا ڏار ڪندڙ ليڪ ڪڍي نٿي سگهجي. اسين پنهنجي موجوده مقصد لاءِ ڪا رسمي ليڪ اتر ۽ ڏکڻ ڏانهن اوڀر ۽ وچ پنجاب جي پار ڏيکاري اوڀر ۾ پوندڙ ٻوليءَ کي پنجابي ۽ اولهہ ۾ پوندڙ ٻوليءَ کي ڷهندا سڏي سگهون ٿا، پر اهو ياد رکڻ گهرجي تہ هڪ ٻوليءَ کان ٻيءَ ٻولي ۾ ويندي تبديلي ايتريءَ تہ ترتيب سان آهي جو ڪيترين ڷهندا جون خاصيتون ليڪ جي اوڀر طرف بہ ملنديون ۽ ڪيترين پنجابيءَ جون خاصيتون اولهہ ۾ ملنديون، ۽ اسين ڷهندا کي ملتان ۽ جهنگ جي ضلعن ۾ مقرر ڪري سگهون ٿا.

هن جائزي لاءِ ٺاهيل رسمي ليڪ منٽگمري ([2]) ضلعي جي ڏکڻ- اولهہ واريءَ ڪنڊ کان شروع ٿئي ٿي، اها منٽگمريءَ ۽ گجرانوالہ جي ضلعي ۾ چناب ويجهو ٻڌل شهر رام نگر تائين ٻنهي کي هڪ جيترن حصن ۾ ورهائي ڇڏي ٿي. رام نگر کان اها گجرات واري ضلعي کي پار ڪري ڀمڀي جابلو سلسلي جي ڏکڻ- اولهہ واري ڇيڙي تائين برٽش انڊيا جي سرحد تائين هلي ٿي.

انهيءَ هنڌ کان اها ليڪ وڌيڪ واضح آهي. اها ڀمڀي جابلو سلسلي سان لڳو لڳ اتر اوڀر طرف هلي وڃي ٿي ۽ سرحد وٽ اوڀر ڏانهن مڙي وڃي ٿي هيٺين هماليہ جبلن جي ڀاڱ وٺان چناب نديءَ تائين نڪري ٿي، جتان اها اتر ڏانهن ڪشميري سرحد تي پير پنجال لڪ وٽ پهچي ٿي. اتي ان کي جبلن جو اهڙو سلسلو ملي ٿو جيڪو هڪ قسم جي سرحد ٺاهي ٿو ڇڏي، اها ليڪ اتان جبلن سان لڳو لڳ اتر طرف مڙي ٿي وڃي.اُري شهر جي ٿورو اوڀر طرف.جهلم جي ماٿريءَ کي پار ڪري ٿي. اها اڃا بہ اتر ڏانهن وڌندي ڪشن گنگا ماٿريءَ جي ڏاکڻي پاسي ويندي هزاره ضلعي ۾ ڪاغان جي اترينءَ حد جي ويڪرائي ڦاڪ تائين پهچي ٿي. اتي اها گول ڦري هزاره جي اولاهين سرحد سان گڏ هلي وڃي ٿي، جتي گهٽو ڪري سموري علائقي جي مکيہ ٻولي ڷهندا آهي. سنڌوءَ تي اٽڪ وٽ پهچي اها ليڪ نديءَ جي اوڀر طرف ٿورو فاصلو اڳيان وڌي نديءَ جي وهڪري سان گڏوگڏ ڪالاباغ تائين پهچي ٿي، ۽ اتي ان کي پار ڪري ميانوالي ضلعي جي عيسيٰ خيل تحصيل کي بہ ان ۾ شامل ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح اها ديرا جات جو وڏو حصو گهيري ۾ آڻي، احمد پور وٽ وري اچي سنڌوءَ سان لڳي ٿي. پوءِ وري اها اوڀر طرف مڙي، بهاولپور رياست پار ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح انهيءَ جو اتريون حصو شامل ڪري منٽگمري ضلعي جي ڏکڻ-اولهہ واري پڇاڙيءَ وٽ اتر ۽ ڏکڻ جي ڏاکڻي پڇاڙيءَ واري رسمي ليڪ سان اچي ملي ٿي، جتان اسان شروعات ڪئي هئي.

---

[1] گريئرس "پڇجابي" لکيو آهي پر اسان هتي پڙهندڙن جي سهولت لاءِ ان کي "پنجابي" ڪري لکيو آهي.

[2] منٽگمريءَ جو هاڻوڪو نالو ساهيوال آهي. (مترجم)

اُن کان سواءِ سنڌونديءَ لڳ پشاور ڪوهاٽ ۽ بنون وارن ضلعن ۾ جتي مکيہ ٻولي پشتو آهي اتان جا هندو لَهندا ڳالهائيندا آهن. وري سنڌ صوبي جي وڏي حصي ۾ لڏي آباد ٿيل ڪيترن ئي ماڻهن طرفان بہ لَهندا جي ڪجھہ قدر بگڙيل صورت ڳالهائي وڃي ٿي.

ٻوليءَ جو نالو:

"لَهندا" کي هڪ جدا ٻوليءَ جي حيثيت ۾ مختلف نالن سان سڃاتو ويندو رهيو آهي. جيڪي آهن جٽڪي، مولتاني، هندڪي يا هندڪو ۽ مغربي پنجابي. ان کي "جٽڪي" ان ڪري ٿا چون جو ڪن حصن ۾ گهڻو ڪري ڳالهائڻ وارا جٽ (جاٽ ـ Jatts) آهن. پر اهو نالو انهن جاين لاءِ ڪونهي جتي جٽ وڏيڪ تعداد ۾ رهن ٿا. اها "مُولتاني" بہ سڏجي ٿي پر اهو نالو صرف ملتان ۽ ان جي آسپاس وارن علائقن ۾ ڳالهايل لَهندا کي ڏجي ٿو. "هندڪي" ۽ "هندڪو" جي معنيٰ آهي هندُن جي ٻولي ([1]). جيڪا سنڌوءَ لڳ انهن ضلعن ۾ استعمال ۾ آهي جتي پٺاڻ پشتو ۽ هندو لَهندا ڳالهائيندا آهن. اُن ڪري "لَهندا" ۽ مغربي پنجابيءَ" وارا نالا وڌيڪ مناسب ۽ عام لڳن ٿا. ٻهريون نالو تہ خود پنهنجي وضاحت ڪري ٿو ۽ "لَهندا" لفظ "اَلهندي جي ٻوليءَ" واري مفهوم ۾ استعمال ٿئي ٿو جيئن "پوواڌي" آهي جيڪو پنجابي جي هڪ لهجي جو نالو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "اوڀر جي ٻولي". "مغربي پنجابي" نالو چڱو مشهور آهي، ۽ سر جيمس ولسن ۽ مسٽر جُوڪس جهڙن مشهور اسڪالرن استعمال ڪيو آهي، پر ان سان ڪجھہ ڏکيائيون شامل آهن. ٻهرين ڳالھہ تہ ان مان لڳي ٿو چڻ اها مکيہ پنجابيءَ جو لهجو هجي جڏهن تہ ان سان حقيقت ۾ ان جو ٻنهہ اڻ لکو ناتو آهي، ٻيو وري ان جي ڪري " اتر الهندي واري پنجابي" ۽ "ڏکڻ الهندي واري پنجابي" وغيره جهڙيون عجيب ترڪيبون بہ ٺهنديون. جڏهن تہ ٻئي طرف "اَلهندا" نالو سمجھہ ۾ اچي ٿو. هن جائزي ۾ مون هن کي "لهندا يا مغربي پنجابيءَ" وارو نالو ڏنو آهي پر لکڻ مهل سهولت خاطر ننڍڙو نالو "لهندا" ڪتب آڻيندس.

پاڙيسري لهجن ۾ حيثيت/مقام:

پنجاب جي ميداني علائقن ۾ لهندا جي اوڀر ۾ پنجابي آهي، اتر طرف جابلو علائقي ۾ ان جي اڀرندي پاسي واري پاڙيسري جموںءَ جي "ڊوگري پنجابي" ۽ مٿينءَ چناب ماٿريءَ جا ڪشميري لهجا آهن. اتر ۾ اچا اڳيان "ڪشميري" اٿس ۽ ٻنهہ اتر جي ڇيڙي ۾ ان جي اوڀر طرف "شينا" اٿس. شينا ان جي اترئين ڇيڙي جي سامهون بہ پويس ٿي. ڪاغان جي اولهہ واري سرحد سان سنڌونديءَ جا ڪوهستاني لهجا آهن. اجا هيٺ هزاره جي الهنديءَ سرحد سان ڊيره اسماعيل خان تائين اولهہ طرف جي ٻولي پشتو آهي، ان کان هيٺ ڊيره غازي خان ۾ بلوچي آهي. احمد پور وٽ جتي سرحدي ليڪ اوڀر ڏانهن مڙي ٿي، ان جي ڏکڻ ۾ سنڌي آهي ۽ اجا بہ اوڀر طرف ڏکڻ بهاولپور ۾ وري راجستانيءَ جو ٿلي لهجو ڳالهايو وڃي ٿو.

ڪشميري، شينا ۽ ڪوهستاني داردي ٻوليون آهن. ان ڪري اسين ڏسون ٿا تہ اترئين حصي ۾ لهندا کي داردي قسم جون ٻوليون اوڀر، اولهہ ۽ اتر وارن ٽن پاسن کان گهيري بيٺيون آهن.

ٻين ٻولين ۾ ڏسو تہ پنجابي پنهنجي ڊوگري لهجي سان ۽ راجستاني هند ـ آريائي ٻولين جي مرڪزي يا وچئين گروهہ سان واسطو رکن ٿيون، ان ڪري لهندا کان مختلف آهن، جيڪا اتر ـ الهندي گروهہ جي ٻولي آهي. لهندا ۽ پنجابيءَ جي تعلق تي بعد ۾ غور ڪنداسين پر هتي اها ڳالھہ ڪرڻ ڪافي ٿيندي تہ راجستانيءَ سان لهندا چند نڪتن ۾تعلق

---

[1] اهو بہ صحيح ڪونهي تہ "هندڪو" جي معنيٰ آهي هندن جي ٻولي. هزاره جي سڄي آبادي هندڪو ڳالهائي ٿي، جن ۾ لکن جي تعداد ۾ مسلمان بہ آهن.

ڏيکاري ٿي. انهن مان هڪ بهرحال چڱو اهم آهي. لهندا جي هڪ خصوصيت اها آهي ته ان ۾ زمان مستقبل "س" نشاني سان ٺهندو آهي، جيئن (ملتاني) "مرسي" (معنيٰ هو مرندو). اهڙو ڪو مثال ان جي يڪدم ڏکڻ ۾ ڳالهايل سنڌيءَ ۾ نٿو ملي، جڏهن ته ان کان پرتي اڃا به ڏکڻ گجراتي ۾ "مرشي" ملي ٿو ۽ ان کان اڃا به ڏکڻ ۾ گجراتيءَ سان لڳو لڳ مارواڙيءَ ۾ آهي "مرسي"، جنهن ۾ "س" وارو عنصر اڳتي هلي بنا رڪاوٽ جي ڪاغان جي اتر ۾ اولهه پنجاب ۽ اولهه راجپوتانا کان گجرات تائين هليو وڃي ٿو.

ٻئي طرف سنڌيءَ ۾ جيتوڻيڪ "س" وارو عنصر ڪونهي ته به لهندا سان ويجهو تعلق رکي ٿي. در حقيقت اهي ٻئي ٻوليون ايتريون ته ويجهيون مائٽ آهن جو اڪثر لهندا ۽ سنڌيءَ جي ملاوٽ واري هڪ ٻولي سنڌ جي وڏي حصي ۾ اهي ماڻهو ڳالهائين ٿا، جيڪي اولهه پنجاب کان اچي آباد ٿيل آهن. ڏاکڻي لهندا ۾ ته ماڳهين سنڌي اچارن جي ٻوٽواري ڪئي ويندي آهي، ۽ اسان کي چوسٽا وينجن (مخصوص سنڌي آواز ٻ،ڏ، ڄ ۽ ڳ وغيره) ملن ٿا، جيڪي عام طور سنڌيءَ لاءِ مخصوص سمجهيا ويندا آهن. اسمن جي گردانن ۾ گهڻي مطابقت ملي ٿي. هتي اسين هڪ مثال ڏيون ٿا جو ته ان جي ڪجهه اهميت آهي ۽ جو ته اهو اتر - الهندي گروهه جي ٻولين لاءِ مخصوص آهي. مثال ڏيڻ لاءِ داردي ٻوليءَ ڪشميريءَ کي ٿا کڻون. جنهن ۾ ڪيترائي مذڪر اسم "اُ" سان ختم ٿين ٿا، جنهن جي پنيان وري ڪو حرف صحيح ٿو اچي، جيئن "ڪَرُن" (ڪرڻ جو عمل - The act of doing) . اهو اصل ۾ "ڪَرَنُ" هو. حالت جري واحد ۾ ڪَرَنُ ڦري "ڪَرَنَ" ٿي وڃي ٿو. هتي جيئن ته آخر ۾ "اُ" ڪونهي ان ڪري "ڪَرَن" ڦري "ڪَرَنُ" نٿو ٿئي، بلڪ ساڳيو رهي ٿو ٻين لفظن ۾ اهڙا ڪشميري لفظ جيڪي اهڙيءَ طرح حرف صحيح تي ختم ٿين، جو ان کان اڳ ۾ "اُ" هجي ته اهي حالت مفعوليءَ ۾ انهيءَ "اُ" کي "اَ" بدلائي ڇڏيندا آهن. اهوئي ساڳيو حال لهندا جو آهي، جتي "ڪَرڻُ" جي مفعولي صورت "ڪَرَڻَ" آهي، سنڌيءَ ۾ پراڻي صورت اڃا تائين قائم آهي، اتي "ڪَرڻُ" آهي جنهن جي مفعولي صورت "ڪَرَڻَ" آهي. فعلن جي متصل ڦيرن ۾ به لهندا ۽ سنڌيءَ ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي خاص طور اها حقيقت ڌيان جوڳي آهي ته ٻنهي ۾ هڪڙو مربوط مجهول آهي جيئن لهندا ۾ "مرِيوَڻ" ۽ سنڌي ۾ "مارجڻُ".

پشتو ۽ بلوچي، ايراني ٻوليون آهن ۽ ڪنهن به ريت لهندا کي متاثر نٿيون ڪن، سواءِ شايد هڪ ڳاڙ لهجي ڪيترانيءَ جي. باقي رهيون داردي ٻوليون، ته لهندا انهن جو تمام گهڻو اثر ڏيکاري ٿي. بلڪ حقيقت ۾ ڪنهن حد تائين اهو چئي سگهجي ٿو ته ان جو بنياد داردي آهي. هتي اهو ٻڌائڻ به ضروري آهي ته اهو اثر لهندا کان اڳتي پنجابيءَ تي به آهي، اهڙي طرح اڪثر هندستاني ٻولين ٻن حرف علتن جي وچ ۾ آيل "ت" حذف ڪري ڇڏينديون آهن پر داردي ٻوليون اڪثر ان کي محفوظ رکنديون آهن. اهڙي نموني سنسڪرت "ڪرِتهه" (Kirtah)، هندستانيءَ ۾ اڪثر "ڪيا" آهي پر ڪشميري ۾ "ڪٿُ" يا ڪيُتُ" . لهندا ۽ پنجابيءَ ۾ "ڪيتا" آهي. ايئن ئي لهندا ۽ پنجابيءَ جا لفظ "سيتا" (سبيو) ۽ "پيتا، (پيتو) پڻ آهن.جيڪي هندستانيءَ ۾ "سيا" ۽ "پيا" آهن. ساڳيءَ طرح داردي ٻوليون اڪثر ڪري ڏندن وارا آواز موڙني آوازن جي بدارن استعمال ڪنديون آهن. سو ٿلي لهندا ۾ ڏندن واري "د" بدران موڙني آواز ڪتب ايندو رهندو آهي. درادي ٻولي ٻن حرف علتن جي وچ واري "ر" به حذف ڪندي آهي. اها ڳالهه ڪڏهن ڪڏهن لهندا ۾ به ڏٺي وئي آهي، جيئن "دارو" کان "دائو" (ڏني ٻولي) ايئن "ر" جو گم ٿيڻ ٻين هندستاني ٻولين ۾ معلوم نٿو ٿئي.

دارديءَ ۾ ڀرا وسرڳ آواز "گهه"، "جهه"، "ڍ" ۽ "ڀ" هميشه اوسرڳ ٿي ويندا آهن ۽ "گ"، "ج" (يا "ز")، "ڊ"، "د" ۽ "ب" ٿي پوندا آهن. لهندا ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. اهي خاص ڪري ڪيتراني لهجي ۾ عام آهن پر ٻين هنڌن به ملن ٿا. ايئن ديرا والي لهجي ۾ "گهڏا" بدران "گڏا" ملي ٿو (معنيٰ ورتو)، "ٻڪ" بدران "ٻڪ" ملي ٿو. دارديءَ جي هڪ ٻي خصوصيت

آهي تہ هلڪا آواز ڳرا ٿي پوندا آهن. جيئن سنسڪرت "شوا–پدا. (رچ). ڪشميري ۾ "ها–پت" آهي. لهندا ۾ هڪ عام لفظ آهي "ڊِڊِ" يا "ڊِيڊِ" معنيٰ "پيٽ" هزاره واري لهندا ۾ اهو "ٽِيڊ" ٿي پوي ٿو ۽ مريءَ جي تڪرين واري پوٺوهاري لهجي ۾ "ڳنڌا" (ورتو) ڦري "ڪڌا" بڻجي وڃي ٿو. "ٽيڊ" ۾ شروع ۽ آخر ۾ وسرگائي ختم ڪري باقي بچيل "ڊ" ("ڍ" لاءِ) کي هَلڪو آواز ڪري "ٽ" بڻايو ويو آهي.

داردي ٻولين جي خاص خوبي آهي (apenthesis) يا سُر جي آواز ۾ تبديليءَ جو لاڙو جنهن جو مطلب آهي تہ ڪنهن حرف علت جي اڳيان ايندڙ پد ۾ موجود حرف علت جي ڪري، ان جي (حرف علت جي) آواز ۾ تبديلي اچي، جيئن ڪشميريءَ ۾ "بَدُ" (وڏو) ۾ پهريون "آ" آخري "اُ" جي ڪري ڦري "او" ٿيو پوي ۽ اسان کي "بوڊُ" ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ساڳي طرح "مالِ" (پيءُ) "مولِ" ٿيو پوي ۽ "ماجُ" (ماءُ) مان "موجُ" نهيو پوي. بنهہ ساڳي ڳالهہ لهندا ۾ بہ ٿئي ٿي.

"ڪُڪڙ" ڦري "ڪُڪُڙ" ٿئي ٿو.

"واهُڙ" ڦري "ووَهڙ" (معنيٰ ڳابو/ وَهُڙو)

"ڪُڪڙي" ڦري "ڪُڪڙي" ۽

"واهڙِي" ڦري "وائهڙِ" ٿيون پون (ڳابي/وهُڙي)

هن ڪان پهرين اهو ڏنوسين تہ ڪيئن اهو سُر ۾ تبديليءَ (apenthesis) جو لاڙو "ڪَرُڻ" سان لاڳو ٿئي ٿو ۽ اهو ڪشميريءَ ۽ لهندا ۾ اسمن جي ڦيرن تي اثر وجهي ٿو.

خالص ضميرن جو معاملو خاص ڌيان جوڳو آهي. باقي سموري هندستان ۾ "هم" ۽ "تم" (معنيٰ اسين ۽ توهين) يا اهڙيون بيون صورتون آهن. صرف پنجابي لَهندا ۽ سنڌيءَ ۾ اسان کي مختلف لفظ ملن ٿا. جيڪي داردي صورتن سان ويجهو تعلق رکن ٿا. اها ڳالهہ هيٺين مثالن مان ظاهر ٿيندي

You	We	
تُوهِہ (توهِہ)	اسِ	داردي
تُس	....	ڪشميري
		ڪوهستاني
تُسين	اسين	لَهندا
تُسين	اسين	پنجابي
توهين	اسين	سنڌي

"اسين" لاءِ ڪوهستاني لفظ ڪو نہ ڏنو ويو آهي، جو تہ اهو هڪ مختلف بنياد مان آهي.

اهي هڪ جهڙايون ڇرڪائيندڙ آهن ۽ خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ اهي صورتون سموري اتر– اولهہ هندستان تائين پکڙيل آهن.

داردي ٻوليون پنهنجن فعلن جا متصل ضميري پڇاڙين جي مدد سان ڪنديون آهن، جيئن ڪشميريءَ ۾ "مورُ–مَ" معنيٰ تہ مون هن کي ماريو. لَهندا ۽ سنڌيءَ ۾ بلڪل ايئن ئي ٿئي ٿو. لَهندا ۾ آهي "ماريـ– ئُم" ۽ سنڌي ۾ "ماريُـ– مِ". ان کان وڌيڪ مثال ڏيڻ غير ضروري آهي.

فعل جي زمان ۾ گردان کي بہ ڌيان ۾ رکڻ گھرجي: هندستانيءَ ۾ اهو آهي "ٿا" پر پنجابيءَ ۾ آهي "سا"، ۽ لَهندا ۾ "آها"، "آهہ" ۽ "آسا" يا "سا". جيڪي علائقي وار ڇيا ويندا آهن. جيڪڏهن اسين اهو خيال رکون تہ انهن لهجن ۾"س" اڪثر ڪري "هہ" ۾ بدلبي آهي تہ پوءِ يڪدم داردي صورتن سان هڪجهڙائي سمجھہ ۾ اچيو وڃي.

بشگالي ڪافرِ ۾	آزي
ويرون ڪافر ۾	اِسو/سو
ڪلاش ڪافر ۾	آيِس
کووار ۾	اُشوءِ
شينا ۾	آسوَ
ڪشميريءَ ۾	آوسُ (آسُ لاءِ)
گارويءَ ۾	آشُ
مئيان ۾	آنس

فعلن جا متصل ڦيرا ڪا خاص توجهہ لائق ڳالهہ نٿا رکن، تنهن هوندي بہ اهو چٽي سگھجي ٿو تہ اتر-الهندي واري لهندا ۾ اسم حاليہ "نا" تي ختم ٿئي ٿو جيئن "مارنا". اهڙيءَ ريت ڪشميريءَ ۾ "ماران" آهي، بشگالي ڪافرِ ۾" وِنــئڻ" (مارڻ) آهي.

مطلب تہ ڪيتريون ئي ڌيان جوڳيون ڳالهيون لفظن جي ذخيري ۾ موجود آهن. فعل "وڃڻ" لاءِ جيڪي صورتون آهن اهي مثال لاءِ ڪافي ٿينديون. پنجابيءَ ۽ باقي هندستان ۾ اهو آهي "جانا" يا ان سان ملندڙ لفظ صورت. ڪشميري ۾ اهو آهي "گتش-اُڻ" ۽ اترئين لهندا ۾ آهي "گچ-ڻا". اهي ٻوليون هڪ ٻئي سان ايتريون تہ ملن ٿيون جو ڪشميريءَ جا ڏکيا لفظ لهندا جي متبادل لفظن سان سمجهائي سگھجن ٿا. اهڙي طرح ڪشمير ۾ هڪ لڪ/لنگھہ يا پاس آهي "هستي وِنج" جنهن جي لاءِ هاٿين جي وڃڻ جي هڪ ڪهاڻي پڻ آهي. ڪشميريءَ ۾ "هستي" معنيٰ "هاٿيءَ جو" پر "ونج" ڪو بہ لفظ ڪونهي، پر وري لهندا ۾ "وڃجڻا" يا "وڃڻا" ۽ سنڌيءَ ۾ "وڃڻ". لفظ ٻڌڻ کان پوءِ اسين اهو سمجهي ٿا وڃون تہ ان نالي جي معنيٰ آهي 'هاٿيءَ جو لڪ يا پاس'. هاٿين جي اتان گذرڻ ۽ ان کان پوءِ ٿيل تباهيءَ واري روايت تہ ڪشمير ۾ محفوظ آهي پر ان نالي جي معنيٰ جي يادگيري ڪا نہ رهي آهي.

مٿيون غور طلب ڳالهيون اسان کي هندستان جي اتر- اولهہ جي لسانياتي تاريخ جي لاءِ اهميت وارا نتيجا ڪڍڻ تي اڀارين ٿيون.

اسين ڄاڻون ٿا تہ پنجابي هند-آريائي ٻولين جي مرڪزي گروهہ سان تعلق رکي ٿي. هن گروهہ جي مکيہ رکن مغربي هندي آهي. هن جائزي جي ان حصي ۾ جيڪو راجستاني ([1]) جي باري ۾ آهي، اهو ٻڌايو ويو آهي تہ راجپوتانا ۽ گجرات ۾ اصلوڪن ڳالهائجڻ واريون آريائي ٻوليون (لهندا جيان) هند-آريائي ٻولين جي ٻاهرئين گهيري/دائري سان تعلق رکن ٿيون. مرڪزي گروهہ جي ٻولي جيڪا هاڻي پنهنجي اصليت جي "مغربي هندي" ۾ نمائندگي ڪري ٿي، انهن

[1] جلد نائون ڀاڱو ٻيو ص 2 ff

مٿان پکڙجي وئي، جنهن سان انهن جو زور گهٽجي ويو ۽ اهي اڃا بہ پنهنجي بنياد واري جڳهہ تان هٽي ويون. موجوده وقت ۾ گنگا دوآبي ۽ گجرات جي سامونڊي ساحل جي وچ وارو سمورو ملڪ ٻاهران آيل آريہ قبيلن جي قبضي ۾ آهي، جن پاڻ کان اڳ ۾ آيل آريہ قبيلن کي بہ اتي آباد ڏٺو هو جيڪي ٻاهرئين دائري سان واسطو رکندڙ ٻولي ڳالهائيندا هئا. جن کي پوءِ آيلن طرفان يا تہ جذب ڪيو ويو يا اڃا دوآبي کان ڏکڻ طرف ڌڪيو ويو يا اهي ٻئي عمل ڪيا ويا.

اسان کي گنگا ماٿريءَ کان راجپوتانا ڏانهن لڏپلاڻ جو تاريخي رڪارڊ ملي ٿو پر اهڙي ڪا ڳالهہ پنجاب جي معاملي ۾ ميسر ناهي، بهرحال اهو فرض ڪرڻ مناسب آهي تہ اتي بہ ائين ئي ٿيو هوندو ڇو تہ اتي بہ لسانياتي حالتون ساڳئي قسم جون آهن.اوڀر يا مشرقي پنجاب ۾ ٻولي مرڪزي گروهہ جي نج رڪن آهي ۽ جيئن جيئن اولهہ ڏانهن وڃبو تيئن تيئن لهندا جو اثر وڌيڪ مضبوط ٿيندو ويندو ايستائين جو هڪ حد تي اها جهنگ ۽ ملتان جي ضلعن ۾ پنجابيءَ کي دٻائي پاڻ کي ڄمائي ٿي. صوتياتي حالتن مان صاف ظاهر آهي تہ جديد لهندا جي مائٽ ڪا ٻولي سموري موجوده پنجاب ۾ ڳالهائي ويندي هئي پر مشرق ۾ ان جي مٿان گنگا جي دوآبي کان آيل ٻولي حاوي ٿي وئي، جيتوڻيڪ ان جي اڳوڻي موجودگيءَ جا نشان الهندي طرف ويندي مضبوط ٿيندا نظر ايندا ۽ اهي اڃا بہ موجود آهن. ان ڪري جيتوڻيڪ پنجابي مرڪزي گروهہ سان تعلق رکي ٿي، اها ڪنهن حد تائين گاڏڙ ٻولي آهي. لهندا مان آيل صورتن جا مثال ٻڌائي آيا آهيون ۽ هاڻ هڪ ٻيو عام پهلو بہ ذڪر جوڳو آهي.

سيني هند-آريائي ٻولين جي تاريخ ۾ عام ڳالهہ اها هوندي آهي تہ انهن مختلف پراڪرتن ۾ جن مان اهي ڦٽي نڪتل هونديون آهن، ڪيترائي ٻٽا حرف علت هوندا آهن. مثال لاءِ اسين سنسڪرت جو لفظ "پڪتهہ" (رڌل ڇانور يا پت) کڻي ڏسون تہ اهو اپڀرمشا پراڪرت ۾ ٻٽي ت سان "پتٽ" بنجي وڃي ٿو. موجوده هند آريائي ديسي ٻولي (خاص طور مغربي هندي ۽ گجراتي) ۾ ٻٽا آواز سادن ڪرڻ لاءِ انهن مان هڪ آواز ڪيرايو ويندو آهي، ۽ پهريون حرف علت ڊگهو ڪيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح هر هنڌ "پتٽ" جديد ٻولين ۾ "پات" بنجي ويو آهي، پر لهندا ۽ پنجابيءَ ۾ ائين ڪونهي، اتي ٻنو آواز قائم رهي ٿو ۽ ان ۾ پهريون حرف علت بہ ننڍو ئي رهي ٿو. سنڌي ۽ داردي ٻولين ۾ ۽ ڪڏهن ڪڏهن لهندا ۾ حقيقت ۾ مرڪب کي سادو بڻايو ويندو آهي پر ان ۾ پهريون حرف علت هميشہ ننڍو ئي رهندو آهي، ان کي بدلي ۾ ڊگهو ڪو نہ ڪيو ويندو آهي. ائين سنڌي ۾ "ياٽ" نہ "پتٽ" آهي، ۽ داردي ڪشميريءَ ۾ "بات" بدران "بتٌ" آهي. اهو بدلي ۾ حرف علت جو ڊگهو ڪرڻ بہ هڪ اهم فرق آهي، جيڪو اتر الهندي گروهہ جي آريائي ٻولين ۽ باقي هندستان جي ٻولين ۾ آهي. اهو ڪين ٻن ٻنهہ مختلف گروهن ۾ يڪدم ورهائي ٿو. اتر-اولهہ ۾ ٻٽو آواز يا تہ قائم رهندو آهي يا سادو بنجي ويندو آهي، پر ان کان پهرئين حرف علت تي ڪو بہ اثر ڪو نہ پوندو آهي. باقي سموري هندستان ۾ اهو تقريباً هميشہ سادو ٿي ويندو آهي ۽ اُن کان پهريون حرف علت هميشہ ڊگهو ٿي ويندو آهي.

هيٺ ٻٽن اکرن جي استعمال جا ڪي ٻيا مثال ڏجن ٿا:

سنسڪرت	معنيٰ	اپڀرمشا[1] پراڪرت	پنجابي	لهندا	سنڌي	داردي (ڪشميري يا چنهن جو نالو ڏنو وڃي)	مغربي هندي
دريڀهه	(هڪ قسم جو گاهه)	ڏڀُ يا دڀُ	دڀّ	ڏرب	ڏڀُ	ڏَب	ڏاڀ
اُچڪهه	(اوچو)	اَچئُو	اُچا	اُچا	اُچو	....	اُونچا
ستيهه	(سچ)	سَچُ	سَچ	سَچا	سچُ	....	سانچ يا سچ
رِڪشهه	(رڇ)	رڇ	رُڇ	.....	رڇُ	....	ريڇ
سبدهه	(آواز)	سَدُ	سَد	سد	.... (2)	سدا	ساد
دوگڌم	(کير)	ڏڌُ	دڌُ	دڌُ	ڏُڌُ	دود	ڏُودهه
اگري	(اڳيان)	اڳهه	اڳي	اڳي	اڳي	....	آڳي
آديه	(اڄ)	اَڄُ	اَڄُ	اَڄُ	اَڄ	از	آڄ
چڪرم	(چڪر، ڦيٿو)	چَڪُ	چڪ	چڪُ	چڪُ	....	چاڪ
ترڪيت	(پڪ ڪري تو)	تڪيئي	تڪي	تڪ	تڪ	....	چاڪ
شُشڪڪهه	(سُڪل)	شُڪئو	شُڪا	......	شڪو	هوڪ	سُوڪا
ڪرم	(ڪم)	ڪمُ	ڪم	ڪم	ڪمُ	ڪوم (تمام ڊگهو سُر)	ڪام
چرم	(چم، کل)	چمَ	چَم	چم	چمُ	چم	چام
ڪرڻهه	(ڪَنُ)	ڪن	ڪن	ڪُن	ڪَنُ	ڪَن	ڪان
سرپهه	(نانگ) سپ	سپّ	سِپ	سپ	سپُ	....	سانپ
سوا شروهه	(سس)	سَسُو	سَس	عس	سَسُ	هَش	ساس
پتم	پت/ اپاريل (چانور)	پٽُّ	پٽ	......	پٽُ	پَٽ	پاٽ
رَڪتڪهه	(ڳاڙهو)	رَتُّ	رَتا	رَت (خون)	رَتو (ڳاڙهو)	رَت (خون)	راتا
ڪرتيت	(هي ڪٽي تو)	ڪٽيئ	ڪَٽ	....	ڪَٽ	ڪَٽ	ڪاٽ
هَستهه	(هٿ)	هَٿ	هَٿ	هَٿ	هَٿُ	اَٿ	هاٿ
پرشٺم	(پُٺ)	پِٺ	پِٺ	......	پُٺِ	پيٺ	پيٺ

[1] جديد سنڌي ڪتابن ۾ اپڀرنش لکيو ويو آهي.

[2] سنڌيءَ ۾ "سڏ" موجود آهي پر گريئرسن ڪونه لکيو آهي. (مترجم)

لهجا:

لهندا جا ٽي مکيہ لهجا آهن: پهريون ڏاکڻو يا معياري، ٻيو اتر-اپرندي وارو ۽ ٽيون اتر- الهندي وارو. هرهڪ جا وري پنهنجا ننڍا لهجا يا محاورا (subdialects) آهن.

معياري لهندا:

لهندا جي اها صورت جنهن کي معياري ڪري ڪنيو ويو آهي سا ضلعي شاهپور جي دو-آبي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ سر جيمس ولسن جي "گرامر ۽ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي" مان سمجهائي وئي آهي. اها ڏاکڻي لهجي جي مخصوص صورت آهي جيڪا سالٽ رينج (لوڻياڻي جابلو سلسلي) جي ڏکڻ واري سموري لهندا واري علائقي ۾ موجود آهي. ان جا ٽي محاورا يا ننڍا لهجا آهن: معياري خاص، مُولتاني ۽ ٿلي. خاص معياري شاهپور، جهنگ، لائلپور ([1]) ، منٽگمري، گجرانواله ۽ گجرات ۾ ڳالهائي ويندي آهي، ۽ ان جا ڪيترائي مڪاني يا قبائلي نالا آهن جن ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٿورو فرق بہ هوندو آهي. شاهپور ۾ اها جهلم چناب جي وچ ۾ جيچ (Jech) دوآبي ۾ ڳالهائبي آهي.

جهنگ ۽ لائلپور ۾ وري ان جا مختلف نالا آهن جيڪي انهن ماڻهن پنيان آهن جيڪي اها ڳالهائين ٿا. وڏيڪ عام نالو"جٽڪي" اٿس جنهن جي معنيٰ ٿي جٽن (Jatts) جي ٻولي. لائلپور جي ڪئنال ڪالونيءَ ۾ آباد ٿيل پنجابي بگڙيل يا ٽٽل لهندا ڳالهائيندا آهن. ۽ هن ضلعي ۾ آباد خانہ بدوش قبيلن جي ٻولي "جانگلي" سڏبي آهي. چناب جي ڪنارن تي ڳالهائجڻ واري "جٽڪي" جهنگ ۾ وري "چنا واري" سڏبي آهي ۽ انهن ضلعي جي اتر ۾ نِسوانا قبيلي جي ٻولي"نسواڻي" سڏبي آهي. جهنگ ضلعي جي ڪچي جي علائقي "ڪاڇي" ۾ جهلم جي سڄي ڪپ تي وري اسان کي "ڪاڇڙي" ملي ٿي، جيڪا اصل ۾ معياري لهجي ۽ اڃا اولهہ ۾ موجود ٿليءَ جي "ٿلوچڙي" لهجي ۾ ضم ٿيڻ سان ٺهي آهي. ٿلوچڙي کان سواءِ باقي ٻيا سڀ لهجا شاهپور دوآبي واري معياري لهجي جا ٿورا مختلف روپ آهن.

منٽگمري ۾ (جيئن اڳ ۾ چيوسين) تہ اڌ و اڌ اوڀر طرف پنجابي ۽ اولهہ طرف لهندا ڳالهايون وڃن ٿيون. ان مان پوئين معياري آهي ۽ لائلپور ۾ ڳالهائي ويندي آهي، ۽ رفتہ رفتہ پنجابيءَ ۾ ضم ٿيندي ويندي آهي. گجرانواله ۾ ساڳي صورتحال آهي. لائلپور واري لهندا جهڙي ساڳي ان ضلعي جي الهندي طرف واري ٽئين حصي ۾ ڳالهائجڻ ۾ اچي ٿي،باقي اپرندي واري بہ ٻاڳي ٽئين حصي ۾ پنجابي ڳالهائجي ٿي. گجرانواله جي لهندا کي مڪاني طرح "باردي ٻولي" يا "بار" (غير آباد مٿانهون پٽ) جي ٻولي چوندا آهن.

گجرات ۾ بہ لهندا ۽ پنجابيءَ جي ساڳي ورهاست ٿيل آهي. هن ضلعي جي لهندا جا علائقن جي مناسبت سان مختلف نالا آهن. پبي جابلو سلسلي جي اولهہ ۾، جتي اهي جبل ورهائيندڙ ليڪي جيان آهن،"پوٺواري" ڳالهائيندا آهن. جيڪو لهندا جو اتر- اپرندي وارو لهجو آهي ۽ اسان جو ان سان ڪو واسطو ڪونهي.

وڌيڪ ڏکڻ طرف ان کي "جٽاتردي ٻولي" يا "باردي ٻولي" بہ چوندا آهن. جنهن جي شاهپور دوآبي جي لهجي سان هڪجهڙائي آهي. لهندا جي معياري صورت جي ڳالهائيندڙن جو حساب موجب اندازهن ريت آهي.

شاهپور.....................447,000

جهنگ ۽ لائلپور.........433,832

منٽگمري.................204,995

[1] لائلپور کي هاڻي فيصل آباد چوندا آهن. (مترجم)

گجرانواله..................275,000
گجرات......................147,000

ڪل تعداد ..1,507,827

مُولتاني:([1])

اسين هاڻي لهندا جي ڏاکڻي لهجي جي ننڍي لهجي يا محاوري "مُولتاني" تي اچون ٿا. اهو ملتان، مظفرگڙهه، بهاولپور رياست جي اتر طرف ديره غازي خان جي ضلعن ۾ ۽ سنڌ ۾ آباد ٿيل گهڻن ئي ماڻهن طرفان ڳالهايو ويندو آهي. "مُولتاني" جاتل سجاتل آهي ڇو ته ان جي باري ۾ مسٽر اوبرين جي لفظن جي شرح (glossary) ۾ ذڪر ڪيل آهي. ملتان ۾ اها سموري ضلعي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، سواءِ ڪن علائقن جي، جن ۾ سڌمائي واهه وارو علائقو اچي ٿو جنهن ۾ پنجاب مان آيل ماڻهو اچي آباد ٿيا آهن. اتر بهاولپور جو لهجو ساڳيو ملتان وارو آهي ۽ مڪاني طرح "بهاولپوري" سڏبو آهي. مظفر ڳڙهه ۾ "مولتانيءَ" کي مڪاني طرح "هندي" يا "هندڪي" يا "جٽڪي" به سڏيندا آهن. اها ملتان واري لهجي سان گهڻي مشابهت رکي ٿي، سواءِ اتر اوير ۾ چناب جي ڪپ تي جهنگ ضلع جي پرسان واري علائقي جي، جتي اها جهنگ جي "چناوڙي" سان هڪجهڙائي رکي ٿي ۽ "چنهاواڙي" سڏجي ٿي.

مظفرڳڙهه کان سنڌوءَ جي هن پار غازي خان ضلعو آهي جتي جون مکيه ٻوليون به آهن. بلوچ، "بلوچي" ۽ ڳالهائين ۽ ٻي ٻولي آهي لهندا، جنهن کي مڪاني طرح "هندي" "هندڪي" "جٽڪي" يا "ديري والي" چوندا آهن. بلوچ ان کي "جگهدالي" چوندا آهن. اها مولتانيءَ سان مشابهت رکي ٿي پر ذڪرڻ پاسي جي پاڙيسري سنڌيءَ کان گهڻي متاثر ٿيل آهي.

سرائڪي:

مٿينءَ سنڌ (upper sindh) کي مڪاني طرح 'سرو' چوندا آهن ۽ اتان جي مڪاني ٻولي، سنڌيءَ جي هڪ اهڙي صورت آهي جنهن کي 'سرائڪي' ([2]) چوندا آهن، معنيٰ "مٿينءَ سنڌ جي سنڌي". سموري سري واري علائقي ۾ ۽ ذڪرڻ طرف ڪجهه ڇڊي نموني ۾ باقي سنڌ ۾ ڪيترائي اهڙا ٻاهران اچي آباد ٿيل ماڻهو آهن، جن جي پنهنجي ٻولي لهندا آهي. لهندا جي جيڪا صورت اهي ڳالهائين ٿا، اها مظفرڳڙهه جي هندڪيءَ سان ملي ٿي ۽ ان کي "سرائڪي" پڻ چوندا آهن، معنيٰ مٿين علائقي جي ٻولي. ان کي سنڌيءَ جي سرائڪي صورت کان جدا حيثيت ڏيڻ لاءِ اڳيان ايندڙ صفحن ۾ ان کي "سرائڪي هندڪي" لکنداسين.

ڪيتراني ۽ جافري:

هن سلسلي جي آخر ۾ اسين "ڪيتراني" ۽ "جافري" جو ذڪر ڪنداسين. جيڪي اهي به معلوم لهجا آهن، جي کي اسان جي سرحد کان ٻاهر "سليمان" جبلن جي سلسلي وٽ رهندڙ ڪي آزاد قبيلا ڳالهائيندا آهن. هنن جي ٻولي ڳاڏڙ آهي. ان جي بنياد ۾ ديره غازي خان جي هندڪيءَ سان هڪجهڙائي آهي، پر اها بي شڪ ڪن نڪتن ۾ بلوچيءَ سان به تعلق ڏيکاري ٿي. ته هُندو ڪش کان هيٺ اتر ۾ ڳالهائجڻ وارين دارد ٻولين سان به تعلق اٿس. مولتاني ۽ ان جا معلوم ننڍا لهجا يا محاورا شاهپور دوآبي جي معياري لهجي کان صرف اچارڻ ۾ مختلف آهن. اُها اڪثر سنڌيءَ جا مخصوص

---

[1] 'مولتاني' هاڻي 'ملتاني' لکجي ٿي. (مترجم)

[2] دراصل اها 'سريلي' يا 'اترادي' آهي. (مترجم)

چوسڪاري وارا آواز استعمال ڪري ٿي ۽ ڏندن واري "د" کي مورڌني بنائي ٿي، جيئن ٿلي لهجي ۾ ٿيندو آهي، جنهن جو ذڪر اڳيان آهي. حرف علتن مان "اي" ۽ "آي" جيڪي دو آبي ۾ اچاريا آهن، هتان گم ٿي ويا آهن، ۽ اهي "آ" ۽ "اي" بنجي ويا آهن. لفظن جي ذخيري ۾ بہ فرق آهي.

مولتانيءَ جا مختلف لهجا ڳالهائيندڙ ماڻهن جو تعداد هن ريت ڪٿيو ويو آهي.

ملتان	531,838
بهاولپور	458,000
مظفرڳڙهہ	720,000
ديرا غازي خان	362,270
سنڌ جي سرائڪي هندڪي	102,875
ڪل تعداد	2,176,983

ڪيتراني ۽ جافري ڳالهائيندڙن جو تعداد 14581 ڪٿيو ويو آهي.

ٿلي:

جهلم نديءَ جي الهندي طرف واري وارياسي ريگستان کي "ٿل" چوندا آهن. ان جي اولهہ طرف سنڌوندي آهي، ۽ اهو اتر کان لوڻياڻي يا سالٽ جابلو سلسلي کان ڏکڻ جي مظفرڳڙهہ ضلعي تائين ڦهليل آهي. ان ۾ ميانوالي ضلعي جا ڪي حصا، جهلم، شاهپور، جهنگ ۽ مظفر ڳڙهہ جو اترين حصو اچن وڃن ٿا. مظفر ڳڙهہ جي ٻولي، لهندا جي مولتاني صورت آهي، باقي ٿل ۾ ان کي "ٿلي" چوندا آهن، ۽ ٿوري ٿوري جاءِ تي ان ۾ فرق ڏسڻ ۾ ايندو. ٿلي، سنڌو درياهہ بہ پار ڪري ٿي، ۽ ديره اسماعيل خان ۽ بنون ضلعن ۾ بہ ڳالهائي وڃي ٿي. ٻوئين ضلعي جي مکيہ ٻولي پشتو آهي، باقي ٿلي گهٽو ڪري 33000 هندو ڳالهائين ٿا. جيڪي سموري ملڪ ۾ پکڙيل آهن. شاهپور دوآبي واري ڏاکڻي لهندا ۽ ٿليءَ ۾ مکيہ فرق اهو آهي تہ ان ۾ ڏندن واري "د" بدران، مورڌني آواز وڌو ويندو آهي. ان کان سواءِ گرامر ۽ لفظن ۾ بہ فرق آهي. ٿليءَ جا علائقي وار ڪي ٻيا بہ نالا آهن. مجموعي طور ان سموري علائقي ۾ ان کي "جٽڪي" چوندا آهن. ديره اسماعيل خان ۾ ان کي ڪڏهن ڪڏهن هندڪي ۽ ڪڏهن "ديراوال" بہ چوندا آهن. اهو ٻيون نالو ڪجهہ مڙئي وڌيڪ سڌريل ٻوليءَ ڏانهن اشارو ڪري ٿو. ميانوالي ۽ بنوءَ ۾ ان کي " هندڪو" ۽ ملڪي" بہ چوندا آهن ۽ جهنگ ۾ وري "ٿلوچڙي" چونس.

هيٺ ان جي ڳالهائيندڙن جو تعداد ڏجي ٿو:

ميانوالي	0000,40
جهلم	131562
شاهپور	21000
جهنگ	2948
ديره اسماعيل خان	170,000
بنون	33,000
ڪل تعداد	759,210

اتر_الهندي وارو لهجو:

جيئوٽيڪ هن جلد جي پوين صفحن ۾ عملي سبب جي ڪري اتر_ ايرندي وارو لهجو اتر_ الهندي واري لهجي کان اڳ بحث هيٺ آيو آهي، پر هتي اهو وڌيڪ مناسب ٿيندو جي پهرين اتر_ الهندي واري لهجي تي بحث ڪريون. اتر_ الهندي واري لهندا سالٽ رينج جي وچ کان شروع ٿئي ٿي جنهن ۾ جهلم واري ٿلي (ڏاکڻي لهندا). ان جي ذڪر ۾فوراً شروع ٿي وڃي ٿي. سالٽ رينج ۾ان جي يڪدم اوبر ۽ اولهه ۾ ان جا اتر_ايرندي واري گروهه جا لهجا آهن،جيڪي ورهايل آهن. اها اتر طرف مغربي جهلم منجهان لنگهي ٿي جتي ان کي "ڌني" ٿا سڏين. جتان هزاره ضلعي ڏانهن هلي وڃي ٿي. جتان جي اها مکيه ٻولي آهي. ۽ ان کان سواءِ پشاور ۾ ب موجود آهي جتي جي مکيه ٻولي پشتو آهي. اتي اها ٽڙيل پکڙيل هند ڳالهائيندا آهن.

مشرقي اٽڪ ۾ ان کي "سوين" چوندا آهن. باقي ٻين هنڌ ان کي عام طرح "هندڪو" يا "هندڪي" چوندا آهن. پر پشاور شهر واري لهجي کي "پشاوري" سڏبو آهي. جڏهن ته هزاره جي "تيناوال" قبيلي وٽ پنهنجو هڪ نمونو آهي جنهن کي "تناٺلي" چوندا آهن.

اتر_الهندي واري لهجي ۾ ڳاڙڙ ٻوليءَ وارو نمونو ظاهر آهي. جيڪو ڪجهه ڏاکڻي لهندا سان ته ڪجهه وري اتر_ ايرندي واري لهندا سان ٺهڪي اچي ٿو. اهڙيءَ طرح اها پنهنجي اضافي صورت ٺاهڻ لاءِ ذڪر وانگر "دا" ملائيندي آهي. پر مذڪر واحد اسمن جي مفعولي صورت ۾ جيڪڏهن پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح هجي ته ان ۾ "اي" ملائڻ جو ڍنگ بلڪل اتر_ ايرندي جي لهجي وارو اٿس. لفظن جي ذخيري ۾ پڻ اها اتر_ايرندي واري لهجي سان ٺهڪي اچي ٿي. جيڪو ڏاکڻي لهجي کان مختلف آهي. هڪ لحاظ کان ان جا لفظ ٻنهي کان آزاد آهن. اهڙي طرح فعل "وڃڻ" لاءِ ذڪر ۾ "وڃڻ" آهي ته اتر_اوبر ۾ "گڇڻا" آهي پر اتر_ اولهه ۾ وري "جاڻا" آهن.

هيٺ اتر_ الهندي واري لهندا جي ڳالهائيندڙن جو تعداد ڏجي ٿو.

جهلم 201082

اٽڪ

"سوين" 106010

هندڪو 82,014

.... 188,051

كل تعداد .. 389,133

پشاور 389,133

(هندڪو ۽ پشاوري) 129,000

هندڪو 308867

تِناٺلي 54425

.... 363292

كل تعداد... 881,425

اتر_ايرندي وارو لهجو:

لهندا جي اتر- ايرندي واري لهجي جو اصل ماڳ مڪان سالٽ رينج (لوڻياڻي جابلو سلسلي) جو ايرندي پاسي وارو ٽيون حصو آهي ۽ پوٺوار جو ميدان آهي. پوٺوار ۾ جهلم ضلعي جو ايرندو پاڱو ۽ راولپنڊي ضلعي جو ڪجهه ميداني حصو اچي وڃن ٿا. اتان وري اهو اتر طرف انهيءَ پوئين ضلعي جي مري جبلن ۾ هليو وڃي ٿو. گڏوگڏ پاڙيسري هزاره ضلعي جي اوپر جي هڪ ننڍي پٽي ۾، جنهن ۾ "ڍنڊ" ۽ "ڪئڙال" رهن ٿا. پڻ اهو لهجو هليو وڃي ٿو. پوءِ وري اهو "چڀال" علائقي ۾ يا چناب ۽ جهلم ندين جي وچ ۾ ڪشمير جي ٽاڪرو علائقي ۾ اچي ٿو ان سان "ٻنڇ" جي جاگير به شامل آهن. ڪشمير ۾ جهلم جي ماٿريءَ وارو علائقو جيڪو مظفر آباد ۽ اُريءَ جي وچ ۾ آهي . ان ۾ به اهو ئي لهجو ملي ٿو ۽ بقول ڊرُو (Drew) جي، اهو علائقو ڪشن گنگا جي ماٿريءَ جو ڇڳو وڏو حصو آهي جنهن ۾مٽان ڪان هلي، اهو مظفر آباد وٽ جهلم سان اچي لڳي ٿو. ڪشن گنگا ماٿريءَ مان ڪو نمونو ملي نه سگهيو آهي، ان ڪري اسان ڪي ڊريوءَ جي ڏنل معلومات تي ڀروسو ڪرڻو پوندو. باقي مٿي ذڪر ڪيل سموري علائقي جي لاءِ تمام گهڻو مواد مليو آهي ۽ ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اهي سڀ مڪاني اتر_ايرندي واري لهندا جون مختلف صورتون آهن.

اتر- ايرندي واري لهندا جا گهڻائي نالا آهن، جن مان اڪثر انهن قبيلن جي نالن تي آهن. جيڪي اهو مخصوص لهجو ڳالهائيندا آهن، ۽ ان جو هرورپرو لهجي جي تفاوت سان ڪو واسطو ڪونهي. پوٺوار خطي ۾ ڳالهائجڻ واري صورت کي "پوٺواري" چوندا آهن. مري پهاڙين ۾ اهو عام نالي "پهاڙي" سان سڏبو آهي جنهن جي معنيٰ آهي پهاڙي يا جابلو ٻولي- ڍنڊن ۽ ڪيڙالن جون ٻوليون "ڍنڊي" ۽ "ڪيڙالي" سڏبيون آهن. جيڪي نالا قبيلن پنيان ڏنل آهن نه ته هونءَ اهي صورتون، ساڳيون "پهاڙي" ٻوليءَ جهڙيون آهن. "چڀال" جو خطو "چڀ" قبيلي جي ڪري ايئن سڏجي ٿو جيڪو اتان جو هڪ اهم قبيلو آهي، ان جي مڪاني لهجي کي "چڀالي" چوندا آهن. پنچ (Punch) ۾ جتي جي ٻوليءَ تي پاڙيسري ٻوليءَ ڪشميري جو گهڻو اثر آهي، لهجي کي "پُنڇي" چوندا آهن.

هيستائين اسان اتر- ايرندي وارا لهندا کي صحيح رخ ۾ اتر- اوپر طرف ڳوليو آهي. ان جي اولهه ۾ هڪ قسم جي اتر- الهندي واري لهندا ملي ٿي، جيئن نقشي ۾ پڻ ڏسي سگهجي ٿو. سالٽ رينج (جابلو سلسلي) ۾ جتي ان جي اولهه طرف اتر- الهندي جو "ڌني" لهجو آهي، اتي وري جهلم جي پنڊ دادن خان تحصيل جي اولهه ۾ اها (لهندا) وري هڪ دفعو سلسلي جي اولاهين طرف جي ٽئين حصي ۾ شاهپور ضلعي جي اتر ۾ ظاهر ٿئي ٿي، ان ڪري سالٽ رينج جي ٻنهي ڇيڙن تي لهندا جو اتر- ايرندي وارو لهجو ملي ٿو جڏهن ته اتر - الهندي وارو لهجو ان جي مرڪز ۾ موجود آهي.

شاهپور وٽ يا سالٽ رينج جي اولهه ۾ اتر_ايرندي واري لهندا جي موجودگيءَ جو سبب اتي اعوانن جي ڪري آهي، سر جيمس ولسن جي دعوي آهي ته سالٽ رينج ۾ ڳالهائجڻ واري صورت اعليٰ قسم جي آهي. اعوان اٽڪ ضلعي جي ڏکڻ ۾ پکڙيل آهن جتي سندن لهجو "اواڻڪي" سڏبو آهي. ۽ سنڌوءَ جي هُن پار ڪوهاٽ ۾ اهو هندو ۽ اعوان ڳالهائيندا آهن. جيڪي پشتو ڳالهائيندڙ پناڻ آباديءَ جي وچ ۾ پکڙيل آهن. هتي لهندا کي مختلف نالن سان سڏيندا آهن جيئن "اواڻڪي"، "اواڻڪاري" "هندڪي" ، "هندڪو" ۽ "ڪوهاٽي" وغيره. انهن مان ڀهريان به نالا ته لهجن جا آهن جيڪي اعوان ڳالهائيندا آهن. باقي ٽيون ۽ چوٿون ساڳيو هندن وارو لهجو آهي جڏهن ته "ڪوهاٽي" وري سموري ضلعي ۾ لهندا جو عام نالو آهي.

آخرڪار اتر- ايرندي واري لهندا اچا به اتر ۾ اٽڪ تائين ضلعي جي مرڪز ۾ "پنڊي گهيب" (Pindi gheb) تحصيل تائين پکڙيل ملي ٿي.

اهڙيءَ ريت اسين ڏسون ٿا تہ اتر-ايرندي واري لهندا ٻن نمايان خطن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. جيڪي ٻئي هڪ ٻئي کان ڌار وري اتر- الهندي وارو لهجو ڪري ٿو. پهرين تہ اصلوڪو اتر- الهندي وارو لهجو اتر- اولهہ ۾ ملي ٿو ۽ ٻئي طرف وري اولهہ طرف ان جي اٽل شاهپور ضلعي جي اتر تائين ۽ اٽڪ جي ڏکڻ ۽ وچ ۾ چانئيل آهي. پوءِ سنڌوندي پار ڪري ڪوهاٽ ڏانهن هليو وڃي ٿو. ٻنهي خطن جا لهجا ٻنهہ هڪجهڙا آهن. انهن ۾ فرق صرف لفظن جو آهي. الهندي وارا لهجا پنهنجي پاڙيسري ڏاکڻي لهجي سان ٺهڪن ٿا. مثال طور اهي ڏاکڻي حصي وارو لفظ "وڃُڻ" استعمال ڪن ٿا جڏهن تہ اتر- ايرندي وارا لهجا سيئي "گڇڻا" چوندا آهن.

لهندا جو اتر- ايرندي ([1]) وارو لهجو ڏاکڻي لهجي کان ڪيترين اهم خصوصيتن ۾ مختلف آهي. لفظن جي ذخيري ۾ بہ تمام وڏو فرق آهي. اتر- اوڀر جي مخصوص ڪيترن لفظن جي فهرست لهجي واري حصي ۾ ڏني وئي آهي.

انهن مان ڪي تہ اصل انهن جا مخصوص (Shiboleths) لفظ آهن. اهڙا لفظ آهن "گڇڻا" (وڃڻ)، "اچڻا" (اچڻ). اهي خاص اتر-ايرندي جا لفظ آهن جڏهن تہ ڏکڻ ۾ "وڃُڻ" ۽ "آوڻ" مروج آهن ۽ اتر- اولهہ ۾ "جاڻا" ۽ "آڻا" ڪم ايندا آهن. هڪ ٻيو بہ مخصوص پهلو آهي. اهو تہ ڏکڻ جي لهجن سان وڌيڪ هڪ جهڙائي رکن ٿا.

اتر-اوڀر ۾ چون "منيڏا" (منهنجو) ۽ "تيڏا" (تنهنجو). جڏهن تہ ڏکڻ طرف "ميرا" ۽ " تيرا" مستعمل آهن.

گرامر ۾ وري ڌيان جوڳي ڳالهہ آهي "س" جو گهٽو ڪر "هہ" ۾ بدلجڻ. جيئن ڌاتو "هگ" آهي جيڪو "سڪ" جي بدارن ڪم اچي ٿو جنهن جي معنيٰ سگهہ (ڪري سگهڻ to be able) آهي. وري ڏکڻ ۽ اتر- اولهہ ۾ اضافت وارو حرف جر "دا" جو آهي پر اتر- اوڀر ۾ اهو "نا" آهي. ساڳيءَ طرح اسم حاليہ جون پڇاڙيون بہ ترتيبوار "دا" ۽ "نا" ٿين ٿيون. اسم جي گردانن ۾ ڏاکڻي لهجي وارا حرف صحيح تي ختم ٿيندڙ مذڪر اسم حالت مفعوليءَ واحد ۾ تبديل نٿا ٿين.اهڙيءَ طرح "گهر- دا" (گهر جو) لهي ٿو پر اتر- ايرندي لهجي ۾ "اتر- الهندي لهجي سان هن نڪتي تي هڪجهڙائي رکنديہ حالت مفعولي واحد ۾ "اي" ڳنڍيو ويندو آهي. جيئن "گهري- نا" (اتر- الهندي ۾ "گهري- دا") معنيٰ "گهر- جو". حرف صحيح تي ختم ٿيندڙ مونث اسم اتر پاسي "اي" ڳنڍيندا آهن. پر ڏکڻ ۾ ايئن ڪو نہ ڪندا آهن. اهي وڌيڪ چرڪائيندڙ تفاوت آهن جيڪي اتر- ايرندي وارن ۽ ڏاکڻي لهجي ۾ نظر اچن ٿا. ٻيا فرق وري انهن لهجن سان واسطو رکندڙ حصن ۾ بيان ڪيا ويندا.

اتر- ايرندي واري لهندا ڳالهائيندڙن جو تعداد

اصلوڪا اتر- ايرندي وارا لهجا:

پوٺواري..........................684362

پهاڙي (ڍونڍيءَ سوڌو)........87777

ڪشميري لهجا............741407

ڪل تعداد...1.513.546

---

[1] اهي ڳالهيون گهٽو ڪري اصلوڪن اتر- الهندي وارن لهجن سان لاڳو آهن. اولهہ واري خطي ۾ موجود اتر- ايرندي وارا لهجا ڏکڻ جي لهجن سان وڌيڪ هڪجهڙائي رکن ٿا.

اولاهين خطي جا اتر- ايرندي وارا لهجا

الهندو سالٽ رينج، شاهپور.........25,000

اواڻڪاري (اٽڪ ۽ ڪوهاٽ)..... 123901

گهيبي (اٽڪ)......................239,209

ڪل تعداد... 1752,755

ڳالهائيندڙن جو تعداد:

اسين ان پوزيشن ۾ ڪو نہ آهيون جو لهندا جي پنهنجي ماڳ کان ٻاهر ان جي ڳالهائڻ وارن جو تعداد ڏئي سگهون. پنجاب کان ٻاهر انهن کي ماڻهو پنجابي ڳالهائيندڙن سان منجهائي ڇڏيندا آهن. مٿي ڏنل انگن اکرن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ لهندا جي پنهنجي علائقي ۾ ڳالهائڻ وارن جو تعداد هن جائزي لاءِ 1891ع واري آدم شماري موجب ڪٿيو ويو آهي، جيڪو هن ريت آهي:

ڏاڪڻو لهجو:

معياري..............................1,507,827

مولتاني.............................176,983,2

ڪيتراني ۽ جافري.....................14581

ٿلي....................................759210

ڪل تعداد.. 4,458601

اتر-الهندي وارو لهجو.............881425

اتر-ايرندي وارو لهجو...........1,513,546

....239,209

....1752755

ڪل تعداد.. 7,092,781

1911ع واري آدم شماري ۾ لهندا جا ڪل انگ اکر 4,779,138 هئا. پر انهن کي مٿين سان ڀيٽي نٿو سگهجي ڇو تہ آدمشماريءَ جي مقصد لاءِ ڪيل ڳٽپ ۾ پنجابي ۽ لهندا جو فرق معلوم ڪرڻ ناممڪن آهن. جيئن اڳ ۾ چيوسين تہ هڪڙو وڏو علائقو اهڙو آهي جنهن لاءِ اهو سوال ڪري سگهجي ٿو تہ اتي پنهي مان ڪهڙي ٻولي ڳالهائي ٿي وڃي؟

هيٺ ڏنل وچور ڏيکاري ٿو تہ لهندا جو منهنجي طرفان گڏ ڪيل مواد ڪيترو آهي:

بيٽر ٿيئو فلس سيگفيلڊ: "هسٽوريا ريگني بڪٽرياني"، پيٽرو پولي،1738ع،ص 113ff تي ڪان ڏهہ انگ ڏنل آهن.

مثال:

1- Hekec 2- ddhu 3- tray 4- tgjar 5- pangj 6- tsch 7- tzatte 8- aadgj 9- nao 10- ndga

سندون

بيئر جو چوڻ آهي تہ هُن اهي لفظ هڪ ملتانيءَ کان حاصل ڪيا. هيستائين منهنجي معلومات موجب يورپ ۾ لهندا جا اکر محفوظ ڪرڻ جي اها پهرين ڪوشش هئي، باقي اڳيان ڏسو.

وهلوس، ائو لوڊو وڪرس:

"ٿيساري ايپسٽوپسي، ايڪس ببليو ٿڪيا آيور ڏنيانا" ايڊيڊٽ ائو لوڊو وڪس وهلوس ليپرگ 1742ع.

اهو هڪڙو خطن جو مجموعو آهي جيڪو برلن جي هڪ مشهور لائبريرين طرفان سندس ئي نالي لکيل آهي. جلد-1 جي ص 58 تي ٿيوفلس سيگفرائيڊ بائر طرفان لاڪروز ڏانهن پهرين چٺن انگن جا مختلف ٻولين ۾ مجموعا موڪليا ويا هئا. جن مان هڪ جو نالو "موگيوليوسز انڊي" (Moguleuses Indi) جا هن ريت هئا. آ-هڪ، 2-ٻُڏ 3-ٽري4-زاهر. پر اهي پهرين ڏنل انگن جهڙا درست ڪو نہ ٿا لڳن.

ايڊيلنگ جي سي: "مٿريڊيڊيٽس اوڊر ايلجيمين اسپريچنڪنڊي مٽ ڊيم ويٽر انسر ان بي ناهي فونفهبرٽ اسپر يچن اينڊ مٽنڊرٽن" — برلن 1817-1806ع ملتانيءَ جو احوال جلد پهرئين جي صفحہ196 ۽ 244 تي ملي ٿو.

دي هولي بائبل..... "ٽرانسليٽيڊ فرام دي اوريجنل انٽوري ملتان لئنگئيج باءِ سيرامپور مشنريز" جلد (ii). ان ۾ : نئون عهد نامو آهي سيرامپور 1819ع.

پي (رنسپ) جي: "نوٽ آن اي گرامر آف دي سنڌي لئنگئيج. ڊيڊيڪيٽيڊ ٽو دي رائيٽ آنريبل سر رابرٽ گرانٽ. گورنر آف بامبي". ليڪڪ ڊبليو ايچ واٿن صاحب جنهن ۾ اها تختي بہ آهي جيڪا مارواڙي، ملتاني، يا سرائي ۽ سنڌي يا خدا وادي جي الف ب آهي. ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال جو جرنل جلد ڇهون (1837) ص 237.

برٽن ليفٽينينٽ (سر آر-ايف): "دي گرامر آف جتڪي آر بلوچي ڊائليڪٽ". رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي بمبي برانچ جو جرنل جلد ٽيون (1849,50,51)ص ff84. اهو هڪ مڪمل گرامر آهي. برٽن جتڪيءَ کي سرائڪي سنڌي سمجهي ٿو.

ڪئمپبيل، سر-جي-ڪي ايس آءِ:

اسپيسيمنس آف دي لئنگوئجز آف انڊيا، انڪلوڊنگ دوز آف دي ائب اوريجنل ٽرائيبس آف بينگال، دي سينٽرل پراونسز اينڊ ايسٽرن فرنٽيئز" ڪلڪتہ 1874ع. ان ۾ " ملتان جي پنجابي جا نمونا صff24 تي ڏنل آهي.

ويس اي جي: "رپور آف دي لئنڊ روينيو سيٽلمينٽ آف دي هزاره ڊسٽرڪٽ آف پنجاب"، لاهور 1876-ص74.

فرائير،سر ايف. ڊبليو. آر: "فائنل رپورٽ آن دي... سيٽلمينٽ آف دي ديره غازي خان ڊسٽرڪٽ ان ديرا جات ڊويزن". لاهور1876ع-فهرست صVi_X.

پرسر ڊبليو اي: "رپورٽ آن دي......لئنڊ روينيو سيٽلمينٽ آف دي مونٽگمري ڊسٽرڪٽ ان ملتان ڊويزن آف پنجاب". لاهور 1878. ضميمو 1.فهرست

هيسٽنگز اي جي.جي: "رپورٽ آف دي.....

سيٽلمينٽ آف دي پشاور ڊسٽرڪٽ آف دي پنجاب. "لاهور 1878. ضميمو او فهرست

ٿاربرن ايس ايس: "رپورٽ آن دي لينڊ روينيو سيٽلمينٽ آف دي بنون ڊسٽرڪٽ" لاهور1879ع،ص 52-ضميمو 15- فهرست

اوبرائين-اي: "گلا سري آف دي ملتاني لئنگويج ڪمپيئرڊ وٿ پنجابي ائنڊ سنڌي". "لاهور 1881 "گلاسري آف دي ملتاني لئنگئيج آر (سائوٿ وسٽرن پنجابي)" لکنڊڙ اي-او برائين-آءِ سي ايس-نظرثاني جي ولسن،آءِ سي ايس ۽ پنڊت هري ڪشن ڪولَ لاهور 1903ع (اڳوڻي جو نظرثاني ٿيل نئون ايڊيشن).

اوبرائين-اي : "رپورٽ آن دي....سيٽلمينٽ آف دي جهنگ ڊسٽرڪٽ"، لاهور1882، ضميمو ڇهون فهرست، ضميمو ستون-ڀهاڪا.

ٽارنٽن-ٿامس ايچ-سي ايس آءِ ،ڊي سي ايل:

"دي ورنئڪيولر لٽريچر اينڊ فوڪ لور آف دي پنجاب"، رايل ايشياٽڪ سوسائٽي بمبئي جو جرنل 1885-صفحه 405 تي ملتاني ۾ جتڪيءَ جا نمونا ڏنل آهن.

ٽسڊل-دي ريورنڊ وليم سنٽ ڪليئر:

"اي سمپليفائيڊ گرامر ائنڊ ريڊنگ بڪ آف دي پنجابي لئنگئيج"،لنڊن 1989، ضميمو-سي لهندا لهجي بابت نوٽس- ان پر س-ا ستقبل بابت ٻڌايل آهي پر مجهول بابت ناهي.

رابرٽسن ايف اي: "فائنل رپورٽ آف دي... سيٽلمينٽ آف دي راولپنڊي ڊسٽرڪٽ"، لاهور 1893، ضميمو -4 زرعي ڀهاڪا.

او ڊوائر ايم ايف: "فائنل رپورٽ آن دي..... سيٽلمينٽ آف گجرانواله ڊسٽرڪٽ"، لاهور1894، ضميمو ايف-فهرست.

ولسن (سر) جيمس (ڪي سي ايس آءِ)، فائنل رپورٽ آن..... دي سيٽلمينٽ آف دي شاهپور ڊسٽرڪٽ ان دي پنجاب"، لاهور 1894ع-ضميموفهرست ولس (سر) جيمس،"گزيٽيئر آف دي شاهپور ڊسٽرڪٽ"، لاهور 1897،ص 89.

ولسن جيمس: " گرامر ائنڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي ائز اسپوڪن اِن دي شاهپور ڊسٽرڪ وٿ پراوربس، سيئنگس اينڊ ورسز"، لاهور1899ع.

ٻامر فورڊ-دي ريورنڊ ٽيوور: "رف نوٽس آن دي گرامر آف دي لئنگويج اسپوڪن ان دي ويسٽرن پنجاب"، بنگال جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جو جرنل، جلد XLIV،ڀاڱو پهريون (1895) ص 290ff.

ٻامر فورڊ-دي ريورنڊ ٽيوو: " پرونامينل ايڊجنڪٽس ان دي لئنگئيج اسپوڪن ان ويسٽرن ائنڊ سدرن پارٽس آف دي پنجاب"، بنگال جي ايشاٽڪ سوسائٽي جو جرنل، جلد XLVI، ڀاڱو پهريون (1897)،ص 146.

ميڪ لاگن-اي: "نوٽس آن ويسٽرن پنجابي ڪليڪٽيڊ باءِ اي ايم" لاهور1900ع.

جوڪس اي:"ڊڪشنري آف دي جٽڪي آر ويسٽرن پنجابي لئنگويج"، لاهور ۽ لنڊن 1900ع.

روز ايچ-اي: "ٽو پنجابي لو سونگس ان دي ڊائليڪٽ آف دي لهندا آر ويسٽرن پنجاب"،ليڪڪ جندان (ڊاڪٽر گرئيرسن سي آءِ اي-جي ڪجهه نوٽس سوڌو)، "انڊين ائنٽيڪئري، جلد پنجٽيهون،(1906)، ص 333-

اسڪيمپ-ايف ڊبليو: "ملتاني اسٽوريز"، گڏ ڪيل ۽ ترجمو ڪيل ايف ڊبليو ايس طرفان، لاهور1917.

لهندا گرامر جو خاڪو

اُچار:

لهندا جي اچارن بابت ڪي ٿورا عمومي نڪتا ڏئي سگهجن ٿا. هن ٻوليءَ ۾ ڪيترائي اهڙا حرف علت آهن جيڪي هندستان جي ٻين ٻولين لاءِ غير رواجي آهن. جيئن ڪشميريءَ ۾ اهي حرف علت آواز ۾ تبديل (epenthesis) جي ڪري آهن. هن ۾ 'آ' آهي جيڪو "tall" ۾ اچار "a" جيان آهي، جرمن ٻوليءَ وارو "a" آهي جيئن "ائہ" ware ۾ ٿيندو آهي، يا وري انگلينڊ جي اتر ۾ يا اسڪاليند ۾ جيئن there کي اچارڻ مهل "e" جو آواز ڪندا آهن.وري "ai" (آءِ) جو ننڍو آواز "ai" (اِءِ) وانگر بہ آهي جيئن mightily ۾ پهرين "i" جو آواز آهي جنهن جي ڀيٽ sigh واري i سان ڪري سگهجي ٿي، اتي "a" (آءِ) جو اچار ٻين ٻولين ۾ "ai" (آي) جو متبادل آهي، جيئن "ڀيڻ" کي اچارڻ مهل چون "ڀئڻ". وزير آباد جي پاڙيسري ضلعي جي پنجابيءَ ۾ مسٽر بيلي جي گرامر موجب "آء" (ai) جو اچار ايئن آهي جيئن man ۾ "a" جو اچار آهي. ۽ اسين ڏسون ٿا تہ ٻٽرا حرف علت (dlipthong) لهندا ۾ "آئہ" بنجي وڃڻ جي واٽ وٺي ٿو. اُهو "ائہ" جو آواز ٻن اترين لهجن ۾ وڌيڪ عام آهي، پر ڏکڻ ۾ پڻ ملي ٿو جيڪو آهستي آهستي ملتانيءَ جي ڏاکڻي لهجي ۾ "اي"بنجي وڃي ٿو جيئن اسڪاچ. انگريزي لفظ there واري e ۾ اچاريندا آهن ۽ اهو ڏاکڻي انگريزي لهجي واري اچار ۾ عام "اي" بنجي ويندو آهي. ساڳيءَ طرح اتر وارو آواز (اُو) وري ٻنهي ڏکڻ ۾ عام (آ) بنجي ويندو آهي. ٻين لفظن ۾ انهن ٻنهي آوازن جي معاملي ۾ ٻٽر يا حرف علت جي آواز جو مٽجڻ (epenthesis). جيئن ڏکڻ ڏانهن وڃبو تيئن گهٽبو ويندو. جڏهن اترين لهندا ۽ شاهپور دوآبي ۾ ٿلي زبانن ۾ اسان وٽ آهي "ووهڙ" آهي، جيڪو ملتانيءَ ۾ "واهُڙ" ٿيو وڃي، ۽ سنڌي مرڳوئي "وَهَڙُو" ڪريو ڇڏي

وري جيستري قدر حرف صحيح جو تعلق آهي تہ پهرين هن جائزي ۾ پيش ٿيل "ڄَ" جي آوازن کي ڏسجي، جنهن کي سر جيمس ولسن ۽ مسٽر جوڪس وري "نج" لکيو آهي. سر جيمس ان جي آواز کي سمجهائڻ لاءِ "ج" کي، آواز جي آخري گُهٽي آواز سان ملايو آهي،جنهن ۾ آخري "ج" جو اُچار مڪمل نہ هجي. مسٽر جُوڪس وري چوي ٿو تہ اهو آواز "نج" ۾ "نيہ" جي وچ وارو آواز آهي جيڪو ڪڏهن هڪ طرف تہ ڪڏهن ٻئي طرف وڌيڪ لڙي ٿو وڃي. اهو سواءِ لفظ "وڃڻ" جي ٻئي هنڌ ڪو ورلي ملي ٿو ۽ ڪنهن بہ جاءِ تي پهريون اکر ڪو نہ ٿئي. اهو واري لفظ "وڄ" ۾ "ج" جو اچار ڪندا آهن جڏهن تہ ٻين زمانن ۾ مثلاً زمان حال ۾ "ونجيندا" لفظ جو اچار گهٽو ڪري "ونيپندا" نڪرندو آهي. ديره غازي خان ۾ لهندا، سنڌيءَ جا مخصوص چوسٽا آواز اڏارا ورتا آهن، جن کي انهيءَ ضلعي واري لهجي ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

مورڏني آوازن ڏانهن وڌيڪ لاڙو لهندا واري علائقي ۾ گهٽڻ هنڌن تي ظاهر ٿئي ٿو."ڻ" جو حرف اچارڻ مهل ان کي ٻنهي مورڏني طريقي سان اچاريندا آهن جيڪو انگريزيءَ جي "nr" سان ويجهو محسوس ٿيندو آهي، ان ڪري ان کي ڏيکارڻ لاءِ اهي حرف (nr) پڻ لکيا ويندا آهن. انهيءَ ۾ لهندا ويجهي پاڙيسري ايراني ٻوليءَ پشتو سان هڪجهڙائي رکي ٿي. ٿل ۾ ڪجهہ گهٽ ۽ ٻنهي ڏاکڻي پاسي گهڻو ڪري "د" کي "ڊ" ۾ بدلائيندا آهن جڏهن تہ ٻن اترين لهجن ۾ "ر" وري اڪثر "ڊ" ۾ بدلجي ٿو جيئن "ميرا" جي بدران "ميڊا" (منهنجو) ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

اتر- ايرندي لهجي واري پوٺواري نموني ۾ "ڇ" جو عام اچار "ش" ڪندا آهن. جيئن "گڇٽا" (وڇڻ) کي ڇوڻ، "گشٽا". سموري اتر ۾ لفظن کي گهٽو ڪرڻ جو لاڙو آهي ۽ گهٽو ڪري آخري ٻڌهي حرف علت کي مرضيءَ موجب گهٽو ڪيو ويندو آهي جيئن "ٻهَو" کي چوڻ "ٻهَون" (گهڻا) يا وري "نا" کي چوڻ "نان" (جو).

سموري لهندا واري علائقي ۾ مورڏني "ل" ڏاڍو عام آهي. اهو صرف بنهه اتر ۾ گم ٿيو وڃي، جتي داردي ٻوليون شروع ٿين ٿيون. اهو هزاره يا ڇڀال ملڪ ۾ ڪو نه ٻڌبو آهي.

لکڻ جو نمونو/ لکت:

لهندا جو پنهنجو ڪو رسم الخط ڪونهي. ان ۾ ڪو نثري ادب ڪونهي [1]، ۽ ان ۾ لکيل شاعري لوڪ شاعريءَ واري نموني جي آهي جيڪا يادگيريءَ ۾ محفوظ هوندي آهي ۽ ورلي لکي ويندي آهي. شايد فارسي رسم الخط ئي آهي جيڪو وڏ ۾ وڏ ادب لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو پر اهو ان ڪري آهي جو پڙهيل ماڻهو ان کان اڳ ئي مانوس آهن جيڪي ڪڏهن ڪنهن خاص ضرورت هيٺ لهندا جا ڪي ٽڪر محفوظ ڪرڻ چاهيندا آهن. ڪڏهن ساڳين حالتن ۾ وري گرمکي رسم الخط پڻ ڪم آڻيندا آهن، پر هندن پاران استعمال ٿيندڙ رسم الخط جيڪو سموري پنجاب ۽ سنڌ ۾ مروج آهي، ان کي "لنڊا" يا "ڪتريل الف ب" چوندا آهن. اهو رسم الخط مارواڙ جي مهاجني رسم الخط سان ۽ پنجاب جي ٽڪرين واري "ٽاڪريءَ" سان ويجهو لاڳاپو رکي ٿو ۽ ان جي معرفت ڪشمير ۾ ڪتب ايندڙ "شاردا" الف ب سان ڳنڍيل آهي. اها الف ب اڻپوري آهي جنهن ۾ حرف علتن جون نشانيون ورلي استعمال ڪندا آهن، سواءِ شروع جي. اها گهٽو ڪري خود لکندڙ کان سواءِ ٻين کي سمجهه ۾ ئي ڪا نه ايندي آهي ۽ اڪثر ته خود ان کي پاڻ به سمجهه ۾ ڪا نه ايندي آهي [2]. لهندا جا يورپي شاگرد ان کي رومن رسم الخط ۾ لکندا آهن جيئن هن موجوده احوال ۾ ڪيو ويو آهي. پر فارسي رسم الخط ۾ لکيل نمونا ۽ "لنڊا" ۾ لکيل هڪ نمونو هن ڪتاب ۾ پڻ ملندو. گرمکي رسم الخط هڪ بهتر ڪيل ۽ سڌاريل رسم الخط آهي جيڪو "لنڊا" مان ٺاهيو ويو آهي، جنهن لاءِ چون ٿا ته اهو "انگد" ايجاد ڪيو هو جيڪو ٻيو سک گرو ٿي گذريو آهي (1535_1552ع)، ته جيئن سک ڌرم جا ڪتاب ان ۾ محفوظ ڪري سگهجن. اهو چيو ٿو وڃي ته هن کي معلوم ٿيو ته "لنڊا" ۾ لکيل سکن جا ڌرمي ٻول غلط پڻ پڙهي سگهجن ٿا ان ڪري هن اهو رسم الخط ٺاهيو جنهن لاءِ هن ناگري الف ب مان اکر به اڌارا ورتا (خاص ڪري حرف علت جون نشانيون) ته موجود لنڊا حرف صحيح کي به سڌاريو.

ڏنل جدول ۾ لنڊا الف ب کي گرمکيءَ سان ڀيٽيو ويو آهي.

[1] هڪ مشهور سک ڪتاب "جنم ساکي" لکيل ملي ٿو جيڪو اڌ پنجابي ته اڌ لهندا واري لهجي ۾ آهي، جنهن کي مسٽر ٽسڊل لهندا سڏيو آهي، اهو ڪتاب عام طرح گرمکي رسم الخط ۾ ڇپبو آهي.

[2] ڊاڪٽر سيٽنر جي طرفان لکيل "ڪليڪشن آف اسپيمين ڪمرشل اينڊ آدر الفابيٽس اينڊ هينڊ رائٽنگ اِنز آلسو آف ملٽيپليڪشن ٽيبلس ڪرنٽ ان پارٽس آف پنجاب سنڌ اينڊ نارٿ ويسٽ پراونس" ۾ اهو رسم الخط ملي ٿو جيڪو انجمن پنجاب پريس جو ڇاپيل آهي. ان ۾ معنائون ڪو نه آهن ان ڪري ڪا مدد نٿي ملي. اهو به چوڻ جي ضرورت ڪانهي ته "لنڊا" لفظ جو ڪو به تعلق "لهندا" لفظ سان ڪونهي.

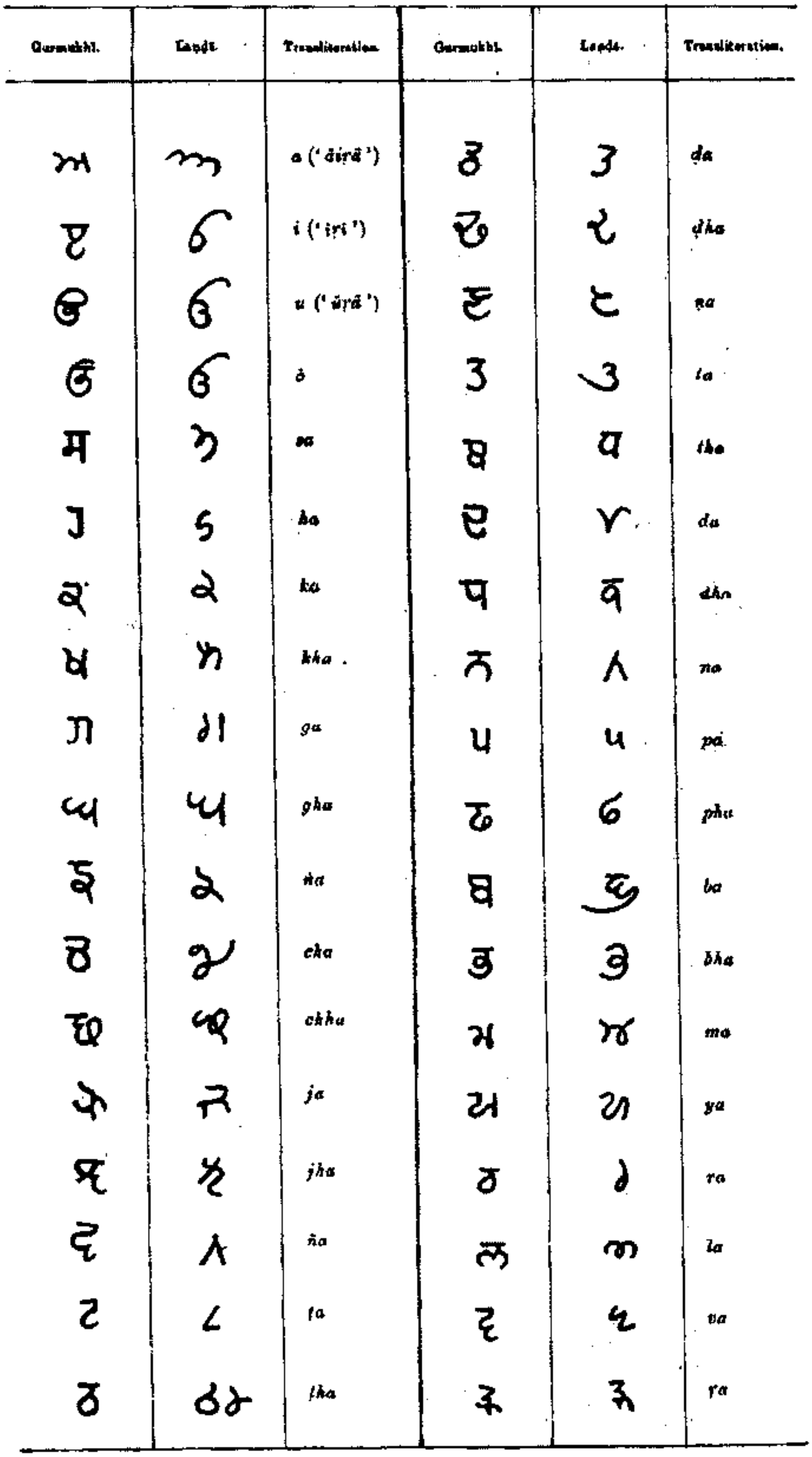

Gurmukhī.	Landā.	Transliteration.	Gurmukhī.	Landā.	Transliteration.
ਅ		a ('aiṛā')	ਡ		ḍa
ੲ		i ('iṛī')	ਢ		ḍha
ੳ		u ('ūṛā')	ਣ		ṇa
ਓ		ō	ਤ		ta
ਸ		sa	ਥ		tha
ਹ		ha	ਦ		da
ਕ		ka	ਧ		dha
ਖ		kha	ਨ		na
ਗ		ga	ਪ		pa
ਘ		gha	ਫ		pha
ਙ		ṅa	ਬ		ba
ਚ		cha	ਭ		bha
ਛ		chha	ਮ		ma
ਜ		ja	ਯ		ya
ਝ		jha	ਰ		ra
ਞ		ña	ਲ		la
ਟ		ṭa	ਵ		va
ਠ		ṭha	ੜ		ṛa

لهندا ۾ موجود متصل ڦيرن ۾ اسم جي گردان جي نظام جو هيٺ ڏنل خاڪو اصل مصنف جي مهربانيءَ سان سمورو سر جيمس ولسن جي مڪمل تصنيف "گرامر ائنڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي ائز اسپوڪن اِن شاهپور ڊسٽرڪٽ" تي انحصار رکي ٿو ۽ جيئن ته هن ڪتاب ۾ گهڻو ورجاءُ نٿو ڪري سگهجي، ان ڪري هڪ طالب علم کي سڌو سنئون انهيءَ مان تفصيل ڏسڻ لاءِ چيو ويو آهي.

سر جيمس ولسن لهجن جي فرقن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هيٺيون احوال ڏنو آهي جيڪي شاهپور ضلعي جي اندر ملن ٿا. هن جائزي لاءِ ڪيل ڪٿ موجب شاهپور ۾ لهندا جي ڳالهائيندڙن جو تعداد 493.000 آهي. 1891ع کان وٺي هن وقت تائين ٿيل آدم شمارين ۾ شاهپور جي ٻوليءَ کي پنجابيءَ سان منجهايو ويو آهي:

"شاهپور ضلعي ۾ ڳالهايل لهجن کي اجا به ٻن گروهن ۾ ورهائجي سگهجي ٿو: (الف) ميداني علائقن جا لهجا (ب) سالٽ رينج جا لهجا. مکيه فرق سالٽ ريج جي لهجن ۾ آهن (1) حالت مفعولي واحد ۾ ڪيترائي اسم بنياد ۾ "اِ" ۽ "اي" ڳنڍيندا آهن، مثلاً "گهرِ" (گهر)، "مجهي" (مينهن) (2) اضافت وارو حرف جر (جو) "دا" جي بدران "نان" آهي. (3) ڪيترا ٻيا حرف جر پڻ مختلف آهن، مثلاً "نون" (کي) بدران "هان" يا "آنهه"، ۽ "ٿون" (کان) بدران "ٿيئون" (4). اسم حاليه جي پڇاڙي "دا" بدران "نان" هوندي آهي (5). ڪيترائي عام لفظ به مختلف آهن. مثلاً "هو" بدران "ٿي" "لي" بدران "گهن"، "چل" بدران "چُل"، "سڪ" (سگهه- (be able) بدران "هگ" وغيره (6). حرف علتن کي گُهٽو ڪرڻ جو گهڻو رجحان آهي (7) ان کانسواءِ "ڻ" بدران "ر" استعمال ڪرڻ جو به رجحان آهي مثلاً "ڪوڻ" بدران "ڪور" (ڪير)، "اتٿا" بدران اترا (ايترو). اهي ئي خصوصيتون راولپنڊيءَ ضلعي جي مغربي تحصيلن ۾ ڳالهايل لهجن ۾ به ملن ٿيون ۽ اتر ۾ اٽڪ تائين ڏسڻ ۾ اچن ٿيون ۽ شايد وچ وارين جهلم ضلعي جي تحصيلن ۾ به موجود آهن."

"ضلعي جي ميداني حصي ۾ ڳالهايل لهجن کي اجا به وڌيڪ جهلم ۽ چناب ندين جي وچ دوآبي علائقي ۾ ڳالهايل لهجي ۾ چناب نديءَ جي اوله طرف جي واریاسي ريگستان ٿل جي لهجي ۾ ورهائي سگهجي ٿو. مکيه تفاوت ٿل ۾ ڏسجن ٿا. (1) "د" جي جاءِ تي اڪثر "ڊ" ڪم آڻيندا آهن جيئن "دادا" بدران "ڊاڊا" (ڏاڏو)، "دي" بدران "ڊي" (ڏي) "داهه" بدران "ڊاهه" (ڏهه) ۽ "ادي" بدران "اڊي"، (هيڏانهن (hither) وغيره آهن (2). "ڊ" ٻين به ڪن حرفن لاءِ ڪم اچي ٿي. مثلاً "ميرا" جي لاءِ "مٿڊا" (منهنجو)، "ويک" بدران "ڊيک" (ڏس) وغيره (3). فعل متعديءَ ۾ بدلجندڙ اسم حاليه ۾ "ايندا" جي بدران "آندا" يا "ايندا" ڪم ايندو آهي (4). ڪيترائي عام لفظ پڻ مختلف آهن مثلاً : "هور" بدران "بيٺا" (ٻيو)، "مرد" جي بدران "ڊاهڙي"، "زناني" بدارن "زال" ۽ "تُوڙا" بدران "تولا" (تورو)، "نِڪڙا" بدران، "نڍها" (ننڍو)، "اسين" بدران "اسان"، "دوئين" بدران "ڊُون" چوندا آهن."

اڳيان وارن صفحن ۾ مون وٽ شاهپور جي معياري لهجي جو بيان آهي، جيڪو جيچ دوآبي ۾ ڳالهايو ويندو آهي. ٿل ۽ سالٽ رينج جي لهجن کي جدا بيان ڪنداسين.

ر- آواز (حرف علت):

سر جيمس ولسن هيٺان سُر-آواز ڏار ڪيا آهن. مون متبادل لکت ۾ ٿوري تبديلي آندي آهي ته جيئن جائزي ۾ ڏنل باقي مواد سان ٺهڪي اچي.

حرف علت	اچار	مثال
اَ	جيئن run,rub ۾ آهي	رب (خدا)
آ	جيئن tar,far ۾	تار (تاڙ)
آو	جيئن awe,tall ۾	وڻوهڙ (وهڙو)
آئہ	جيئن جرمني we're ۾ آواز آهي	وڻهرِ (وهڙي/ڳابي)
آ	ننڍو سر short vowal	ماَرَٺا (ماريو)
اي	جيئن they ۽ tale ۾	تيل (تيل)
اِ	جيئن till۽ sin ۾	پڙ (ڳاهڻ واري جاءِ)
اِي	جيئن steal ۽ mean ۾	پيڙ (سور)
او	جيئن promote ۾ پهريون "او"	گوهيرا (چچي)
او	جيئن promote ۾ ٻيو "او"	سوٺا (سونِ)
آو	جيئن hot ۾	لوهہ (لهہ)
اُ	جيئن full ۾	اُن (ان/پشم)
اُو	جيئن fool ۾	ڪوڙ ((ڪوڙ)
آئي	جيئن ai جو ننڍو سر هجي	گئي (وئي)
آءِ	جيئن sigh ۾	بائٺ (ٻاهٺ)
آئو	جيئن now ۽ awl ۾	ڪائو (زيتون/olive)

اُچار يا سُر جي آواز ۾ تبديلي(Epenthesis):

ڪشميريءَ سان گڏوگڏ لهندا پڻ اهڙي ٻولي آهي جنهن ۾ سُر جي آواز ۾ تبديلي (epenthesis) عام آهي. سُر ۾ تبديليءَ جو مطلب آهي ڪنهن هڪ پد جي سُر (حرف علت) جو آواز اڳيان ايندڙ ٻئي پد جي سُر سبب تبديل ٿي وڃي. اهو ايئن ٿيندو آهي جيئن انگريزي لفظ مين(man) (واحد) مان مين (men) (جمع) ۾ ٿيندو آهي. اهو ٻيو لفظ اصل ۾ پراڻي اينگلو سيڪس لفظ ميني (manni) مان نڪتل آهي جنهن ۾ "a" جو آواز پويان ايندڙ "i" جي ڪري بدلجي اي "e" ٿي ويو آهي.ساڳيءَ طرح ڪشميريءَ ۾ مارڻ لاءِ اصل لفظ آهي "مارَنُ" پر جيئن تہ "ر" تي موجود ننڍو سُر آ (زبر) پويان ايندڙ "ن" واري ننڍي سُر "اُ" (پيش) جي اثر ۾ اچي وڃي ٿو. ان ڪري ان کي لکندا ۽ اچاريندا آهن "مارُن". ساڳي طرح "مالُ" (معنيٰ پيءُ) کي وري اچارين "مَوِل" ۽ "ميانُ" (معنيٰ_ منهنجو) کي چون "ميئونُ" وغيره. ساڳي طرح لهندا ۾ ڏسبو تہ "اُ" سُر پويان واري پد جي "اُ" سر جي ڪري رڳو پاڻ ٿي "اُ" ٿيو پوي ۽ اصلوڪو "اُ" گم ٿيو وڃي. ان ڪري حالت فاعلي واحد مذڪر جي پڇاڙيءَ ۾ گهٽو ڪري اهو ٿي سُر "اُ" هوندو آهي. لفظ "ڪُڪڙ" کي ڏسو جيڪڏهن ان کي حالت فاعليءَ وارو مذڪر واحد ڳاهٺو هجي تہ ان جي پڇاڙيءَ ۾ "اُ" وجهبو ۽ اهو "ڪُڪڙُ" ٿي پوندو پر پوءِ اهو وري "ڪُڪُڙُ" ٿيو پوي. پر اهو سُر "اُ" حالت مفعوليءَ واحد ۾ ڪو نہ ڳڻبو آهي، ۽ نہ ئي فاعليءَ جي جمع ۾ اهو ايندو. ان ڪري اتي اهو "ڪُڪڙ" ٿي رهندو آهي.

ساڳيءَ طرح سان "اُو" جو آواز پڻ "اُ" ۽ "آ" جي ميلاپ جي نتيجي ۾ ٺهيو آهي. اهڙيءَ ريت لفظ "شاهَر" (شهر) جڏهن فاعلي واحد حالت ۾ "اُ" لڳائي ٿو ته اهو پيش "آ" تي اثر ڪري ٿو ۽ نتيجي ۾ ان مان "اُو" ٺهي پوي ٿو ۽ آ (زبر) تي اثر وجهي، ان کي "اُ" (پيش) بنائي ڇڏي ٿو. ان طريقي سان حالت فاعلي واحد ۾ اهو لفظ "شوهُر" (شهر) بنجي وڃي ٿو پر مفعولي واحد ۽ فاعلي جمع حالتن ۾ "شاهَر" ئي رهي ٿو ڇاڪاڻ جو ان ۾ "اُ" (پيش) ڪونه ٿو لڳي.

وري ڪيترائي مونث فاعل واحد ۾ "اِ" (زير) سان ختم ٿيندا آهن. اها "اِ" (زير) ساڳئي "اُ" (پيش) واري نموني اثر ڪري ٿي ۽ اڳيان واري "اِ" (زير) کي "آ" (زبر) بنائي ڇڏي ٿي. اهڙيءَ ريت لفظ "ڪُڪڙ" مان "ڪُڪڙي" بدران "ڪُڪِڙ" ٺهي پوي ٿو. ساڳئي نموني سان "اِ" کان اڳ واري "آ" ڦري "آءِ" ٿي پوندي آهي بلڪل ايئن ئي جيئن اڳ واري "آ" ڦري "آو" ٿي پئي هئي. ايئن "واهڙُ" (معنيٰ گابو). حالت فاعليءَ ۾ مذڪر واحد آهي، "وَهُڙ" (واهَڙ جي لاءِ) ۽ حالت فاعلي مونث واحد پڻ وئهَڙِ (واهڙي لاءِ) ٿئي ٿو.

هتي اهو ئي فرق مونث واري "آ" پڇاڙي ۽ مذڪر واري "اُ" پڇاڙي وارو آهي، جنهن جي ڪري حالت مفعولي واحد ۾ ٻهرين پڇاڙي قائم رهي ٿي. ان ڪري "وئهڙ" جي مفعولي حالت به "وئهڙ" ئي آهي "واهڙ" ڪونهي، جيڪو اصل ۾ "وَوهڙ" جو مفعولي واحد آهي. "وئهڙ" جو فاعلي جمع مونث ۾ " اين" پڇاڙي رکي ٿو جنهن جي ڪري ان کان ٻهريون حرف علت متاثر ٿئي ٿو ان ڪري اهو يا ته "وئهڙين" ٿيندو آهي يا "وئهڙين". جڏهن حرف علت "اي"، "اي" جي پٺيان ايندو آهي ته اهو "آءِ" ٿي پوندو آهي ۽ جيڪڏهن ان جي پٺيان "اِ" ايندو ته پوءِ وري اهو ڦري "آئي" ٿي پوندو آهي. ان ڪري اسان وٽ "ويو" لاءِ "گيئا" آهي. مذڪر جمع ۾ "گئي" آهي ۽ مونث جمع ۾ "گئِي" آهي.

وينجن/حرف صحيح:

لهندا واري علائقي جي ذڪر ۾ اسان کي سنڌي آواز استعمال ۾ نظر اچن ٿا. اهي آهن چوسٽا وينجن ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ. لهندا ۾ مسٽر جُوڪس انهن کي هيٺيون نشانيون ڏنيون آهن: ٻ، ڄ، ډ (ڏ لاءِ) ۽ ڳ (ڳ لاءِ). انهن آوازن کي اچارڻ مهل ايئن محسوس ٿيندو آهي جڻ ته ڪنهن لفظ جي شروع ۾ ايندڙ آواز کي زور ڏئي ٻٽو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هجن. "نج" (ن غني سان) اکر لاءِ مسٽر جوڪس جو چوڻ آهي ته اهو ڪجهه مڙئي (ن غني وارن) "نج" ۽ "نيه" جي وچ وارو آواز آهي جيڪو ڪڏهن هڪ طرف وڌيڪ ٿو جهڪي ته ڪڏهن ٻئي طرف. آوازن لاءِ اهو سواءِ "ونجڻ" جي ٻئي ڪنهن هنڌ گهٽ ٿو نظر اچي ۽ ڪنهن به لفظ جي شروع ۾ ته ڪڏهن به نٿو اچي. امر ۾ "ونج" (wanj) چوڻ مهل 'ج' جو اچار ڪيندا آهن. جڏهن ته ٻين زمانن ۾، مثلاً "ونجيندا" ۾ اهو اچار "ونييندا" آهي. ان ڪري مون هن کي ساڳيو "ج" وارو ملهه ڏنو آهي. شاهپور ۾ اهو ڪن ٻين لفظن ۾ به نظر اچي ٿو جيئن "اجي" (ايئن) ۽ "جيج" (ڄيڄ) وغيره آهن. سر جيمس ولسن هڪ خانگي لکپڙهه ۾ "نج" جو اچار "ج" کانسواءِ سمجهايو آهي.

مورڏني "ڻ" کي عام طرح (پشتو وانگر) "نڙ" لکندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ان کي صرف "ن" به لکندا آهن. مورڏني آواز ڳرو آواز آهي. اهڙيءَ طرح لفظ "ڪاڻ" کي عام طرح "ڪانڙ" اچاريندا آهن. ٻين لفظن جهڙوڪ "ڪَنڙڪ" (ڪڻڪ) ۾ "ڙ" جو اچار گهٽ ٿو ٻڌڻ ۾ اچي.

مورڏني "ل" پڻ عام آهي، جيتوڻيڪ ديسي رسم الخط ۾ ان لاءِ ڪا خاص نشاني مقرر ڪانهي. ان لاءِ ساڳيو "ل" استعمال ٿيندو آهي.

"هہ" جو اچار ساڳيو پنجابيءَ جي مغربي لهجي وانگر آهي. مسٽر گراهم بيلي ان اکر جي ٻنهي آوازن جي، سمجهاڻي پنهنجي وزير آباد واري گرامر ۾ سهڻي نموني ڏني آهي، اتي هو لهندا نہ پر پنجابيءَ جو حوالو ڏئي ٿو پر اهو چيو اٿس تہ ساڳيو اصول لهندا سان بہ لاڳو آهي.

جڏهن "هہ" ڪنهن لفظ جي شروع ۾ اچي ٿي يا وري ڪنهن زور واري پد کان پهرين اچي ٿي تہ ان جو هڪ زوراڻتو ڪاڪڙي وارو آواز نڪرندو آهي، جيڪو عربيءَ جي زوراڻتي آواز "ع" سان ملندڙ جلندڙ هوندو آهي. اهڙيءَ طرح "هيان" (ايسون يا ڪٽ جا پاسا) کي "اٺان" اچاريو آهي ۽ "پهائي" (پيهڻ جو اجورو) کي "پٺائي" چوندا آهن.

ٻين حالتن ۾، مثلاً جڏهن اهو ڪنهن لفظ جي شروع ۾ نہ هجي يا ڪنهن ڳري پد کان اڳ ۾ نہ هجي تہ پوءِ اهو مشڪل سان پڌرو ٿيندو آهي يا مرڳو ايندو ئي ڪونهي پر تڏهن بہ ان کان اڳ ۾ ايندڙ حرف علت جو زور وڌايو ڇڏي، جنهن جي ڪري اڪثر پوري لفظ جو لهجو ئي ڦريو وڃي. اهڙيءَ طرح "لائهہ" (لاهہ) جو آواز "لا" (لاءِ/ لڳاءِ) کان مختلف آهي، جڏهن تہ پهرئين لفظ جي "هہ" پڌري ۾ بہ ڪا نہ ايندي آهي. ساڳي طرح "ڪاٺهلا" (ٺڪڙو) کي اُوچي لهجي ۾ اُچاريندا آهن جڏهن تہ "ڪاٺلا" (ڪارو) ۾ اهو عام نموني اچاريو آهي، جيتوڻيڪ پهرئين لفظ جي "هہ" بہ ڪا نہ اچاربي آهي. ساڳي ڳالهہ نرم (سخت نہ) وسرگ وينجن جي معاملي ۾ ڪئي وئي آهي،مثلاً گهہ، جهہ، ڍ، ڌ، ڀ، ڙهہ، نهہ، مهہ، ڙهہ، وهہ، وغيره. پر سخت وسرگ وينجن کي ,ڇ، ٿ، ٿ، ڦ يا ش جي معاملي ۾ نٿي ڪري سگهجي. اهڙيءَ طرح "ڀرا" (ڀاءُ) کي "ٻر-آ"، ۽ "گهُما" (زمين جو ماپو) کي "گ- ما" ۽ "ڇنهان" (چناب (ندي)) کي "ڇن-آن" اچاريندا آهن. ان ڪري انهيءَ نديءَ جي ڪناري ڳالهايل لهجي کي چوندا ئي آهن "ڇناواڙي"، جهنگ واري، "ڇناواري" ۽ مظفر ڳڙهہ واري ٻئي طرف "ڪوڙهہ" ۾ "ڙهہ" هڪ ڳري حرف علت کان پوءِ اچي ٿي ان ڪري "هہ" پڌري ۾ نٿي اچي پر "اُ" کي (هر جو جوڙ) "ڪوڙ" کان ٻئي نموني اوچي-آواز ۾ چوندا آهن ۽ "ٻنگهي" (ٻگ-اي) جي "آ" کي مٿانهين آواز سان اچاريندا آهن جيڪو "ٻگي" (اڇي رنگ لاءِ) جي "آ" آواز کان مختلف هوندو آهي.

اسم:

هن ۾ ڪا بہ جنس ٻيجان ڪا نہ ٿئي سواءِ سواليہ ضميرن جي. مذڪر اسم ۽ "آ" سان ختم ٿيندڙ صفتون ۽ "اٺا" وارا اسم مفعول جن ۾ "اِ" ننڍڙو سُر آهي- اهي مونث ۾ "اِ" پڇاڙي لڳائين ٿا. اهڙيءَ طرح "گهوڙا" جو مونث "گهوڙي" ٿيندو، "مارٺا" جو "ماري" ٿيندو.

پر اهي اسم،صفتون ۽ اسم مفعول جيڪي "ايٺا" (ڏِسو سر "اي") رکن ٿا تن جي مونث ۾ "آئي" ڳنڍيو آهي مثلاً -"ڳئيا" (ويو) مونث ۾ "گئي" (وئي) ٿئي ٿو.

ڪيترائي مذڪر اسم جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿين ٿا، انهن ۾ "اِي"، "ڙي" يا "ٽي" ملائيندا آهن، پر جي آخري حرف صحيح "ر" هجي تہ پوءِ ان ۾ ڪڏهن ڪڏهن "ني" بہ ملائيندا آهن. مثلاً :

مونث	مذڪر
لوهاري	لوهار
فقيرني	فقير
ڊومٽي (لنگهياڻي)	ڊوم (لنگهو)
بالڙي (ٻارڙي)	بال (ٻار)

حرف علت جي اچارن واري سري هيٺ سمجهايل اصولن موجب اهڙا مذڪر اسم جن ۾ هڪ ڪان وڌيڪ پد هجن جيڪي ڪنهن حرف صحيح جي پڇاڙي ۾ "اُ" رکندا هجن ته انهن جي مونث ٺاهڻ لاءِ "اُ" کي "اِ" سان بدلائيندا آهن پر جي آخري حرف علت "اُو" هجي ته اهو "آءِ" ۾ بدلجي سگهي ٿو.

مثلاً :

مذڪر	مونث
ڪُڪُڙ (ڪُڪُڙُ)	ڪُڪڙِ (ڪُڪِڙِ)
ڇوهُر (ڇوڪر)	رَنڊيڻ (رن زال)
هيڪل (سوئر)	هيڪل (شوئر)
رَنڊيڻُ (رنڙ)	ڇوهرِ (ڇوڪر)
وڙهُڙ	وڻهڙ

جيڪڏهن ڪو مذڪر اسم يا صفت "اي" سان ختم ٿئي ته ان جي مونث ڪڏهن ڪڏهن "اي" کي بدلائي "اڻ" وجهڻ سان ٺاهبي آهي ۽ ڪڏهن وري (خاص ڪري ڏنڌا ڏيکاريندڙ اسمن) "اي" کي "ايڻائي" سان مٽائيندا آهن جنهن ۾ ان ڪان پهرين واري پد جي حرف علت کي ننڍو ڪيو ويندو آهي.

مذڪر	مونث
قاضي	قاضڻائي
موچي	موچڻائي
مشڪي	مُشڪڻ
تيلي	تيلڻ

جيڪڏهن ڪو مذڪر اسم "آئي" پڇاڙي وارو هوندو ته ان کي "آئڻ" سان مٽائبو ته مونث ٺهندو.

مثلاً :

مذڪر	مونث
ڪسائي	ڪسڻ (ڪاسائڻ)
سائي (سائين)	سئڻ (سائڻ)
ڀائي	ڀئڻ

ڪيترائي اهڙا لفظ به آهن جيڪي مونث ٺاهڻ جي معاملي ۾ بي قاعدي آهن. جيڪي سر جيمس ولسن جي گرامر جي ص 6 تي ڏنل آهن.

گردان/ ڦيرا:

اسان کي مذڪر اسمن جا تي ۽ مونث اسمن جا ٻڻ تي گردان ملن ٿا, جيڪي ڪل ڇهه ٿيا. پهرئين گردان يا ڦيري ۾ مذڪر تڏ ڀو اسم آهن, جن جي فاعلي حالت ۾ "آ" پڇاڙي هوندي آهي, جيئن "گهوڙا" (گهوڙو), "مارٺا" (مارٺو) "گيٺا" (وٺو)

وغيره. ٻئي گردان ۾ اهڙا مذڪر اسم آهن جن ۾ هڪ ڪان وڌيڪ پد هجن ۽ پڇاڙيءَ واري حرف صحيح کان اڳ ۾ "اُ" ايندو هجي مثلاً "ڪُڪُڙ"، "ووهُڙ" ٽئين قسم جي گردان ۾ باقي سڀ مذڪر اسم اچي وڃن ٿا.

چوٿين گردان ۾ گهٽائي مونث اسم اچي وڃن ٿا، جن جو جمع ٺاهڻ لاءِ "آن" ملائيندا آهن مثلاً: "ڀِئڻ" (ڀيڻ) "ما" (ماءُ).

پنجين گردان ۾ اهي مونث اسم (گهٽوڪري هڪ پدا يا گهڻ پدا اسم جن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح کان اڳ ۾ "اِ" حرف علت هجي) جيڪي پنهنجي جمع ٺاهڻ لاءِ "اي" ڳنڍيندا آهن. مثلاً: "اک"، "گا" (ڳئون)، چوهِري (چوڪري) وغيره.

ڇهين ڏيري ۾ اهي مونث اسم (گهٽو ڪري هڪ پدا) آهن جيڪي جمع ٺاهڻ مهل "اون" پڇاڙي لڳائيندا آهن مثلاً: "هج" (لڙڪ).

عدد:

پهرئين گردان وارا اسم حالت فاعليءَ ۾ جمع ٺاهڻ لاءِ واحد واري آخري "آ" کي "اي" ۾ بدلائيندا آهن. اهي اسم مشتق (ڪردنت) جيڪي "اٿا" تي ختم ٿين، سي انهيءَ "اٿا" بدران "اي" لڳائيندا آهن. اهي لفظ جيڪي "ايٿا" تي ختم ٿين، سي انهي "ايٿا" کي "آئي" سان مٽائيندا آهن.

مثلاً:

فاعلي واحد	فاعلي جمع
گيٿا (ويو)	گيئي (ويا)
گهوڙا (گهوڙو)	گهوڙي (گهوڙا)
مارِٿا (مارئو)	ماري (مارٿا)

"پرا" (پاءُ) ٻي قاعدي آهي. ان جو فاعلي جمع بہ "پرا" آهي.

ٻئي گردان جا اسم جمع ٺاهڻ لاءِ آخري پد واري "اُ" کي بدلائي "آ" ڪندا آهن ۽ جيڪڏهن آخري حرف علت "اُءَ" هجي تہ پوءِ ان کي اڃا بہ "آ" ۾ بدلائيندا آهن.

فاعلي واحد	فاعلي جمع
شوُهَرُ	شاهَر
ووُهُڙ	واهَڙ
رٽبُڙ (رنڙُ)	رٽبَڙ (نڙا (جمع)
چوهُڙ (چوڪرو)	چوهَر (چوڪرا)
ڪُڪُڙ	ڪُڪَڙ

ٽئين گردان وارن اسمن ۾ فاعلي جمع ساڳيو فاعلي واحد وارو هوندو آهي. جيئن:

فاعلي واحد	فاعلي جمع
ٽٽو (ٽٽون)	ٽٽو
پٽو (ٻيءُ)	پٽو
نائي (حجام)	نائي
ڪان (ڪانءُ / ڪانگ)	ڪان
گهر	گهر

چوٿين گردان جا مونث اسم جمع ٺاهڻ لاءِ فاعلي واحد "آن" پڇاڙي ڳنڍيندا آهن. جيڪڏهن واحد اسم جي آخر ۾ "آ" هجي تہ جمع لاءِ "وان" ملائيندا آهن. مثلاً :

فاعلي واحد	فاعلي جمع
ما (ماءُ)	ماوان (مائون)
گئي (وئي)	گئيٺان (ويون)
گهوڙي	گهوڙيٺان (گهوڙيون)
ڏي (ڏيءُ)	ڏيٺان (ڏيئون)
گل (ڳالهہ)	گلان (ڳالهيون)
پٺو (پيڙ)	پٺان (پيٺون)

لفظ گِدن (گڏهہ) جنهن جو مذڪر گدو آهي) جمع ٺاهڻ ۾ بي قاعدي آهي. اهو جمع ۾ بہ ساڳيو واحد وارو "گدِن" هوندو آهي.

پنجين گردان وارا مونث اسم فاعلي جمع ٺاهڻ لاءِ "اين" پڇاڙي فاعلي واحد سان لڳائيندا آهن . هن گردان جا سڀ اسم يا تہ هڪ۔ پدا هوندا آهن يا وري ٻيا اهڙا مونث اسم جن ۾ هڪ کان وڌيڪ پد هجن ۽ پڇاڙيءَ ۾ ايندڙ حرف صحيح کان اڳ ۾ "اِ" حرف علت هجين ۽ اهي "اُ" پڇاڙيءَ (حرف صحيح کان اڳ) وارن مذڪر اسمن سان نهندا هجن. (جيئن چوهِر مونث آهي چوهُر جو). پوئين قسم وارا اسم مذڪر ۾ "اِ" کي ڪيري ڇڏيندا آهن۔ جيئن:

فاعلي واحد	فاعلي جمع
اک	اکين
گا (ڳئون)	گائين
ٽٽر (گڏهہ جو ٻچو يا ننڍو گڏهہ)	ٽٽري
چوهَر (ڇوڪري)	چوهرين (ڇوڪريون)
وٿهڙ	وٿهڙين (گابيون)

ڇهين گردان جا مونث اسم گهڻو ڪري هڪ۔پدا آهن ۽ "اون" ملائڻ سان جمع ٺاهيندا آهن.

جيئن:

فاعلي واحد	فاعلي جمع
هج (لڙڪ)	هجون (هنجون)
ڪنُپ (ڪُنپي)	ڪُنپون (ڪُنپون)

حالت:

حالت فاعليءَ سوڌو ڪل ڇهہ مڪمل حالتون آهن: عام حالت مفعولي، متعدي مجهول جي حالت فاعلي، حالت مڪاني، حالت جري ۽ حالت ندا. متعدي مجهول واري حالت فاعلي هميشہ شڪل ۾ ساڳي رهندي آهي، جهڙي حالت مفعولي هوندي آهي ان ڪري ان کي ڌار ڪونہ ٿا ڄاڻايون. عام حالت مفعولي اسم جي اها صورت آهي جنهن سان حرف جر ڳنڍي ٻيون حالتون پڻ ٺاهيون آهن. حالت مڪاني صرف ان وقت بڻائيندا آهن جڏهن اسم مڪان، زمان وغيره ظاهر ڪندا آهن. اها ڪڏهن ڪڏهن سببيءَ واري مفهوم ۾ پڻ استعمال ٿيندي آهي. جيئن "زورين" (زوريءَ) يا "هٿين" وغيره آهن. حالت جريءَ کي بعد ۾ بيان ڪنداسين.

پهريون گردان واحد:

عام مفعولي حالت (متعدي مجهول واري فاعلي حالت سوڌي) توڙي حالت مڪاني ٻئي حالت فاعلي جمع واريون ساڳيون صورتون رکنديون آهن حالت ندا ٺاهڻ لاءِ حالت مفعولي واري پڇاڙي "اي" کي "ائا" ۾ مٽائيندا آهن.

جمع:

حالت مفعولي (متعدي مجهول واري حالت فاعليءَ سوڌي) ٺاهڻ لاءِ حالت فاعليءَ واري "اي" (يا "آئي") کي "ائان" ۾ مٽائيندا آهن. حالت مڪاني ٺاهڻ لاءِ حالت ندا واحد واري "اي" کي "اين" سان مٽائيندا آهن، پر اهو تمام گهٽ ٿيندو آهي. حالت ندا ٺاهڻ لاءِ مفعولي جمع سان "او" يا "هو" لڳائيندا آهن. اهڙي ريت اسان کي هيٺيون حالتون ملن ٿيون: ڏنگين ۾ ڏنل مثال صرف گردان ظاهر ڪرڻ لاءِ آهن. اهي هنن مخصوص لفظن لاءِ ڪم ڪونہ ٿا اچن.

واحد				جمع			
فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي	فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي
گهوڙا	گهوڙي	....	گهوڙتا	گهوڙتان	گهوڙتان	....	گهوڙتائتو-(هو)
ويلا (وقت/ويل)	اِلي	ويلي	ويلِتا	ويلي	ويل	(ويلين)	(ويلتائتو)
مارِئا	ماري	....	(مارِئا)	ماري	مارئان	....	(مارئائتو)
گيتا	گئِتي	گئِتي	گتِيا	گئتي	گِئان	(گئتان)	(ڪِتائتو)

هن گردان جا ٻہ ٻي قاعدي اسم آهن (1) "ڀرا" يا "ڀرا"، مفعولي واحد اٽس "ڀرا"، يا "ڀرائو" ندائي حالت "ڀرائنا" جمع ـ فاعلي "ڀرا" يا "ڀرا" مفعولي "ڀراوان" يا "ڀراوان"، ندائي "ڀراونئو" (2) "هٻا" (سپ) واحد فاعلي آهي، جمع قاعدي موجب ٿهندو مفعولي جمع "هٻنان" (سيني).

ٻيو گردان ـ واحد:

حالت مفعولي (متعدي مجهول واري فاعلي حالت سوڌي) فاعلي واري ساڳي ٿيندي آهي. حالت مڪاني انهن فعلن جي مونث اسمن جهڙي ٿيندي آهي. حالت ندا ٺاهڻ لاءِ حالت مفعوليءَ ۾ "آ" ڳنڍيندا آهن ۽ ساڳئي وقت آخري پد وارو حرف علت حذف ڪيو ويندو آهي.

جمع:

حالت مفعولي (متعدي مجهول جي حالت فاعلي سميت) ٺاهڻ لاءِ حالت فاعلي جمع ۾ "آن" ڳنڍيندا آهن، ۽ آخري پد جي حرف علت کي حذف ڪري ڇڏيندا آهن. حالت مڪاني ٺاهڻ لاءِ "اين" يا "اين" کي حالت مڪاني واحد سان ملائيندا آهن. ۽ ساڳيءَ طرح حرف علت حذف ڪيو ويندو آهي. حالت ندا ٺاهڻ لاءِ "او" يا "هو" کي حالت مفعوليءَ سان جوڙيندا آهن. اهڙي طرح:

واحد				جمع			
فاعلي	مفعولي ۽ متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي	فاعلي	مفعولي ۽ متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي
ڪُڪُڙ	ڪُڪَڙ	....	ڪڪڙا	ڪُڪَڙ	ڪڪڙان	....	ڪڪڙانئو
شوَهُر	شاهَر	شئهر	شاهرا	شاهَر	شاهران	شئهرين	شاهرانهو
اوڙُڪ (آخر)	اوڙَڪ	اوڙڪ	اوڙڪا	اوڙڪ	اوڙڪان	اوڙڪين	اوڙڪانئو
جَنگُل	جنگل	جنگِل	جنگلا	جنگل	جنگلان	جنگلين	جنگلانئو

ٽيون گردان واحد:

واحد: ساڳيو حالت فاعليءَ جي جمع جيان حالت مفعوليءَ جو واحد ۽ حالت فاعليءَ جو واحد هڪ جهڙا ٿيندا آهن. حالت مڪاني يا تہ ساڳي هوندي آهي جيئن حالت فاعلي يا وري ڪڏهن "اِ" ڳنڍيندي آهي. حالت ندا ۾ "آ" کي حالت مفعولي سان ڳنڍيو آهي.

جمع:

حالت مفعولي ٺاهڻ لاءِ فاعليءَ ۾ "آن" ڳنڍيو، پر جيڪڏهن حالت فاعليءَ جو جمع "اي" سان هجي تہ پوءِ حالت مفعولي ۾ ان کي ڇوٽو ڪندا آهن. حالت مڪانيءَ ۾ وري "اين" يا "اِين" ملائيندا آهن. حالت ندا لاءِ حالت مفعوليءَ جي پڇاڙي ۾ "او" يا "هو" ملائيندا آهن. جيڪڏهن حالت فاعلي جمع جي آخر ۾ "آن" هجي تہ پوءِ حالت مفعوليءَ جي پڇاڙي واري "آن" کان اڳ "وَ" جو اضافو ڪندا آهن.

اهڙي طرح:

واحد				جمع			
فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي	فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي
ڳمر	ڳمر	ڳمر ـ ڳمرِ	ڳمرا	ڳمر	ڳمران	ڳمرين/ڳمرِين	ڳمران هو
ڪان	ڪان	.....	ڪانئا	ڪان	ڪانوان	....	ڪانوان ئو
نائي	نائي	.....	نائينا	نائي	نائيئان	....	نائيئانئو

هيٺان اسم بي قاعده آهن:

واحد				جمع			
فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي	فاعلي	مفعولي/متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي
پٽو (پيءُ)	پيٽو		پُوٽا	پِٽو	پيوان	....	پِيوان هو
جُوَ (جوَ)	جَٽو	....	....	جُٽو	جوان	....	....
ڏير	ڏير	....	....	ڏير	ڏير نان	....	....
هِڪ	هِڪ	....	....	هِڪ	هِڪ نان	....	....
هور (پيو)	....	....	....	هور	هَور نان	....	....
هوري		....	....	هوري	هوران	....	....
(عزت سان)	....						

چوٿين، پنجين ۽ ڇهين گردان جا تفصيل:

اهي سڀ مونث جا گردان آهن. سيني ۾ مفعولي حالت واحد بہ ساڳي فاعلي واحد جهڙي آهي، ۽ مفعولي جمع ساڳي فاعلي جمع جهڙي آهي. حالت مڪاني واحد توڙي جمع "اِين" پڇاڙي رکن ٿيون. حالت ندا واحد ئاهڻ لاءِ "اي" ڳنڍيندا آهن، ۽ جمع ۾ "او" يا "هو" مفعولي صورتن ۾ ڳنڍيا آهن. اهڙي ريت:

واحد				جمع			
فاعلي	مفعولي ۽ متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي	فاعلي	مفعولي ۽ متعدي مجهول واري فاعلي	مڪاني	ندائي
چوٿون گردان							
ٻيڻ زَبان گھوڙي	ٻيڻ زبان گھوڙي	.... زباڻين	ٻئيڻين زَبانين گھوڙيئي	ٻيڻان زبانان گھوڙئيان	ٻيڻان زبانان گھوڙيئان	.... زبانين	ٻيڻان هو زبانان ئو گھوڙيئان ئو
پنجون گردان							
اک چوهر	اک چوهر	اڪِين	اکين چوهري	اڪِين چوهِرين	اکين چوهِرين	اکين چوهرين	اکين ئو چوهِريئان ئو
ڇهون گردان							
هَج (لڙڪ)	هج	....	هَجُون	هَجُون	هَجُون	....	هَجُون
بي قاعدي گردان ۾ چوٿون گردان							
ما ڌي	مائُو ڌيئُو	....	مائي ڌيئي	ماوان ڌيئان	ماوان ڌيئان	....	ماوان هو ڌيئان هو
پنجون گردان							
گان	گاءِ	......	گائِي	گائئين	گائئين	....	گائين هو

ٻيون حالتون ناهڻ لاءِ پڇاڙيون يا حرف جر مفعولي صورتن ۾ جُڙندا آهن. ([1]).

---

[1] "پڇاڙي" ڪنهن لفظ جي آخر ۾ ڳنڍجڻ وارو پد هوندو آهي، جنهن مان هڪ لفظ ٺهندو آهي. اهڙيءَ طرح "گھوڙي دا"، "گھوڙي نون" ٺهن ٿا. حرف جر هڪ جدا لفظ به هوندو آهي جيڪو ٻئي لفظ سان به گڏجي ٿو. اهو مکيه لفظ سان ملي نٿو وڃي، ۽ نه ئي اُن جو حصو بڻجي ٿو پوي، بلڪ ٻئي گڏجي هڪ مرڪب ٺاهن ٿا. جنهن ۾ هر هڪ پنهنجي معني ظاهر ڪري ٿو جيئن انگريزي لفظ " there from" آهي. "دا" ۽ "نون" پڇاڙيون آهن ۽ ٻيون اهڙيون پڇاڙيون جيڪي حالت ظاهر ڪن ٿيون. مثلاً: "ٿون" (کان) "وچ" (۾) (اچ (۾) به پڇاڙي آهي) وغيره حرف جر آهن. هڪ پڇاڙي ۽ هڪ حرف جر ۾ جيڪو فرق آهي اهو هتي ٻڌائڻ اجايو آهي. لهٰذا لکڻ مهل آءٌ ڪا به پڇاڙي سڌو سنئون مکيه لفظ سان ڳنڍيان ٿو پر جڏهن حرف جر ڳنڍيان ٿو ته ٻنهي جي وچ ۾ ننڍڙي ليڪ ڏيان ٿو "گھوڙي دا" (پڇاڙي) - گھوڙي-نون" (حرف جر).

اهڙيءَ ريت حالت سببي ساڳيءَ حالت مڪانيءَ واري ٿيندي آهي، جنهن جو ذڪر ڪٿي ڪيو ويو آهي، جيئن "هٿين" (هٿن سان) "زورين" (زوريءَ) "زبانين" (زباني) وغيره. ڪڏهن ڪڏهن ان جي ٺاهڻ لاءِ حرف جر لڳائيندا آهن جيئن "نال" (اسان) جيئن "چلڙان_نال" (ڪلن يا ٻُهه سان) "رسيئان_نال بنهه" (رسين سان ٻڌ)

حالت مفعولي ثاني ٺاهڻ لاءِ "نون" پڇاڙي حالت مفعوليءَ سان ڳنڍيندا آهن، جيئن "گهوڙي نون" (گهوڙي کي) "گهوڙئان نون" (گهوڙن کي).

حالت جريءَ جون ٻه صورتون آهن. هڪ ته بنيادي طرح مربوط جُڙيل آهي جيئن مڪاني، ۽ "او" يا "هو" سان ختم ٿئي ٿي، مثلاً "شاهرون" (شهر کان)، "دکٿون چڙهي بدلي" (ڏکڻ کان بادل چڙهيا) "بدليئون نڪلئا چن" (بادلن مان نڪتو چنڊ). اهو اسم جي مفعولي حالت سان ڳنڍيو آهي. جيئن "تليئون گجي" (تلي کان گجيو)، "اس_ڪکيئون اُڙيئون ججيئون، نونڪا رک لنئي ڪرتار" (اي نانڪ، شل اسان کي ڪرتار انهي "ڪ" (حرف جر) کان، "اُڙا" (حرف او) ۽ "ججا" (حرف ج) کان پناهه ۾ رکي. ان جو مطلب اهو ٿيو ته "شل ڪرتار (خدا) اسان کي "ڪوجنا" کان پناهه ۾ رکي). هاڻ اهو ڏسي سگهجي ٿو ته اصل ۾ (حالت مڪاني جيان) حالت جريءَ ۾ اهو ڪنهن پڇاڙيءَ جيان ٿي. آيو آهي ۽ ان کي حالت مفعوليءَ سان ڳنڍيو ويو آهي. حالت جريءَ جي اها صورت ٻين حرفن سان به ڳنڍيبي آهي. جيئن "وچ" (۾) "وچون" (مان)، "اُتي" (مٿي)، "اُتون" (مٿيان) "ڪول" (وٽ) "ڪولون" (وٽان). هتي اهو ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته "اُتون" ۾ آخري "اون" مفعولي صورت سان ڳنڍيل ڪونهي.

حالت جريءَ جي هڪ ٻي صورت ٺاهڻ لاءِ "تؤن"، "تون"، "تو"، "تُون" "تون" "ٿائُون" يا "لا" حرف جرن کي مفعولي صورت سان ڳنڍيو ويندو آهي، جيئن "گهوڙي_تُون" (گهوڙي تان).

حالت اضافت جي پڇاڙي آهي "دا" جيڪا ساڳي پنجابيءَ واري آهي، ۽ اها هڪ صفت آهي، اهڙي ريت:

"جٽيدا گهوڙا (ماڻهوءَ جو گهوڙو)

جٽيدي گهوڙيدا (ماڻهوءَ جي گهوڙي جو)

"جٽيدي گهوڙي" (ماڻهوءَ جا گهوڙا)

"جٽيدئان گهوڙئاندا" (ماڻهوءَ جي گهوڙن جا)

"جٽيدي گهوڙي" (ماڻهوءَ جي گهوڙي).

"جٽيدي گهوڙيدا (ماڻهوءَ جي گهوڙيءَ جو)

"جٽيندئيان گهوڙيئان (ماڻهوءَ جون گهوڙيون)

"جٽيديئان گهوڙيئاندا" (ماڻهوءَ جي گهوڙين جو)

حالت مڪاني اهڙي مربوط نموني ڪا نه لهندي آهي جيئن مٿي ٻڌائي سين. اها گهڻو ڪري پنجابيءَ وانگر "اچ" يا "وچ" کي مفعولي صورت سان لڳائي ٺاهبي آهي. جيئن "گهوڙي اچ" يا "گهوڙي_وچ" (گهوڙي ۾). "اچ" پڇاڙي آهي جڏهن ته "وچ" حرف جر آهي. پهريون لفظ ٻئي مان نڪتل آهي ۽ "و" کي حذف ڪري حرف جر مان پڇاڙي نهي ٿي.

حالت مفعوليءَ لاءِ ساڳيو اصول لاڳو ٿئي ٿو. جڏهن ٻڪ نه هجي ته ٻوءِ اها ساڳي فاعليءَ جهڙي رهندي ۽ جڏهن ٻڪ هجي ته ٻوءِ وري اها مفعولي ثانيءَ جهڙي ٿي ويندي.

اهڙيءَ ريت لفظ "گهوڙا" جو مڪمل گردان لکي سگهون ٿا.

واحد

حالت فاعلي	گهوڙا
حالت فاعلي متعدي مجهول واري	گهوڙي
حالت مفعولي	گهوڙا، گهوڙي نون
حالت سببي (مربوط)	گهوڙي
حالت سببي (غير مربوط)	گهوڙي-نال
حالت مفعولي ثاني	گهوڙي نون
حالت جري	گهوڙئيون، گهوڙي-ئون وغيره
حالت اضافت	گهوڙيدا
حالت مڪاني (مربوط)	(گهوڙي) ([1])
حالت مڪاني (غير مربوط)	گهوڙي-وچ
حالت ندا	گهوڙيئا

جمع

فاعلي	گهوڙي
فاعلي متعدي مجهول واري	گهوڙئان
مفعولي	گهوڙي، گهوڙئيان نون
سببي (مربوط)	گهوڙي
سببي (غير مربوط)	گهوڙيئان-نال
مفعولي ثاني	گهوڙيئان نون
جري	گهوڙئانيون، گهوڙيئان-ئون وغيره
اضافت	گهوڙئان دا
مڪاني (مربوط)	گهوڙين
مڪاني (غير مربوط)	گهوڙئان-وچ
ندائي	گهوڙئان هو

صفتون:

صفت ڪنهن بہ اسم جي جنس،عدد ۽ حالت سان لڳندي آهي. هيٺ سر جيمس ولسن جي گرامر مان چونڊيل مثال ڏجن ٿا.

---

[1] صرف ڪن لفظن ۾ ايئن استعمال ٿيندي

واحد:

مونث	مذڪر
چڱگي گهوڙي چڱگئان گهوڙئان دا	چڱگا گهوڙا چڱگي گهوڙيدا

مونث:

مونث	مذڪر
چڱگيئان گهوڙييئان چڱگيئان گهوڙيئان دا	چڱگي گهوڙيدا چڱگي گهوڙيدا

جنسن جي بناوت ۽ صفتن جي ڦيرن جو نمونو ساڳيو اسمن وارو آهي.

پيٽ ڪرڻ لاءِ "نالون" يا "تون" کي ان اسم جي پٺيان لڳائيندا آهن جنهن سان پيٽ ڪرڻي هجي، جيئن:

"اُس۔ نالون چڱگا هي" (هي هُن کان چڱو آهي)

"اِ هيٺان۔ تون چڱگا هي (هي سيني کان چڱو آهي)

"ايرا" پڇاڙيءَ صفت سان ڳنڍي وڌيڪ يا بهتر واري معنيٰ ظاهر ڪئي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت چڱگا (چڱو) (چڱ گيرا) (چڱيرو) معنيٰ اڃا چڱو.

لفظن جي فهرست ۾ ڪي انگ ڏنل آهن. باقي ٻيا سر جيمس ولسن جي گرامر ۾ ڏسي سگهجن ٿا. انهن مان ڪيترا پنجابيءَ ۾ هلندڙ صورتن کان مختلف آهن ۽ سنڌيءَ جي انگن سان وڌيڪ ويجها آهن.

ڪن انگن کي مفعولي شڪل آهي، جيڪا اهي ان وقت اختيار ڪندا آهن، جڏهن اسم بہ مفعولي حالت ۾ هجي ۽ انهن جي پختي شڪل هوندي آهي، جيڪا اسم ڪيڏڻ ڇڏڻ جي باوجود اهي قائم رکندا آهن. اهي آهن:

پختي شڪل وارا		عام	
مفعولي	فاعلي	مفعولي	فاعلي
دوهان	دوهين	دوئان	دوئين
ترئهان	ترئتي/ترائهي	تريئان	ٽرئہ
چاوانهان	چاري	چئون	چار
پڇان	پڇي	پنجان	پنج
ڏهان	دئهي	داهان	ڏهہ

قطاري انگ آهن: پهلا (پهريون)، ڏوجا (ٻيو)، تيجا (تيون)، چئوٿا (چوٿون)، پچوان (پنجون) ڇيئوان (ڇهون)، ستوان (ستون) وغيره. شماري انگ ۾ "وان" ملائبو ويجبو.

ضمير:

هيٺيان روپ پهرين ٻن خالص ضميرن جا آهن.

حالت	متڪلم	حاضر
حالت فاعلي	مانءِ	تون
متعدي مجهول واري فاعلي	مانءِ (زورائتو) مٿها	تون، تان، ٿڌهہ زورائتو تونهين
اضافت	ميرا	تيرا
مفعولي	مٿہ	ٿٿہ
مفعولي ثاني	مٿنون	تٿنون
پڇاڙيون	س، ـ مِ	اين، اِيِ، ـ اون
جمع:		
حالت فاعلي	اسين، هسين	ٿسين
متعدي مجهول واري فاعلي	اسان (زورائتو) اسان هين	ٿسان (زورائتو) ٿسان هِين
اضافت	اساڊا، ساڊا، هساڊا	ٿساڊا، ٿهاڊا
مفعولي	اسا، اسان	ٿسا، ٿسان، ٿها
مفعولي ثاني	اسانون	ٿسانون
پڇاڙيون	سِ ـ سي ـ آهسي	ـ ني، نهي

پڇاڙين وارين صورتن کي ٻيءِ سمجهايو ويندو. هيٺيان ضمير غائب جا نمونا آهن ۽ اهي ضمير اشارو ـ ويجهو ۽ ڏور ـ ٻئي آهن.

واحد:	ويجهو	ڏُور
حالت فاعلي	ا، ايهہ	او، اوهہ
متعدي مجهول واري فاعلي	آس	اُس، اوس
اضافت	اِسدا، اِهدا	اُسدا، اُهدا
مفعولي	اس، اهہ	اُس، اُهہ
مفعولي ثاني	آس نون	اُس نون
پڇاڙيون	ـ سَ	ـ س

جمع:	ويجهو	ڏُور
حالت فاعلي	ا، اهِ، نهہ، ان	او، اوهہ، اُن
متعدي مجهول واري فاعلي	انّهان (زورائتو) اناهان	اُنهان (زورائتو) اُناهان
اضافت	آنهان دا	اُنهان دا
مفعولي	انهان	اُنهان
مفعولي ثاني	آنهان نون	اُنهان نون
پڇاڙيون	ــ ني	ــ ني

لهندا ۾ سنڌيءَ ۽ ڪشميريءَ جيان ضميري پڇاڙين جو استعمال ٿئي ٿو. ڪشميريءَ ۾ اهي صرف فعلن سان لڳائيندا آهن، جڏهن تہ لهندا ۽ سنڌيءَ ۾ اهي اسمن ۽ فعلن سان لڳنديون آهن. اهي بلڪل فارسي يا عبرانيءَ واري طريقي سان استعمال ٿينديون آهن، ۽ ڪنهن بہ حالت ۾ لڳائي سگهجن ٿيون. اسم سان لڳندڙ ضميري پڇاڙيءَ جو مثال آهي "گهر۔ اَم" (منهنجو گهر) ۽ ڪنهن فعل سان لڳندڙ ضميري پڇاڙيءَ جو مثال آهي "مارئہ۔ م" (مون مارئو). مٿي ڏنل جدولن ۾ بہ مون پڇاڙيون ڏنيون آهن. هتي انهن کي ورجايان ٿو پر ڪجهہ مختلف شڪلين سان تہ جيئن حوالو ڏئي سگهجي. انهن کي ٻن گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

۔اهي جيڪي صرف حالت فاعليءَ ڏانهن اشارو ڪن ۽ ٻيون اهي جيڪي ڪنهن بہ حالت سان لاڳو ٿين، جنهن ۾ حالت فاعلي بہ اچي وڃي.

(الف) حالت فاعليءَ جون پڇاڙيون:

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	ــ م	ــ س
ضمير حاضر	ــ اين	ــ ــ
ضمير غائب	ــ	

(ب) ڪنهن بہ حالت جون پڇاڙيون:

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	ــ م	ــ سي، آهسي
ضمير حاضر	ــ اي،اون۔اُو۔اُون	ني،نهي۔انهي
ضمير غائب	ــ س	ــ ني

ــ "آهسي" کي "آهس" سان منجهائڻ نہ گهرجي (جنهن جي معني آهي اسين هئاسين)، نہ وري (نهي) کي "نيهي" سان منجهائجي (جنهن جي معني آهي "تون ڪونہ آهين"). اهو نوٽ ڪريو تہ "ــ س" فاعلي حالت جي متڪلم ۽ هر

ڪنهن حالت جي ضمير غائب واحد جي نشاني آهي، ۽ "-ني" پنهنجي ضميرن حاضر ۽ غائب جمع سان لڳي سگهي ٿي. ٻ واري سري هيٺ آيل سڀ پڇاڙيون ڪنهن به جنس يا حالت لاءِ اچي سگهن ٿيون. اهو ممڪن آهي ته جڏهن به يا ٻن ڪان وڌيڪ صورتون هجن ته هڪڙي هڪ حالت ڪي ته ٻي ٻيءَ حالت ڪي ظاهر ڪندي، پر پنهنجي جو فرق گم ٿي ويو آهي.

اهي پڇاڙيون آ. اِ، اِي ۽ اُ حرف علت جي مدد وٺن ٿيون. ملائيندڙ حرف علت بابت ڄاڻ لاءِ مون ڪو قاعدو معلوم ڪو نه ڪيو آهي. هتي آءُ مثال ٿو ڏيان (گهٽو ڪري سر جيمس ولسن جي گرامرمان) جن ۾ اسمن سان ضميري پڇاڙيون لڳل آهن. انهن جو فعلن سان استعمال فعل واري حصي ۾ ڏيکاريندس:

ضمير متڪلم واحد:

حالت اضافت- "ڪفُري گهَرَم" (يا گهرِهم) معني- "ڪُفري اسان جو گهر آهي".

حالت مفعولي ثاني- "ڪُسم" (يا ڪسِم) معني- "مونکي تپ آهي".

(ڪس معني تپ يا بخار)

ضمير متڪلم جمع:

حالت اضافت- "ڪُفري گهَرهَسي" (يا گهر هسي) معني- "ڪُفري اسان جو گهر آهي"

حالت مفعولي ثاني: "ڪُسِي" (اسان کي بخار آهي)

ضمير حاضر واحد:

حالت اضافت: "ڪي نان ئي"؟ معني- "تنهنجو نالو ڇا آهي"؟ (نان=نالو)

حالت مفعولي ثاني: "ڪسيئي؟" معني- "ڇا توهان کي بخار آهي؟".

ضمير حاضر جمع:

حالت اضافت: "ڪي نان ني؟" معني- "توهان جو نالو ڇا آهي؟"

"ڪهڙا شوهُر نهي؟" معني- "ڪهڙو ڳوٺ يا شهر اٿئي؟"

"ڪفُري گهرني." معني- "ڪفري تنهنجو گهر آهي."

حالت مفعولي ثاني: "ڪسينِهِي؟" (يا ڪسينهي) معني- "ڇا توهان کي بخار آهي؟"

ضمير غائب:

حالت اضافت: "ڪي نانُس؟" معني- "هن جو نالو ڇا آهي؟"

"ڪفري گهرُس" معني- "ڪفري گهر اٿس."

حالت مفعولي ثاني: "ڪسُس" (يا ڪسِس) معني- "هن کي بخار آهي."

ضمير غائب جمع:

حالت اضافت: "ڪهڙا شوُهُرني؟" معني- "هنن جو ڪهڙو ڳوٺ (يا شهر) آهي؟"

"ڪُفري گهرني" معني- "ڪفري سندن گهر آهي."

حالت مفعولي ثاني:

"ڪسني" (يا ڪسيني) معني- "هنن کي بخار آهي."

مٿيان مثال ڏيکارين ٿا تہ لهندا ۾ ضميري پڇاڙيون اسمن سان ڳنڍيجن ٿيون. اهي اهو بہ ڏيکارين ٿيون تہ جنهن حالت ۾ بہ اهي ڳنڍيجن ٿيون تہ پلي ڪٿي اهي اضافت واري مفهوم کي ظاهر ڪن تہ بہ اصل ۾ اهي سڀ مفعول ثانيءَ واري ملڪيت هونديون آهن. ان ڪري "ڪفري گهرم" (ڪفري منهنجو گهر آهي) جو اصل مطلب آهي "ڪفري مون لاءِ گهر آهي."

هڪ ٻيو نڪتو بہ توجهہ طلب آهي سو اهو تہ هر هڪ مثال ۾ هڪ فعل مهيا ڪيو وڃي ٿو جيئن "ڪفري مون لاءِ گهر آهي" يا "بخار مونکي آهي" وغيره. اصل ۾ جڏهن اهي پڇاڙيون اسمن سان ڳنڍيجن ٿيون تہ انهن ۾ فعل موجود هوندو آهي. ان ڪري "گهرم" معنيٰ "مون لاءِ گهر" ۽ "گهرِهم" ۾ "هم" اصل ۾ ڪنهن فعل جو ضمير غائب واحد آهي جنهن ۾ ضمير متڪلم جي پڇاڙي لڳل آهي، "هي" معنيٰ (there is) "هتي آهي" ۽ "م" معنيٰ مون کي آهي (اٿم). ساڳيءَ طرح "هسي" پڻ آهي جيڪو "گهرهسي" ۾ ٿيو "اسان لاءِ آهي" (اٿئون). ايئن ئي "اِسي" "ڪسسي" ۾ ساڳئي مفهوم ۾ استعمال ٿئي ٿو چو تہ اهو "هسي" جو ڦريل روپ آهي. ايئن وري "ڪسئي" ۾ "ائي" اصل ۾ "هئي" جو گهٽايل روپ آهي، جنهن جو مطلب آهي "تو لاءِ آهي" (اٿئي). "ڪينيهي" ۾ "اينيهي" پڻ اصل ۾ "هينهي" جو ٻيو روپ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "توهان لاءِ آهي". (اٿو). آخرڪار "ڪسٹ" ۾ صرف "س" ضميري پڇاڙي اسم "ڪس" سان لڳل آهي جن جي وچ ۾ "اُ" حرف علت اچي وڃي ٿو اهڙيءَ طرح ان لفظ جي معنيٰ ٿئي ٿي "هن لاءِ/ کي بخار" (بخار اٿس). هن ۾ فعل سمجهہ ۾ اچي ٿو جڏهن تہ "ڪسسِ" اصل ۾ "س- هِس" جو ٻيو روپ آهي جنهن ۾ "هِس" برابر آهي. "هي"+"س" جو جنهن جي معنيٰ ٿئي ٿي "هن کي آهي" (اٿس).

ضمير موصول آهي "جِهڙا" (جو/جيڪو) ۽ ان جي مفعولي واحد حالت "جِس" يا "جٹن" جيڪو جمع ۾ "جِن" ٿيو وڃي، سواليہ ضمير آهي "ڪَوڻ" (ڪير) جنهن جو مفعولي واحد "ڪيٹن" (ڪنهن) ۽ عام سوال ٻي جان لاءِ "ڪي" (ڇا) ٿيندو آهي. مفعولي واحد "ڪسِ" (ڪنهن) بہ اٿس. جڏهن ان کي صفت وانگر استعمال ڪبو تہ "ڪهڙا" بہ ٿهندو.

ضمير مبهم آهي "ڪوئي" (ڪو بہ/ڪير بہ) فاعلي واحد مونث ۾ "ڪائي" ٿي ويندو آهي ۽ ٻي جان لاءِ "ڪجهہ". حالت مفعولي واحد ٽنهي جنسن سان ٿيندو" ڪهين" يا "ڪِسي". ان مان مذڪر ۽ مونث جمع ٿيندا "ڪيئِي" جنهن جو جمع "ڪِناهان" ٿهندو.

فعل:

(الف) معاون فعل ۽ خالص فعل

خالص فعل جون زمان حال ۾ ٽي صورتون هونديون آهن: هڪ مڪمل، هڪ گهٽايل يا ڇوٽي صورت ۽ هڪ تفصيلي صورت. جيئن:

زمان حال- آءٌ آهيان (I am) وغيره.

واحد			جمع		
مڪمل صورت	ڇوٽي صورت	تفصيلي صورت	مڪمل صورت	ڇوٽي صورت	تفصيلي صورت
هان (آهيان)	"آن"	آها	هان/هئن (آهيون)	آنهہ	آهان
هين (آهين)	اين	اهين	هو (آهيو)	او	ايهو
هي (آهي)	اي (وي)	آهي	هِن (آهن)	اِن	ايهن

ضمير متڪلم واحد وارو "آن" اڪثر ننديو ڪري "آ" يا "آن" پڇاڙيءَ سان ڪتب آڻيندا آهن. اهڙي نموني "ڪريندا-هان" يا "ڪريندا" چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي "ڪريان پيو". ساڳيءَ طرح ضمير غائب ۾ "اڻ". ڪي اڪثر ڪري ان ڪان پهرئين لفظ جي حرف علت ۾ جوڙي "آن" يا "اين" جو آواز ناهيندا آهن. ان نموني "تيريان ڪتنيان گهوڙيئن؟" (هتي گهوڙيان ان" ڪي ملائي گهوڙيئن ڪيو ويو آهي)، معنيٰ "تنهنجون ڪيتريون گهوڙيون آهن؟" "مريندين" ("مريندي-ان" لاءِ) معنيٰ "مارين پيا". "ٻهوَن ڪچرين" ("ڪچرين-ان لاءِ) معنيٰ تہ "گهڻيون خچرون" (خچر جي مونث لاءِ جمع آهن.) ٻئي پاسي ضمير غائب واحد واري "اي" حرف علت ڪان پوءِ ڦري "وي" ٿيو پوي مثال طور "اِ ڪيوي؟" معنيٰ "هي ڇا آهي؟"

زمان ماضيءَ جو متصل-ڦيرو هن طرح ٿيندو آهي:

زمان ماضي- آءٌ هئس (I was)

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	آهُس/ آهس	آهسِ
حاضر	آهين	آهي
غائب	آها (مونث) آهي	آهِن (مونث) آهيان يا آهن

نوٽ: صرف ضمير غائب ۾ جنس جو فرق ظاهر ٿئي ٿو باقي ٻئي ضمير. ضمير غائب ۾ ضميري پڇاڙيون ڳنڍڻ سان نُهن ٿا.

ناڪاري فعل ڀڻ ملن ٿا، انهن جو ڦيرو هن ريت آهي.

زمان-آءٌ نہ آهيان

مذڪر	مونث
نيموهون يا نسون	نسي
نيهون يا نونهہ	نيهي
نسون يا نئينهہ	نئي يا ننهي

زمان ماضي ناڪاري ٿاهڻ لاءِ هاڪاريءَ ۾ "ن" اڳياڙي ملائڻي پوندي آهي. اهڙي طرح "ناهُس" معنيٰ 'نہ هئس'. "ناها" معنيٰ 'نہ هو' وغيره وغيره.

ڏاتو "هو" جيڇ دوآبي ۾ باقاعدگيءَ سان ڦري ٿو باقي لهندا جي ٻين سمورن علائقن ۾ اهو گهڻو ڪري بي قاعدي آهي. اهي بي قاعدگيون ان وقت ڏسنداسين جڏهن مختلف لهجن جا فرق/آراڏايون (variations) پڙهنداسين.

(ب) فعل معروف (active voice)

معروف فعل جا ٽي صيغا يا صورتون (voices) ٿينديون آهن.

معروف، مجهول ۽ بالواسطہ

معروف فعل:

ڌاتو۔"مار"

اسم حاليہ۔"ماريندا"

اسم مفعول۔"مارئا"

اسم استقبال۔ مجهول "مارئا"

اسم عطف ماضي معطوفي (ڳنڍيندڙ ڪردنت) "مار"، "ماري"، مار۔ ڪي

مصدر۔ مارڻ

فعلي اسم۔ مارنا

(ڪم ڏيڪاريندڙ اسم)

متعدي مجهول جو اسم۔مارڻالا يا مارڻيئالا (مارڻ وارو)

رايو: اسم حاليہ: جيڪڏهن فعل لازمي هجي ۽ ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح هجي تہ پوءِ اسم حاليہ ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "دا" ڳنڍيندا آهن. جيئن "مر" مان "مردا" (مرندو) نڪل "۔"نِڪلدا" (نڪرندو). ٻي قاعده ۾ وري آهي "وڃ" جنهن مان "وَئيندا" ٺهندو آهي.

اهڙا لازمي فعل جن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت هجي تہ "هہ" هجي تہ انهن جي ڌاتوءَ ۾ "ندا" ڳنڍيندا آهن. جيڪڏهن بنيادي حرف علت "آءِ" هجي تہ اهو "د" ۾ متجي ويندو۔مثلاً :

ڌاتو	اسم حاليہ
ماري	ماريندا (ماريندو)
لهہ	لهندا (لهندو)
پئہ	پوندا (پوندو)
سنئہ (سمهہ)	سوندا (سمهندو)
(ڏيان ۾ رکو) آ	آندا يا آئـندا (ايندو)
جيِ	جيندا يا جيئُندا (جيئندو)
هو	هُندا (هوندو)

گهڻا متعدي فعل اسم حاليہ ٺاهڻ لاءِ "ايندا" پڇاڙي ڌاتوءَ سان ڳنڍيندا آهن جنهن سان بنيادي حرف علت کي ممڪن حد تائين ڪمزور ڪري ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "آ" هجي تہ اها "آ" حذف ٿي ويندي آهي ۽ "ائندا" يا "ايندا" مان ڪا هڪ پڇاڙي ڳنڍبي آهي.

اسم حاليہ	ڌاتو
ڪريندا (ڪندو)	ڪر (هيٺ بہ ڏنل آهي)
مريندا (ماريندو)	مار
سڙيندا (ساڙيندو)	ساڙ
ديندا (ڏيندو)	دي
وچيندا (وڪڻندو)	ويچ
ٿُريندا (هلائيندو)	ٿور (هلاءِ)
ڇُڙيندا (ڇڏيندو)	ڇوڙ
مُريندا (موڙيندو)	موڙ
پوئيندا (پياريندو)	پوا (پيار)
پڄئندا (پڄائيندو)	پڄا
اپڙئندا (پهچائيندو)	آپڙا
سئندا (پسائيندو)	(ڏيان ۾ رکو) سي
كاندا يا ڪَئندا (كائيندو)	كا
گهنيدا (گِنهندو)	گهن
پيندا (پيئندو)	پي

ڪي متعدي فعل بہ "دا" پڄاڙي لڳائيندا آهن. مثلاً :

ڪردا يا ڪريندا (ڪندو)	ڪر (مٿي بہ ڏنل آهي
ڪيدا يا ڪيريندا (ڪيندو)	ڪيِ
ويكدا (ڏسندو)	ويک
آهدا (چوندو)	(ڏيان ۾ رکو) آک

زمان حال مطلق ۾ اسم حاليہ وارو "ندا" يا "دا" گهٽو ڪري "نا" ۾ بدلجي ويندو آهي. ان نموني "ڪريندا هان" "ڦري" "ڪرينا" تي پوندو آهي.

اسم حاليہ فعل (ڪم) وارو اسم تي ڪتب ايندو آهي ۽ حالت مڪانيءَ ۾ "ائان" پڄاڙي لڳندي اٿس. اهڙيءَ طرح "ميري آئندئان موئنا" معنيٰ "ايندي ئي مئو" مطلب تہ "جيئن ئي آءُ آيس."

اسم مفعول:

هي عموما ڌاتوءَ ۾ "ائا" ملائڻ سان ٺهندو آهي. اهڙي نموني "مارِئا" معنيٰ مارئو ـ ڪي متعدي فعل صرف "آ" ڳنڍيندا آهن جيئن:

"ڇُٽ" (ڇج) اسم مفعول اٽس ڇُٽا ـ يا وري

"بُڌ" (ٻُڌ) اسم مفعول اٽس "بُڌا"

"ڍي" (be given) اسم مفعول "ڍيئا"

ڪيترائي فعل بي قاعده اسم مفعول ٺاهين ٿا. هيٺ ڏنل فهرست جا گهڻا لفظ سر جيمس ولسن جي گرامر مان ورتل آهن. جيڪو اها دعوي نٿو ڪري تہ ڪو اهو مڪمل آهي.

ڌاتو	اسم حاليہ
رئهہ	رئها (رهيو)
ڀان	ڀئو نوئا (ڀريو)
جَمر	جائئا (جائو)
مر	موئئا (مئو)
ڀڻ	ڀيئا (ڀيو)
لَٿہ	ليئا (ورتو)
وڃ	گيئا (ويو)
ٻٿهَ	ٻٿا (وينو)
ڀيهہ	ڀيٺا (ڀيٺو)
ڪوهہ	ڪُٺا (ڪُٺو)
ڊٺ	ڊِٺا (ڍٺو)
نس	نَٺا (ڀڳو)
وس	اُٺا (وٺو)
ويک	ڊِٺا (ڏٺو)
ڪر	ڪيتا (ڪيو)
ڪلو	ڪلوتا (بيٺو)
جاڻ	جاتا (جاتو)
جو (yolk)	جُوتا
ڌا (وهنج)	ڌاتا (وهنتو)
نها (وهنج)	ناتا (وهنتو)

نڪل	نختا ([1]) (نڪتو)
پي	پيتا (پيتو)
وڃا	وَڃاتا (وڃايو)
سي يا سيهڙ	سيتا (سبيو)
سڃاڻ	سڃاتا (سڃاتو)
سياڻ	سئاتا (سڃاتو)
دي	دتا (ڏنو)
ڪما	ڪماتا (ڪمايو)
لم	لتا (لتو)
مُڄ	مُتا (موڪليو)
سنئ	سُتا (ستو)
تپ	تتا (تتو)
گهُس	گهُتا (گُتو)
لٺھ	لٿا (لٿو)
کا	کادا، کاڏا (کاڌو)
بنھ	بڌا (ٻڌو)
ڊُپ (ڏُپ) ڊگهيءَ لاءِ)	ڊڏي (مونث) ڏڏي)
گُنھ	گُڏا (ڳُتيو/ڳُتي)
لپ	لڌا (لڌو)
ڪرُما	ڪُرماٺا (ڪوماٺو)
وڪ	وڪاٺا (وڪاٺو)
آڻ	آندو (آندو)
پُڄ	پُنا (پنو/پڳو)
پڄ (break)	پانا (پڳو)
پڄ (run)	
سِڄ	سِنا (پِنو)

مصدر:

مصدر ناهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "اُڻ" ملائيندا آهن. يا وري جي ڌاتو ڪنهن حرف علت تي ختم ٿئي ته پوءِ "وُڻ" ڳنڍيندا آهن. اهڙي طرح:

---

[1] هتي "خ" جو اکر اصل هندستاني لفظ ۾ ڏسجي ٿو.

مار-اُڻ= مارُڻ (مارڻ) ٿهي ٿو

دي-وُڻ= ديوُڻ (ڏيڻ) ٿهي ٿو

مصدر کي ٻئي گردان جي اسم وانگر ڦيرائي سگهجي ٿو ۽ ان جا مفعولي واحد ۽ فاعلي جمع "اُڻ" تي ختم ٿيندا. اهو ڏيان ۾ رکو تہ جيتوڻيڪ ٻئي گردان ۾ آخري پد "اُ" جو ان کان اڳ واري "آ" تي ڪو اثر ڪو نہ ٿو پوي جو اها "او" تي پوي- ايئن "مار" مان مصدر "مارُڻ"- ٿهي ٿو "مورُڻ" نٿو ٿهي، جيئن "شوهُر" واري مطابقت موجب ٿيڻ جي اميد هئي. بلڪل اهائي ساڳي حالت ڪشميريءَ سان آهي.

فعلي اسم (Verbal Nouns):

اهو ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "ٽا" ملائبو آهي جيئن "وڄ" مان فعلي اسم "وڄٽا" (وڄڻ) ٿو ٿهي. "ڪلو" مان "ڪَلوٽا" (بيهڻ) ٿو ٿهي. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "ر" يا "ل" هجي تہ پوءِ "نا" پڇاڙي لڳندي آهي. جيئن "مارنا" (مارٽا نا)، "نڪلنا" (نڪرڻ) وغيره. جيڪڏهن ڌاتوءَ "او" ڪانسواءِ ٻئي ڪنهن سُر تي ختم ٿئي تہ پوءِ پڇاڙيءَ "اُٽا" لڳندي. جيئن "ڪا-ٽُا" (ڪائڻ)، "پي-ٽُا"= (پيئڻ) "دي- ٽٽا"= (ڏيڻ). فعلي اسم اسمن جي ٻهرئين گردان موجب ڦرندا آهن.

معتدي مجهول وار اسم:

اهي ٺاهڻ لاءِ مصدر يا فعلي اسم جي مفعولي صورت ۾ "آلا" ملائبو آهي. جيئن "مرٽا لا" يا "مارٽينا لا" (مارڻ وارو). ان کي ٻهرئين گردان وارن اسمن وانگر ڦيرائبو.

بنيادي زمان:

ڌاتوءَ مان چار زمان ٿهن ٿا: مضارع يا حال شرطي أمر، مستقبل ۽ ماضي متشڪي.

مضارع جو مفهوم شاعري ۽ پهاڪن وغيره ۾ ساڳيو بياني جهڙو هوندو آهي. ٻيءَ صورت ۾ ان ۾ ساڳيو حال شرطي وارو زور هوندو آهي. ان جو گردان آهي.

مضارع يا حال شرطي

واحد	جمع
ماري (ماري)	مارانهہ / مارانهان (ماريون)
مارئين (مارين)	مارو (ماريو)
ماران (ماريان)	مارين (مارين)

جيڪڏهن ڌاتو ڪنهن حرف علت تي ختم ٿئي تہ پوءِ "وَ" ڳنڍيس-جيئن ڌاتو "دي" مان "ديوان" (ڏيان) ٿو ٿهي. هيٺيون فعلن جون بي قاعدي صورتون آهن.

ڌاتو	ضمير غائب واحد/ مضارع
پا	پاوي
لا	لاوي
پِنئہ	پِنئوي
سنئہ	سنئوي
ڍي	ڍِنئهيوي

امر: ضمير حاضر واحد ۾ ساڳيو ڌاتوءَ جهڙو آهي: ايئن "مار"-تون مار ۽ "آ"-تون اچ آهي.
ضمير غائب جمع ٺاهڻ لاءِ "او" يا "هو" کي ڌاتوءَ سان ڳنڍيو آهي. ايئن "مارو" (ماريو) "آئو" (اچو) "ديهو" (ڏيو) ڏُرهو (هلو) وغيره ٺهن ٿا.
بي قاعدي آهن.

ضمير حاضر غائب	ضمير حاضر واحد	ڌاتو
ويجو (وڃو)	وڃ يا جاهہ	وڃ
ليهو	لوهہ	لئهہ
پئُٿو	پوٿ	پٿہ

احترام وارو امر (نيازي) ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ سان واحد لاءِ تہ "اين" ۽ جمع لاءِ "اِٿاهي" لڳائبي. پوئين جي ڪري ڌاتوءَ وارو حرف علت ننڍو ٿي سگهي ٿو جيڪڏهن ڌاتو ڪنهن حرف علت تي ختم ٿيندو هجي تہ پوءِ پڇاڙيءَ ۾ "وين" ۽ "ويٿاهي" ملائڻا پوندا آهن-مثلاً:

احترام وارو امر (نيازي)

ضمير حاضر غائب	ضمير حاضر واحد	ڌاتو
اُٿئاهي	اُٿين	اُٿ
مارٿاهي	ماري	مار
آوٿاهي	آوين	آ

هڪ غير شخصي امر ٺاهڻ لاءِ "ايٿي" پڇاڙي ڌاتوءَ سان ڳنڍيندا آهن. جيئن "ماريٿي" (مارجي) "ڪي آڪيٿي" (ڇا چئجي). بي قاعدي مثال آهي "ڪي ڪيچي؟" (ڇا ڪجي؟).
زمان مستقبل لاءِ خاص اکر "س" آهي. هن زمان جو ڦيرو هن ريت آهي:

زمان مستقبل- آءٌ ماريندس. وغيره

واحد	جمع
مريسان	مرساهان. مارسانهہ
مريسين	مريسو
مريسي	مريسن

لازمي فعلن ۾ ڌاتوءَ وارو حرف علت (مثي جيان) ٻئي پد کان پهرين ننڍو ٿي ويندو آهي.

هن زمان ۾ لازمي فعل "اي" کي ڪڍي ڇڏيندا آهن ان ڪري اسان کي "مرسان"معنيٰ 'مرندس' (مريسان بدران) جهڙيون صورتون ملنديون آهن. جڏهن لازمي فعل جو ڌاتو حرف علت تي ختم ٿئي ته ان ۾ ڪڏهن ڪڏهن "س" کان پهرين "اُ" به وجهندا آهن. جيئن "آئُسان" معنيٰ 'ايندس'.

هيٺ بي قاعده مثال ڏجن ٿا:

ڌاتو	غائب واحد مستقبل
ڇڏ	پڏوسي (پوندس)
پنڌ	پنڏوسي (ڦرندس)
سنڌ	سنڏوسي (سمهندس)
لڌ	ليسي (وٺندس)
وڃ	وئسي (ويندس)
ڍي	ڍهيسي (ڏيندس)

جڏهن ڪا ضميري پڇاڙي ڳنڍيبي آهي ته بنيادي حرف علت ضرور ننڍو ٿيندو ۽ "اي" کي ڪڍيو ويندو آهي. جيئن "مرسانڌُس" (معنيٰ مارينده سانس).

ماضي شرطيه ٺاهڻ لاءِ مضارع ۾ "ها" ڳنڍيندا آهن. جيئن "ماران ها" (ماريان ها) (جيڪڏهن) "مارينها" (هو) (مارين ها).

هن زمان جي معنيٰ ۾ اسم حاليه پڻ استعمال ٿي سگهي ٿو جيئن "آئندي" (اچون ها) (جيڪڏهن). هن ۾ ضميري پڇاڙيون پڻ ڳنڍي سگهجن ٿيون جيئن "آندُس" (اچان ها) ۾ آهي.

هيٺيان مکيه ڪردنتي زمان آهن (جن ۾ ماضي شرطيه جي بي صورت به شامل آهي. اهي زمان جيڪي متعدي فعلن مان اسم مفعولن ذريعي ٺهن ٿا جن ۾ فاعل متعدي مجهول واري حالت ۾ هوندو آهي. انهن زمانن ۾ به به مثال ڏيان ٿو. پهريون "مارئا" آهي جيڪو متعدي فعل "مار" جو ماضي آهي. ۽ ٻيو "گيئا" آهي جيڪو "وڃ" جو ماضي آهي.

زمان ماضي شرطيه:۔مريندا۔ (ماري ها)

زمان حال مدامي۔مريندا۔هان (يا مريندا۔آن) (ماريندو آهيان)

ماضي مدامي/ استمراري۔مريندا۔آهُس (ماريندو هوس)

زمان ماضي۔او ڳيئا۔(هو ويو)

اُس ماريئا۔هن مارئو

زمان ماضي قريب۔او ڳيئا هي۔ (هو ويو آهي)

اُس مارِئا۔هي (يا اي) (هن مارئو آهي.)

زمان ماضي بعيد۔او گيئا۔آهُس۔(هو ويو هو)

اُس مارئا۔آها۔ (هن مارئو هو)

پهرئين زمان حال ۾معاون فعل عام طرح ڪردنت (اسم مشتق) سان سوڙهو ٿئي ٿو ۽ ڪردنت جو "د" يا "ند" ڦري "ن" بنجي وڃي ٿو اهڙيءَ ريت "مارينان" (ماريان پيو/ٿو) "مرنا" (اسم حاليه "مردا") (مران پيو/ٿو).

ساڳي طرح ماضي قريب ۾ معاون فعل عام طرح اسم مفعول سان گڏجي وڃي ٿو. ايئن "گيئان" (ويو آهيان) "آئٿان" (آيو آهيان) "آئن" (آيا آهن).

ضميري پڇاڙيون انهن سڀني زمانن سان لڳنديون آهن. مثال طور هيٺ ڏسو:

(ب) مجهول صيغو (Passive Voice):

ڪنهن فعل جو ڌاتو "اِي" لڳائڻ ۽ سندس حرف علت گهٽائڻ سان مجهول بڻجي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح "مار" مان "مري" ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ "آ" تي ختم ٿئي ته اها "اِي" ۾ بدلجي ويندي آهي. جيئن "پرنا" (پرڻو) مان ڦري "پرني" ٿيندو آهي. هيٺ ڏنل مجهول ڌاتو (ٻين گهڻن مان) بي قاعدي ٿين ٿا. (بالواسطہ لاءِ ڏنل مثال ڏسو).

مجهول	معروف
ڊِي	دي (ڏي)
ڪاج	ڪا (ڪا)
گهج	گهن (وٺ)
سيج	سي (گهم)
سڙ	ساڙ (ساڙ)
اُڙهہ	واهہ (ڪيڙ)
تپ	تا
سيپ	سي (سبہ)
ڊُپ	ڊوهہ (ڏُهہ)
پيس	پيهہ (پيهہ)
کُس	کوهہ (کَس)
ڦِس	ڦي (ڦِهہ)

هاڻي مجهول ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ "اِي" ٿيڻ ڪانپوءِ ان جو متصل ڦيرو ساڳيو معروف فعل وارو ٿيندو. ان ڪري "مريسان" معنيٰ مارجندس- يا وري مجهول ڌاتو بدلجندو ڪو نہ بلڪ "وڃ" فعل جي مختلف زمانن جي اڳياڙي طور ڪم ايندو ويندو. جيئن "مري-وئسان" معنيٰ "مارجي ويندس"- "مري گئيئي" معنيٰ "مارجي ويا" وغيره.

بالواسطہ فعل:

ڪنهن متعدي فعل جي بالواسطہ جي سببي معنيٰ ٿيندي آهي جيئن "مار" مان "مرا" (ما راءِ) معنيٰ مارڻ جو سبب بڻج- ڪنهن لازمي فعل جي بالواسطہ جي پڻ ساڳي سببي معنيٰ ٿي سگهي ٿي.جيئن "پچ" (پچ) مان "پچا" (پچاءِ) پچڻ جو سبب ٿي. ان کان سواءِ انهيءَ جا ڪا عام متعدي واري معنيٰ بہ ٿي سگهي ٿي مثلاً : چڙ (اُٿ) ۽ "چا" (اُٿار/ ڪڻ).

ڪو بہ ڏاتو يا بالواسطہ (يا متعدي) بنجڻ لاءِ "آ" ملائي سگھي ٿو. (ڪو حرف علت هجي تہ ان ۾ "وا" پوندو) ۽ اصلوڪو يا بنيادي حرف علت ڪمزور ٿي سگھي ٿو. جھڙوڪ "آ" يا "آءِ" ۽ "اي" يا "اي" مان "آ" بنجي سگھي ٿو ۽ "او" يا "اؤ" مان "اُ" ٿي سگھي ٿو.

جيڪڏهن ڏاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ٻنو حرف صحيح هُجي تہ اهو ٻنهي مان اڪيلو ٿي ويندو آهي. اهڙي نموني نُهيل متعدي پنهنجو پاڻ ٿي بالواسطہ بنجي سگھي ٿو. مثال آهن:

ڏاتو	بالواسطہ يا متعدي فعل
مار (مار) (strike)	مرا (ماراءِ)
آپڙ (پهچ)	آپڙا (پهچاءِ)
پنڌ (ڦر)	پانوا (ڦيراءِ)
ويچ (وڪڻ)	وچا (وڪڻاءِ)
پي (پي)	پوا (پيار)
ڪوهہ (ڪُس جو بالواسطہ (معنيٰ ڪَس)	ڪُها (ڪَساءِ)
پڄ (پڄ)	پڄا (پڄاءِ)
چا (چہ جو بالواسطہ) معني ڪڻ	چوا (ڪڻاءِ)
پا (پئہ جو بالواسطہ) معنيٰ وجھہ	پوا (وجھاءِ)

ڪيترائي فعل پنهنجا بالواسطہ (۽ متعدي) ٻي قاعدي بہ ٺاهيندا آهن. هيٺ ڏنل فهرست سر جيمس ولسن جي گرامر مان ورتل آهي پر ترتيب مختلف اٿس.

الف: ڪي فعل بنيادي حرف علت کي مضبوط ڪندا آهن. جيئن:

ڏاتو	بالواسطہ يا متعدي فعل
گھہ (ڳاهہ)	گاهہ (ڳهاءِ) (ڳاهہ ڪراءِ)
چہ (ڪڻ)	چا (ڪڻاءِ)
چڙهہ (چڙهہ)	چاڙهہ (چاڙهہ)
وڙ (واڙ)	واڙ (واڙاءِ)
سڙ (سڙ)	ساڙ (ساڙ) (متعدي)
ڍئہ (ڪِر) (يا ڍهہ)	ڍا (ڪيراءِ/ڍهاءِ)
پئہ (پئہ)	پا (وجھہ)
لَهہ (لهہ)	لاهہ (لاهہ)
چڙهہ (چَر)	چيڙ (چار)
رڙهہ (رڙهہ)	ريڙهہ (ريڙهہ (متعدي)
جُڙ (جُڙ)	جوڙ (جوڙ)
ٿُر (هل)	ٿور (هلاءِ)
مُڙ (مُڙ)	موڙ (موڙ)
رڙُهہ (رڙ)	روڙهہ (روڙ)

بي قاعدي جا مثال

ڊس (be seen)	ڏس (ڏس (point out)
نکرّ (separate)	نکيڙ (متعدي نکيڙ separte

ب: ڪي فعل آخري حرف صحيح کي بدلائيندا آهن۔ جيئن:

پچ	پن (پچ (متعدي)
ٻجهہ (be fastened)	ٻنهہ (ٻڌ)
ڀاٽ (ڦاٽ)	ڀاڙ (ڦاڙ)
پِس	پيهہ (پيها)

پ: هيٺين مثالن ۾ آخري حرف صحيح کي ختم ڪيو ويو آهي پر گهٽو ڪري بنيادي حرف علت ۾ تبديليءَ سان.

کاج	کا (کاءِ)
ڊُڪ	ڊو (ڊوءِ)
تپ	تا (تپاءِ)
ڦس	ڦي (ڦها)
لَگ	لا (لاءِ/لڳاءِ)
سِج	سي (گِهم)
سيِپ	سيِ (سبَ)

ت: هيٺين مثالن ۾ نہ صرف بنيادي حرف علت بدلجي ٿو بلڪ آخري حرف صحيح بہ بدلجي ٿو.

وڪ	ويچ (وڪڻ)
ڇُٽ	ڇوڙ (ڇڏ) يا ڇڊ
ٽُرٽ	ٽروڙ (ٽوڙ) (متعدي)
ٻڊ	ٻوڙ (ٻوڙ)
مٿ	موهہ (مٺاءِ)
ڊُپ	ڊوهہ (ڏُهہ)
ڦس	ڦاهہ (ڦاساءِ)
کُس (be seized)	کوهہ (جهلاءِ)
رهِہ	رک (رک)

ج: هيٺ ڏنل مثال مڪمل طرح بي قاعده آهن.

آ_	آڻ (آڻ)
اُڙھ	واھ (ھر هلاءِ)
جم	جم (ڄڻ)
ڍي (be given)	دي (ڏي)
نِڪل *	ڪيُ (ڪيُ)

اهو ڌيان ۾ رکو تہ "جم" جو متعدي فعل بہ ساڳيو لازمي فعل جهڙو آهي پر انهن جا اسم مفعول مختلف آهن. پهرئين جو آهي "جاتئا" (ڄاتو) جڏهن تہ ٻئي جو آهي "جمئا" (ڄميو).

مٿين سڀني لفظن ۾ پهرين ايندڙ فهرست وارا گهٽائي لفظ سامهون واري فهرست جي لفظن جون مجهول صورتون ڏيکارين ٿا. اهو هڪ جدا خيال آهي ۽ انهن مان ڪيترا بي قاعدي مجهول فعل جي ياڳي ۾ پڻ جاٺايل آهن. بالواسطہ ڌاتو ساڳيا معروف ڌاتن جيان ڦيرا ڏيکاريندا آهن.

ضميري پڇاڙيون: سڀني زمانن ۾ عام جام استعمال ٿين ٿيون خاص ڪري جيڪي ڪردنتن مان ٺهندڙ آهن انهن مان گهٽو ڪري مثال سر جيمس ولسن جي گرامر مان ورتل آهن.

ضمير متڪلم واحد:

حالت فاعلي: "آندُس"_اچان ها

"اُٺائي سُٺُم"_اُٺي ٿي سُٺسُ

"اُس مارئم"_ هُن ماريمُ (هن مونکي ماريو)

"جاتئُمَ" _ ڄاتمُ

متعدي مجهول واري فاعلي حالت:

"اُس نون مارئَم يا مارئُم"_هن کي ماريم

"داند ڊيئُم"_ڏاند ڏنمُ

"جُتَم جوڙا پاڻِي لائئم" جوڙو جوتي (ٻڌي) پاڻي آندم.

حالت مفعولي ثاني:

نہ وسرَسُم (وسرسي+ م) _ نہ وسرندم

" خير هوئيئم" (هو وي+ م) خير هوندو (جي خير هوندو)

"جي خَير هوُنديئُم تان آندُس". جي خير هجي ها تہ اچان ها.

(if there had been health to me, I should have come)

"عشق تيري دي گل پئيُم گري"_ عشق تنهنجي جي ڳالهہ پيم ڳري

"روندين روندين پوچڻ ٿيئم جهبارون"_ روئندي روئندي بوچڻ ٿيم پنو (پنل)

ضمير متڪلم جمع

حالت فاعلي:

"اُس مارِئا آهسي"۔ هن ماريا آهيون يا هن مارئو ائٿون

متعدي مجهول واري فاعلي حالت:

"اُس نون مارِئا آهسي"۔هن کي مارئو ائٿون

"داند ڊناسي" (ڊنا+ سي) ڏاند ڏنوسين

"گان ڊنيسي (ڊني+ سي) گانءِ ڏني سين

حالت مفعولي ثاني

"مينڍئان واليا خيال پئو سي (پيا۔ سي) ۔ سڳين (چوئين) واري جو خيال آيوسين.

ضمير حاضر واحد

حالت فاعلي:

"ڪنئہ مارِئائي"؟۔ ڪنهن ماريو ائٿي؟

متعدي مجهول واري حالت فاعلي:

"ڪس نون مارئائي؟" ۔ ڪنهن کي مارئو ائٿي ؟

داند ڊئائي (ڊنا+ئي)؟ ڏاند ڏنئي (ڏنو ائٿي)؟

"ڪنئہ سڪلايئي گامناً يار"۔ ڪنهن سيڪاريئي، گامڻ يار؟

"اپڻي ٻيڙي ٻوڙ ڊتيئي"۔ پنهنجي ٻيڙي ٻوڙي ڇڏيئي

"اُسدا ڪم ڪيتوئي"۔ هن جو ڪم ڪيئي؟

حالت مفعولي (accusative)

"مرسان ئي" يا "مرسائُون" ۔ ماريندو سانءِ

مفعولي ثاني:

"خَير هو وي" (هو وي۔اي) ۔خير هجئي

"ڪي حُڪم ڀيئوئي"؟ ۔ ڪهڙو حڪم ڏنو ويو هيئي ؟

"هٿ پنَ گهت سانئي"۔ هٿ پيجي وجهندو سانءِ

ڪي نا هيوي؟ (هي=اي) ڇا نالو ائٿي ؟

ضمير حاضر جمع

حالت فاعلي:

"ڪنئہ مارِئاني" يا "ڪنئہِ مارِئا نهي ؟" ڪنهن ماريو ائٿي؟

متعدي مجهول واري

فاعلي حالت:

"ڪس نون مارئاني" "يا مارِئا نهي؟" ڪنهن کي ماريو ائئي
"ڪي آکئا نهي؟" ڇا چيئي؟
"داند ڊنائي؟" (ڊني+ني) ڳانءِ ڏنئي (ڏني ائئي)
"ڳان ڊنيني" (ڊني+ني) ڳانءِ ڏنئي (ڏني ائئي)
"چوري ڪيتيني" "چوري ڪئي ائئي؟
"اِ ڳل وي سچ اي، جو آکي انهي" (آکي+اي+نهي)
اها ڳالهه به سچي آهي، جيڪا تو چئي آهي
"پوري پوري پتي اس دي اُندي دسيني"۔ پورا پورا پتا هن جي اٺ جا ڏسيا ائئي؟

حالت مفعولي ثاني:

هن حالت جا فعلن سان مثال مونکي نه ملي سگهيا پر اسمن لاءِ اها عام صورت آهي جيئن:
"ڪسنهي"۔تپ يا بخار ائئي؟

ضمير غائب واحد

حالت فاعلي:

"منڅ مارئاس۔ مون ماريو مانس
مارئُس يار۔ ماريئن يار۔ يار/ دوست ماريس
"ڪيُس موتا۔ ڪيائين ٿلهو
" جاتئوس۔جاتائين (لازمي معل)

متعدي مجهول واري

فاعلي حالت:

"مثنون مارئَس يا مارئُس". مونکي ماريائين
"پڇُئوس"۔پڇيائين (متعدي فعل)
وَڃا جائئائس"۔ ڳابو جائو ائس
"وڃي جائيئس"۔ ڳابي جائي ائس
"رُبئيئا دتائَس"۔ ربيو ڏنو ائس
"ربئيئي دتيئس"۔ ربيا ڏنا ائس
" ڪم ڪيتوس"؟۔ ڪم ڪيو ائس؟

حالت مفعولي:

"مارسائئسُ"۔ مارينده سانس
"وچڙ دينوس"۔يا ديئس۔ وچڙ ڏينس

حالت مفعولي ثاني:

"پُتر جمائس" (جمثا+اُس) ـ پٽ ڄائو اٿس.

" ڌي جمئيس" (جمي+اس) ـ ڌيءَ ڄائي اٿس.

"ڳسس" (ڪسي+هي+اس) ـ بخار اٿس.

"پچا پتلدا هوندس" ـ پٽ پتل جي اٿس.

ضمير غائب جمع:

حالت فاعلي:

"مئہ مارِثاني" ـ مون ماريا آهن (ماريو اٿمان)

متعدي مجهول واري

فاعلي حالت:

"مئنون مارثاني" ـ مونکي ماريو اٿن.

"آپس وچ صلاح ڪيتيئون" ـ پاڻ ۾ صلاح ڪئي اٿن.

"جس ويلي زمي پتئوني" ـ جنهن وقت زمين پٽيائون/کوٽيائون

"ساري پتي سيني" ـ سڀ پتا ڏنائون.

حالت مفعولي ثاني:

"ڪسني" (ڪس+هي+ني) بخار اٿن.

ڪڏهن ڪڏهن ٻئي ضميري پڇاڙي بہ استعمال ٿيندي آهي جيئن "ريئيٺا ڏتيمُس" مون هن کي ريبيو ڏنو (م ۽ س پڇاڙيون) ان کي ڪشميريءَ واري "دتُمس" (مون هن کي ڏنو) سان ڀيٽي ڏسو.

شاهپور جي لهندا

مٿي ڏنل گرامر جو خاڪو شاهپور واري دوآبي ۾ ڳالهائجڻ واري لهندا جو آهي. ڪنهن بہ قسم جو نقل يا "خرچائو پٽ" واري نقل جو نمونو اتان هٿ نہ ڪري سگهياسين. ان ڪري نموني لاءِ سر جيمس ولسن جو گرامر مان هڪ لوڪ ڪهاڻي هتي ڏيندس. ان ۾ ملندڙ سيئي صورتون پوين صفحن ۾ سمجهايل آهن پر جيڪڏهن ان کي پڙهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي تہ پوءِ سر جيمس ولسن واري ڪم کي ڏسي سگهجي ٿو ڇو تہ هن ۾ سمجهاڻيون ڏنيون ويون آهن. سر جيمس ولسن جي صورتخطي (ملهن) کي هتي ٿورو بدلايو ويو آهي تہ جيئن هن جائزي لاءِ اختيار ڪيل صورتخطي وارن ملهن سان ٺهڪي اچي.

هند آريائي خاندان — **اتر - الهندو گروهہ**

لهندا يا مغربي پنجابي

(سرجيمس ولسن-ڪي سي ايس آءِ)

اگلي ويلي مصر دا هڪ باتشاه آها
ترجمو: اڳئين وقت مصر جو هڪ بادشاه هو
اس دي ترئہ پُتر آهن،خدا دي مرضي اچي
ترجمو: هن جا ٽي پٽ هئا، خدا جي مرضي ايئن
آهي،او وڏا بيمار
ترجمو: ٿي، او وڏا بيمار
هوئيا توڑي حڪيمان اس دا دارو دوا
ترجمو: ٿيو توڙي حڪيمن هن جو دارو دوا
دل-نال ڪيتا، پر اس دا بچڻا نظر نہ آئنا
ترجمو: دل سان ڪيو پر هن جو بچڻ نظر نہ آيو
اوڑڪ باتشاهہ دهاڑي دهاڑي اپڻا گهٽدا حال
ترجمو: آخرڪار بادشاهہ روز روز پنهنجو گهٽجندڙ حال
ويک-ڪي جاتئوس، "بچدا ناهان" نالي
ترجمو: ڏسي ڄاتائين، "بچندس ڪو نہ" ان ڪان سواءِ
ملڪ-وچ رَولا ويک-ڪي اپڻي ترئهان پتران نون
ترجمو: ملڪ ۾ رولو ڏسي، پنهنجي ٽنهي پٽن کي
سدائئوس، وَت اُنهان نوں آکئوس چوڙان

ترجمو: سڏاياڻين، پوءِ انهن کي ڇپائين چورا

هوا جي ٺسين نڪڙي هو تي ميرا حال

ترجمو: اچا توهين ننڍا آهيو ۽ منهنجو حال

اِ وي، مانءِ مرنان، دشمڻانڙا گل ويک ـ ڪي

ترجمو: هي آهي، مان مران پيو دشمن اها ڳالهه ڏسي

ميري مُلڪ نون چوانها پاسون آ ويڙهئا

ترجمو: منهنجي ملڪ کي چئني پاسن کان اچي ويڙهيو آهي

هڻنون ٺهاڏا فڪر اي، مانءِ ناهان جاڻدا جي

ترجمو: مونکي توهان جو فڪر آهي. مان نٿو ڄاڻان ته

ميري مرڻ، تون پڇي ٺساڏا ڪي حال هوسي. اهِ

ترجمو: منهنجي مرڻ کانپوءِ توهان جو ڪهڙو حال ٿيندو. اِهو

ويک، ڪي مانءِ اچ تسان نون سدڻا، ميري

ترجمو: ڏسي مون اچ توهان کي سڏيو منهنجي

محل ـ وچ فلاڻي جاگهي هڪ چور ـ خانا وڏيان دي

ترجمو: محل ۾ فلاڻي جگهه هڪ چور خانو وڏن جي

ويلي دا بڻئا هوئئا، تي اس ـ وچ ترنه لال پئي

ترجمو: وقت جو ٺهيل آهي، ۽ ان ۾ ٽي لعلون پيون

هوءِ ـ ان. نکان ربئنان دا ملدي ايهن.

ترجمو: آهن. لکن رهين جي ملهه جون آهن.

ٺسين اُنهان نون لئه ـ ڪي ڪٺائين وکري جاهه ـ تي

ترجمو: توهين انهن کي کٽي ڪنهن ٻي جاءِ تي

ڇپا رکو جتي ٺسا ـ تون سوا هورين ڪِهين نون

ترجمو: لڪاءِ رکو جتي توهان کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي

خبر نا هو وي، مت. خدا نان ڪري، باتشاهي

ترجمو: خبر نه هجي،متان، خدا نه ڪري، بادشاهي

ٺسادي ڪولون کسي ـ وجي تي ٺسانون ربئنا دي

ترجمو: توهان وٽان کسجي وڃي ۽ توهان کي رهين جي

لوڙي پوي، تي ٺسين ڪهين دي مُٿاج نه هوئو

ترجمو: ضرورت پوي، ۽ توهين ڪنهن جا محتاج نه ٿيو.

باتشاهه دئان پٽران اپڻي پيئوُ دي آکڻ موجب

ترجمو: بادشاهه جي پٽن پنهنجي پيءُ جي چوڻ موجب

ترنهي لال محل وچون ڪڍ ـ ڪي اُس شاهر دي

ترجمو: تني لعلون محل مان ڪڍي ان شهر جي

باهر ـوار هڪ اُجڙي ـ هوئي جاهـ ـوچ جتي لوڪان دا

ترجمو: باهر واري هڪ اجڙيل جاءِ ۾ جتي ماڻهن جو

آوڻ وڃڻ گهٽ آها وچ دبي.

ترجمو: اچڻ وڃڻ گهٽ هو وڃي دٻايا.

ڪناهان دهاڙئان ـ تون پچي باتشاهـ مرگيئا

ترجمو: ڪجهـ ڏينهن کان پوءِ بادشاهـ مري ويو.

باتشاهي دشمڻو ڪس ـ ڪئئي، تي باتشاهـ دي

ترجمو: بادشاهي دشمنن کسي ورتي، ۽ بادشاهـ جي

پتران نون وقت پئہ گيئا. جهڙي ويلي خرچون

ترجمو: پٽن تي وقت پئجي ويو. جنهن وقت خرچ کان

تنگ هوئي، اُپس وچ صلاح ڪيتوئي ـ ني، "جهڙي

ترجمو: تنگ ٿيا، پاڻ ۾ صلاح ڪيائون "جيڪي

لال پيئوُ اسانون دتي ـ آهن، اُنهان نون

ترجمو: لعلون پيءُ اسان کي ڏنيون هيون، انهن کي

وبچ ـچوڙان هان تي ڪسي هور ملڪ ـوچ

ترجمو: وڪڻي ڇڏيون، ۽ ڪنهن ٻئي ملڪ ۾

وج ـڪي اپڻي حياتي دي دهاڙي ڪٽان ها

ترجمو: وڃي پنهنجي حياتيءَ جا ڏهاڙا ڪاٽيون.

ترٿهي پرا اتي گئئي جتي لال دبي آهن.

ترجمو: تني پائر اتي ويا جتي لعلون دبيل هيون

جس ويلي زمي پٽيئو ـني دوئين لال نختي

ترجمو: جنهن وقت زمين کوٽيائون تہ ٻہ لعل نڪتون

تي هڪ نا لڌا. وڏي حيراڻ هوئي، "اِڪي

ترجمو: ۽ هڪ نہ لڌي. ڏاڍا حيران ٿيا. اها ڪهڙي

گل اي؟ جي ڪداها ڪوئي چور پئندا، تان

ترجمو: ڳالهہ آهي؟ جي ڪڏهن ڪو چور پوي ها تہ

اج نا هوندا جي هڪ چا ـلئي وئندا،تي

ترجمو: ايئن نہ هجي ها جو هڪ کڻي وڃي ۽

دوئڻ پئہ ـرئهندي، بيشڪ اسان ترئهان

ترجمو: ٻہ پيون هجن. بيشڪ اسان ٽنهي

وچون ڪيهن دي نيت ماري گئئي ـاي

ترجمو: مان ڪنهن جي نيت خراب ٿي آهي.
تسا ٿون سؤا هور ڪهين دا اِهہ ڪم نهين،چنگي
ترجمو: توهان کان سواءِ ٻيو ڪنهن جو اهو ڪم ڪونهي. چڱي
گل اِ وي جي اسين قاضي ڪول وچ ـڪي
ترجمو: ڳالهہ اها آهي تہ اسين قاضي وٽ وڃي
اهہ سارا حال دسيهان، تي او اساڏا فيصلہ
ترجمو: اهو سمورو حال ڏسيون، ۽ اهو اسان جو فيصلو
ڪري، تي او مقدمہ ڪُٽائي، سارڻان اهہ
ترجمو: ڪري، ۽ اهو مقدمو هلائي، سيني اها
گل منظور ڪيتي تي قاضي ڏر ٽُري
ترجمو: ڳالهہ منظور ڪئي ۽ قاضيءَ ڏانهن هليا.
راهہ ـوچ وئندڻان ـ هوئڻان
ترجمو: راهہ ـپر ويندي
هڪ اوٺي اُنهان نون ملڻا، اُنهان ڪولون
ترجمو: هڪ اوٺي هنن کي مليو هنن کان
پڇُئوس، ٿُسان اِ دي ڪوئي اُٺ وئندا
ترجمو: پڇيائين، توهان هيڏي ڪو اُٺ ويندو
ڊٺا؟ وڏي پرا آکنا، "ميڻان تيرا اُٺ
ترجمو: ڏٺو؟ وڏي ڀاءُ چيو" ميان تنهنجو اٺ
ڪاڻا آها؟ "اوُس آکنا" جي هان ميرا
ترجمو: ڪاڻو هو؟" هن چيو "جي ها منهنجو
اُٺ ڪاڻا آها." وچڪارلي پرا ڀُچنا جي
ترجمو: اٺ ڪاڻو هو." وچئين ڀاءُ چيو تہ
"اُٺ اُتي سر ڪا لڏنا ـ هوئڻا آها؟" اوس
ترجمو: اٺ مٿان سرڪو لڏيل هو؟" هن
آکنا "هان ـجي اِ وي گل سچي اي، جو
ترجمو: چيو" ها اها ڳالهہ بہ سچ آهي جيڪا
"آکي ـانهي" نڪڙي آکنا "تيرا اُٺ
ترجمو: چئي اٿئي، ننڍي چيو تنهنجو اٺ
لنُڊا بي آها؟" اوس آکنا "هان جي
ترجمو: لُنڊو بہ هو؟" هن چيو "ها جي
اِ گل وي سچ اي جو آکي ـانهي. هُڻ دسو

ترجمو: اها ڳالهہ بہ سچ آهي جيڪا چئي اٿئي "هاڻ ڏسيو
ميرا اٺ ڪڏي گئا. ترئهان پرا وان هَس ڪي
ترجمو: منهنجو اٺ ڪاڏي ويو." تنهي ڀائرن ڪلي
آکنا جي. " اسان تيرا اٺ نهين ڍٺا. اسان نون
ترجمو: چيو تہ "اسان تنهنجو اٺ ڪو نہ ڏٺو. اسان کي
ڪهڙي خبر اي، جي ڪڏي گيئا؟" اوني اهہ گل
ترجمو: ڪهڙي خبر تہ اهو ڪيڏانهن ويو؟ اوني اها ڳالهہ
سڻ ـ ڪي اُنهان نون آکنا. "واهہ واهہ تُسين
ترجمو: ٻڌي هنن کي چيو"واهہ واهہ توهين
اهہ عجب آهدي ـ او ميرا اٺ نهين ڍٺا
ترجمو: اها عجب ٿا چئو منهنجو اٺ ناهي ڏٺو
تہ ساري پتي ڪي ڳُڻ ديندي ـ هو؟ ميرا اُٺ
ترجمو: تہ سڀ پتا ڪيئن ٿا ڏيو؟ " منهنجو اٺ
ضرور تساڍي ڪول اي. چنگي گلرا وي،
ترجمو: ضرور توهان وٽ آهي. چڱي ڳالهہ اها آهي
ميرا اُٺ پنوان ديهو نهين ـ تان قاضي
ترجمو: منهنجو اٺ موٽائي ڏيو نہ تہ قاضيءَ
هوران دي ڪول ٽُرهو."
ترجمو: صاحب ڏانهن هلو."
شهزادئان آکئا. "اسين آپ قاضي
ترجمو: شهزادن چيو اسين پاڻ قاضي
هوران ڪو وئندي ـ پئي ـ هان. تسان بي
ترجمو: صاحب وٽ پيا وڃون، تون بہ
اسا ڍي نال ٽُر."
ترجمو: اسان سان هل."
مُڪدي گل، چاري قاضي هوران ڪول گئئي.
ترجمو: آخرڪار چارئي قاضي صاحب وٽ ويا.
پئهلون اوني اُپڻا داوا قاضي هوران دَسئا.
ترجمو: پهرين اوني پنهنجي دعوي قاضي صاحب کي ڏسي
قاضي حال سڻ ـ ڪي شهزادئان ڪولون پڇئا
ترجمو: قاضيءَ حال ٻڌي شهزادن کان پڇيو
"تساڍا ڪي جباب اي؟" شهزادئان آکئا

ترجمو: توهان جو ڪهڙو جواب آهي؟" شهزادن چيو
اسان اسدا اُٹ اُڪا نهين ڊِٺا. زورين اساڊي
ترجمو: اسان هن جو اٺ صفا ڪو نہ ڏٺو زوريءَ اسانجي
اُوتي ڳوڙ بڻئندا اي"
ترجمو: مٿان ڪوڙ پيو ٺاهي."
اوني قاضي هوران آکٺا, "گريب پرور سلامت,
ترجمو: اونيءَ قاضي صاحب کي چيو" غريب پرور سلامت,
اِهہ ڪوڙ مريندين, ٿسين انُهان۔ٿون پڇو
ترجمو: هي ڪوڙ ٿا ڳالهائين, توهين هنن کان پڇو
ساري پتي ميري اٺ دي دسي۔ني کي نهين
ترجمو: سيئي پتا منهنجي اٺ جا ڏسيا اٿن يا نہ
مڙُ اهہ ڪٿون مڪردين؟"
ترجمو: وري ان کان ڇو ٿا ڦرن؟"
قاضي اوني دا اهہ حال سڻ۔ڪي شهزادئان
ترجمو: قاضيءَ اونيءَ جو اهو حال ٻڌي شهزادن
ڪولون پُڇئا. شهزادن آکئا تہ "بيشڪ
ترجمو: کان پڇو شهزادن چيو تہ "بيشڪ
جيڪڙ اوني آهدا اي,ساري اسان پتي دسي" اِنِ
ترجمو: جيڪي اوني چوي ٿو سيئي اسان پتا ڏسيا آهن."
قاضي آکئا جي,"تُسان اسدا اُٹ نهين ڊِٺا
ترجمو: قاضي چيو تہ "توهان هن جو اٺ ڪو نہ ڏٺو
تان ڪيوين اُس نون پوري پوري پتي اس دي
ترجمو: تہ ڪيئن هن کي پورا پورا پتا هن جي
اُٹ دي دسي۔ني, اهہ گل عجب اي" وت
ترجمو: اٺ جا ڏسيو اها ڳالهہ عجب آهي."
وڏي شهزادي ڏر مُنهہ ڪر۔ڪي پڇئا
ترجمو: وڏي شهزادي ڏانهن منهن ڪري پڇيو
تُسان دسو جي, اهہ ڪي ڪُن تُسانون
ترجمو: تون ڏسُ تہ اهو ڪيئن توکي
مالوم هوئٺا, جي اٺ ڪاڻا آها؟" شهزادي
ترجمو: معلوم ٿيو تہ اٺ ڪاڻو هو؟"
آکئا, "اِس موجب مانءِ جاتا جي راهہ اُتي

ترجمو: ان موجب مون ڄاتو جو رستي تي

مانء ڏٺا آها , هڪ پاسي دي پِترِ

ترجمو: مون ڏٺو هو تہ هڪ پاسي جا پن

درختان دي ڪاڏي ـ هوئي مالوم هوندي ـ آهن،

ترجمو: وڻن جا ڪاڏل معلوم ٿي رهيا هئا

بس، جاتئُم جي اُٺ ڪاٺا آها، نهين تان

ترجمو: بس ڄاتم تہ اٺ ڪاٺو هو نہ تہ

دوئي پاسي دي پِترِ ڪاڏي ـ هوئي ضرور هوندي

ترجمو: ٻنهي پاسي جا پن ڪاڏل ضرور هجن ها.

قاضي وچلي پرا ڪولون پُڇيا جي "تون

ترجمو: قاضي وچئين پاڻ کان پڇيو تہ "تون

ڪي ڪُرِ آهنا ("آهدا ـ اين" لاء) جي اُتي

ترجمو: ڪيئن ٿو چوين تہ مٿان

سِرڪا لدئا ـ هوئئا اي؟" اوس آکِئا سرڪيدا

ترجمو: سرڪو لڏيل هو؟" هن چيو تہ سرڪي جو

دستور اي جي زمي ـ تي پوي تان اوس جاهہ وي

ترجمو: اصول آهي تہ زمين جي پوي تہ ان جاء تي

متي اُپر ـ آندا ـ اي. راهہ ـ وچ ٻهون جاگهي

ترجمو: مٿي اڀاري ڇڏيندو آهي. رستي تي گهڻن هنڌ اهو

ڏٺا ـ اي، اس گلون مانء يقين ڪيتا جي

ترجمو: ڏٺو آهي. ان ڳالهہ مان يقين ڪيم تہ

اٺ ـ تي سرڪا لدئا ـ هوئئا ـ آها." قاضي نڪڙي

ترجمو: اٺ تي سرڪو لڏيل هو. قاضي ننڍي

پرا ـ ڪولون پڇئا، "تنئن ڪيڪُرِ جاتا جي

ترجمو: ڀاء کان پڇيو "تو ڪيئن ڄاتو تہ

"اُٺ لُنبا اي؟" اوس آکئا" قاضي ـ جي اي

ترجمو: اٺ لنڊو آهي؟" اُن چيو قاضي تہ اهو

دستور اي، جس ويلي اُٺ زمين تي بئهي

ترجمو: اصول آهي تہ جنهن وقت اٺ زمين تي ويهي

ٻنوي اُٺيوي اُس ويلي ضرور آپڻا پُوچِل

ترجمو: ڇاهي اٿي، ان وقت ضرور پنهنجو پڇ

زمين ـ تي مارينداـ اي، اُس دئان نشانئان

ترجمو: زمين تي هٽندو آهي. ان جو نشانيون

زمي-تي لڳ-وئندٿان ("وئندٿان-هن" لاءِ)

ترجمو: زمين تي لڳي وينديون آهن.

راهہ-تي ٻهون جاگهي مانءِ ڏٺا جي اٿ دي

ترجمو: رستي تي گهڻين جڳهين تي مون ڏٺو تہ اٿ جي

ٻٿهڻ ("ٻٿهڻ" لاءِ) دٿان سارٿان نشانٿان

ترجمو: ويهڻ جون سيئي نشانيون

زمي-تي موجود ان. پر پچلُدي نشاني زمي-تي

ترجمو: زمين تي موجود آهن، پر پڇ جي نشاني زمين تي

نهن. اس گلون مانءِ جاتا، اُٺ لُنڊا اي "

ترجمو: ڪانهي. ان ڳالهہ مان ڄاتم تہ اٺ لنڊو آهي."

قاضي شهزادٿان دٿان اهہ گلان سڻ-ڪي

ترجمو: قاضي شهزادن جون اهي ڳالهيون ٻڌي

اُنهان دي عقل تي دانائي نون سلاهئوس

ترجمو: سندن عقل ۽ دانائيءَ کي ساراهيو

تي اُنهان نون چنگي عزت نال اپڻي جاهہ-تي

ترجمو: ۽ انهن کي چڱي عزت سان پنهنجي جاءِ تي

لاٿيئا."

ترجمو: وٺي ويو.

(نوٽ: ڪهاڻي اتي ختم ٿئي ٿي، جيڪي اهو ڄاڻڻ ٿا چاهين تہ گم ٿيل لعل ڪيئن مليا انهن کي هن جائزي جو جلد نائون,ڀاڱو پهريون,ص 442 ڏسڻ گهرجي.)

جهنگ ۽ لائلپور جي لهندا

شاهپور جي يڪدم ذڪر ڪرڻ-اوپر ۾ جهنگ ضلعو آهي، جنهن جي اوپر ۾ ضلعو لائلپور پوي ٿو. انهن ٻنهي کي هن جائزي ۾ هڪ ڪري ڪٿنداسين[1]. سواءِ ڪن ننڍڙين ڳالهين جي هنن جا لهجا ساڳيا شاهپور وارا آهن. لائلپور ۾ وڏي ڪئنال ڪالوني ٺهڻ ڪري صوبي جي ٻين حصن مان ڏهن لکن کان وڌيڪ پنجابي ڳالهائيندڙ اچي رهيا آهن، جن جي ڪري هڪڙو گاڏڙ لهجو ٺهي پيو آهي، جنهن ۾ اڌ پنجابي آهي ته اڌ لهندا ڳالهائيندڙ جن جو تعداد 48000 کان وڌيڪ آهي، لهندا جو جيڪو لهجو عام طرح هنن ٻن ضلعن ۾ ڳالهائجي ٿو ان کي گهڻو ڪري "جٽڪي" چوندا آهن پر ٻيا به ڪيترا ننڍا لهجا پڻ سڃاڻجن ٿا. جيڪي هيٺ ڄاڻايل آهن. هر هڪ جي معاملي ۾ مون 1891ع واري آدم شماريءَ واري ڪٿ موجب انگ اکر ڏنا آهن.

جٽڪي	254,224
پنجابي	48,038
جانگگلي	30,687
چناواڙي	73,479
نسواني	9,432
ڪڇڙي	17,972
ٿلوچڙي	2,948
ڪل تعداد	436،780

1911ع واري آدم شماري ۾ جهنگ ضلعي جي لهندا ڳالهائيندڙن جو تعداد 485,785 ڄاڻايل آهي، ۽ لائلپور ۾ 224,886 ٻڌايل آهي، پر 1891ع ۾ جهنگ جي آبادي 436,841 هئي جڏهن ته 1911ع ۾ جهنگ ۽ لائلپور جي گڏيل آبادي 1,373,237 هئي. آباديءَ ۾ ايتري گهڻي واڌ جو سبب چناب ڪئنال ڪالونيءَ ۾ لڏي آباد ٿيلن جي موجودگي آهي. انهيءَ ڪري انگ اکرن جي ڀيٽ ڪرڻ ممڪن ڪونهي.

مٿين لهجن مان "جٽڪي" ٻنهي ضلعن ۾ ڳالهائجڻ واري عام لهندا آهي، سواءِ هيٺ ذڪر ڪيل لهجن جي. "پنجابي" ۽ "جانگگلي" لائلپور سان تعلق رکن ٿيون. "پنجابي" اهو گاڏڙ لهجو آهي جنهن جو مٿي ذڪر ڪيوسين. جانگگلي انهن خانہ بدوش قبيلن جي ٻولي آهي جيڪي ڪئنال ڪالونيءَ جي تعمير کان اڳ ۾ جنگل بار ۾ گهمندا رهندا هئا. ۽ هاڻي پختن حقن سان آباد ٿي ويا آهن. چناواڙي جهنگ ۾ چناب جي ڪپن تي ڳالهائي ويندي آهي، ۽ جٽڪيءَ جهڙي آهي، ان ڪري ان جو ڌار ذڪر ڪرڻ ضروري ڪونهي. ٿالي جي اچار لاءِ پوين صفحا ڏسو.

---

[1] لائلپور کي جهنگ کان 1904ع ۾ ڌار ڪيو ويو هو ان کان اڳ ۾ هن جائزي لاءِ مواد ڪٺو ٿي چڪو هو هاڻ لائلپور جو نالو فيصل آباد آهي.

نسوانيءَ جو اهو نالو نسوانا قبيلي جي ڪري پيل آهي ۽ اها جهنگ جي اتر ۾ ڳالهائي ويندي آهي. جڏهن ته ڪاڇڙي وري ڪاڇيءَ يا ڪڇي واري علائقي ۾ ڳالهائي ويندي آهي. جيڪو جهلم جي ساڄي ڪپ ۽ ٿل يا ريگستان جي وچ ۾ آهي. اها پڻ جهنگ سان تعلق رکي ٿي. ساڳيءَ طرح ٿلوچڙي آهي جيڪو خود ٿل جو هڪ لهجو آهي. جنهن جو بهرحال هڪ ننڍو حصو هن ضلعي جي حدن اندر اچي ٿو. ٿلوچڙي جهنگ جي ٻين لهجن کان ڪجهه مڙئي مختلف آهي ۽ ان جي باري ۾ ميانواليءَ جي يڪدم اولهه طرف واري لهندا بابت ذڪر مهل ڳالهائينداسين. سواءِ ٿلوچڙي ۽ پنجابي سڏجڻ وارن لهجن جي باقي سڀ لهجا علمي طرح هڪ جهڙا آهن. جيڪڏهن هنن ٻنهي ضلعن مان "جٽڪي" کي معياري لهجي طور ڪڍجي ته مون کي ان ۾ ۽ نسوانيءَ ۾ ڪو خاص فرق نظر نٿو اچي، جڏهن ته ڪاڇڙي ۽ جانگڳلي صرف ٿورو اختلاف رکن ٿيون. سو به شاهپور واري لهجي سان ويجهائپ جي ڪري. آءُ جٽڪي-چناواڙيءَ جا مڪمل نمونا ڏيندس ۽ نسوانيءَ، ڪاڇڙيءَ ۽ جانگڳليءَ جا مختصر مثال پڻ ڏيندس.

هڪ فهرست پهاڪن ۽ چوڻين جي، مڪاني لهجي ۾ ۽ گيتن جو هڪ مجموعو پڻ جهنگ ضلعي واري مسٽر اسٽيڊمئن جي سيٽلمينٽ رپورٽ ۾ مليو ٿو. اڳيان اينڊڙ صفحن ۾ جهنگ ضلعي ۾ مشهور "هير ۽ رانجها" واري روايت پڻ ڏني وئي آهي. جيڪا منهنجي حوالي مسٽر لانگ ورٿ ڊيمس ڪئي هئي. انهيءَ ساڳيءَ صاحب جهنگ واري لهجي جا ٻيا نمونا پڻ شايع ڪيا آهن.

ڊيمس ايم لانگ ورٿ: "اي بيڪرس ڊزن آف ڪئيچز فرام دي جهنگ ڊسٽرڪٽ پنجاب". (تيرهن گيت، مواد ۽ ترجمو) انڊيئن انٽيڪئري جلد (XXXVII) 1908، ص 174.

زور ايچ اي: "اي بيليڊ آف سڪ وارس" لانگ ورٿ طرفان جهنگ ۽ چنيوٽ مان ورتل، ايڊيٽر جي تعارف سان گڏ (اصل مواد ۽ ترجمو)، انڊين انٽيڪئيري جلد (XXXVII) 1909، ص 33.

هيٺ ڪجهه نڪتا ڏجن ٿا جن جي باري ۾ منهنجو خيال آهي ته اهي جهنگ ۽ لائلپور جي لهندا ۽ شاهپور جي لهندا ۾ مختلف آهن.

اچارن ۾ شاهپور واري پاسي "وڃ" يا "ونيه" فعل استعمال ٿيندو آهي، جهنگ لائلپور وارا "ونڄ" اُچاريندا آهن. مورڌني "ل" ڪنهن به نموني ۾ نظر نٿو اچي.

اسمن جي گردان ۾ "پيئو" يا "پئو" (پيءُ) وارن لفظن مان "پيئو" مستعمل آهي جڏهن ته شاهپور ۾ "پيئوُ" چوندا آهن.

"آپڻي-مجُوران-وچون" (پنهنجن مزورن مان) ۾ "آپڻان" بدران "آپڻي" جو استعمال پنجابي يا هندستانيءَ مان آيل اثر ڏيکاري ٿو.

ضميرن ۾ ڏسو ته "اوهدا" يا "اُسدا" (هن جو) کي ننڍو ڪري "آدا" ڪيو ويو آهي، ڇا لاءِ "ڪي" نه پر "ڪي" ڪم ۾ اچي ٿو.

فعل ۾ "آها" (هو) بدران "آئي" يا "هائي" موجود آهن. جڏهن ته "آهن" (هئا) جي بدران وري "هائن" استعمال ٿئي ٿو.

معروف فعل ۾ ڏسو ته زمان حال معطوفيءَ وارا فعل "آ" پڇاڙي وارن متڪلم ضميرن کي "اين" سان متائين ٿا، جيئن "ڪوائين" (ڪارايانءِ)، "پوائين" (پياريانءِ) ، "سدائين" (سڏائين)، باقي ٻيا فعل شاهپور وانگر "آن" واري صورت اختيار ڪندا آهن. جيئن: "ونجان" (وڃان)، "آکان" (چوان) وغيره.

اسم مفعول عام طرح سان "اٿا" بدارن "ايٺا" يا "اي" سان ختم ٿيندو آهي، جيئن "آکيا" (چيو)، "گيا" (ويو)، "پيا" (پيو). ٿي سگهي ٿو ته اها صورتخطي ايئن هجي، اچار نه هجي.

احترام وارو امر (نيازي) ضمير متڪلم سان هنن لفظن ۾ استعمال ٿئي ٿو "ٻهَوِيي" (ويهو)، "ڪريي" (ڪريو)، "کاويي" (کائو)، "پيويي" (پيو).

ٻي قاعدي صُورتن ۾ عجيب صورت آهي "دتڙا" ('دتا' پڻ چون) معنيٰ ڏنو۔"نڪليڙ" (نڪري).

جهنگ ۾ ڳالهائجڻ واري لهندا جو پهريون نمونو "خرچائو پٽ" واري نقل جو هڪ روپ آهي اهو ٻن شڪلين ۾ اسان کي مليو. هڪ ۾ اهو "جٽڪي" جو ۽ ٻئي ۾ "چناواڙيءَ" جو نمونو ڄاڻايل هو. پر اهي ٻئي شڪليون لفظ به لفظ هڪجهڙيون هيون ۽ ان وقت اهو چيو ويو هو ته اهي ٻئي لهجا به هڪجهڙا آهن.

هند آريائي خاندان	اتر-الهندو گروهه
لهندا يا مغربي پنجابي	
جٽڪيءَ نالي لهجو	جهنگ ضلع

نمونو-1

هڪ شخص دي دوئين پُتّر هائِن. اُنهان-وچون

ترجمو: هڪ شخص جا ٻه پٽ هئا. انهن مان

نڍي-پُتر پئونون آکيان، "جهڙا مال

ترجمو: ننڍي پٽ پيءُ کي چيو ته "جيڪو مال

ميري-حصّدا هي اوهه مئنون ونڊ دي"

ترجمو: منهنجي حصي جو آهي اهو مون کي ونڊي ڏي"

تدڻ پيئو اُس نون ونڊ-کي دئي-دتا.

ترجمو: تڏهن پيءُ هن کي ونڊي ڏئي ڇڏيو.

اُتي اُس- چوتي-پُتر سارا مال آ ڪٺا ڪر-ليا،

ترجمو: پوءِ ان ننڍي سڀ مال ڪٺو ڪيو.

تي دُور ڪسي-مُلک نون وگ-گيا. اوٿي

ترجمو: ۽ پري ڪنهن ملڪ ڏانهن هليو ويو. اُتي

ونج-کي اپڻا مال خراب ڪر-دت-ٿُس

ترجمو: وڃي پنهنجو مال خراب ڪري ڇڏيائين.

جهڙي ويلي اوهه سارا مال آپڻا کا-پي-چُڪئا

ترجمو: جنهن ويل هو سمورو مال پنهنجو کائي پي چڪو.

اُس-ويلي وڏا ڪال پئه-گيا،تي اوهه ڀُکا

ترجمو: ان ويل وڏو ڏڪار پئجي ويو ۽ هو بکيو

هو-گيا، تي هڪ وڏي-آدمي-ڪول ونج

ترجمو: ٿي پيو. تہ ھڪ وڏي ماڻھوءَ وٽ وڃي

کلو_رئھا. اُس اوھہ ٿون حڪم دتڙا جو

ترجمو: ويھي رھيو. انھيءَ ھن کي حڪم ڏنو تہ

"تون واھي_وچ ونج_ڪي سُور چرا_ليہ_آ."

ترجمو: "تون واھيءَ ۾ وڃي سور چاري اچ."

تي اس دا دل منگيا جوُن جھڙي چلڻ

ترجمو: تہ ھن جي دل چيو تہ جيڪي چلڙا (کلون)

سوُر کاندي_ھن اوھہ منڻ وي کاوان،

ترجمو: سور کائين پيا سي مان بہ کان،

ڪٿون_جوُن اوھہ پکڻ_نال پيا_مردا_آئي_تي

ترجمو: ڇو جو ھو بک کان پئي مئو ۽

اُس نون ڪوئي ناھين ديندا. اُس ويلي اس نون

ترجمو: ھن کي ڪنھن بہ نٿي ڏنو ان ويل ھن کي

ھوش آئہ_ئُس_جُون "ميري_پيئودي_ڪول بھون_ساري

ترجمو: ھوش آيو تہ "منھنجي پيءُ وٽ ڪيترائي

مجُور ھن, تي اوھہ اُنھان نون روٽي ديندا_ھي

ترجمو: مزور آھن، ۽ ھو انھن کي ماني ڏيندو آھي.

منڻ اس دي_ڪول ونجان تي آکان جُون "منڻ

ترجمو: مان ھن وٽ وڃان ۽ چوان تہ "مون

تيرا تي خدادا گُناھہ ڪيتا_ھي تي منڻ

ترجمو: تنھنجو ۽ خدا جو گناھہ ڪيو آھي ۽ مان

اس لئڪ دا ناھين رئھنا جُون تيرا پُتر

ترجمو: اُن لائق نہ رھيو آھيان جو تنھنجو پٽ

سدائين. تون مٺنون اپڻي_مُجوران_وچون گن."

ترجمو: سڏايان. تون مون کي پنھنجي مزورن ۾ ڳڻ.

ٽدڻ اوھہ پيئو دي_ول ٽر_پيا, اجڻ اوھہ دُريدي

ترجمو: تڏھن ھو پيءُ ڏانھن ھليو ويو. اڃا ھو پري

ھائي جُون بيئو اُس نون ڏٺا. تي پيچ _ ڪي

ترجمو: ھو جو پيءُ ھن کي ڏٺو. تہ ڊوڙي

ھان دي_نال چا_ لائہ_ئوس, تي اُس نون

ترجمو: ھانءَ سان لاتائينس. ۽ ھن کي

چوميہ_اُس. پُتر اُس نون آکِيا

ترجمو: چميائين، پٽ هن کي چيو

ڄُون "منڻ تيرا تي خدادا ڪَسور ڪيتا ـ هي

ترجمو: تہ "مان تنهنجو ۽ خدا جو قصور ڪيو آهي

منڻراس ـ لئڪ ناهين جون تيرا پُتر سدائِين.

ترجمو: مان ان لائق نہ آهيان جو تنهنجو پٽ سڏايان"

پيئو اپڻي نَوڪران نُون اکِيا "چڱگي چڱگي

ترجمو: پيءُ، پنهنجن نوڪرن کي چيو چڱا چڱا

اِس نُون ڪپڙي پَوائو هور مندري هٿين ديئو

ترجمو: هن کي ڪپڙا پارايو ۽ منڊي هٿن ۾ ڏيو

ڄُتي پئرين پَوائو هور اسين رل ـ مِل بهوئي

ترجمو: جتي پيرن ۾ پارايو ۽ اسين ملي جلي ويهي

خوشِ ڪريي کاوِيي، پيوِيي جون

ترجمو: خوشي ڪريون، کائون پيون جو

اِهہ ميرا پُتّر مر ـ گيا ـ هائي تي هُڻ جي ـ پيا ـ هي

ترجمو: هي منهنجو پٽ مري ويو هو سو هاڻ جي پيو آهي

کَڙي ـ پيا ـ هائي تي هُڻ لبِ ـ پيا ـ هي.

ترجمو: گم ٿي ويو هو سو هاڻي لڀي پيو آهي

اُدا وڏا پُتر ـ کيتي ـ ول گِيا ـ هويا ـ هائي

ترجمو: هن جو وڏو پٽ کيتيءَ ڏانهن ويل هو

جِهڙي ويلي گهر دي ـ نيڙي آيا، گاوڻ ـ تي ـ ناچڻ دا

ترجمو: جنهن ويل گهر جي ويجهو آيو ڳائڻ ۽ نچڻ جو

اواج سنيہ ـ هُس، تي نُوڪران ـ ڪولون پڇيہ ـ ئُس

ترجمو: آواز ٻڌائين، ۽ نوڪرن کان پڇائين

ڪِہ "اِهہ ڪي پيا ـ هوندا ـ هي؟" اُنهان

ترجمو: "هي ڇا پيو ٿئي؟" هنن

آکِيا ڄُون "تيرا ڀرا آيا ـ هي، تيري پيئو

ترجمو: چيو تہ "تنهنجو ڀاءُ آيو آهي، تنهنجي پيءُ

وڏي خوشي ڪِيتي ـ هي، ڪيئُون ـ جون اُس نون

ترجمو: وڏي خوشي ڪئي آهي، ڇو جو هن کي

چڱگا ـ ڀلا ڊِٺا ـ هِہ ـ س". اس دي ـ ڀرا نون

ترجمو: چڱو ڀلو ڏٺو اٿس." هن جي ڀاءُ کي

غيرت آئي تي دل تہ منگِہ ـ ئُس ڄُون

ترجمو: غيرت آئي ۽ دل نہ چيس جو

'اندر ونجان'. پيئو اوهدا ٻاهِر نڪليۃ آيا،

ترجمو: 'اندر وڃي'. پيءُ هن جو ٻاهر نڪري آيو

تي پُتر نون منائڻ ـ ئُس. پُتر پيئو نون آکِيا جُون

ترجمو: ۽ پٽ کي ميڃايائين. پٽ پيءُ کي چيو تہ

'منڻ تيري خدمت ڪريندا ـ هان، هور ڪڏِي وي

ترجمو: مان تنهنجي خدمت ڪريان ٿو ۽ ڪڏهن بہ

تيري ـ آکي بر خلاف نهين ڪيتا؛ تي مِئنُون هڪ

ترجمو: تنهنجي چئي جي مخالفت نہ ڪيم، ۽ مون کي

بڪڙيدا ڳن وِي نهين دتا. جو منڻ اپڻي ـ

ترجمو: ٻڪر جو ڪن بہ ڪونہ ڏنئي جو مان پنهنجي

ياران ـ تي ـ دوستان نون کِوائين پِوائين. تي جڏڻ

ترجمو: يارن ۽ دوستن کي کارايان پياريان، ۽ جڏهن

تيرا اِهہ پُتر آيا جنڻ تيرا مال ڪنجران نون

ترجمو: تنهنجو هي پٽ آيو جنهن تنهنجو مال ڪنجرن کي

کِوا ـ پِوا ـ دتا ـ هي، تنڻ اتڙيان خوشيان منائيان ـ

ترجمو: کارائي پياري ڇڏيو. تنهن لاءِ ايتريون خوشيون ملهايون

ـ هِن" پيئو اُس نون آکِيا جون، "تون سدا ميري ڪوِل

ترجمو: آهن". پيءُ هن کي چيو تہ "تون سدا مون وٽ

رئهيندا ـ هين هور جو ڪُجهہ ميرا هي سو تيرا

ترجمو: رهندو آهين ۽ جيڪو ڪجهہ منهنجو آهي سو تنهنجو

هي، تئنون خوشي ڪرنا اتي خوش هووڻا

ترجمو: آهي. توکي خوشي ڪرڻي ۽ خوش ٿيڻو

هائِي ڪيون ـ جُون تيرا پرا مر ـ گِيا ـ هائِي تي

ترجمو: آهي ڇو جو تنهنجو ڀاءُ مري ويو هو ۽

هُڻ جي ـ پيا ـ هي کڙي ـ پِيا ـ هائِي، تي هُڻ

ترجمو: هاڻ جيءُ پيو آهي، گم ٿي ويو هو سو هاڻ

لبِ ـ پِيا ـ هي."

ترجمو: لڀي پيو آهي.

اڳيان ڏنل لوڪ ڪهاڻيءَ لاءِ آءٌ مسٽر ايم لانگ ورٿ ڊيمس جو ٿورائتو آهيان. هن اها جھنگ جي هڪ زميندار کان 85ـ1884 ۾ ٻڌي محفوظ ڪئي هئي. ٻڌائڻ وارو مسلمان هو ان ڪري هن مواد ۾ فارسي لفظن جي گھٽائي آهي. ان مان جھنگ ضلعي جي گاڏڙ نموني جي پڌرائي پڻ ٿئي ٿي، جيڪو لھندا جو مکيه نمونو هئڻ جي باوجود پنجابي توڙي هندستاني اصطلاحن جو استعمال ڏيکاري ٿو.

هندستاني صورتن جي استعمال جا ڪي مثال آهن. "ڪُڇ" ۽ "ڪجھ" (ڪجھ لاءِ) ٻه صورتون "آدميون" ۽ "آدميان" (ماڻهو لاءِ) جيڪو آدميءَ جو حالت مفعوليءَ واري جمع جو استعمال ڏيکاري ٿو. "هون" ۽ "هان" (آهيان لاءِ) جو استعمال، "هئہ" ۽ "هي" (آهي لاءِ) ، "هَين" ۽ "هن" (آهن لاءِ) "لبون" جو استعمال بجاءِ "ليان" جي (ڳوليان لاءِ) ۽ "ديوين" (ڏيون لاءِ) وغيره وغيره.

ساڳيءَ طرح ان ڳالھ ڏانھن بہ ڌيان ڏئي سگھجي ٿو تہ ڪيترن لفظن ۾ حرف يا اکر ٻٽا (يا تشديد) هئڻ بدران اڪيلا آهن، جيئن "هڪّ" (hikk) بدران "هڪ" (hik) استعمال ٿيل آهي. "ٿسّان" (ٻني س) بدران "ٿسان" استعمال ٿيل آهي. ممڪن آهي تہ اهي صرف صورتخطيءَ جون چُڪون هجن جيڪي لکڻ واري جي شخصي چونڊ سبب هجن. سڀ کان اهم آهي موروثي "ل" جي غير موجودگي، اسمن ۽ ضميرن جي ڦيرن (ڪن هندستاني صورتن جي ورلي ٿيندڙ استعمال کان قطع نظر) جو نمونو شاهپور دو آبي واري لھندا جي ڦيرن وارو آهي. ان ڪري انھن جو ڌار ذڪر ضروري ڪونھي.

فعلن جي متصل ڦيري ۾ بہ شاهپور دو آبي وارو مکيه اصول ڪارفرما آهي پر تہ بہ معياري نموني کان ٿوريون ڪي ڦريل ڳالھيون ملن ٿيون.

فعل جون هيٺيون صورتون ملن ٿيون:

زمان حال		زمان ماضي	
واحد	**جمع**	**واحد**	**جمع**
هان (آهيان)	....	ها ـ اوم (شاهپور ـ آهُس)	....
هئن (شاهپور هين) (آهين)	....	ها (مونث هائي)	....
هي (آهي)	هُن (شاهپور هِن)	(شاهپور آها ـ مونث آهِي)	هائين يا هائِن (شاهپور آهِن)

هڪ اٽپوري جملي "تيئُون جھنگ سيل ـ وچ پوھُنجا ـ ديوني هائين." (توکي جھنگ سيال پھچائي ٿا ڏيون) ۾ استعمال ٿيل لفظ "ديونا هائِين" اصل ۾ "ديونا هين" لاءِ آهي پر ان جو سبب مون کي سمجھ ۾ نٿو اچي. وري "ائيا ـ آئي" (هو آيو (منھنجي ڏاڏي وارو) ۾ ڏسو تہ "ها" بدران "آئي" استعمال ٿيل آهي، جيئن هن کان پھرئين نموني ۾ هو.

معروف فعل جي زمان مضارع (نموني ۾ هميشہ حال ڏيکاريل آهي) جو اصول شاهپور دو آبي واري لھجي وارو ساڳيو آهي. اسان کي "ونجان" (وڃان) "لگياوان" (لڳايان)، "ديوان" (ڏيان)، "چاهين" (جي تون چاهين) "ملين" (ملين) وغيره جا مثال موجود آهن. پر 'آکين' نٿو نھي، ان جي بدران 'چوين' تو ٿئي. "پوھُنچائيو" (پھچايو) وغيره جا مثال ملن ٿا. "آ" پڇاڙيءَ وارن ڌاتن جي ضمير متڪلم ۾ پڇاڙي "هان" بدران "هين" ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح "ڏساهين" (ڏيکاريانءِ) لفظ لھيو آهي. ان کان پھرئين ۾ اهو "هين" بدران "اين" پڇاڙي رکي ٿو.

زمان مستقبل ۾ پڻ گهڻو ڪري ضمير متڪلم جي پڇاڙيءَ جمع ۾ "هين" هوندي آهي پر هڪ هنڌ اها "هان" آهي. ٻين ضميرن مان ڪي ٿورا فرق ٻيا به نظر اچن ٿا. جيئن "آسان" (آئسان ٻدران) (ايندس)، "ديسان" (ڏيندس) "رَهسين"(رهندين)، "آسين" (ايندين)، شاهپور ۾ "آسين" چوندا آهن. 'فرمائيسي' (فرمائيندو)، "بخشيسي" (بخشيندو)، پر "هوسين" (هوندس) وري مختلف آهي. "پوهُنچيساهين" (پهچنداسين)، "تُرساهين" (هلنداسين)، "آساهان" ("هين" نه) (ايندا سين لاءِ)، "هوسَن" (هوندا) شاهپور ۾ "هوسن" چون. ويسن (ويندا/ ويندو_ احترام وارو جمع).

فعلي اسم آهي "نا" جيڪو عام طرح مستقبل ۾ مجهول ڪردنت بنجي ويندو آهي جيئن لاطيني ڪردنت (_"ايندُس endus) هوندو آهي. اهڙي طرح "حج ڪرني_ هي" (حج ڪرڻو آهي پر ان ۾ پڪ شامل آهي ته مون کي حج ضرور ڪرڻو آهي) "آکيئان هيت ڪرني" (اکيون هيٺ ڪرڻيون آهن. معنيٰ ته اکيون هيٺ ڪر.) "سَنيها ديونا" (سنيهو ڏيڻو آهي). اهو ڪڏهن ڪڏهن غير شخصي نموني پڻ استعمال ٿيندو آهي ۽ ان جي پڇاڙيءَ کي نڪ مان گُهڻو ڪري ادا ڪندا آهن. جيڪا اصل ۾ پراڻي جنس ٻي جان جي رهيل نشاني آهي.اهڙيءَ طرح "ونجنا (وڃجان.......توکي ضرور وڃڻو آهي)_"ونجنا هي" (وڃڻو آهي_اسان کي). ڪن ايڪڙ ٻيڪڙ صورتن ۾ اسان کي ضميري پڇاڙيون نظر اچن ٿيون. جيئن "ڪيتي_نا" (مون ڪيو) ۽ بالواسطه ڏاتو "ڪِوا" (ڪاراءِ) وغيره ۾ آهن.

هندستاني سورميءَ ۽ سورمي هير ۽ رانجها جي عشق تي مبني هڪ مشهور داستان سموري پنجاب ۾ مروج آهي ۽ ڪيترين ئي شڪلين ۾ بيان ڪيو ويو آهي.خاص ڪري وارث شاهه جي مشهور نظم ۾ ان جو بيان آهي.اهو هڪ الميه داستان آهي. جيتوڻيڪ سورمي ۽ سورميءَ جو پيار ناجائز هو ۽ ناڪاميءَ تي ختم ٿيو ته به سموري پنجاب ۾ انهن کي سچن عاشقن جي حيثيت ۾ ڳايو وڃي ٿو. جڏهن اهو راز فاش ٿئي ٿو ته هير کي سندس مائٽ قتل ڪرائي ٿا ڇڏين ۽ جڏهن سندس لاش کي قبر ۾ رکي پورڻ جي تياري ٿي ٿئي تڏهن اوچتو رانجهو اچي زنده قبر ۾ داخل ٿئي ٿو جنهن کي هير سان گڏ پوري ٿا ڇڏين. مسٽر ڊيمس کي هن ڪهاڻيءَ جو هڪ سلسلو بلوچستان ۽ جهنگ ۾ اهڙو مروج مليو آهي جنهن ۾ انهن عاشقن کي ٻيهر جيئاري، عربستان ويجهو ڪنهن اڻڄاتل ٻيٽ تي زنده سلامت ۽ خوش رهندي ڏيکاريو ويو آهي. ان جو بلوچي قصو ڇپجي چڪو آهي ([1])، باقي جهنگ وارو بيان هاڻ منهنجي خيال ۾ پهريون ڀيرو ڇپجي رهيو آهي.

اهو به ٻڌائڻ گهرجي ته هير جو گهر مظفر ڳڙهه ضلعي ۾ هو البت سندس قبر جهنگ ضلعي ۾ آهي جيڪا سولِ اسٽيشن کان پري ڪانهي. جيڪو چناب جو پراڻو ٻيٽ آهي. هت ڏنل نموني ۾ ان کي "روزا" چاتايو ويو آهي.

جيئن ته هي نمونو ڪافي ڊگهو آهي ان ڪري ان جو ترجمو وچ ۾ ڪو نه ڏنو اٿم. گهڻو ڪري ته اهو آهي ئي سولو پر ته به مسٽر ڊيمس جو آزاد ترجمو ان ۾ موجود مشڪلاتن کي ضرور دور ڪندو.

---

[1] ڏسو ڪرنل سر رچرڊ ٽيمپل جو "ليجينڊس آف دي پنجاب" (II) 177ff . مٿي ڏنل گهٽيون ڳالهيون اتان ورتل آهن.

نمونو- 2

عاشق سچي نِهين مردي

مئن ياد رکتا-هان جو ميري امُر (عمر) اُس ويلي چودهہ پندرهہ ورهيان دي هُئي، جو هڪ آدمي مسافر چاليهہ پئنتاليهہ ورهان دا ,هاجي آکيدا- ها مري دادا -بُزرگ حافظ احمد ڪول آئيا-آئي اهہ ڪسا ڪر سُنائيا, جو : مئن آس-پاس ملڪ چچ- هزاري دي رهني-والا هان گهرون, واستي گذرني- حج-خانا(خانہ) ڪمبا (ڪمبہ) ڪي ٽُران, ٽُردا, ٽُردا, ٽُردا, جهاج -اُتي چڙا. تڪدير خدادي نال سمُندر- وچ اوهہ جهاج ڪسي مراهہ ٽوٽي ٽوٽي هويا. ارادا حق-پاڪ ڪدي نال مئن هڪ تختا لڪڙي- اتي رهہ-گيا,نهين معلوم ڪتني دنهان نون پڇي تڪديرن (تقديراً) ڪنارا اُتي ڪسي جَگهہ ونج-پوهُنچا. مئن ٻکا ترهايا ماندا هائُم, ڪُجهہ ٽُرن-ڦرن دي آسنگ ناهي حيات-ي باڪي هائي,پتر درختان اُتي جهڙ درختان وي کا-ڪي ڪُجهہ تاڪت جدان آئي اُچي اُچي پهاڙان اتي درختان-تي چڙهہ- ڪي وسون آبادي ڍونڍيا دا- ويکدا-هائم. ڪتني هڪ ڏهان-تون پڇي هڪ جاهہ تي فوُسي مجهندي(مينهن چرندي) ڏٺي, مئن جاتا ڪہ اهہ نشاني آبادي دي معلوم هوندي-هئہ. ڦير من-وچ آکدا-هائم ڪہ جنگل وچ ٻي آکدي-هن جو گائين مجهين هونديان-هَن, اهو جتي وچار دل-وچ آندي-هائين. تدان ٻي اس دي کُري دي نشان نون ويکدا هڪ جاهہ-تي ونج-پوهُتا جو ڏُڌ کڙهدا-ها, اتي چوڦير درخت گهاتي ڇان-والي جنگلي, جنهان دا مئنون نان ٻي نهين آندا اُتي ڪدي ڏٺا ٻي نهين اُتي جمي هوئن هائين. هڪ درخت وڏا پڙا ها اُڪانهہ دا جو اُسدي مڏ-والي لڪڙيون پُراني هوندي کور (يعني وانگون ڍولدي) کالي هائي, مئن اس-وچ وڙ-ڪي (اس ڏَر ڪولون, جو لوڪان-دي زباني سُنا هويا-ها ڪہ راشڪ او جا-وچ هوندي-هن, اتي آدميون نون ڦد-ڦد-ڪي کاندي-هَن) لُڪ-چپ-ڊردا ڊردا بيٺا.

تان, جو دنهہ لَهندا ويلا هويا, اُس ويلي اواز و جهلي (يعني ٻنسري) دا مئن سُنيان اور ڏٺا ڪہ هڪ شخص سهڙي کالي اڌر ٻنسري وَجندا-هُئا جنگل ولون آندا-هي اس دي پڇي مجهين آنديان-هن. اِهہ تماشا جدان مئن ڏٺا دل-وچ اپڻي-آپ آکيا, ڪہ "خدا جاڻي اهہ ڪون هي اُتي ڪئا تماشا هي؟" اُس جَگهہ-تي اوهہ آدمي آ-ڪي بهہ-رها. مجهين ٻي اس دي چو ڦير بهہ-رَهيان. ٿوڙي گهڙي پڇون هڪ مائي, ساوا سرها ڪپڙا ڪيتا-هُئا, اُتي مٽ-تي-ڪنڍ-ڪڍّيا-هٿا,ڪُڇ کانان روٽي نيان پڪائيان هوئيان سر-تي چائيان-هوئيان, اُس دي ڪول آ-بئٺي. گل-ڪَٽ هڪ-ڏُوئي نال آپت-وچ ڪيتي وت روٽي ڪڍ-ڪي اس نون دتي.

جس ويلي روٽي کاوڻ لگا, اُس ويلي اُس مائي آکيا ڪہ "مئان رانجها, هڪ مسافر تُسادي مُلڪدا اسان-ٿي پڙهانا هي, پهلي روٽي کوا پڇي آپ کا." "اوهہ بوليا ڪہ "ڪتي هي؟". مائي هير آکيا ڪہ "تون ٻُلا اوهہ آ-ويسن." مئان رانجها اواز دتا ڪہ " آئو مسافر آ. چپ نهين." مئن جاتا ڪہ جو اسادي مُلڪ چچ هزاري-وچ هير- رانجها آکيدي-هانء, اُتي انُهان دي اشڪ دي گاون گاندي-هانء, شايد ايهہ آدمي هوسن. مئن دلون خوش هو-ڪي انُهان دي ترف (طرف) آئيا, اُنهان ميرا هال-اهوال پُڇيا. مئن ڪرَ-سنائيا. اوهہ خوش هوئي, روٽي اتي ڏُڌ دتا. مئن کاڌا,پيتا,آتي اُتيئن رها-ڪتي-نان.

پڇي اُنهان آکيا ڪہ,"تون اتي رهسين يا ڪہ ڪڏائين ونجنان هي؟" مئن آکيا ڪہ "گهرون تان مئن نيت هَج (حج) خانہ-کعبہ دي واستي آئيا- هان, هُن جو مئن راهہ ڪسيدا سوهان نيهہ هان-اتي نہ ڪوئي خرچ بکا ميري ڪول هي, مئن ڪتي ونجنا؟" اوهہ-هس-هس-ڪي آکن لگي ڪہ" اسان ٻي حج خانہ-ڪعبہ دي ڪرني هي, جي توُن چاهين,تئنُون

ٻي اُپڻي نال لي۔ڌساهين." مئن راضي اتي خوش هويا, اُتي اتني گل پُڇي ڪ "اتون خانہ ڪعبہ ڪتنا دور پڌ هي؟" اُنهان آکيا ڪ "ٽُري ترئہ سو ڪتني ڪوهہ پڌ هي" مئن پڇيا ڪ "پڌ يهون هي,ڪدان پوهُنچيساهين؟" ڦير انُهان آکيا ڪہ "تون فڪر نہ ڪر۔وَنج, سائين." هُڪم (حڪم) ريدي نال مئن چُپ ڪر۔رها. جدان چن هَج دا چڙيا اُس دهاڙي مئن آکيا ڪہ "تسان آکدي هو اتون خانہ۔ڪعبہ ترئہ سو ڪتني ڪوهہ هي. ڪدان ٽُر ساهين؟" ڦير اُنهان آکيا " تئنون ڪيها فڪر هي؟ اسان۔ٻي نون وَنجنا هي."

جدان اوهہ دن خاص حج دا آئيان اُنهان مئنون پڇيا ڪہ "تون ڦيرا اسان دي نال اٿي آيسن, يا اُتي رهسين؟" مئن آکيا ڪہ "اُتي ٿسادي ڪول آسان." اُنهان آکيا ڪہ" جس وقت اهڪام هج دي جو هن,جدان سب پوري۔پوري ڪر۔رهين,تدان اسان نون فُلان پهاڙي اُتي ملين, ڪہ آپڻي نال تئنون اسان اُتي لي۔آساهان." ڦير آکيا ڪہ "هَٿ اسان۔نون نپا آتي اکئان هيت ڪرئين." مئن هاٿ پڪڙائيا اور اکئان هيتيا. ٿوڙي دير وچون اُنهان آکيا ڪہ "اک کول." جدان مئن اک کولي, تدان ڊٺا ڪہ هزاران آدمي اُس جاهہ۔تي کولتي تسبيهان ڦير هي۔هن, زڪر (ذڪر) خدا ڪريندي۔هن. مئن اُنهان۔ٿون پڇيا ڪہ "اهہ ڪئا هو۔رها۔هي؟ آتي ڪون جا هي؟" اُنهان آکيا, "اهہ آدمي سب مسلمان هن اهہ حج دا مڪان هي, تون اهڪام هج دي,جو هن, بجا۔ليا." اُس ڦر سبب اڪٺا آتي ٻيڙ آدميان دي مئہ۔تون چپ۔گئي. دو هاڙي مئن اُتي رها, اور آدميان اپڻي ديسيان نون, جو مئہ۔ٿون هڪ ورهون اگي هج نون آئي۔هئي هائين, مليا, هال اهوال پڇيا, آکيا. دل۔وچ مئن جاتا ڪہ اوهہ آدمي هير او رانجها دوهين ولي مرد خدادي هن. هووي تان اُنهان دي ڍونڍ ڪر۔ڪي ليون, آتي باڪي (باقي) عُمر (عمر) اُنهان دي خدمت۔وچ لگياوان. جهڙا آپڻا نشان اُنهان چوٽي پهاڙي دا ڏسيا۔ها اُس نون ڍونڍيا, اوهہ دوئين اُتي بئٺي ڊٺي. مئن خوش هويا اتي شڪرانا خدا (جل وَعلا) (جل جلال هو) دا ڪيتا. اُنهان مئنون سُنجاتا آتي اپڻي ڪول سديا آکيا ڪہ "هُن فارغ هو۔رها۔هئن؟" مئن آکيا, "ڌِلا هو۔رَها۔هون" ڦر ميرا هٿ پڪڙ۔ڪي اُسي ترهہ آکيا ڪہ, "اکئان بوُٽ" ٿوڙي دير۔تون پڇي, جدان اک کولي اُسي جاهہ اُتي پوهنچا.

اسي ترهہ ڪتني مُدت پنج ڇهہ مهيني خواهہ وڌ۔گڌ اُنهان دي خدمت مئن رَها. ڪاون واستي ڪدين روٽي ڪدين چاول۔ڏڌ هوندي۔هائي, رَها هڪ دهاڙي خيال بال۔بچا۔گهردا ميري دل۔وچ آئيا, نہ رهہ۔سَڪا. بي۔اختيار روون لگا. اُنهان مئن۔ٿون پڇيا ڪہ "تون ڪيون روند۔هئن؟" مئن پهلي تو شرمايا ڦير جدان انهان وت وت پُڇيا تدان مئن آکيا ڪہ, مئنون گهر۔بار بال بچہ, دوست۔بيلي ياد آئي هئن, روندا هون." اُنهان هڪ دوئي۔نون آکيا ڪ, وتن دي محبت هر هڪ نون هوندي۔هي, تو سچاهين جي تون آکين, تينون پوهنچا۔ديوين." اس ويلي مئن آکيا, "جي ٿسان مئنون پوهنُچائيو تو ميري چاهہ هي." اُس ويلي مائي هير آکيا ڪہ, "تئنون جهنگ سيال۔وچ پوهنچا۔ديون هائين. اي۔پر تون اُتي اسادي زباني اس جا دي رئيس نون اسادا سنهيا ديونا ڪہ, "مائيي هير تي مئان رانجها جيندي۔هن, مؤئي نهين, آتي ٿسان انهان دي هق۔وچ بد۔ڪامن (گمان) نہ هوئوْ ڪہ اوهہ بُري نهين. اُسي ترهہ مجهين مئان رانجها چرائندا۔هي آتي مائي هير اس دي۔پاس رهندي۔هي.ٿسادي اُتي هاڙي, غريبي, اتي مسڪيني دي۔گذرندي۔هن. ٿسان ميري مڪان۔اڌتي آ۔ڪي جناب خداوند, ڪريم رهيم (رحيم), سي دُعا منگو. خدا تسادي دُعا ڪبول فرمائيسي, ٿسانون خوشي, آسائش, وَ دولتمندي بخشيسي." مئن ارز ڪيتا ڪہ "جيٽا مئن اُس شهر جهنگ سيال۔وچ جيندا۔ جيند پوهُٽا۔هان. انشاالله تعاليٰ ضرور اُنهان دي۔ڪول يعنيٰ رئيس جهنگ سيال دي۔ڪول, سارا هاَل اک۔ديسان." تدان مائي هير مئان رانجها ميرا هٿ پڪڙ۔ڪي آکيا ڪہ "اکئان بوُٽ." مئن اک بوُٽي. ٿوڙي چر۔تون پِڇي انهان آکيا ڪہ " اک کولْ." مئن جدان اک کولي, تدان دنهہ۔لاهن ترف (طرف) روزا مائي هيردا, جو هڪ درخت جنڊ دا وڏا هي, آپنون اُس دي تلي ڊٺا.

ڪُجهہ چِر مئن اُتي بيٺا ـ رها. روزا (روضہ) مائي هير ول تر ـ ڪي پوهُتا. اس دي مجاوران ـ ڪولون پچيا ڪہ اهہ روزا ڪس دا هي؟" اُنهان آکيا ڪہ اهہ روزا مائي هير سيال دا هي. "ترءِ چار دهاڙي هوئي ـ هن ڪہ مئن اس مڪان اتي مسجد دي ـ وچ ٺَهرا ـ هون. پچدي پچُدي ٹُساڍا نانو معلوم هويا. ڪہ ٹُسان بُرزگ. وڏي اُمر (عمر) دي آلم (عالم) فازل (فاضل) هافز (حافظ) ڪُران (قرآن) مجيد و آسناد ڪديمي. سيالان رئيس اس جادي هووين. آکي مائي هير دي زباني رُويترو رئيس جهنگ سيال سنيها ديوٺان ـ هي جيڪر ٹُسان مئنون آپڻي ـ نال لي ـ ونجون تان مئن آپڻي زباني اُنهان دا سنيها. جيٺا مئنون مائي هير اپڻي زباني آکيا. مئن اُنهانئون آک ديوان.

اُس وڪتَ مائي صاهب (صاحب) خان. ساهب (صاحب) مهمد (محمد)اسمائيل (اسماعيل) خان رئيس بهادر جهنگ دي جندي ـ هائي اوهہ آدمي هاجي همراهہ ميري دادا صاحب هافز (حافظ) (احمد) اهمد آتي مئن پي (جو اُس وڪت ميري عمر چودهہ پندرهہ ورهيان دي هوسين) گهر خان ساهب دي گيا. اتي خدمت مائي صاحب دي باهر پرد دي اوهہ هاجي شخص بيٺا. اُتي سب حڪيڪت (حيقيقت) جو بيان ڪيتي ـ گئي ـ هي زباني اپڻي آک ـ سُنائي. اسُ نون دو دهاڙي مائي ساهبہ ٺهرايا. اور ڪُجهہ خرچ راهہ پي دتا. ڦير اوهہ حاجي ٹُر ـ گيا. مئن ياد رکتا ـ هان ڪہ مائي ساهبہ اُنهان دهاڙيان ـ وچ مڪان. جسِ ـ اُتي روزا نامہ ـ زد مائي هير دي هي. ڪہ جمُرات (جمعرات) هميشہ آون ونجن ڪيتا.([1])

---

[1] گريئرس هن ڪهاڻي جو آزاد ترجمو انگريزيءَ ۾ هن ڪان پوءِ ڏنو آهي. هن ۾ ٻولي ايتري واضح آهي جو ان جو ترجمي جي ضرورت هتي محسوس نٿي ٿئي. ان ڪري اهو هتي نقل ڪو نہ ڪيو ويو آهي. عربي اکرن ق. ض.ذ. ح.ط وغيره جو استعمال بہ مرضي موجب ڪيل آهي.

جهنگ جي نسواني

هن طرح سڏجندڙ لهجو جهنگ ضلعي جي اتر ۾ ڳالهايو وڃي ٿو ۽ ان تي اهو نالو هن علائقي ۾ رهندڙ "نسوانا" نالي قبيلي پٺيان پيو آهي، اهو ضلعي جي "جٽڪيءَ" کان بنهه ٿورو فرق رکي ٿو جيڪو هيٺ ڏنل "خرچاٺو پٽ" واري نقل جي هڪ حصي مان ظاهر آهي. صرف هڪ واضح فرق حالت مفعوليءَ واري صورت ۾ آهي، جنهن ۾ حرف صحيح واري پڇاڙيءَ وارن لفظن ۾ "اي" پڇاڙيءَ جو ڳنڍجڻ آهي، جيئن لفظ "هڪ" جي مفعولي صورت "هڪي"، "جڻ" جي "جڻي" (جڻا) وغيره آهي. اهو فرق اتر-اپرندي واري لهندا ڏانهن اشارو ڪري ٿو ۽ خاص ڪري جهلم ۽ راولپنڊيءَ واري پوٺواريءَ ڏانهن، جتي مفعولي صورت ۾ اهو اصول موجود آهي. اسين "هن" ڪي" لاءِ "اُنهون" جو استعمال به ڏسون ٿا.

هند آريائي خاندان		اتر-الهندو گروهه
	لهندا يا مغربي پنجابي	
نسواني لهجو		(جهنگ ضلعو)

هڪي جَڻي دي دوئين پُتر هائن. اُنهان وچون نڪري-پُتر پئو نون آکئا. "ميري-ڀانگي دا ڊور-ڊِيا آنجهه-ڪر-دي". تَڏڻ اُس اُنهون ڊور-ڊِيا ونڊ-دت-ئُس. ڪنهان-ڏهاڙئان-پِڇون اپڻا ڊور-ڊِيا لي-ڪي ڪسي-ننئهه وئندا رهيا. اُتي جا-ڪي پئرٿان-هڪمان-وچ جان-ڪت-ئس.جَڏڻ ونجا-چُڪئا، تَڏڻ اُس-ملک-وچ ڪاڙ پئہ- گيئا، اهُو گريب هو-گيئا، آتي هڪ-رئيس دي-ڪوڙ گيئا-اُس اُس نون اپڻي-نئائئا-وچ سور چرَاوَن گهلئا، اُتي اس دي-دل آها ڪ اُهه اُنهان-چلڙان دي-نال اپڻا ٻيڊ ڀرسي، ڪئون-جون اُنهون ڪوئي نہ ديندا-آها.

جھنگ جي ڪاڇڙي

ڪاڇڙي، ڪاڇي يا ڪڇي واري ان پٽ جي لهجي کي چوندا آهن جيڪو جهلم نديءَ جي الهندي ڪپ تي ڳالهايو ويندو آهي. هن ضلعي ۾ اهو تمام ننڍو علائقو آهي ۽ ان جي يڪدم اولهه ۾ ”ٿل“ آهي جيڪو ميانوالي ۽ شاهپور جو ريگستان آهي. هي لهجو جھنگ جي عام لهجي کان رڳو ان ۾ مختلف آهي جو اهو شاهپور جي معياري لهجي کي وڌيڪ ويجهو آهي. اهڙي ريت جھنگ ۾ ”هائن“ معنيٰ ”هو هئا“، جڏهن ته ڪاڇڙيءَ ۾ اهو آهي، ”آهَن“ جيڪو شاهپور ۾ وري ”آهِن“ آهي.

ساڳئي ”خرچائو پٽ“ واري نقل جون چند سٽون اهو فرق ڏيکاريندیون.

هند آريائي خاندان — **اتر-الهندو گروهه**

لهندا يا مغربي پنجابي

ڪاڇڙي لهجو — **(جھنگ ضلعو)**

هڪ-شخص دي دوئين پُتر آهِن. اُنهان وچون نڍي پئو نون آکئا ”پئو جهڙا حصہ مائدا مئنون آندا-هي اُهہ مئنون ونڊ-دي“ تدڻ اوس اُنهان نون مال ونڊ-دتا. ٿوڙي ڏهاڙئان پڇون نڍي-پتر مال آکٺا ڪر-ڪي هڪ-دور-مُلک نون ٽُر-گيئا، تي اُتي مال اُپڻا منڊي-ڪمان-وچ ونجا-دت-ئُس- جدڻ سارا ما خرچ-ڪر بئيٺا اُس مولک-وچ وڏا ڪال پئہ-گيئا، تي اُهہ گريب هوئڻ لگا. تدڻ اُس-ملک دي هڪ وڏي-آدمي دي-ڪول جارئها. اُس اس نون آپڻين- واهيئان دي-وچ مرهون چراوڻ گهَلئا. اُتي اُدا دل منگئا جو ”شوران دي کاوڻ دي ڇلڙ مئن کاوان، تي ٻڍ پران“ ڪيون-جون اُس نون ڪوئي نهين ديندا.

لائلپور جي جانگگلي (جانگلي)

جهنگ لائلپور جي هڪ لهجي کي جانگگلي چوندا آهن جيڪا جاڱگل يا "جانگل بار" جي علائقي جا خانہ بدوش ڳالهائيندا آهن. اها ضلعي جي عام جنڪيءَ کان مختلف آهي، جيڪا ڳالهہ هيٺ ڏنل ٽڪري مان ظاهر آهي. ڪاچڙيءَ وانگي اهو فرق ان کي شاهپور واري معياري لهجي جي ويجهو ڪري ٿو:

هند آريائي خاندان — **اتر-الهندو گروهہ**

لهندا يا مغربي پنجابي

جانگگلي لهجو — **(ضلعو لائلپور)**

هڪ-ڪس-آدمي دي دوئين پُتر آهَن. جنهرا لاهورا پُتّر آها اُس پئونون آکنا جون، "مال-رجُڪ جنهرا هي مڱنون ميري-پانگي دا ونڊي دي" لاهوڙي مال ونڊ ڪي ل-لتا. اُهہ پرديس نون ٽُر-گئا. تي مال مندئان ڪمان-وچ گنوا-دت-ئس. جدّڻ کا-پي-ڪي، تي ونجا-ونجون-ڪي ننگ-پڙنگ هو-گئا. اس-مُلک-وچ وڏا ڪال پئہ- گئا. تدڻ اُهہ هڪ-ڪس-وڏي-آدمي دي-ڪول ونج رئهئا. اُس اُس نون آپڻئان-ايڙان دي-وچ مرهون چرواڻ-واسطي گهل-ئس. اُس دا دل منگئا جو، مئن ڏاهيا ٻکان هان، مرهو نئان دي جوُٺي چلڙ کاوان، ڪئون-جون ميرا ڍڍ پريوي

منٽگمريءَ جي لَهندا

پنجابيءَ ۽ لهندا کي ڌار ڪندڙ روايتي سنڌو منٽگمري ضلعي کي ٻه ٻن برابر حصن ۾ ورهائي ٿو اوپر ۾ يعني ٿلهي ليکي پاڪپتن ۽ ديپالپور جي تحصيلن ۾ ٻوليءَ کي پنجابيءَ سان ملائيندڙ آهن جڏهن ته اولهه ۾ يعني منٽگمري ۽ گُجيرا (Gugera) تحصيلن ۾ ان کي لهندا سان ملايو ويو آهي. منٽگمريءَ جي لهندا گهڻي خراب ڪانهي. جتي ڪٿي پنجابي اصطلاح ٻڌڻ ۾ اچن ٿا جن ۾ ساڳيون بي قاعدگيون آهن جيئن "پُتُر" لاءِ "پِتر" (پٽ)، "آهن" لاءِ "آهي" (اهو) هئا) وغيره وغيره. "خرچائو پٽ" واري نقل ۾ چند سٽون نموني طور ڏجن ٿيون.

ڪيترن ئي زرعي اصطلاحن ۽ صورتن جي هڪ فهرست مسٽر پرسر جي ڏنل هن ضلعي واري سيٽلمينٽ رپورٽ سان ضميمي طور شامل آهي.

هند آريائي خاندان

اتر_ الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

منٽگمري ضلع

هڪ_بندي دي دوئين پِتر آهي. اونهان_وچون نڪڙي_پتر آکئا، "پُوئا ميرا ياِنگا جهُگي دا مئنون ڊُوئي_نالون ونڊ_دي. پئو_ني دوئان_پِتران نون جهُگا ونڊ_دتا. ٿوڙي_دينهه_پچون نڪڙا پُتر اُس دا سارا مال اکٺا ڪر_ڪي ڪسي مُلک نون وگ_گئا، تي اوٿي جا_ڪي اوس آپڻا سارا مال پئڙيئان_ڪمان_وچ وَنجا_دتا.

گجرانوالہ جي لهندا

هن جائزي ۾ ڏنل پنجابي ۽ لهندا کي ڌار ڪندڙ روايتي ليک اتر کان ڏکڻ ڏانهن گجرانوالہ جي دل (وچ) مان لنگهي وڃي ٿي. اها اتر ۾ پنجاب تي رام نگر کان شروع ٿئي ٿي ۽ ڏکڻ ۾ لاهور گجرانوالہ. لائلپور ۽ منٽگمريءَ تائين هلي وڃي ٿي. هن ليک جي اوڀر وارو علائقو جتي پنجابي ڳالهائي وڃي ٿي ضلعي جو ٻہ ٽياڱي ٽيون حصو اچي وڃي ٿو. باقي رهيل ٽئين حصي ۾، ليک جي اولهہ طرف لهندا ڳالهائجي ٿي. ضلعي جو الهندي وارو ٽيون حصو گهڻو ڪري غير آباد مٿاهين زمين آهي جنهن کي (ٻين هنڌن) "بار" چوندا آهن. هتي جا رهاڪو جيڪي گهڻو ڪري انهن خانہ بدوشن جو اولاد آهن جيڪي صدين کان پنهنجي ڪٽنبن ۽ وهٽن سان سموري علائقي ۾ ڀٽڪندا رهندا هئا، سي هاڻي گذريل هڪ ٻہ پيڙهي کان ڪيتيءَ لاءِ گهر ڪري ويٺا آهن، ۽ اڃا تائين پنهنجون اڳوڻيون روايتون ڪو نہ ڇڏيون اٿن. هن علائقي جي ٻوليءَ کي مڪاني طور "باردي ٻولي" چوندا آهن، ۽ اندازو آهي تہ اها 275,000 ماڻهو ڳالهائين ٿا. 1891ع واري آدم شماريءَ ۾ هتان جي ڪل آبادي 690,169 ڄاڻايل آهي. ان وقت کان اها گهٽي وڌيل آهي ڇو تہ چناب ڪئنال لاءِ ورتل غير آباد زمين ان ۾ شامل ٿي آهي، ۽ 1911ع ۾ ڪل آبادي 923,419 ڏيکاريل آهي. "باردي ٻولي" ڳالهائيندڙن جو اهو ڪاٿو 275,000 سن 1897ع جو ڪيل آهي. باردي ٻولي ساڳي جهنگ ۽ لائلپور واري آهي، جيئن هيٺيون ننڍڙو نمونو ڏيکاريندو. اها شايد اوڀر ۾ ڳالهايل پنجابيءَ سان ويجهي آهي. اهو نوٽ ڪريو تہ پٽ لاءِ لاءِ لفظ فاعلي واحد صورت ۾ "پُتر" نہ پر "پُتُر" ڏنل آهي.

هند آريائي خاندان — **اتر-الهندو گروهہ**

لهندا يا مغربي پنجابي

باردي ٻولي — **ضلعو گجرانوالہ**

هڪي-بندي دي دوئين پُتر آهي. اُنهان -وچون نڪي پُتُر آپڻي-پئو نون آکيا. " پئو مئنون جائيندات-وچون جتنا ميرا حصہ آئوندا-اي اُتنا دي-چا. پئو آپڻي جائيندات اُنان نون ونڊ-دتي. آجي باهيل ڏينهي نهين هوئي جو نڪا پُتُر هَبا جائيندات اڪٺي ڪر-ڪي پرديس نون ٽُر-گيا.تي اُٿي لُچ پني-وچ هبو-ڪُجهہ گُوا-ڇڏيا. جهڙي-ويلي هبا گوا-بئٺا اُس-ويلي اُس-ديس-وچ وڏا ڪال پئہ-گيا. اهہ آن-مٿاج هوئٺا.تي اُس-ديس دي هڪي. بندي-نال جا رها. اُس-بندي اُونون آپڻيان-پئليئان-وچ هيُو چراوڻ گهليا. اهدا دل ڪريندا-آها جو ٻڌ انا-چلران-نال پر-ليان جهڙي سُور چگل-ڪي ست-گهت-دي-هن، پر اوهـ-يي اُونون ڪوئي ناهو ڏيندا.

گجرات جي لهندا

گجرانوالہ ضلعي جي اتر ۾ گجرات ضلعو آهي. لهندا ۽ پنجابيءَ کي ورهائيندڙ روايتي ليڪ گجرات جي ڏکڻ واري پٻي جابلو سلسلي جي ڀڃاڙيءَ کان شروع ٿي ۽ ان ضلعي جي ڏکڻ مان لنگهندي چناب تي ٻڌل شهر رام نگر تائين هلي وڃي ٿي. ان ليڪ جي اوڀر ۾ ڳالهائجندڙ هر هڪ لهجو پنجابيءَ جي سري هيٺ اچي ٿو.

پٻي جابلو سلسلي يا پٻي رينج هن ضلعي جي اتر اولهه مان پاسيرو لنگهي ٿي ۽ ان جي اتر واري ڪنڌ ڀمبر شهر جي ويجهو پوي ٿي، ۽ ڏاکڻي ڀڃاڙي جهلم کان ٽيهه ميل پري آهي. اهڙيءَ ريت اهو سلسلو هن ضلعي جي اتر- الهندي واري ڪنڌ کي ڏار ڪري ٿو ڇڏي، جنهن ۾ گهڻو ڪري پونواري ڳالهائيندڙ "چِڀ" (Chibhs) رهن ٿا. ان روايتي ليڪ جي اولهه پاسي پوندڙ ضلعي جو باقي حصو "بار" وارو ۽ ڏکڻ الهندي وارو "هيٺاڙ" يا ڦليا تحصيل جو هيٺيون پٽ آهي جنهن ۾ لهندا جي هڪ شڪل ڳالهائجي ٿي، جنهن کي مڪاني طور "جَٽاتردي ٻولي" يا وري "باردي ٻولي" چوندا آهن.

اهو لهجو ساڳيو اولهه گجرانوالہ ۽ جهنگ- لائلپور وارو آهي. جيئن اڳيان ڏنل ننڍڙي نموني مان ظاهر ٿيندو. لهندا جي ٻين علائقن جيان مستقبل ناهڻ لاءِ "س" ملائيندا آهن جيئن "اُٺ سان" (اٺندس)، "جاسان" (ويندس)، "آکسان" (چوندس). اهو نقل جي ان حصي ۾ ڏسي سگهجي ٿو جيڪو هتي ڇاپيو ڪو نہ اٿئون. جهنگ واري نسوانيءَ وانگي ڪي ٿورا مثال مذڪر اسمن جا اهڙا ملن ٿا جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿيندا آهن ۽ انهن جي مفعولي صورت ۾ "اي" ڳنڍيبي آهي، جيئن "مالي وچون" ۾ آهي جنهن جو مطلب آهي "مال مان". اهو ان جي اولهه طرف جهلم واري پونواريءَ جي اثر جي ڪري آهي.

هند آريائي خاندان **اتر-الهندو گروهه**

لهندا يا مغربي پنجابي

جٽاتردي ٻولي **(گجرات ضلعو)**

هڪي-جٹي دي دو پُتر هائي، تي اُنهان-وچون نڪڙي پئُونون آکيا "پئو جي-ڪُجهہ مالي-وچون ميرا حصا آئندا-هئہ او مئنون دي". تي اوس اُنهان-وچ مال-رجَڪ ونڈ-دتا. تي ٿوڙئان-دهاڙئان لگ-گيان نڪڙي اپڻا هبو-ڪجُهہ آکٹا ڪر-ليا تي دُراڏي دي لوڪ-وچ ٹُر-گيا. تي اوٿئہ اپڻا هبو-ڪُجهہ پئڙئان-ڪمان-وچ وَنجا ڇڏ-ئُس.جَت-ويلي هر شئہ وَنجا-ٻئٹا، اُس-لوگ وڏا ڪال پئہ-گيا. تي او آجت (عربي "حاجت" لاءِ) هو-گيا، تي او اُس-ملڪ دي هڪ-آپڙان دي-ڪول جا رها، تي اوس اوهہ اپڻي-نيائين-وچ اوهہ دي چگاوڻ گهليا. تي اوهدا دل وگ-پيا جي، مئن پيي اهہ ڇلون کا-لَوان جهڙئان اوهدي کاندي-آهي، تي اوهہ نون ڪوئي ڪُجهہ دنيدا ناهہ.

ملتان جي مُولتاني[1]

ملتان ضلعي جي ٻوليءَ کي لهندا جي ملتاني لهجي جي معياري صورت چئي سگهجي ٿو. هن جائزي جي مقصد سان 1891ع واري آدم شماريءَ موجب 632,930 جنهن آباديءَ مان اٽڪل 531,828 ماڻهو ملتاني ڳالهائيندڙ آهي. 1911ع ۾ انگ اکر هئا 814,871 ۽ 763,388 ان کان سواءِ ٻي ٻولي جيڪا ماڻهن جو چڱو تعداد ڳالهائي ٿو سا هئي معياري پنجابي، جيڪا 1891ع ۾ 87,102 سکن جي ٻولي هئي. جيڪي هن علائقي ۾ سڌمائي ڪئنال جي ذريعي آباد ٿيندڙ ايراضيءَ ۾ رهندڙ هئا. 1911ع ۾ ملتان ۾ پنجابي ڳالهائيندڙن جو تعداد 31,753 رڪارڊ ڪيو ويو هو. مسٽر اوبرائن جي مشهور فهرست جو دارومدار لهندا جي هن لهجي تي رکيل آهي.

هيٺ اهي مکيه نڪتا ڏجن ٿا جن ۾ ملتان ضلعي ۽ پاڙيسري مظفر ڳڙهه جي ملتاني، شاهپور جي لهندا کان مختلف آهي. اهي ڳالهيون گهڻو ڪري مسٽر اوبرائن واري فهرست جي سر جيمس ولسن واري ڇاپي تي مدار رکن ٿيون.

اسم جنس: شاهپور واري لهجي جيان ڪي ٿوريون مذڪر صفتون "او" ڳنڍڻ سان واضح ٿين ٿيون. ملتانيءَ ۾ اهو "او" وري مونث ۾ "آ" ٿي وڃي ٿو. مثال طور:

مذکر	مونث
سيو (سيئي)	سيا
هڪو (هڪّ)	هڪا (هڪّ)
ايهو (اهو)	ايها (اها)
اُوهو (اُهو)	اُوها (اُها)

گردان:

اولهه طرف خاص ڪري مظفر ڳڙهه ۾ ٻئي ڦيري وارا اسم جن کي شاهپور پاسي فاعلي پڇاڙيون حرف صحيح واريون هونديون آهن جن کان اڳ ۾ "اَ" حرف علت هوندو آهي (جيڪو مفعولي حالت "آ" ٿي ويندو آهي). هن پاسي فاعلي حالت ۾ به انهيءَ "اَ" بدران "اُ" شر هوندو آهي. هن اثر جي ڪري پهرئين پد ۾ شر جي اچار ۾ ڦيرو اچي ٿو وڃي. اهڙي طرح "ڪُڪڙ" (ڪُڪڙ نر). واهڙ (وُهڙ نر) اچاريندا آهن. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته هنن صورتن ۾ مفعولي واحد ۽ فاعلي جمع ساڳيا اهي ٿي آهن جيڪي فاعلي واحد جا آهن. اهڙي نموني "ڪُڪڙ-ڪُون" (ڪڪڙ کي) ۽ واهڙ (ڳابو) مروج آهن.

ٻين حالتن ۾ مفعولي واحد ۽ فاعلي توڙي مفعولي جمع ساڳيا شاهپور وانگي لهندا آهن. اهڙي طرح:

[1] گريئرسن 'مولتاني' لکيو آهي جنهن کي اسان اڳتي 'ملتاني' لکنداسين. (مترجم)

گردان	فاعلي واحد	مفعولي واحد	فاعلي جمع	مفعولي جمع
(مذڪر)	گهوڙا (گهوڙو)	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙئان
(مذڪر)	ڪُڪڙ (ڪُڪڙ) (ڪُڪڙُ)	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙان
(مذڪر)	گهر (گهر)	گهر	گهر	گهران
(مونث)	ڏي (ڏيءَ)	ڏي	ڏيئان	ڏيئان
(مونث)	اک (اک)	اک	اکين	اکين
(مونث)	هجهه (هنج/لُڙڪ)	هجهه	هجون	هجهون

ڪي اسم جيڪي شاهپور واري لهندا ۾ چوٿين قسم جي ڦيري سان تعلق رکن ٿا سي ملتانيءَ ۾ پنجين ڦيريءَ سان لاڳاپيل آهن. اهڙيءَ طرح جيئن شاهپور ۾ "پيٽ" (پيٽ) آهي جنهن کي جمع ۾ "پيٽان" چوندا آهن. ملتانيءَ ۾ "پيٽ" آهي جنهن کي جمع ۾ "پيٽين" چوندا آهن. ملتانيءَ ۾ "ڏي" کي حالت فاعلي جمع ۾ ڪڏهن ڪڏهن "ڏيڙي" به چون. اها پوئين ڳالهه داردي ٻولين واري صورت سان لهڪي اچي ٿي.

بهرحال مظفرڳڙهه ۾ ٻهرين چئن ڦيرن ۾ مفعولي جمع جي پڇاڙيءَ ۾ "اين" هوندو آهي جيئن "گهوڙين"، "ڪُڪڙين"، "گهرين" "ڏيئين" وغيره آهي. پنجين ۽ ڇهين ڦيري ۾، ان ۾ ڪا تبديل ڪانه ٿي اچي. "اکين" ۽ "هنجهون" وانگي شاهپور جيان ٻيا مربوط قسم آهن. متعدي مجهول واري فاعلي صورت، مڪاني، جري ۽ ندائي حالتون، مجهول واري فاعلي حالت جي صورت ساڳي مفعولي حالت واري ٿيندي آهي.

پهرئين ڦيري ۾ مڪاني حالت واحد ۾ ناهڻ لاءِ ان جي صورت ساڳي حالت مفعولي واري ٿيندي آهي، جيئن "ويلا" (ويل/وقت) مان "ويلي" ٿهندو "تبي" (تبي ۾)، "لوڏرين" (لوڏران ۾) هن ڦيري ۾ حالت مڪانيءَ جي جمع جو ڪو مثال نٿو ملي. ٻئي ڦيري ۾ حالت مڪاني واحد ساڳيو شاهپور وانگر نهي ٿو. اهڙي نموني "اوڙڪ" (پڇڙي/آخر) مان "اوڙڪ" (آخرڪار) "بَڪر" معنيٰ بکَر ۾. "شوهُر" هڪ ڳوٺ يا شهر "شئهر" معنيٰ ڳوٺ يا شهر ۾ـ هن ڦيري ۾ حالت مڪاني واحد، حالت مفعولي واحد وانگي ساڳي حالت فاعلي واحد واري آهي. اهڙي طرح "گهر" معنيٰ گهر ۾، "هٽ" معنيٰ هٽ ۾ وغيره. ان ۾ ساڳي نموني سان "اي" ڪو نه ٿي جڙي جيئن ڪڏهن ڪڏهن شاهپور ۾ ڪندا آهن. جمع ۾ "اين" ڳنڍيندا آهن: جيئن "گهرين" (گهرن ۾) اُندي هٽين" (معنيٰ هن جي هٽن ۾)، "ڏوپاهرين" (ٻن پهرن ۾/مهل) مونث ڦيرن ۾ اسم يا ته تبديل ڪو نه ٿيندا يا وري "اي" يا "اين" ڳنڍيندا آهن. جيئن حالت مڪانيءَ ۾ ٿيندو آهي. اهڙي طريقي "رات" يا "راتين" معنيٰ رات جو "زباني" يا وري "هٽي" معنيٰ دڪان ۾.

مربوط جري حالت جي پڇاڙي "ائِين" يا "اون" ٿيندي آهي. اهڙي طرح "تلوُن" معنيٰ هيٺان (کان)، "اڳون" معنيٰ اڳيان (کان)، "اُتون" معنيٰ مٿان (کان) وغيره. مذڪر اسمن ۾ حالت ندا واحد ناهڻ لاءِ مفعولي صورت ۾ "آ" پڇاڙي ڳنڍيبي آهي. مثال طور "اي سچيا ربا" (اي سچا رب!) "پوترا" (اي پٽ). مونث اسمن ۾ ڪڏهن ڪڏهن فاعلي صورت ۾ "اي" ڳنڍيبي آهي. جيئن "گهوڙيئي" (اي گهوڙي) جمع ۾ ندائي حالت هميشه "او" يا "و" تي ختم ٿيندي آهي جيئن "پوترو" (اي پٽئو)، "گهوڙيئو" (اي گهوڙئو)، "گهوڙيئو" (اي گهوڙيئو)، "پرا وو" (اي پائرو) وغيره.

غير مربوط حالتون هيٺئين نموني ٺهنديون آهن. شاهپور ۾ حالت اضافت جي پڇاڙي "دا" هوندي آهي. ساڳي طرح "اچ" ۽ "وچ" ڳنڍي پڻ غير مربوط حالت مڪاني ٺاهبي آهي ۽ غير مربوط حالت جريءَ ۾ "ٿون" ڳنڍيندا آهن.

حالت مفعولي ثاني جو حرف جر هوندو آهي، "ڱون" يا "ڱو"-"نون" جي بجاءِ. اهڙي ريت "گهوڙي ڪون" معنيٰ "گهوڙي کي".

صفتون:

صفتون (انگن کان سواءِ) شاهپور وانگي ٺي هونديون آهن، ان لاءِ ڪجهه چوڻ جي گنجائش ئي ڪانهي.

انگ:

جيئن اسين لفظن جي فهرست ۾ ڏسي سگهون ٿا تہ قطاري نمبر ڪجهه مختلف آهن، ٽليءَ ۾ "د" کي "ڊ" ۾ مٽائين ٿا. ائين ئي ملتانيءَ ۽ ٽليءَ ۾ "ڊو" چوندا آهن تہ شاهپور ۾ "ڏوئين" (معنيٰ ٻه). ملتاني ۽ ٽليءَ ۾ "ڏاهہ" چون جڏهن تہ شاهپور ۾ "ڏاهہ" (ڏهہ) چون. مفعولي ۽ زوراٿتن شماري انگن ۾ بہ شاهپور کان ٿورو فرق آهي. اهي هن طرح آهن.

ملتاني				شاهپور			
فاعلي	مفعولي	(زوراٿتا) فاعلي	زواٿتا مفعولي	فاعلي	مفعولي	(زوراٿتا) فاعلي	(زوراٿتا) مفعولي
ڊون (ٻہ)	ڊوٺان	ڊوهين	ڊوهان (ٻئي)	ڊوئين	ڊوٺان	ڊوهي	ڊوهان
تراءِ (ٽي)	تريٺان	ترٿي	تريٺان (ٽئي)	ترٿ	تريٺان	ترٿي	ترٿهان
چار	چان	چاري	چوان هان (چارئي)	چار	چان	چاري	چوانهٺان
پنج (پنج)	پڃي	پڃي	پڃان (پنج ئي)	پڃ	پڃآن	پڃي	پڃان
ڊاهہ (ڏهہ)	ڊاهان	ڊاهان	ڊٿهان (ڏهہ ئي)	ڊاهہ	ڊاهان	ڊٿهي	ڊاهان

عدد شماري ڪجهه مختلف آهن:

ملتاني		شاهپور	
پٿهلان	(پهريون)	پيهلا	(پهريون)
ڊوجها	(ٻيو)	ڊوجا	(ٻيو)
تريجا	(ٽيو)	تيجا	(ٽيو)
چٿها	(چوٿون)	چٿوٿا	(چوٿون)
پڃوان	(پنجون)	پڃوان	(پنجون)
ڇنوان	(ڇهون)	ڇنوان	(ڇهون)
ستوان	(ستون)	ستوان	(ستون)

ضمير-پهرين ٻن خالص ضميرن جا گردان ڪجهه مختلف آهن. مختصر طور اهي هن طرح آهن:

مئن-منئہ (مان يا آءٌ)	تون (تون)
مئن-منئہ (متعدي مجهول واري حالت فاعلي	تئن/تانءِ
ميڊا-ماڊا (منهنجو)	تيڊا-تاڊا (تنهنجو)
ميڪون-ما-ڪون (مونکي)	تيہ-ڪون، تا-ڪون (توکي)
اسان (اسين)	تُسان (توهين)
اسان (اسان) متعدي مجهول واري حالت فاعلي	تُسان (توهان) متعدي مجهول واري حالت فاعلي
اساڊا، ساڊا (اسان جو)	تُساڊا، تُهاڊا (توهانجو)
اسا-ڪون، سا- ڪون (اسان کي)	تُسا-ڪون، تُها- ڪون (توهان کي)

ساڳيءَ ريت ضمير اشاره ۽ شخصي ضمير پڻ ٿيندا آهن:

اي (هيءَ، هيءَ اهو اها وغيره)	او (هو هوءَ، اهُو اُها)
اين (متعدي مجهول جي فاعلي حالت)	اون (متعدي مجهول جي فاعلي حالت)
ايندا (هن جو)	اُوندا (هنُ جو)
آين-ڪون (هن کي)	اون-ڱون (هُن کي)
اي (هي، اهي (جمع))	اهو (هو اُهي (جمع))
انهان (انهن / هنن (متعدي مجهول جي فاعلي حالت)	اُنهان (هُنن/اُنهن) (متعدي مجهول جي فاعلي حالت
انهان دا (انهن جو/ هنن جو)	اُنهان دا (هُنن جو/ انهن جو)
انهان-ڪون (هنن کي/ انهن کي)	اُنهان-ڪون (هُنن کي/ اُنهن کي)

سواءِ هڪ جي باقي ضميري پڇاڙيون شاهپور واري لهندا سان ٺهڪي اچن ٿيون. شاهپور ۾ "ني" يا "نهي" جو استعمال ضمير حاضر لاءِ آهي ۽ "ني" پڇاڙي ضمير غائب جمع لاءِ بہ استعمال ٿيندي آهي. ملتانيءَ ۾ "ني" صرف ضمير غائب جمع ۾ لڳائيندا آهن. اهڙي ريت:

شاهپور ۾-ڪسنون مارئا-ني ملتانيءَ ۾-ڱئہ-ڪوُن مارئا-هوِي	ڪنهن کي ماريو اٿئي
شاهپور ۾-ڪي-نان-ني ملتانيءَ ۾-ڪئا نان-هوي	نالو ڇا اٿئي؟

شاهپور۔کهڙا شؤهر۔نهي
ملتانيءَ۔کر ها شؤهُر۔هُوي   کهڙو ڳوٺ اٿئي؟

شاهپور۔ڳس۔نهي
ملتانيءَ۔مروڙ۔هوي   تپ اٿئي؟

ضمير موصول آهي "جو" يا "جرهَا" جيڪو شاهپور واري لهجي ۾ "جهڙا" آهي مفعولي صورت ۾ "جَٿن" يا "جرهي" هوندو آهي.

ضمير استفهام آهن:

(الف) "ڳون؟" (ڪير) مفعولي واحد "ڪي" فاعلي جمع "ڪنهان" يا "ڪنهئہ".

(ب) ڪٿا يا چئہ؟ (ڇا) مفعولي واحد "ڪت"۔ جمع بابت ڄاڻ ڪا نہ ملي سگهي آهي.

جاندار لاءِ ضمير مبهم آهي "ڪوئي" (ڪو) فاعلي واحد ۾ مونث آهي "ڪئي" يا "ڪئئي". مفعولي واحد آهي "ڪئهين" يا "ڪئهين". فاعلي جمع آهي "ڪيئي" يا "ڪئيئي" جڏهن تہ مفعولي "ڪنهين". ڪا بہ بي جان شي هجي تہ چون "ڳجهہ" جيڪو ڪنهن بہ قيري ۾ ڪو نہ متجي.

فعل۔ معاون ۽ مڪمل فعل

فعل زمان حال ۾ شاهپور واري لهجي سان هڪجهڙائي رکي ٿو سواءِ ان جي جو هن ۾ زورائتو نمونو ڪو نہ ٿو ملي (جيئن شاهپور ۾ "آهان" آهي). باقي ٻيا فرق وارا مثال هي آهن تہ ضمير متڪلم جو جمع "هَئن" يا "آئن" آهي جڏهن تہ ضمير غائب جمع "هَن" ۽ "هِن" ٻئي ٿي سگهن ٿا. ضمير غائب جڏهن ڪنهن اهڙي لفظ جي اڳ ۾ اچي ٿو جنهن جي پڇاڙي ۾ حرف علت هجي تہ اهو ڦري "ائن" ٿي پوي ٿو جڏهن تہ شاهپور واري لهجي ۾ "آن"، "اين" يا "اِين" هوندا آهن. اهڙي طرح:

تيديئان ڪتليئان گهوڙيئين (گهوڙئان۔هَن بدران) معنيٰ تنهنجيون گهڻيون گهوڙيون آهن؟

زمان ماضي شاهپور کان مختلف آهي. مثال طور:

واحد	جمع
هم، هائُم، هائِم، هائُس	هاسي
هانوين، هئئين	هاوي
ها مونث هئئي	هئئن، ائِهن

سواءِ ضمير غائب جي ٻين ۾ مونث بلڪل مذڪر جيان آهي. بهاولپور ۽ مظفر ڳڙهہ ۾ "هَن" يا "هِن" معنيٰ "اهي هئا" توڙي "اهي آهن".

ناڪاري فعل پڻ شاهپور کان مختلف آهن. اهي هن ريت آهن:

زمان حال۔ (آءٌ) مان نہ آهيان

واحد	جمع
نيهِي	نيهسي، نسي
نيهوي، نيهي	نيهوي، نيهي
نيهسي، نئيهہ، نهين	نئهين، نيهن

زمان ماضي۔ مان نہ هُئس

واحد	جمع
ناهم، ناهِس	ناهسي
ناهين	ناهوي
ناها	ناهِن

هنن فعلن جي معاملي ۾ ضمير (شخص) ڪنهن بہ حالت ۾ تي سگهي ٿو. ايئن "نيم هي" جي معنيٰ "آئون (يا مان) نہ آهيان" بہ ٿي سگهي ٿي تہ وري 'مون کي ناهي' بہ ٿي سگهي ٿي. مثلاً :

نمهي گيئا۔ آءٌ ڪونہ ويو آهيان.

نمهي ڊِنا۔ مون کان ۔ڏنو ناهي ويو۔ (مون ڪونہ ڏنو آهي)

آجڻ حُڪم نمهي ڊهيئا۔ (اڄا مون کي حڪم ڪونہ ڏنو ويو آهي)

"هئڻ"/ "ٿيڻ" کي ظاهر ڪرڻ لاءِ بہ ڌاتو آهن "هو" (هُئَ) ۽ "ٿي" (ٿي)۔ انهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

هو	ٿي
هوڻا (هئڻ)	ٿيڻُڻا (ٿيڻ) (هجڻ)
هُووڻ (هئڻ)	ٿيوڻ (ٿيڻ) (To be)
هوندا (هوندو)	ٿيندا (ٿيندو)
هوئٽا (هئو)	ٿيئا (ٿيو)
هو (هُئَ)	ٿي (ٿيءُ)۔ امر
هووي (هُجي/ هُئي)	ٿيوي (ٿئي)
هوسِي (هوندو)	ٿيسي (ٿيندو)

معروف فعل:

معروف فعل جو متصل ڦيرو ساڳيو شاهپور وارو آهي: اسم حاليہ پڻ ساڳيو شاهپور جيان ٿهي ٿو سواءِ ڪن ٿورين حالتن جي، سو بہ ان ڪري جو انهن جا ڌاتو مختلف هوندا آهن ان ڪري انهن مان ٺهندڙ ڪردنت بہ مختلف ٿيندو آهي. ان ڪري شاهپور ۾ "سنئ" (سمهہ) مان "سنئدا" (سمهندو) ٺهندو آهي پر ملتان "سَمُ" (سمهہ) مان وري "سمدا" ٺهندو آهي.

بي قاعده اسم حاليہ هن ريت آهن:

ڌاتو	اسم حاليه
ڊيک (ڏس)	ڊيهدا (ڏسندو)
اَک (چئُ)	آهدا (چوندو)
وڃ (وڃ)	وئندا (ويندو)
پئہ (پئہ)	پئندا (پوندو)
پا (وجهہ)	پئندا (وجهندو)

اهو ڏيان ۾ رکو تہ 'ڏس' لاءِ ڌاتو آهي "ڊيک" (مورڌني "ڊ" سان) جيڪا ساڳي شاهپور ٽل جهڙي آهي. جيڪا شاهپور دوآبي واري "ويک" کان مختلف آهي.

اسم مفعول پڻ ساڳيو شاهپور واري نموني ٺهي ٿو تہ بہ اسين اهو ڏسي سگهون ٿا تہ هيٺ ڏنل ٻي قاعدگيون معيار کان ڪجهہ مڙئي هتيل آهن.

ڌاتو	اسم مفعول
مَر (مَر)	موئئا يا موئا (مئو)
ٿي (ٿي)	ٿئا (ٿيو)
ڊَهي (ڏي)	ڊِيئا (ڏنو)
باهہ (ويهہ)	بئٺا ـ بيٺا (ويٺو)
ديک (ڏس)	ڊٺا (ڏٺو)
وس (وس)	وُٺا (وٺو)
وئُهہ (کيڙ)	وڙُها (کيڙيو)
ڪر (ڪر)	ڪيتا, ڪتا (ڪيو)
ڪڙ (ٻيهہ)	ڪڙوتا (ٻيٺو)
پَئنُچ (پهچ)	پَئهُتا (پهتو)
پي (پي)	پيتا (پيتو)
بيڄ ـ بيڄ	
سڄاڻ (سڄاڻ)	سُڄاتا (سڄاتو)
ڏا (وهنج)	ڏائتا (وهنتو)
ڊي (ڏي)	ڊتا (ڏنو)
جو (جُٽ)	جُتا (جوٽيو)
لمب (لمب)	لتا (لتو/لمبيو)
سَمر (سمهہ)	سَتُا (ستو)
نڪل (نڪر)	نڪتا (نڪتو)
راهہ (پوک)	راڌا (پوکيو)

ڳهن (وٺ)	ڳڌا (ورتو/ ڳڌو)
ڳنهہ (ڳڻ/ڳڻت)	ڳهدا (ڳتيو)
ڪُما (ڪوماءِ)	ڪُماٽا (ڪوماٽو)

ملتان جي اوپر طرف مصدر شاهپور وانگر ٿهندو آهي جنهن لاءِ "ڻُ" کي ڌاتوءَ سان ڳنڍيندا آهن ۽ ٻوءِ ٻئي ڦيري وارن اسمن جيان ڦيرائبو آهي جنهن ۾ مفعولي واحد ۾ "ڻَ" لڳندو آهي. بهرحال اولهہ طرف، خاص ڪري مظفر ڳڙهہ پاسي حالت فاعلي (ٻئي ڦيري جي اسمن وانگي) جي پڇاڙيءَ ۾ "ڻُ" بدران "ڻَ" ايندو آهي.

فعلي اسم (verbal noun) ٺاهڻ لاءِ ساڳيو شاهپور وانگي "ٽا"، "نا" ۽ "اُٽا" وغيره موقعي موجب ملائيندا آهن ان جو ڦيرو پهرئين قسم جي ڦيري وارن اسمن جهڙو هوندو آهي.

متعدي مجهول جي فاعلي حالت وارو اسم ٺاهڻ لاءِ "آلا" کي فعلي اسم يا مصدر جي مفعولي صورت ۾ ڳنڍيندا آهن. اهڙي ريت "مارٽوالا" يا "مارڻيوالا" (مارڻ وارو) ٺهي ٿو. ان جو ڦيرو پهرئين قسم جي اسمن وانگي ٿيندو آهي.

بنيادي زمان

زمان مضارع شاهپور ۾ مروج ساڳئي زمان کان ٿورو مختلف آهي. ان جو گردان هن ريت آهي:

آءٌ (مان) ماريان/I strike_I may strike

واحد	جمع
ماران (ماريان)	ماروُن (ماريون)
مارين (مارين)	مارو (ماريو)
ماري (ماري)	مارِن (مارين)

شاهپور وانگي جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙي ۾ حرف علت هجي تہ وچ ۾ "و" وجهندا آهن. ٻي قاعدي مثال:

ڌاتو	ضمير غائب واحد مضارع
پئہ (پئہ)	پوي (پوي)
لئہ (وٺ)	لَوي (وٺي)

امر ساڳيو شاهپور جيان ٿهندو آهي، ٻي قاعدي جا مثال آهن:

ڌاتو	ضمير حاضر	امر
لئهہ (لَهہ)	لئهہ	لهو (لهہ)
پئہ (پئہ)	پو	پئوو

احترام وارو امر (نيازي) ٺاهڻ لاءِ واحد ۾ "اِين" ملائيندا آهن (جيئن شاهپور ۾ ڏيندو آهي). جمع ۾ پڇاڙي هوندي آهي "آهي" يا "اِٿاهي" جنهن ۾ ڌاتوءَ وارو حرف علت ننڍو ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت هجي ته "و" وجهي ٺاهيندا آهن ۽ واحد ۾ "اِين" بدران "اين" ڳنڍيندا آهن.

احترام وارا امر

جمع	واحد	ڌاتو
ڊِڪاهي/ڊِڪٿاهي	ڊيکين	ڊيک (ڏس)
اُٿاهي/اِٿٿاهي	اُٿين	اُٿ (اٿ)
اواهي/اِوٿاهي	آوِين/آوين	آ (اچ)

غير شخصي امر ساڳيو شاهپور جهڙو هوندو آهي. مضارع وانگر مستقبل پڻ شاهپور وارين صورتن کان ٿورو مختلف هوندو آهي.

مارينِدس ـ

جمع	واحد
مريسون (مرنداسون)	مريسان (مرندس)
مريسو (مرندؤ)	مريسين (مرندين)
مريسِن (مرندا)	مريسِي (مرندو)

شاهپور واري لهجي وانگر فعلن جي وچ واري "اِي" ڪانه هوندي آهي ان ڪري "مَرسان" (مرندس) لهندو آهي. باقاعده جا مثال آهن:

غائب واحد مستقبل	ڌاتو
آسي (ايندو)	آ (اچ)
(شاهپور وانگي "آئسي" ڪونهي)	
واسي (ويندو)	وڃ (وڃ)
پوسي (پوندو)	پئہ (پئہ)
ڍاسي (ڪرندو/ڍهندو)	ڍي (ڪر)
راهسِي (رهندو)	رئهہ (رَهہ)
ڍِئيئيسِ (ڏيندو)	ڍهي (ڏئي) be given
ڊيکسي (ڏسندو)	ڊيک (ڏس)
کاسي (کائيندو)	کا (کا)
آکسي /آکسين (چوندو)	آک (چئہ)
ٻليسِي (ڳالهائيندو)	ٻول (ڳالهاءِ)
پاسِي (وجهندو)	پا (وجهہ)

ماضي شرطيہ ساڳيو شاهپور وانگي ٿهندو آهي جنهن ۾ مضارع ۾ "ها" ڳنڍيندا آهن يا وري اسم حاليہ استعمال ڪندا آهن:

مشتق زمان هيٺين ۽ ريت آهن:

ماضي شرطيہ ـ ماريندا (ماري ها)

حال مطلق ـ ماريندا ـ هان (يا ـ "آن") ماريان ٿو

ماضي جاري ـ ماريندا ـ هائم ماريم پئي

ماضي: (او گيٺا (هو ويو)

اُون مارٺا (هو ماريو ويو/هن کي ماريو ويو)

ماضي قريب: او گيٺا ـ هي (هو ويو آهي)

اون مارٺا ـ هي (هو ماريو ويو آهي/هن کي ماريو ويو آهي)

ماضي بعيد: او گيٺا ـ ها (هو ويو هو)

اون مارِٺا ـ ها (هو ماريو ويو هو)

زمان حال مطلق وغيره ۾ اڪثر ڪري معاون فعل اسم مشتق ڪردنت سان هڪ مرڪب لفظ ۾ استعمال ڪبو آهي (ٿوري ڦير گهير سان)

ايٺن ضمير سان زمان حال جون هيٺيون صورتون ٿهن ٿيون.

آءُ (مان) ماريان پيو

جمع	واحد
مرينٺان (ماريو پيا)	مارينا آن يا مارينان (ماريان پيو)
مرينٺو (ماريو پيا)	مرينائين يا مرينين (مارين پيو)
مرينٺِ يا مريندنِ (مارين پيا)	مريناٿي يا مريندي (ماري پيو)

مڪمل زمانن (قريب ۽ بعيد) ۾ ضمير جا مثال هن ريت آهن:

آئِٺان ("آئِٺا ـ هان" لاءِ) (آيو آهيان)

مٺن اون ـ ڪون ماريٺي (مارِٺا ـ هي" لاءِ) (مون هن کي ماريو آهي)

ملڪ ـ هوري آئِن (آءِ ـ هِن" لاءِ) (ملڪ صاحب جن آيا آهن)

مجهول فعل:

فعل جو ڌاتو ساڳيو شاهپور وانگي ڌاتوءَ وارو حرف علت چوٿو ڪري مجهول ٺاهجي ٿو اهڙيءَ طرح "مار" (مار) "مارِي" (هن ماري) وغيره ٿهن ٿا. ساڳي طرح جيڪڏهن ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "آ" هجي تہ انهيءَ "آ" کي "اِي" ۾ بدلائبو آهي. جيئن "پرنا (پرٺاءِ) ۽ "پرني" (پرٺج) پر ملتانيءَ ۾ "ج" بہ "اي" کان پوءِ ڳنڍيندا آهن. ([1]) اهو تڏهن ٿيندو آهي جڏهن

اصل ۾ مڪمل پڇاڙي "اِيج" آهي جنهن مان ڪڏهن ڪڏهن "ج" نڪري ويندو آهي. مون ان تبديلي کي ڌار رکيو آهي جيئن شاهپور جي گرامر سان هڪ جهڙائي رهي.

(الف) حرف علت کان اڳ ۾ جيئن مضارع ۾ مرِج ـ آن (مارجان) ۾ آهي.

(ب) مصدر ۾ فعلي اسم ـ جيئن "مارِيجُڻ" يا "مرِيجَڻ" (مفعولي حالت "مِريجَڻ") معنيٰ (مارجڻ) to be struck يا مرِجَڻا (مارجڻو) "مريج".

(ت) ڳنڍيندڙ (معطوفي) ڪردنت (مرِيج (مارجي).

مجهول فعلن جو اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ "گيئا" (ويو) يا "پيئا" (پيو) ڳنڍيندڙ ڪردنت سان ملائيندا آهن. اهڙيءَ طرح سان مريج ـ گيئا (مارجي ويو) يا مريج ـ پيئا (مارجي پيو) آهي. ٻين صورتن ۾ مجهول فعل جو ڦيرو لازمي فعلن جهڙو ٿيندو آهي ايئن "مرِيسان" (مارجندس) "مرِيجن" (مريجي ـ هائِن) (ماريا ويا آهن) وغيره ٺهن ٿا.

ڪيترائي مجهول بنياد بي قاعده ٺهندا آهن. هيٺ ڏسو ته اهي ڪيئن ٿا ٺهن:

معروف	مجهول
کا (کاءُ)	کاج
واهہ (کيڙ)	ويهہ
ڊي (ڏي)	ڊِهي
گهِن (وٺ)	.....
کوهہ (کوهہ)	کُس
پيهہ (پيهہ)	پِيس
چوڙ (ڇڏ)	ڇُٽ
تا (تنُ)	تپ
سي (سب)	سيپ
جو (جُت)	جُپ
جاڻ (جڻ)	جاپ
ڊوهہ (ڏهہ)	ڊُپ
ساڙ (ساڙ)	سڙ
اڳاڙ (اُڳاڙ)	اُڳڙ
اُسار (اوسار)	اُسر

مجهول فعلن جو هڪ ٻيو قسم معروف ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "وڃ" لڳائڻ يا "پئہ" لڳائڻ سان بہ ٺهندو آهي. جيئن "مرِي وئسان" يا "مري پئسان" (مري ويندس يا مري پوندس) وغيره آهن.

بالواسطہ فعل:

شاهپور ۾ باقاعدي ٺهندڙ بالواسطہ فعل آهن. بي قاعدي بالواسطہ فعلن جي فهرست هن ضلعي ۾ ساڳي ڪانهي، اها هن ريت آهي:

(الف) بنيادي حرف علت جي مضبوطي

ذاتو	بالواسطہ
گهہ (گهہ)	گاهہ (ڳاهہ)
چہ (ڪڙ)	چا (ڪٽاءِ)
چڙهہ (چڙهہ)	چاڙهہ (چاڙهہ)
وڙ (وڙ)	واڙ (واڙ)
سڙ (سڙ)	ساڙ (ساڙ) (معروف)
ڍئہ (ڪر)	ڍا (ڪيراءِ)
پئہ (پئہ)	پا (پاراءِ)
لئهہ (لهہ)	لاهہ (لاهہ)
ويهہ (ڪيڙ)	واهہ (ڪيڙاءِ)
چڙ (چڙ)	چيڙ (چڙاءِ)
رڙهہ (رڙهہ)	ريڙهہ (ريڙهہ) (معروف)
ڄڙ (ڄڙ)	ڄوڙ (ڄوڙ)
ٽر (هل)	ٽور (هلاءِ)
مڙ (مڙ)	موڙ (موڙ)
لڙهہ (لڙهہ)	لوڙهہ (لوڙهہ)

هن سري هيٺ ٻي قاعدگيون هن ريت آهن:

ذاتو	بالواسطہ
ڊس (ڏسج)	ڊيک (ڏس) ڌس (ڏس)
نڪڙ (نڪڙ)	نڪيڙ (نڪيڙ) (معروف)

(ب) آخري وينجڻ/حرف صحيح جي تبديلي:

ذاتو	بالواسطہ
پچ (پچ)	پن (پچ)
بجهہ (ٻڌج)	بڌ (ٻڌ)
ڦاٽ (ڦاٽ)	ڦاڙ (ڦاڙ)
جاپ (جاپ)	جاڻ (جڻ)
جم (ڄم)	ڄن (ڄڻ)
پس (پسج)	پيهہ (پيهہ)

(ت) آخري حرف علت حذف ٿيڻ ـ بنيادي حرف صحيح ۾ تبديلي:

ڌاتو	بالواسطہ
ڏُڪ (ٻھچ)	"ڏو" (ڏوءِ)
لڳ (لڳ)	لا (لڳاءِ/لاءِ)
ڪاڄ (ڪاڄ)	ڪا (ڪا)
تپ (تپ)	تا (تپاءِ)
سيپ (سبج)	سي (سِب)
جُپ (جُٽ)	جو (جوٽ)
ڦِس (ڦِس)	ڦي (ڦيھہ/ڦساءِ)

(د) بنهي آخري حرف علت ۽ حرف صحيح جي تبديلي:

ڌاتو	بالواسطہ
وڪ (وڪج)	ويچ (وڪڙ)
ڇُٽ (ڇُٽ)	ڇوڙ (ڇوڙ)
ٽُرت (ٽُٽ)	تروڙ (توڙ) (معروف)
ٻڏ (ٻڏ)	ٻوڙ (ٻوڙ)
ڏُپ (ڏپ)	ڊوھہ (ڌُھہ)
ڪُس (ڪسج)	ڪوھہ (ڪوھہ)
مُس (مُس)	موھہ (موھہ)
ڦس (ڦاس)	ڦها/ڦسا (ڦاساءِ)
رنهہ (رھُہ)	رک (رک)

(ج) هيٺيان بنهہ بي قاعده آهن:

ڌاتو	غائب واحد مستقبل
آ (اچ)	آڻ (آڻ)
ڊهي	ڊي (ڏي)
نِڪل (نڪر)	ڪڍ (ڪڍ)
پِي (پي)	پلا (پيار)

ضميري پڇاڙيون:

اهي شاهپور جيان ئي فعلن سان استعمال ٿينديون آهن سواءِ ضمير حاضر جي. ملتانيءَ جي نموني لاءِ "کرچائو پٽ" وارو نقل ڏنو ويو آهي. اهو فارسي رسم الخط ۾ لکيل آهي. گڏو گڏ ملتان ۾ مروج لنڊا اکرن ۾ پڻ آهي. اهي ٻئي ضلعي آفيسر وٽان مليل ڪاغذن جا نقل آهن. لنڊا اکر ضلعي کان ضلعي ۾ بدلجندا آهن. ان ڪري آءٌ انهيءَ الف ب جو نمونو پڻ ڏئي رهيو آهيان جنهن سان گڏ ملتان مان مليل لنڊا اکرن واري نموني جي الف ب پڻ ڏني اٿم. اهو نمونو توهان کي هن رسم الخط جي ڦير گهير جو اندازو ڪرائيندو. وچ وارن حرفن وارا چوٽا سر به ڇڏيا ويا آهن. باقي وچ وارا ڊگها سُر جتي جتي نشانيون ملن ٿيون اتي ظاهر ڪيل آهن. جيڪي شروعاتي صورتن ذريعي ڪيون ويون آهن. انهن شروعاتي حرف علتن لاءِ به صرف ٽي نشانيون رکيل آهن. ان کان سواءِ وسرگ صورتن لاءِ ڏنل نشانيون اڻ پوريون آهن. جن کي انهن جي اوسرگ صورتن ۾ پيش ڪيو ويو آهي. جيئن "چا" "جها" ، "تا" ۽ "ڊا" لاءِ آهي. ٻئي طرف هن ڪتاب ۾ اهڙي متبادل صورتخطي ڏني وئي آهي جيڪا فارسي رسم الخط جي پيٽ ۾ وڌيڪ ويجهي آهي، جو ته فارسي رسم الخط ۾ صورتخطيءَ جا گهڻا تفاوت آهن جيڪي ان ڪري ٿيا آهن جو لکندڙ ڪٿي ته ادبي پنجابي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪٿي وري لاپرواهيءَ کان ڪم ورتو آهي. البت اکرن ۾ صورتخطيءَ جون تبديليون انهن اکرن جي پنهنجي ڪوتاهين سبب ڏسڻ ۾ اينديون. ڪٿي ڪٿي وري ڪي صورتخطيءَ جون تبديليون ان ڪري به آهن جو آوازن ۾ فرق آهي.

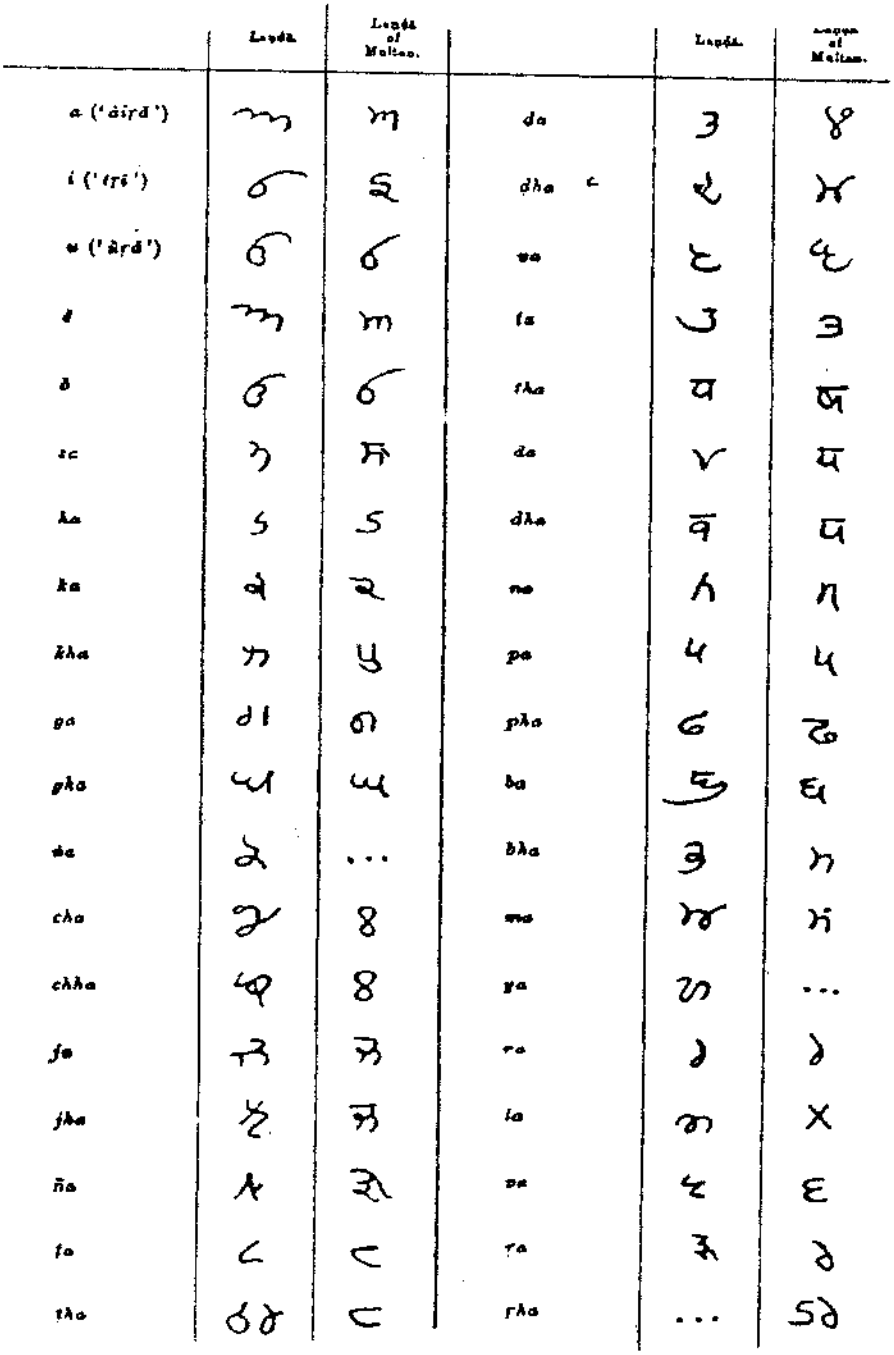

لنڊا اکر (رسم الخط) ۽ انهن جي ڦير گهير

لهندا ـ ملتاني لهجو

ہک شخص دے ڈو پتر ہن انہاں وچوں نندھڑے اپݨے پیو کوں آکھیا جو اے

پیو میکوں دے جیہڑا حصہ مال دا میکوں آندا ہے ۔ اتے اوں اپݨی جائداد انہاں

کوں ونڈ ڈتی — اتے تھوڑے ڈیہاڑے پچھوں نندھا پتر سب کجھ کٹھا کر تے

ہک پراݨے دیس وچ ونج رہیا ۔ اتھاں اپݨا مال بدچلنی وچ رووا ڈتس —

اتے اوتھاں جڈاں سب کجھ خرچ کر چکیا تاں اوں ملک وچ وڈا کال پیا ۔

اتے او محتاج تھیوݨ لگا — تڈاں اوں ملک دے ہک رئیس کول ونج

رہیا ۔ جیں اینکوں اپݨیاں زمیناں وچ سور چراوݨ بھیجیا — اتے اوں دی مرضی ہئی

جو انہاں چھلڑاں نال جو سور کھاندے ہن اپݨا ڈھڈ بھرے ۔ پر کہیں اوکوں نہ

ڈتی — تداں ہوش وچ آ کے آکھیوس جے میرے پیو دے کتنیں کمیاں نوں رج روٹی
پئی ملدی ہے تے میں بھکھا پیا مردا ہاں — میں اٹھ کے اپنے پیو کول ویساں
تے اوہنوں آکھساں جو ہے بابو خدا دا تے تیڈے سامنے گناہ کیتم تے ہن ایں
لائق نہیں جو ول تیڈا پتر اکھواواں۔ مینوں ہک اپنیاں کمیاں وچوں بنا —
تداں اٹھ کے اپنے پیو ول ٹریا جداں اجے دور ہا تاں اوہدے پیو اوہنوں
ویکھا تے ترس آیوس تے دوڑ کے اوہنوں گل لایوس تے چمیوس — پتر اوہنوں
آکھیا جو ہے بابو خدا دا تے تیڈے سامنے گناہ کیتم تے ہن ایں لائق نہیں جو ول
تیڈا پتر اکھواواں — پیو اپنیاں نوکراں کوں آکھیا جو چنگی توں چنگی پشاک کڈھ
گھن آؤ تے اوہنوں پواؤ تے اوہدے ہتھ وچ مندری تے پیراں دے واسطے اوہنوں
جتی ڈیو — تے کھاؤ تے خوشی مناؤ کیوں جو میڈا اے پتر مویا ہا ول جیندا تھیا۔
ونج پیا ہا لدھا ہے — تداں او خوشی کرن لگے —

انہاں ڈینہاں وچ اوندا وڈا پتر رُڑھ وچ ہا۔ جیہڑے ویلے او آیا تے ماڑی دے نیڑے پہنچا

گاونڑ تے نچنڑ دی آواز سنیوس — اوں ہک بیلی کوں سڈ کے پچھیوس جو اے

کیا ہے — اوں آکھیوس جو تیڈا بھرا آیا ہے تے تیڈے پیو وڈی ضیافت کیتی

ہے کیوں جو اوں چنگا بھلا لدھا ہس — اوں خفا تھی کے اندر ونجنڑ نہ چاہیا۔

ایں واسطے اوندے پیو باہر آ کے اوکوں منایا — اوں پیو کوں جواب وچ آکھیا ڈیکھ

اتی ورہیں توں تیڈی خدمت کریندا رہیم تے کڈاہیں تیڈے حکم کنوں باہر ناں تھیم

پر تیں کڈاہیں ہک بکری دا بچہ میکوں نہیں ڈتا تاں جو میں اپنڑیاں دوستاں نال خوشی کراں۔

ہنڑ جڈاں تیڈا ایہو پتر آیا ہے جیں تیڈا مال کنجریاں وچ روڑھ ڈتا تاں تئیں اوندے کیتے

وڈی ضیافت کیتی — اوں اوکوں آکھیا ہے پتر توں سدا میڈے کول ہیں تے

جو کجھ میڈا ہے تیڈا ہے — پر خوشی کرنڑ تے خوش تھیونڑ لازم ہا کیوں جو تیڈا ایہو

بھرا مویا ہا سو جیندا تھیا — تے ونج گیا ہا سو لدھا ہے۔

هند آريائي خاندان — اتر- اولهه وارو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

ملتاني لهجو — ضلع ملتان

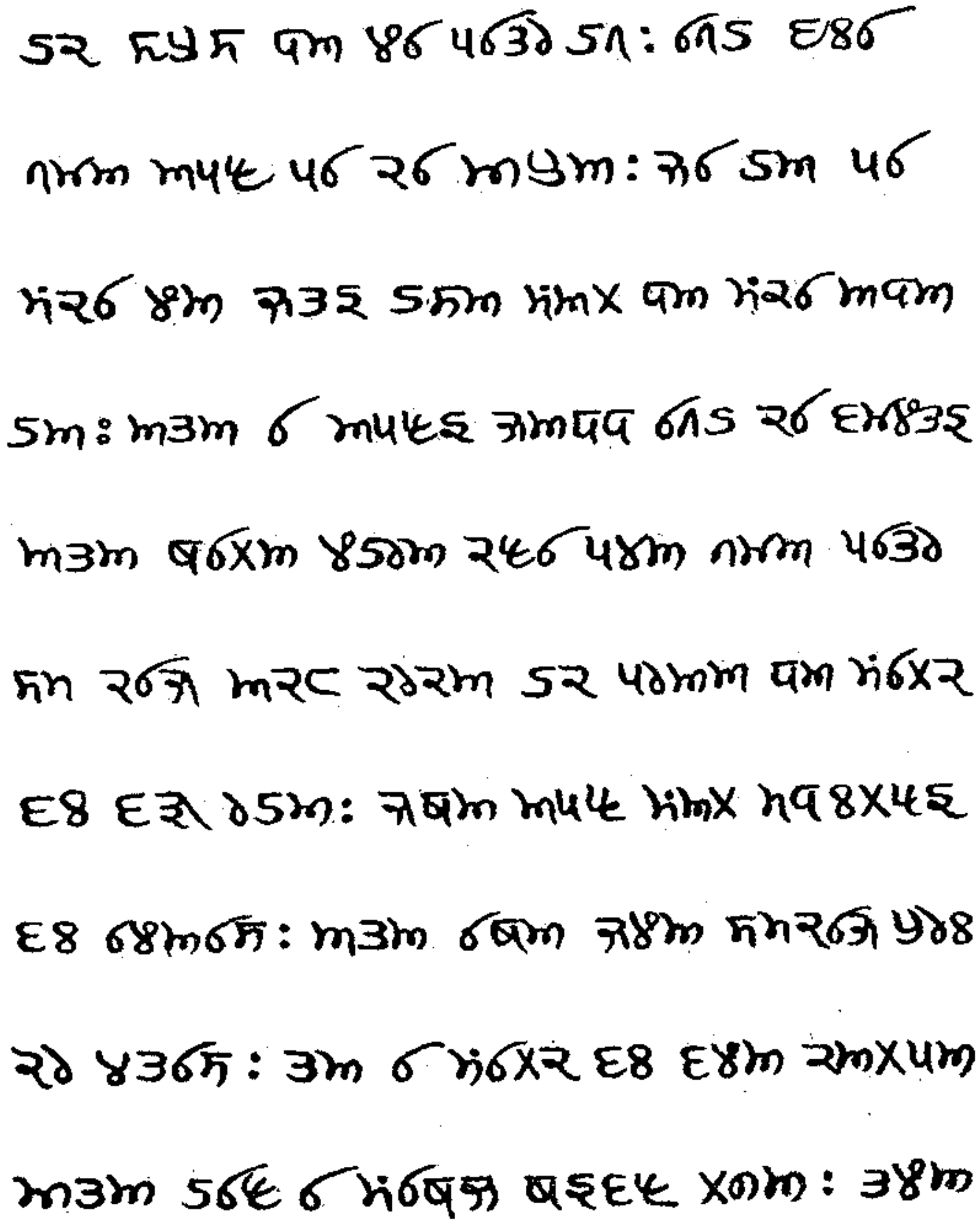

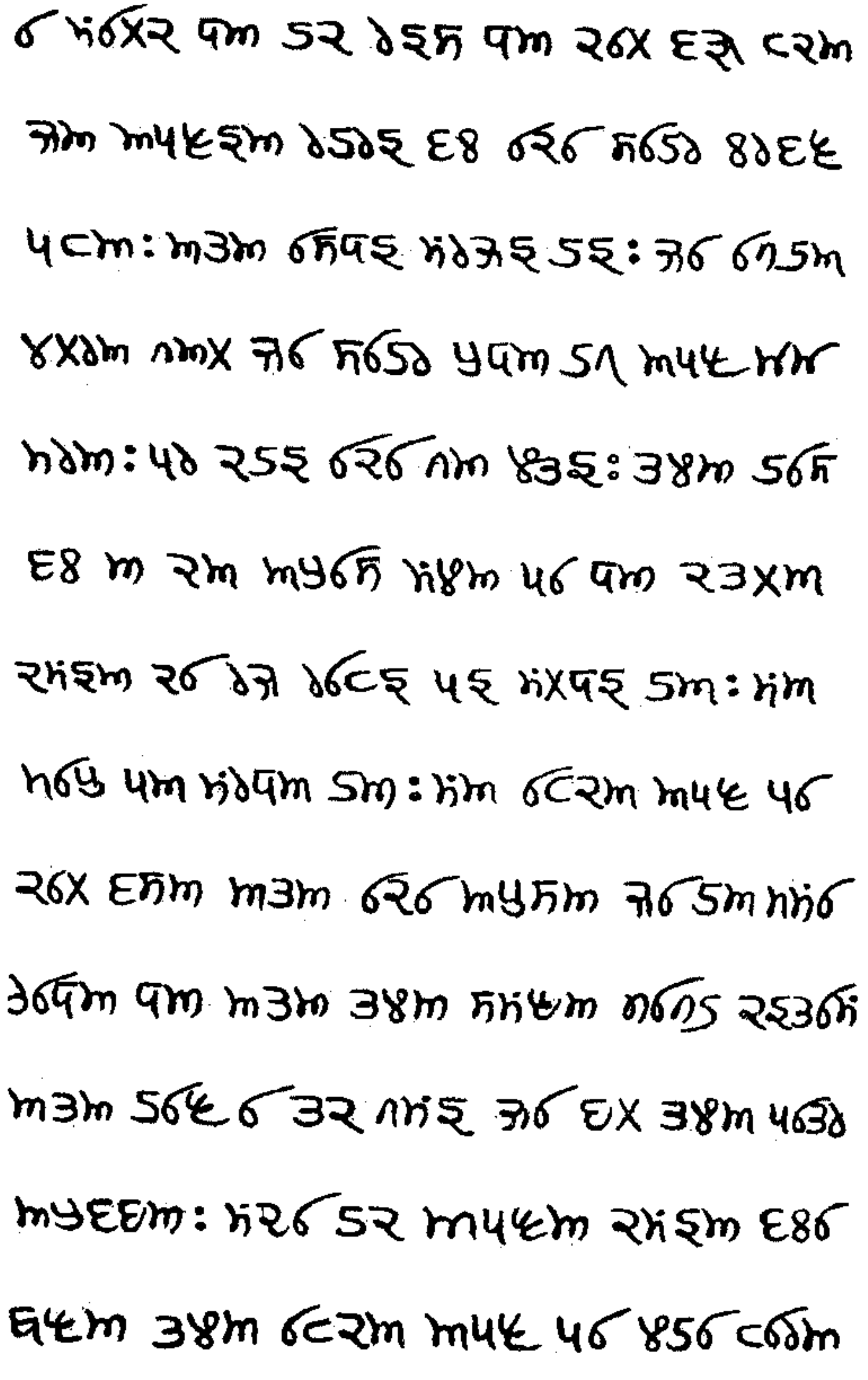

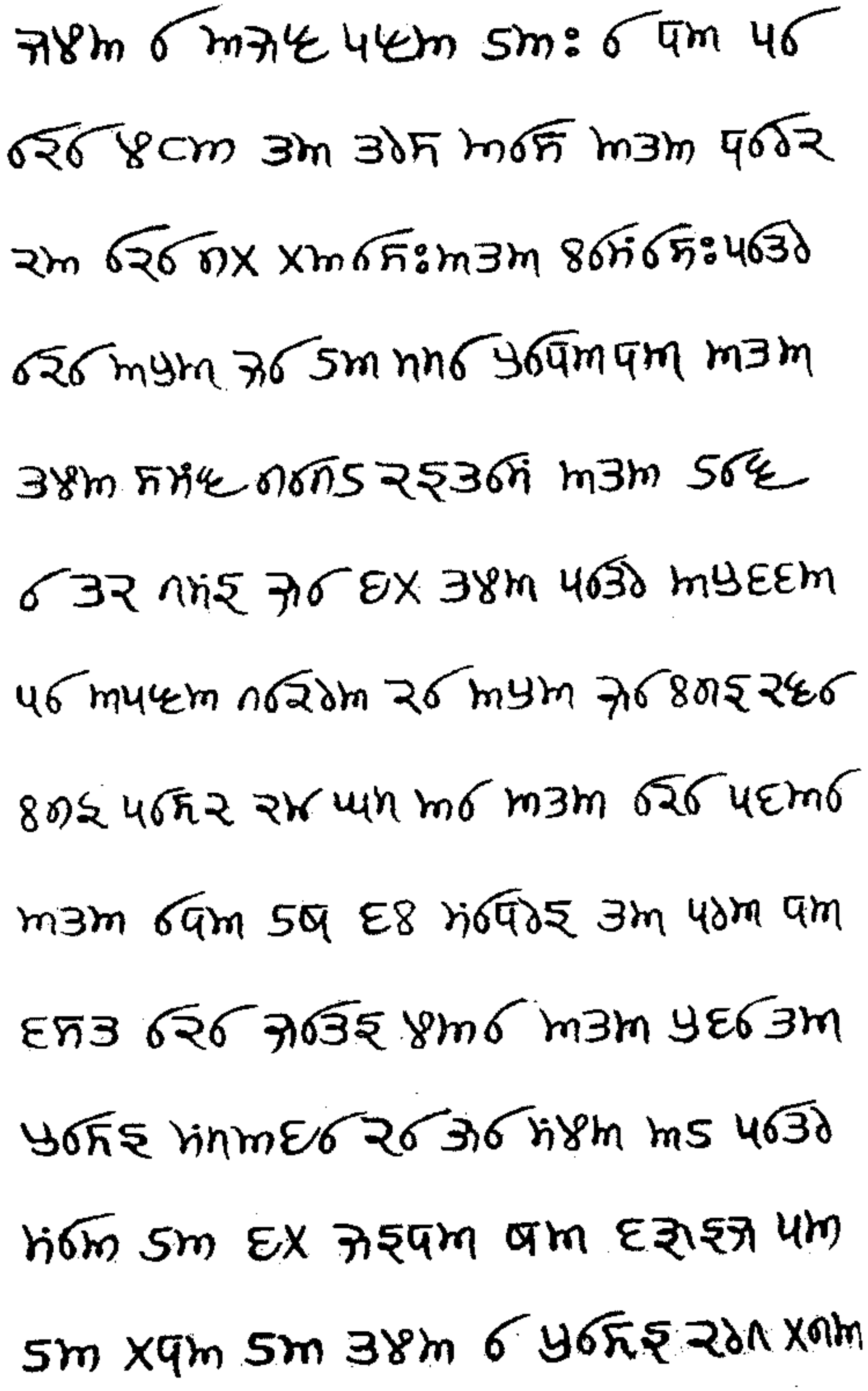

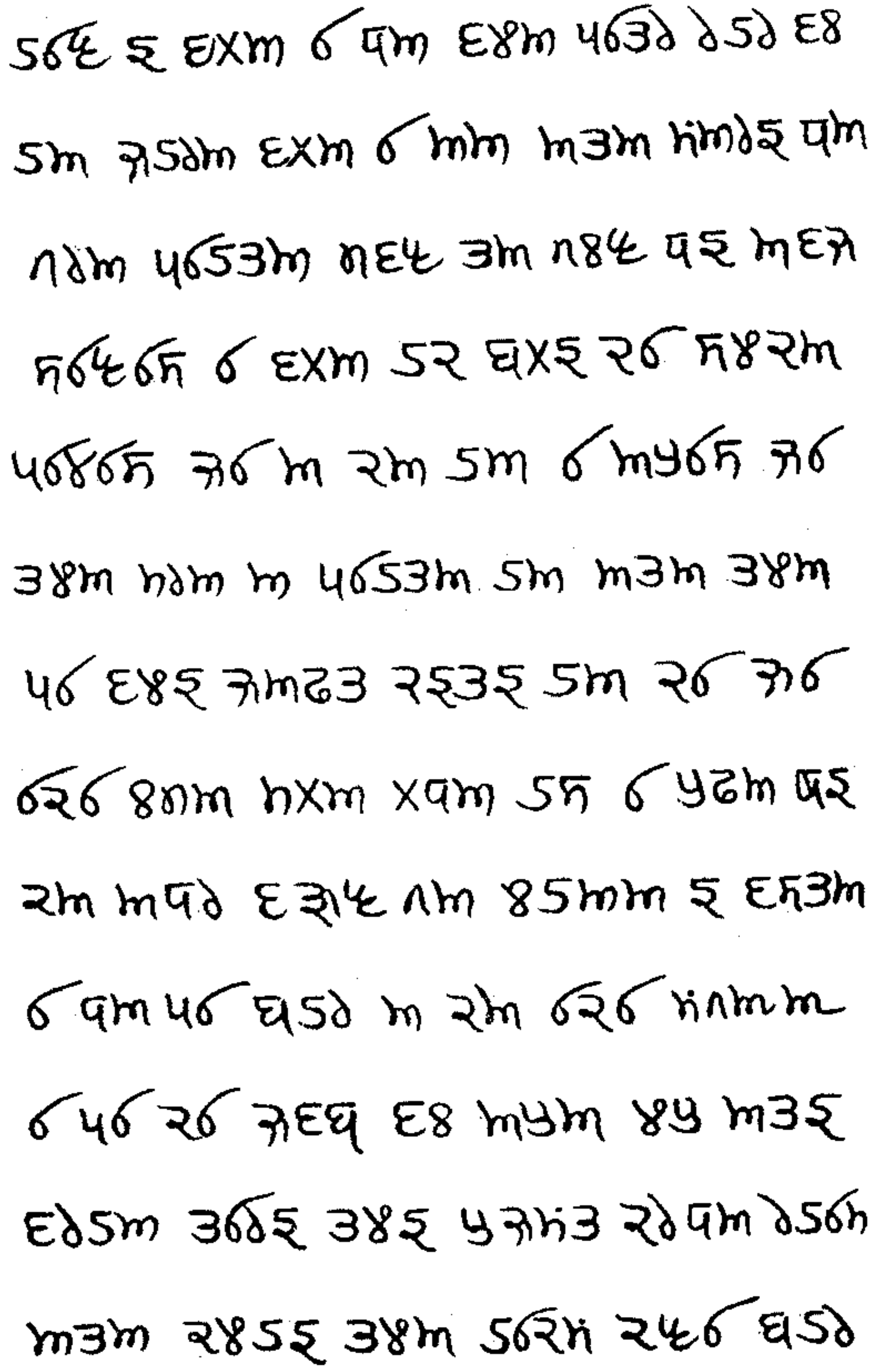

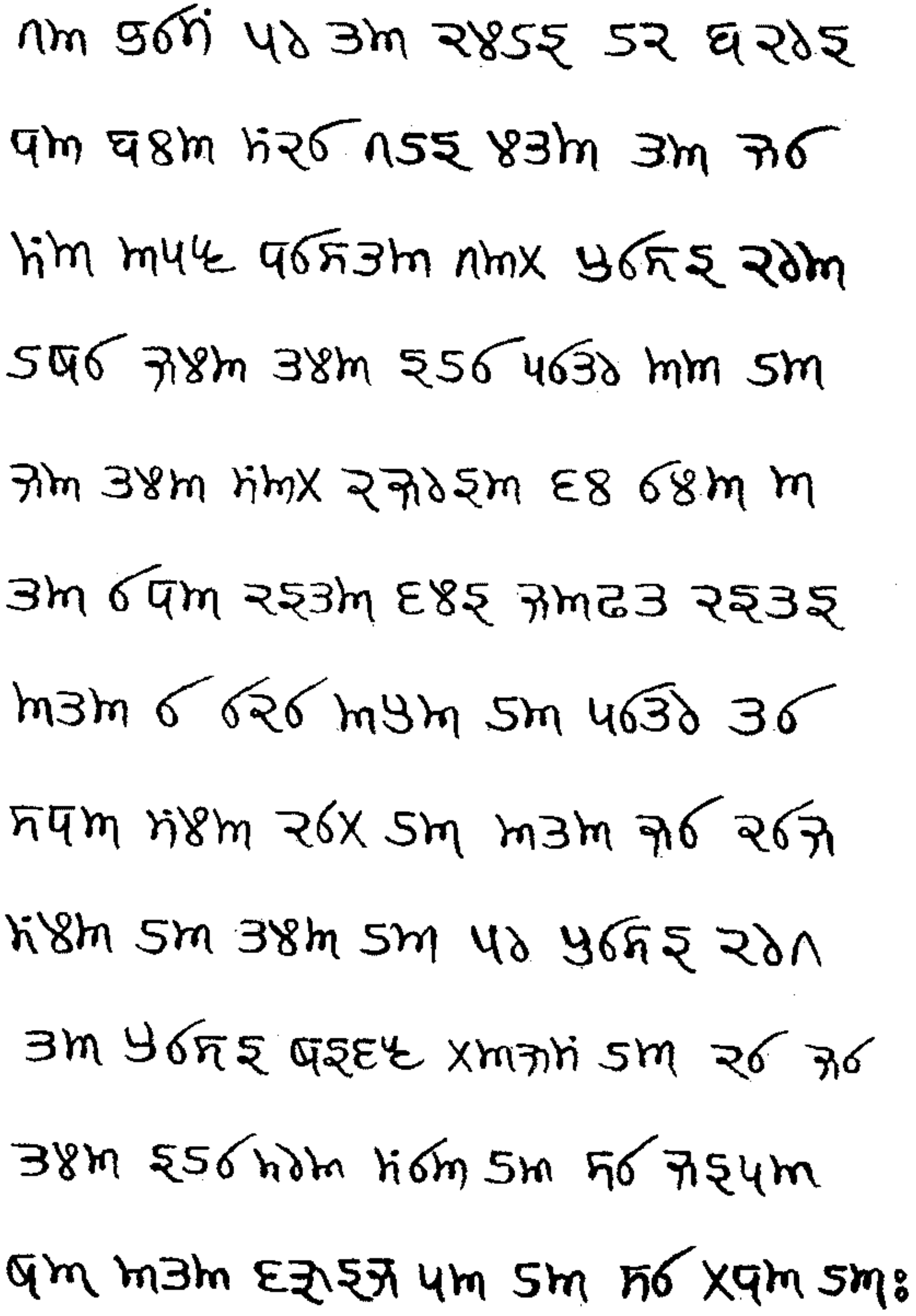

مظفر ڳڙهه جي ملتاني

ملتان جي يڪدم اولهه طرف واقع مظفر ڳڙهه ضلعي ۾ پڻ ملتاني ڳالهائي وڃي ٿي. مڪاني طور ان کي "هندي"، هندڪي" يا "جٽڪي" چوندا آهن. هن جائزي لاءِ نظرثاني ٿيل انگن اکرن موجب 372,000 ماڻهو اها ٻولي ڳالهائين ٿا. 1911ع واري آدمشماريءَ ۾ هن ضلعي ۾ لهندا ڳالهائيندڙن جو تعداد 563,217 ڄاڻايل آهي پر ان وچ ۾ هن ضلعي جي آبادي 379,599 کان وڌي 569,461 ٿي چڪي آهي. اُهو پڻ چيو وڃي ٿو ته هن ضلعي جي اتر ـ اوڀر ۾ چناب نديءَ جي ڪپ تي رنگپور تحصيل ۾ هي لهجو ڪجهه قريل آهي ۽ ان کي مڪاني طور "چنهاوڙي" چوندا آهن. هن لاءِ خيال آهي ته اهو ويجهي ضلعي جهنگ ۾ ڳالهائجندڙ لهجي سان ملي ٿو. اُهو ياد رکڻ گهرجي ته جهنگ جي مکيه لهجي کي به "جٽڪي" يا "چناوڙي" سڏيو ويندو آهي. "چناوڙي" ڳالهائيندڙن جو ڪو ڪاٿو ڪيل ڪونهي ۽ نه ئي ڪو نمونو ڏنو ويو آهي. ناليِ جي اُچار لاءِ پويان لکي آيا آهيون. مظفر ڳڙهه جي ملتانيءَ واري لهجي سان تمام گهڻو ملي ٿو. سر جيمس ولسن پنهنجي گرامر ۾ هيٺيان تفاوت ڏيکاريا آهن:

گردان يا ڦيرا:

ٻئي قسم جي ڦيرن وارا اسم جن ۾ ملتان پاسي فاعلي حالت جي پڇاڙيءَ ۾ ايندڙ وينجن يا حرف صحيح کان پهريون "اُ" جو آواز هوندو آهي (جيڪو مفعولي حالت ۾ "آ" ۾ تبديل ٿي ويندو آهي). اهو هن طرف وري "اُ" بدران "آ" ٿئي ٿو جيڪو حالت فاعلي واحد ۾ پڻ موجود رهي ٿو. انهيءَ جي ڪري ان کان پهرئين پد ۾ اچار جي آواز ۾ تبديلي عمل ۾ اچي ٿي (جيئن پويان صفحن ۾ ٻڌائي آيا آهيون). اهڙي نموني "ڪُڪڙ" بدران "ڪڪڙ" اُچارجي ٿو "ووهُڙ" بدران "واهڙ" (وهڙو) ٿئي ٿو. انهيءَ ريت انهن حالتن ۾ حالت مفعولي واحد ۽ حالت فاعلي جمع ساڳيون اهي ئي آهن جيئن فاعلي واحد حالت ۾ آهن. ۽ ٻئي قسم جو ڦيرو مرڳوئي ختم ٿي چڪو آهي، ۽ ملتان پاسي انهيءَ قسم جي ڦيري وارن اسمن ۾ شامل ٿي وڃن ٿا. ۽ انهن کي لفظ "گهر" وانگر ڦيرائيندا آهن. ان طرح سان "ڪُڪڙ ـ ڪون" معنيٰ 'ڪڪڙ کي' ۽ "واهَڙ" معنيٰ 'وهڙا'.

پهرئين، ٽئين (جنهن ۾ ٻيو قسم به اچي ويو) ۽ چوٿين قسم جي ڦيرن ۾ حالت مفعوليءَ جو جمع "آن" بدران "اين" تي ختم ٿئي ٿو اهڙيءَ طرح "گهوڙين"، "ڪُڪڙين"، "گهرين"، "ڌيئين" وغيره نهن ٿا. اهڙي نموني اهي مثال ڏجن ٿا، جن سان مظفر ڳڙهه ۾ اسمن جي ڦيرن جو طريقو واضح ٿئي ٿو.

مظفر ڳڙهه ۾ اسمن جي گردان جو طريقو:

گردان جو قسم	فاعلي واحد	مفعولي واحد	فاعلي جمع	مفعولي جمع
مذڪر	گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙين
مذڪر	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙين
	گهرَ	گهر	گهر	گهرين
مونث	ڌِي	ڌي	ڌيئان	ڌيئين
مونث	اک	اک	اکين	اکِين
مونث	هيڄهه (لڙڪ)	هيڄهه	هيڄهُون	هَيڄهُون

باقي ٻيون حالتون ساڳيون ملتاني وانگر ٿهنديون آهن.

صفتون:

صفتن جي ڏس ۾ مفعولي جمع ۾ ساڳيو اصول ڪارفرما آهي. ايئن "چنگين گهوڙيندا" معنيٰ چڱن گهوڙن جو ۽ مونث ۾ چنگيئين گهوڙيئين دا ـ 'چڱين گهوڙين جو' معنيٰ ٿيندي

ضمير:

ضمير ملتان واري ملتانيءَ جا ساڳيا مروج آهن.

فعل:

فعلن ۾ مفعولي حالت ۾ مصدرن جي پڇاڙيءَ ۾ "اَڻ" هوندو آهي جيئن ملتان ۾ ٿئي ٿو پر فاعلي حالت ۾ فرق آهي. ملتان ۾ فاعلي حالت ۾ "اَڻ" پڇاڙي ٿيندي آهي پر هتي "اَڻ" پڇاڙي عام آهي. ٻين معاملن ۾ فعلن جا متصل ڦيرا مختلف ڪونہ آهن.

مظفر ڳڙهہ جي لهجي جي مثال طور مون هتي "خرچائو پٽ" وارو نقل ۽ هڪ مشهور لوڪ ڪهاڻيءَ جو ٽڪرو نموني طور ڏنو آهي. هنن نمونن ۾ آيل ٻوليءَ جي گرامر جي ويجهائپ سر جيمس ولسن جي ٻڌايل لهجي سان نہ پر معياري ملتانيءَ سان وڌيڪ آهي. اها ڳالهہ خاص ڪري مفعولي جمع وارن انهن اسمن سان لاڳو ٿئي ٿي جن جو تعلق ٽن پهرئين قسم جي ڦيرن سان آهي جن جي پڇاڙي سر جيمس ولسن چواڻي "اين" نہ هجي بلڪ خاص ملتانيءَ وانگر "اِئان" يا "آن" پڇاڙي هجي. اهو ئي سبب آهي جو نموني ۾ اسان کي جملو "ٻُريئان ـ ڪمان ـ وچ" ملي ٿو "ٻرين ڪمين ـ وچ" نٿو ملي.

مڪاني خصوصيتن ۾ هڪ لفظ "شخص" جي لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. هن لهجي ۾ ".ر" کي مورڏني ڪري اچارڻ جو رواج آهي. ان ڪري اسان کي "باهِڙ" (ڄو) "بجاڙ" (بزار) "سوداگڙي" (سوداگري). "ڊهاڙا" (ڏهاڙو). "پڙيات" (پريات). "موهَڙ" (مُهر) "چوڙ" (چور) ۽ "خبڙ" (خبر) لفظ ملن ٿا.

فعلن جي سلسلي ۾ ملتاني صورتن کان سواءِ ڪجهہ ٻيون صورتون پڻ مروج آهن جيئن "نهين" معنيٰ (آءُ ڪونہ آهيان). "هائِي" معنيٰ 'هُو هئو'. "هائي" ۽ "هُنَ" معنيٰ 'اُهي هئا' (بهاولپوري نموني ۾ بہ "هَن" جو استعمال آهي.) ٻين فعلن ۾ اسان کي "گهدا" بدران "گهدا" ملي ٿو جنهن جي معنيٰ 'ورتو' آهي. ۽ "آن" (بهاولپوريءَ ۾ پڻ آهي) معنيٰ ـ 'اچي' آهي.

"ڊڪاءِ ـ اون ـ ئس" (ڏيکاريائونس) ۾ ٽيئون ضميري پڇاڙيون موجود آهن. ۽ اها صورت "ڏت ـ اون ـ ئس" (ڏنائون) سان هڪجهڙائي رکي ٿي. جيڪا بهالپوري نموني ۾ موجود آهي. اهو سمجهڻ مناسب ۽ درست ٿيندو تہ اهي صورتون جيڪي مظفر ڳڙهہ ۽ بهاولپور ۾ ملن ٿيون. اهي ملتان ۾ بہ ضرور مستعمل هونديون. جيڪو انهن ٻنهي جي وچ تي آهي. لفظ "لاٿا" (لاٿو) فعل جو ماضي بعيد (اسم مفعول) هڪ اهڙو آهي جيڪو ٻين هنڌن تي ڪونہ ٿو ملي. اهو لفظ "لَتا" جي بالواسطہ صورت ٿو لڳي جيڪو وري ماضي بعيد آهي ڏاتو "ليهہ" (لهڻ) جو.

ملتاني لهجو (ضلع مظفر ڳڙهہ)

نمونو ـ I

هڪ ـ شخت دي ڊُون پُتر هَن. اُنهان ـ وچون چوتي پيڻُو ـ ڳون آکتا جو "اي پيڻُو مالدا حِصا جڙها مٿدا ٿيندا ـ هي مٿہ ـ ڪون ڊي". تدان اُون مال اُنهون ـ ڪون ونڊ ڊتا. او ٿولتان ـ ڏهان ـ پڇون چوتي ـ پُتر سڀ ـ ڪُجهہ ڪٺا ڪر ـ ڪي هڪ لمبي ـ ملڪ دا سفر ڪيتا . اُتي آون ـ جا آپڻا مال ٻرئان ـ ڪمان ـ وچ وڃائتا. اُتي جڙهي ـ ويلي سڀ ـ ڪجهہ ڪرچ (خرچ) ڪر ـ چُڪتا او ـ مُلڪ ـ وچ وڏا ڪال پئہ ـ گيئا. اُتي او مُتاج (محتاج) ٿيوڻ لڳا.

ملتاني لهجو **(ضلع مظفر ڳڙهه)**

نمونو ـ 2

ڪسِہ (قصہ) چڄو ڀڳت[1]

هڪ شخت هائي. او ٻاهڙ وَئندا ـ رِهندا ـ هائي. سوداگڙيدي اُتي هڪ ـ دفعہ او ٻاهڙ گيئا. اُونڊِي تريمت ـ ڪون (زال کي) پيٽ هائي. جهڙي ـ ويلي سمان ناجڪ (نازڪ) آئِيا اُوندي ـ ڪولهون خرچ ڪوئي ناها. اُون سوچيا "ڪئا ڪران؟" ڇيڪڙ (آخرڪار) بجاڙ (بزار) گئي. هڪ ـ چڄو ـ ڀڳت ـ سراف ـ ڪنُون ڏِون موهڙان (مهرون) اُڌارئان گهد ـ ئُس. اُون ـ ڪُون آکِ ـ ئُس. "جِهڙي ـ ويلي مَئڊا خَسم (مڙس) آسي، مئن وِهاج ـ نال (وياج سان) ٿئہ ـ ڪون ڊي ـ ويسان."

ڪائي ـ ڊهاڙِئان ـ پِڇُون اُوندا خَسم آئِيا. رات ـ ڪُون آن ـ ڪر اسباب ٻڌا ـ ٻدائئا رک ـ ڊِت ـ ئُس. ٻيڙيات ـ ڪُون اُٿِي ـ ڪي ٻاهِڙا اشنان ڪَرڻ لگا ـ گيئا. پڇُون اُوندي ـ تريمت اسباب کولِ ـ ڪي ڊون مُوهڙان وِچُون ڪڍِ ـ گهديئان. دل ـ وِچ آک ـ ئُس. "موهڙان ڊون چڄ ـ ڀڳت ـ ڪُون ڊي ـ آوان. مئڊا اوندي ـ نال وادا (واعدا) هائِي. جهڙي ويلي مئڊا خَسم آسي اُو ـ ويلي مئن موهڙان ڏيسان." موهڙان ڊي ـ آوان، وهاج پِڇي وَچ ـ ڊيسان. چڄُو ڪوئي نہ ٻئنا ـ هائي. تر پَڙ (تڊا ـ) وِچي ـ پِئي ـ هائِن. تر پڙدِي ـ تلي موهڙان ڊون رکي آئي.

جِهڙي ـ ويلي اُوندا خَسم آئِيا اُو ـ ڪون آکڻ ڀُل ـ گيئا. خَسم اُوندا موهڙان چا ـ ڪر ويچڻ چلِئا ـ گيئا. او ٻئهلون چڄُو ـ ڀڳت دي هِٽي ـ اُتي وچ ٻئنا. موهڙان ڊکاءِ ـ اون ئَس سودا نہ ٻڻِئا. موهڙان ڳِنِ ـ ڪر آپڻي ڳُٿلي ـ وِچ پاوَڻ لگا. موهڙان ڊون کُت ـ ٻئيئان. چڄو ـ ڪون آکڻ لگا. "تون موهڙان ڊون چَپائِئان ـ هِن". چڄو آکِئا مئن نَهين چپائيئان". آپت ـ اِچ لڙڻ لگي.

لڙدي ـ لڙدي تر پڙدا لر (ڪنڊ) چُونج ـ پِئا. تلي موهڙان ڊون لاٿيئان ـ هائِن. سوداگر ڊٺيئان. آکڻ لگا. "ياهرون وڏي ڀڳت نَجرِ ـ آندي هو. لچڻ ئُسادي چوران ـ والي هِن؟" ٻئي لوگ ٻهون بجار ـ وچ کڙي هائي. ساريئان سڻ ـ ڪر چڄو ـ ڀڳت ـ دا ڳِلا ڪرڻ لگي. خبڙ اُڏي ـ اُڏي ساري شاهَر ـ وچ هوائي ـ پِئي گئي. سوداگرڏي تريمت سِڻئا. اُون ـ هِين ـ ويلي ڏِرڪي (ڀڳي) ڳِلي دي موهڙي ـ تي آن کِڙي ڪهين ـ چوڪڙي ـ ڪُون پٽ ـ ئُس، آپڻي ـ خسم ـ ڪُون سدوا ـ ڪر ـ ڪي آک ـ ئُس "موهڙان ڊون مئن ڪڍِ ـ ڪر چڄُو ـ ڀڳت دي تر پڙ ـ تلي رک ـ گئي ـ هم. پِڇلا حال اُو ـ ڪُون ڪر ـ سُڻاءِ ـ ئُس. اُو ـ سُڻ ـ ڪي چڄو ـ ڀڳت دي پئري وچ پيئا. آکڻ لگا "مئہ ـ ڪُون بخشو." لوڪي سڻِئا. ٻئهلي چڄُو ـ ڀڳت دا ڳلا ڪريندي ـ پئي هائي، هُڻ سوداگر دا ڳلا ڪرڻ ـ لگ ـ پائي.

---

[1] لفظ 'ڀڳتِ' يا ڀڳت يا سنت مان خبر پوي ٿي اهو هندو ڌرم سان واسطو رکي ٿو ۽ عام طور نيڪ هوندو آهي. اهو عام طور لقب طور استعمال ٿيندو آهي. هتي سورمي جو نالو 'چڄو ڀڳت' آهي پر ڪهاڻيءَ ۾ ان کي ان جي مفهوم سبب استعمال ڪيو ويو آهي.

سوداگر ڇھڙي ـ ويلي گھر ـ ڏون ٽُرڻ لگا، ڇڇو ـ يگت ھڪ ٻُڪ سُوھادا (رڪ جو) پر ـ ڪر سجُون (سڄي) تي ھڪ ڪبيون چا ـ ستي ـ ٿُس.

سوداگردي تريمت اون ـ ڪون آکِئا "ڇڇو آجڻ ـ تونڙي گُسا (غصـ) بٿئا ـ ھي، تون وت مافي (معافي) منگ" "اُون وت مافي منگي، ڇڇُو آکِئا. "مٺن تٺدي اُتي نراج (ماراض) نھين. اي ساھا مٺن گِلا تي اُستت (تعريف) ڪرڻ ـ والِٺان دي مُونھ ـ وِچ گھَتِي ـ ھي.

ڪسا (قصہ) گيئا پر

تي آسان رِھيو ـ سي اُڙوار ([1]) (ھن پاسي)

[1] لوڪ ڪھاڻي جي پڇاڙيءَ ۾ اھڙا جملا لڳايا ويندا آھن جن مان خبر پوندي آھي تہ ڪھاڻي پوري ٿي.

ٻهاولپوري

ٻهاولپور رياست جي وڏي حصي ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي "ٻهاولپوريءَ" نالي سڃاتي ويندي آهي. اُها ملتان جي ملتانيءَ جهڙي آهي. رياست جي اتر ـ اوير ڏانهن اٽڪل 150,000 ماڻهو گاڏڙ پنجابي ڳالهائيندا آهن جيڪا منٽگمري ضلعي جي اوير ۾ ملي ٿي. رياست جي اڀرندي واري سرحد سان لاڳو بيڪانير ۽ جيسلمير ۾ بيڪانيري ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ سنڌي وري ڏکڻ پاسي سنڌ واري سرحد وٽ ڳالهائيندا آهن.

انهن مختلف ٻولين جي ڳالهائيندڙ جو تعداد هن جائزي لاءِ ڪٿي هن ريت ڏجي ٿو:

ٻهاولپوري	458,000
پنجابي (گاڏڙ)	150,000
مارواڙي	10770
سنڌي	21416
ٻيون ٻوليون	9556

رياست جي ڪل آبادي (1891ع) . 650,042

1911ع واري آدم شماريءَ ۾ ملندڙ انگ اکر هن ريت هئا:

ٻهاولپوري	565,502
پنجابي	162,278
مارواڙي	21184
سنڌي	22138
ٻيون ٻوليون	95391

(1911ع) **ڪل تعداد..** 780 ،64

وچ واري عرصي ۾ وڌندڙ آباديءَ کي ڌيان ۾ رکي ڏسبو تہ مارواڙيءَ جو ڪاٿو بلڪل گهٽ هو يا وري ائين سمجهجي تہ انهن سالن ۾ هن ٻولي جي ڳالهائيندڙن جو وڏو انگ هتي اچي آباد ٿيو هوندو.

ٻهاولپوريءَ جي نموني ڏيڻ لاءِ آءٌ هڪ فوجداري ڪورٽ ۾ آيل ملزم جي بيان جي ڪاپي ڏئي رهيو آهيان. اُهو ڏسي سگهجي ٿو تہ اها ساڳي ملتان واري ملتانيءَ جهڙي ٻولي آهي. فرق وارا نڪتا صرف اهي آهن جو "تهاڏا" (تنهنجو) بدران "تئاڏا" استعمال ڪيل آهي ۽ ڳنڍيندڙ ڪردنت ناهڻ لاءِ لفظ "ڪراهين" جو استعمال: مثلاً "چڙهہ ڪراهين" (چڙهي (ڪري) (اُهو ديره غازي خان ۾ بہ مروج آهي). ۽ پنجابيءَ جو "آڻ". (اچي ـ جيڪو مظفر ڳڙهہ ۾ بہ مروج آهي). اسين "ڄَن" ۽ "هِن" جو استعمال بہ ڏسي سگهون ٿا جنهن جي معنيٰ "اُهي آهن" ۽ "اُهي هئا" ٿئي ٿي سگهي ٿي.

اسان کي هڪ ٻئي ضميري پڇاڙي بہ "ڏت ـ اون ـ ڦس" ۾ ملي ٿي جنهن جي معنيٰ آهي "ڏنائونس".

لهندا يا مغربي پنجابي

ملتاني لهجو **(بهاولپور رياست)**

هڪ مهينا ٿيئا ـ هو سي ٻُلاقي ڪِراڙ تي رکيا، تي نبو تي مئن ريل ـ تي چڙهـ ـ ڪراهين بونگي وچ لٿ ـ اوسي ميلي ـ غريب ـ شاهـ ـ وچ گئہ ـ اوسي. رکيا تي نبو اُٿان ـ هِين ٽڪ ـ پئي. مئن اُٿ ـ رِلئا ـ هوئئا چوڙ گيئا ـ هَمر. اُون هين ـ ڪيتي ميلي ـ اُتون ول پي ـ ئُمر. ديگر ـ ڳُون (شام جو مغرب مهل) ريل ـ اُتي چڙهـ ـ ڪراهين عشاه ـ ويلي هما تئان (حمايت ڏي) آڻ لٿ ـ ئُمر. ريل ـ تي چڙهِئا پاني (پانوءَ) اُتي گوپالي (گوپالڻ) ڊِئا ـ ها. گامڻ دايہ اتي غُلامون ڏٿا ـ ها. خميسي ڪنجر دي گهر روٽي ڪا ـ ڪراهين جندي ـ بلوچ دي ـ ڪول آن سُت ـ ئمر.

ڊون ـ ڊهاڙٿان ـ ڪنون ـ باد (بعد) محمد ـ مدّئيدي (مدعي+دي) پُتر آکئا جو مئدِي ـ سئُر هي (سهري) آکِئا جو "اٺ ڪئرا (خيرا) ميلي ـ اُتي وچا ـ آئئِا ـ هي، مئہ ـ ڳُون اُٺَ ڳُلاوڻ جُل (ڳولائڻ هل.) وئندي ـ هين ڪچو لئان محبت ڪڙا ها. او آپِڻي ـ پئڊدا شُيون (شڪ) رکدا ـ ها. مئہ ـ ڳُون گالهين ڊت ـ اون ـ ئس.

اتي محبت بن رئُنئو (موڪل بنا) سُو ڪِڙي ماري ـ هي. نبلا اُون ـ ڳُون آکئا "ڊهـ رُپئي بي تئہ ـ ڪون ڊيسون، سئو ڪڙِي بي تئہ ـ ڳُون بخشي، تون خدا ـ بخش ـ تي بڪ، اُتي اُون ـ ڳُون چِٽامار (جهلينس).

آنوين ـ ڊهاڙي محبت ـ ڪون گهنِ آئي. عِشا ـ ويلي مئہ ـ ڳُون سدِ ـ اُوني. نمبردار چوڪيدار بي ساري شادُو دي گهر ڪئي ـ ٽئي بئئي ـ هِن. اُنهان آکِئا "تيڊِي پڙ نور ـ محمد دي گوٺ ڪول ڪجي ـ هَن." نمبردار آکِئا. "تون آپڻي صفائي وچ ڪر." مُدعي آتي محبت مئہ ـ ڳُون گهنِ ٽُري راهـ ـ وچ بنهـ ـ راهين (ٻڌي ڪري) ڪٽي ـ ئو ني (ڪٽيائون). ڊتا ـ اتي ـ سهراب يار ـ يار سُٽي ڪچولئا ـ وچ بي ڪُٽِ ـ ئو ني پار گهنِ گئي. اُٿان ڏڪا دي ڊر ـ ڪنون چوڙ ـ ڊت ـ ئوني.

دانو مئدِي مانمي (مامي) جدان ارزي (عرضي) مار ڪُٽائي دي اِٿان ڊتي پئهِلون اون ـ هين ـ ڪون جهلوا ـ ئوني. پچي ڪوڑي اُگاهـ (گواهـ) سوتر (سوٽ) اتي جا وائي (نائي) بڻا ـ ڪراهين مئہ ـ ڪون هٿ ـ ڪڙي مروا ـ ڊتي هن ـ تي.

نہ ڪوئي سراغي جاڻدا ـ هي نہ سرڪاري هي. مئدِي ـ نال ناحق ٿيئا ـ هي، مئدِي ادالت (عدالت) ٿيوي

(هڪَ اوئار خدا بخش جو بيان جنهن تي مدعي محمد چوريءَ جو الزام هنيو هو.)

ديره غازي خان جي هندڪي

مظفر ڳڙهه ۽ بهاولپور جي هڪدم اولهه طرف سنڌوءَ جي هُن پار ديره غازي خان جو ضلعو پوي ٿو. ان جي ئي اولهه ۾ بلوچستان پڻ آهي، جتي جي مکيه ٻولي بلوچي آهي، جڏهن ته ان جي ڏکڻ ۾ سنڌ آهي جتي جي مکيه ٻولي سنڌي آهي.

ديره غازي خان جي مکيه ٻولي، مظفرڳڙهه جيان لهندا آهي، پر گهڻو ڪري بلوچ بلوچي ڳالهائيندا آهن. ميداني علائقن جا ڪيترا بلوچ، بهرحال لهندا ئي ڳالهائين ٿا. ديره غازي خان جي لهندا جا ڪيترائي نالا آهن جن ۾ هندي، هندڪي، جتڪي ۽ ديري والي وغيره شامل هن. بلوچ جتن کي "جغدال" سڏيندا آهن. ۽ لهندا کي " جغدالي" چوندا آهن. مون هنن صفحن ۾ ان کي هندڪي سڏيو آهي.

ٿلهي ليکي چئبو ته هن ضلعي جي اولهه ۽ ڏکڻ پاسي بلوچي ڳالهائيندڙ ٿا رهن ۽ باقي هنڌن تي هندڪي ڳالهائيندڙ رهن ٿا. نقشي ۾ ڏيکاريل سنڌو. مسٽر ايم ايل ڊيمس مهرباني ڪري ڪڍيو آهي جيڪو هندستان سول سروس سان تعلق رکي ٿو ۽ بلوچيءَ تي عبور رکڻ لاءِ مشهور آهي. هن هيٺيان رايا ڏنا آهن (هو بلوچيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندي "ٻاهر" جو جيڪو لفظ استعمال ڪري ٿو سو اوپر طرف يا لهندا واري طرف جي باري ۾ ڪري ٿو.)

"بي شڪ ڪيترائي اهڙا ماڻهو هن ليڪ يا سنڌي کان ٻاهر آهن جيڪي بلوچي ٿا ڳالهائين، ڪيترا اهڙا به آهن جيڪي اندر آهن، پر مغربي پنجابي ٿا ڳالهائين. خاص ڪري شهرن ۾، مون "چوٽي" کي ٻاهر رکيو آهي چو ته اتي رهندڙ گهٽائي، عام طرح سان، بلوچي نٿي ڳالهائي، جڏهن ته ٻئي طرف روجهاڻ ۾ هندو واپاري پڻ اها سمجهن ٿا ۽ چڱيءَ طرح ڳالهائي پڻ سگهن ٿا. جيتوڻيڪ هو پاڻ ۾ اها ڪونه ڳالهائين. اسنيءَ ۾، جيڪو درشڪ قبيلي جو صدر ـ مقام آهي، اُها تمام گهٽ استعمال ٿيندي آهي. اهو قبيلو جتن سان تمام گهڻو گڏيل هئڻ ڪري ڪيتري حد تائين بلوچيءَ جي استعمال کي ڇڏي چڪو آهي. اها ئي ڳالهه ٻين سيني اهڙن قبيلن لاءِ چئي سگهجي ٿي، جيڪي جبلن کان پري ٿا رهن. جيتوڻيڪ ميدانن ۾ به ڪجهه ميلن تائين بلوچي پهتل آهي. مزاري ان جو پورو استعمال ڪن ٿا. ايتري قدر جو سنڌوءَ جي ڪابي ڪپ تي به اها استعمال ڪن ٿا.

1891ع ۾ ديره غازي خان ۾ ٽنهي ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن ريت هو:

هندڪي	362,270
بلوچي	27728
ٻيون ٻوليون	14033
ڪل تعداد	404,031

1891ع کان پوءِ ضلعي جي آبادي وڌي وئي آهي، ۽ 1911ع جا انگ اکر هن ريت آهن:

هندڪي	611,449
بلوچي	68921
ٻيون ٻوليون	9915
ڪل تعداد	528,447

آءٌ مقروض آهيان مسٽر جُوڪس جو جيڪو مغربي پنجابي ۽ انگريزيءَ جي ڊڪشنريءَ جو مصنف آهي، جتان ديره غازي خان جي لفظن جي بهترين فهرست ملي اٿم، جنهن کي اڳيان رکيو اٿم. انهيءَ لهجي بابت راءِ، گهڻو ڪري انهيءَ ڊڪشنريءَ جي لفظن تي ٻڌل آهي. ضلعي اختياريءَ وارن طرفان ٻه نمونا مهيا ڪيا ويا آهن. هڪڙو ته اهوئي "خرچائو پٽ" واري نقل جو نمونو آهي، ۽ ٻيو انصاف جي عدالت ۾ هڪ ملزم شخص جو بيان آهي. اهي اڳتي ڏنا ويا آهن.

جيئن ته مسٽر جُوڪس ديره غازي خان جي هندڪيءَ لاءِ فارسي رسم الخط استعمال ڪيو آهي ۽ مون به انهن اکرن ۾ نمونا ڏنا آهن ۽ گڏوگڏ رومن اکرن ۾ به لکيو اٿم.

مجموعي طرح ديره غازي خان جي هندڪي، مظفر ڳڙهه واري ملتانيءَ واري لهجي جي گروهه سان واسطو رکي ٿي، پر اها سنڌيءَ سان تمام گهڻي ويجهائپ ڏيکاري ٿي.

الف ـــ ب: مسٽر جُوڪس هندڪيءَ لاءِ لکيل اکرن جو نمونو فارسي رسم الخط ۾ مهيا ڪيو آهي. حرف صحيح هن ريت آهن:

هندڪي	سنڌي	هندڪي	سنڌي	هندڪي	سنڌي	هندڪي	سنڌي
ا	الف	ح	ح	ش	ش	گ	گ
ب	ب	خ	خ	ص	ص	ڳ	ڳ
ٻ	ٻ	د	د	ض	ض	ل	ل
پ	پ	ڈ	ڊ	ط	ط	م	م
ت	ت	ڈ	ڏ	ظ	ظ	ن	ن
ٹ	ٽ	ذ	ذ	ع	ع	ں	ن(غنو(ن)
ث	ث	ر	ر	غ	غ	نج	ڃ
ج	ج	ڑ	ڙ	ف	ف	نڑ	ڻ
ڄ	ڄ	ز	ز	ق	ق	و	و
چ	چ	س	س	ک	ڪ	ه	ه
						ي	ي

حرف علت "اَ"، "آ"، "اِ"، "اِي"، "اُ"، "اُو"، "اي"، "آي"، "او"، آو". اهي ايئن هوندا آهن جيئن هندستانيءَ ۾. ٻنهه چوٽن سرن "اِ" ۽ "اُ" لاءِ جدا نشانيون ڪونه آهن اهي ساڳيا (i) ۽ (u) جيان ئي لکيا ويندا آهن. جيتري قدر "آءِ"، "آو" ۽ "آئي" جو تعلق آهي اهي اسان ملتانيءَ ۾ ڏٺا پر هتي اهي نظر نٿا اچن. جتي ملتانيءَ ۾ "آءِ" موجود آهي اُتي هندڪيءَ ۾ وري "اَ" هوندو آهي، ۽ جتي ملتانيءَ ۾ "آو" هوندو آهي اتي هندڪيءَ " "آ" يا "اَ" هوندا آهن، ۽ جتي ملتانيءَ ۾ "آئِي" هندڪيءَ ۾ "اي" آهي. اهڙي طرح سان:

ملتاني	هندڪي
وَٺهرِ (ڳابي)	وَهڙ
ووهُڙ (ڳابو)	وَهَڙ
پوهُر (واڇ)	پاهر
ٻَٽنا (وينو)	ٻينا

حرف صحيح گهڻو ڪري هندستانيءَ وانگر اچاريا آهن. صرف ڪجهه هيٺ ڏنل حرف صحيح، ڌيان جوڳا آهن.
ٻ، ڄ، ڏ، (ڏ)، ڳ، (ڳ)، نج، (ڃ)، ۽ ڙ (ڻ).
ڊاڪٽر جُوڪس جيڪا متبادل صورتخطي ڏني آهي، اها هن جائزي سان لهڪي نٿي اچي. ان ڪري سنڌس طريقو هيٺ ڏجي ٿو ته جيئن سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي.

هندڪي اکر	متبادل سنڌي اکر
ٻ	ٻ
ڄ	ڄ
ڏ	ڌ
ڳ	ڳ
نج	ڃ
نڙ	ڻ

ٻهريان چار اکر جن کي مون چوسڻ آوازن لاءِ حرفن سان ظاهر ڪيو آهي، اُنهن کي اچارڻ مهل، ڍگهو ڪري زور ڏنو ويندو آهي، ۽ ڪنهن حد تائين انهن کي اندر ڇڪي چوسڻ جي ڪوشش نظر ايندي جڻ ته انهن کي ورجائڻ بدران رڳو ٻٽو اچارڻ جي ڪوشش ڪندا هجن. اهي اکر گهڻو ڪري لفظن جي مُهڙ جا عام آهن، جيئن "ٻيا"، "ڄٽ"، "ڏُون" (ٻه)، "ڳيا" (ويو) وغيره. ڪيترن موقعن تي بنيادي طرح اهي چوسڪاري وارا آواز ئي آهن، پر سنڌيءَ وانگي، انهن ۾ به لفظن جي شروع ۾ هلڪن آوازن جي بدران ڳرن وينجنن جي اُچارڻ جي عادت ملي ٿي، جيتوڻيڪ انهن لاءِ ڪوبه لغوي سبب ڪونه هوندو آهي.

"ڃ" وارو آواز سموري لهندا واري علائقي ۾ عام آهي. ڊاڪٽر جُوڪس جو چوڻ آهي ته ان جو آواز ڪجهه "نج" ۽ "نيه" جي وچ وارو آهي، جيڪو ڪڏهن هڪ طرف ته ڪڏهن ٻئي طرف لڙي ٿو. اهو سواءِ "وڃڻ" جي، ٻئي ڪنهن به هنڌ ۽ خاص ڪري شروع ۾ استعمال نٿو ٿئي. اَمر "وڃ" ۾ "ڃ" جو آواز وڌيڪ چٽائيءَ سان اچارجي ٿو جڏهن ته "وڃيندا" (ويندو) ۾، هن جو خيال آهي ته "ي" جو اُچار وڌيڪ واضح آهي "وئيندا". هي اکر ديونا گريءَ جي اهڙي اکر يا "نج" سان هڪ جهڙائي رکي ٿو جيڪو مون (ڃ) ڪري لکيو آهي.

"ڻ" ساڳيو پشتو وانگر اچاريو آهي، جيئن گهڻو يا نڪ مان اچاريل "ڙ" هجي، "وڃڻ" جو اچار جڻ ته "ونيڙ" آهي.

اهو پڻ ڌيان رکڻ گھرجي تہ موروثي "ل"، جيڪو لهندا جي ٻين لهجن ۾ عام آهي، هتي موجود ڪونهي. اهو سنڌيءَ ۾ بہ ڪونہ هوندو آهي.

لهندا جي هن شڪل ۾ حرف علتن کي گھٽو ڪرڻ جو رواج هت تمام عام آهي. جڏهن حرف علت آخر ۾ هجي تہ ان ۾ گھٽو يا نڪ وارو آواز ظاهر ڪرڻ لاءِ نقطي بنا نون ڏنو ويندو آهي جيئن "گائوں" (ڳئون) لکبو آهي، پر جڏهن اهو گھٽو آواز وچ ۾ اچي تہ ان کي عام نون سان ظاهر ڪندا آهن پر ان جي مٿان جزم لڳائي ويندي آهي. اهڙيءَ طرح "ڳنوين" (ڳايون/ڏڳيون) ـ لهندا جو هي قسم سنڌيءَ وانگي آوازن کي چوسي اُچارڻ جو شوقين ڪونهي (سواءِ مخصوص چئن آوازن جي)، جتي ٻين لهجن ۾ شامل آواز آهن، اتي هن ۾ عام طرح هڪڙو (مفرد) آواز هوندو آهي ۽ اهو ڏسڻ گھرجي تہ ان جي اڳ ۾ حرف علت کي ڊگھو بہ نٿو ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح جيئن ملتانيءَ ۾ "لَدّا" (شد سان) (لڌو) آهي پر هندڪيءَ ۾ "لڌا" آهي. ملتانيءَ ۾ 'ڏنّا' (شد سان) آهي، تہ هندڪيءَ ۾ "ڏنا"، ملتانيءَ ۾ "سُتّا" (شد سان) آهي، تہ هندڪيءَ ۾ وري "سُتا" آهي. ملتانيءَ ۾ "لتّا" (شد سان) آهي تہ هندڪيءَ ۾ "لتا" وغير وغيره.

ان کان سواءِ هندڪيءَ ۾ "ن" اچارڻ بدران، ان کي پھرئين حرف علت کي گھٽو ڪرڻ جو رواج آهي. اهڙيءَ طرح اهي اسم مفعول جيڪي ملتانيءَ ۾ "ايندا" پڇاڙي رکندا آهن سي هندڪي ۾ "اِيندا" رکندا آهن. ان طرح ملتانيءَ ۾ "ماريندا" (ں جي اچار سان) (ماريندو) هوندو آهي تہ هندڪيءَ ۾ "ماريندا" (ں ـ گھٽي سان) ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح "چنگان" (ٻئي نون گھٽا) (چنگان بدران) ۽ "پنڌ"(ں ـ گھٽو) (پنڌ بدران) ڪتب ايندا آهن.

اسم ـ جنس:

جنس ڏاهڻ جو طريقو ساڳيو ملتانيءَ وارو آهي ان ڪري "گھوڙا" جي مونث لاءِ لفظ "گھوڙي" آهي. اهڙا اسم جن جي پڇاڙي ۾ حرف صحيح هوندو آهي انهن جي مونث لاءِ ڏسو:

مذڪر	مونث
لوهار	لوهاري
ٻال (ڇوڪرو/ٻار)	ٻالڙي (ٻارڙي)
ڏوم (ڏُوم/ڳائڻو)	ڏومڙي (ملتانيءَ ۾ دومڻي

شاهپور ۽ ملتان پاسي ڪيترائي مذڪر اسم اهڙا آهن جن ۾ هڪ کان وڌيڪ پد هوندا آهن. اهي ٻئي قسم جي گردان وارا اسم ٿاهيندا آهن جن جي پڇاڙيءَ ۾ "اُ" کان پوءِ ڪو حرف علت هوندو آهي (جيئن ملتانيءَ ۾ ڇوهَر (ڇوڪرو). مظفر ڳڙھ ۾ اسان ڏٺو تہ اهڙن سيني لفظن ۾ "اُ ـ اَ" ۾ تبديل ٿيو وڃي (هتي ڇوهَر ـ معنيٰ ڇوڪرو). ڊيره غازي خان جي هندڪيءَ ۾ بہ ساڳي ڳالھ ٿئي ٿي. مون کي صرف هڪ لفظ مليو آهي جنهن ۾ "اُ" موجود آهي جيڪو آهي "ڪُڪڙ". باقي ٻين سيني ۾ اهو "اُ" ڦري "اَ" ٿي چڪو آهي. سيني حالتن ۾ مونث ٺاهڻ مهل "اَ" ٿيرائي "اِ" ڪبو آهي.

اهڙيءَ طرح:

ملتاني		هندي	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
واهَڙ يا ووهُڙ (گابو)	وٿهڙ	وَهڙ	وَهڙِ
ڇوهَر يا ڇوهُر (ڇوڪرو)	ڇوهِڙ	ڇوهَر	ڇوهرِ /ڇُوهِر
رَنڊڙ يا رَنڊُڙ (رنڙ)	رَنڊِڙ	رَنڊَڙ	رَنڊِڙ
ڪُڪڙ يا ڪڪُڙ	ڪُڪڙِ	ڪُڪُڙ	ڪُڪڙِ

هيٺ مذڪر اسمن مان مونث اسم ٺاهڻ جو نمونو ڏيکارجي ٿو جن جي پڇاڙيءَ ۾ "اِي" آهي:

تيلي	تيلڻ
مُشڪي (ڪارو)	مُشڪڻ
آرائين (باغائي)	آرائڻ
راڻلي (رمل ڪرڻ وارو)	راڻلڻ
ڇاڪي	ڇڪاڻي
هاٽي	هٽاڻي
نائي	نِئٽاڻي يا نِواڻي

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ "آڻي" پڇاڙي ملتانيءَ واري "اِڻاڻي" جي برابر آهي. "گُر" (گرو) جي مونث لاءِ "گورائڻ" ۽ "سائين" جي لاءِ "سائِڻ" يا "سيِڻ" آهن. "تَنون" جي مونث لاءِ "تَنواڻين" آهي.

گردان يا ڦيرو:

اهو ساڳيو ملتانيءَ وارو آهي. تقريبن سيئي اسم جيڪي ملتانيءَ ۾ "اُ" کان پوءِ ڪنهن حرف صحيح تي ختم ٿين ٿا، جن جو تعلق ٻئي قسم جي گردان وارن اسمن سان آهي، هندڪيءَ ۾ اهو "اُ" بدلجي "اَ" ٿيو وڃي. جيئن: مظفر ڳڙهہ ۾ ٿيندو آهي ۽ اهي ٽئين قسم جي ڦيري وارا اسم هوندا آهن. صرف هڪ مثال مختلف ملي ٿو جيڪو آهي "ڪُڪُڙ" (ڪُڪڙ بدران) . اهڙي طرح:

ملتاني	هندڪي
ڇوهُر	ڇوهَر
وَوهُڙِ	وَهَڙ
پوَهُر	پاهَر
رَوهُڪ	راهڪ

عدد:

پهريون ڦيرو اُهو ساڳيو ملتانيءَ جمڙو آهي:

جمع	واحد
گهوڙا	گهوڙي
ماري	مارئا
ڳئي (ويا)	ڳيا (ويو)

اهو ڏسو ته اسم مفعول جو جمع ساڳيو ماتانيءَ جمڙو ڪونهي. ٻي قاعدي مثال آهي "چٽان" (چٽو) فاعلي جمع اٿس "چٽين" (چٽا) يا "چٽئان".

ٻيو ڦيرو:

هن ڦيري جو هڪڙو ئي اسم مون کي مليو آهي سو آهي "ڪُڪُڙ". ان جو گردان ساڳيو ملتانيءَ وانگي آهي. ملتانيءَ جا ٻيا هن ڦيري جا اسم، هندڪيءَ ۾ ٽئين ڦيري ۾ شامل آهن.

ٽيون ڦيرو: ملتانيءَ وانگي

جمع	واحد
گهر	گهر
ڪانگ	ڪانگ
نائِي	نائي
پڳو	پڳو (پيءُ)
ٽٹُون	ٽـٹُون
آدمين	آدمي

چوٿون ڦيرو:

(مونث) هن جو مذڪر ملتانيءَ جيان نهندو آهي.

جمع	واحد
پيٹان	پيٹُ
گهوڙئان	گهوڙي
ڳئِئان	ڳئي (وئي)
ماوان	ما (ماءُ)

بي قاعدي آهن:

واحد	جمع
لانهه (رسي)	لاهان
ورهين (ورهيءَ)	وَرهين يا ورهيئان
نُونهه (نُنهن)	نونهان/نوهرين/نورهين

پنجون ڦيرو: (مونث) هن ۾ جمع ٺاهڻ لاءِ ملتانيءَ وانگر "اين" ڳنڍيندا آهن ـ جيئن:

واحد	جمع
اک	اکين
گالهه	گالهين
چوهڙ	چوهڙين
گئون	گنوين
ڏي	ڏيرين/ڏيئان
تريمت (زال)	تريمتين

ڇهون ڦيرو: (مونث)

ملتانيءَ وانگي هن ۾ به جمع ٺاهڻ لاءِ "اون" ملائڻ سان ٺهندا آهن.

واحد	جمع
هَنجهه	هَنجهون
تند	تندون
پلهه (هڪ ميوو)	پيلهون
پينڊ (پڪل ڪجي)	پينڊون

حالت:

پهرئين قسم جي ڦيري وارن لفظن ۾ واحد جي مفعولي صورت ۾ پڇاڙيءَ ۾ "اي" هوندو آهي ۽ جمع ۾ "اين" ـــ ان ڪري "گهوڙي دا" (گهوڙي جو) ۽ "گهوڙين دا" (گهوڙن جو) ٺهن ٿا.

ٻئي قسم جي ڦيري ۾ اسان کي "ڪُڪڙ دا" (ڪُڪڙ جو) ۽ "ڪُڪڙين دا" (ڪڪڙين جو) بناوت ملي ٿي.

ٽئين قسم جي ڦيري ۾ مفعولي واحد، فاعلي جمع وانگر، ساڳيو فاعلي واحد جهڙو هوندو آهي. مفعولي جمع ۾ وري "اين" جوڙيندا اٿس. اهڙيءَ طرح "گهر" (واحد) مان ٺهندو، "گهر دا" (گهر جو) ۽ "گهر" (جمع) مان ٺهندو "گهرين دا" (گهرن جو).

استثنيٰ: ـــ "آدمي" ـ "آدمي دا" (ماڻهوءَ جو) ـ واحد ۾.

آدمين ـــ آدمين دا (ماڻهن جو) ـ جمع ۾.

چوٿين قسم جي ڦيري ۾ (مونث ۾) مفعولي واحد ساڳيو اُهوئي هوندو آهي جيڪو فاعلي واحد. البت مفعولي جمع ۾ فاعلي جمع وارو آخري "آن" جو آواز ڦري "اين" ٿي پوندو آهي. اهڙي طريقي سان "گهوڙي" مان "گهوڙي دا" ۽ گهوڙٽان" مان "گهوڙيٽين دا" ٺاهيندا آهن.

پنجين ۽ ڇهين ڦيري (مونث) ۾ وري مفعولي واحد ساڳيو فاعلي واحد جهڙو هوندو آهي جڏهن ته مفعولي جمع وري ساڳيو فاعلي جمع جهڙو ئي هوندو آهي. مثال طور:

اک (اکين)	اک دا (اک جو)
اکِين (اکيون)	اکِين دا (اکين جو)
هجهه (لڙڪ)	هجهه دا (لڙڪ جو)
هجهون (لڙڪ جو)	هجهون دا (لڙڪن جو)

استثنيٰ:

ڌي (ڌيءَ) ـ ڌي دا" (ڌيءَ جو)

ڌيڙين يا ڌيٽان (ڌيئرون/ڌيئون) مان ـ ڌيڙين دا يا ڌيئين دا (ڌيئرن جو/ڌيئن جو).

هيٺ ڏنل خاڪو هر هڪ ڦيري ۾ مفعولي صورتن جو باقاعدي نهڻ ڏيکاري ٿو.

ڦيرو	واحد فاعلي	واحد مفعولي	جمع فاعلي	جمع مفعولي
(1)	گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙين
(2)	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙين
(3)	گهر	گهر	گهر	گهرين
(4)	آدمِي	آدمِي	آدمِين	آدمين
(5)	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙٽان	گهوڙٽين
(6)	اک	اک	اکِين	اکِين
(7)	هجهه	هجهه	هجهون	هجهون

اهو ڏسي سگهجي ٿو ته مفعولي صورتون ساڳيون مظفر ڳڙهه جهڙيون آهن.

متعدي مجهول واري فاعلي حالت جي صورت پڻ ساڳي مفعوليءَ جهڙي آهي. حالت مڪاني، ڪجهه اسمن لاءِ ساڳي ملتانيءَ جهڙي نهي ٿي: جيئن ويلا (ويل)، ويلي (ويل تي). ٽئين ڦيري جي اسمن ۾ حالت مڪانيءَ ۾ واحد اسم جي صورت ساڳي فاعلي ۽ مفعولي صورتن جهڙي ٿيندي آهي. جيئن لفظ "گهر" آهي ـ اهو گهرِ (گهر تي) ئي رهندو.

مربوط مڪاني جمع جي نموني طور ٻهريون مثال "هٿين" (هٿن تي) جو آهي ۽ ٻيو "پٽرين" (پيرن تي) جو آهي.

هيٺ حالتن لاءِ پڇاڙي پد ڏنل آهي.

حالت اضافت: دي (جا)

حالت مفعولي ثاني: ڪون (کي)

حالت جري : ڳنون (کان)

حالت مڪاني: وچ (۾)

صفتون:

صفتون ساڳين اصولن موجب هونديون آهن.

مَندا گهوڙا (مندو ـ خراب گهوڙو)

مندي گهوڙي دا (مندي (خراب) گهوڙي جو)

مندين گهوڙين دا (مندن خراب گهوڙين جو)

منڍي گهوڙي (مندي (خراب) گهوڙي)

مندي گهوڙي دا (مندي گهوڙيءَ جو)

مندئان گهوڙئان (منديون گهوڙيون)

مندئين گهوڙئين دا (مندين گهوڙين جو)

ڪيترين ئي اهڙين صفتون، جن ۾ "آ" هجي، اهي ان کان گُهٽو ڪري ڇڏينديون آهن. ۽ اهو عمل سيني صورتن ۾ جاري رهي ٿو. اهڙيءَ طرح "چنگان" (چڱو) جو مذڪر مفعولي واحد آهي "چنگين". فاعلي ۽ مفعولي جمع اٿس ساڳيو چنگين. مونث ۾ "چنگِين"، مفعولي واحد پڻ "چنگِين" اٿس. فاعلي جمع ۾ وري "چنگِئين" ٿيو وڃي. پيٽ وارو عمل رواجي نمونې ٿيندو آهي، جيئن:

پيرڻ ڳنُون لمبا (پيرڻ کان ڊگهو)

سپرائين ڪنون "چنگان" (سيني کان چڱو)

هِڪو ـ (هڪ ـ صرف هڪ) . سپو (سپ ـ سپئي)

ٻيئا ـ (ٻيو) هيٺئين طريقي سان ڊيرائبو آهي:

واحد

حالت	مذڪر	مونث	جمع (پيٽ/عام وغيره)
فاعلي	هِڪو	هِڪِي	هڪي
مفعولي	هڪي	هِڪي	هِڪ نين/هڪڙين
فاعلي	سپو	سپي	سپنان
مفعولي	سپي	سپي	سپنين/سپڙين/سپڙائين
فاعلي	ٻيئا	ٻئي	ٻهان
مفعولي	ٻيئي	ٻئِي	ٻهين

پهريان ڏهه انگ لفظن جي فهرست ۾ ڏنل آهن جڏهن ته هتي مڪمل فهرست ڏني وئي آهي:

هڪ/هڪاڙا	ستارهان	چوَترِي	اِڪوِجَاها	چيئائٽِ	ترئاسي
هڪڙا	اٺاران	پئنترِي	ٻوجها	ستائِٽ	چوراسي
ڏون	اُنوِي	ڇَترِي	ترِوجها	اٺائِٽ	پچاسي
ترِائي	ويهه/وي	سَتَترِي	چَووجها	اُنهترِ	ڇٿاسي
چار	اِڪوِي	آٺترِي	پچوجها	ستر	ستأسي
پڃ	ٻاوِي	اُنتالِي	ڇي وجها	اِڪترِ	اٺاسي
ڇي	تريوِي	چالهِي	(ڇيوجها)	ٻهترِ	اُنانمي
ست	چاوِي	اِڪتالِي	ستوجها	ترِهترِ	نوي
اٺ	پچوِي	ٻيتالي	اٺوجها	چورترِ	اِڪانمي
نون	ڇوِي	تريتالي	اُنائٺ	پچهتَر	ٻيئانمي
ڏاهه	ستاوِي	چَونتالي	سَٺ	ڇيهترِ	تريانمي
يارهان	اٺاوِي	پئنتالي/پچتالِي	اِڪائٺِ	ستترِ	چورانمي
ٻارهان	اُنترِي	ڇتالِي	ٻائٺِ	آٺترِ	پچانمي
تيرهان	تريهه	سَتتالِي	ترِي آئٺ	اُناسي	ڇٿانمي
چوڏهان	اُڪترِي	آٺتالي	چوئٺِ/چووٺ	اَسي	ستانمي
پندرهان	ٻترِي	اُنوِجها/اُنئجاها	(چَونٺ)	اِڪاسي	اٺانمي
سولهان	تيترِي	پجها	پچائِٺ	ٻيئاسي	وڏانمي
					سَو

مون کي ڪا چاڻ ڪانهي ته ڪو پهرين ڏهن انگن جون مفعولي صورتون ملتانيءَ وانگر آهن يا نه. پر اسين اهو اندازو لڳائي ٿا سگهون ۽ ڪن لفظن جي جمڪتن ۾ اهڙا نمونو ملن ٿا. مثلاً :

ڏونئين واري (ٻئي پيري)

ڪي رواجي زوراڻيون صورتون به آهن:

ڏونهين (ٻئي)

تريهي (ٽيئي)

چارَهي (چار ئي) (مفعولي صورت چوَاهان)

قطاري عدد آهن:

پهلڙا (پهريون)

ڏُوجها (ٻيو)

تريجا (ٽيون)

ڇوٿو (ڇوٿون)
پڄوان (پنجون)
ڇيوان (ڇهون)
ستوان (ستون)
وغيره وغيره

ضمير: پهريان ٻه خالص ضمير هن ريت ڏين ٿا:

مَئِن	تون
مئن (متعدي مجهول واري فاعلي حالت جو واحد)	تئُو/تئن (متعدي مجهول واري فاعلي واحد)
مَئن يا مئہ (مفعولي واحد)	تئن يا تئِہ (مفعولي واحد)
معڏا (منهنجو)	تئڏا (تنهنجو)
اسان (اسين)	تُسان (توهين)
اسان (اسان)	تُسان (توهان)
(متعدي مجهول وارو فاعل جمع)	(متعدي مجهول وارو فاعل جمع)
آسا (مفعولي جمع) اسان	تُسا (مفعولي جمع) توهان
اساڏا (اسان جو)	تُساڏا يا تُهاڏا (توهان جو)

هيٺيان مثال آهن ضمير غائب جي صورتن جا ۽ ضمير اشاري ـ ويجهي ۽ ڏور جا:

واحد	(ويجهو)	(ڏور)
حالت فاعلي	اي يا اهِ (هي يا اهو)	اُو يا اُوهہ (هو يا اُهو)
متعدي مجهول واري فاعلي حالت	اِين (هِن)	اُون (هُن)
مفعولي حالت	اِين (هِن)	اُون (هُن)
اضافت	آيندا (هِن جو)	اُندا (هُن جو)
جمع		
حالت فاعلي	اي، ايهہ (هي، اهِي)	او يا اُهہ (هو/اُهو)
متعدي مجهول واري حالت فاعلي	اِنهين، (هِنن)	اُنهين (هُنن/اُنهن)
مفعولي	اِنهين (هِنن)	اُنهين (هنن/انهن)
اضافت	انهين دا (هنن جو)	اُنهين دا (هُنن جو)

ضميري پڇاڙيون ساڳيون ملتانيءَ جهڙيون آهن. هيٺ ڏنل مثال ڪنهن حد تائين ڊاڪٽر جُوڪس جي ڊڪشنريءَ تي مدار رکن ٿا:

ضمير متڪلم واحد: چنگان لڳد ـ ئِم (چڱو ٿو لڳيم)

ضمير متڪلم جمع: اي ڳالهه سڀ دي ها ـ سي (اها ڳالهه پئي ٻڌيسين)

ضمير حاضر واحد: جيڙها هُن ڏهيندا ـ اي (جيڪو هاڻ ڏنو پيو وڃئي)

ضمير حاضر جمع: مئن ـ ڳون الاوڻ نہ ڏتو ـ وي (مون کي ڳالهائڻ نہ ڏنوَ)

ضمير غائب واحد: پيئا آکدا هہ ـ ئِس (پيو چويس پيو)

اُون ـ ڪون مِنت ڪيت ـ ئُس (هُن کي منٿ ڪيائين)

ضمير غائب جمع: رڙهہ ڪراهين آکِ ـ ئوني ـ (رڙ ڪري چياؤن)

ضمير موصول: آهي "جو" يا جيڙها"، مفعولي واحد ائس "جئن" فاعلي جمع "جنهان"، مفعولي "جنهين". ان جو جواب موصول آهي "تئن"، مفعولي واحد "تئن"، فاعلي جمع "تِنهان" ۽ مفعولي "تنهين".

ضمير استفهام آهن:

(1) "ڳون"، "ڪون"، يا "ڪيڙها" (ڪير/ڪهڙو) مفعولي واحد "ڪئن"، فاعلي جمع "ڪِنهان" مفعولي جمع "ڪِنهين".

(2) "ڪِئا"، "ڪي"، يا ڇہ" (ڇا) مفعولي واحد "ڪِت" يا "ڪئن".

ضمير مبهم آهن:

"ڪائي"، "ڪئي" يا "ڪهين" (ڪي ڪيترائي) ڪُجهہ. "ڪائي" جو مفعولي واحد آهي "ڪيهين" ۽ جمع ائس "ڪِناهين" يا "ڪنهين".

ضمير متصل آهن:

"آپ" (پاڻ) ـ اضافت "آپڙان" (پنهنجو) "آپت ـ وچ" (پاڻ ـ ۾) جيڪو هندستانيءَ ۾ "آپس ۾" ٿيندو آهي. "آپ هورين" (پاڻ سرڪار/يا پاڻ سڳورا) (احترام مان).

فعل

الف ـ معاونِ فعل ۽ خالص فعل:

زمان حال جون ٻه صورتون آهن: هڪ مڪمل ۽ ٻي مختصر يا شسيل يا سوڙهي ڪيل (contracted) اهي هن ريت آهن (۽ ملتانيءَ موجب ٿهن ٿيون:

زمان حال مان (آءٌ) آهيان (I am)

	واحد		جمع
مڪمل صورت	مختصر ـ شسيلَ صورت	مڪمل صورت	مختصر ـ شسيلَ صورت
هان	آن	هئن	آئن
هِين	اِين	هو	او
هي	اي	هِن	اِن

زمان حال ٺاهڻ ۾ اسم حاليه جو جڙڻ ضروري آهي جيئن ملتانيءَ ۾ ٿيندو آهي. اهو اسم مفعول توڙي اسمن سان ٻه ٺهندو آهي. اهڙيءَ ريت اسان وٽ مثال آهي "ڪيت ـ اي" (ڪيو آهي)، ڪيتي ـ اي (ڪئي آهي)، ڏت ـ اي" (ڏنو آهي). "آ ـ اي" (آيو آهي) "ڏث ـ اي" (ڏنو آهي)، "مٿڏا ـ اي" (منهنجو آهي)، "تئڏا ـ اي" (تنهنجو آهي). ضرور ـ اي" (ضرور آهي)، درخت ـ اي (وڻ آهي).

زمان ماضي هن ريت ميلاپي ڦيرو ڪندو آهي:

مان هوس (I was)

واحد	جمع
هائِم، هَم، هائُس، هاشو	هاسي، هاسون
هاوَي	هاوي
ها (مونث) هَئِي	هائِين، هَن

"هائُس" جي هڪ معنيٰ ته "مان هوس" آهي پر ان جي ٻي معنيٰ "هُئَس" (هن وٽ هو ـ جنهن ۾ "ها" معنيٰ "هو" ۽ "ئس" معنيٰ هن وٽ آهي) ڌاتو "هو" مان مصدر آهي "هووڻ". اسم حاليه ٺهي ٿو ته "هوندا"، اسم مفعول "هوئِنا". "هووي" (معنيٰ هُجي) ۽ "هوسِي" (معنيٰ هوندو) وغيره.

ساڳيءَ طرح "ٿي" مان "ٿيوڻ"، "ٿيندا"، "ٿئِا"، "ٿيوي" ۽ "ٿِيسِي" وغيره ملن ٿا. ان کي ڌاتو "ٿا" مان ٺهندڙ "ٿڻ" "ٿيندا"، "ٿِئا"، ٿوي"، "ٿسي" کان ڌار ڪرڻ کپي جنهن جي معنيٰ آهي مناسب هئڻ، پورو هجڻ. وغيره.

ناڪاري فعل جو ڦيرو هن طرح ٿئي ٿو:

جمع	واحد
نِسي	نِمِهين
نوهي	....
....	نِها

ڊاڪٽر جُوڪس ضمير حاضر واحد يا ضمير غائب جمع لاءِ ڪي به صورتون نٿو ڏئي. ان کي اسم مفعول سان استعمال ڪبو آهي جيئن "نِمِهين رهہ ڳئا" (ڪونہ رهيس/ڪونہ رهجي ويس) ۾ آهي.

معروف فعل:

باقاعدي فعلن جا متصل ڦيرا ساڳيا ملتانيءَ وانگر آهن. ان کان سواءِ هينيان نڪتا ڏيان جوڳا آهن.

اسم حاليہ:

ملتانيءَ ۾ ڪيترن فعلن جو اسم حاليہ "ندا" يا "ايندا" پڇاڙي لڳڻ سان ٺهندو آهي. هندڪيءَ ۾ اهڙين حالتن ۾، انهن ۾ موجود "نون" ڪمزور ٿي پهرئين حرف علت جو صرف هڪ گُهٽو آواز رهجي وڃي ٿو ان ڪري "ندا" ۽ "ايندا" بنجي وڃن ٿا.

هندڪي	ملتاني
آندا	آندا (ايندو)
ماريندا	ماريندا (ماريندو)

اهڙا (ٻن پدن وارا)، جن ۾ ٻئي پد وارو حرف علت "اي" هوندو آهي انهن جو اسم حاليہ جڏهن "ايندا" پڇاڙي رکندو آهي تہ پوءِ اهو حرف علت "اي" ڪري ڇڏيندا آهن. جيئن:

اسم مفعول ــ اٽريندا	Winds thread ــ اُٽير
اُپيڪندا يا اُپيڪدا	اُپيڪ (اُلٽي)

اهڙا ٻہ پد/ڏاتو جن ۾ ٻئي پد وارو حرف علت "او" هجي تہ اهي وري ساڳيءَ صورت واري اسم حاليہ مان اهو "او" حذف ڪري ڇڏيندا آهن. ۽ ان جي بدران پهرئين پد ۾ "اُ" وجهندا آهن. ايئن "اَڏيروڙ" (اُڌيڙ/اکيڙ) ــ اسم حاليہ "اُڏڙيندا" (هتي پهرين "ر" پڻ حذف ٿي وئي آهي).

متعدي:

گَهسوڙ (گهيڙاءِ) ــ اسم حاليہ "گُهسريندا".

لِپور (ڊگهي فصل جا ڪنا ڪپڻ) اسم حاليہ "لپريندا".

نَچوڙ (نُپوڙ) ــ "نُچڙيندا"

ڦَلور (ڦلهور) ــ "ڦُلريندا"

ٿهور (طهڙ) ــ "ٿُهريندا"

ٽَتول (ٽٽول/ڳول) ــ ٽُتليندا"

تروپ (ٽوپ/ٽوپو ڏي) "ترپيندا"

هيٺيان اسم حاليہ گھٽو ڪري بي قاعدي هوندا آهن.

"آک" (چئو) اسم هاليہ "آکدا" يا "آهدا".

"ٻهہ" يا "ٻهہ" (ويهہ) اسم حاليہ "ٻهندا"، "ٻندا"، يا "ٻندا"

"پڪڙ" اسم حاليہ پڪڙيندا" يا "پڪڙيندا"

"چہ" يا "جان" (جم) اسم حاليہ "جنودا" يا "جاندا"

"چا" (کڻ) اسم حاليہ "چئندا"

"شنجاڻ" (سڃاڻ) اسم حاليہ "سنجاڻدا" يا "سونجاڻيندا"

"ڪٽ" (ڪوٽ) اسم حاليہ "ڪٽدا" (نڪي ڪٽيندا)

"لا" (لاءِ/لڳاءِ) اسم حاليہ "ليندا"

"ما" (ماپ/سماءِ) اسم حاليہ "منودا" يا "ماندا"

"وڃ"اسم حاليہ "ويندا"

"نڪيڙ" (نکيڙ) اسم حاليہ "نڪڙيندا"

اسم مفعول:

اهو "اٿا" بدران "اِٿا" تي ختم ٿئي ٿو جيئن "مارٿا" نہ پر "مارِٿا". هيٺ بي قاعدي اسم مفعول ڏجن ٿا. اهو پڻ ڏسي سگھجي ٿو تہ انهن مان ڪيترا باقاعدي بہ آهن.

ڌاتو	اسم مفعول
ڇُڪ (ڇُڪ)	ڇُڪا يا ڇُڪِيا
ڊهِي (ڏي)	ڊِها يا ڊِهِيا
جم (جم)	جايا يا جميا
ڪڙ (ٻيهہ)	ڪڙا
لڳ	لڳا
مر	موئا
ميل	ميلا يا ميلئا
پو (پئہ)	پِئا
رهہ (رهہ)	رها
وڃ	گِئا
ٻهہ يا ٻهہ (ويهہ)	بيٺا يا پيٺا
دُروهہ (گهل/ڊوءِ)	دُروٺا يا دروهِٿا
ڏيک (ڏس)	ڏٺا (ڏٺو)
ڏِس (ڏسج)	ڏٺا يا ڏسِٿا
ڊِا (ڊهہ)	ڊِٺا (ڊِٺو)

ڪُٽ (ڪُٽ)	ڪُتا يا ڪُتيا
ڪوهہ (ڪهُہ)	ڪُٿا
موهہ (موهہ)	مُٺا
مُس (ڦاس)	مُٺا يا مُسيا
نس (ڀڄ)	نَٺا
ڦيهہ يا ڦينهہ (پيهہ)	ڦينا
پيهہ (پيهہ)	پِيٺا
ٽرهہ يا ٽرهہ (ٿهہ)	ترٺا
رُس	رُٺا
وس ـ وس (مينهن)	وُٺا يا وَسِيا
وس وس (رهہ)	
وهہ (وهہ)	وُڙها
ڇا (ڪڙ)	ڇاٽا يا ڇاٽِٺا
ڏي	ڏتا
ڏان (وهنج)	ڏانتا
ڌو (ڌو)	ڌوتا
جهو (جوٽ)	جهوتا
جو (جوٽ)	جوتا
ڄا يا ڄان (ڄم)	ڄايا
ڄاڻ	ڄاڻِٺا يا ڄاتا
ڄاپ	ڄاٿا
ڪر	ڪيتا
لمب	لِتا يا لِمبٺا
نها (وهنج)	نهاتا
ني (ني) (وٺي وڃ)	نِتيا (نيٺو)
نڪل (نڪر)	نِڪتا (ملتانيءَ وانگر "نِختا"
	ڪونہ ٿيندو) يا نِڪلٺا
پي	پيتا
پو (پُوءِ)	پوتِا
سمهہ يا سُمهہ	سُتا يا سَمهِٺا
سي	سيتا
سُنجاڻ (سڃاڻ)	سُنجاتا يا سُنجاڻٺا

تپ	ٽتا يا تپٽا
وٽ	وَٽوتا يا وَٽٽا
ولهَپ (ورهائج)	ولهاتا يا ولها پٽا
جھرڻ (ڪٽ/جيت)	جُھتا يا جُھٽٽا
ڪما (ڪماءِ)	ڪَمتا
مڄ	مَتا يا مَڄٽا
مُڇهہ (اُماڙ)	مُتا يا مَڇهٽا
رنگ	رتا يا رنگٽا
ڍو يا ڍوهہ (ڍوءِ)	ڍوتا يا ڍوئٽِا
گھُس (گُس)	گُتا يا گھسٽا
کوهہ	کوٽا
لهہ	لَٽا
ڦاس، ڦس يا ڦهہ	ڦاٽا
وَها (وهاءِ)	واٽا يا وهائٽِا
ڦِس	ڦِٽا
وت	ودا
ڏوهہ (ڏُها)	ڏُڏا
ڏپ	
گھڻ	گِڏا
گُنهہ (گُنڊ)	گُڏا
کا يا کان	کاڏا
لَپ	لڏا يا لپٽا
راهہ يا رها (پوک)	راڏا يا رهائٽِا
رُجهہ	رُڏا، رُجهٽا، رُجها
پَڄ	پَتا يا پَڄٽا
پُڄ	پَتا يا پُڄٽا يا پُڄ گِٽا
ما	مانا يا ماٽا
پُڄ يا پهونچ	پُنا، پُنان، پڄٽا، پونهتا يا پهوتا
ڪُما (ڪوماءِ)	ڪماٽان يا ڪمائٽا
آن (آڻ)	آندا يا آنٽا
هُمر (ڪمر آڻ)	هُمرٽا، هُمٽا (ڪمر آندو)
تروپ (توپ)	ٽروپٽا (توپيو)

هيٺ اسم مفعول ملتانيءَ ۾ ٻي قاعدي آهن ۽ هنديءَ ۾ قاعدي موجب آهن:

ڌاتو	اسم مفعول	
	(ملتاني)	(هندي)
ٻڌ (ملتاني بنھ)	ٻڌا	ٻڌئا
ٻڌُ (ملتاني ٻڌ)	ٻـڌا	ٻڌيا
جڻ (ملتاني جَن)	جائيا	جڻئا
سُڪ	سُڪا	سُڪيا
وِڪ (ملتاني وڪ)	وِڪاڻا	وِڪيا

ڳنڍيندڙ ڪردنت يا ماضي معطوفي:

وري "ڪر"، "ڪي" يا "ڪراهين" جا پشتا ڌاتوءَ سان لڳائي ٺاهبا آهن. اُهو پوين پشتو بهاولپور ۾ به مروج آهي پر سر جيمس وليم انهن جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي.

مصدر:

مصدر جي پڇاڙيءَ ۾ "آڻ" هوندو آهي جيڪو مظفر ڳڙهہ ۾ بہ ساڳيو هوندو آهي. ملتانيءَ وانگر "اُڻ" ڪونہ هوندو آهي، جيئن "مارَڻ" آهي.

مضارع يا حال شرطي:

ملتانيءَ جهڙو هوندو آهي جيئن:

واحد	جمع
ماران	مارُون
مارين	مارو
ماري	مارِن

امر ساڳيو ملتانيءَ وارو آهي. اهڙي ريت واحد "مار"، جمع "مارو" ٿيندا. ٻي قاعدي آهن:

ڌاتو	امر- ضمير حاضر واحد
آپڙ (جهل)	آپڙ
وَجهہ (جهل)	وجهي (وجهہ نہ)

نموني واري نقل ۾ اسان کي هڪڙو امر نيازي ملي ٿو "ڏيکان" (ڏسڻ لائق ٿيان).

باقاعدي مستقبل ٺاهڻ ۾ ڏيرائڻ جو طريقو ساڳيو ملتانيءَ وارو آهي. اهڙيءَ طرح "مريسان" (ماريندُس) ۽ "مرسان" (مرندس) ٿيندا.

جيئن اسم حاليه ۾ ٿيندو آهي ته هڪ ٻه پدو ڌاتو جنهن جي پهرين پد ۾ "او" موجود هجي ته اهو زمان مستقبل ۾ "او" کي رد ڪري ڇڏيندو ۽ ساڳئي وقت پهرئين پد ۾ "اُ" کي داخل ڪندو آهي. جيئن:

ڌاتو	مستقبل ـ ضمير غائب
اڌروڙ (اُڌيڙ)	اُڌڙيسي (پهرين 'ر' به حذف ڪئي وئي آهي)
گمسوڙ (گهيڙ)	گُمسڙيسي
لپور (فصل جا ڪنا ڪپڻ)	لُپريسي
نَچوڙ (نپوڙ)	نُچڙيسي
ٿهور (ظهر)	ٿُهريسي
ٽنول (ڳول)	ٽُنليسي
ٽروپ (توپ)	ترپيسي

هيٺيان زمان مستقبل بي قاعدي ٺهيل آهن:

ڌاتو	مستقبل ـ ضمير غائب واحد
آک (چئُ)	آکيسي
چا (کڻ)	چئيسي
چايا چاڻ (چم)	چاسي يا چوسي
لا (لاءِ)	ليسي
ما (ماپ)	ماسي يا موسي
سُنجاڻ (سڃاڻ)	سُنجاڻسي يا سُنجڙيسي
وِڪ يا وِڪا (وڪام)	وِڪاسي، وڪوسي، وڪاوسي يا
وڃ	وڪسي
	ويسي

ماضي شرطي:

اُهو ملتانيءَ وانگي ٺهندو آهي ۽ مضارع ۾ "ها" ملائي ٺاهيندا آهن جيئن "مئن ڪران ها" (مان ڪريان ها) ۾ آهي.

مشتق زمان يا ڪردنتي زمان: پڻ ملتانيءَ وانگر ٺهندا آهن. هيٺ ڏنل ڦيرا مختصر ٽيل صورتن جا آهن:

جمع	واحد
ماريندُون	ماريندا
ماريندي۔هو	ماريندين
مارِيندِن	ماريندي

ضمير حاضر جمع ۾ مختصر نٿو ٿئي.

لفظن جي فهرست ۾ "مارڻا" 'هن مارڻا' لاءِ عام طور ملي ٿو پر 'تون مارين ٿو' لاءِ صرف "ماري" ڏنل آهي. آخر ۾ آيل "اي" مان ظاهر آهي تہ ضمير حاضر واحد جي لاءِ ضميري نشانيءَ طور ڪم آيل آهي.

مجهول:

باقاعدي مجهول ٺاهڻ جو نمونو بلڪل ملتانيءَ وارو آهي. جيئن "مِريجڻ" (مارجڻ) آهي. مرڪب مجهول پڻ تقريباً ملتانيءَ لهندو آهي. جنهن ۾ معروف فعل جي ڌاتوءَ (ملتانيءَ مجهول فعل جي ڌاتوءَ مان نہ) کي "وڃڻ" سان گڏي گردان ڪندا آهن. جيئن "مارويسي" (ماريو ويندو) جيڪو ملتانيءَ جي "مارِي وئِيسي" جي برابر آهي. ٻي قاعدي مجهول ٺاهڻ بابت بالواسطہ فعلن واري سري هيٺ بيان ڪنداسين. هتي ٻئي نموني ۾ آيل سمجهہ ۾ نہ ايندڙ صورت "وَجهو ڳئا" [(منهنجا وار) جهلجي پيا]کي بہ ڏسي سگهون ٿا.

بالواسطہ فعل:

باقاعدي بالواسطہ فعل ملتانيءَ جيان ٿي لهندا آهن. جيئن "مارَڙ"، "مراوڻ" (مارائڻ) وغيره جا مثال آهن.

هيٺ ڏنل فهرست ۾ مکيہ ٻي قاعدي بالواسطہ يا متعدي فعل آهن. ٻئي نقطہ نگاهہ کان پهرئين ڪالم وارا ڌاتو ٻئي ڪالم وارن ڌاتن جا مجهول سمجهڻ گهرجن.

(الف) اهڙا فعل جن ۾ حرف علت مضبوط ٿئي ٿو.

متعدي يا بالواسطہ	ڌاتو
چاڙهہ	چڙهہ
ڳاهہ	ڳهہ
واڙ	وڙ
ساڙ	سڙ
ڍا (ڍاهہ)	ڍَ (ڍهہ)
پا	پو (پئا)
لاهہ يا لَها	لهہ
چيڙ	چڙ
ريڙهہ	رڙهہ
ميٽ يا مِٽا	مٽ
جوڙ	جُڙ
ٽور	ٽُر
موڙ	مُڙ
ڏس (ڏيکار) ۽ ڏيک (ڏس)	ڏس (ڏسج)
نِکيڙ	نکڙ

(ب) فعل جن جا آخري حرف صحيح بدلجن ٿا:

ڏاتو	متعدي يا بالواسطه
ٻجهه (ٻڌ ج)	ٻڌ
ٻيپُ	ٻهه
ڀاٽ (ڦاٽ)	ڀاڙ (ڦاڙ)

(ت) اهڙا فعل جيڪي آخري حرف صحيح حذف ڪري ٿا ۽ ڪڏهن عام طرح بنيادي حرف علت بدلجي ويندو آهي.

ڏاتو	متعدي يا بالواسطه
چاپ (ڪچ)	چا (ڪرڻ)
ڍُڪ (پهچ)	ڍو (ڍوءِ/ڪرڻ)
لڳ	لا
ڦاس، ڦس يا ڦهه	ڦا، ڦسا، ڀها
تپ	تا
سپ	سي (سپ)

(د) اهڙا فعل جيڪي بنيادي حرف علت ۽ آخري حرف صحيح بدلائين ٿا.

ڏاتو	متعدي يا بالواسطه
ٻهه (ويهه)	ٻلها يا ٻلهو (ويهار)
ٻُڏ	ٻوڙ
ڇُٽ	ڇوڙ
ڏس (ڏسڻ ۾ اچ)	ڏيک (ڏس) ۽ ڏس
ڏُپ	ڏوهه (ڏُهه)
ڪُس	ڪوهه (ڪُهه)
مُس	موهه
ڦِس	ڦِينهه يا ڦيهه
ترٽ (ٽٽ)	تروڙ (ٽوڙ)
وِڪ (وڪام)	ويچ (وِڪڻ)
رَهه	رک

(ج) ٻيا فعل:

ڏاتو	متعدي يا بالواسطه
آ (اچ)	آڻ (آڻ)
ڏهي، ڏج يا ڏِوي	ڏي
ڏان (وهنج) ڏوپ	ڏو
ڄَمِ ڄان يا ڄا (ڄم)	ڄڻ
نِڪل	ڪڍ

لهندا **پهريون نمونو** **هندڪي لهجو**[1]

ديره غازي خان ضلعو

ھِک شخص دے ڈُوں پُتر ھَن۔ اُنھیں وِچوں ننڈھے اپڑیں پیئو کُوں آکھیا بابو سَئیں جیرھا کُجھ مَیڈے حصّے وِچ آوے مَیکوں ڈیوڑے۔ اوں شخص اپڑاں ترکا اونکوں ونڈ ڈِتا۔ اتیں تھولیں ڈھاڑیں کنُوں پِچھیں چھوٹے پُتر سبھو کُجھ کٹھا کیتا اتیں پریدے ھِک مُلک وِچ چلیا گیا اتیں اُتھیں اپڑاں سارا ترکا اوباشی وچ ونجا ڈِتا۔ اتیں جیرھے ویلے او سبھو کُجھ ونجا چُکا اوں ملک وِچ ڈاڈھا کال پے گیا اتیں او محتاج تھیونڑ لگا۔ اتیں اونھیں ملک دے ھِک رئیس کنّیں ونج پونہتا۔ اتیں اوں اونکوں رڈہ وِچ سُوّر چرانونڑ واسطے پٹھ ڈِتا۔ اتیں او خوشی نال اپڑاں پیٹ اُنھیں چھلڑیں نال بھریں گھندا ھا جنھیں کُوں سُوّر کھاندے ھَن کیوں جو کوئی شخص اونکوں کئی شی نہ ڈیندا ھا۔ اتیں جیرھے ویلے او سمجھوالا آ تھیا اوں آکھیا میڈے پیو کنّیں کے جتی ہیلی روٹیاں پئے کھاندے ھَن اتیں بچا سٹیندے ھَن اتیں مَیں بُکھ پیا مرداں۔ مَیں اُٹھساں اتیں اپڑیں پیئو دو ویساں اتیں اونکوں آکھساں ابّا مَیں اللہ دا اتیں تیڈا گناہ کیتے اتیں ھُنڑ تیڈا پُتر سڈوانڑ دے لائق نھیں رہ گیا۔ میکوں اپڑیں ھِک ہیلی وانگیں چا سمجھ۔ اتیں او اُٹھیا اتیں اپڑیں پیئو دو ٹُر چُلیا۔ آجاں او ہھوں پریں ھا اوندے پیئو اونکوں ڈیکھ گھدا ھا اتیں اونکوں جھبا آ گیا اتیں دوڑ کراھیں اونکوں گل چا لایا اتیں چُمیا۔ اتیں پُتر اونکوں آکھیا ابّا مَیں اللہ دا اتیں تیڈا گناہ کیتے اتیں ھُنڑ میں تیڈا پُتر سڈوانڑ جوگا

[1] هن ۾ ڊاڪٽر گرئرسن واري صورتخطي استعمال ٿيل آهي. سنڌي صورتخطي لاءِ متبادل پويان ڏني آيا آهيون جن ۾ ڏ، ڳ، ٻ، ڄ ۽ ڃ آهن.

نہیں رہ گیا ۔ بھل اُوندے پیؤ اپڑیں نوکریں کوں آکھیا ڈاڈھی چنگیں پوشاک گِھن آؤ اتیں اونکوں پواءو ۔ اتیں اوندے ہتھیں ہِک مُندری اتیں پیریں ہِک جُتّی پواءو ۔ اتیں اسا کوں کھوالو اتیں خوش تھیونڑ ڈیو ۔ کیوں جو اِیھو پُتر میڈا مر گیا ہا اتیں ہُنڑ جیندا تھی آئے ۔ اتیں او رُل گیا ہا اتیں ہُنڑ ول آئے اتیں او خوش تھیونڑ لگے ۔

اُوں ویلے اُوندا وڈا پُتر رڑہ دو گیا ہویا ہا ۔ اتیں جیڑھے ویلے او ول آیا اتیں اپڑیں گھر دے کولھوں آ پونہتا تہ اُوں گانونڑ اتیں نچنڑ دی آواز سنڑی ۔ اتیں اُوں آپڑیں ہِک ہیلی گوں سڈ کراہیں اوں کنوں پُچھیا جو اے کیا ہے ۔ اتیں اُوں اُونکوں آکھیا تیڈا بھرا ول آئے اتیں تیڈے پیؤ اُوندی مہمانیں کیتی نے کیوں جو او چنگاں بھلا ول آئے ۔ اتیں او کوڑیج گیا اتیں اندر نہ گیا ۔ اُوندا پیؤ باہر آیا اتیں آں کراہیں اُونکوں منت کیتس ۔ اتیں اُوں اپڑیں پیو کوں جواب ڈِتا ۔ ڈیکھاں مَیں اِتّی وَرہیں تیڈی خدمت کیتی نے اتیں کڈیں تیڈی عدول حکمیں نہیں کیتی ۔ تیں کڈیں مَیکوں ہِک لیلا وی نہیں ڈِتا جو مَیں اپڑیں یاریں نال خوشیاں کراں ہا ۔ بھل جیرھے ویلے دا جو اِیھو پُتر تیڈا آئے جیں جو سبھو ترکا تیڈا کنجریں دے پچھوں اُڈا ڈِتے تیں اُوندے واسطے ہِک وڈی مہمانیں کیتی نے ۔ اتیں اُوں اُونکوں آکھیا پُتر توں تہ میڈے نال رہندیں ۔ اتیں جیرھا کجھ جو میڈے او سبھو کجھ تیڈے ۔ خوش تھیونڑ ضرورے کیوں جو اِیھو بھرا تیڈا مر گیا ہا ہُنڑ جیندا تھی آئے ۔ رُل گیا ہا ۔ اتیں ہُنڑ ول آئے

لهندا **ٻيون نمونو** **هندڪي لهجو**[1]

ديره غازي خان ضلعو

مَیڈا ناں مِیرُو ۔ پِیؤ دا ناں جمالݨ ۔ ذات عُمرانی ۔ بہݨ والا موضع عُمرانی دا حد بَارُو دی ۔ کم روڑھ رھاوݨ دا ۔ عمرہ پنج دی ورھیں ۔

حال اے ھے ۔ مَیں اپڑے مال نال ھم ۔ موضع چھاپری اُتلی دے پچادھوں مال میڈا بکریں دا ھا ۔ مَیں مال وَدا چریندا ھم پاݨیں دی ھِک کُوندی میڈے نال ھئی ۔ اُتھیں جنگل دے میدان وِچ مَیکوں بحر آں مِلیا اَتیں مَیں کنُوں پاݨیں مَنگیُس ۔ مَیں اُونکوں کھلی ڈِیڈِتی ۔ اوں کھلی سٹ گھتی اتیں مَیڈے چُونڑیں کنُوں وجُھو گیا ۔ پِچھیں کِھیا اتیں سوبھا دُرکدے آئے اتیں ڈونہیں میکُوں سر وِچ اتیں مُوندھے تیں چھُریاں مَارِیاں ۔ پِچھیں جیرھے ویلھے میں مار اتیں رَت وَھݨ کنُوں بے ھوش تھیوݨ لگُم او مَیکوں چھوڑ کے چُلے گئے ۔ حاجی عمرانی اتیں گنھوَر عمرانی میڈے گواہ ھِن ۔ ڈُونھیں اُنھیں کون مریندے ڈِٹھے ۔ حاجی تہ پہلی مار دے وقت ڈِٹھے ۔ اتیں گنھوَر اوں ویلھے جیرھے ویلھے جو او میکوں ماری ھوی ولے ویندے ھَن ۔ اتیں مَیں موقعہ کنُوں اُٹھیا ھویا پچادہ دُوں اپڑیں جُھگے دُوں ویندا پیا ھَم ۔ جو اُتھیں کولُھوں موقعہ دے گنھوَر مِل پیا ۔ اتیں اوں میکوں اُنھیں کنُوں مریندا اتیں اُنھیں کوں ویندے ڈِٹھا ۔ جیرھی جاہ دراہجر اتیں سوبھا اتیں کھیا آھدِن جو چال ذا ھِک درختے ۔ اتیں اُوندے اُتے زال چڑھی کھڑی ھئی ۔ اتیں میں تلے کھڑا ھَم ۔ او جاہ بھڑاند دے موقعہ کنُوں بَہوں پَرین ھئی ۔

---

[1] صورتخطي مسٽر جُوڪس واري آهي ان کي سنڌي صورتخطيءَ ۾ آڻڻ لاءِ ٻوليان متبادل ڏنا ويا آهن.

اتیں جال والی جاہ تیں کھس زال دَا پَیرا وی نہیں • او میڈے اُتّیں کُوڑ لینڈِین • بھِڑانڈ دے موقعہ تیں بے ہوش اتیں چھنڈ دے خَرف کَنوُں ھِک ہِزار جُتّی دا میں کَنُوں رہ گیا۔ پچھیں اُونھیں ڈِینہ تیں میں گنھوَر اتیں کَرَم اتیں مِیدن نال وَنجّ کے تھانہ یارو وچ رَپٹ لِکھوائی •

سِرائڪي هندڪي

سنڌيءَ ۾ لفظ "سِرو" مان مطلب آهي "مٿيون ملڪ" يعني نديءَ جو مٿيون پاسو ۽ خاص ڪري اپر سنڌي (اتر سنڌ) لاءِ استعمال ٿيندو آهي، جنهن جو مقصد صوبي جو اهو حصو آهي جيڪو سنڌوءَ تي سيوهڻ کان اتر طرف آهي. انهيءَ مان لفظ "سِرائي" نڪتو آهي جنهن جو مطلب "سِري جو رهندڙ" ۽ "سِرائڪي" اها ٻولي آهي جيڪا سِري ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.

ڊاڪٽر ٽرومپ پنهنجي سنڌي گرامر جي صفحي 11 تي لکيو آهي ته سنڌيءَ جو اتريون لهجو سرائڪي سڏبو آهي ۽ وڏيڪ چوي ٿو ته اها ٻوليءَ جي نِج صورت آهي. هن خطي جي ماڻهن جي پڻ اها ئي راءِ آهي جن وٽ هڪ چوڻي آهي ته لاڙ جو ڄاڻو ماڻهو سري جو ڏڳو آهي. سنڌي جي هر ضلعي مان، سواءِ ٿر ۽ پارڪر جي، هڪ اهڙي ٻوليءَ جا نمونا موصول ٿيا آهن جنهن کي مڪاني طرح سرائڪي چون ٿا. تجزيو ڪرڻ سان اهو معلوم ٿو ٿئي ته هر حالت ۾ اها سنڌي ڪانهي بلڪ لهندا جي هڪ صورت آهي، جيڪا ديري غازي خان جي هندڪيءَ سان ويجهائپ رکي ٿي. ان ۾ غلطي اها ٿي آهي ته ڊاڪٽر ٽرومپ ۽ ٻين مڪاني عملدارن اهو لفظ سرائڪي ٻنهي مختلف معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. سموري سري جي علائقي جي ٻولي بلاشڪ سنڌي آهي، ۽ جيئن ته اها سِري ۾ ٿي ڳالهائي وئي ان ڪري ڊاڪٽر ٽرومپ سري جي سنڌيءَ کي ڪٺي سرائڪي سڏيو. ان جي باري ۾ شروع وارن صفحن ۾ بيان ڪري چڪا آهيون. لهندا جي سرائڪي صورت ڪنهن ٻـ علائقي جي ٻولي ڪانهي اها مختلف قبيلن جي ٻولي آهي، جن جا ماڻهو پوري سِري ۾ پکڙيا پيا آهن. مڪاني عملدارن بنا ڪنهن ڏار خوبيءَ جي هن ضلعي جي مکيه ٻولي سنڌيءَ کي ڄاڻايو آهي، ۽ باقي ٻي ٻوليءَ کي سرائڪي سڏيو آهي جيڪا سموري علائقي ۾ مختلف هنڌن تي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي.

جيئن ته "سرائڪي" معنيٰ ته "سِري سان تعلق رکندڙ" ان ڪري آءٌ آئنده سري ۾ ڳالهائجڻ واري سنڌيءَ کي (جنهن کي ڊاڪٽر ٽرومپ سرائڪي سڏيو هو) "سرائڪي سنڌي" سڏيندس ۽ "هندڪي لهندا" جيڪا پڻ هن سموري علائقي ۾ ڳالهائجي ٿي (مڪاني عملدارن واري سرائڪي) ان کي "سرائڪي هندڪي" يا "سرائڪي لهندا" سڏيندس.

هيٺ ڏنل انگ اکر جن ۾ 1891ع واري آدم شماريءَ موجب سنڌ جي مختلف ضلعن ۾ "سرائڪي سنڌي" ۽ "سرائڪي هندڪي" ڳالهائڻ وارن جو تعداد ڪٿيل آهي، اهي ڏيکارين ٿا ته ٻنهي صورتن جي ڪهڙي نسبتي اهميت آهي. اهو ياد رکڻ گهرجي ته ساڳئي ڳوٺ ۾ ٻئي ٻوليون گڏوگڏ پڻ ڳالهائجي سگهن ٿيون، جتي هڪ قبيلي جو ماڻهو ٻي ٻولي استعمال ڪري سگهي ٿو. ڪيترائي ماڻهو خاص ڪري اپر سنڌ جي سرحدي ضلعي ۾، ٻئي زبانون ڄاڻن ٿا ۽ ٻئي زبانون ڳالهائين ٿا.

ڳالهائڻ وارن جو ڪٿيل تعداد

ضلعو	سرائڪي سنڌي	سرائڪي هندڪي
ڪراچي	ڏار انگ ڏئل ڪونه آهن	5000
حيدرآباد	....	30000
شڪارپور ([1])	824,000	20000
خيرپور	119,000	3600
ٿر ۽ پارڪر	....	34,275
اپر سنڌ واري سرحد	100000	12000
ڪل		104,875

ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ هر قسم جي سنڌيءَ جا انگ اکر 1801ع ۾ 980, 460 ۽ 000, 791 (ترتيبوار) هئا. لفظ "اُپو" معنيٰ "درياهه کان مٿي" ۽ اهو طرف ظاهر ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندو آهي. سو جيڪڏهن ملتان ۾ ڪابه ندي اتر کان ڏکڻ ڏانهن وهي ٿي ته اتر لاءِ لفظ "اُپا" استعمال ٿيندو آهي. ٻئي طرف جيڪڏهن مڪاني ندي اوڀر کان اولهه طرف وهندي هجي ته اتي "اپا" معنيٰ اوڀر ـ اهو ئي ساڳيو لفظ ٻن ڌار ڌار طرفن لاءِ پڻ استعمال ٿي سگهي ٿو. سر جيمس ولسن پنهنجي اوبرائن واري ملتاني ڏسڻيءَ ۾ لکي ٿو ته سنانوان نالي ڳوٺ وٽ ان جو مطلب آهي "اتر" جڏهن ته ميلسيءَ وٽ ان جو مطلب آهي اوڀر. سنڌ ۾ مکيه ندي "سنڌو" آهي ۽ سرائڪي هندڪيءَ لاءِ جيڪو ٻيو لفظ مروج آهي سو آهي "اُپيچي" يا "اُپيچي"، يعني ته اتر جي ٻولي. اهو نالو خاص طور انهيءَ ٻوليءَ لاءِ ڪم ايندو آهي جيڪا بهاولپور کان شڪارپور لڏي آيل 10,000 آبادڪار ڳالهائيندا آهن. جيڪي اُباوڙي ۽ گهوٽڪيءَ ۾ اچي آباد ٿيا آهن. هتي سنڌو ندي، سنڌ ۾ اتر ـ اوڀر کان اچي ٿي. ظاهر آهي ته "اپيچي" اها ساڳي سرائڪي هندڪي آهي. ان ڪري آءٌ اڳتي ان جو حوالو ڪونه ڏيندس.

سنڌ ۾ سرائڪي هندڪيءَ جي موجودگي، سولائي سان سمجهه ۾ اچي سگهي ٿي. ٻهرين ڳالهه ته بهاولپور ۽ سري جي وچ ۾ اچ وڃ رهي ٿي. ٻي ڳالهه اها ته سري ۽ پنجاب جي ديره غازي خان ضلعي جي وچ ۾ ويجهو تاريخي لاڳاپو آهي. جنتي سڀ کان وڏيڪ نمايان خاندان مٺان صاحب سِرائيءَ (سري وارو) جو آهي جيڪو سنڌ جي ڪلهوڙن حاڪمن جي اولاد مان آهي. اهي ڪنهن زماني ۾ تقريباً سموريءَ سنڌ جا ۽ ديره غازي خان جا حقيقي حاڪم هئا. موجوده دور ۾ هن خاندان جو مرڪز هن ضلعي ۾ جامپور تحصيل ۾ حاجي پور ۾ آهي. ديره غازي خان ۾ سِرائي لفظ جي معنيٰ عام طرح سان "سنڌ جو رهاڪو" ورتي ويندي آهي.

جيئن ته سرائڪي ـ هندڪي سنڌ ۾ لڏي اچي آباد ٿيل ماڻهن جي ٻولي آهي، ان ڪري اُن کي سري جي ٻولي نٿو چئي سگهجي، ۽ ان جي مڪمل نمونى ڏيڻ جي به ضرورت ڪانهي. آءٌ صرف ڪي ٿورا مثال ڏيندس جن سان اهو ثابت ٿئي ته ٻولي اصل ۾ هندڪي آهي جيڪا گهٽ يا وڌ سنڌيءَ سان گڏجي وئي آهي. آءٌ اپر سنڌ واري سرحدي ضلعي کان شروع ڪندس.

[1] جڏهن هي جائزو پئي ورتو ويو ان کان پوءِ شڪارپور ضلعو ٻن ضلعن ۾ ورهايو ويو آهي لاڙڪاڻو ۽ سکر. هاڻي انهن انگن کي ورهائڻ ڏکيو ڪم آهي ان ڪري پراڻي ضلعي جو نالو ڏنو ويو آهي.

اپر سنڌ واري سرحد جي سرائڪي هندڪي

اپر سنڌ جي سرحدي ضلعي جي يڪدم اتر ۾ قلات جي خان واري سر زمين ۽ ديره غازي خان وارو برٽش ضلعو پون ٿا. اپر سنڌ سرحد جي آبادي گڏيل آهي جن ۾ (1891ع) 100,000 سنڌي ڳالهائيندڙ 38,000 بلوچي، 6000 براهوئي ۽ 12000 سرائڪي هندڪي ڳالهائيندڙ شامل آهن. سرائڪي هندڪي ڳالهائڻ وارا گهڻو ڪري جيڪب آباد ۽ شهدادپور تعلقن ۾ ملن ٿا، حالانڪ اها هنن خطن جي مکيه ٻولي ڪانهي. انهيءَ جا ڳالهائيندڙ گهڻو ڪري پنجابي اصل رکندڙ آهن، ۽ انهن ۾ هڪ وڏو تعداد بلوچن جو به آهي. گهڻو ڪري مسلمان به ٻوليون ڳالهائيندڙ آهن جن ۾ سرائڪي ۽ ڪا نه ڪا ٻي مروج ٻولي شامل آهي. مڪاني طور سرائڪيءَ کي مختلف نالا ڏنل آهن جيئن جتڪي، ملتاني، پنجابڪي، پنجابي، جغدالي (بلوچي نالو) ، اُپيچي (نديءَ جي مٿانهين پاسي واري ٻولي) ۽ سرائڪي. پلي اها ڪهڙي به نالي سان سڏبي هجي، اها بس هندڪي آهي، جنهن ۾ ڪي مڪاني تبديليون اچي ويون آهن. جيڪا ڳالهه اڳيان ڏنل نموني مان به ظاهر ٿيندي اهو نمونو "خرچائو پٽ" واري نقل جي هڪ ٽڪري جو بهترين روپ آهي، جيڪو مسٽر سي ايم بيڪر آءِ سي، ايس ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر مهرباني ڪري تيار ڪيو آهي.

اسين ڏسي سگهون ٿا ته حالت جريءَ وارو حرف جر آهي "ڪنون" (سنڌيءَ جي ڪنان سان ڀيٽ ڪريوس) ۽ منهنجو لاءِ "ميڏا" آهي، "مٺڏا" ڪونهي، "جيڪو" يا "جو- ڪو" سنڌي آهي ۽ "اُهو" (مفعولي واحد اُهُون) پڻ سنڌيءَ سان ڀيٽي سگهجي ٿو. ماضي معطوفيءَ وارو پشتو "ڪرهَون" آهي بجاءِ "ڪاهين" جي. ٻين ڳالهين ۾ اهو ٽڪرو ديره غازي خان جي هندڪيءَ جهڙو آهي.

لهندا يا مغربي پنجابي

سرائڪي هندڪي — **اپر سنڌ سرحدي ضلعو**

هڪ آدمِي - ڪون ڏون پُتر هَن. اُنهين ڪنون ننڍي پيئو - ڪُون آکئا "اِءِ آبا مال - ڪنُون جي - ڪو ڀانگا ميڏا ٿيوي، اُهُو مٺن - ڪُون ڏي" اُهون اُهُو مال اُنهي - ڪُون وِلا - ڏتا. ٿولي - ڏهاڙي - ڪنُون پڇي اُهُو ننڍا پُتر سيو گڏ ڪر - ڪرهُون هِڪ - پري - مُلڪ - ڏِهين ٽُلئا - ڳِئا. اُتاهين آپڻا سارا مال ڪچَري - بازي - آتي - شراب خوري - وچ گُم ڪيت - ئس. جڏان سيو ڪپا - رِهئا، تڏان اُهُون - ملڪ - وچ ڏاڍا ڪال آ - پيئا. اُهُو مُحتاج ٿيوڻ لڳا. اُهون - ملڪ دي هڪ - آدمي - ڪون وچ چمبڙيا. اُهُون آپڻي ٻني - وچ سُوريندي چراوَڻ - واسطي اُهُون - ڪون مُنج (ميچ نه) ڏِتا. اينوين سمجهه - ئس. 'جو - ڪو ڪلون سور ٻئي - کاوندي - هِن اُنهين - ڪنُون ڀيٽ پريسان،' اُهُون - ڪون ڪئِن - بي نهين ڏتا.

شڪارپور جي سرائڪي هندڪي

اپر سنڌ سرحدي ضلعي جي ڏکڻ ۾ سنڌوءَ جي ٻنهي ڪپن تي شڪارپور([1]) ضلعو آهي. 1891ع ۾ هتان 20000 سرائڪي هندڪي ڳالهائيندڙن جو پتو پيو هو. سنڌوءَ جي اوپر پاسي روهڙيءَ واري ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي اتر ۾ خاص ڪري بهاولپور جي سرحد وٽ آٻاوڙي ۾ گهوٽڪيءَ جي آسپاس ان کي مڪاني طور "اپيچي" يا "اُپيچي" يا 'ندي ڪان مٿانهين طرف جي ٻولي' سڏيو ويجي ٿو. اها توقع موجب بهاولپور ۾ ڳالهائجڻ واري ملتانيءَ سان ملي ٿي. هن خطي ۾ اها گهڻو ڪري رياست جا هندو ڳالهائين ٿا، جڏهن ته مکيه ٻولي ظاهر آهي ته سنڌي آهي. شڪارپور جي سرائڪي هندڪي سنڌوءَ جي اولهه طرف وري مڪاني طور سرائڪي يا پنجابي سڏبي آهي. اُها خاص طور اهي ماڻهو اپر سنڌ سرحد ۾ ڳالهائين ٿا ۽ هتان جي به مکيه ٻولي سنڌي آهي.

شڪارپور جو سرائڪي هندڪيءَ جو نمونو ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. اهو هڪ گڏيل لهجو آهي جيئن اپر سنڌ سرحد وارو لهجو هو. صرف هڪ فرق چٽي سگهجي ٿو سو اهو ته اپيچيءَ ۾ لهندا جو عنصر هندڪيءَ ڪان وڌيڪ ملتانيءَ وارو آهي. اسين ڏسنداسين ته اها ساڳي ڳالهه سنڌوءَ جي اوپر طرف جي ضلعن ۾ به آهي ۽ اها تمام سياويڪ حقيقت آهي ته ايئن هجي.

[1] 1901ع ۾ شڪاربور ضلعي کي ٻن ضلعن لاڙڪاڻي ۽ سکر ۾ ورهايو ويو جيئن ته ٻوليءَ کي ان موجب ورهائڻ مشڪل آهي ان ڪري هتي پراڻي ضلعي جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

ڪراچيءَ جي سرائڪي هندڪي

الهنديءَ ڪپ تي شڪارپور جي ذڪر ۾ ۽ اڃا ٻه (ڏکڻ طرف) سنڌوءَ جي ٻنهي ڪپن تي ڪراچي ضلعو واقع آهي. سرائڪي هندڪي هن ضلعي جي اتر ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ اهڙا ساڳيا طبقا ڳالهائين ٿا جيڪي اپر سنڌ سرحد ۽ اولهه شڪارپور پاسي هوندا آهن، جن جو تعداد 5000 ڪٿيو ويو آهي، جڏهن ته علائقي جي مکيه ٻولي سنڌي آهي. "خرچائوپٽ" واري نقل جو ننڍڙو ٽڪرو ڏيکاريندو ته هتي به ٻولي صرف هندڪي آهي ۽ توقع مطابق ان ۾ گهڻا سنڌي اصطلاح شامل ٿي ويل آهن. اسين ڏسي سگهون ٿا ته ڪيئن هن سموري ٻوليءَ ۾ سنڌي وارو آخري حرف ڪي متحرڪ ڪرڻ جو رُجحان داخل ٿيل آهي جيئن "پُٽَ" ۽ ٻين لفظن ۾ نظر اچي ٿو "هُن" ۽ "هائن" لاءِ "آهن" (هِتا لاءِ) جي استعمال کي ڏسي شاهپور واري لهندا جي يادگيري پوي ٿي. ٻين هنڌ اها ديري غازي خان واري هندڪيءَ ۾ سنڌي ملاوت واري بگڙيل هندڪي آهي.

لهندا يا مغربي پنجابي

سرائڪي هندڪي

ڪراچي ضلعو

ڪِهِي ـ مٿهو ـ ڪُون ڏون پُٽَ آهِن. اُنهان ـ وِچون ننڍي پِٽُو ـ ڪُون آکِئا "بابا جي ـ ڪو حصا مال دا منڏا هي سو مِڻِ ـ ڪُون ڏي آئِن اُهين مال اُنها ـ ڪون وِلها ڍِتا. آئِن گهٽي ڏينهه لنگهِئي ڪُجهه نه ته. ننڍيا آپڻا مال گڏُ ـ ڪر ڪهن ـ ڏُورئين ـ ملڪ ـ ڏانهه مسافري ـ تي ڳِئا. اُتا ـ هين سيو آپڻا مال اڊنگائي ـ نال وڃايه ـ ئُس.

خيرپور جي سرائڪي هندڪي

سنڌوءَ جي اولهه طرف موٽندي شڪارپور جي يڪدم ڏکڻ ۾ خيرپور رياست آهي. هتي سرائڪي هندڪي (3600 ماڻهو ڳالهائيندڙ) ساڳي گڏيل نموني جي آهي ۽ جيئن سنڌوءَ جي اوير ۾ ٻين هنڌ ٿيو آهي هتي به اها ملتانيءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿي بنسبت ديره غازي خان واري هندڪيءَ جي. ان ڪري اسان کي مفعولي جمع طور "حڪيمان" جمڙن لفظن ۾ پڇاڙي "اين" بدران "آن" ملي ٿي. ان کان سواءِ ٻي قاعدي مفعولي جمع به ڏسبو ته "اکين" بدران "آکِئان" موجود آهي ۽ سنڌيءَ وانگر لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت به آهن.

سرائڪي هندڪو — **خيرپور رياست**

نمونو پهريون

هڪڙي ـ ماڻهُو ـ ڪُون ڏون پُٽَ آهَن. انهان ـ وچين ننڍي ـ پُٽَ پِئون ـ ڪُون آکِئا تہ "بابا جي ـ ڪو پانگا مالَ دَا ميڏا ٿِيوي، سو مي ـ ڪُون ڏي" اُنهه آپڻا مال اُنهان ـ ڪُون وِلها ڏِتا. ٿولِئان ڏينهان ـ ڪِنون پڇي ننڍا پُٽَ سڀُ مالَ ڳڏُ ڪر هِڪڙي ـ دورانهي ـ ملڪَ ـ ڏهِي ٻُلئا ـ ڳِئا. اٿا ـ هِين سڀُ مال ٻُجڙِي ـ چال وچ وڃائـِ ـ ئُس.

سرائڪي هندڪو — **خيرپور رياست**

نمونو ٻيو

هڪڙي بادشاهہ ـ ڪون مرض ڏاڍا ٻجڙا ها. جو انهين ڏِي ڳالهه ڪرڻ ڏِي حاجتي نهين. يوناني ـ حڪيمان دِي جماعت اٿا ـ هِين آئي، ڳڏُ ٿِي، آکِ ـ ئوني تہ "اُنهِين ـ مرض دي دوا آدمي دي پِتي ـ ڪنون ئي ـ سِوائِي ڪائي ـ ڪا نَهين." بادشاهہ حُڪم ڏِتا تہ ماڻهو گولئو "آخر هڪڙي ـ دهِقان دا پُٽُ آند ـ ئوني. بادشاهہ اُنهين دِي ـ پِئُو ـ انءَ ـ مائِي ـ ڪُون منگوائِا، آنءَ اُنهان ڪُون گمِٽِي ڏُنئا ـ دُولت ڏي خوس ڪيت ـ ئُس. قاضي فتوي ڏِتِي تہ "رعيت ـ وچون هڪڙا خُونَ ـ ڪرڻ بادشاهہ ـ ڪون رَوا هي." قصائي نينگر دي ـ ڪُهڻ دا ارادا ڪيتا.

اُنهي نينگر آسمان ـ ڏي منهہ ڪر مُرڪئا. بادشاهہ پُڇ ـ ئُس تہ "اِهڙِي ـ حالت ـ وچ ڪِئُون کِل ـ ئو؟". آکِ ـ ئُس تہ "لاءِ پُتان دا پِئو ـ مائِي ـ تي هي، دعوي قاضي دي اڳُون نيندي ـ هَن، عدل بادشاهہ دا منگدي ـ هَن. هُڻ پِئُو ـ مائي عوض گهنِ، مي ـ ڪون خُونَ ـ واسطي ڏِتا، آنءَ قاضي ميڏي ـ ڪُهڻ دا حُڪُم ڏِتا، بادشاهہ اپڻي ـ صحت ـ واسطي ميڏا مرڻ پِئا ـ ڏيکدا ـ هي. سو تڏهان سوائي الله ـ سائين دي ڪائي پناهہ نهان پِئا ـ ڏيکدا. ڪُنهن ـ ڪُون ڏيوان تيڏي فرياد؟ تيڏي اڳُون منگدا هِان تيڏا عدل."

بادشاهہ ـ ڪون اِها ڳالهہ ـ ٻُڌي دل ـ وچ ڏُکُ ٿئا، آنءَ اکئان ـ وچ پاڻِي آند ـ سُ، آنءَ آک ـ ئُس تہ "اهڙي نينگر دي ٻي ـ گُناهہ خُون ڪرڻ ـ ڪنُون مِٺن مُ ـ ئُس تہ چنگان." اِيوين آک اُنهي ـ نينگر ـ ڪُون پاڳُر پائِي چُمان ڏِتِ ـ ئُس، انءَ اُنهہ ـ ڪون آزاد ڪيت ـ ئُس. آنءَ دنئا ٻي ـ انداز بخش ـ ئُس. آک دي ـ هِن تہ اُنهين هفتي ـ وچ بادشاهہ وي چنگان پلا ٿئا.

حيدرآباد جي سرائڪي هندڪي

خيرپورجي ذڪر ۾ اولهه پاسي، سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪپ سان حيدرآباد جو ضلعو آهي. هتي سرائڪي هندڪي اٽڪل 30,000 ماڻهو ڳالهائين ٿا، جڏهن تہ 791,000 ماڻهو سنڌي ڳالهائيندڙ آهن. جيئن ٻين هنڌ آهي تيئن هتي بہ ٻولي علائقي جي حساب سان نہ پر ذاتين جي حساب سان ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، ان ڪري ان جا ڳالهائيندڙ سموري ضلعي ۾ پکڙيل ملندا. آءٌ نموني لاءِ هڪ ننڍڙو مشهور نظم هتي ڏيان ٿو هن ۾ سنڌيءَ وارا متحرڪ آخري حرف علت ڏيان جوڳا آهن ۽ سنڌي لفظ جهڙوڪ "مهلَ" (وقت) پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سرائڪي هندڪي — **ضلع حيدرآباد، سنڌ**

آوکا ٻنڌي ــ رکڻَ ياري دا
جيوين ڪچا ڏاڳا
جي ڪڙا رهي، تہ ٻٹارا لڳي
جي ٹُني پوي، تہ ٻڳي ياڳا
يارَ اسا ڏي ـ ڪون وڃي آکو
در ـ تي ڪڙا غلام تساڈا
حُڪمَ هووي لنگهڻي آئون
نہ ـ تہ ٹٹا سلامُ اساڈا
ڪهڻ ـ يارَ واسطي مٹن گِٹس
اُهو يارُ شمهِي رهٹا
افسوس جهَڙ ـ مَهلي ـ پر يارُ آئِٹا
مئہ ـ ڪون ڪهِن نہ سڻائِٹا

ٿر ۽ پارڪر جي سرائڪي هندڪي

ضلعي حيدرآباد جي اوڀر ۾ ٿر ۽ پارڪر جو ضلعو آهي جنهن جي يڪدم اوڀر طرف وري مارواڙ ۽ ڄلني جون رياستون آهن.

ٿر ۽ پارڪر جي ٻولي سنڌيءَ جو هڪ قسم آهي جنهن ۾ مارواڙيءَ جي ملاوت آهي. هتي اٽڪل 34,275 ماڻهو سرائڪي هندڪي ڳالهائيندڙن بابت ٻڌايو ويجي ٿو. اها ٻولي خيرپور ۽ حيدرآباد واري ٻوليءَ سان تمام ويجهي هڪ جهڙائي رکي ٿي پر ڪٿي ڪٿي مارواڙيءَ جي اثر ۾ آهي جيئن "نظر ۾" (نظر - وچ ٻدران) ۽ "پناري" (مارواڙي پڇاڙي "ري" جو استعمال) نموني طور هڪ گيت ڏجي ٿو.

سرائڪي هندڪي — **ٿر ۽ پارڪر ضلع**

ڏيوين دلاسا مٺن سِڪي رهنان
سڪي - تيڏِي شڪَ - صبرَ وڃائِنا
روز سهان مٺن تيڏي تاني[1]
مُلهي خريد تيڏي پانهي
تيڏِي نظر - مين[2] هڪ رهنان
مُلهي خريد تيڏي ويچارِي
تيڏي - درسنَ - ديدَ ويڪارِي
تيڏي - پناري چپ رهنان
حاجي ڪانڻ[3] آکي، 'تو مين، تون هين'
مٺن ڏنا تان ڏُون هي، ڏُون هي
تيڏي ڦِڪت - مين ڦِڪ رهنان.

[1] (1) طعني (2) ۾ (3) خانڻ (مترجم)

ڪيتراني يا ڪيترانڪي ۽ جافري

ديره غازي خان جي هندڪي ۽ سرائڪيءَ کي ڇڏڻ کان اڳ ۾ اسان کي ڪجهه صفحا ڪيترانن جي ٻوليءَ کي ضرور ڏيڻ گهرجن، جيڪو انهيءَ ضلعي جي اوير طرف بلوچستان ۾ رهندڙ هڪ قبيلو آهي.

سر ڊينزل ابسٽن پنهنجي ڪتاب "آئوٽ لائينس آف پنجاب ايٿنوگرافي" (ص 197) ۾ انهن کي هڪ اهڙو آزاد قبيلو سڏي ٿو جيڪو اسان جي سرحدن کان ٻاهر لغارين، کوسن ۽ لُنڊ قبيلن جي علائقي جي پٺيان رهي ٿو. سندن اصل آبادي ديره اسماعيل خان جي قصراني علائقي ۾ هئي جتي اجا بہ ڪيترائي سندن ماڻهو رهن ٿا ۽ قصرانيءَ ۽ درياهہ جي وچ ۾ زمينن جا مالڪ آهن. پر اڪبر بادشاهہ هن قبيلي جي مکيہ حصي کي هتان هڪالي ڪڍيو هو جتان هنن اچي لغاري ٽڪرين ۾ بورَکن واديءَ ۾ پناهہ ورتي هئي ۽ اجا بہ اتي چوڏاري زمين اٿن، ۽ لغاري سردار کي پنهنجو محافظ سمجهن ٿا. اهي يقينن نج بلوچ ڪونہ آهن ۽ ڪيترائي ماڻهو کين پٺاڻ سمجهن ٿا ..... ۽ ڪڏهن ڪن حالتن ۾ پٺاڻن سان سڱاوتيون بہ ڪن ٿا. پر حقيقت ۾ هي مهاندن، عادتن ۽ طور طريقن ۾ بلوچن سان مشابهت رکن ٿا ۽ سندن نالن جي پڇاڙين ۾ بلوچي نالن وانگر "آوني" اچي ٿو ۽ هاڻي مڪمل طرح سان هر حال ۾ بلوچ ٿي چڪا. اُهو ممڪن آهي تہ اهي اصل ۾ جتن جي رهيل کهيل آبادي هجن. اهي اهڙو هڪ پنهنجو لهجو ڳالهائين ٿا، جنهن کي ڪيترانڪي چوندا آهن. جيڪو هڪ اهڙو هندستاني لهجو آهي جيڪو سنڌيءَ سان ويجهو لاڳاپو رکي ٿو ۽ در حقيقت هيٺين سنڌ جي جٽڪي ٻوليءَ جو هڪ قسم آهي. اهي بلوچ قبيلن وانگر جنگجو ڪونہ آهن ۽ وڏا آبادگار آهن جنهن جي نتيجي ۾ تمام گهڻا شاهوڪار هوندا آهن.

هن جائزي لاءِ ڪيتراني ڳالهائيندڙن جو انگ ڪٿو ڪونہ ڪيو ويو آهي. 1901ع ۾ هن قبيلي جا ماڻهو 14,581 هئا ۽ اسين پڻ اهوئي انگ ڪٿي سگهون ٿا. مڪاني عملدارن طرفان ڪيترانيءَ جو ڪوبہ نمونو مون کي مهيا نہ ڪيو ويو آهي پر آءٌ مسٽر ايم لانگورٿ ڊيمس جو ٿورائتو آهيان جنهن جي لفظن جي ذخيري ۽ ننڍن جملن جي چونڊ مان مون مدد ورتي آهي. هن مونکي ڄاڻايو آهي تہ سليمان واري علائقي ۾ درگ واديءَ ۾ جافري لهجو ڳالهائين ٿا، جيڪو ڪيترانيءَ سان هڪ جهڙائي رکي ٿو. هنن لفظن جي ذخيري تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي تہ اهو مغربي لهندا جو هڪ قسم آهي، جيڪو ديره غازي خان واري هندڪيءَ جو مائٽ آهي سواءِ سنڌيءَ جي چوسٽن وينجنن جي جيڪي ان لهجي ۾ ڳالهايا ويندا آهن. ان ۾ ڪجهه بلوچي لفظ بہ استعمال ٿين ٿا، پر پشتو جو ڪو اهڃاڻ نٿو ملي. اها ڳالهہ پڻ توجهہ لائق آهي تہ اها ٻولي ڪافرستان، چترال، سنڌوءَ جي ڪوهستان، گلگت ۽ ڪشمير جي داردي ٻولين جون ڪيتريون ملائيندڙ نشانيون ڏيکاري ٿي، جيئن ان ۾ ڳران وسرگ وينجنن مان وسرگائي کي حذف ڪرڻ جو رجحان آهي مثلاً : "ياتريجا" (يا - نہ) معنيٰ ياٺيو يا مرڪب حرف صحيح ۾ "ر" کي قائم رکڻ جو رجحان جيئن متئين ساڳئي لفظ ۾ "تر" جو استعمال. اُن کان سواءِ ٻي اچار (خاموش) آخري حرف صحيح کي وسرگ بنائڻ جيئن "نک" (نڪ) "لک" (پشتو لڪ معنيٰ ڇِچ)، ڏنداون آوازن کي مورڌني آواز بنائڻ جو رواج جيئن "سيڊا" (سڌا/سڌو لاءِ)، "ٽَڪا (تڪا/تڪل لاءِ) . ان کان سواءِ ڪيتراني "باها" (ياءَ) کي ڪوهستاني "يا" سان ڀيٽيو. ڪوهستاني "ٽون" (تون) شينا "تو" (تنهنجو) "آوي" (تون) جو استعمال پيٽي ڏسو. "آوي" کي اسان "واءِ" ڪافر ٻوليءَ جي لفظ "وِي" (تون) سان ۽ ڪيلاش ڪافر ٻوليءَ جي "آتي" (تون) سان، "هَت" (هي) کي کووار لفظ

"هَٽَ" (هي) سان پيتي سگهون ٿا، ان کان سواءِ مونث ناهڻ لاءِ "ٽ" کي "ڄ" ۾ تبديل ڪرڻ (اُٽ ـ مونث "اُڄ") کي ڏسو ۽ ڳڻپ ۾ ڏهاڪن بدران ويهه ويهه ڪري ڳڻڻ جو رجحان پڻ توجهه جوڳو آهي.

آخر ۾ اسين اهو پڻ ڏسي سگهون ٿا ته مسٽر ڊيمس لکيو آهي ته "جيتري قدر منهنجي يادگيري آهي ته کيتراني جيئن ڳالهائجي ٿي ته لفظن مان مليل معلومات موجب اها مغربي پنجابيءَ کان تمام گهٽي ڦريل آهي ۽ ديره جات جي رهاڪن کي اها مشڪل سان سمجهه ۾ ايندي"

هيٺ ڏنل لفظن جي فهرست سموري مسٽر ڊيمس واري آهي. جيڪي ٿورڙيون تبديليون ٿيل آهن ته اهي متبادل صورتخطيءَ موجب ڪرڻ لاءِ ٿيل آهن جيڪي هن جائزي جي صورتخطيءَ سان هڪ جهڙائيءَ پيدا ڪرڻ لاءِ ڪيون ويون آهن.

انگريزي لفظن جو سنڌي ترجمو	کيتراني	انگريزي لفظن جو سنڌي ترجمو	کيتراني
هوا	ٻتان	سائين، ڌڻي، مالڪ	سائين
گمنڊ (جنگ جو)	ڊانهائي	منجهند، ٻيپهر	مانجهين
گهوڙي جي چال (amble of horse)	پوڪا	کير	دُڌَ
آڙ (لڪڻ جي جاءِ)	ٿمر	جانڊهه ـ جنڊ	گرت
ڪاوڙ	ڪاور	ڏنڊ ـ ڪوهيڙو	گهائون
جواب	جواو	تير	گانگي
ماڪوڙي	سڪني	مهينو	ماهه
ٻانهن	ٻانهه	چنڊ	چندر ماهه
هٽ	هٽ	صبح	شبوئِي
لشڪر	لشڪر	گراهه	ڪٿور
رڪ/چار/ڦلهار	ڀاني	ماءُ	ما
ميڙ	تول	ڪُوئو	چُوها
حملو	جلو	وات	وات
ڪهاڙي	برا	خچر	ڪچر
پٽ/پٽا	پُٽا	ننهن	ناهه
ڳورپٽ (badger)	گورپت	نانءُ ـ نالو	نانو
ڄَوَ	جَوءِ	نازڪ ٻُن	نارا
ڇپي/ٽوڪري	ڇڪرا	ڳچي	مرڪا
ڏاڙهي	ڊاڙهي	شئي	شُئي
ڪنولو	ڪتلا	پاڙيسري	گانوانڊي
		پاڻيپو	باترِيجا

ماکيءَ جي مک	ماکي دي مکي	چھکو تنگٹي (چاري جي ٽيلھي)	ٽرنگري
ڏؤ/پيٽ	ڍِڍ		
مگٽو	منگنا	رات	رات
پکي	پکِي	اتر	ڪُتب(قطب)
مثانو(bladder)	ڦتا	نڪ	نک
ڪمبلُ	دُسا	ناسون	ناسان
رَت	رت	شنهن، قسم	سوٿھ
سُوئر	شـرَ	باز (obara)	بورپکر
چِند/جسم	جُند	تيل	تيل
هڏو	هَڊِ	گل رنگِي	ڳنيرَ
چوڪرُ	چوڙ	زيتون جو وڻ(Olive_Tree)	ڪاهو
ميچالو	پيجا	بصر	وَسل
ماني/لولو	ماني/لولا	بصر (جنگلي)	سويا
ڪوڪي	ڪاڪ	بئي، ڪُرُو	ٽوپي
سينو	سينا	قدم	ڪدم
ساهُ	گُمتَ	پلاڻ	پلان
وني/ڪنوار	وني	پگھ، پٽڪو	پگڙي، ڪنڌا
گموٽ	گموت	تتر	تِتر
واڳ/ناڪيلي	وگھ	تر، رستو، ڏگ	تر
پاءُ	بها	پستول	ٹمانچا
مينهن	مينھ/ميھي	جاءِ/ٿان	ٿان
ڍڳو	ٽَٿَل	ميدان	ٽڪ
گولي	گولا	هر	هل
ڏانڊُ	داند	تلاءُ	ڪر
مکڙُ	مکن	کيسو	کيچا
پوپٽُ	ڦوپٽ	بارود/دارو	داروُ
گابو/گابي/پاڏو/وڇيرو/	وڇا/وڇي/ڇوهان (ڀن ڏندن	دز	گُدي
وڇ	وارو)	ملھ/قيمت	مُل
اٺُ	اٺ	ڏُبڻ	ڦاٽ
ڏاچي (مونث)	اُڇ	گوءِ	گوئي
وڳ (اٺن جو)	وگ	مِينھن	ميھ
توڏو (ٻچو)	تودي	اندلٺ	دبلي

قافلو (وڏو)	ڪافلہ	گھيٽو	مر
ساٿ (ننڍو قافلو)	ساٿ	ڪوئو	چُوھا
چوپايو مال (وھٽ/مال)	گھَن	پاسرائيون	پسلان
اڱر/اڱار/ڪوئلو	انگار	چانور	چاول، ڏان
ٻار	ٽٻيارا	سجو	سجا
ڪپڙا/لٽا	لِنگرا	ٽڪر ـ پٽر	وٽ
جُھڙ/ڪڪر	جَھڙ	ھَنو	ھنا
ڪودڙو (گھوڙي جو ٻچو)	ٻِھَن	لوڻ	لُون
وَٺوڻ	وار	واري، ريتي	نالي
ڪپاھ/ڪپھ	ڪپاھ	سئنڊل، جُتي	چپا
سوَٽ	سوٽر	(تلوار جو) مياڻ	تيغ
ڳئُون/ڍڳي	گانءِ	وڇون، پتون	اُنيٺان
ٻڪھ پکي	ڍِنگ	ٻج	ٻيج
ڪانگ/ڪانءِ	ڪانھ	نوڪر، ٻانھو	نوڪر
ڏھي/ڏونرو	دھِي	رڍ	ڦاھو
دال (مسُور)	اوگھرا	جتي	جُتي
ڏيءَ	ڏي	ڪلھو	ڪُلي
ڏينھن	ڏيھُون	ٻرڻ/ٻروڻ	ٻڙُون
قرض/اڌار	ڦور رن	پيڻ	پِين
ھرڻ/ھرڻي	ھرن، ھرني	آسمان	آسمان
ٿانءُ/ٿالھي (رڇ)	رڇ	سپ، نانگ	سپ
ڪتو/ڪتي	ڪتا ـ ڪتي	ناس	ڦتا
گڏھ/گڏھِ	گڏا ـ گڏي	ناس، دبي	تريل
در	در	پُٽ	پُتر
ڳيرو	ڳيرا	ڏکڻ	نِنجا
ڏوڙيو/واچوڙو	لُر ـ نير	ڳالھائڻ (رينگمڙو)	رينگڙا
ڪن	بوڙي	تِلي	تلي
اوپر	ٻوواڊ	چاري/جاسوس	چارِي
بيدو/آنو	ڦيرھا	وچڙو	رڪيب
دشمن	سِيال ـ دشمن	پٽر	وٽِ
آنڌا	آندران	ڏاڳو/رسو/رسِي	رَسا
شاھ	بيگا	ڪنڊ	شڪر

اک	اکين	گندرف	گوگرند
مُنهن	مُنها	اُونهارو	اُٿالا
تيز	ڏيال	سج	سُج
پيءُ	پڳو/ابا	پگهر	ڦگر
ڏر/ڏپ	ڏڙ	تلوان ترار	تلوان تروال
ٻني/ميدان	مُلڪ	ڀڄ	لَک
جهيڙو	پڙ/جهيڙا	ڀڄ (ڦلهي ڀڄ واري رڍ جو)	ڀُڄ
آڱر	آنگهِين	تلاءُ (Tank)	ترائي
باهہ	ٻهہ	لڙڪ (هنجهہ)	هَنجُو
مڇي	مڇ	ٽٽا	ٽٽي
گوشت	بوٽي، بوهرا	چور	چور
چقمق (Flint and steel)	ٻهہ	سٽر	سٽل
ڏڻ (رڍن ٻڪرين جو)	گِڏر	ڪنڊو	ڪنڊڙا
گُل	گتارا	ڏاڳو سُٽ	سُتر
مک	مکِي	سڳو/ڏاڳو (اٽيل)	سڳا
پير	پير	ڳچي/نڙي	ڳچي
گهوڙن جو داڻو	سُرساد	آڱوٺو	انگوٺا
زور	زور	گوڙ	گُور
ڪُڪڙ	ڪُڪرَ	شينهن	شين
لومڙ	لُومبر	تيلي	ڪن
يار دوست	يار	تماڪ	ڦتا
برف (Frost/snow)	وهور (آوستا ـ 'وفرا' بلوچي 'گُوهَر' ـ جديد فارسي 'برف')	جيڀ/زبان	جيڀ
		ڏند	ڏَند
		تکو وهڪرو	لَهرَ
ميوو/ڦل	ڦل	ٿُل	ٿُل
باغ	باغ	شهر	شهَر
گيهہ	آندر/گهِيئو	ماٽري، وادي، ٽاڪ	ٽڪ
تنگ ـ گهيرو	تنگ	سوڀ	سوڀ
ٻڪرُ ـ ٻڪري	ٻُج (مذڪر) ـ چالي (مونث)	ڳوٺ	لو
ڇيلو ـ ڇيلي	ٻڪرا ـ ٻڪري	ڪُنواري	ڪچ
سون	سُنا	آواز	ٽوَک
شيون	ٻُنغ	ڳجهہ	ڪنڏيل

آن	ڏاني	جنگ، لڙائي	جنگ
ڏاڏو	دادا	پاڻي	پاني
پوٽو	آگجا	پکال (Water bag)	ڪُندا
گاهه	گاهه	واهه	واهه
مهمان	ناٽي	ڪوهه	ڪوهي
دنبورو	دنبيرا	ڪٽڪ	ڪنَڪ
بندوق	ٽوپڪ	ڪنڀ، پر	ڪنب
ڳڙا	گرا	سيارو	لينگ
وار	ٻتڪيئان	بگهڙ	يگار
چنبو۔هٿ	چمبا	ڙال	ڙال
سهو	سهِر	ڪاڻي، ڪاٺ	ڪاڻي
باز۔شڪرو	سامبوٺا	پشم، اُن	اُن
سر۔مٿو	سروٽا	ڪرائي	مُرچا
دل۔هنيان، هنئون	ايهان	سال، ورهيه	وراهه
ڪُڙي	ڪُري	زردي(yolk)	جمُولا
ڏراڙ ڏنان (ٻڪران ريڍان،	چاليوال، ڀهال، گووال	**جاڳيل صفتون**	
ميهان ڳنوار)		شجاڳ	اُنگرا
دڏ	سٽل	خراب، ڪنو	گندا
ماڪي	ماڪي	سهڻو	شنا
اميد، اعتبار	هيل	ڪٽو ڪڙو	ڪتا، ٽيٽا
گهوڙو	گهوڙا	ڪارو	ڪالا
گهر	گهير	انڊو	انڊا
ڏڪ، ڦٽ	ڏڪ	ويڪرو	ڦولا
چراغ، هاتار	ملها	سهانگهو سستو	سستا
برف	يا	صاف	تاها، توها، جمڪا
ٻار (کير پياڪ ٻار)	بال، ننڍڙا بال	ٽڏو	ٺنڊا
لوهه	لوها	انڌارو اونداهو	انڌارا
گدڙ	گِڊري	پوڙهو	پورا
جُوئر/جوئار	جوئار	مهانگو	مِهنگا
جاڙيون	هٽيهان	ميرو	مل
ڳهه، موتي	گهِٽا	سڪو سڪل	سڪا
ٽِپ	ٽِـرَپ	خالي	چڙها

جهر، جهنگ	جهرَ	برابر	ميجا ـ مت
لت/ٹڏو (hick)	لت	ڪوڙو غلط	ڪُر
ٻڪي	ٻڪي	ڏور پري	ڏوئيِر
سگهو	سَڪا	جميل	يا ـ ڪڙا
سرخ (لغڙ) (Kite)	هِل	سخي	سخي
گوڏو	گوڊي	خوش	خوش
ڪاتي، ڪپ	ڪاتِي	سلو چگو	چنگا
ڳنڍ	گينٺ	ڳرو (ڳري)	گورا (گوري)
رڍ جو ٻچو	اورنا	وڏو اُچو	وڏا
رڍ جو ٻچو (ٻن ڏندن وارو)	بيلا	گرم	گرم
ڏيئو	دِيوا	ٻڪيو	ٻڪا
نيزو ـ ڀالو	نيزا	اگهو بيمار	هارا
زمين	زِمي	ڪبو ڪاٻو	ڪبا
ٻن	پَتر	ننڍو	نِڪڙا ـ ننڍڙا
چم، چمڙو	چم	جيئرو جيئندو زنده	جُوندا
ڄَر	گيلئون	ڊگهو	درگا
ٿُومَر	ٿوم	ننگو اگهاڙو	ننگا
تنگ	تنگ	پراڻو	پرانا
چيتو	چترا	پورو مڪمل	دنگر
ليمون	ڳوني	ڪچو	ڪچا
چپ	جوڙ	ڳاڙهو	لاکِي
جيرو (جگر)	جارا	ساچو	سچا
ڇڇي ـ ڪِرڙي	ڪِرا	ڇوٽو بندرو	مندرا (مندري)
چيلهه	چيل	سڌو سنئون	سِڌا
ڦقڙ	ڊِمي	تکو	تڪا
مکڻي	مکاهِي	ڏٻرو سنهو	ڏُبلا
مڙس ـ مالڪ	مرس	ٿڪل	ٿڪا
سالو/سالي	مرخ يا سلا، سَليي	ڦٿيل	ڦٿا
پرڻو/شادي	پرنا	پيلو ڦڪو	ڪتنا
گوڏو	لِم	جوان	جوان

انگ:

ساڳيا لهندا وارا انگ آهن سواءِ "ٻہ" جي ۽ 40 کان پوءِ هن ريت ٿيندا آهن:

50 ـ چالي تہ ڏهہ

60 ـ سِٺي

70 ـ سٺ تہ ڏهہ

80ـ چار ويهان

90ـ چار ويهان ڏهہ

100ـ سئو

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ڳڻپ ويهن ويهن واري آهي، ڏهاڪن واري ناهي، هن ڏس ۾ ڪيتراني داردي ٻولين سان ٺهڪي اچي ٿي.

ضمير وغيره:

سنڌي	ڪيتراني
مان يا آءٌ	؟
اسين	اسي
تون	ٿُون
توهين	اوي
هي، اهو	هو هي، هت
هو اُهو	هوـ آن
منهنجو/ منهنجي	مانجا، مانجي
تنهنجو/ تنهنجي	ٽانجا، ٽانجا (ي)
هن جو هن جي	هيتا، هيتي
ٻيو ٻي	ٻيئاـ ٻي
وري- ٻيو	آهي
سڀ	نُولا
ڪجهہ	ڪي
اهڙو ايترو	اِنا
ڇا	ڇا
ڪيهو ڪهڙو	ڪيها
گهٽا	گهٽي
پاڻ	آپ

فعل(مصدر ۾ لکيل آهن)

سنڌي	ڪيتراني	سنڌي	ڪيتراني
وٺڻ ـ وجهڻ	چا ـ وجهن	رکي ڇڏڻ	رکن ـ چاون
اٿڻ	اُٿن	ڇڏڻ، ڇڏي ڏيڻ	ڇُڙ ـ ديوَن
اچي وڃڻ	آچ ـ ڦنچَنن	ڪٽڻ	چاون ـ اسم مفعول 'چاٽٺا'
پڇڻ	پُڇ ـ ڪرڻ	جوڙڻ	جوڙن
گڏ ٿيڻ	اجدب ـ ٿيوَن، تول ٿيون	ڪولڻ	ڪولن
وهنجڻ	جُند ـ ڌووَن	ڪتڻ	ڪتن
ٿيڻ/هجڻ	ٿيون	لنگهڻ	لنگن
مارڻ	مارن	لنگهي وڃڻ	لنگا ـ ونجن
ٻڌڻ	ٻڌ ـ ڪرن	مارڻ	مارن
ڏنڀڻ	دَمبن	لُٽڻ	لوهہ ـ وِڌن
هينگ ڏيڻ	هانگن	ولڻ	وٽَن
پچڻ	پنج ـ پرن	ياد اچڻ، سارڻ	ياد ـ آون
آٽڻ	چاون	ڊوڙڻ، ڊُڪڻ	ڊُرکَن
ٻارڻ	ٻلن	ڏسڻ	لکن
ٻرڻ	سرا ـ ونجن	وڪڻڻ، وڪڻي ڏيڻ	وکن ديوَن
پُورڻ	ڦورن	موڪلڻ	مُکن
ڪٽي وڃڻ	گنٽيٽن	سبڻ	سِيوَن
اچڻ	آچن، آون	ورهائڻ	ولهينن
پوکڻ	راهن	ڏيکارڻ	ورن
مرڻ	مرن	سمهڻ	لُٺا (اسم مفعول)
ڪرڻ	ڪرن	سُنگهڻ	شوگن
رهڻ، ويهڻ	ويهن	ڪُڏڻ، ڪيڏڻ	رَوَن ـ اسم مفعول (رائُندا)
ڪِرڻ	چن ـ پاون	هارڻ	ويتج ـ پيوَن
وڙهڻ	پڙن	ڇُهڻ، ڏائڻ	لهنن
ڀَرڻ	پرن	ڳهڻ	لنگا ـ ونجن
ڏيڻ	ديون	ڳالهائڻ	آکن ـ (اسم مفعول 'آهدا')
وڃڻ	ونجن، جُلن، چَتن	ڦاڙڻ	ڦاڙن
پيهڻ	پينن	(ڌيان ڪرڻ) سوچڻ	دِهان ـ ڪرن
ٽپڻ	ترپن	اُڇلڻ	چا ـ پارَن
مارڻ	مار ـ پارن	ڇُهڻ	لاون
جاڻڻ	جانن	(هن ڇهيو)	(لائس)
رکڻ	رکن	روئڻ	رون (اسم مفعول رُندا)
		لکڻ	لِکن

حرف جر ـ ظرف وغيره:

سنڌي	ڪيتراني	سنڌي	ڪيتراني
مٿي، مٿيون، اوچو	اُچا	ويجهو	ڪوتي، وجهائي، وِجرئي
پوءِ	نِنجا	هيٺ/هاڻ	اَنهيا
ڪٿي	ڪَدي	تي، مٿان	سان
پهرين، اڳيان	مُهر	ٻاهر/ٻاهران	ٻاهرون
پٺيان	پڇُو	هيٺن، سو، ايٺن	هِيون
هيٺ/هيٺان	زِمي	پوءِ	هو۔ وقت
وچ ۾	آڌي۔ وچ	هُتي	هوچ
هتي، هت	هِت ـ هت وچ	اڄ	اڄ
هيڏانهن	ايٽان (اي۔ ٽان معنيٰ هيءَ جاءِ)	سياڻي	سَيا
ڪيئن؟	ڪِڪر، چا	ڪڏهن؟	ڪِهر ۔ وقت
پر سال	پيٺا وَراهہ	ڪٿي؟	ڪيها ٽان
		ڪالهہ	بيِڊي

ڪيتراني ننڍڙا جملا	سنڌي
راهندي پيٺُون	پوک ڪريان ٿو
وِياهي پيٺي	وِيائي آهي
سَرا ـ ويندائِين	سڙي پيو
چِينَدئن	اچي پيو
چِيندا پيٺون	اچان پيو
اچ ـ ڦُنچِنَئِن	(اچي ٿو) اچي پهتو آهي
چِيندائيِي	(هو) ايندو
آپ چِٺيسان	پاڻهي ايندس
چائِٺائِن	آٿي ٿو
چا ـ وجهو	لڳايو (هندستاني 'لڳائو')
چرها ـ پيٺائي	خالي (پيو) آهي
بس ـ چا ـ ڪر	بس، گهٽو ٿيو (بس ڪٽي ڪر)
رک ـ چا	رکي ڇڏ
پُچ ـ ڪنديهائين	پڇي ـ رهيو آهي (پڇا ڪري رهيو آهي)

ڪُور ـ ڪِندا	ڪوڙ ٿو ڪري
جهيرا ڪائِسي	جهيڙو ڪندو
جهيرا ڪِتس	جهيڙو ڪياڻين
مر ـ پيئائِي	مري ويو آهي
هيُون ڪنداڻِ	هئين ڪندس يا هيئن ڪريان ٿو
مانجي هِيل اي تانجي اُتي	منهنجو اعتبار تو تي آهي
هي مرس هارا اي	هي ماڻهو بيمار آهي
تانجا چا ٿيندا؟	هي تنهنجو ڇا ٿئي؟
گهوڙي ـ سي ڪوتي نه ونج	گهوڙيءَ جي ويجهو نه وڃ
گهوڙي لت ڪيندي ئي	گهوڙي لت ٿي هڻي
آن ڪلدا ـ اي	هي ڪلي پيو
ڇُڙ ـ ديوَن	ڇڏي ڏيڻ
ماهہ لَڪَسي	چنڊ ڏسجي ٿو
لَنگا ـ ونجن	لنگهي وڃڻ
ويندا	ويندو وڃي ٿو
هيتا چا مُل ـ اي؟	هن جو ڇا مُلهہ آهي؟
گوئي چاون	گوءِ ڪڍڻ
لکئِسي	ڏسندو
گهني مرس تول ٿيئِن	گهڻا ماڻهو گڏ ٿيا آهن؟
لُتي پيگُون	آءٌ سمهان ٿو
ڏنگي ٿي ڪرو ـ ئي	ڏنگي ٿي پئي آهي
ڪي ڊِيئُون ٿيئن	ڪي ڏينهن ٿيڻ
وِيتج پيون	ڦُوٽ پئجي وڃڻ
آن بندي ڪڙي ڪڙا	هو ماڻهو بيٺو آهي
گُردا پيٺا	گوڙ پئي ٿئي (گرجي پيو)
رينگڙا ڪٺا پيندائي	ڳالهائي رهيو آهي
سوپ ڪٽن	سوپ ڪٽڻ

هڪ نندڙو گيت يا 'دستانہ':

پيروز شاهہ ايٿان ٿي	فيروز شاهہ هيڏانهن اچ
ناٿيرا بيگا ايٿان ٿي	منهنجي مالڪ جي شام هيڏانهن اچ
مارُورا بيگا ايٿان ٿي	منهنجي محبوب جي شام ـ هيڏانهن اچ

ٿل جا لهجا، ديراوال ۽ هندڪو

ملڪ جو اهو حصو جيڪو اولهه ۾ سنڌو نديءَ، جهلم نديءَ (چناب سان گڏجڻ کان پوءِ) ۽ اوڀر ۾ جهلم - چناب جي وچ تي آهي، ان کي سنڌ - ساگر دو آبو چوندا آهن. انهيءَ دو آبي جو ڏاکڻو ڀاڱو ضلعي مظفر ڳڙهه وارو آهي. دو آبي کان مٿي اڏ پنڌ تي شاهپور ضلعي ۽ جهلم جي وچ ۾ سالٽ رينج (لوڙهيالو جابلو سلسلو) هڪ قسم جي اهم جاگرافيائي ۽ نسلي رڪاوٽ ناهي ٿو. سالٽ رينج ۽ مظفر ڳڙهه جي وچ وارو ملڪ (ڪڇي پٽ کان علاوه) گهڻو ڪري ريگستان آهي جنهن کي ٿل چوندا آهن. دو آبي ۾ سالٽ رينج جي ڏکڻ ۾ پونڊڙ مڪمل ضلعو هڪڙو ئي آهي، سو آهي مظفر ڳڙهه.

مِيانوالي سنڌو نديءَ جي ٻنهي پاسن تي آهي ۽ شاهپور ۽ جهنگ جهلم يا جهلم - چناب ندين جي ٻنهي پاسن تي آهن. ان کان سواءِ جتي جهلم ضلعي جو وڏو حصو سالٽ رينج جي اتر ۾ پوي ٿو اتي هڪ ننڍڙو ٽڪرو وري ڏکڻ ۾ به اٿس. ان ڪري دو آبي جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ ميانوالي، جهلم، شاهپور ۽ جهنگ ضلعن جا ڪي حصا ۽ سمورو مظفر ڳڙهه اچي وڃن ٿا. اسان جي موجوده مقصد لاءِ ٿل انهن سڀني ضلعن جي ڀاڱن ۽ مظفر ڳڙهه جي اترئين ڀاڱي کي شامل ڪري ٿو.

اسين ڏسي چڪا آهيون ته مظفر ڳڙهه ۾ ڳالهائجڻ وارو لهندا جو لهجو ملتانيءَ جو هڪ قسم آهي باقي سموري ٿل ۾ ٻوليءَ کي "ٿلي" سڏيو ويندو آهي جنهن جي معنيٰ ٿي ريگستان جي ٻولي. ڳالهائجڻ جو اهو ئي قسم سنڌو نديءَ جي هن پار ديره غازي خان ۽ بنوںءَ ۾ به مروج آهي.

علائقن جي حوالي سان ڏنل نالن مان "جٽڪي" سڀني هنڌ ساڳي آهي، جيئن ڏاکڻي لهندا واري سموري علائقي ۾ آهي. ديره اسماعيل خان شهر ۽ ان جي ويجهڙائيءَ ۾ ان جو ٿورو سڌريل نمونو ڳالهايو وڃي ٿو. ميانوالي ۽ بنوںءَ ۾ ان کي ڪڏهن "هندڪو" ۽ ڪڏهن "مُلڪي" پڻ چوندا آهن. جهلم ۾ اها ٿلي سڏجي ٿي ۽ ساڳيو نالو شاهپور ۾ به اٿس. جهنگ ۾ وري اها ٿلوچڙي ٿي سڏجي.

جتي جتي اها ڳالهائجي ٿي اتي خصوصي طرح اهو ساڳيو ئي لهجو آهي، ۽ ملتانيءَ سان ٺهڪي اچي ٿو. اتر طرف آهستي آهستي جهلم ۽ سالٽ رينج جي لهجن ۾ گڏجي وڃي ٿو ۽ اوڀر ۾ اهو شاهپور دو آبي ۽ جهنگ - لائلپور واري لهندا ۾ ضم ٿي وڃي ٿو. ڏکڻ ۾ ملتاني موجود آهي، اولهه ۾ پشتو جيڪا هڪ ايراني ٻولي آهي جيڪا هن جائزي جي جلد ڏهين ۾ بيان ڪئي وئي آهي، انهيءَ سان ضم ٿيڻ جو عمل نٿو ٿئي. پشتو ۽ لهندا جي وچ وارو سنڌو تقريباً اتر ۽ ڏکڻ ۾ بنوں ۽ ديره اسماعيل خان جي ضلعن مان لنگهي ٿو جيڪو سنڌو نديءَ جي الهندي طرف آهي.

هاڻ اهو سولو ٿيندو ته اسين مٿي ذڪر ڪيل ضلعن جو جدا جدا ذڪر ڪريون.

ميانوالي ضلعو سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تي پوي ٿو جن مان ميانوالي تحصيل، پکر ۽ لياهه اڀرندي ڪپ تي آهن جڏهن ته عيسيٰ خيل تحصيل الهندي ڪپ تي پوي ٿي. عيسيٰ خيل ۾ مکيه ٻولي لهندا آهي. سواءِ ڪالاباغ جي شهر جي اتر ۾، جتي ٽاڪرو (جابلو) ملڪ جا ٻنگي خيل خٽڪ پشتو ڳالهائين ٿا. سنڌو نديءَ جي اوڀر ۾، ٽنهي تحصيلن ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي ٿلي لهندا آهي، جيتوڻيڪ هتي پڻ ڪي پٺاڻ خاندان پشتو ڳالهائين ٿا. پکر ۽ لياهه تحصيلن جي لهندا سڏي "ٿلي" آهي پر ميانوالي تحصيل ۾ اها ٿلي هوندي به ڪيترين ئي اٽڪ ۽ ڪوهاٽ جي آواڻڪاري لهندا جي اثر جون نشانيون ڏيکاري ٿي.

ميانوالي ضلعو سن 1901ع ۾ ٺاهيو ويو هو هن جائزي لاءِ مواد ڪٺو ڪرڻ کان پوءِ بنون ۽ ديره اسماعيل خان جي ڪن حصن مان ٺاهيو ويو هو ان ڪري اهي انگ اکر هاڻي ڪنهن ڪم جا ڪو نه آهن. ان ڪري اسان کي 1901ع واري آدم شماريءَ جي انگن اکرن تي ڀاڙڻو پيو پوي. جيڪي هن ريت آهن:

لهندا 400,000

پشتو 15,265

ٻيون ٻوليون 9,323

ڪل تعداد 424،588

عيسيٰ خيل تحصيل جي اولهه ۾ اتر - الهندي واري سرحد (NWF) جو ضلعو بنون آهي. 1901ع ۾ هن ضلعي جي ڪل آبادي 231,485 هئي، جن مان 195,829 ماڻهن پشتو تي ڳالهائي. ميانواليءَ لاءِ ڏنل ساڳئي سبب موجب بنون ۾ ٿلي لهندا ڳالهائڻ وارن جو صحيح انداز ٻڌائي نٿو سگهجي. انهيءَ کي اٽڪل 33,700 ڄڻي سگهجي ٿو. اها هن ضلعي ۾ رهندڙ هندو آباديءَ کان سواءِ ڪن ٻين غير پٺاڻ قبيلن جي ٻولي آهي، پر هن ملڪ جي مکيه ٻولي ڪانهي، جيڪا پشتو آهي. ان کي مڪاني طرح 'ملڪي' يا 'هندڪو' سڏيو ويجي ٿو.

ديره اسماعيل خان جو ضلعو اتر - الهندي واري سرحد ضلع (NWF) سان تعلق رکي ٿو جيڪو سنڌو نديءَ جي ساڄي پاسي يا الهندي ڪپ تي آهي. ان جي مکيه ٻولي ٿلي لهندا آهي پر پشتو جنهن لاءِ چون ٿا ته اتي ختم ٿي رهي آهي، سرحدي پٺاڻن جي الهندي واري سرحدي ضلعي سان لڳو لڳ مستعمل آهي. بهرحال اتي هڪ جاٽ علائقو آهي جنهن ۾ ٽنڪ (Tank) جو شهر ۽ ان جي چوڌاري وارو علائقو اچي ويجن ٿا جنهن کي جٽاتر ([1]) چون ٿا. ان جي ٻولي پڻ لهندا آهي جنهن جي چوڌاري پشتو ڳالهائيندڙ قبيلا رهن ٿا. ڪلاچي تحصيل جي ڏکڻ جي ٻولي بلوچي آهي.

ديره اسماعيل خان ۾ ڳالهائجڻ واري ٿلي لهندا کي مڪاني نالا جٽڪي ۽ هندڪي ڏنل آهن ۽ ديره اسماعيل خان ۾ ڳالهائجڻ واري ٿورڙي سڌريل صورت کي وري ديروال ٿا سڏين پر اها ڏار ذڪر ڪرڻ لائق ڪانهي.

جڏهن هن جائزي لاءِ مواد ڪٺو پئي ڪيو ويو ته ان ضلعي ۾ سنڌوءَ وٽان پکر ۽ لياهه جون تحصيلون به شامل هيون پر ان کان پوءِ اهي نئين ضلعي ميانواليءَ ۾ شامل ٿي ويون آهن. ان ڪري، جيئن ان ضلعي جي ذڪر مهل ٻڌايو ويو موجوده ديره اسماعيل خان ۾ ڳالهائجندڙ لهندا جا پورا پنا انگ اکر ڏيڻ ناممڪن آهي، هيٺ ڏنل انگ اکر 1901ع واري آدمشماريءَ تي ٻڌل آهن:

پشتو 73,132

لهندا (جٽڪي ۽ ديره وال، اندازا) . 170,000

ٻيون ٻوليون 9,247

ڪل تعداد .... 259،379

---

[1] گجرات واري ضلعي جي "جٽاتر" سان هڪجهڙائي ڏسو.

ضلعي ميانواليءَ جي ٻن ڏاکڻين تحصيلن جي اوڀر طرف آهي جهنگ وارو ضلعو ۽ اڃا بہ اوڀر طرف وري لائلپور ([1]) آهي. جهنگ ۽ لائلپور جا ٻئي ضلعا گڏ ڪجن تہ اسان کي معلوم ٿيندو تہ لائلپور رچنا دو آبي ۾ آهي جڏهن تہ جهنگ کي هڪ تہ چناب ندي ۽ چناب - جهلم جي سنگم جي اپرندي ڪپ تي هڪ پٽي مليل آهي ۽ ٻيو وتس چيج دو آبي جو ڏاکڻو ڇيڙو آهي ۽ ٽيون وري سنڌ - ساگر دو آبي جو هڪ حصو جهلم ۽ چناب جي سنگم جي ساڄي ڪپ وٽ آهي.

جهلم ۽ چناب جي سنگم جي ساڄي ڪپ سان لڳو لڳ ڪڇي واري علائقي ۾ جنهن کي هتي "ڪاڇي" چون ٿا. "ڪاچڙي" نالي لهجو ڳالهائجي ٿو جنهن جو تعلق جهنگ ۽ لائلپور وارن لهجن جي مکيہ گروهہ سان آهي جنهن جو ذڪر پويان ڪري آيا آهيون. اهو ڪاڇيءَ جو علائقو اولهہ طرف يڪدم ٿل ۾ هليو ٿو وڃي، جتي جي ٻولي ٿلي آهي جيڪا مڪاني طور "ٿلوچڙي" سڏبي آهي ۽ ڏکڻ ۾ ميانواليءَ توڙي ديري اسماعيل خان واري ٿليءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿي. ٿلوچڙي ڳالهائڻ وارن جو ڪاٿو 9,948 لڳايو ويو آهي. جهنگ ۽ لائلپور جا ٻيا انگ اکر پڻ اڳ ۾ ڏنا ويا آهن.

ميانواليءَ جي ڏاکڻي تحصيلن جي اتر - اپرندي طرف ۽ جهنگ جي اتر - اولهہ ۾ شاهپور وارو ضلعو آهي جيڪو جهلم نديءَ جي ٻنهي پاسن تي آهي. چيج دو آبي ۾ نديءَ جي اوڀر طرف واري علائقي جي شاهپور دو آبي واري لهجي کي تفصيل سان اڳئي ڏنو ويو آهي. سنڌ ساگر دو آبي ۾ نديءَ جي اولهہ طرف واري پاسي اتر طرف سالٽ رينج وارا لهجا آهن جن سان في الحال اسان جو واسطو ڪونهي. پر ان جي ڏکڻ ۾ ٿل وارو لهجو يا شاهپور واري ٿلي موجود آهن. شاهپور جا ڪٺيل انگ اکر هن طرح آهن:

شاهپور دو آبي	447,000
شاهپور ٿلي	21,000
سالٽ رينج لهجو	25,000
ٻيون ٻوليون	588
ڪل تعداد	493,588

هاڻ صرف جهلم ضلعي سان تعلق رکندڙ ٿليءَ جي ڳالهائيندڙن جو ذڪر رهي ٿو. اهي سالٽ رينج جي پاڙ وٽ پنڊ دادن خان تحصيل جي ڏکڻ - اولهہ ۾ رهن ٿا. انهن جو ڪاٿو 131,562 لڳايو ويو آهي.

اهڙيءَ ريت اسان کي ٿلي ڳالهائيندڙن جو تعداد سنڌونديءَ جي اولهہ ۾ ٻنون ۽ ديري اسماعيل خان جي لهندا ڳالهائيندڙن سميت هن ريت ملي ٿو.

ميانوالي	400,000
ٻنون	33,000
ديره اسماعيل خان	170,000
جهنگ	2,948
شاهپور	21,000
جهلم	131,562
ڪل تعداد	759,210

[1] 1904ع ۾ لائلپور کي جهنگ کان ڌار ڪيو ويو هو. هن جائزي ۾ جهنگ ۽ لائلپور کي هڪ وحدت ڪري ڪنيو ويو آهي.

اڳين صفحن ۾ آءُ انهن نڪتن جو مختصر خاڪو ڏيندس جن ۾ ٿلي شاهپور دو آبي جي معياري لهندا کان مختلف آهي ۽ اهو به ڏيکاريندس ته انهن ۾ اها ملتانيءَ سان نهڪي بيهي ٿي. اهي ڳالهيون گهڻو ڪري سر جيمس ولسن جي "گرامر اينڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي" تي منحصر آهن سواءِ چند واڌو ڳالهين جي، جن جو تعلق ڏنل نمونن سان آهي:

ملتانيءَ وانگي ٿليءَ سان موڙني "ڊ" جو گهاٽو سبنڌ آهي. جيئن:

ٿلي	شاهپور دو آبي
ڊا ڊا	دادا (ڏاڏو)
ڊال	دال (دال)
ڊهاڙا	ڊِهاڙا (ڏهاڙو)
ڊيهون	ديهون (سج)
مڻڊا	ميرا (منهنجو)
تڻڊا	تيرا (تنهنجو)
ڊون	دوئين (ٻـ)
ڊاهہ	داهہ (ڏهہ)
چوڊان	چودان (چوڏهن)
ڊي	دي (ڏي)
ڊيهان	ديهان (سيائي)
اِڊي/اِڏي	اِدي (هيڏانهن)
اُڊي/اُڏي	اُدي (هوڏانهن)
ڪڊهانِ	ڪداهان (ڪڏهن)

اهو ڏسي سگهجي ٿو ته ٿلي شاهپور دو آبيءَ جي ڀيٽ ۾ ملتانيءَ سان وڌيڪ نهي ٿي. لفظن جو ذخيرو اڪثر مختلف هوندو آهي، جي ايئن هجي ته اهو به ملتانيءَ سان ويجهو هوندو آهي.

مثلن:

ملتاني	ٿلي	شاهپور دو آبي
ٽولا	ٽولا	ٽوڙا (ٽورو)
پوتر	پوتر	پُتُر (پٽ)
نسري	نسري	مسري (ڪنڌ)
نِڪا	نيا	نِڪڙا (ننڍو)
مرد	ڀاهڙي	مرد (مرد)
زال	زال	زناني (عورت/زال)

شاهپور دو آبي	ٿلي	ملتاني
چوهُر (چوڪر)	ٻلوڙا، نينگرُ	نينگر، ڇُهَر
ڇپڙ (تلاءُ)	توهبا	ٽوبا
هور (پيو)	ٻيئا	هور ٻيئا
پوئين (پوني/زمين)	زِمي	پوئين، زمين
ويک (ڏس)	ڏيک	ڏيک
وچ (وچ)	وچ يا جا	وچ
سنڌو (سمهه)	سَر	سر
سڪ (سگهه)	سگ	سگ
وَنجي ((گمر ٿيڻ)	ڦِٽ	ڦيٽ
چو ٻوهه (ڏُهه)	ڏوهه	ڏوهه
هو (ٿي)	ٿي	هو ٿي
اِيبيڻ (وٽ)	گهنِ	گهنِ

اسمن جا گردان ساڳيا شاهپور دو آبي ۽ ملتانيءَ وانگر آهن. اهو بہ ڏسي سگهجي ٿو تہ "ٻيئا" جي مونث لاءِ "ٻئي" آهي جڏهن تہ مذڪر جمع اٿس "ٻئِي يا ٻيئي" . زال جو جمع "زالِي" آهي. حالت جريءَ ۾ "اُون" پڇاڙي "اون" کان وڌيڪ پسند ڪئي ٿي وڃي. اهڙيءَ طرح شاهپور واري "ڪولون" (کان) جي بدران هتي "ڳُولون" هلي ٿو حالت مفعولي ثانيءَ لاءِ ملتانيءَ حرف جر "ڳُون" بہ آهي شاهپور دو آبيءَ وارو "نُون" بہ آهي.

صفتون پڻ ملتان ۽ شاهپور جيان ٿي ڪم اچن ٿيون ڪي ٿورا انگ شاهپور واري معيار کان ٿورا مختلف آهن ۽ ملتانيءَ کي ويجها آهن. جيئن:

شاهپور دو آبي	ٿلي	ملتاني
هيڪ، هڪ (1)	هڪ	هيڪ، هڪ
دوئين (2)	ڏُون	ڏُون
ترڏ (3)	ترائي	ترائي
داهہ (10)	ڏاهہ	ڏاهہ
چودان (14)	چودان	چَودان
تئنترِي (33)	تيتري	تيتري
ٻتنتالِي (42)	ٻئتالِي	ٻيتالِي

ضمير پڻ جڏهن شاهپور دو آبيءَ کان مختلف هوندا تہ ملتانيءَ جهڙا هوندا. اهڙيءَ ريت:

شاهپور دو آبي	ٿلي	ملتاني
ميرا	مٺڍا	ميڍا، مٺڍا
اَسين	اسان	آسان
تيرا	تٺڍا	تيڍا
تُسين	تُسان	تُسان
اِسدا (هن جو)	اِيندا	اِيندا
جهڙا (جيڪو)	جهڙا يا جو	جهڙا يا جو
ڪهين (ڪنهن)	ڪٿهين	ڪٿهين

ٻين ڳالهين ۾ ضمير ملتانيءَ بدران شاهپور دو آبيءَ جي پوئواري ڪن ٿا. اهڙيءَ طرح "ڪڪُوڙ" بدران "ڪوڙ" (ڪير) چوندا آهن. ضميري پڇاڙيون شاهپور جهڙيون آهن.

فعلن جي گردانن ۾ اسم حاليہ عام طرح سان "آندا" يا "اِندا" تي ختم ٿيندو آهي جڏهن تہ شاهپور ۾ اهو "ايندا" يا صرف "دا" تي ختم ٿيندو آهي. اهڙي نموني:

اسم حاليہ

ڌاتو	شاهپور دو آبي	ٿلي	مُلتاني
ڪر (ڪر)	ڪردا، ڪريندا	ڪريندا	ڪريندا
وڪ (وڪام)	وڪدا	وڪاندا	وڪدا
هُونگ (هونگ)	هُونگدا	هونگندا	هُونگدا
ويچ (وڪڻ)	وچيندا	وچيندا	وچيندا
ست (هڻ/سٽ)	ستندا، ستيندا	ستيندا	ستندا، ستيندا
ٽور (هلاءِ)	ٽُريندا	ٽُريندا	ٽُريندا

هتي اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ٿلي ٻنهي لهجن کان مختلف آهي.

ڌاتو "ڊيک" (شاهپور دو آبي واري "ديک" بدران) جو اسم حاليہ "ڊيدا" آهي جڏهن تہ ان جو اسم مفعول وري ساڳيو "ڊٺا" آهي.

فعل "نڪل" جو اسم مفعول "نڪتا" ملتانيءَ وارو آهي جڏهن تہ شاهپور دو آبيءَ ۾ اهو "نِختا" آهي. "گهن" جو اسم مفعول "گهدِا".

شاهپور دو آبيءَ ۾ مربوط مجهول صورت پنهنجو اسم مفعول ٺاهڻ لاءِ "گيئا" جوڙيندي آهي. اهڙي طرح "مري - گيئا" (ماريو ويو.) ملتانيءَ ۾ وري "ج" وچ ۾ وجهندا آهن جيئن "ماريج - گيئا" ۾ آهي. ٿليءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن "ج" يا "چ" وجهندا آهن. جيئن "ڦٽيج - گيئا" (ڦاٽي پيو) "مريچ - گيئا" (ماريو ويو).

شاهپور دو آبيءَ ۾ "دي" (ڏي) جو مجهول آهي "ڍي" ۽ ملتانيءَ ۾ اهو "ڍي" يا "ڍيئج" آهي. ٿليءَ ۾ پڻ "دي" جو مجهول آهي "ٻيهل" (نموني ۾ 2 بيت ۾) ٿليءَ ۾ فعل وري شاهپور دو آبيءَ جي پوٺواري ڪن ٿا. جيئن:

	شاهپور دو آبي	ٿلي
زمان حال واحد	هان (آهيان)	هان
	هين (آهين)	هين
	هي (آهي)	هي
جمع	هان (آهيون)	هانئين، هائِين
	هو (آهيو)	هو
زمان ماضي واحد	هن (آهن)	هن
	آهُس (هوس)	آهِس، آهِم
	آهين (هئين)	آهين
	آها (هئو)	آها
جمع	آهسي (هئاسين)	آسي
	آهي (هئا)	آهي
	آهِن (هئا)	آهِن

هتي ملتانيءَ ڪان وڌيڪ شاهپور دو آبيءَ جي وڌيڪ پوٺواري نظر ٿي اچي.
ناڪاري فعل پنهنجي منهن آزاد آهي. اهڙي طرح (حال ۾)

واحد	جمع
نانهہ، ناهان	نِسي، ناهين
نهان، نئيهہ	نهي، نهيي، نِيهي
نَهين، ناهين، نهئين	نَهين، نِيهہ

زمان ماضي شاهپور دو آبيءَ جهڙو آهي سواءِ ضمير متڪلم واحد جي جيڪو "ناهِس" (ناهُس بدران) ۽ ضمير متڪلم جمع آهي ناسي (ناهسي بدران).

معروف فعل جي متصل ڦيري مهل ضميري پڇاڙيون شاهپور دو آبي واريون آهن. سواءِ ضمير متڪلم جمع جي. اها آهي "آهان"، يا "آهين" (نڪي آنهه) (زمان حال شرطيہ ۾) ۽ "ساهين" (سنهہ يا ساهان - بدران) مستقبل ۾. ٻهرئين جو ضمير غائب جمع ۾ ڪڏهن ڪڏهن "آن" تي ختم ٿيندو آهي جيڪو شاهپور دو آبيءَ ۾ "اين" ۽ ملتانيءَ ۾ "اِن" آهي. اهڙي

ريت "ڪُـرَنَ" جو مثال نموني ۾ موجود آهي ۽ 3 بيت ۾ بہ آهي. مٿيون ڳالهيون ڏيکاريون ٿيون تہ ٿلي ملتانيءَ ۽ شاهپور دو آبيءَ جي سرحد وارو لهجو آهي پر ملتانيءَ کي وڌيڪ ويجهو آهي.

ٿليءَ جي هڪ وڌيڪ چرڪائيندڙ خاصيت (جنهن ۾ اها ملتانيءَ سان وڌيڪ هڪ جهڙائيءَ رکي ٿي) آهي مورڏني "ڊ" جو گهڻو چٽو استعمال ڏيکارڻ. اهو اکر جهلم نديءَ جي اولهہ ۾ ڏاکڻي لهندا جي خصوصيت آهي.

ٻئي طرف هن ۾ خاص سنڌي ٻڻن حرف علتن جي موجودگي ظاهر نٿي ٿئي جيڪي ديره غازي خان جي هندڪيءَ ۾ خاص نمايان عنصر آهن.

شاهپور مان "خرچائو پٽ" واري نقل جو ٿلي نمونو موصول ڪونہ ٿيو آهي، ان جي جاءِ تي سر جيمس ولسن جي "گرامر اينڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي" مان هڪ مرثيو ڏجي ٿو. اهو ٽڪرو صورتخطيءَ ۾ ٿوري تبديلي سان ڏجي ٿو تہ جيئن هن جائزي ۾ اختيار ڪيل متبادل صورتخطيءَ جي نظام سان ٺهڪي بيهي. سٽن جي وچ ۾ آيل ترجمي لاءِ آءٌ ذميدار آهيان پر آزاد منظوم ترجمو سر جيمس ولسن جو ڪيل آهي. اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ٻولي اڳ ۾ آيل ٿليءَ سان برابر آهي.

شاهپور ضلع **ٿلي**

(سر جيمس ولسن ـــ ڪي سي. ايس. آءِ)

حُسين ؑ جي ڌيءَ سُڪينہ (جنهن کي گبت ۾ سَڪينہ سڏيو ويو آهي) جي نصيب تي مرثيو جيڪو سنڌونديءَ ويجهو بکر جي فيروز جوڙيو جنهن 1889ع ۾ وفات ڪئي، اهو سُر آسا ۾ ڳايل آهي.

ڪِت مدينہ، ڪِت شاهہ نجف؟
ترجمو: ڪٿ مدينو ڪٿ شاهہ نجف؟
ٿِيئا شام مڪان سڪينہ دا
ترجمو: ٿيو شام مڪان سڪينہ جو
ملڪ، پيغبر ، ذات خدا دي
ترجمو: ملڪَ پيغمبر، ذات خدا جي
ڪرن ارمان سڪينہ دا
ترجمو: ڪن ارمان سڪينہ جو
1. سُڻ آواز عمر ـ شمرَ دا
ترجمو: سڻ آواز عمر ۽ شمر جا (حُسين جا قاتل)
روح ماسوم دا (معصوم) ٻهُون ٻهُون ڊردا
ترجمو: روح معصوم جو گهڻو گهڻو ڊڄي ٿو
سانگ دي اُتون پٹُو اڪبر دا
ترجمو: ڀالي جي مٿان پيءُ اڪبر جو (حُسين ؑ)

ڪري ڏتان سڪينہ دا

ترجمو: ڪري ڏيان سڪينہ جو

2. جي۔ ڪوئي ديس۔ پراءِ۔ تي مر۔ وئندا

ترجمو: جيڪو ديس پرائي ۾ مري ويندو

توڙي هووي دشمن، ڪفڻ ڊهليندا

ترجمو: توڙي هجي دشمن ڪفن ڏيندا

هاءِ هاءِ، مئيت ريها ڱُلينداا

ترجمو: هاءِ هاءِ، ميت رهيو ڳوليندو

ڪفڻ دي ڪاڻ سڪينہ دا

ترجمو: ڪفن جي ڪاڻ سڪينہ جو

3. هي دَستُور جي۔ ڪوئي مر۔ گيئا

ترجمو: آهي دستور جي۔ ڪو مري وڃي

ڪُل (قل) خواني وارس (وارث) ڪرَن چليئا

ترجمو: قُل خواني وارث ڪن چاليها

ٻن عابد دي ڪوئي نهين ريها

ترجمو: ٻن عابد جي ڪوبہ نہ رهيو

فاتحہ خوان سڪينہ دا

ترجمو: فاتحہ خوان سڪينہ جو

4. جان گهش۔ وچ علي عابد ٻڌ ڪي

ترجمو: جڏهن غم ۾ وڃي علي عابد ٻڌي

آکي مئيت سڪينہ دا ويرَن۔ ڪون۔ سڌ۔ ڪي

ترجمو: چوي ميت سڪينہ جو ڀاءُ کي سڏي

تئڊِتان زخمان۔ تون پٽڻ سدڪي (صدقي) سدڪي (صدقي)

ترجمو: تنهنجن زخمن تان پيڻ صدقي صدقي

نا ڪوئي نگاهبان سڪينہ دا

ترجمو: نہ ڪو نگهبان سڪينہ جو

5. وِيرَن مئڊا آکيئا منين

ترجمو: ڀاءُ منهنجو چيو مڃين

مئڊي ڪاڻ ڪفڻ دا نان نہ گهنين

ترجمو: منهنجي ڪاڻ ڪفن جو نانءُ نہ وٺين

ڪسم (قسم) خدا دي، متلڪ (مطلق) نهنين

ترجمو: قسم خدا جو بلڪل ناهي

جان سجان سڪينہ دا
ترجمو: جاڻ سڄاڻ (دوست) سڪينہ جو.
6. نهين ڪفڻ منگ دي آلهہ ـ راسي بالي
ترجمو: نٿو ڪفن گهُرجي الله ـ وارن (مجبور) ٻارن کي
دفن ڪروايندي چولي ـ نالي
ترجمو: دفن ڪريو آن جي چولي سان
آکن، "يا رسول الله اهہ ڊيکو هالي (حالي)
ترجمو: چون، "يا رسول الله هي ڏسو حالَ
بنديوان سڪينہ دا
ترجمو: باندي سڪينہ جو
7. هاءِ هاءِ لوڪ پرديس جو جاندي
ترجمو: هاءِ هاءِ ماڻهو پرديس جي وڃن
مُدت گذار ـ ڪي وتن (وطن) ـ تي آندي
ترجمو: مدت گذاري وطن ڏانهن اچن
سڄڻ سفرا دي (صغري دي) مر ـ گئئي وانڍي
ترجمو: سڄڻ صغري جا (سڪينہ جي ڀيڻ) مري ويا، ڏور ڪٿي
ٿيئا گهر وئران سڪينہ دا
ترجمو: ٿيو گهر ويران سڪينہ جو.
8. ڪوئي فِراڪِي (فراقي) جمُلا گمُلئِا
ترجمو: ڪو فراق جو واءُ گهلئو
ساٿ حسين دا ڀاهڍا رُلئا
ترجمو: ساٿ حُسين جو ڏاڍو رليو
موت دا نِکڙئا ول نهين ملئِا
ترجمو: موت جو وڇوڙيل وري نہ مليو
خاندان سڪينہ دا
ترجمو: خاندان سڪينہ جو.
9. شِمرا وڏو حُڪم سُناوي
ترجمو: شمر وڏو حڪم ٻڌائي
روندي ـ چ وڍا گُناه اي
ترجمو: روئڻ ۾ وڏو گناهہ آهي
ما، ڦڦي، نان چاهي
ترجمو: ماءُ، ڦُپي، نانو چاهي

مر گئئي نادان سڪينہ دا
ترجمو: مري وئي نادان سڪينہ ـ آ

10. آئِٿا اوازا ماسوم دا (معصوم دا) "نا رو وئِا هي"
ترجمو: آيو آواز معصوم جو نہ رُو توهان
متان وير مٿڊي ـ ڪُون شِمر ستائي
ترجمو: متان ڀاءُ منهنجي کي شمر ستائي
ڊاهڊيان نہ رُنئان ڦڦي مائي
ترجمو: ڏاڍيان نہ رنيون ڦڦي ۽ ماءُ
سُن فرمان سڪينہ دا
ترجمو: ٻڌ فرمان سڪينہ جو

11. هي دستُور جي ـ ڪوئي بند ـ وچ مردا
ترجمو: آهي دستور جي ڪو بند ۾ مري
جِي نڪٿا ول نهين ولدا
ترجمو: جان نڪتي تہ وري ناهي ورندي
علي عابد دي سر ـ تي ڦردا
ترجمو: علي عابد جي سِرَ تي ڦري ٿو
روح پريشان سڪينہ دا
ترجمو: روح پريشان سڪينہ جو.

12. شبير (حُسين) فِيروز دا مارُ اي
ترجمو: شبير فيروز (شاعر) جو ماڻُ آهي
جمان تئڊا تون مٿڊ ڪارڻ اين
ترجمو: جماڻ تنهنجو تون منهنجي ڪارڻ آهين
جگ وئِري تو رک ڏئِان اي
ترجمو: جڳ ويري تون رک ڏيان ـ اي
صدقي ذيشان سڪينہ دا
ترجمو: صدقي ذيشان سڪينہ جو.

(هن کان پوءِ سر جيمس ولسن جو ڪيل ترجمو ڏنو ويو آهي، جنهن جي هتي ضرورت محسوس نٿي ٿئي.)

جھنگ جي ٹلوچڙي

سواءِ چند معمولي مڪاني خصوصيتن جي جھنگ جي ٹلوچڙي شاھپور جي ٹليءَ جھڙي آھي. اھا ڳالھ ھت ڏنل نموني مان ظاھر ٿيندي جيڪو "خرچائو پٽ" واري نقل جو ٻھريون اڌ آھي. مڪاني فرق طور اسين ڏسي ٿا سگھون تہ:

"اھن" بدران "آھَن" (ھو ھئا)

"ناھيان" بدران "ناھِين" (ناھيان)

سڏائِين (سڏائين)

ڪَوائِين (ڪائون)

مٹِين (ملھايون)

جھنگ وانگي اسم مفعول جي پڇاڙيءَ ۾ "اِئا" بدران "اِيا" لکندا آھن، جيئن "آکئا"" بدران "آکِيا" (چيو) "گيئا" بدران "گِيا" (ويو) آھي.

اسين فعل "ھووَڻ" (ھئڻ/ٿيڻ) جو استعمال بہ ڏسي ٿا سگھون جيڪو ٹليءَ ۾ عام طرح "ٿيوَڻ" ھوندو آھي. شاھپور دو آبيءَ ۾ "ھووَڻ" آھي ۽ ملتانيءَ ۾ ٻئي فعل آھن. "ڏي" لاءِ لفظ شاھپور وانگي "دي" آھي "ڊي" ڪونھي.

لھندا يا مغربي پنجابي

جھنگ جي ٹلوچڙي

ھڪ ـ شَکَت دي ڊُون پوتر آھَن ـ اُنھان ـ وچُون نَڍي آکِيا پئُو ـ ڱُون جو "آءِ بابُو جھڙا مال مئڊي ـ حصي دا ھي مئہ ـ ڱُون وَٹِڊ ـ دي" پئُو پوتران ـ پچِي نڍي ـ پوتر مان آپڻا منڊئِان ـ ڪمان دي پچِي لڳ ـ ڪي وَنجھا ـ ڏتا. ٹُر ـ ڪي ڪئھئين بئي ـ مُلڪ دي وچ وَنج ـ ريھا. جھڙي ـ ويلي سارا کا ـ چُڪا اُس ـ مُلڪ دي وچ ٻھُون ڪال آھا. اوھ مھتاج ھووَڻ لڳا. ھِڪ ـ رئيس دي ڪولُون ونج ـ ريھا. اُس اُس نون آپڻئان واھِئان دي وچ سُور چراوڻ مُتا.اُس دا دل آھا ڪِہ جھڙي چِل شُور کاندي ـ ھِن اُنھان ـ وچون آپڻا ڊِڍ ڀريہ اُس ڱُون ڪوئي ناھا ديندا. اُس ويلي ھوش ـ وچ آ ـ ڪي آکِيا، "مئڊي ـ پئُو دِئان ڪتنئان ـ مزدوران نُون روٹِي لڀدي ـ ھِي تي ٻِڪ ـ نال مردا ودا آھان. مئن وَنج ـ ڪي آپڻي پئُو ـ ڪون آکان جو "مئن سائين دا تئڊا ٻھون گُناہ ڪِيتا، ھُڻ مئن اس ـ ڪم دا ناھِين جو تئڊا پوتر سڏائِين. مئنون آپڻي ـ ھڪ ـ مزورِدي جا ٻجا رک."

تڊان اوھ اپڻي ـ پئُو ـ ڪول گِيا. اجڙ اوھ دُور آھا ڪ پئُو ـ اُس دي ـ نون ترس آيا ھور پڄ ـ ڪي آپڻي ـ گل ـ نال لڳا ـ گھِدا، تي ٻھون چُميئُں. پوتر اس ـ ڪون آکيا ڪِہ "آءِ پئُو مئن سائين دا تي ھجوردا (حضوردا) گُناہ ڪِيتا ـ ھي اسِ ـ لئڪدا (لائق دا) ناھِين جو تئڊا پوتر سڏائِين." پئُو اُس دي آپڻي ـ نوڪران ـ ڱُون آکِيا جو "چنگي ـ تون چنگي پوشاڪ اِين ـ ڪون ديئو ھور اُس دِئان ھَتان چَلي ـ مُندري پائو پئرين جُتي ديئو آسان کاوائِين تہ خوشي ڪِئون جو اھ مئڊا پوتر مر ـ گيا آھا ھُڻ جي ـ آيا ـ ھي، کَريج ـ پيئا ـ آھا، تي ھُڻ لڀ ـپيئا ـ اي تڊان اوھ وَڏئان خوشئان ڪرڻ لڳا.

جهلم جي ٿلي

جهلم ۾ پنڊ دادن خان جي ٿلي تقريباً اُها ئي ساڳي آهي جيڪا شاهپور جي معياري ٿلي آهي. جتي ان ۾ فرق آهي تہ اهو صرف انهيءَ رخ ۾ آهي، جتي اها شاهپور دو آبيءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿي. نموني طور "خرچائو پٽ" واري نقل جو هڪ روپ هيٺ ڏنو ويو آهي جنهن ۾ هيٺيون خصوصيتون ڏسي سگهجن ٿيون. جيتوڻيڪ "ٿلي" جي "د" کي مورڏني بنائڻ وارو لاڙو ثابت ٿئي ٿو پر اهو اهڙو زورائتو ڪونهي جهڙو ٿل ۾ آهي. اهڙي طرح ٻن کي "ٻو" بدران "دو" چيل آهي، "ٻي" بدران "دي" آهي ۽ ٻاهہ بدران "داهہ" آيل آهي.

هين هنڌن وانگي "ايٺا" پچاڙي جيڪا معياري ۾ گهٽي اچي ٿي اها هتي "اِيا" يا وري "اِٺا" جي شڪل ۾ آهي. اهڙي طرح "آکيٺا" بدران "آکِيا"، "گيٺا" بدران "گِيا" "مارِّٺان" بدران "ماڙيان" (ماڙا" عذاب) جو مفعولي مذڪر جمع ۾) "آپڻئان" (آپڻيئان" بدران) ياران نال"، اهو اچارن بدران صورتخطيءَ جو معاملو آهي.

جيتري قدر لفظن جو تعلق آهي تہ اسان کي ٿلي "ڊيک" ۽ "گهن" بدران دو آبي "ويک" ۽ "لئِہ" ملن ٿا. ساڳيءَ طرح "ٿيوڻ" بدران "هوڻ" (هووُڻ لاءِ) ملي ٿو. اسمن جي گردان ۾ "پٽ" لاءِ جيڪو لفظ آهي اهو فاعلي حالت واحد ۾ "ٻوتر" يا "ٻُتُر" جي بدران "ٻُتَر" آهي ضميرن ۾ "ڪوئي" جو مفعولي واحد پنجابيءَ جيان "ڪسي" آهي "ڪهِين" يا "ڪٿهِين" ڪونهي.

فعل جي معاملي ۾ "هي" يا "اي" بدران اسان کي "هَئِہ" يا "آئِہ" ملن ٿا. جڏهن تہ "هُو هو" لاءِ "آهہ" ۽ "آها" ٻئي موجود آهن. معروف فعل جي مستقبل ۾ "آکيسان" بدران اسان کي "آکسان" ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻي قاعدي اسم مفعول آهن "ڪڙاتا" (گم ٿيل) ڌاتو "ڪڙ" مان ۽ "پَٿُهتا" (پهتو) ڌاتو "پهونچ" سان. هين ڳالهين ۾ نمونو ڪا مختلف شي نٿو ڏيکاري.

ٿلي لهجو **جهلم ضلع**

هڪ ـ آدمي دي دو پُتر آهِي ـ اُنهان ـ وچُون نِڪي پِئو نُون آکِيا. "پِئُو مال دا جهِڙا ـ حِسا (حصہ) مئنُون ـ آئندا ـ ها مئنُون دي ـ چا. وت پِئُو آپڻا مال اُنهان نُون ونڊ ـ دتا. ٻهُون دهاڙي اجي ناهين ـ لڳّهي جي نِڪا پُتر سارا مال لئہ ـ ڪي ڪسي ـ دور مُلڪ نون ٽُر ـ گيا تي اٿي آپڻا مال ماڙيان ـ ڪمان ـ تي وَڃا ـ دتوس. جِس ـ ويلي اوهہ سبِ ـ ڪُجه وَڃا ـ بئٺا. اُس ـ مُلڪِ ـ وچ ڏاڍا ڪال پئہ ـ گيا تي اوهہ لاچار هوڻ لڳا. ڦيرا اُس ـ ملڪ دي هِڪ ـ آدمي ـ ڪول گِيا جس اوهہ نون آپڻي ـ زِمين ـ وچ سُور چُگاوَڻ گهل ـ دتا. اوهہ دي دل ـ وچ آئندا ـ آهہ جي، اُنهان ـ چلڙا ـ نال ڍِڍ ڀران جهِڙي سُور کاندي ـ آهي ڪوئي آدمي اوهہ نُون ڪُجهہ ناهہ ـ ديندا. جس ويلي اُس دل ـ وچ سوچ ڪِيتي آکيوس. 'مدي پِئُو دي بهون ـ نُوڪران ـ ڪول چوکا رزق آئِہ تي مئن ڀُکا مردا پِيان، مئن اُٿ ـ ڪي پِئُو ـ ڪول وَڃان اُس نون آکسان. "پِئُو مئن خدا دا گُناهہ ڪِيتا، تي تئڊا پُتر سڏاوڻ جوگا نہ رهيا. مئنُون آپڻا هِڪ ڪامان جاڻ ـ ڪي رک ـ لئہ." ڦير اوهہ اُٿيا تي آپڻي ـ پِئُو دي ڪول آيا.

اجي اوهہ ٻهون دور ـ اي آهہ جي اوهہ دي پِئُو اُس نون ويک ـ ليا. اُس نُون ترس آيا, پِڄ ـ ڪي گل لا ـ لياس، تي چُميوس، پُتر اُس نُون آکِيا، "پِئُو مئن خدا دا گناهہ ڪِيتا تي تئڏا ٻي ڪِيتا, هُڻ تئڏا پُتر سڏاوڻ جوگا نہ رِها." ڦير پِئُو آپڻي نوڪران نُون آکِيا جي، "وڏيا ڪپڙي لئہ ـ ائو اُس نون ڳَرائيو, اُس دي هٿين ڇلا تي پئرين جُتي پوائيو. تي چڱگا چوڪَا کاهان، نالي مَئج ڪراهان، ڪِئون جي مئڏا اهہ پُتر مر ـ گيا ـ آهہ. هُڻ ـ سِرون جميا. اِهہ ڪڙاتا ـ هوئا ـ آهہ هُن لڌا ـ ائِ. ڦير اوهہ خوشي ڪرڻ لڳ ـ پئي.

اُس ـ ويلي اُس دا وڏا پُتر باهر بني ـ وچ آهہ. جس ـ ويلي اوهہ گهر دي نيڙي پُهتا, اُسس ڳوڻي ـ نچڻي دا آواز سُڻيا. اُس هڪ نوڪر ـ نون ٻُلا ـ ڪي ٻچيا "ڪِئون اڄ ڪي گل اهئہ؟" اُس آکِيا "تئڏا ڀِرا آ ـ گيا اِئہ نان تئڏي ـ پِئُو روٽي پڪائي ـ ائہ جي اس نون کِرين ـ مهرين (خيرن مهدين) لڌا ائہ." اُس نُون ڪوڙ چڙهي، تي اندر نہ وَڙيا. وت اس دا پيءِ باهَر نِڪل ـ آيا, اس دي منتِ ـ تَوڙا ڪيتوس. اُس پِئُو نُون جواب ڏِتا، "ويک! ٻهون ورهيان ـ تون مئن تئڏي ٽَهَل ڪريندا ـ آهِس ڪڏي تئڏي گل نهين ٽوائي پر ٽُڏ ڪِڏي مئنون هڪ ليلا ٻي نَهين ڏِتا، جي مئن آپڻان ـ ياران ـ نال خوشي ڪرينڏا. پر اِس پُتر آئنديان ـ نال جس تئڏا مال ڪنجريان ـ اتي وَڃا ـ دتا, ٽُڏ اوهڏي کاتر (خاطر) روٽي پڪائي."

پئو اس نُون آکِيا, "پُترا تون هر ـ ويلي مئڏي ـ ڪول رئهندا ـ آين. جو ـ ڪُجهہ مئڏي ـ ڪول ائِ, سارا تئڏا آئِ. چڱگلي گل تي ائجين آهي، جي اسان خوشي ڪريندي، تي ٽُون ٻي رازي (راضي) هو ـ وڃ. ڪِئون جي اِهہ تئڏا ڀِرا مر ـ گيا ـ آهہ هُڻ نوين ـ سرون جَميا ـ آئِہ اڳي ڪڙاتا ـ هوئا ـ آهہ هُن کپ ـ ڀِيا ـ آئِہ."

ديره اسماعيل خان جي جٽڪي ۽ ديراوالي

ديره اسماعيل خان جي لهندا هندڪي ۽ جٽڪي سڏبي آهي. جيئن اها ديره اسماعيل خان جي شهر ۽ آسپاس ۾ ڳالهائجي ٿي تہ ان کي ديراوال ٿا سڏين. پر سواءِ ان جي جو اها ٿوري سينگاريل آهي باقي ٻيءَ کان ڪا گهڻي مختلف ڪانهي.

اهو ٿن نالن وارو لهجو ان ئي ساڳي ٿلهيءَ جو آهي جيڪا شاهپور ۾ ڳالهائجي ٿي. صرف ڪي ٿورا فرق اچارن ۾ آهن. جيئن اسان کي "ٻَک" بدران "ٻَک" لفظ ۽ "گهڊِا" بدران "گڏا" لفظ ملن ٿا . شاهپور واري لفظ جي "ايٿا" پڇاڙي هتي "اٿا" يا "اِيا" لکجي ٿي جيئن "آکِٿا" ، "گِيا" ۽ پِيا (پيو) ۾ آهي. پٽ لاءِ لفظ آهي پُتر، نڪي "پُتُر" يا "پوتر".

اسمن جي گردان ۾ هتي مفعول ثاني واري حالت ۾ ٻہ نوان حرف جر آهن ، هڪ آهي "دو" جيئن "پِئو_دو لڳا _وجان" (پيءُ کان ٿيندو وڃان) هتي "دو" اصل ۾ هڪ پراڻي حالت مڪانيءَ طرفي جي نمائندگي ڪري ٿو جنهن جي فاعلي حالت پنجابيءَ ۾ "دا" آهي. جنهن جي معنيٰ آهي 'جو'.

جيئن مغربي پهاڙي ڪشميالي ۾ جي مفعول ثانيءَ وارو حرف جر "جو" سنڌيءَ جي اضافت واري حرف جر "جو" سان ناتو ڏيکاري ٿو. ٻيو حالت مفعولي ثانيءَ وارو حرف جر آهي "ڪِيتي" معنيٰ "لاءِ" جيئن "چراوڻ ڪيتي" ۾ آهي جنهن جي معنيٰ آهي 'چارائڻ لاءِ' اِها "ڪيتا" جي مفعولي صورت آهي جيڪو 'ڪَرُڻ' جو اسم مفعول آهي ۽ ان جي ڀيٽ ڪشميريءَ جي "ڪِيتُ" ۽ وِءَ_ آلا ڪافريءَ جي "ڪيتِي" سان ڪري سگهجي ٿي.

ضميرن جي گردان ۾ "اِ" (هي) جو مفعولي واحد آهي "اِينَ" ۽ "اُ" جو "اُون" ، جيئن ملتانيءَ ۾ هوندو آهي مفعولي جمع آهن "اِنا" ۽ "اُنان". ضمير موصول آهي "جيڙا" ۽ مفعولي واحد "جيڙي" ايئن ئي "ڪيڙا" (ڇا؟) ٿيندو.

فعل جي ڏس ۾ "هائي" معنيٰ "هي هو" جيڪو ملتانيءَ وانگر ''آها'' ڪونهي. "هائِن" معنيٰ "اهي هئا". "ٿي" ۽ "هو" (هُئا) ٻئي مروج آهن. مونث لاءِ "ٿئي" موجود آهي. "نان" معنيٰ 'آءُ ناهيان'. حال متشڪي جي ضمير متڪلم جمع جي پڇاڙي "اُون" آهي جيئن "کائُون" ، 'ڪرُون' معنيٰ شايد 'کائون'، شايد 'ڪريون'.

هيٺيان نمونا ديره اسماعيل خان کان آيل آهن ۽ ديراوال لهجي جي نمائندگي ڪن ٿا.

هند آريائي خاندان — اتر ــ الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

ديراوال لهجو — ديره اسماعيل خان ضلع

ڀهريون نمونو

هِڪ ــ جٽي دي ڏون پُتر هائِن، اُنهان ــ وِچون نڪي پُتر آپڻي ــ پِئون کُون آکِئا. 'پِئون مِڻ ــ کُون ترڪيدا مِڻدا بخرا ولاهه ــ ڏِي. اُن ترڪ اُنهان ــ وِچ ولاهه ــ ڏتا. اين ــ ڪنون تولي ــ ڏهان پِچون نڪي پُتر سيو مال ڪٺا ــ ڪِيتا ڀهُون پري پرديس ــ وِچ لڳا ــ گيا. تي اُتان سارا ترڪ لُچائي ــ وِچ وَڃان ــ ڏتُس. جيڙي ــ ويلي سيو ترڪ وَڃان ــ چُڪا تا اتان ڏاڍا ڪال پِيا. اُون ــ ويلي لوڙ معلوم ٿئيي، تي اوگيا تي اُون ــ شهر دي هڪ جٽي ــ ڪُون وَڃ مليا. اُون اُون ــ ڪُون آپڻي رَڙ ــ وِچ سُور چراوڻ ــ ڪِيتي پٺيا. اون دلون مڱگدا ــ هائي جو آپڻا ڍِڍ اُنان چلڙان ــ نال پريندا جيڙي سُور پئي ــ کاندي ــ هائِن ؛ تي ڪوئي جڻا اُون ــ ڪُون ناهي ڏيندا. جيڙي ويلي سُرت پِيئس ، اُون آکِئا، ڪئي بيلي مِڻدي ــ پِئون دي چڱگي ــ تران (طرح) گذران پئي ــ ڪريندي ــ هن تي نالَ پريندا ڪُجهه بچيندا ــ وي ــ هن ، اتي مِڻ ٻُک پِيا ــ مردا ــ هان .مِڻ اُتان تي پِئودو لڳا ــ ويسان تي اُون ــ ڪُون آکان "پِئُو مِڻ تِئڏا تي سائين دا وي پاپ ڪيتا ــ هي ، تي تِئڏا پُتر آکواوڻ جوگا نان؛ مِڻ ــ ڪُون مزوري ــ اتي چا ــ رک" اٿيا تي آپڻي پِئُو دو لڳا ــ آيا. اجڻ او ڀهون پرتي هائي جو اون دي ــ پِئُو اُون ــ ڪون ڏيک ــ گدا. اُون ــ ڪون ترُس آيا. ڊڙُڪ ــ ڪي اُون ــ ڪُون گل چا ــ لايس تي چا ــ چُميس ، پُتر اُون ــ ڪون آکئا. "پِئُو مِڻ تِئڏا تي سائين ڏوهان دا پاپ ڪيتا ــ هي، تي تِئڏا پُتر آکواوڻ جوگا نان.' پِئُو آپڻي بيليان ــ ڪُون آکئا ' چڱگي چڱگي ڪپڙي گهن ــ اٿو تي اِين ــ ڪون پوا ــ ڏيئو تي چلي اين دي ــ هٿين پوائو تي جُتي اين دي پيران ــ وِچ چا ــ پوائو. وت آئو کائُون تي مُڃان لُٽون ، جو اِي مِڻڈا پُتر مويا ــ هويا ، ول جي ــ پيا ــ هي ؛ تي ڦٽا ــ هويا ول لڀ ــ پيا ــ هي ، تي پِڇي او خوش ٿيوڻ لڳي.

اُون ــ ويلي اُوندا وڏا پُتر راڪي ــ واچ گيا ــ هويا ــ هائي. جيڙي ــ ويلي او گهر دي ــ ڪول آيا، نچڻ ــ گاوڻ دا الا سٽيس، تي هڪ ــ بيلي ــ ڪُون سڏ ــ ڪي پُڇيس "اِين گلدا ڪيڙا سبب هي؟" بيلي آکئا جو " تِئڏا پا آيا ــ هي تي تِئڏي ــ پِئُو لوڪان دي روٽي آکي ــ هي، جو اُون ــ ڪون پُتر جندا ــ جاگدان آنَ مليا ــ هي ' او ڪاوڙ ٿيا تي اندر ناهي وئندا. پِئُو باهر آ ــ ڪي اُون دي مِنَت ڪيتي. اُون پِئُو ــ ڪون جباب ڏتا ، "ڏيک اتي ورهين مِڻ تهاڏي خدمت ڪريندا ريها ــ هان تي ڪڏهين وي تهاڏا آکِيا نهَ ــ ولايا ؛ تان ــ وي تُسان ڪڏهين مِڻ ــ ڪون ليلا نهين چا ــ ڏتا، جو مِڻ آپڻي ــ سنگتئان دي روٽي ڪريندا. جڏن پُتر تهاڏا ترڪ ڪنجري بازي ــ وِچ وَڃا ــ ڏتا ــ هي اُون دي آوڻ تي تسان لوڪان دي روٽي آکي ــ هي ، پِئُو آکئا ، پُتر تون هر ــ ويلي مِڻڈي ــ ڪول وسدا ــ هين ، سارا مِڻڈا مال تِئڏا هي، هُڻ جي اِي تِئڏا پِرا مورا ــ هويا، جي پيا ــ هي، تي ڦٽا ــ هويا ول لڀ ــ پيا ــ هي، اسان ڪون لايِڪ (لائق) هي، جو اين ــ ويلي خوشي ڪرون.'

ديراوال لهجو **ديره اسماعيل خان ضلع**

ٻيو نمونو

اِ زمين جيڙي مٺڍي_ ڪول هي، مٺن بندوبست _ ڳنون ٻچي مل _ڳدي_هي. زمين دا ايهو توٽا بندو بست دي ڪا ڳلان_ وچ اُون دي مالڪي لِڪٿا_هويا_ هائي. اُون مٺڍٿان _ زمينان دا وي داوا (دعوي) ڪيتا، مٺن اُون _ ڳون آکٿا جو ' تولي _ ڊهاڙي ٿئي _ هِن جو مٺن اِ زمين مل _ڳدي_ هي، ٿهاڊي مرزي (مرضي) هووي تان مقدمہ ڪرو.' اُون آکٿا، مٺن زمين دي _ ڪيتي مقدمہ ڳرڻ نان _ چاهندا.' تي آپ تڪي_ تڪي پاٽي _ اُتي قبزا (قبضہ) ڪر ڳِڌس . مٺن پٽواري دي _ ڪول ڳِئُمر تي اُون _ڪنون اون دٿان_ ڳتابان _ وچون پرچہ ڳِڌُمر تي وت مٺن اگسترا (ايڪسترا اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب ڳون) ارزي (عرضي) ڊِتي، ساهب (صاحب) مٺڍي ارزي تحسيلدار _ ڪول (تحصيلدار _ ڪول) دريافت _ ڪيتي، پَٽ _ ڊتي . تحصيلدار موقعي _ تي (موقعي _ تي) ڳيا ، تي اُون اُڳواهان دا بيان لکي ، تي اگسترا _ساحب _ ڪون رپوٽ ڪيتي . ساحب هندو هائي ، اُون آکٿا 'مٺن ڪِئي _ ڊهاڙيان _ ڪيتي هان، مٺن دريافت نان ڪر سگدا ؛ اين مقدمي _ دي ڪٿهين _ ٻئي_ افسر _ ڪولون دريافت ڪروائي _ وَڃي تحسيلدار (قاضي) ڪون حُڪم ڊتا. قاضي موقعہ وچ ڊٿا تي دريافت ڪيتي . وت تحسيلدار مُنسف (منصف) ڪروا_ ڊتي . ڊوهان ٽوڪان هڪ هڪ منسف ڪيتا تي هڪ تريا ڳل (ٽياڪڙي) رکٿا _ ڳيا. ترهان دريافت ڪيتي تي موقعہ ڊيک _ ڪي پاٽِي ڊوهان_ ٽوڪان_ وچ هِڪو_ جِتي ونڊ_ ڊتا.

تي تحسيلدار _ ڪون رپوٽ ڪيتون ، اُون _ ڊهاڙي مٺن ڪچهَري ڳئُمر تي مُدا اليہ (مدعا عليہ) علي نا ڳيا. تحسيلدار _ مٺ _ ڪون آکٿا جو ، اُون _ڪون ڪڙي شموزي _ اُتي مٺڍي _ ڪچهري _ وچ ڳهن تي اُون ڪون آکهين جو تحصيلدار تہ _ڳون سڏيا _ هي. جيڪر او اٽان نہ آيا تن اُون _ ڪون ڳلاچي اگسترا صاحب دي ڪچهري _ وچ وَڃٹا پئوسي." او اٽان ڳيا تي اون آکِٿا جو، مٺ _ ڪون منصفان دا ڪيتا منزور (منظور) نهين.

مِيانوالي ۽ بنون جي هندڪوءِ مُلڪي

ميانوالي جيّ ٿلي ۽ ڪي هندڪو يا جتڪي چوندا آهن. اها سنڌوءَ جي ٻنهي پاسن تي ڳالهائي ويندي آهي ، يعني ميانوالي بکر ۽ لياهہ جي ٽنهي اپرندي وارين تحصيلن ۾ ۽ نديءَ جي الهندي پاسي عيسيٰ خيل تحصيل ۾ ـ صرف انهيءَ آخري تحصيل جي اتر ۾ ان سان پشتو شامل ٿي وڃي ٿي ، عيسيٰ خيل جي اپرندي پاسي بنونءَ جو ضلعو آهي. انهيءَ ضلعي ۾ ساڳيو لهجو ڳڪڙيل آهي ۽ اهو 33000 کان 34000 رهندڙ هندو ۽ غير پٺاڻ اهو ڳالهائين ٿا ۽ ان کي هندڪو يا ملڪي چوندا آهن.

عملي طرح ٻوليءَ اهائي ساڳي شاهپور واري ٿلي آهي صرف تمام اڻ لکا لهجي جا تفاوت آهن جيڪي تحصيل ميانواليءَ جي ٿليءَ ۽ اترين تحصيلن واري لهجي ۽ باقي ضلعي ۾ آهن. مثال طور ميانوالي تحصيل ۾ چوندا آهن "جيرا" باقي ٻين هنڌ "جيڙا" چون " پنجي ويو" کي چون "پئو گئا" ٻين هنڌ "پئہ گئا" مجهول ناهڙ ۾ بہ ٿورو فرق آهي جنهن کي هيٺ ڏسنداسين. جتي ڪٿي "د" کي "ڊ" اچارڻ جو لاڙو آهي. شاهپور ۾ معياري لهجي ۾ چون "سڌن" (سڌڻ) جيڪو هتي "سڀنُ" ٿيو وڃي

لفظن ۾ بہ ڪي ٿورا فرق آهن. نمونن مان هيٺيان ڏار ڪري سگهجن ٿا.

ڊون ــ ٻہ

تڊهان ــ (تڏهن) ، جڊهان (جڏهن)

چُڙُڻ ــ چڏڻ) بجاءِ چوڙڻ

ٿيڻ لاءِ لفظ آهي " ٿِيوڻ" پر "هووڻ" بہ ڪم ايندو آهي عربي فارسي لفظن کي اڪثر غلط اچاريندا آهن. مثلاً ، "گناهہ" کي 'غُناهہ' چون

"آسمان" کي "اُسمان" چون. حيران کي "خريان" چون

اسم مفعول جي پڇاڙي ايئا کي "اٿا" سان ظاهر ڪندا آهن پر اهو بہ صرف صورتخطيءَ جو فرق آهي. ايئن "آڪِئا" ، "گئا" وغيره لفظ آهن . اسم حاليہ مان اسان کي لفظ " جيندئان" ملي ٿو جيڪو "جينديئان" بدران نظر اچي ٿو.

اسمن جي گردان ۾ 'پت' لاءِ لفظ آهي 'پُتر' جيڪو سموري گردان ۾ نٿو ڦري جيڪو هونءَ "پُتر" هو. مذڪر اسمن جا مفعولي جمع جن ۾ "ا" آهي "اٿان" بجاءِ "آ" تي ختم ٿيندا آهن . "ورها" (سال/ورهيہ) جو مفعولي جمع آهي "ورهان" . ضميرن ۾ 'اسين' بدران "اسان" ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ "تون" بدران "تئن". ضمير موصول آهي "جيڙا" يا وري اتر ۾ اهو آهي "جيرا" بجاءِ جهڙا جي.

فعلن ۾ وري ڏسو "هَن" (ملتانيءَ وانگي) "هن" جي بدران ۽ "آها" بدران "آهي" ڪم اچي ٿو، ضمير متڪلم واحد. خاص ڪري ڏکڻ ۾ "آن" بدران "اين" تي ختم ٿئي ٿو جيئن "ڊِسين" پر ان کانسواءِ اسان کي "وِتسان" ۽ "آڪسان" بہ ملن ٿا. بجاءِ "آڪيسان" جي. مجهول ناهڙ لاءِ اسان وٽ اتر ۾ آهي "سڊاوان" ۽ ڏکڻ ۾ "سڊائين" . اهو بہ ڏسو تہ هن صورت ۾ مجهول ناهڙ لاءِ "اِي" بدران "آ" لڳايو ويو آهي . شاهپور جو معياري لفظ ٿيندو "سڊيوان".

ميانوالي ٿليءَ جا بہ نمونا آهن. پهريون تہ ساڳئي نقل جو قسم آهي ۽ ٻيو هڪ بهترين لوڪ ڪهاڻي آهي جيڪا الف ليليٰ جي هڪ ڪهاڻي "ڍڳي ۽ گڏهہ" جو مڪاني روپ آهي . اهي ٻئي ڏاکڻي لهجي ۾ آهن.

هندڪو لهجو **ميانوالي ضلع**

پهريون نمونو

(ايم احمد يار خان ــ بي اي 1898ع)

هڪ ــ جڻي دي ڏون پتر هن. اُنهان ــ وچون ننڍي پڳونون آکِئا، "جيڙا حصا مال دا مڻڊا ٿيندا ــ هي مڻنون ڊي" اُس اپڻي ــ جِيندئان ترڪا اُنهان نون ونڊ ــ ڊتا. اتي ٿولي ــ ڊنهان ــ ٿون پچي ننڍا پتر آپڻا سيو ــ ڪجهه سمالا ڪر ــ ڪي هڪ ــ پري دي ــ ملڪ ڏرِ ٿُر ــ گِئا. اُتي اپڻا مال لُچ پائيان ــ وچ وِڃان ــ ڏِتس. اتي جيڙي ــ ويلي سيو ــ ڪجهه خرچ ٿي ــ گِئا. تان اُس ــ ملڪ دي ــ وچ ڊاڊا ڪال پئہ ــ گئا. اتي اوهه مُتاج ٿيوڻ لڳا. تدهان اُس ملڪ ــ دي هڪ روهٽيئالي (رهڻ واري) ــ ڪول گئا. اُس اُس نون زمينان ــ وچ سُور چراوڻ مُتا. اتي اُس دا دل منگدا ــ آهي جو اُنهان ــ ڇِلڙان ــ نال ڍڍ پري جيڙي سُور کاندي ــ هن. اتي اس نُون ڪوئي نِهين ڊيندا. تدهان هوش ــ وچ آ ــ ڪي آکِئُس "مڻڊي پڳو دي ڪنڻي ــ مزدوران دئان روٽئان هن. اتي مڻ ڀُڪ ــ تي مردا ــ هان. مڻ اپڻي ــ پئو ــ ڪول وَئسان اتي اُس نون آکسان، "مڻ اُسماندا اتي تئڊي سامڻي گهڻاهه ڪيتا ــ هي اتي هُڻ اس ــ لائق نه هان. جو تئڊا پتر سڏائين مڻنون اپڻي ــ مزوران ــ وانگون هڪ بڻا." تدهان اُٿ ڪي اپڻي ــ پڳو ــ ڏر ٽُرئا، اتي اوهه اڃهان پري آهي جو اُس نون ڊيک ــ ڪي اس دي پئونون ترس آئئا، اتي ڀڄ ــ ڪي گل لائئوس. اتي بهون چُمئوس. پتر اُس نون آکئا "ابا مڻ اُسمان دا اتي تئڊي ــ سامڻي گهناهه ڪيتا ــ هي، اتي هُڻ اِس ــ لائق نه هان. جو وت تئڊا پتر سڏائين." پڳو اپڻي ــ نوڪران نون آکئا، "چنگي ــ ٿون ــ چنگي پُشاڪ گهن ــ آئون. اتي اس نون پوائو اتي اُس دي ــ هٿ ــ وچ مُندري اتي پئران ــ وچ جُتي پوائو؛ اتي اسان کواهين اتي خوشي ڪراهين ايهه مڻڊا پتر مر گئا آهي، تي هُڻ جي ــ پيئا هي ڦِت ــ گِئا آهي، لڀ پيئاهي" اتي اوهه خوشي ڪرڻ لڳي.

اتي اس دا وڊا پتر زَمين ــ تي آهي. جيڙي ويلي گهر دي سئوڙي آئئا، گاوڻ ــ اتي نچڻ دا الا سُڻ ــ ڪي هِڪ نوڪر نون سڏيوس، اتي پُڇئوس، "ايهه ڪي هي؟" اتي اوس اس نون آکئا "تئڊا ڀِرا آئِئا هي، اتي تئڊي ــ پئو وڏي مزماني ڪيتي ــ هي، ڪِئون اُس نون خير نال لڌاهِس". اوهه ڪاوڙ ٿِيئا، اتي اندر نه آندا. اُس دا پڳو باهِر آئِئا آتي اُس نون منائئوس. اس پئو نون جواب ڊتا، "ابا ڊيک مڻ اتّي ــ وَرهان تئڊي کذمت ڪردا ريهان ــ هان، آتي ڪڏان ــ هين تئڊي ــ آکي ــ ٿون بغير ڳجهه نهين ڪيتا، پلا تئن هڪ بڪرا وي ڪڏان نهين ڊتا، مڻ اپڻي ــ دوستان دي نال خوشي ڪردا. اتي جيڙي ويلي تئڊا ايهه پتر اِئِئا ــ هي جَئن آپڻا مال ڪنجرئان ــ تي وَڃا ــ ڊتا ــ هي، تئن اُس ــ واستي وڏي مزماني ڪيتي ــ هي". اُس اس نون آکئا، "پتر تون هميشان مڻڊي ــ ڪول هين، اتي جو ــ ڪجهه مڻڊا هي، اوهه تئڊا هي، پلا خوشي ڪرڻ اتي خوش ٿيوڻ زوري (ضروري) آهي، ڪئون ــ ڪي تئڊا ڀِرا مر ــ گِئا آهي، هُڻ جي پيئا هي؛ اتي ڦِت ــ گِئا آهي، هُڻ لڀ پيئا هي.

هند _ آريائي خاندان اتر _ الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

هندکو لهجو ميانوالي ضلع

ٻيو نمونو

(ايم احمد يار خان – بي اي، 1898ع)

1. هڪ آدمي سُليمان – پيغمبردي ڪول آئنا، تي اُس نون آکئوس " مئنون هيوانان دي بولي سکا" سليمان ان نون آکئا، "تون هيوانان دي بولي نـ سِک ڪيون – ڪي جي تئن اُنهان دي ڪائي گل ڪئهين نون ڊس – ڊتي تان تون مر – وئسين" "اُس– آدمي آکِئا، ڪئهين نون نـ ڊسيسان" تڏان سُليمان اس نون هيوانان دي بولي سکائي، اتي اوهـ آدمي اپڻي – گهر گئا.

2. اُس دا هڪ ڍاند آهِي، هڪ کرڪا (گڏهه) هڪ ڪُتا، اتي ٻهون ساري ڪُڪڙ. ڍاند نون ڊهاڙي لڏ – ڪي ٻاهر گهِن وئندا – آهي، اتي کرڪا کلوتا رهندا آهِي، اس واسطي ڍاند ڏٻلا ٿي – گِئا، اتي کرڪا ٿُلا.

3. هڪ ڊهاڙي ڍاند کرڪي – ٿون پُڇئا " تئڊا ڪي هال هي ؟" کرڪي آکئا، " مئن بهون خوش هان " ڍاند آکئا، " مئن بهون آئوکا هان، مئنون وي ڪوئي ٻهانا ڊس جو مئنون سانئين نـ لڊيا" کرڪي آکئا، " تون گها نـ کا، اتي ازاري هو – ونج". انهان دا سانئين ايهـ گل سُڻدا آهِي. ڏوجي – ڊهاڙي ڍاند ازاري ٿي گِئا، اتي گاهـ نـ کادوس.

4. سانئين ڍاند دي جا – تي کرڪي نون لڏ ڪي ٻاهر گهن – گئا، ڍاند سارا ڊهاڙا مزي – نال گهر کلوتا ريها، اتي کرڪي ـ سهوندي بهون مصيبت ڊٺي. نماشين گهر آئئا اتي ڍاند – ٿون پُڇئوس، "ڪي هال هي ؟" ڍاند آکئا، "مئن ڍاڍا خوش ريهان_ هان".

5. تي کرڪي آکئا "مئن هڪ بئي گال سڻي اي"، ڍاند آکيا، " اوهـ ڪيڙي هي ؟" کرڪي آکئا "اسان دا سانئين اڄ ٻيئا – آهدا_ آهي " جيڪر ڍاند ول نـ ٿيوي تان اُس نون ڪوهيسان" ڍاند آکئا، " هڻ ڪي ڪراهين ؟" کرڪي آکئا " گها کا اتي ٻچ " ڍاند گها کاوڻ لڳا اتي ٻچڻ لڳا.

6. انهان دا سانئين ايهه گل سڻ – ڪي هَسڻ لڳا، اتي زال اُس نون هسدا ڊيک – ڪر ٻچڻ لڳي "ڪِئون هسدا هين؟" خسم اس نون آکئا، مئن تون نـ ٻُچ ڪِئون–ڪي، جي جي مئن گل تئنون دسين تان مئن مر –وئسان" زال اس نون آکئا" مئن ايهه گل زرور پُڇسان " اتي رووڻ لڳي، اتي ڇُرا گهن ڪي آپنون مارڻ لڳي.

7. اس دا خسم بهون هريان اتي غمگين ٿِئا، ڍاند اتي کرڪا، اتي ڪُتا ڍاڍي غمگين هوئي، اتي ڪُڪڙ بانگان ڊيوڻ لڳا. ڍاند اتي کرڪي اتي ڪُتي آکئا، اسان دا سانئين مرڻ آلا هي، اتي تون بانگان ڊيندا هين" ڪُڪڙ آکئا، "اس سانئين دا مرڻ چڱا هي، ڪئون – ڪي اوهـ ڍاڍا ڪملا هي " اُنهان پڇئا "ڪئون؟" مئن چالي ڪُڪڙئان – تي قابو رکدا هان، اتي اس دي هڪ زال هي، اُس دي تڪڙا نهين ٿيندا " اُنهان آکئا، " ڪي ڪري ؟" اُس آکئا " سوٽي چا – گهني، اتي اس نون مارڻ لڳي، تڏان ڇُڙيس، جڏان آکي "مئن نـ ٻچدي مئنون نـ مار"

8. اوهـ آدمي سڻدا – آهي. اُس هڪ سوٽي گهدي، اتي زال نون مارڻ لڳا، زال خدا دا نان گهنئا اتي آکئوس، " مئنون نہ مار مئن نـ ٻُچدي".

9. اِس ٿون ايهه نتيجا نڪلدا هي جون رَنـدَا مرشد ڪَلا هي.

ڏاڪٽر لهندا ۾ لفظن ۽ جملن جي معياري فهرست

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
1	هڪ	هڪ هيڪ	هڪ هيڪ	هڪ	هڪ
2	ٻه	دوئين	ڏون	ڏون	ڏون
3	ٽي	ٽرئہ، ترائي	ٽرائہ	ترائي	ٽرائي
4	چار	چار	چار	چار	چار
5	پنج	پنج	پنج	پچ	پنج
6	ڇهہ	ڇين	ڇي، ڇي	ڇي	ڇي
7	ست	ست	ست	ست	ست
8	اٺ	اٺ	اٺ	اٺ	اٺ
9	نو	نا	نا	نو	نا
10	ڏهہ	داهہ	ڏاهہ	ڏاهہ	ڏاهہ
11	ويهہ	ويهہ	ويهہ	ويهہ	ويهہ
12	پنجاهہ	پنجاهہ	پنجاهہ	پچاهہ	پنجاهہ
13	سئو	سئو	سئو	سئ	سو
14	آءُ / مان	مئن	مئن، مئنءِ	منءِ	مئن
15	منهنجو	ميرا	ميڊا، مئڊا	مئڏا	مئڊا
16	سنڌمر	ميرا	ميڊا، مئڊا	مئڏا	مئڊا
17	اسين	هسين يا اسين	اسان	اسان	اسان
18	اسان جو	اساڊا، هساڊا، ساڊا	اساڊا، ساڊا	اسان ڏا	اسان ڊا

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپور دو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
19	اسان جو، سندو	اسان دا، ساڍا	اسان دا ، ساڍا	اسان ڏا	ساڍا
20	تون	تون	تون	تون	تون
21	تنهنجو	تيرا	تيڍا ، تئڍا	تئڏا	تئڍا
22	سندءِ	تيرا	تيڍا ، تئڍا	تئڏا	تئڍا
23	توهين	ٿسين	ٿسان	ٿسان	ٿسان
24	توهان جو	تساڍا ، تهاڍا	ٿسان ڍا ، ٿهاڍا	ٿساڏا ، ٿهاڏا	ٿساڍا ، ٿهاڍا
25	ستدوَ	تساڍا، تهاڍا	ٿسان ڍا ، ٿهاڍا	تساڏا ، تهاڏا	ٿساڍا ، تهاڍا
26	هي	اوهہ	او	او	او، اوهہ
27	هن جو	اوس دا ، اُهدا	اوندا	اُدا	اس دا، اُهدا
28	سندس	—	—	—	—
29	اهي (جمع)	اوهہ	او	او	او، اوهہ، اُن
30	هنن جو	اُنهان دا	انهان دا	انهان دا	انهان دا
31	سندن	—	—	—	—
32	هٿُ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ
33	پيرُ	پئر	پير ، پئر	پير	پئر
34	نڪُ	نڪ	نڪ ، ناس	نڪ	نڪ
35	اکِ	اک	اک	اک	اک
36	واتُ	مُهہ	مُنهہ ، مکُ (منهن لاءِ)	مونهہ	مُنهہ
37	ڏندُ	دند	ڍنڍ	ڏند	دند
38	ڪنُ	ڪن	ڪن	ڪن	ڪن
39	وار	وال	وال	وال	وال

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لھندا (شاھپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	ھندڪي (ديره غازي خان)	شاھپور جي ٿلي
40	مٿو / سِر	سِر	سِر	سِر	سِر
41	زبان / جڀ	جڀ	جڀ	جڀ	جڀ
42	پيٽ / ڍِڍ	ڍِڍ،	ڍِڍ	پيٽ	ڍِڍ
43	پٺ	ڪنڌ، ترڪل	ڪنڌ	ڪنڌ	ڪنڌ
44	لوھ	لوھا	لوھا	لوھا	لوھا
45	سون	سونا	سونا	سونا	سونا
46	چاندي	چاندي	چاندي	رُوپا	چاندي
47	پيءُ	پئو	پِڻو	پئو، پِڻو	پئو
48	ماءُ	ما، امان	ما	ما	ما
49	ڀاءُ	ڀرا، ڀرا	ڀرا	ڀرا	ڀرا
50	ڀيڻ	ڀيڻ	ڀيڻ، ڀيڻ	ڀين، ڀيڻ	ڀيڻ
51	ماڻھو / مڙس	آدمي	مڻس، مڙس	آدمي، مرد	ڏاھڙي
52	عورت / زال	سواڻي	زال، سواڻي، تريمت	تريمت	زال، چونڊا
53	جوءِ / زال	سواڻي	سواڻي، تريمت	زال، جو، جوئي	جٽي، سواڻي، ترِمت
54	وار	وال	وال	وال	بلوڙا، نينگر
55	پٽ	پُتر	پوتر	پُتر	پوتر
56	ڌيءُ	ڌي	ڌي	ڌي	ڌي
57	غلام، گولو، ٻانھو	گلام	نوڪر	ٻانھان	گولا
58	ھاري	مُزاري	رڙھـ، وھـ	رڙھـ – رھا	زميندار
59	ڌنار	آجڙي	آجڙي	آجڙي	ائيال
60	خدا، الله، رب	خدا، رب	خدا	خدا	خدا، رب

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
61	شيطان	شيطان	شئطان	شيطان	شيطان
62	سج	ديهون	سِجهه	سِجهه	ديهون
63	چنڊ	چن	چندر	چندر	چن
64	تارو	تارا	تارا	تارا	تارا
65	باهه	آگ	ڀا	ڀا	آگ, ڀا
66	پاڻي	پاڻي	پاڻي	پاڻي	پاڻي
67	گهر	گهر	گهر	گهر	گهر
68	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
69	ڍڳي, ڳئون, گانءِ	گان	گا	ڳئون	گان
70	ڪتو	ڪتا	ڪتا	ڪتا	ڪتا
71	ٻلي	ٻلي	ٻلي	ٻلي	ٻلي – مذڪر ٻلا
72	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ
73	بدَڪ	بتڪ	مُرگائي (جهنگلي بدڪ)	بدڪ	بتڪ
74	گڏهه, مونث گڏهِ	کوتا, گدون	گڏانهه (مونث گڏ ينها)	گڏهان	گدون (مونث گدين)
75	اُٺ	اٺ	اٺ	اٺ	اٺ (مونث ڏاچي)
76	پکي	پکو	پکو, پکي	پکي	پکو, پکي
77	وڃ	ونج	ونج	ونج	ونج, جاهه
78	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا
79	ڏيهه	ٻئهه	ٻئهه, باهه	ٻهه – ٻواهه (وهار)	ٻئهه
80	اچ, آ	آ	آ	آ	آ

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپور دو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
81	مار	مار	مار	مار	مار
82	ٻيھ	ڪلو	ڪڙ	ڪڙ	ڪلو
83	مر	مر	مر	مر	مر
84	ڏي	دي	ڊي	ڏي	ڊي
85	ڊوڙي، ڀڄ، ڊُڪ	ڀڄ	ڊُرڪ، درڻوڙ	ڊرُڪ، ڊُرڪ	ڀڄ
86	مٿي	اُتي	اُتي	اُتي	اُتي
87	ويجهو، وٽ	ڪول	نيڙي، ڪولهون	نزيڪ، نيري، ڪولھ	نيڙي
88	هيٺ	تلي	تلي	تلي، هيٺ	هيٺ
89	پري، ڏور	دور، موڪلي	موڪلي، پري	پري، پرين، پررين	موڪلي
90	اڳي	اڳي	اڳان	اڳون	اڳي
91	پٺيان	پڇي	پڇان	پڇون	پڇي
92	ڪير	ڪئڻ	ڪوڻ	ڪئن، ڪون	ڪئون
93	ڇا	ڪي	ڪِتا، ڇي	ڪي، ڇہ	ڪي
94	ڇو	ڪِئون	ڪئون	ڪيون	ڪِئون
95	۽	هور	تي، اتي	اتي، اتين	تي، اتي، هور
96	پر	وت، پر	پر	پل	پر
97	جي، جيڪڏهن	جيڪر	جيڪر	جيڪر، جيڪداهان	جيڪر
98	ها	ها، هان	هان	آها	ها، هان
99	نہ	نهين	نان	نا، نانھ	نا، نهي، خير
100	آھ	افسوس	هائي هائي	ارمان	هائي، هائي
101	پيءُ	پِئو	پئو	پگو	پئو

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
102	پيءُ جو	پئؤ دا	پئو دا	پئُو دا	پئودا
103	پيءُ کي	پئؤنون . پئُو. ڏر	پئو – ڪون	پئو – ڪون	پئو – نون
104	پيءُ کان	پئُوٿون	پئو – ڪنون	پئو – ڪنون	پئُو – ڪولون
105	ٻه پيءُ	دوئين پئُو	دون پئو	ڏون پئو	ڏُون پئو
106	پيءُ (جمع)	پئو	پئُو	پئُو	پئُو
107	پيئرن جو	پيوان دا	پئووان دا	پئوئين دا	پيوان دا
108	پيئرن کي	پيوان نون	پئؤوان نون	پيوئين نون	پيوان نون
109	پيئرن کان	پيوان ٿون	پئووان – ڪنُون	پيوئين – ڪنون	پيوان ڪولون
110	ڌيءُ	ڌي	ڌي	ڌي	ڌي
111	ڌيءُ جو	ڌيئُو دا	ڌيدا	ڌيدا	ڌيئو دا
112	ڌيءُ کي	ڌِيئون نون. ڌيئُور . ڏر	ڌِي – ڪون	ڌِي – ڪون	ڌيئون نون
113	ڌيءُ کان	ڌيئُو ٿون	ڌي – ڪنون	ڌي – ڪنون	ڌيئو – ڪولون
114	ٻه ڌيئُون /ڌيئرون	دوئين ڌِيئان	ٻون ڌيئا	ڏو ڌيرين	ٻون ڌِيئان
115	ڌيئون / ڌيئرون	ڌِيئان	ڌيئا	ڌيرين	ڌِيئان
116	ڌيئن جو	ڌيئا دا	ڌيئا دا	ڌيرين دا	ڌيئان دا
117	ڌيئن کي	ڌيئان نون. ڌيئان . ڏر	ڌيئا ڪون	ڌيئان ڪون	ڌيئان – نون
118	ڌيئن کان	ڌيئان ٿون	ڌيئا ڪنون	ڌيرين ڪنون	ڌيئان – ڪولون
119	هڪ سنو / چڱو ماڻهو	هڪ چنگا آدمي	هڪ چنگا بندا	چنگان آدمي	چنگا ٻاهڙي
120	هڪ چڱيءُ ماڻهوءَ جو	هڪ چنگي آدمي دا	هڪ چنگي بندي دا	چنگي آدمي دا	چنگي ٻاهڙي دا
121	هڪ چڱي ماڻهوءَ کي	هڪ چنگي آدمي نون .ڏر	هڪ چنگي بندي ڪون	چنگي آدمي ڪون	چنگي ٻاهڙي نون

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
122	هڪ چڱي ماڻهوءَ کان	هڪ چنگي آدمي تون	هڪ چنگي بندي۔ ڪنون	چنگي آدمي ڪنون	چنگي ڊاهڙي / ڪولون
123	ٻہ چڱا ماڻهو	دوئين چنگي آدمي	ڏون چنگي بندي	ڏون چنگين آدمي	ڊون چنگي ڊاهڙي
124	چڱا ماڻهو	چنگي آدمي	چنگي بندي	چنگين آدمي	چنگي ڊاهڙي
125	چڱن ماڻهن جو	چنگيان آدمئا دا	چنگيئان بنديئان دا	چنگين آدمين دا	چنگيئان ڊاهڙئان دا
126	چڱن ماڻهن کي	چنگيئان آدمئا نون	چنگيئان بنديئان – ڪون	چنگين آدمين – ڪون	چنگيئان ڊاهڙئان نون
127	چڱن ماڻهن کان	چنگيئا آدمئا تون	چنگيئان بنديئان۔ ڪنون	چنگين آدمين ڪنُون	چنگيئا ڊاهڙئان ڪولون
128	هڪ چڱي زال	هڪ چنگي سواڻي	هڪ چنگي زال	چنگين تريمت	چنگي زال
129	هڪ ڪنو ڇوڪرو	هڪ پاڙا ڇوهَر	هڪ گندا ڇوڪرا	مندا ڇوهَر	پَٽڙا نينگر
130	چڱيون زالون	چنگئان سواڻئان	چنگئان زالان	چنگئان تريمتين	چنگئان زالي
131	هڪ ڪني ڇوڪري	پَٽڙي ڇوهِر	هڪ گندي ڇوهر	مندي ڇوهِر	پَٽڙي نينگري
132	سٺو / چڱو	چنگا	چنگا	چنگان	چنگا
133	بهتر / چڱيرو	پيي چنگا يا چنگيرا	چنگيرا	(او۔ڪنون) چنگان	پيي چنگا . چنگيرا
134	بهترين / سڀني کان چڱو	هبنان – تون۔ چنگا	سينان ڪنون – چنگا اُچا	سيڙائين – ڪنون چنگا	هبٺان – تون چنگا
135	اُوچو / اُچو	اُچا	اچيرا	اُچا	اُچا
136	اچيرو	وڏا اُچا		(او ڪنون) اُچا	(او۔تون) اُچا
137	سڀني کان اُچو	هَبنان تون اُچا	سينان ڪنون اُچا	سيڙائين۔ ڪنون اُچا	هبٺان تون اُچا
138	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
139	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
140	گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
141	گهوڙيون	گهوڙئان	گهوڙئان	گهوڙئان	گهوڙئان

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
142	ڏانڊُ	داند	سانهه	ڏاند، سانهه	ڍاند
143	ڍڳي / ڳئون / ڳانءِ	ڳان	ڳان	ڳئئون	ڳان
144	ڍڳا / ڏاند	داند	سانهه	ڏاند، سانهه	ڍاند
145	ڍڳيون / ڳئئون/ڳايون	ڳنئين	ڳانئين	ڳئوين	ڳائي
146	ڪتو	ڪتا	ڪتا	ڪتا	ڪتا
147	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
148	ڪتا	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
149	ڪتيون	ڪتئان	ڪتئان	ڪتئان	ڪتئان
150	ٻڪرُ	ڇيلا	ڇيلا	ٻڪر	ڇيلا
151	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري
152	ٻڪرَ	ٻڪري، ٻڪرئان	ڇيلي، ٻڪرئان	ڇيلا، مال	ڇيلي
153	هَرڻُ	هرن	هرڻ	هَرڻ	هرن
154	هرڻي	هرني	هرڻي	هَرڻي	هرني
155	هرڻ / هرڻيون	هرن، هرنئان	هَرڻ، هرڻئان	هرڻ	هرن
156	مان (يا آءٌ) آهيان	مئن ها	مئن هان. آن	مَنءِ هان	مئنءِ هان، آن، آهان
157	تون آهين	تون هين، اين	تون هين	تون هِين	تون هين، اين ،اِهين
158	هي آهي	اوهه هي	او هي، اي	او هين	اوهه هي، اي ،اِهي
159	اسين آهيون	اسي هان	آسان هنءِ، آنءِ	اسان هنءِ	اسان هانئين، هئين
160	توهين آهيو	ٿسين هو	ٿسان هو، او	ٿسان هو	ٿسان هو، او، اي هو
161	اهي آهن	اوهه هِن	او هِن. هَن ،اِن	او هن	اوهه هن.اِن، ايهين
162	مان (يا آءٌ) هئس يا هوس	مَئن آهس	مئن هَمر، هائمر، هائِمر هائُس	مَنءِ هَمر	مئن آهِيس، آهمر

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
163	تون هُئين يا هوئين	تون آهين	تون هانوين ، هائين	تون هاوين	تون آهين
164	هي / هو هو	اوهہ آها	اوها ، (مونث – هائي)	اوها	اوهہ آها (مونث آهي)
165	اسين هئاسين	اسين آهسي	اسان هاسي	اسان هاسي	اسان آسي
166	توهين هئا	تسي آهِي	تسان هاوي	تُسان هاوي	تسان آهي
167	اهي هئا	اوهہ آهِن	اوهائِن	اوهن	او آهين، مونث آهئان،اهن
168	ٿي (هُئا)	هو	ٿي	ٿي ، هو	هو
169	ٿيڻ ، هئڻ	هووَڻ	ٿيوَڻ	ٿيوَڻ ، هووَڻ	ٿيوُڻ
170	ٿي	هو- ڪي	ٿي- ڪي	ٿي-ڪي،ٿي ڪَر،ٿي ڪراهين	ٿي ڪي
171	هوندو	هُندا	ٿيندا	ٿيندا ، هوندا	ٿيندا
172	مان هُئان / هجان يا ٿيان	مئن هووان	مئن ٿيون	مَنءِ ٿيوان ، هووان	ٿيوان
173	هوندسُ يا ٿيندسُ	مئن هوسان	مئن ٿيسان	مَنءِ ٿِيسان ، هوسان	مئن ٿيسان
174	هُئڻ يا ٿيڻ گهرجان	مئن هُسُ	مئن ٿيندا ، ٿيوان ها	– –	مئن ٿيوان ها
175	مار	مار	مار	مار	مار
176	مارڻ	مارَڻ	مارڻ	مارَڻ	مارُڻ
177	ماريندو	ماريندا	ماريندا	ماريندا	ماريندا
178	ماري	مار- ڪي	مار- ڪي	مار-ڪي-مار ڪر، مار ڪراهين	مار- ڪي
179	مان ماريان ٿو	مئن ماريندا – هان	مئن مارينان	منءِ ماريندا	مئن ماريندا ها ، مارينان
180	تون مارين ٿو	تون ماريندا – هين	تون مارينين	تون ماريندين	تون ماريندا هين،مارينين
181	هو ماري ٿو	اوهہ ماريندا – هي	او مارنين	او ماريندي	اوهہ ماريندا هي

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٺلي
182	اسين ماريون ٿا	اسين ماريندي هان	اسان مارينان	اسان ماريندون	اسان ماريندي هائين
183	توهين ماريو ٿا	ٿسي ماريندي — هو	توسان مارينيٺو	ٿسان ماريندي هو	ٿسان ماريندي هو
184	اهي مارين ٿا	اوهہ ماريندي ـ هِن	او مارينين	او مارينڍِن	اوهہ ماريندي هين
185	مون ماريو (ماضي)	مٺن مارٺا	مٺن مارِٺا	منءِ مارٺا	مٺن ماريٺا
186	تو ماريو (ماضي)	تون مارِٺا	تون مارِٺا	تون مارٺا	تون ماريٺا
187	هن ماريو (ماضي)	اُس مارٺا	اون مارٺا	او مارٺا	اُٿس ماريٺا
188	اسان ماريو (ماضي)	اسان مارٺا	اسان مارٺا	اسان مارٺا	اسين ماريٺا
189	توهان ماريو (ماضي)	ٿسان مارٺا	ٿسان مارٺا	ٿسان مارٺا	ٿسين ماريٺا
190	هنن مارئو (ماضي)	اُنهان مارٺا	اُنهان مارٺا	اُنهان مارٺا	انهان ماريٺا
191	مان (آڻ) ماريان ٿو	مٺن مريندا ـ هان	مٺن مريندا — هان	منءِ مريندا ـ پٺا هان	مٺن — مريندا هان
192	مون ماريو پئي	مٺن مريندا اَهُس	مٺن مريندا هائِم	منءِ مريندا — پٺا هَم	مٺن مريندا ـ آهس
193	مون ماريو هو	مٺن مارٺا — آها	مٺن مارٺا ها	منءِ مارٺا — هَم	مٺن ماريٺا — آها
194	مان (آڻ) ماريان	مٺن مارٺا	مٺن ماران	منءِ ماران	مٺن ماران
195	مان (آڻ) ماريندس	مٺن ماريسان	مٺن ماريسان	منءِ مريسان	مٺن مريسا
196	تون مارينڍين	تون مريسين	تون مريسين	تون مريسين	تون مريسين
197	هي ماريندو	اوهہ مريسي	او مريسي	او مريسي	او مريسي
198	اسين مارينڊاسين / سون	اسين مر ساهان	اسان مريسُون	آسان مريسون	اسان مرساهين
199	توهين مارينڊا	ٿسين مريسو	ٿسان مريسُو	ٿسان مريسون	ٿسان مريسو
200	هو مارينڊا	اوهہ مريسِن	او مريسين ، ماريسَن	او مريسِن	اوهہ مريسن
201	مان ماريان ها	مٺن مريندُس	مٺن مريندا ، ماران ها	------------	مٺن ماران ها
202	مان مارجان پيو	مٺن مريندا ـ هان	مٺن مريندان	منءِ مرجان	مٺن مريندا

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
203	مان ماريو ويس	مئن مارئا گيئا	مئن مارجي – گيئا , پيئا	منءِ مارِئا گئا يا گِئم	مئن مرج گِئا
204	مان ماريو ويندس	مئن مريسان	مئن مرئساس	منءِ مريسان	مئن مريسان
205	مان وڃان ٿو	مئن وِئندا – هان	مئن وئَنان	منءِ ويندان	مئن وئندا هان, وئنان
206	تون وڃين ٿو	تون وئندا – هين	تون وئنين	تو ويندان	تو وئنداهين , وئنين
207	هي وڃي ٿو	اُهہ وئندا – هي	او وئندي	او ويندي	اوهہ وئنداهي
208	اسين وڃون ٿا	اسين وئندي – ها	اسان وئندي – آن	اسان ويندون	اسان وئندي هانئين
209	توهين وڃو ٿا	ٿسين وئندي – هو	ٿسان وئندي – او	ٿسان ويندي هو	ٿسان وئندي – هو
210	اهي وڃن ٿا	اوهہ وئندي – هن	او وئندن	او ويندن	اوهہ وئندي – هن
211	مان ويس	مئن گيئا	مئن ڳيئا	منءِ ڳيا	مئن گيئا (مونث گئئي)
212	تون وئين	تون گيئا	تون گيئا	تون ڳئين	تون گيئا
213	هي/ هو ويو	اوهہ گيئا	او گيئا	او ڳئا	اوهہ گيئا
214	اسين وياسين	اسين گِئئي	اسان گئي	اسان ڳئي	اسان گئئي (مونث گئئان)
215	توهين ويا	ٿسين گئئي	ٿسان گئئي	ٿسان ڳئي	ٿسان گئئي
216	هو / اهي ويا	اوهہ گئئي	او گَئئي	او ڳئي	او گئئي
217	وڃ	ونج	ونج	وَنج	ونج , جاهہ
218	ويندو	وَئندا	وَئندا	ويندا	وئندا
219	ويو	گيئا	گيئا	ڳِئا	گيئا
		جملا			
220	تنهنجو نالو ڇا آهي؟	تيرا ڪي نان هي؟	تئڊا نان ڪِئا هي؟	تئڏا نان ڇہ هي؟	تئڊا نان ڪي هي؟
221	هي گهوڙو ڪيتري عمر جو آهي (گهوڙي جي عمر ڇا آهي)	اِهہ گهوڙا ڪٽي عمرداهي؟	گهوڙي دي عمر ڪِئا هي؟	اِين گهوڙي دي ڪِتي عمر هي؟	ايهہ گهوڙا ڪتني عمر دا هي؟

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپور دو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
222	ڪشمير هتان ڪيترو پري آهي؟	ڪشمير اٿون ڪتني دور هي؟	اِٿون ڪشمير ڪِتي پنڌ هي؟	اٿون ڪشمير ڪِتي پرين هي؟	ڪشمير اٿون ڪتنا دور هي؟
223	تنهنجي پيءُ جي گهر ۾ ڪيترا پٽ آهن؟	تيري پئُو دِي گهر ڪِتي پُتر هِن؟	تئڊي پئو دي گهر ڪِتي پُتر هِن؟	تئڊي پئو دي گهر ڪِتي پُتر هِن؟	تئڊي پئو دي گهر ڪتني نينگر هِن؟
224	اڄ مون وڏو پنڌ ڪيو آهي	اڄ مئن بهُت ٽريا ـ هان	مئن اڄ لمبا پنڌ ٽُريا هان	اڄ منءِ بهُون پنڌ ڪيتي	مئن اڄ بهون سَيل ڪيتا هي
225	منهنجي چاچي جو پٽ (يا منهنجو سوٽ) هن جي ڀيڻ سان پرڻيو آهي	ميري چاچي دا پُتر اُس دي ڀئڻ نال پرنئا هي.	مئڊا سوتر اودي ڀئڻ ڪون پرنئا هي.	مئڏا سوتر اوندي ڀيڻ ـ ڪون پرني اي	مئڊي چاچي دا پُتر اُس دي ڀئڻون نال وِواهه ٿِئا هي.
226	اڇي گهوڙي جي زين گهر ۾ پئي آهي	چٽي گهوڙي دي ڪاٺي گهر پئي آهي	چِٽي گهوڙي دي زين گهر وچ هي.	چٽي گهوڙي دي زين گهر وچ هي.	چٽي گهوڙي دي ڪاٺي گهر وچ هي.
227	زين هن جي پٺ تي رک / هن جي پٺ تي زين رک.	اُس دي تِرڪل ـ اتي ڪاٺي گهتو.	زين اُندي ڪنڊ ـ تي گهت چا.	اون دي ڪنڊ ـ تي زين رکو.	اس دي ڪنڊ ـ تي ڪاٺي گهته
228	مون هن جي پٽ کي گهڻن چابڪن سان ماريو آهي.	مئن اُس دي پُتر نُون بهون چابڪان نال مارئا هي.	مئن اوندي پُتر ڪون بهون بئت مارئا هِن.	منءِ اُوندي پُتر ـ ڪون بهون مار مارِي.	مئن اُس دي نينگر نُون بئت مار هِن.
229	هو ٽڪريءَ جي چوٽي تي مال پيو چاري	پهاڙِدي چوٽي اُتي اوهه چوڪر وِنڊا چرئندا ـ هي	او مال ـ ڪون پهاڙي دي چوٽي اُتي چريندا پيئا هي.	اوهه روڙهي دِي چوٽي تي ڏنگر چريندا پئي.	اوهه مال پهاڙي دي چوٽي ـ اُتي چريندا هي
230	هو وڻ جي هيٺان گهوڙي تي ويٺو آهي.	اوهه اوس رُک دي تِلي گهوڙي اُتي بيٺا ـ هي.	او گهوڙي ـ اتي چڙهئا بيٺا ـ هي درخت دي تلي	او اُون درخت هيٺ گهوڙي تي ـ هسوار ٿيندا هي.	اوهه اُس رُک دي تلي گهوڙي ـ تي چڙهئا بئٺا هي

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	لهندا (شاهپوردو آبو)	ملتان جي ملتاني	هندڪي (ديره غازي خان)	شاهپور جي ٿلي
231	هن جو ڀاءُ پنهنجي ڀيڻ کان ڊگهو آهي	اُس دا پرا اپڻي پيڻون نالون لما هي	اُندا پرا اُندي پيڻ ڪنُون لمبا هي.	اوندا پرا اُندي پيڻ ڪنُون لمبا هي	اُس دا پرا پيڻون – ڪولُون لميرا هي
232	هن جو ملهه اڍائي روپيا آهي	اُس دا مُل دوئين روپئي تي اٺ اني هي	اوندي رڪم اڍائي رُپيئا هي	اُدا مُل اڍائي رُپئي هي	اُهه دا مُل اڍائي رپئي هي
233	منهنجو پيءُ هُن ننڍڙي گهر ۾ رهي ٿو.	ميرا پئو اُس چوٽي گهر – وچ رَئهندا – هي	مئڊا پئو اُون چوٽي گهر وچ رئندا – هي	مئڏا پئو اُون چوٽي گهر – وچ ٽِڪدي	مئڊا پئو اُس نڪڙي – گهر – وچ وَسدا – هي
234	هي روپيو هن کي ڏي	ايهه رپئا اُس نون دي	اي رپيئا اون – ڪون ڊي چا	اي رپئا اون ڪون ڏيئو	ايهه رُپئا ان نون دي
235	اهي رُپيا هُن کان وٺ	اوهه رپئي اس – ڪولون لئهو	اوهه رپئي اون ڪنون گهن	او رپئي اون – ڪنون گهن	اوهه رپئي اس – ڪنون گهن
236	هن کي چڱيءَ طرح مار ۽ رسين سان ٻڌينس	اس نون ول مار هور اس نون رَسئان – نال ٻنهه	اون – ڪُون چنگي ترها (طرح) مار اتي رسي – نال ٻنهه چا	اون – ڪون خوب مارو. اتي اون ڪنون رسين نال ٻڌو	اُس نون مار تي رسين نال ٻنهه چا
237	کُوهه مان پاڻي ڪڍ	کوهه وچون پاڻي ڪڍ	کو وچون پاڻين چڪ	کو وچُون پاڻين چڪ	کوهه – وچون پاڻي ڪڍ
238	منهنجي اڳيان هل	ميري اڳي ٹُر	مئڊي اڳون ٹُر	ميڏي اڳون ٹُر	مئڊي اڳي ٹُر
239	تنهنجي پنيان ڪنهن جو چوڪرو اچي ٿو؟	ڪنهن دا چوهر تيري پچي آئندا هي؟	ڪنءِ دا چوهر تئڊي پچي آندا هي؟	ڪنءِ دا چوهَر تُسا ڏي پچون آندي؟	ڪئن دا بال ٹهاڊي پچي آئندا پئا هي؟
240	تون اهو ڪنهن کان ورتو (خريد ڪيو)؟	ڪئن – ڪولون تُسان نيهه مُل ليئا هي؟	او ڪنءِ – ڪنون مل گهِدا هيئي؟	اون ڪنءِ – ڪنون مل گهدا هيئي؟	اِهه تُسان ڪئن – ٹُون گهدا – هي؟
241	هن ڳوٺ جي هڪ هٽائي (دڪاندار) کان	تني دي هڪ هتالي – ڪولون	وستي دي ڪراڙ ڪئُون	وستي دي دڪاندار ڪئُون	پنڊ دي هتالي پاسون

اتر ـ اُيرندي واري لهندا

ميانوالي ضلعي کان پوءِ اسين ٿليءَ کي خير باد چئون ٿا ۽ انهيءَ سان لهندا جو ڏاڪڻو يا معياري لهجو به پُورو ٿئي ٿو هاڻي اسان کي ٻوليءَ جون ٻه اتر واريون صورتون ملن ٿيون، جن مان هڪ آهي اتر - اولهه واري ۽ ٻي اتر ـ اوڀر واري. اتر ۾ ذڪڻ جي وچ وارو سنڌو يا سرحدي ليڪ سالٽ رينج جي ڏاکڻي پار وٽان لنگهي ٿي. اها رينج يا جابلو سلسلو سنڌ ساگر دو آبي جي پار هليو وڃي ٿو. اوڀر ۾ جهلم نديءَ کان شروع ٿي اهو جهلم ضلعي جي ذڪڻ مان ۽ شاهپور ۽ ميانوالي جي اتر مان پار لنگهي ٿو. هن جابلو سلسلي جي رهاڪن وارو لهجو اتر سان تعلق رکي ٿو البت ميانوالي ۾ اهو ٿليءَ سان گڏيل آهي ۽ ان جو ذڪر انهيءَ ضلعي جي حوالي سان ڪيو ويو آهي.

جيئن اڳ ۾ چيو ويو ته اتريان لهجا ٻن گروهن ۾ ورهايل آهن. هڪڙو اتر ـ اولهه وارو ۽ ٻيو اتر ـ اوڀر وارو. اهي ٻئي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن. هتي اسين ٻنهيءَ ۾ موجود مکيه فرق جو ذڪر ڪنداسين ۽ ذڪڻ وارن ٻنهي لهجن جي فرق کي به ڏسنداسين. اتر ۽ ذڪڻ جي وچ ۾ لفظن جي ذخيري ۾ چڱو خاصو تفاوت آهي. ڪي تمام اهم لفظ پڻ بلڪل مختلف آهن. ايئن اسين عام طرح "چل" جي بدران "ڄُل" لفظ ٿا ڏسون. "لي" جي بدران "گهن"، "سڪ" (سگهه) بدران "هگ" لفظ ٿا ملن. انهيءَ آخري مثال وانگر ٻيا به ڪيترائي لفظ اتر ڏانهن "س" مان ڦري "هه" ٿا اختيار ڪن. "منهنجو" ۽ "تنهنجو" لاءِ لفظ بجاءِ "ميرا"،"تيرا" جي "ميڏا"، "تئڏا" آهن. سڀ کان وڌيڪ توجهه لائق آهن. "اچڻ" ۽ "وڃڻ" لاءِ ڪم ايندڙ لفظ ٻهرئين لاءِ ڏاکڻي لهندا ۾ "ونج" يا "وڄ" آهن. پر اتر ۾ اهو "وڃ" آهستي آهستي گم ٿيو وڃي ۽ جڏهن راولپنڊيءَ تائين پهچون ٿا ته اتي اهو بلڪل غائب آهي ۽ ان جي بدران عام طرح "گڇ" يا وري ڪڏهن "جا" ملن ٿا. اصل ۾ اسان انهيءَ علائقي ۾ ٿا اچي وڃون جتي ڪشميريءَ ۽ ان سان لاڳاپيل ٻولين جو اثر شروع ٿي وڃي ٿو. ان ڪري "گڇڻا" جي پيٽ ڪشميريءَ جي "گتشن" سان ڪري ٿي سگهجي. ساڳي طرح "اچ" جي لاءِ ڏاکڻو لفظ آهي "آ". جڏهن ته اتر اوڀر ۾ اهو "اڄ" آهي هڪ ٻيو تمام اهم فرق جيڪو ذڪڻ ۽ اتر ۾ ملي ٿو سو آهي اهڙن مذڪر اسمن جي ڦيرن ۾ جيڪي ڪنهن حرف صحيح تي ختم ٿيندا آهن، جيئن "گهر". ذڪڻ ۾ اهڙن لفظن جي مفعولي صورت واحد ۾ اها ساڳي هوندي آهي جيڪا فاعلي حالت ۾ هوندي آهي. اهڙي طرح "گهر ـ دا" (معني گهر جو) ٿئي ٿو. پر اتر ۾ اهڙن لفظن ۾ حالت مفعولي واحد ۾ "اي" ڳنڍيل آهن. اهڙيءَ ريت (اتر ـ اوڀر ۾) گهري ـ نا (اتر ـ اولهه ۾) 'گهري ـ دا' ٿين ٿا. ساڳي طرح اهي مونث اسم جن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح هجي انهن ۾ اتر ۾ "اي" ڳنڍي حالت مفعولي ٺاهيندا آهن پر ذڪڻ ۾ اها ڪونه ڳنڍين. اهڙي نموني سان ذڪڻ "اڪ" مان اڪ دا" ٺهندو آهي پر اتر ۾ "اڪي نا" يا "اڪي - دا" ٺهندا آهن.

حرف جرن جا به گهڻا ئي قسم آهن. اسين هتي به مثال ڏيئي سگهون ٿا. ذڪڻ ۾ حالت مفعولي ثانيءَ ۾ پڇاڙي ۾ "نون" هوندو آهي پر اتر (1) ۾ گهڻو ڪري هميشه "آن" يا ان جي جوڙ واري ڪا پڇاڙي هوندي آهي. اتر جي ٻنهي لهجن ۾ اهو مکيه تفاوت وارو نڪتو آهي.

---

1 مکيه استثني اتر ـ اولهه جو ڏني لهجو آهي جيڪو شاهپور کي ويجهو هئڻ ڪر "نون" قائم رکي ٿو.

ضميري پڇاڙيون اتر ۾ بہ ساڳيون ذڪر واريون استعمال ٿين ٿيون. پر ضمير متڪلم ۽ حاضر جوٗن پڇاڙيون وڌيڪ عام آهن.

ذڪر ۾ اسم حاليہ جي پڇاڙي "دا" آهي ۽ ساڳيو حال اُتر - اولهہ ۾ آهي، پر اتر - اوڀر ۾ اها "نا" آهي، اهو ياد رکڻ گهرجي تہ بلڪل اهائي ساڳي ڳالهہ حالت اضافت واري حرف جر جي آهي.

اتر الهندي وارن لهجن کي ڏسبو تہ اهي سالٽ رينج جي هڪ وڏي حصي ۾ ۽ اٽڪ ضلعي جي ذڪر ۾ پڻ ڳالهائجن ٿا. ان کان سواءِ جهلم ضلعي جي اوڀر ۾ سموري راولپنڊي ضلعي ۾ اترئين جابلو علائقي ۽ ان جي اتر ۽ اتر- اوڀر ۾ ڪشمير ۽ پدروهہ تائين اهي ئي ڳالهائجن ٿا. اتر- الهندي وارو لهجو ذڪر ۾ ايئن شروع ٿئي ٿو جڻ اهو اٽڪ جي پنڊي گهيب تحصيل ۽ مغربي جهلم جي وچ وارو ڪوگبو (گڏيل سڏيل) لهجو هجي. جيڪو اتر اٽڪ کان اپرندي طرف هلندو پشاور ۽ اچا بہ اتر ڏانهن هزاره تائين هليو وڃي. هزاره جو هڪ ننڍو حصو انهي اتر - اپرندي واري علائقي ۾ پوي ٿو.

هيٺيان اهي لهجا آهن جيڪي اُتر - اپرندي وارو گروهہ ٺاهين ٿا. پهرين تہ آهي خود اولهہ سالٽ رينج وارو لهجو جنهن سان اهي گهرا ڳنڍيل آهن. ذڪر اٽڪ جو "آوانڪار" (اعواڻڪاري) ۽ وچولي اٽڪ جو "گهيبي" لهجو. انهن سيني کي مشرقي جهلم وارن اتر- اپرندي وارن لهجن (مشرقي سالٽ رينج واري لهجي سميت) کان ڌار ڪري ٿو اتر- الهندي واري لهندا ڳالهائيندڙن جو هڪ پٽو جيڪو جهلم ۾ چڪوال جي ذڪر تائين هليو وڃي ٿو.

ڪوهاٽ ۾ سنڌوءَ جي هن پار اعواڻڪاريءَ جو هڪ نمونو ضلعي ۾ پکڙيل هندو ۽ اعواڻ پڻ ڳالهائين ٿا جنهن کي مختلف نالن سان سڏيندا آهن. اسين پنهنجي موجوده مقصد لاءِ ان کي "ڪوهاٽي" سڏي سگهون ٿا. اسين اهو ڏسي ٿا سگهون تہ انهن سيني لهجن ۾ "وچ" جي لاءِ لفظ آهي "ونج"، "گچ" ڪونهي. باقي بين رهيل لهجن ۾ "ونج" استعمال نٿو ٿئي، ان کان پوءِ اچي ٿو "پوٺواري" لهجو. جيڪو مشرقي جهلم ۽ راولپنڊيءَ جي ميداني حصي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو اهو ضلعي گجرات جي بہ هڪ ڪنڊ ۾ ڳالهائجي ٿو جيڪا پبي رينج ۽ جهلم نديءَ جي وچ ۾ آهي. اتر راولپنڊيءَ جي مري پهاڙين ۾ بہ هڪڙو ٿورو مختلف لهجو ڳالهائيندا آهن جنهن کي اسان "پهاڙي پوٺواڙي" سڏي سگهون ٿا. ان جي يڪدم اولهہ طرف هڪ لاڳو علائقي ۾ وري "ڍُنڊي" لهجو موجود آهي. اچا بہ اتر- اولهہ طرف وڃبو تہ مهاراجا ڪشمير جي علائقي ۾ گهڙنداسين. هتي الهندي وارين پهاڙين ۾ ڪشمير واديءَ جي ذڪر ۾ پوٺواري ڳالهائيندا آهن جنهن کي مڪاني طور تي "چڀالي" يا ڇڀن جي ٻولي چوندا آهن. انهيءَ سان ويجهائپ رکندڙ لهجو آهي. "پُنڇي" جيڪو ڪشمير جي جاگير "پُنڇ" ۾ ڳالهائيندا آهن. اتي اچي لهندا جا مختلف قسم ختم ٿين ٿا. اچا بہ اتر طرف اسان کي "ڪشميري" ۽ "شينا" ملن ٿيون. جڏهن تہ اوڀر طرف جموں جي "ڊوگري" ۽ "پدرواهي" (هڪ مغربي پهاڙي لهجو) موجود آهي. هيٺ ڏنل خاڪو اتر - اپرندي واري لهندا ڳالهائڻ وارن جو تعداد ڏيکاري ٿو.

مغربي سالٽ رينج جو لهجو:

شاهپور............................ 25000_25000

اعواڻڪاري:

اٽڪ .... 89901_123901

ڪوهاٽ جي ڪوهاٽي 34000

گهيبي (اٽڪ جو پنڊي گهيب).............. 90000

پوٺواري:

راولپنڊي 475973

مشرقي جهلم 183389

گجرات .... 25000_684302

پهاڙي پوٺواري:

مري پهاڙين وارو لهجو 57957

هزاره جي ڏنڊي .... 20820_ 87777

ڪشميري جا لهجا:

چڀالي 521338

پُنڇي .... 220009_741407

اتر - الهندي واري لهندا جا ڪل ڳالهائيندڙ.. 1752755

سالٽ رينج جي لهندا

سالٽ رينج يا جابلو سلسلو جهلم ضلعي جي ڏکڻ ۾ ميانوالي ۾ شاهپور ضلعن جي اُتر منجهان لنگهي جهلم نديءَ کان اڳتي وڏي سنڌوءَ ڏانهن هليو وڃي ٿو. انهيءَ ۾ سڀ کان پهرين اسان کي لهندا جو اُتر- اپرندي وارو لهجو ملي ٿو.

جهلم ضلعي مان سالٽ رينج جي مشرقي چيڙي مان ڪنهن جدا لهجي جي ڄاڻ ڪا نہ ملي آهي، جو تہ لهجن جي ورهاست اتر ۾ ڏکڻ ۾ ٿئي ٿي. هن جابلو سلسلي جي مشرقي چيڙي وارو لهجو اهوئي ساڳيو آهي جيڪو ان جي اتر ۾ جهلم تحصيل وارو "پوٺواري" سڏجي ٿو. جڏهن تہ هن سلسلي جي مغربي چيڙي ۾ "ڌني" لهجو آهي جيڪو اتر- الهندي واري لهندا جو هڪ قسم آهي ۾ چڪوال تحصيل ۾ ان جي اتر ۾ ڳالهايو وڃي ٿو.

جيئن تہ سالٽ رينج جي اولاهين طرف واري سلسلي جي ٻولي شاهپور ضلعي تائين، لهندا جي اتر- اپرندي واري لهجي سان تعلق رکي ٿي. ان ڪري اهو ڏسڻ ۾ ٿو اچي تہ ان پهاڙي سلسلي جي وچ تي، پنڊ دادن خان تحصيل تائين(جتي ڏاکڻي لهندا جو ٿلي لهجو مستعمل آهي) هڪ قسم جو گڏيل لهجو اتر- الهندي واري لهندا جو ڳالهايو وڃي ٿو.

انهيءَ گڏيل لهجي لاءِ ڊپٽي ڪمشنر لکي ٿو تہ هن ۾ ٻہ علائقا اچي وڃن ٿا. ڪهُون ۾ ونهار- پهرئين ۾ گهٽو ڪري جنجوعا ۾ ٻئي ۾ اعوان رهن ٿا. پر جيڪڏهن توهين چڪوال کان پنڊ دادن خان ڏانهن سفر ڪندا تہ توهان کي "نا" (جيڪو اتر- اپرندي واري لهجي ۾ آهي) بدران "دا" ٻڌڻ ۾ ايندو (جيڪو اتر-الهندي واري لهندا ۾ هوندو آهي) (سواءِ ڪن ٿورن ماڻهن جي جيڪي شايد "پوٺواري" وارن علائقن مان آيل هوندا آهن).

انهيءَ حقيقت جي ڪري تہ اتر - اپرندي وارو لهجو اولهہ تائين هن گڏيل لهجي کي اورانگهي شاهپور، سالٽ رينج ۾ هليو وڃي ٿو. اها ڳالهہ امڪان ۾ آهي تہ ڪنهن وقت رينج ۾ اتر- اپرندي واري قسم جي ڳالهائيندڙن جي رهائش هئي، جيڪي پوءِ لڏي ايندڙن نون ماڻهن جي ڪري ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا، جيڪي هاڻي اهو اتر - الهندي وارو لهجو ڳالهائين ٿا.

اسين ڏسنداسين تہ اتر- الهندي وارو لهجو ڪن خاصيتن ۾ (مثال طور "دا" اضافت) ڏاکڻي لهجي سان لهڪي اچي ٿو ۾ ڪن ٻين خاصيتن ۾ (مثال طور حرف صحيح تي ختم ٿيندڙ مذڪر اسمن جي ڦيري ۾) اهو اتر- اپرندي واري لهجي سان لهڪي ٿو. انهيءَ مان اهو مناسب طور نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ اتر- الهندي وارو لهجو سالٽ رينج جي هن طرف مغربي جهلم ۾ هزاره ۾ ڏاکڻي لهجي جي نمائندگي ڪري ٿو جيڪو ايئن اڳتي وڌي وڃڻ جي ڪري سالٽ رينج جي اصلوڪي اتر- اپرندي واري لهجي ڳالهائيندڙن واريون صورتون اختيار ڪري ٿو وٺي.

جيئن تہ شاهپور، سالٽ رينج، اٽڪ ۾ ڪوهاٽ ۾ ٻہ اتر- اپرندي وارو لهجو ملي ٿو اُن ڪري اهو نالو "اتر- اپرندو" ان سان لهڪي نٿو اچي. پر ان جو اصلي ڦهلاءُ اتر - اپرندي طرف راولپنڊي پوٺوار مان ڪشمير جي سر زمين تائين آهي ۾ اها ٻہ حقيقت آهي تہ اهو لهجو اولهہ طرف سالٽ رينج کان اعوانڻ آندو آهي.

اها ڳالهہ وڌيڪ مناسب آهي تہ انهيءَ اولهہ واري ڦهلاءَ کي شاهپور، اٽڪ ۾ ڪوهاٽ ۾ پهرين جانچجي تہ جيئن پوٺوار علائقي ۾ ڪشمير جي اصلوڪي اتر- اپرندي واري لهجي تي بحث ڪرڻ جو رستو صاف ٿئي. شاهپور سالٽ رينج ۾ 25000 ماڻهو اهو لهجو ڳالهائين ٿا جنهن جو هاڻ ذڪر ڪنداسين. اهو پوٺوار سان گهري ويجهائپ رکي ٿو ۾ ان جو

مڪمل احوال سر جيمس ولسن جي ”گرامر اينڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي“ ۾ ڏنل آهي. اڳيان وارن صفحن ۾ ڏنل احوال انهيءَ ڪم جو اقتباس آهي ۽ آءٌ هن موقعي تي انهيءَ ڪتاب جي مصنف طرفان سندس گڏ ڪيل مواد کي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ سندس ٿورا مڃڻ ٿو چاهيان.

ميانواليءَ مان سالٽ رينج جو ڪو ڏار لهجو ڪو نه پهتو آهي، پر ضلعي جي اتر ۾ ڳالهائجڻ واري لهندا ۾ سالٽ رينج جا اثر نظر اچن ٿا.

ميانواليءَ جي لهندا جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي ان ڪري اسين پنهنجو پاڻ کي شاهپور ضلعي جي مغربي سالٽ رينج ۾ ڳالهائجڻ واري لهجي تائين محدود ڪريون ٿا.

هيٺ اهي نڪتا ڏجن ٿا جن ۾ مغربي سالٽ رينج وارو لهجو شاهپور دو آبي جي معيار کان مختلف آهي.

لفظن جو ذخيرو:

هيٺين لفظن جي فهرست خاص سالٽ رينج جي سر جيمس ولسن واري ساڳئي ڪتاب مان ناهي وئي آهي. انهن جا متبادل لفظ شاهپور دو آبي جي لهندا ۾ - جيڪا معياري آهي جيترا معلوم آهن ڏنا اٿئون انهن کي ”D“ اکر سان ظاهر ڪيو ويو آهي.

اَنهارا	(اوندهه، انڌارو)	D= انهيرا
اَنهاري	(اونداهي- انڌا - ڌوڙيو)	D= انهيري
اسين	(آسوءَ جو مهينو- سيپٽمبر- آڪٽوبر	D= آسو
ٻنهه	(هڪ تلاءُ)	
ٻِٺڙٿان	(گهارو پيل زمين)	
ٻوٽڙ	(مادي سوئر)	D= ٻون
بگهٽاڙ	(بگهڙ)	D= بگهاڙ
بوٽا	(ڪودو)	D= ڪوتا
ڇَها	(ماپو)	
چاڙا	(ويڪرو)	
چَتڙي	(هڪ ٿانءُ آن ڀُڃڻ لاءِ)	D= ڊانگي
ڇَتُر	(ٻني)	D= ٻني
ڇمڪي، ڇمڪ	(ٿاري)	
ڇوڪڙا	(سنو- ڇگو ڇوڪو)	D= ڇوڪا
چُنج	(ڇُهنب پکيءَ جي، چاقوءَ جي)	D= چونگ
ڊاک	(ڊاک)	D= ڊراک
ڏَند، ڏَندي	(اڀ ڪپري زمين يا ٽڪر)	
ڏَنا	(لڪڻ، ڏنڊو)	D= ڊٽڊا
ڊاوڙ	(ڪوريئڙو)	ٽلي - ڊانور
ڊِٻي	ڊِٻ - ننڍي ٽڪري)	

ڀوڪ	(ڳوڻڙو)	
ڏِسا	(کھرو ڪمبل)	
ڍِل	(وڏو پٽڙ - پٽڙ)	D= ڍلھ
ڳَٽُڻ	(ڳٽڻ)	
گار ڳَرَٽِيا	(پٿريلي زمين)	
هَڳڻ	(سگھڻ)	D= سڳُڻ
هَل	(پاڻي ۾ پاڻ واري زمين)	
هَڻ	(هاٿي، هينڊر)	D= هُڻ
هيڪل	(مونث هيڪل) (سوئر)	
هِل	(سرڻ)	
هيج	(هيٺن، ايٺن)	D= ليهُڻ
هُرَڻ	(لهڻ)	D= هُرَٽال
هُرَٽار	(جابلو رڍ)	D= اِٽا
اترا	(ايترو)	
جنھ	(هميشھ وهندڙ نئن يا واھ)	
جهامڙ	(شاخ)	
جُلَڻ	(هلڻ)	
ڪهوتا	(ان جي ڳُندي)	D= اِٽا
ڪنهيرا	(هڪ گُل "زنگي")	
ڪس	(ڪسي، نالي)	
ڪسي	(ڪسي)	
ڪاوڙ	(ڪاوڙ)	D= ڪئوڙ
ڪسئا	(نالي، ڪسي)	
ڪاوڙيل	(ڪاوڙ واري جذباتي)	
ڪپرا	(ڪپر (بلا) يا ڪوڙو)	
ڪرمور	(تلوار)	D= تلوار
ڪيڙي	(جتي - سينڊل)	D= هپيئان
کُوب	(ڳوڳها "بيماري")	
ڪُڏُو ڪُڏري	(گهاري واري پڳل زمين)	
ڪرسي	(ڪرسي)	
ڪِليهون	(ننڍڙو ڪجهيءَ جو وڻ)	
ڪِرڙاڪا	(هندن جو)	D= ڪرڙيڪا
ڪترا	(ڪيترو)	D= ڪنٽا

ڪو آنھ	(ھڪ قسم جو وڻ) Tamarisk tree	D= اُڪانھ
ڪور	(ڪير)	D= ڪڱڻ
ڪوسا	(ڪوسو)	
ڪونڪرلي	(ڇچي، ڪِرڙي)	
ڪُلاڙ	(ھڪ وڻ)	
لگر	(وڻ جو ٿار)	
لھُوڙا	(ھڪ وڻ)	
لوُٽي	(لوٽيانو مکڻ)	
مگھا	(مھانگو)	
من	(اڇي وڏي ماني)	Large white scone
مارڪا	معرڪو ميڙ، گڏجاڻي	D= پريھان
ميگگڻ	(رڍن، ٻڪرين، ھرڻن وغيره جون ڦولڙيون)	
ميٺ	(ميز)	
مُونھي	(ڏاڏاڻي آڪھ جي ھڪ شاخ)	
نـڌاري	(ٻير جي وڻ تي چڙھندڙ ٻي ٻاڙي)	
پـٽان	(زمين، ڌرتي)	
پـڙي	(پٿر، ٽُڪر)	
پَسا	(اڻ چڙيل اُن جو ڍير)	
رھُوڙا	(ھڪ وڻ)	D= لھوڙا
رَڪڙ	(خراب زمين)	
رَتڙان	(ڳاڙھي پٿر ۽ گھاري واري زمين)	D= ٽلي ۾ معني 'ٽڪر'
روھ	(ڪاوڙ غصو)	
ساھا	(سھو)	
سـڪار	(ڇوڪندي نھيل اناج رکڻ جي جاءِ)	
ساڙنا	(ٻڪل گوشت)ٻوڙ	ڏسو 'ڪھوٽا'
سرپر	(ضرور يقيناً)	
شڱھرَ	(ڳوٺ)	
سِلھ	(سِڙ)	
ستي	(ننڍڙو ڪجيءَ جو وڻ)	D= ٻيل سر جي شڪل جو پٿر
تاک	(ھڪ گوشت کور ٻکي، ڳجھ	
تکُر	(سوئر)	
تِتُر	(تتر)	
تريڙ	(ماڪَ)	

اُونُو	(سينهو)	
اُترا	(اوترو)	D= تريڙ (زمين ۾ ڏار)
اُٿان	(مٿان)	D= اُنو
وَلَن	(واهه- واٽر)	D= اُٽا
واڙ	(ڪپهه)	D= اُٽانهه
وريٺڙي	(ڇت ڪان مٿي نڪتل ٻنو- پلواڙو)	
ورف	(برف)	
ورگا	(ڇت ۾ پونڊڙ ڪاٺ جي پٽي)	
وتمن	(هڪ وڻ)	
وَٽا	(هڪ پٿر)	D= ڪرلا

اُچار:

اچارن ۾ ڪڏهن "ل" ۽ "ر" هڪ ٻئي جي بدران استعمال ٿيندا آهن جيئن "لھُوڙا" ۽ "رھوڙا" هڪ قسم جي وڻ جو نالو آهي. هڪ عام "ڙ" اڪثر "ر" ۾ تبديل ٿي وڃڻ جو لاڙو آهي. جيئن "ڪُڙُ" لاءِ "ڪور" (ڪير) جو استعمال يا "اِٽا" لاءِ "اترا" (ايترو) جو استعمال. وسرگائي گم ڪرڻ جو به رجحان آهي. جيئن معيار "ڏلهه" ڦري "ڏل" (پٿر) ٿئي ٿو يا "باهران" ڦري باران (ٻارنهن) ٿئي ٿو.

هي لهجو گهٽن آوازن ۾ ڏگهن سُرن جو شوقين آهي. خاص ڪري ڪنهن لفظ جي آخر ۾ نڪ مان آواز ڪڍڻ تمام گهڻو عام آهي. ايئن اسان کي "نا" ۽ "نان" ملن ٿا جيڪي اضافت ۽ اسم حاليه جون پڇاڙيون آهن. "ماريٺا" يا "ماريٺان" (ماريو) ٻئي موجود آهن. ايئن ئي "اسي" ۽ "اسين"، "تسي" ۽ "تسين" "مئڊا" ۽ "مئنڊا"، "تئڊا" ۽ "تئنڊا"، "جاءِ" ۽ "جانءِ" (جا / جاءِ) جي مفعولي صورت) "گل" يا گلن (گل / ڳالهه) جي مفعولي صورت) جا اچار آهن.

جنس: مذڪر مان مونث ايئن ئي ٺهندا آهن. جيئن معياري لهجي ۾.

ڦيرو: اسمن جي حالت مفعولي ٺاهڻ ۾ اهم فرق آهي. حرف صحيح تي ختم ٿيڻ وارا مذڪر اسم اڪثر ڪري حالت مفعولي واحد ٺاهڻ مهل "اِ" ڳنڍيندا آهن مثلاً:

فاعلي مذڪر	مفعولي حالت واحد
گهر	گهري
هل (هر)	هلي
پئر (پير)	پئري
اُٺ	اُٺي
ڪراڙو (دڪاندار)	ڪراڙي
پُتُر	پُتري

اها آخري "اِ" اڪثر نڪ مان بہ ڪڍندا آهن مثلاً "گهرِين". آخري مثال مان اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ هڪ ڪان وڌيڪ پدن وارا اسم جن جي آخري ۾ حرف صحيح هجي، جنهن ڪان اڳ ۾ "اُ" بہ هجي تہ اهي معياريءَ وانگر بدلجندا آهن جنهن ۾ "اُ"، "آ" ۾ بدلجي ويندو آهي.

لفظ "ٻرا" جي مفعولي واحد صورت آهي "ٻرائُو" ۽ مفعولي جمع ۾ "ٻراون" آهي.

ساڳيءَ طرح حرف صحيح تي ختم ٿيڻ وارا مونث اسم گهٽو ڪري مفعولي حالت ناهڻ لاءِ "اِ" يا "اُ" ڳنڍيندا آهن. مثلاً:

فاعلي۔ مونث	مفعولي واحد
هِل (سرڻ)	هِلِ
اک (اک)	اکِ
مجهہ (مينهن)	مجهہِ
ٽَٽر (ننڍڙي گهوڙي)	ٽٽرِ
چوهر (چوڪري)	چوهرِ
جا (جاءِ)	جاءِ
دا (طرف)	داءِ
پٺڻ (پيٺ)	پٺڻُ
گل (ڳالهہ)	گلُ

اهو ڌيان ۾ رکو تہ "چوهرِ" وانگي هڪ کان وڌيڪ پدن وارا مونث لفظ جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿين، جيڪڏهن انهن ۾ ان کان پهرين "اِ" ۽ "اُ" هجي تہ انهن کي گُهٽو ڪندا آهن يا آخري حرف کي نڪ وارو بنائيندا آهن. ان ڪري نموني ۾ اسان کي "ناءِ" (جاءِ) ۽ "دانءِ" (طرف) ۽ گُلن (نون غني سان) لفظ ملن ٿا.

سڀني اسمن جا جمع، فاعلي توڙي مفعولي، ساڳيا معياريءَ جهڙا ٺاهيندا آهن. حرف جر ۽ حالتن واريون پڇاڙي بہ ساڳيون معياري واريون اٿن، پر هيٺيان مثال ان کان ٻاهر آهن. اضافت جي پڇاڙي "نا" يا "نان" آهي بجاءِ "دا" جي ۽ هيٺينءَ ريت ڦرندي آهي.

مذڪر		مونث
واحد فعلي	نا يا نان	ني يا نين
مفعولي	ني يا نين	ني يا نين
جمع فاعلي	ني يا نين	ني يا نين
مفعولي	نِئان	نيئان
مذڪر		**مونث**
جٽي نان گهوڙا	(ماٺهوءَ جو گهوڙو)	جٽي نين گهوڙي
جٽي نين گهوڙي نان	(ماٺهوءَ جي گهوڙي جو)	جٽي نين گهوڙي نان
جٽي نين گهوڙي	(ماٺهوءَ جا گهوڙا)	جٽي نئان گهوڙيئان
جٽي نئان گهوڙئان نان	(ماٺهوءَ جي گهوڙن جو)	جٽي نئان گهوڙيئان نا

مفعولي ثانيءَ جو حرف جر "نون" بدران آهي "هان" يا "آنهه" جيئن: گهوڙي- هان (گهوڙي کي)
حالت جريءَ جو حرف جر آهي "ٿائون" جيئن: گهرِ- ٿائون (گهرن کان)
انهيءَ ڪري هيٺ هن لهجي جي اسمن جي مختلف گروهن جا مڪمل گردان ڏجن ٿا.

	مذکر "گهوڙا" واحد	جمع
فاعلي حالت	گهوڙا	گهوڙي
متعدي مجهول واري فاعلي حالت.	گهوڙي	گهوڙيان
	گهوڙي- هان	گهوڙيان- هان
مفعولي ثاني سببي حالت.	گهوڙي- ٿائون	گهوڙيان- ٿائون
جري حالت	گهوڙي- نان	گهوڙيان- نان
اضافت واري حالت	گهوڙي ([1])	گهوڙين
مڪاني حالت	گهوڙيئان	گهوڙيان
ندائي حالت		
	مذکر "گهر"	
فاعلي حالت	گهر	گهر
متعدي مجهول واري حالت	گهري	گهران
مفعولي ثاني- سببي حالت	گهري- هان	گهران- هان
جري حالت	گهرِ- ٿائون	گهران- ٿائون
حالت اضافت	گهري نان	گهران نان
مڪاني حالت	گهر، گهرِي	گهرين
ندائي حالت	گهرا	گهران ـ هو

	مونث. "گهوڙي" واحد	جمع
فاعلي حالت-	گهوڙي	گهوڙيئان
متعدي مجهول واري حالت فاعلي	گهوڙي	گهوڙيئان
مفعولي ثاني- سببي	گهوڙي ـ هان	گهوڙيئان- هان
جري حالت	گهوڙي ـ ٿائون	گهوڙيئان- ٿائون
حالت اضافت	گهوڙي- نان	گهوڙيئان نان
مڪاني حالت	گهوڙين	گهوڙيِئان

[1] اهي صورتون تمام گهٽ آهن ۽ صرف ڪن لفظن ۾ ٿين ٿيون. جڏهن اهڙن لفظن جي مڪاني حالت جي ضرورت پوندي آهي ته پوءِ عموماً حرف جر "وچ" کي مفعولي حالت سان استعمال ڪندا آهن.

ندائي حالت	گھوڙئي	گھوڙيئان هو
	مونث "اک"	
فاعلي	اک	اکين
متعدي مجهول واري حالت فاعلي	اک	اکين
مفعولي ثاني - سببي	اکَ - هان	اکين - هان
جري حالت	اک - ٿائون	اکين - ٿائون
اضافت واري حالت	اک نان	اکين - نان
مڪاني حالت	اکين	اکين
ندائي حالت	اکئي	اکين هو
	مونث "پٹڑ"	
فاعلي	پٹڑ	پٹون
متعدي مجهول واري فاعلي	پٹڑُ	پٹون
مفعولي ثاني - سببي	پٹڑُ - هان	پٹون - هان
جري	پٹڑُ - ٿائون	پٹون - ٿائون
اضافت	پٹڑُ نان	پٹون نان
مڪاني	پٹين	پٹين
ندائي	پٹڑُ - اي	پٹون هو

جيتري قدر صفتن جو تعلق آهي تہ هڪ نڪتو توجهہ جوڳو آهي سو اهو تہ لفظ "هور" جي مفعولي حالت واحد ۾ آهي "هوري". ان کانسواءِ انگن ۾ بہ هيٺيون فرق آهي.

سنڌي	معياري لهندا	سالٽ رينج وارو
ٻارنهن	باهران	باران
تيرنهن	تيهران	تيران
چاليهہ	چالي	چالي
پنجيتاليهہ	پنتالي	پنجتالي
سَتر	سِتر	سَتَر

جيتري قدر ضميرن جو سوال آهي تہ پهريان بہ خالص ضمير هن ريت ڏرندا آهن:

واحد	متڪلم (مان / آئا)	حاضر (تون)
فاعلي حالت	منءِ، مئن	تون
متعدي مجهول جي فاعلي حالت	منءِ، مئن	تنءِ، ٿئو
مفعولي ثاني	مانهہ يا مئہ - ڪو	تانهہ، ٿڏانهہ يا تئہ - ڪو

اضافت	مئنڊا يا مئنڊيا	تئنڊا يا تئنڊيا
مفعولي	مئه	تئه
جمع		
فاعلي حالت	اسي، اسين	تُسي، تُسين
متعدي مجهول جي فاعلي	اسان	تُسان
مفعولي ثاني	اسانھ يا آسا - هان	تُسانھ يا تسا - هان
حالت اضافت	آسِڏا، سِڏا	تُسڏا
مفعولي	آسان	تُسان

ضمير اشاري کي ضمير غائب طور پڻ استعمال ڪندا آهن انهن جو ڍيرو هن ريت آهي

واحد	**ضمير اشارو ويجهو** (هي، هيءَ اِهو، اِها)	**ضمير اشارو ڏور** (هُو، هوءَ، اُهو، اُها)
فاعلي حالت	اي	او
متعدي مجهول واري فاعلي حالت	اِس	اُس
مفعولي ثاني	اسانھ يا اِس - هان	اُسانھ يا اُسا هان
مفعولي	اِس	اُس
جمع		
فاعلي حالت	اِن يا اِنھ	اُن يا اُنھ
متعدي مجهول واري مفعولي حالت	اِنان،اِنهان	اُنان يا اُنهان
مفعولي ثاني حالت	اِنان يا اِنهانھ	اُنانھ، اُنهانھ
مفعولي حالت	اِنان،اِنهان	اُنان يا اُنهان

اضافتون هميشه جيان باقاعدي آهن جيئن "اِس نان" (هِن جو) ۽ اُس نان (هُن جو) وغيره.

"ڪير" لاءِ لفظ آهي "ڪور" جڏهن ته معياري ۾ "ڪَنُڻ" آهي، ان جو مفعولي واحد لفظ آهي "ڪئڻ" يا "ڪنءِ"، فاعلي جمع اٿس "ڪور" ۽ مفعولي جمع "ڪنهان" - مقدار واريون ضميري صفتون "ٿان" بدران "را" تي ختم ٿين ٿيون، جيئن "اِترا" (ايترو) "اُترا" "ڪِترا" وغيره جيڪي هوندءِ "اِتڻا"، اُتڻا ۽ "ڪِتڻا" هونديون آهن.

ٻين حالتن ۾ سالٽ رينج ۾ ضمير ساڳيا معياري لهجي وارا آهن، اهو ڏسي سگهجي ٿو ته نموني (3 پئرا ۾) "جو" ۽ "جهڙا" لفظ ضمير موصول طور ملن ٿا.

معياري لهجي ۾ لفظ "هوري" عزت ۽ احترام واري پڇاڙيءَ طور ڪم ايندو آهي. سالٽ رينج ۾ اهو "اوري" ٿي وڃي ٿو جنهن جي مفعولي صورت "اوران" ٿئي ٿي (نموني ۾ پئرا 3 ۽ 4) جيئن معياري لهجي وانگر هن ۾ فعل جي زمان حال

جون ٽي صورتون هونديون آهن جن مان هڪڙي مڪمل صورت، ٻي گهٽايل صورت ۽ ٽين زورائتي صورت هوندي آهي، باقي ٻين ڳالهين ۾ فرق آهي مثلاً:

واحد	زمان حال (آءٌ) مان آهيان				جمع
مڪمل صورت	گهٽايل صورت	زورائتي صورت	مڪمل صورت	گهٽايل صورت	زورائتي صورت
1. آنهه	آن	ايهون	آنهه	آنهه	--
2. اينهه، آئنهه	اين	--	--	--	اهو
3. اِهه، آئهه	اي	--	--	--	آئهن، آهِن

اهو ڏسي ٿو سگهجي تہ مڪمل ۾ ڳرن آوازن جو ڪو مڪمل سيٽ نٿو ملي، شايد اهي صورتون هر هنڌ موجود آهن پر انهن ڏانهن ڌيان نہ ويو آهي. معياري لهجي وانگر هن ۾ بہ ضمير غائب جمع جي "اِن" ۽ "آن" کي اڳ ۾ آيل لفظ سان ڳنڍڻ جو رواج آهي. ايئن (نموني جي پيرا 4) "مجود ۔ آن" (موجود آهن) جو مثال آهي. ساڳي طرح "هوان" جو استعمال هوئي -ان" جي جاءِ تي (لالون لڪل آهن) "مارينين" جو استعمال "ماريني ۔ اِن" جي جاءِ تي "وٺنين" جو استعمال "وٺني - ان" جي جاءِ تي ۽ "دسائين" جو استعمال "دسائي -اِن" جي جاءِ تي ڏيکاريل آهن.

زمان ماضي بہ معياري لهجي کان مختلف آهي جيئن:

واحد		جمع	
مذکر	مونث	مذکر	مونث
1. آئهس، ائهس هائس	آئهس، ائهس	آئهان، آهان هان آئهسي	آئهان، آهان هان آئهسي
2. آئهئون، آهون، هائِئون	آئهين، آهين	آئهو آهو هَئِو	آئهو آهي، هَئِئي
3. ائها، آهہ هَئِئا	آئهي، آهي	آئهي، آهي، هَئِئي	

هتي هڪ ناڪاري فعل پڻ آهي جنهن جون هيٺيون صورتون ڏنيون ويون آهن.

واحد ۔ 1. "ناهان" نهان

2. نهين، نيهان، ناهون، نهون

3. نهين

هن ۾ بلاشڪ ڪي جمع صورتون بہ آهن پر مون کي نہ مليون سگهيون آهن، سر جيمس ولسن موجب معياري صورتون سڀ استعمال ٿين ٿيون سواءِ ضمير حاضر واحد جي -مٿي ڏنل صورتن مان متڪلم ۽ غائب واريون صورتون نموني مان کنيون ويون آهن.

فعل جي ٻين زمانن جي باري ۾ اهو تہ فعل "ٿيوڻ" گهٽو ڪري معياري واري "هوڻ" جي جاءِ تي ڪم ايندو آهي پر تہ بہ اسان کي نموني ۾ "هوڻ" بہ ملي ٿو معروف فعل جي متصل ڦيري ۾اسم حاليہ جي پڇاڙي معياريءَ واري "دا" جي بدران "نا" يا "نان" اچي ٿي. اهڙي ريت "بچنا" (بچڻ) "ترنا" (وڃڻ) "ڪرينان" (ڪرڻ) (متعدي). ٻيا اسم مشتق يا ڪردنت

۾ فعلي اسم ساڳيا معياريءَ وارا آهن پر آخري حرف علتن کي اڪثر گھٽو ڪندا آهن جيئن "مَنٿان" (مجيو) (نمونو- پڙرا 4) بجاءِ "مِنِٿا" جي.

مضارع ۾ معطوفيءَ جو ڦيرو هن ريت آهي:

آءٌ ماريان ٿو I Strike

واحد	جمع
1. ماران، مارهان	مارهان
2. مارهين مارهو	مارهو
3. ماري	مارن، مارن

زمان مستقبل ساڳيو معياري جهڙو آهي سواءِ ان جي جو ضمير غائب جمع "سِن" بدران "سَن" تي ختم ٿئي ٿو. اهڙي طرح "ماريسَن" (ماريسِن بدران) جو استعمال ٿئي ٿو.

ٻين معاملن ۾ فعلن جا متصل ڦيرا ساڳيا معياريءَ وارا آهن. پر اهو تڏهن جڏهن اسين اهو ياد رکون تہ اسم حاليہ "دا" بدران "نا" ۽ "نان" تي ختم ٿين.

ضميري پڇاڙيءَ سان فعل جي هڪ گهٽ عام صورت طور اسين "دسيئيهوس" (اسين ڏسي سگهونس ٿا) جو مثال ڏئي سگهون ٿا. اسين زمان حال مطلق جو هڪ مثال ضمير غائب جمع سان گهٽايل صورت ۾ بہ ڏيکاري ٿا سگهون " جيڪو "مارينين آن" جي جاءِ تي "مارينين" (مارين پيا) آهي

شاهپور کان "خرچائو پٽ" جي نقل جي ڪا بہ صورت ڪانہ آئي آهي ان ڪري آءٌ سر جيمس ولسن جي گرامر مان هڪ لوڪ ڪهاڻي شاهپور سالٹ رينج جي لهجي جي نموني طور ڏيان ٿو.ان جو ترجمو مون ڪيو آهي البت آزاد ترجمو سر جيمس ولسن ڪيو هو. اصل مواد شاهپور کان آيو آهي ۽ گرامر مان ورتل ڪونهي، اُن ڪري پوئين نقل ۾ صورتخطيءَ ۾ فرق نظر اچي ٿو.

هند آريائي خاندان		اُتر - الهندي گروهه
سالٽ رينج وارو لهجو	نمونو	شاهپور ضلعو
(سر جيمس ولسن)	

1. اگلي ويلي مِسرنا (مصرنا) هڪ پتشاهه آئها. اُس ني ترئه پُتر آهي، کدائي (خدا ني) مرزي (مرضي) اجيين آهي او وڏا ٻمار ٿِيئا. توڙي هڪيمان (حڪيمان) اُس نا دارو- درمل دِلـ نال ڪيتا، پر او بچنا نظر نہ آئا. اوڙڪ پتشاهه روز- روز آپڻا گهٽنا هال (حال) ويک- ڪي جاڻئوس، "بچنا " ناهان". نالي ملڪ- وچ رَنُلا ويک- ڪي اپڻي- ترئهان پُتران- هان سدائئوس، وت اُنهان آکئوس "چوروآج تُسين نڪڙي هو تي مئنڊا اي هال اي، مئن مرنان دُشمنان اي گل ويک ڪي مئنڊي- مِلک- هان چواهين پاسون آ ويهڙئاءِ مانهه تُسيڏا وڏا فِڪر اي، مئن تهان- جَڻنا جي مئنڊي – مرني – ڪولون پڇون تُسيڏا ڪي هال ٿيسي، اي ويک- ڪي مئن اج تُسانهه سدائئِا – اي مئنڊي- منهل وچ (محل- وچ) فلاڻي جاءِ اِڪ چور- خانا وڏئان ني ويلي تا ٻِڻا- هوئئا- اي، تي اُس- وچ تِرئه لال رکي هوئين، لکان رُپئان ني مُل- ني آئهن، تُسين اُنهان گهِن ڪ ڪٽيءِ وکري- جانءِ ڇپا- رکوجتي تُسيڏي ڪولون سوا هور- گهين- اَنهه خبر نا هووي، متان خُدا نا ڪري پتشاهي تُسيڏي- ڪولون ڪسِيہ وجي، تي تُسانهه رُپئان ني لوڙ پوي تي تُسين ڪهين ني موتاج تڏِيئو "پتشاهه نِئانہ پُتران آپڻي پئوني آکڻ- موجب تِرئهان لال مهل- چون ڪِي ڪ شاهُر ني باهِر هڪ- اُجڙي- هوئي جانءِ- وچ جتي لوڪان نان آوڻ وجڻ گهٽ آئها، وچ دَبي.

2. ڪهين- دهاڙئان- ڪولون پِڇي پتشاهه مر گيئا، پتشاهي دشمنان کس- گهتي تي پتشاهه نئان پُتران وخت (وقت) پئه- گِئيا، جهڙي- ويلي خرچون تنگ ٿيئي آپس- وچ سلاهه (صلاح) ڪيتيئو "جهڙي لال پِئو اسان- هان دتي آهي اُنهان ويچ – چوڙان، تي ڪهين- ملک وچ وچ ڪر آپڻي حياتي ني دهاڙي ڪٽان ترئه پرا اُتي گئئي جتي لال دبي آهي، چِس- ويلي زمين پٽيئون، دو لال نختي تي هڪ نہ لڏا، وڏي هيران هوئي "اي ڪي گل اي" جي ڪدي ڪوئي چور پٽنا، تا اج نا هونا، جي هڪ چا کڙينا تي دو پئي رَئنهي- شڪ اسان ترئهان- وچون ڪهين ني نيت ماري- گئئي اي، سڏي سوا هور ڪهين نا اهي ڪم نهين، بس ننگي گل اي جي اُسِ ڪاري- ڪول (قاضي – ڪول) وچ ڪي اي سارا هال دسيئينهوس، تي او سِڏا فيسلا (فيصلہ) ڪر تي مُڪدما (مقدمہ) کٿائي، سارِئان اي گل منزور (منظور) ڪيتي، ڪاضي دانءِ ٽُري.

3. راهه- وچ وئنئان هوئئان هڪ اوٺي انهان ملئا، انهان ڪولون پُڇئُس "تُسان ادي ڪوئي اٺ وَئنا ڊِٺا؟" وڏي- پرائُو آکئا "ميئان تئنڊا اٺ ڪاڻا آئها؟" وچڪرلي پرائُو اُس ڪولون پُڇئا جي " تئنڊي- اُٺ اُتي سِر ڪا لدئا هوئئا آئها؟" اُس آکيا "ها- جي اي وي سچ اي" نڪڙي آکئا "تئنڊا اُٺ لُڏڏا وي آئها؟" اُس آکئا "ها اي گل وي سچ اي، جو آکيني، هن دسو مئنڊا اُٺ ڪدي گِيئا اي" ترئهائي- پروان هس- ڪِہ آکئا جي، "اسان تئنڊا اٺ نهين ڊِٺا، اسان هان ڪي – خبر اي جي ڪِدي گيئا؟" اوٺي اي گل سُڻ ڪر اُنهان آکئا – واهه وا تسي اي اجب (عجب) گل آکني- او جي ڪَري تُسان مئنڊا اُٺ نهين ڊِٺا تا انهه ساري پتي ڪيڱڻ ديني- او ؟ مئنڊا اُٺ زرور (ضرور) تيڏي ڪول اي چنگي گل اي مئنڊا اُٺ موڙ ديئو نهين- تان ڪاضي

ساحب ـ اوران ـ ڪول (قاضي صاحب ـ اوران ـ ڪول) ڄلو" شاهزادئان آکئا "اسين آپ ڪازي ـ اوران ڪول وئني ـ پئي آن، تون ٻي سِڏي ـ نال ڄل"

4. مُڪدي گل ـ چاري ڪاضي اوران ڪول گئي، پُئهلون ـ پئهل اوني آپڻا داوا (دعوي) ڪاضي ـ اوران ڏسئا. ڪازي هال سُن ـ هِڪ شاهزدئان ـ ڪولون پڇئا، تُسيڏا ڪي جواب اي؟ شاهزادئان آکئا، "اسان اس نان اُٺ اُڪا نهين ڊٺا. خاهہ مخاهہ سڏي ـ اتي ڪوڙ جوڙينا ـ اي" اوني ڪاضي ـ اوران آکئا، "گريب پرور سِر ـ سلامت، اي ڪُڙ مارينين. تُسين اِنهان پُڇو ساري پتي مئنڊي اُٺ ني مانهہ دسائي ني ڪہ نهين؟ مُڙ اي ڪِٿون مڪرنين؟" ڪاضي اوئينا اي هال سُن ڪي شاهزادئان ڪولون پُڇئا. شاهزادئا منئان جي، وِشڪ جيڪُڻ اوني آکئا ـ اي اسان ساري پتي دسائين. هڪاضي آکئا "جي تسان اِسِنا اُٺ نهين ڊٺا تا ڪيوين اُسانهہ پُوري پُوري پتي اسني ـ اٺ ـ ني دساني؟ اي اجب گل اي" وت وڏي ـ شاهزادي ـ در مونهہ ڪر ـ ڪہ پڇئا، "تُسين دسو جي، اي ڪيڪڻ تُسانهہ مالوم (معلوم) هوئئا جي اُٺ ڪاڻا آئها؟ شهزادي اکئا، "اس ـ موجب مئن جاتا جي رئهم ـ اتي مئن ڊٺا آئها جي هِڪي پاسي ني پتر ڏرختان ني کادي ـ هوئي معلوم هوندي آهي، جاتئم جي اُٺ ڪاڻا آها. نهين ـ تا دوئين ـ پاسي ني پتر کادي ـ هوئي ضرور هوني." ڪاضي وچلي پرائو ـ ڪولون پُڇئا جي "تون ڪيڪُڻ اکنا ـ جي اُٺ تي سرڪا لديا ـ هوِئئا آئها؟" اوس آکئا "سرڪي نا دستور اي جي زمين ـ تي پوي تا اس جاني ني مِتي اُپر ـ آني ـ اي راهہ ـ وچون بهون جاني ڊٺا. اس ـ گلون مئن يقين ڪيتا جي اُٺ ـ سرڪا لدئا ـ هوئِئا ائها". هڪاضي نڪڙي

پرائو ـ ڪولون پُڇئا "تُہ ڪيڪُڻ جاتا، اي جي اٺ لئڏا اي؟" اُس آکئا "ڪاضي جي اي دستور اي، جس ويلي اُٺ زمين ـ اُتي پئهي پانوين اُئيوي اُس ويلي ضرور آپڻي ـ پُچل ـ انهہ زمين ـ اُتي ماريناں، اُس ني نيشان زمين ـ اُتي لگ ـ وئنين، راهہ ـ اُتي بهون جاني مئن ڊٺا جي اُٺ ني بئهڻ نئان هور سارئان نشانئان زمين ـ اتي مجود ـ اُن پر پُچل ني نشاني زمين اُتي ڪدائين نهين. اس ـ گلون مئن جاتا، "اُٺ لئڏا اي" قاضي شهزادئان انهہ گلان سڻ هِڪ اُنهان ني آڪل ـ تي (عقل ـ تي) ڏنائي ـ هان سلاهيُسن اُنانهہ چنگي ـ عزت ـ نال اپڻي ـ جاني ـ تي گهن گيئا.[1]

---

[1] هن ڪهاڻيءَ ۾ گريئرسن انگريزي (رومن) ۾ منبادل صورتخطي اختيار ڪندي قاضيءَ کي هڪازي يا ڪاضي، مرضيءَ کي مرزيءَ حال کي هال وغيره لکيو جنهن جي اڳيان شروع ۾ ڏنگين ۾ موجود صحيح صورتخطيءَ ۾ لفظ مترجم طرفان ڏنا ويا آهن.

اوانڪاري يا اوانڪي (اعواڻڪي)

اعواڻ ([1]) هڪ اهم قبيلو آهي جنهن جي رهائش جا مرڪز مغربي سالٽ رينج جي چوڏاري آهن ۽ ميانوالي شاهپور ۽ جهلم ضلعن جي ويجهن حصن تائين هليا وڃن ٿا ۽ سنڌوءَ جي ڪپ تي سيني اعواڻن جي سردار جي جاءِ "ڪالا باغ" کي بہ شامل ڪن ٿا.

جيتري قدر سالٽ رينج جو تعلق آهي تہ اتان جي ٻوليءَ جو ذڪر علائقائي لهجي جي حوالي سان ٿي چڪو آهي. اٽڪ واري ضلعي ۾ اهي سالٽ رينج جي اُتر - الهندي واري ڇيڙي واري علائقي ۾ رهندڙ آهن. اهي عملي طرح سموري تلاگنگ ۽ پنڊي گهيب تحصيل جي وچ ۾ سون نديءَ کان ڪالا چِٽا رينج تائين علائقي جا مالڪ آهن. جيڪو اٽڪ تحصيل کي پنڊي گهيب کان ڌار ڪري ٿو اهو سمورو علائقو ايتري قدر تہ اعواڻن جي مالڪيءَ ۾ آهي جو ان کي چوندا ئي "آوانڪاري" آهن. تلاگنگ تحصيل جي ٻوليءَ کي بہ "اوانڪاري" يا اوانڪي" چوندا آهن.

اسين هتي اٽڪ ضلعي ۾ ڳالهائجندڙ لهندا جي ٻين لهجن جو بہ ذڪر ڪري سگهون ٿا. هن ضلعي ۾ چار تحصيلون آهن. اتر ۾ اٽڪ، الهندي واري وچ ۾ پنڊي گهيب، اوڀرندي مرڪز ۾ فتح گنج ۽ ڏکڻ ۾ تلاگنگ اچي وڃن ٿيون. سنڌوءَ جي ڪپ وٽ پنڊي گهيب جي مکد الاڪا ۽ اٽڪ تحصيل جي اترئين ميداني علائقي ڇڇ ۾ پشتو ڳالهائي وڃي ٿي، باقي ٻين سيني هنڌ لهندا آهي. پشتو ۽ لهندا جي وچ واري سرحد گهڻي واضح آهي جيڪا سنڌوءَ کان ڪجهہ ميل اوپر طرف وڃي ٿي. پنڊي گهيب تحصيل ۾ لهندا جو هڪ مڪاني نمونو مروج آهي جنهن کي گهيبي چوندا آهن ۽ سالٽ رينج واري لهجي سان ويجهاپ رکي ٿو. ان جو ذڪر اوانڪاري ۽ ڪوهاٽ واري لهجي کان پوءِ يڪدم ايندو. فتح گنج تحصيل سون نديءَ جي ماٿريءَ جي ٻنهي طرف پوي ٿي ۽ اتان جو لهجو "سوئن" سڏجي ٿو. اهو لهندا جو اتر - اوڀرندي وارو لهجو ڪونهي بلڪہ اهو اتر - الهندي واري لهندا جي ڌني لهجي جو تسلسل آهي، جيڪو ڏکڻ طرف جهلم جي چڪوال تحصيل ۾ ڳالهايو ويندو آهي. تنهن هوندي بہ اهو گهيبيءَ سان گڏجي سڏجي ويل آهي. اٽڪ تحصيل ۾ مڪاني لهجي جو ڪو خاص نالو ڪونهي پر "سوئن" وانگر اهو بہ گهيبي ۽ - اتر - الهندي واري لهندا جو گاڏڙ لهجو آهي. سوئن ۽ اٽڪ جي لهجي بابت اڳتي بحث ڪيو ويندو جتي "ڌني" جي سري هيٺ ان جو ذڪر ايندو، ان ڪري هتي وري ان جو ذڪر ڪونہ ڪنداسين.

اٽڪ جي آباديءَ جو اهو تعداد جيڪو اتر - اوڀرندي واري لهندا ٿو ڳالهائي:

اوانڪاري.................. 89901

گهيبي......................... 90308

ڪل. 780209

---

[1] گريئرسن "آواڻ" لکيو آهي. (مترجم)

جيڪڏهن ان سان اسين اتر- الهندي واري لهندا ڳالهائيندڙ ماڻهن جو تعداد 188051 جوڙيون ته اسان کي اٽڪ ضلعي ۾ هر قسم جي لهندا ڳالهائڻ وارن جو ڪل تعداد ملندو 368260 اهو سمورو ڪاٿو 1891ع واري آدمشماريءَ منجهان ڪيل آهي. 1901ع يا 1911ع وارين آدمشمارين جا انگ ميسر ڪونہ آهن.

اٽڪ جي ٻوليءَ جا ڪجهه ٻيا ننڍا ننڍا فرق ([1]) بہ هتي بيان ڪري سگهجن ٿا. عام ڪيتي ڪندڙن کان ڪترين جي ٻولي مختلف چئي وڃي ٿي. ٻنهي ۾ فرق بابت ڪو تفصيل نٿو ملي پر شايد اهو فرق لهجي جو نہ پر سڌريل اڻ سڌريل وارو فرق آهي. جيڪي گُجر آهن اهي پنهنجو پاڻ تائين محدود رهندا آهن. ان ڪري انهن جو پنهنجو لهجو آهي جنهن جو ذڪر هن جائزي جي جلد نائين جي پاڳي چوٿين ۾ ڪيو ويو آهي.

سنڌوءَ جي هُن طرف اتر- الهندي سرحدي ضلعي جي ڪوهاٽ ۾ اوانڪاريءَ جهڙو هڪ لهجو اتان جا هندو بہ ڳالهائيندا آهن. هتي جي ضلعي جي مکيہ ٻولي پشتو آهي پر اوانڪاري ڳالهائڻ وارا سموري ضلعي ۾ ٽڙيل پکڙيل آهن. ڪوهاٽ ۾ ٻوليءَ کي ٻي ڏيانيءَ ۾ اوانڪاري، اوانڪي، ڪوهاٽي، هندڪو يا هندڪي ٻيا سڏيندا آهن.

اسين ڏسي سگهون ٿا تہ ڪوهاٽ ۾ اتر- اپرندي واري نموني جي لهندا سان حالت اضافت لاءِ لفظ آهي "نان" جڏهن تہ ان جي ذڪرڻ ۾ ٻنوڻءَ واري لهندا آهي. جيڪا ٻوليءَ جي معياري ڏاکڻي صورت واري آهي ۽ ان ۾ اضافت "دا" سان ڏيکاريبي آهي. ان جي اتر ۾ وري پشاور جي پشاوري لهندا آهي. جيڪا اتر- الهندي واري لهندا جهڙي آهي، ان ۾ بہ اضافت لاءِ "دا" موجود آهي.

اوانڪاريءَ جي ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد هن ريت آهي.

اٽڪ.................. 89901

ڪوهاٽ............. 34000

ڪل تعداد .. 123901

هيٺ اوانڪاريءَ جا بہ نمونا ڏسي سگهجن ٿا ۽ لفظن ۽ جملن جي هڪ فهرست پڻ اڳين صفحن ۾ ڏنل آهي، هڪ نمونو تہ ساڳيو "خرچائو پٽ" واري نقل جو روپ آهي ۽ ٻيو وري هڪ ڳوٺاڻي جو عدالت ۾ ڏنل بيان آهي.

هيٺ ڏنل ڳالهين مان صاف ڏسي سگهجي ٿو تہ هنن نمونن ۾ آيل صورتون سالٽ رينج جي ٻوليءَ سان هڪجهڙائپ رکن ٿيون.

لفظن جو ذخيرو :

اهو عملي طرح ساڳيو شاهپور سالٽ رينج وارو آهي. اسين هيٺ ڏنل لفظن جون غير رواجي صورتون ڏسون ٿا "اُٺڻ" لاءِ لفظ "اٺڻ" بدران "اُٺرڻ" آهي. لفظ "ني" بدران "هو" استعمال ٿو ٿئي، فعل "پئُوڻ" (پوڻ) پنهنجي اسم حاليہ "پيئا" سان (جمع "پئي") عام طرح مرڪب فعل ناهڻ ۾ ڪم ايندو آهي جنهن سان بظاهر معنيٰ تي ڪو اثر ڪو نہ ٿو پوي، مثلاً "جي- پيئا" يا "وج- پيئا" (وڃائجي ويو) "لڳ- پيئي"، "پيئا ڪون" "پئي ڪرينين" (نمونو II)

اچار:

آوازن کي گهٽو ڪرڻ جو رواج ايترو ئي عام آهي جيترو سالٽ رينج ۾ آهي. تقريباً هر ڪو ڍگهو سُر مرضيءَ موجب گهٽو ڪري سگهجي ٿو. اهڙا گهٽو ڪرڻ (نڪ مان ادا ڪرڻ) جا ايترا تہ عام مثال آهن ۽ مرضيءَ موجب ڪجن ٿا جو خاص اهڙي خوبيءَ وارا ڪي بہ لفظ هيٺ آيل نوٽس ۾ نٿا ملن.

---

[1] ڏسو اٽڪ گزيٽيئر (1907) ص 63

سالٽ رينج ۽ شاهپور دو آب جي لهجن ۾ اچار "آتہ" اوانڪاريءَ ۾ "اي" ٿي وڃي ٿو. پر اهو صورتخطيءَ جو طريقو آهي ان ڪري اسين شاهپور وانگر هن ۾ بہ لکڻ مهل ساڳيو "آتہ" استعمال ڪنداسين.

هن ۾ ڳرن وسرگ آوازن کي اوسرگ ڪرڻ جو پڻ لاڙو آهي. اهڙيءَ ريت "پِي " ڦري "بِي" ٿي وڃي ٿو ۽ ٻئي طرف "هِڪّنا" ۾ وري اضافي "ھ" جوڙي وئي آهي. ساڳيءَ طرح هي (هيءَ) ۾ ۽ "اوھ" (هو) جي مفعولي واحد صورت ۾ "اُس" سان گڏ "هٹس" ۾ ڪيل نظر اچي ٿو.

لفظ "ڪيڊنين- نان" ۾ هندستاني "ڪيلنا" وارو "ل" "ڊ" ۾ تبديل ٿيو آهي.

گردان : اسمن جي گردان ۾ اهي اسم جيڪي دوآبي ۾ "اُ" تي ختم ٿين ٿا. جيئن "پُتُر" "چوهُر" وغيره- تہ انهن جو پوئين "اُ" واري حرڪت گم ٿي صرف "پُتر" ۽ "چوهر" رهجيو وڃن. ساڳي طرح سان مونث ۾ ساڳي جاءِ تي آيل "اِ" پڻ غائب ٿي ويندي آهي ۽ لفظ "چوهِر" ڦري "چوهر" ٿيو پوي.

اهي مذڪر اسم جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿيندا آهن انهن جي آخر ۾ "اي" ڳنڍي مفعول واحد صورت ساڳي سالٽ رينج وانگر ٺاهيندا آهن. اهڙي ريت "پُتري"، "دلي"، "گهري"، نوڪري"، "اباسي" (نمونو II ۾) اها حرڪت هميشہ ڪا نہ لڳندي آهي. جيئن نموني ۾ اسان ڏسون ٿا "اُس - مُلڪي نين" بدران "اس مُلک نين" استعمال ٿيل آهي. "مان" (ماءُ) جي مفعولي واحد صورت "مائن" (نمونو II) آهي.

حالت مفعولي ثاني جي حرف جر لاءِ "آنھ" بدران "آن" موجود آهي. اهڙي طرح "پئو- آن" (پيءُ کي) نوڪر آن" (نوڪر کي) وغيره ملن ٿا. ساڳئي قسم جو ٻيو حرف جر آهي "دائين" (ڏانهن) جنهن سان حالت جريءَ وارو حرف جر "دائينئو" (کان) فهرست 1.3 - 1.4) آهي.

هيٺيون ضميري صورتون پڻ ڌيان سگهجن ٿيون. سڀ ڪان وڌيڪ ذڪر جي قابل آهن پهرين پن خالص ضميرن جا اضافت وارا مثال. واحد ۾ جن جي آخر ۾ "ڏا" هوندو آهي.

	آءٌ / مان	تون
واحد		
فاعل	مئن	تون
متعدي مجهول وارو فاعل	مئن	تون يا ٿُڌ
مفعولي ثاني	مانهہ مئن - ڪو	تانهہ يا تئن ــ ڪو
اضافت	مئنڏا	تئنڏا يا تونڏا
مفعول	مئن	تئن يا ٿُڌ
جمع		
فاعل	اسين	تُسين
متعدي مجهول وارو فاعل	اسان	تُسان
اضافت	آسِڏا	تُسِڏا
مفعول	اسان	تُسان

ضمير اشاري کي ضمير غائب طور بہ استعمال ڪندا آهن

فاعل	اِهہ، اي يا هي	اوهہ، او هو
مفعول ثاني	اِسانهہ، اسڱهہ	اُسانهہ، اُسڱهہ
مفعول	اِس	اُس، هُس، اوس
جمع		
فاعل	انهہ	اُنهہ
مفعول	اِنهان	اُنهان

زورائتيون صورتون آهن. ”آئهہ - اي“ ”اِها“ (نمونو II) ”اِسي“(نمونو II) ”اوها“(نمونو II)

سواليہ ضمير آهي ”ڪور“ جيئن سالٽ رينج ۾ آهي جنهن جو اضافت سان واحد آهي ”ڪنڊيا“ (فهرست 239) ”ڪجهہ“. (ڱجهہ لاءِ)

اسين (نمونوII ۾) ڪِتانَڪ ۽ ”جتا“ جهڙين صورتن ۾ ڏسون ٿا تہ ”ٽ“ واريون دو آہي صورتون استعمال ٿين ٿيون ۽ سالٽ رينج واريون صورتون (ڪِترا - جِترا“) نٿيون ڪم اچن.

متصل ڦيرا: فعل جون ڪيتريون ئي صورتون آهن جيئن :

زمان حال

واحد	جمع
1. آنهہ، آن	آنهہ، آن، آئيا
2. آئنهہ	هو او آئيو
3. آهہ، ائيي، اي -- وي	آئهن، ايئن

کهاٽي ۾ اسان کي ”ناهہ“ (ناهيان لاءِ) پڻ ملي ٿو.

زمان ماضي

واحد	جمع
1. آئهون	آئهون
2. آئهون	آئهون
3. آئها	ائنهہ، آهي

مٿيان مذڪر جا مثال آهن. ٻئي نموني ۾ اسان کي آئهي ” (هُئي) ملي ٿو.

ناڪاري صورتون آهين ”ناهين ڊينان“ (هن نٿي ڏنو يا نٿي ڏنائين) ۽ ”نئها“ (نہ هو) (نمونو II). معروف فعل جي متصل ڦيري ۾ ڪي خصوصيتون نظر اچن ٿيون. اسين اسم حاليہ لاءِ ”ڪٽان“ ۽ امر نيازي لاءِ ”ديهہ“ (مهرباني ڪري ڏي) ڏسون ٿا.

”آکڻ“ جو مستقبل ۾ لفظ ”آکيسان“ بدران ”آکسان“ آهي. ساڳي طرح ٻئي نموني ۾ ’آکسين‘ (چوندين) استعمال ٿيل آهي. ”ڪرڻ“ مان زمان حال ۾ (پهرين نموني ۾) ’ڪَرينا‘ (مان ڪريان پيو) آهي پر ٻئي (ٻئي نموني ۾ ”ڪرينين“ (هو ڪن پيا) آهي. زمان حال شرطي لاءِ معياريءَ ۾ آهي ”ڪرنها“ (ڪريان ها) ۽ ان کان سواءِ ”ڱريئان“ پڻ کهاٽيءَ ۾ آهن.

مجهول جي مثال طور اسان وٽ ”ويکيئي“ (ڏسڻ ۾ پئي اچي) ۽ ”ڊي- وجي“ (ڏيئي سگهجي ٿي) جيڪي ٻئي ٻئي نموني ۾ آهن.

”بيئا “ جو مذڪر ۾ جمع آهي ”پئي“.

هند ـ آريائي خاندان — اتر الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

اواڻڪاري — (ضلع اٽڪ)

پهريون نمونو

هڪي ـ جڻي ني دون پُتر آهي, اُنهان ـ وچون نڪڙي پئو ـ آن آکئا, "پئو مال نان جهڙا هسا مانهہ آنان مانهہ ونڊ ـ ديهہ " پئو آپڻان مال اُنهان ونڊ ـ دتا, ٿوڙي دهاڙي لگهي ـ آهي جي نِڪڙا پُتر هيا ـ ڪجي هڪِڪنا ڪر ـ ڪي ڪڏيئين دور ـ ملک لڳا ـ ڳيئا, اُتي آپنا مال لُچُپڻي ـ وچ ـ وَڃا ـ چوڙيُس, جس ـ ويلي هيا ـ ڪجهہ کان ـ پي ـ رهيا اُس ـ ملک ـ وچ وڏا ڪانل پئہ ـ گيئا, تي اوهہ مُتاج هوڙڻ لڳا, وت اوهہ اُس ـ ملک نين ڪهين آدمي ـ ڪول لڳا ـ گيئا, اُس اُسانهہ آپڻي ـ زمين ـ وچ سُور چرواڻي ـ واستي مُڄ ـ دِتا, اُس نين ـ دل ـ وچ آنان ـ آها جي, "آپڻا ڍِڍ اُنهان ـ چِلون ـ نال جهڙئان سور کَئنين ـ آهي, پران " هور ڪوئي آدمي اُسانهہ ڪجهہ نهين ـ ديئان, وت جس ـ اُس دل ـ وچ ڏئان ڪيتا جي مئنڊي ـ ٻئو ـ نين ٻهُون ـ نوڪران ـ ڪول وڏيک رزاق آئهہ, تي مئن يکا پيئا مرنان, مئن اُٺر ـ ڪي ٻئو ـ ڪول وَئنان, تي اُسانهہ آکسان, "پئو مئن خدا نان گناهہ ڪيتا تي تونڊا بي ڪيتا هُڻ مئن تونڊا پُتر اکوا وَڻين جوڳا نانهہ ريها, مانهہ آپڻان هڪ نوڪر ٻڻا ـ ڪي رک ـ گهن "تان اوهہ اُٺر ـ ڪي آپڻي ـ پِئو ـ ڪول آئِئا, اوهہ اڃي دُور ـ ئي آئها جي اُس نين ـ پئو اُسانهہ تڪ گهدا, اُهان ترس آ گيئا, ٻڄ ـ ڪي گلي ـ نال گهدئُس, تي پئاردِتوئس, پُتر اسانهہ آکئا, "پئو مئن خدا نان گهناهہ ڪيتا تي تونڊا بي ڪيتا : مئن هُڻ تونڊا پُتر اکوا ڻي جوگا نانهہ ريها " پر پئو آپڻين ـ نوڪران آکتا جي "سارئان ڪولون چڱگي چيڙي آڻئو اِسئهہ پوائئو تي اُس نين ـ هٿي ـ وچ مندري تي پئران ـ وچ جُتي پوائئو ؛ نالي ڪئئانهہ تي خوشي ڪران ڪيونڪ اِو مئنڊا پُتر مر ـ گيئا ـ آئها هَڻ وت جي ـ پيئا ; اِهہ وَڃان ـ پيئا ـ آئها هڻ لڀ ـ پيئا" وَت اوهہ خواشي ڪرڻ لگ پئي, اُس ويلي اس نان وڏا پُتر زمين ـ وچ آئها جِس ويلي اوهہ آئِئا تي گهر ـ ڪول پُهُتا اُس گانوڻين ـ تي ڪيدڻين نان اواز سڻئا, اُس هِڪي ـ نوڪر ـ آن سد ـ ڪي پُڇئا جي, "اهہ ڪي گل اي ؟ " اُس اُسانهہ آکئا جي "تونڊا پرا آن ـ ريها تي تونڊي ـ پِئو روٽي ڪيتي ـ اي, جي اوهہ خئري ـ مِهران لڀ ـ پيئا " اوهہ ڪوڙي هوِئئا, تي اندر ناهہ ـ وڙئا, اُس نان ـ پڳو باهر آئِئا, اُس نان مِنّت ـ ٿورا ڪيتوس, اُس پيئو ـ آن آکئا " ٻهون مُدت ٿين مئن تونڊي ڪزمت (خدمت) پيئا ڪرينان ڪدي بي تونڊي گل نهين موڙيہ پر ٿُڍ ڪدي مانهہ هڪ ٻڪرا بي نهين دِتا, جي مئن آپڻين ـ دوستان ـ نال خوشي ڪرِئان, پر جس ويلي تونڊا اهہ پُتر آئئا ـ ئي ـ اي جس تونڊا مال ڪيجرئان ـ اُتي وَڃا ـ دِتا, ٿُڍ اُس ني خاطر روٽِي ڪيتي ـ اي پِئو اُسانهہ آکئا, پُتر تون هر ويلي مئنڊي ـ ڪول رَهان, تي جو ـ مئنڊي ـ ڪول آئهہ ٿُڍي نان آئيي, چڱگي گل ائهہ ـ اي آئهي جي اسين خوشي ڪرانها, تون بي خوش هو ڪئون ڪہ اِهہ تونڊا پرا مر ـ گيئا ـ آ ئها, هُڻ وت جي پيئا, تي وڃا ـ پيئا ـ آئها هڻ لڀ پيئا".

هند آريائي خاندان		اتر الهندو گروهه
آواڻڪاري لهجو	لهندا يا مغربي پنجاني	اٽڪ ضلع

(ٻيو نمونو)

سڏي- گڙانئين نان هڪ جٽا آباس (عباس؛
ترجمو: اسان جي ڳوٺ جو هڪ ماڻهو عباس
نان اِئها. اُس نان پُتر ڪوئي نِئها- هونان،
ترجمو: نالو هئس، هن کي ڪوبہ ڪو نہ ٿي ٿيو.
اُس چار وِياهہ ني ڪِتي- آهي، هڪا ڏي
ترجمو: هن چار وهانءَ بہ ڪيا هئا هڪ ڏيءَ
پٺهلي- وياهہ- چون هوئِس، اجي اوهہ
ترجمو: پهرئين وهانءَ مان هئس، اجا اها
مائن نان ڌُدّ پيندين- آئهي جي اس نين مان
ترجمو: ماءُ جو کير پي رهي هئي تہ هن جي ماءُ
مر- گئي. وڏي کذمت تي کزيئان نال اُس
ترجمو: مري وئي، وڏي خدمت ۽ مصيبتن سان هن
اُس نان پالئا. جِس- ويلي اوهہ وڏي هوئي
ترجمو: ان کي پاليو جنهن وقت اها وڏي ٿي
تان اُس نان وياهہ اُس آپڻي- چاچي نين- پُتر
ترجمو. تہ هن جو وهانءُ هن پنهنجي چاچي جي پٽ
نال ڪر دِتا. عباس اهو جاڻڪي جي،
ترجمو: سان ڪري ڇڏيو. عباس اهو ڄاڻندي تہ
مئنڊي زمين هور- ڪوئي مرني- ڪولون پِچي
ترجمو: منهنجي زمين ڪو ٻيو مرڻ کان پوءِ
نہ چا- گهنين مئن اِسي- جو اتري- آن لِکا
ترجمو: نہ کڻي وڃي، مان اها نانيءَ کي لکي
ديئان: جنڻين- تائين مئن جيٽان رئهسان
ترجمو: ڏيا. جيسيتائين مان جيئرو رهندس
ٿن آپ کٽٿان رئهسان، تي اُس- نال
ترجمو: تہ پاڻ کائيندو رهندس، ۽ ان سان
پَڪ- پڪيج ڪر گهِدئِس، "جي ڪوئي مئنڊا
ترجمو: پَڪ ڪري ورتائين تہ جي منهنجو
پُتر هوئِئا، تان تون مئن ڪو زمين- واستي

ترجمو : پٽ ٿيو تہ تون مون کي زمين لاءِ

ڪجھہ نان آکسين، زمين اُسانهہ لِک - دتڪس

تجمو : ڪجھہ ڪو نہ چوندين، زمين هن کي لکي ڏنائين

پر ڪبزا (قبضہ) آپڻان رڪئس.

ترجمو :پر قبضو پنهنجو رکيائين.

ترڌ - چاڻون - ورهان پڇون، جهڙا چيڪڙا

ترجمو : ٽن چئن ورهين کانپوءِ، جيڪو آخري

وِياهہ ڪيتا - آئيڪس، اُس چون اُس نان پُتر

ترجمو : وهانءُ ڪيو هئائين، ان مان هن کي هڪ پٽ

هوِئتا، جو اتري - آن اکِڪس جي - زمين مانهہ

ترجمو : ٿيو نانيءَ کي چيائين تہ "زمين مونکي

موڙ- دي". اُس ناهہ لِک دتي. اباس

ترجمو : واپس ڏي، هن نہ لکي ڏني. عباس

منسوکي - هِيِنان (منسوخي) داوا ڪيتا. اوهہ

ترجمو : منسوخي - معاهده جي دعويٰ ڪئي. اها

کارَج (خارج) هو- گيتا. اپيل چپ- ڪورٽ- تانءِ

ترجمو : خارج ٿي وئي. اپيل چيف ڪورٽ تائين

(چيف ڪورٽ تائين) ڪيتئس، ڪجھہ نان ٻڙِڪس

ترجمو : ڪيائين. ڪجھہ ڪونہ ٿيو

پر اِهہ هُڪم ديئِڪس جي، تونيا پُتر داوا ڪر

ترجمو : پر اهو حڪم ڏنائونس تہ "تنهنجو پٽ دعويٰ ڪري

هَگنان" هَڻ اُسنين پُتر- نين طرفون پيتا

ترجمو : سگهي ٿو. پوءِ هن جي پٽ جي طرفان

مُڪدما هوٽان، زمين تي اچي تائين

ترجمو : مقدمو ڪيو ويو زمين تي اچا تائين

ڪبزا ابا سينان تي اوها ڪتّان پينان، هڻ

ترجمو : قبضو عباس جوءِ اهو ڪائي پيئي پيو

ويکيئي ڪي هونان، لوڪ اباسي- شوهدينان

ترجمو : هاڻ ڏسجي ڇا ٿو ٿئي، ماڻهو عباس ويچاري

ارمان پئي- ڪرنين، شالا اُس- ڪو زمين

ترجمو : جو ارمان پيا ڪن. شال هن کي زمين

ڍي وَڃي.

ترجمو : ڏياري وڃي.

ڪوهاٽ جي هندڪو

ڪوهاٽ جي اتر - الهندي واري سرحدي ضلعي جي مکيه ٻولي پشتو آهي. بهرحال ضلعي ۾ هر هنڌ ڪيترائي هندو ترڙيل پکڙيل رهن ٿا ۽ ٻيا به ڪيترائي جهلم اٽڪ ۽ راولپنڊيءَ کان لڏي آيل ماڻهو جن ۾ خاص طور اعواڻ شامل آهن، اتي اچي آباد ٿيا آهن. اهي سڀ هڪ خاص قسم جي لهندا ڳالهائين ٿا، جنهن کي مختلف نالا ڏنل آهن، جيئن - اواڻڪاري، اواڻڪي، هندڪي، هندڪو ۽ ڪوهاٽي وغيره. پلي ان کي کهڙي به نالي سان سڏيو وڃي، پر بنيادي طرح اها ساڳي ٻولي آهي. اها مختلف قبيلن جي ڳالهائڻ سبب لهندا جي مختلف لهجن جو گاڏڙ لهجو بڻجي وڃي ٿي. جن سڀني ۾ سالٽ رينج جي اواڻڪاري سڀني کان نمايان آهي. هن ۾ لفظن جو ذخيري ۾ پشتو مان ڪيترائي لفظ اڌارا ورتا وڃن ٿا جنهن جا سبب اڳ ۾ ان جي ٻئي نموني جي حوالي سان بيان ڪيا ويا آهن ۽ ٻيهر هتي ورجائڻ جي ضرورت ڪانهي. هن لهجي جي ڳالهائيندڙن جو تعداد 34000 ٻڌايو وڃي ٿو.

اڳين صفحن ۾ لفظن ۽ جملن جي رواجي فهرست کان سواءِ ڪوهاٽ جي هندڪو جا به نمونا هتي ڏينداسين، پهريون ته اهوئي "خرچائو پٽ" وارو نقل آهي ۽ ٻيو ڪوهاٽ ضلعي جو احوال ۽ ان ۾ رهندڙ قبيلن بابت احوال آهي، انهن تي مبني اسين ڪجهه خاص ڳالهين جو هتي ذڪر ڪري رهيا آهيون جيڪي ڪوهاٽ جي هندڪو کي شاهپور جي معياري لهندا کان مختلف ڪن ٿيون.

اچارن ۾ جيڪا خاص ڳالهه اهميت رکي ٿي سا آهي وسرگ آواز کي حذف ڪرڻ جي. اهڙي نموني اسان کي "ٻهُون" ۽ "ٻئون" ٻئي ملن ٿا. "ٿڏ" بدران "تبر"، "ڪڃهه" بدران "ڪج" "ڍڍ" بدران "ٿڏ"، "ڪلهه" بدران "ڪل" وغيره پڻ آهن. ٻئي طرف وري "آڇا" (چڱو) بدران "هڇا" چون ۽ "اِجها" (هن جهڙو) ۾ وري "هه" جي جاءِ بدلائي "هجٽا" ڪري ڇڏين. لفظن جي ذخيري ۾ پشتو لفظ تمام گهڻا آهن. اهي ايترا ته گهڻا آهن جو هتي مثال ڏيڻ غير ضروري آهي.

اسمن جو ڦيرو ساڳيو اواڻڪاريءَ وارو آهي. هيٺيان مثال ڏيئي سگهجن ٿا :

"پئو" (پيءُ) مفعول به "پئو" جمع فاعل "پئو" جمع مفعول "پئوئان"

"جٽا" (ماڻهو) مفعول "جٽي" جمع فاعل "جٽي"، جمع مفعول "جٽئان"

"ڌي" (مونث) مفعول - "ڌي"، جمع فاعل ۽ مفعول "ڌيئان"

"ٻئنت" (مونث) بيد يا لڪڻ) جمع فاعل "ٻئنتان"

ساڳيءَ طرح "رنان" (رنون)، "گلان" (ڳالهيون)، "ڪتان" (ڪتائون) ۽ "قامان" (قومون يا قبيلا)، "گان" (ڍڳي) جمع فاعل "گانئئان" ۽ "پٿڙ" واحد مفعول اٿس "پٿون". مذڪر اسم جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿين گهڻو ڪري واحد مفعول ۾ "اِ" ڳنڍيندا آهن، جيئن "پُتُر" مان واحد مفعول "پُتر" نهي ٿو "سر" مان "سِر"، "مُلڪ" مان "مُلڪِ"، "ڪوهاٽ" مان "ڪوهاٽ" نهن ٿا.

ٻئي پاسي اسان کي "گهر وچ"، "مئدان وچ" "شوق نال" صورتون به ملن ٿيون.

جمع مفعول جي مثال لاءِ اسين نموني مان "ياران - وچ" جو مثال ڏئي سگهون ٿا.

رواجي طرح حرف جر ۽ حالتن جي پڇاڙين طور "نان" وغيره ۽ "ان"، "ڪو"، "دانءِ"، "ڪول "، "ڪولون "، "وِچون" استعمال ٿيندا آهن. اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ "او" ۽ "اون" پڇاڙيون اڪثر جري حالت ظاهر ڪن ٿيون. جيئن "حُڪمون" (حڪم جي ڪري).

جيڪڏهن اسين "چڱگي جٽنان نان" (لفظن جملن جي فهرست) جهڙين صورتن کي ڏسي فيصلو ٿا ڪريون تہ "آ" تي ختم ٿيندڙ صفتون جمع مفعولي حالت ۾ پنهنجي انهيءَ "آ" کي "اِئان" ۾ تبديل نٿيون ڪن بلڪ هندستانيءَ وانگر پنهنجي جمع فاعل واري صورت برقرار رکن ٿيون.

ضميرن جي گردان ۾ هيٺيون صورتون ملن ٿيون :

فاعل "مئِن" (مان) متعدي مجهول جو فاعل "مئن". اضافت "مئنڊا" مفعول ثاني "ميندبئان" يا "مئنان " مفعول "مئن" جمع ۾ "اسين" ۽ مفعول "اسان" اضافت "اساڏا".

"تون" متعدي مجهول وارا فاعل "تون" يا "ٿئِ". اضافت "ٿڏا "

"اي" - مفعول "اِس " زورائتو "اِسي" مفعول ثاني "اِسان"

جمع : "اي" "اِن" مفعول - "اِنان" يا "انهان"

او - "اُس" زورائتو "اُسي". مفعول ثاني "اُسان"

جمع : "او". اُن" مفعول "اُنان" يا "اُنهان"

جي يا "جيڙا " (نموني 11 ۾ هڪ هنڌ "جو" بہ آهي) - مفعول "جِس"

جمع : فاعل "جي" مفعول "جِنان". "جِنهان"

ڪوئي - (ڪير) "ڪيندا " (ڪنهن جو)

"ڪي" (ڇا) "ڪوئي" (ڪو بہ) مفعول "ڪنءِ". "ڪڄ" (ڪجهہ) "ڪتا" ۽ "ڪئي" (ڪيترو ۽ گهٽي)

فعل جي لاءِ اسان وٽ هي مثال آهن

واحد زمان حال (آءٌ) مان آهيان وغيره

واحد	جمع
1. "آن"، "اين"، "آن"	"آن"
2. "اين"، "او"	"او"
3. "اي"، "وي" ۽ "هيوي" "ان"، "هيوَن"	"ان"، "هيوَن"

حرف علت جي پويان ضمير غائب جمع "آن" جي "آ" ڪڏهن ڇڏيندا آهن جيئن "بنگشي - ن" (بنگشي آهن).
ساڳيءَ طرح سان اسان وٽ ضمير غائب مونث جمع جي معاون فعل جو زمان حال ۾ مثال آهي "آکنيئان - ن (هو) ڳالهائين ٿيون) "ڪرنيئان - ن" (ڪن ٿيون) "جُڙنيئان - ن" (گڏيون آهن)

ناڪاري فعل جون هيٺيون صورتون نمونن ۾ ملن ٿيون : "نان" (ناهيان) "نئين آکنين" (نٿيون چون)

زمان ماضيءَ لاءِ اسان کي هيٺيون صورتون ملن ٿيون

واحد	جمع
1. "هَئان"	"هِئان"
2. "هئون"	"هئئو"
3. "هئِئان"	"هئي"

مٿيون مذڪر جون صورتون آهن. مونث لاءِ وري ”هَئي“ (هُئي) ”هئيئان“ (هيون) موجود آهن. ٻئي صورتون ”هوۡڻ“ ۽ ”ٿيوڻ“ استعمال ۾ آهن. معروف فعل جون ڪي غير رواجي صورتون بہ آهن مصدر جي پڇاڙي يا تہ ”اُڻ“ (حالت مفعولي سان آڻ) هوندي آهي يا ”ٽان“ (حالت مفعولي) هوندي آهي. اهڙي طريقي سان ”مارڻ“ - حالت مفعولي ”مارَڻ“، ”ڪاڙڻ - دَئين“ (ڪاڻڻ لاءِ) ”ڪرَڻ لڳي“ (ڪرڻ لڳا)، ”مارِڻ لڳي“ (مارَڻ لڳا)، ”مارٽا“ (مارٽو) حالت مفعولي - ”مارٽي“، ”چرائٽي - ديڻن“ (چارڻ لاءِ) ”هوٽي - لائق“ (هئڻ جهڙو)، ”گاٽي - نچٽي - ڪا اواز“ (ڳائڻ - نچڻ جو آواز) ”وئٽي - تي“ (وڃڻ تي)، ”پرٽي - ديڻن“ (پرڻ لاءِ) ”ٿيٽي لڳا“ (ٿيڻ لڳو) ”آڪٽي لڳا“ (چوڻ لڳو).

اها ڳالهہ ڏيان جهڙي آهي تہ ”ڻ“ جو آواز ”ر“ کان پوءِ بہ قائم رهي ٿو.

اسم حاليہ جي پڇاڙيءَ ۾ ”تا“ اچي ٿو جيئن ”مارتا“ ۾ ان جي جمع ”ماريٽان“. هميشہ وانگي آخري حرف علت ڪي اڪثر گهٽو ڪندا آهن جيئن ”مارنان“ ۾ آهي.

اسم مفعول جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ يا ”اِئا“ اچي ٿو جيئن ”مارا“ (ماريو)، ”آڪتا“ (چيو). هيٺيان ڪجهہ بي قاعدي اسم مفعول آهن ”گيٽا“ (ويو) جمع ”گِئي“ (ويا) مونث ”گئي“ جمع ”گِئيئان“. ساڳيءَ طرح ”پِٽا“ (پيو) ”پئي“ (پيا) گهٽو ڪري مرڪب لفظن ۾ ڪم ايندو آهي جيئن ”ليي پٽا“ (ليي پيو)، ”رِٽا“ (رهيو) مونث ”رئي“ (رهي)، ”ونججاتا“ (وڃائيو) ”نختا“ جي بدران ”نڪلا“ (نڪتو).

امر واحد هميشہ وانگي صرف هڪ ڌاتو آهي جيئن ”مار“ آهي: جمع اٿس ”مارو“.

زمان مضارع لاءِ جيڪو هاڻي بنهي حال متشڪي ۽ مستقبل طور استعمال ٿئي ٿو هيٺيون صورتون مستعمل آهن: ضمير متڪلم واحد: ”پِران“ (پريان) ”ٿيوان“ (ٿيان) ”وِئٽان“ وجان ”آڪان“ (چوان) وغيره.

ضمير متڪلم جمع: ”ڪاوان“ (ڪائون) ”ڪران“ (ڪريان) ضمير غائب جمع ”ڪاوَن“ (ڪائين) ”هووَن“ (هوندي) ان ريت زمان حال جو گردان هن طرح ٿيندو آهي.

واحد	جمع
1. مارنا ـ اين	مارني- آن
2. مارنا - اين	مارني- اين
3. مارنا ـ اي	مارسي

اهڙي ريت ”وينا - اين“ (وڃان ٿو)، ”وينين“ (وڃن ٿا). مٿيان مذڪر جا مثال آهن. مونث لاءِ اسان ڏسون ٿا (سڀ ٻئي نموني ۾)، ”آڪنيٽان - ن“ (چون ٿيون) ”ڪرنيٽان - ن“ (ڪن ٿيون) ”جڙنيٽان - ن“ (جوڙين ٿيون).

نامڪمل يا هلندڙ زماني لاءِ آهن ”مرنا هئٽان (مون ماريو ٻئي) ”وسنين ـ ـ هئي“ (وسيا ٻئي يا رهيا ٻئي) ”وئنيٽان ـ هئِيٽان“ (ويون ٻئي يا وڃي رهيون هيون).

واحد	جمع
1. مارسان	مارسان
2. مارسين	مارسون
3. مارسي	مارسن

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ فعل متعديءَ ۾ "س" کان اڳ ۾ "اي" کو نہ ڳنڍيو آهي.

اهو پڻ ڏيان ۾ آڻي سگهجي ٿو تہ جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي تہ مضارع کي مستقبل لاءِ پڻ استعمال ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهہ ڪشميريءَ ۾ باقاعدگيءَ سان ٿيندي آهي.

ٻهرئين نموني ۾ هڪ مثال آهي ماضي شرطيءَ جو- "مئن ڪران هَيُتُہ" (مون ڪيو هجي ها). اهو ڏسو تہ اهو زمان ٺاهڻ لاءِ مضارع سان ضمير غائب واحد فعل جي زمان ماضيءَ سان ملايو ويجي ٿو.

جيتري قدر اسم مفعول مان زمان ٺاهڻ جو سوال آهي تہ هيٺين ڳالهين ڏيان ۾ رکي سگهجن ٿيون.

واحد	جمع
1. گيئان	گيان
2. گيُون	گيو
3. گيئا (مونث گئي)	گئي (مونث- گئيئان)

متعدي فعل ڪو نہ بدليا آهن ان ڪري اسان کي "مئن ماران" (مون ماريو) ملي ٿو.

ماضي قريب لاءِ آهي "مئن مارا- اي" (مون ماريون آهي) "نان رِئا" (نہ رهيو آهيان / نہ آهيان).

اهو فعل جيڪو معياري لهندا ۾ "وڃُڻ" يا "ونڃڻ" جي صورت وٺي ٿو سو ڪوهاٽ ۾ "وئنڻا" ٿيو وڃي. فهرست ۾ نموني ۾ هن فعل جون هيٺيون صورتون ملن ٿيون.

وئنٽي- تي (وڃڻ تي)

وينا مونث ويني (ويندو- ويندي)

وئند (تون وڃ)

وئِئان- اين (وڃان)

وينا- اين (وڃان ٿو)

گئا (ويو)

"رهڻ" وارو فعل جن صورتن ۾ ملي ٿو سي آهن "راگئي" (رهي ويا) ۽ "نان رِئا" مونث "رئي" (مان نہ رهيس) بالواسطہ ڏاتو اڪثر "ل" ملائڻ سان ٺهندا آهن ايئن "ڪَوالُڻ" (ڪارائڻ) "ٻوالُڻ" (ٻيارڻ) "ٻوال ديوڻ" يا ديوُڻ" (پارائڻ) آهن.

هند آريائي خاندان	اتر - الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

هندڪو لهجو	ڪوهاٽ ضلع

پهريون نمونو

هِڪ - جڻي نين دو پُتر هَئي، نڪڙي پُتر پِئو. آن اکا "با با جي ڪبي مٿنڊا برکا تيندي- ماني - وچون پئچنا - اي تا ميندي - آن يا (مٿئان) دي - چوڙ" تڊ اوس آپڻي - جيئنان اُس - ڪو (يا اُسان) ونيڊ - ڊِتا. ٽوڙي - ڊِهاڙئان وچ اُس نين - نڪڙي - پُتر سارا مال اِڪنا ڪر - ڪي اُتي هِڪ - بهون - دور - ملکهه ڏئين گئا - چلا، اُتي اوس اُتي او سارا مال خراباتي - وچ برباد ڪر - چوڙا. آتي جدون هبا ڪُجهه خرچ ڪُر - ڊِتئوس اُس - ملکهه - وچ هِڪ وڍي قت تي - گئي، تي اي بهون ڪگگال ٿيڻي لڳا، اتي هِڪ - آدمي - ڪول، جي اُسي - ملک نان وسڻي - والا هَئيا چلا گئا. تا اوس اوسان سُور چرائوڻي - دئين مُجيج - ڊِتا. اُس - نين - دِل - وچ اي هَئيا جي، اُن چِٽر جيڙي سور کاوَن اُنان - نال مٿن آپڻا ڍڏ پِران ڀَري او بي اُسان ڪٿن نا دتي. اوس - ڪولون پچون او هوش - تي آئئا اتي آکڻي لڳا جي "ميندي - پِئو - ڪول ڪِتني مزدور هيوڻ جِنهان - ڪول کاوڻ - دئين بهون ٽڪر هيوي، اتي مٿن اتي ڀُکان - نال ڀِئا مرنا - اين. اُچا ٿيوان اتي آپڻي پِئو - ڪول چِلا - وِئنان، اتي اوسان آکان جي، "بابا مٿن تيندا اتي تيندا رَبنان گناهه ڪِتا - هيوي، هُڻ مٿن تيندا پُتر هوڻي لائق نان، مٿنان آپڻي - مزوران وانگڻ هڪ مزور گڻ" تڊ اُچا ٿيئا، اتي پِئو ڪول گِئا - چلا. اي اجي ڪُج وِٿان - تي هئئا جي پِئو اوسان ويک - گهندا، اتي بئون ترس آئئوس، اتي اُسان گل - واگگڙي ڪر- گهدئوس اتي چمئوس. وت اُسان پُتر آکا " مٿن تيندا اتي خدا نان گُناهه ڪيتا - اي هُڻ مٿن تيندي - پُتر والينان لائق نان رِئا " تڊ پِئو آپڻي - نوڪران - ڪو آکا جي، هڪ هڇي چيڙي باهر گهن آڻو اتي اسان پوال - ديئو اتي اس نين - هٿ - وچ مُندري پا - ديئو اتي پاٽان پُوال - ديئو، جي آسي کاوان اتي خوشئان ڪران، اس - واسطي جي اي ميندا پُتر مر - گئا - هئيا، هڻ وت جيٹان تي - گِئا - اي تي وِيجاتا - گئا - هئئا، هُڻ ليي - پِئا - اي تڊ او خوشئان ڪَرڻ لڳي.

اتي اوس نان وڏا پُتر پَنِي - وچ هئئا جد او ٽِرا، اتي گهر نين نيڙي آئئا اُتي گاٽي - نچڻي نان اواز اُس - مين - ڪنان - وچ ائئا تا اُس هڪ نوڪر - آن ڪُوڪ - ڪي پُچئا جي، "اي ڪي سبب اي؟" اکا جي "تيندا پِرا آئئا - اي جد پِئو اُسان چنگا - پلا ڊِنا تہ - تان وڏي - هَلي - گُلي - نال اس روٽي ڪيتي اي " جيڙي ويلي اوس اي سُڻان، تان بئون خفا تي - گئا، اتي اندر وَٽني - تي اُسان دِل نا ٿيئا، تڊ اس نان پِئو باهر نِڪلا آتي اُسان مٺا - ڪي گهر گُهن - گِئا. وت اس پِئو - ڪو آکاجي، "ون فڪر نان ڪر جي مٿن ڪِتي، مدت نان ڪذمت پِئا - ڪرنا - اين، آتي ڪدي تيندي - حُڪمون باهر نان چِلا، آتي تڊ ڪري بڪري نان بچا بي نا - ڊِتا، جي ياران - وچ خوشِئان ڪران - هئِئا، اتي جدو تيندا اي پُتر آئِئا جِس ساري دُنيا ڪنجران - تي کوال - پوال دِتي - اِيه هِجئي روٽي ڪيتي - اي. پِئو اُسان جواب دِتا، "پُتر تون هميشه مٿن - ڪول رَئِهنا - اين، اتي جي ڪُج مٿن - ڪول هيوي، او تيندا مال اِيه بري اي پِرا تيندا مر گِئا - هئئا هُڻ وت جِٹان - تي - گِئا اُتي وِيجاتا، گئا - هئِئا، هُڻ لبِ - پِئا - اي، خوشي ڪرڻان دَرڪار اي".

هند آريائي خاندان — اتر- الهندو گروهہ

لهندا يا مغربي پنجابي

هندڪو لهجو — پيو نمونو — ڪوهاٽ ضلع

1. نَقل ڪنين جي ڪوهاٽ هِڪي

ترجمو: ڳالهہ ٿا ڪن تہ ڪوهاٽ هڪ

راجي نان هٿئا، جي اُس آباد ڪيتا - هَئِتا

ترجمو: راجا جو هو جيڪو هن آباد ڪيو هو.

آتي پيلو پيلو ڪوهاٽ- وچ

ترجمو: پهرين پهرين ڪوهاٽ ۾

اوڙڪزئي لوڪ چنيئان- اُتي وسنين - هئي

ترجمو: اڙڪزئي لوڪ / ماڻهو چشمن وٽ وسندا هئا

هميشہ سيالي- وچ بنگّگشي لوڪ جي

ترجمو: هميشہ سياري ۾ بنگّگشي لوڪ جيڪي

پيوار تي شلوزان وچ وسنين هئي، تربان نال

ترجمو: پيوار ۽ شلوزان ۾ رهندا هئا، خاندان سان

اِتي آنين- هوٽين- هئي اُتي جَروٽدي- وچ

ترجمو: اتي ايندا رهندا هئا ۽ جروندي ۾

ديري- اُتي ديرا ٽيٽين- هوٽين- هئي.

ترجمو: دڙي مٿان ديرو وجهي وهندا ويندا هئا.

بنگّگشئان نِئان رنان پاٽي پرنين دَئين

ترجمو: بنگشين جو زالون پاڻي پرڻ لاءِ

چنيئلي- تي وينيئان هئيئان، هِڪي- دهاڙي

ترجمو: چشمن تي ويندڀون هيون. هڪ ڏينهن

جي رنان گئيئان تا اُرڪزئي انان ني گهڙي

ترجمو: جيڪي زالون ويون تہ اُرڪزئي انهن جا گهڙا

وَٽئان- تي- تيران- نال مارڻ لڳي، ڪئي گهڙي

ترجمو: پٿرن ۽ تيرن سان مارڻ (پڇڻ) لڳا. ڪيترا گهڙا

اُنان ني ڀني- گئي. اس- وچ ڪار اُنان- دوئان

ترجمو: انهن جا ڀڃي پيا. انهيءَ وچ ۾ انهن ٻنهي

قامان- وچ وڏا جهيڙا فساد مچ- گِئا، ڪئي

ترجمو : قومن ۾ وڏو جهيڙو ۽ فساد مچي ويو. ڪيترا

آدمي ماري- گئي تي ڪئي زخمي ٿي گئي.

ترجمو : ماڻهو ماريا ويا ۽ ڪيترا زخمي ٿي پيا.

بنگّگشتان نين مدت بئون آ- گئي، آخر اُرڪزئي

ترجمو : بنگشين جي مدد گهٽي اچي وئي. آخر رورڪزئي

ڪوهاٽ ڇوڙ- ڪي پَرتان- تي چلي- گئي اتي

ترجمو : ڪوهاٽ ڇڏي جبلن تي هليا ويا ۽

هوِنئان هونتان بنگّگشي اِتا- ٿين را- گئي.

ترجمو : ٽيندي ٽيندي بنگشي اتي ٿي رهي پيا.

2. اسل وچ بنگّگشيئا نين زبان پشتو هئي پر

ترجمو : اصل ۾ بنگشين جي زبان پشتو هُئي پر

اواڻ لوڪ آپٽي- مدت- دئين اٿي هنگائي.

ترجمو : اعواڻ لوڪن کي پنهنجي مدد لاءِ هتي سڏايو

لڪا خرماتو- تي بليتاٽگان- نان لوڪ

ترجمو : جيئن خرماتو ۽ بليتانگي جا ماڻهو.

انان نان همسايا هئئا، انان- ڪو زمئان تي

ترجمو : انهن جا پاڙيسري هُئا، انهن کي زمينن ۾

دفتر دِتي ني، اتي آباد ڪيتي- ني، اِنان

ترجمو : ڪاغذَ ڏنائون ۽ آباد ڪيائون، انهن

لوڪان- نال گلان ڪتان تي ٿئاملي

ترجمو : ماڻهن سان ڳالهيون ٻوليون ۽ معاملا

ڪِرنئان- ڪرنئان هندڪو اتي پشتو رل مِل ڪي

ترجمو : ڪندي ڪندي هندڪو ۽ پشتو گڏجي سڏجي

هڪ نوين بولي جُڙ- گئي، نا پشتو رَئي تي نا

ترجمو : هڪ نئين ٻولي جڙي وئي، نه پشتو رهي ۽ نه

هندڪو هُڻ چار قامان ڪوهاٽ نِئان اسل مُدعي

ترجمو : هندڪو هاڻ چار قومون ڪوهاٽين جون اصل مُدعي

تي مالڪ آن- هِڪ بيزادي لوڪ، جي اصل بنگشي

ترجمو : ۽ مالڪ آهن، هڪڙا بيزادي لوڪ، جي اصل بنگشي آهي،

ڏوئي ملڪ ميري لوڪ : ان بي بنگّگشي- ن.

ترجمو : ٻيا ملڪ ميري لوڪ. اهي به بنگشي آهن.

ان دو قامان پشتو تي هندڪو دوئي آکنئانِ نِ

ترجمو : اهي ٻئي قومون پشتو ۽ هندڪو ٻئي ڳالهائيندڙيون آهن

ترِي جنگگل خيل : تي چئو تي پير خيل.

ترجمو : ٽين چنگگل خيل : ۽ چوٿين پير خيل.

انان - دوئان - قامان ني زَبان پشتو اي، اتي

ترجمو : انهن ٻنهي قومن جي زبان پشتو آهي، ۽

هميشہ گلان - ڪتان پشتو - وچ ڪرنيئان - ن

ترجمو : هميشہ ڳالهيون ٻولهيون پشتو ۾ ڪندا آهن.

هندڪو نئين آکنين

ترجمو : هندڪو نٿيون ڳالهائين.

3. ڪوهاٹ - وچ چار - قسم نان پاڻي هونا - اي، هڪ

ترجمو : ڪوهاٽ ۾ چئن قسمن جو پاڻي هوندو آهي، هڪ

واڻ نان پاڻي، جو تِيرا - وچون آنا - اي، جس نان

ترجمو : نئين جو پاڻي، جيڪو تيراهہ مان اچي ٿو جنهن جو

نان "توئي" اي، دُوتا چنيئان نان پاڻي اي،

ترجمو : نالو "توئي" آهي، ٻيو چشمن جو پاڻي آهي.

تِريئا کُوئان نان پاڻي اي، چئوٿا ٻمبئان نان

ترجمو : ٽيون کوهن جو پاڻي آهي. چوٿون پمپن جو

پاڻي اي،

ترجمو : پاڻي آهي.

4. ڪوهاٹ نان شهر هڪ - مئدان - وچ پئا - هوئئا -

ترجمو : ڪوهاٽ جو شهر هڪ ميدان ۾ پيل ٿو.

اِي جس نين آس - پاس دو - ترئہ - ميلا - اُتي

ترجمو : جنهن جي آس پاس ٻن ٽن ميلن تي

پرت آن. پرتان نين لوڪ ساري پٺان آن.

ترجمو : جبل آهن. جبلن جا سڀ ماڻهو پٺاڻ آهن.

5. ڪوهاٹ نين شالپتڪي بئون مشهور آن

ترجمو : ڪوهاٽ جا ريشمي پتڪا گهڻا مشهور آهن.

سڀ - لوڪ تي هور لوڪ بئون - شوق - نال

ترجمو : سڀ ماڻهو ۽ ٻيا ماڻهو گهڻي شوق سان

مُل - گهنين. اُتي کيڙئان مردانا تي زنانا بئون

ترجمو : ملهہ وٺندا آهن ۽ جُتيون مردانيون ۽ زنانيون گهڻيون

هچئان جُڙنيئان - ن. سادئيان هوڙن يا

ترجمو: سئيون ٿهنديون آهن، ساديون هجن يا

تلي دار هوون

ترجمو: زريءَ واريون هجن.

اج ڪل اِتي سرڪاري- فئوج- تي ڇانوٽي نين

ترجمو: اڄڪلهه اتي سرڪاري فوج ۽ ڇانوٽي جي

سبب- نال بٿون رئونق تي آبادي اي اِس

ترجمو: سبب ڪري گهڻي رونق ۽ آبادي آهي، هن

جگا نين آب- و هوا تندرست آتي

ترجمو: جڳهه جي آب هوا تندرست ۽

هَچي اي

ترجمو: سٺي آهي.

گهيبي

اٽڪ ضلعي جي پنڊي گهيب تحصيل ۾ لهندا جو مڪاني لهجو "گهيبي" سڏجي ٿو ۽ اوڌڪاريءَ سان ويجهو لاڳاپو رکي ٿو ۽ انهيءَ وانگي اتر - اپرندي واري نموني سان واسطو رکي ٿو.

پنڊي گهيب جي اوڀر ۾ فتح گنج تحصيل پوي ٿي جنهن جي ڏکڻ ۾ وري جهلم ضلعي جي چڪوال تحصيل آهي. فتح گنج تحصيل سون نديءَ واري واديءَ ۾ ٻنهي پاسن تي پوي ٿي ۽ مڪاني لهجي کي "سوَئن " چوندا آهن. جيڪو عام طرح سان گهيبيءَ جي هڪ صورت سمجهيو آهي. بهر حال مڪاني اختيارين وارن کان مليل احوال مان مون اندازو لڳايو آهي ته اصل ۾ ايئن ڪونه ٿو ٿي سگهي.

فتح گنج جي يڪدم ڏکڻ ۾، چڪوال وارو لهجو اصل ۾ اتر - الهندي گروهه جي "ڌني " صورت آهي، اتر - اپرندي واري لهندا ڪانهي. اهو اتر - الهندي وارو لهجو اتر طرف فتح گنج کان ٿيندو اٽڪ ضلعي جي اٽڪ تحصيل تائين هليو وڃي ٿو. فتح گنج ۾ جيئن اسان اڳ ۾ چيو ته ان کي "سوَئن"چوندا آهن ۽ گهيبي سان گهڻو مليل آهي، ان ڪري ان کي انهيءَ لهجي جي صورت چئي سگجي ٿي.

اٽڪ تحصيل ۾ ٻه ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون "ڇڇ علاقي" (علائقو) ۾ تقريباً ٿيهن ڳوٺن جي ٻولي پشتو آهي باقي تحصيل ۾ اصل ۾ ٻوليءَ کي پشاوري ۽ پوٺواريءَ جو گاڏڙ لهجو چيو وڃي ٿو جيئن ته اها پڪ آهي ته پوٺواري اولهه تائين نٿي پکڙجي ۽ جيئن پشاوري ڌني ۽ اتر طرف هزاره جي ٻولي سڀئي اتر - الهندي واريءَ لهندا جون صورتون آهن. ان ڪري اهو سمجهڻ مناسب ٿو لڳي ته اٽڪ تحصيل ۾ به ايئن ئي هوندو. فتح گنج واري لهجي وانگر اهو به شايد گهيبي ۽ اتر- الهندي واري لهندا جو گاڏڙ لهجو آهي.

اٽڪ تحصيل ۽ فتح گنج مان ڪي به نمونا موصول نه ٿيا آهن ۽ انهن لهجن لاءِ جدا انگ اکر به ڪو نه ڏنا ويا آهن. جيڪي انگ اکر مليا آهن سي سڀ اٽڪ، فتح گنج ۽ پنڊي گهيب جي تحصيلن ۾ ڳالهائجندڙ گهيبيءَ ناليَ لهجي جا آهن، اهي 278389 چيا وڃن ٿا. جيڪڏهن اسين ٽنهي تحصيلن ۾ هر قسم جي لهندا ڳالهائڻ وارن ماڻهن کي حصي رسيءَ سان ورهايون ته هيٺيان انگ اکر بيهندا :

پنڊي گهيب جي گهيبي..........................	90338
فتح گنج جي سوئن..........................	106010
اٽڪ تحصيل جو اتر - الهندو لهجو.....	28389
ڪل	278389

انهيءَ قسم جي مواد جي کوٽ جي ڪري اسين عارضي طور اندازو لڳائي پنڊي گهيب جي گهيبي ڳالهائيندڙ جو تعداد 90308 چئي ٿا سگهون. فتح گنج ۽ اٽڪ جو لهجو ڌنيءَ واري سري هيٺ بحث هيٺ آڻينداسين. گهيبي عملي طرح سان ساڳي سالٽ رينج واري لهندا آهي جيڪا انهن ڳالهين ۾ ان سان نهڪي ٿي جن ۾ اوڌڪاريءَ کان مختلف آهي، ڪي ٿورا اچارن جا فرق آهن جيئن "وڃاڻا" ۽ "وَڃاڻا" (موڪلڻ- وڃڻ لاءِ سبب) ۽ "گهنڻ" بدران "گهيٽا" (وٺڻ).

فعل جي صورت ۾ بہ ٻين هنڌن وانگي فرق آهي. سالٽ رينج وارين باقاعده صورتن کان سواءِ اسان کي هيليون صورتون بہ ملن ٿيون

(آءٌ) مان آهيان

واحد	جمع
آنهہ (آهيان)	آنهہ (آهيون)
اينهہ (آهين)	....
ائهہ اِئهي (آهي)	آهن (آهن)

ساڳي طرح ماضيءَ لاءِ هيٺيون اضافي صورتون بہ آهن

واحد	جمع
آهِئان (هُئس)	آهِئان (هئاسين)
آهئان (هُئين)	آهئو آهيو (هئا / هئئو)
اهِئا، ائها (هو)	آهي، آهيي، ائهي (هئا)

گهيبي جا بہ نمونا ڏنا ويا آهن. پهريون آهي "خرچائو پٽ" وري نقل جو هڪ ننڍو ٽڪر ۽ ٻيو هڪ نظم آهي جنهن ۾ ماڪڙ جي اُڏام لاءِ ڪيل ڪوشش کي بيان ڪيو ويو آهي. اهو ٻيو نمونو نظم ۾ هئڻ ڪري ان ۾ ڪي گرامر جون اهڙيون صورتون نظر اچن ٿيون جيڪي وزن لاءِ اختيار ڪيون ويون آهن. پر اهي سولائيءَ سان سمجهاڻي ٿيون سگهجن.

مسٽر ايف. ايچ. برٽن (آءِ سي ايس) ڊپٽي ڪمشنر اٽڪ جي مهرباني ٿو مڃان جنهن ڪيترن ڏکين ٽڪرن جون مونکي سمجهاڻيون ڏنيون.

هند آريائي خاندان — اترـ الهندو گروهہ

<u>لهندا يا مغربي پنجابي</u>

گهيبي لهجو — اٽڪ ضلع

پهريون نمونو

هڪي - جڻي ني دو پُتر آهي. اُنهان - وِچون نِڪڙي پئو ئان اکئا، "او پئو جهڙا وندا مالي نان مانهہ آنان - ائهي مانهہ چا - دي تان اوس مال اُنهان وندِ - دتا. ٿوڙي ديهاڙئان پچون نِڪڙا پُتر جهڙا مال ائهُس هبا - ڳجهہ سيالنان اتي گهينان هڪي - دور ملڪ - وچ وچ - نختا. اتي اُتي جهڙا مال ائهُس ماڙئان کمان - تي وچا - دِتهُس. جهڙي ويلي هبا - ڪجهہ وِچا - ريها اُتي وڏا ڪال آڻ - پيئا آتي او مٿاج آڻ ٿيئا، اُس - ويلي اوس ملک نين هڪي - سردار - ڪول وَڃ - ريها. اُس اُسان آپڻي - کيتران - وچ پئڙي چراوڻي - آستي مُتا اتي اوسنان دل ٿيئا جي. چِهڙان - چلون پئڙي کَٽني - آن اُنهان - نال اپنا ڍڏ ڀران، جي اوسان ڪوئي ڳجهہ نئهُس - دينا.

هند آريائي خاندان — اتر - الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

گهيبي لهجو — اٽڪ ضلع

پيو نمونو

ربا هر - جيان پٺا روزي ڏينا

ترجمو: رب هر جيءَ کي پيو روزي ڏي

ٿهڏٿان بي - پرواهٿان

ترجمو: تنهنجون بي پرواهيون

پهاڙان - وچون مڪڙي نِختي

ترجمو: پهاڙ مان ماڪڙ نڪتي

اوس آن ڪي واگان چاڙيٿان

ترجمو: ان اچي واڳون ورتيون

هاٿان ٻنهہ ٻنهہ آني - آهي

ترجمو: ڪارا ڪڪر ٻنجي آئي ٿي

تا پڑهنا لوڪ دو هائٿان

ترجمو: پوءِ پڑهيون ماٺهن دعائون

رکي آپ تا ماري ڪور؟

ترجمو: رکي ٿو اهو تہ ماري ٿو ڪير؟

ٿهڏٿان بي - پرواهٿان

ترجمو: تنهنجون بي پرواهيون

پُنواري - وچ جي ڪٺڪان ٿيٿان

ترجمو: پونوار ۾ جيڪي ڪٺڪون ٿيون

اُنهہ ٽسئو يار هلاٿٿان

ترجمو: انهن ڪونہ يار هلايون (لوڏيون)

اڳي اڳي مڪڙي هوني آهي

ترجمو: اڳيان اڳيان ماڪڙ ٿيندي وئي

پڇي ٻوندان آئٿان

ترجمو: پٺيان ٻونديون آيون

جٿي ٿوڑا - ڇها ڊِهُون لڳنا آئئوس

ترجمو: جتي تورو گهٹو ڏينهن ڏسڻ آئيس

اُٿي ڪب سوريني - آهي تائٿان

ترجمو: اتي ڪنب سوريندي وئي پوءِ

جٿي رات مڪڙي هوني - آهي

ترجمو: جتي رات ماڪڙ کي ٿيندي وئي

چلون بي اکٺان

ترجمو: چلر (وٺن جا) ٻه اڇي ورتائون

ترڪ ڪوھہ پنڊا روزڪريني آهي

ترجمو: تي ڪوھہ پنڌ روز ڪيائون تي

آمڏالي کورٺان لاٺان

ترجمو: امڏالي ۾ ديرو / لاٿائون (ڄمايائون)

ڪٽڪان مڪڙي کا- ڇوڙٺان

ترجمو: ڪٽڪون ماڪڙ کائي ڇڏيون

اڳون اوڑھٺان نڪل- اَئٺان

ترجمو: اڳيان (پوءِ) ٻاريون نڪري آيون

اڳون گھيبي ني ترتيب آ- ٻڏئوس

ترجمو: اڳيان (پوءِ) گھيبيءَ جي ترتيب اچي ٻڌس

مُڊون پٽ- وگائٺان

ترجمو: منڊ کان پٽي ڇڏيائون

اِس- وطن تي رب مانھہ مُتا

ترجمو: هن وطن تي رب منھنجي مُڪو (مڪڙي تي ڇوي)

لوڪ مارينين ڪائٺان؟

ترجمو: ماڻھو مارين ٿا ڇا لاءِ؟

"ڪٽڪان چولي تا مٺن ڇوڑيسان نهين

ترجمو: ڪٽڪون، ڇٽا تہ مان ڇڏيندس ڪا نہ

"ڪولون ديني- آهي سائٺان

ترجمو: گڏ اهڙي ڏيان تي قيمت (قسم)

جيون جيون لوڪ مانھہ مريسي

ترجمو: جيئن جيئن ماڻھو مونکي ماريندا

پُونگ مٺن ديسان تائٺان

ترجمو: ٻچا مان ڏيندس تيئن

مڪڙي آ- ڪي پُونگ دِتا

ترجمو: ماڪڙ اڇي ٻچا ڏنا

خلقت وَگلي آن سپاھٺان

ترجمو: خلقت کي واريو اڇي سپاهين

جس ــ ويلي نقرا نڪل- پٽا

ترجمو: جنھن وقت نظارو(ٻچن جو)نڪري پيو

بنھہ- ڪي نختا ڏائٺان

ترجمو : ٻڌي نڪتا ڪاهہ ڪرڻ

هٿان - وِچ جي رَمبي ڪُهِٺان ديني

ترجمو : هٿن ۾ جيئن رنبيون ڪهاڙيون ڏيئي

چاران - ان ڪٺائٺان

ترجمو : ڪڏون انهن ڪوٺايون

هر واڙيِ - وچ ٻُونگ جي وَرٺا

ترجمو : هر لوڙهي ۾ ٻچا جيئن آيا

اڱتي لوڪان لائٺان

ترجمو : ٻاهيون ماڻهن ٻاريون

هر - شعئي فرزند پٺاري

ترجمو : هر شئي کي ٻچا پيارا

مُڙ مُڙ آندي - آهي تائٺان

ترجمو : ڦري ڦري ايندي رهي پوءِ

ڄندالي - وچ جي جوَتِئي

ترجمو: ڄندالي ۾ جيڪي جَوٽيا

ڪٽڪان هٿ نہ آئٺان

ترجمو : ڪٽڪون هٿ نہ آيون

ڄَٽڊي - وچ جي چولي ٽيڦن،

ترجمو : ڄَٽڊ ۾ جيڪي چٽا ٽين

مڪڙي خُونان لائٺان

ترجمو : ماڪڙ خون لڳايو (ڪيو)

ٻُونگ جي اُتي سُنتي آئٺا

ترجمو : ٻچو جو اُتي سنت (طهر) لاءِ ويلو

لهڙي ٻڻ - گئي نائٺان

ترجمو : فائده ٿي ويا حجامن جا

اڳون ٻُونگ جو چڙهِٺا نراري - تي

ترجمو : اڳتي ٻچا جيڪي چڙهيا نرار - تي

ويکو باتشاهٺان

ترجمو : ڏسو (انهن جون) بادشاهيون

ٻُونگ جيون نِلٺا وچ سوئائين

ترجمو : ٻچا جيئن تريا سون نديءَ ۾

ڪولِس يار سَر نا هِٺان

ترجمو : گڏيائون يا (ڄڻ تہ) سڄيل ٻڪريءَ جي ڪلن تي

وچ - ڪي ڊنا جيي ۽ تراب

ترجمو: وچي ڏٺاسين جهڙي ۽ تراب (علائقا)

أٽي ٻيلي ويکو ڪاهٿان

ترجمو: اتي ٻيلا ڏسو ڪاهيءَ (جي گاهه) جا

اڳون ٻُونگ جو چڙهٿا وچ وناندي

ترجمو: ٻوءِ ٻچا جو چڙهيا وڃنا ندي ۾

لوڪي ڦُوڙٿان ٻنهه ڪي چائٿان

ترجمو: ماڻهن ٽنٿوريون ٻڌي ڪنيون

داني گهرون لڏي نهيني

ترجمو: دانا گهرن ۾ لڏا ڪو نه

ٻٽر نهي لڳي آهي تائِٿان

ترجمو: پير لڳا ڪو نه هٿا اوستائين

اُس- سال چنگڳي چنگڳي لوڪ ٻني- آهي

ترجمو: ان سال چڱا چڱا ماڻهو ڏٺا هٿا

اُنهان ڪٽٿان لائٿان

ترجمو: انهن ڪيون مزوريون

آڪي- ٿال ٻٿي- ويکو ياري

ترجمو: اکين سان ٻيا ڏسو يارو

اڇهي باتشاهٿان

ترجمو: ايٿن بادشاهيون

مڪڙي ڪٽڪان ڪا چوڙٿان- آهٿان

ترجمو: ماڪڙ ڪٽڪون ڪائي چڏيون هيون

اڳون ٻوهلٿان نِڪل- آئٿان

ترجمو: ٻوءِ ٻوهليون (فصل) نڪري آيون

هٿان- وچ ترينگل گهن- ڪي

ترجمو: هٿن ۾ پاهوڙي ڪٽي

داترٿان آن- دندائٿان

ترجمو: ڏاتا ۽ ڏانداريون

جٽي گهر جي ڪم ڪرين

ترجمو: ماڻهو گهر جيڪي ڪم ڪن

تريمتي ڪپ ڪپ ٻوهلٿان لائٿان

ترجمو: زالون ڪپي ڪپي ٻوهليون لاتيون

وڏي- ويلي دٿان چپلٿان تر ٽٿان

ترجمو: صبح جي وقت جون جتيون ٽُٽيون

پچان آ- گڊائٿان

ترجمو : پوءِ اڳي ڳنڍايون

اڳي پوهلئان ڪوئي پُڇنا نهي آهيا

ترجمو : اڳي پوهلين کي ڪو پڇندوڪو نہ هو

اُس - سال لوڪي ڊنگران - نال گهائئان

ترجمو : اُن سال ماڻهو ڏاندن سان ڳاهيون

ڪَلوارِئان - تي وچ هَڇُئان ڪيتئان

ترجمو : ڳاهڻ (واري جاءِ) وچي صاف ڪيون

مِڻ مِڻ ڇنّان - اِچ پائئان

ترجمو : ماپي ماپي ڳوٽين ۾ وڌيون

پوهلي پلي ڇيهڙ نيي

ترجمو : پوهلي گهٽي ڇيڙهہ (لڳلڳدار) سان جهلي وئي

چڪئان خوب گهسائئان

ترجمو : (چنڊ) چڪيون خوب گسايون

تريمتئا ڪُتي عادت

ترجمو : زالن جي ڪُتي واري عادت

پوهلي جوان - وچ رلائئان

ترجمو : پوهليون جَوَن ۾ ملائي چڙيائون

جنهان پوهلي تان پئي - ڪادي

ترجمو : جنهن بہ پوهلي پئي ڪاڏي

اُنهان قيمت پائي

ترجمو : انهن کي ملهہ مليو

رب سَچي نان حُڪم ٿِئا

ترجمو : رب سچي جو حڪم ٿيو

مڪڙي رب وجائي

ترجمو : ماڪڙ رب پجائي

اُستاد مئندا مليار ائهہ

ترجمو : اُستاد منهنجو مليار آهي

اهہ گل تان خوب ٻڌائي

ترجمو : اها ڳالهہ تہ خوب ٻڌائي

پوٺواري

پوٺوار ملڪ جي ان علائقي جو نالو آهي جيڪو جهلم نديءَ جي اولهه ۾ ۽ چڪوال جي اوڀر ۾ پوي ٿو. ان ۾ راولپنڊيءَ جو موجوده ضلعو بہ شامل آهي، سواءِ اتر ۽ اولهہ واري جابلو علائقي جي ۽ جهلم ضلعي جي اڀرندي پاسي سالٽ رينج جي ذڪر واري علائقي جي.

پوٺوار ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي "پوٺواري" سڏبي آهي. اها سموري راولپنڊي ضلعي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي سواءِ اتر واري جابلو علائقي جي، جتي اسان کي هڪ تمام ويجهو لاڳاپو رکندڙ لهجو ملي ٿو جنهن کي "پهاڙي" چوندا آهن. پوٺواري جهلم ۾، جهلم تحصيل ۾ ([1])، چڪوال تحصيل جي اڀرندي حصي ۾ ۽ پنڊ دادن خان تحصيل ۾ سالٽ رينج جي اڀرندي اڌ ۾ ڳالهائيندا آهن.

چڪوال جي اولهہ ۾ ۽ پنڊ دادن خان واري سالٽ رينج جي بہ اوڀر ۾، ڪافي مختلف ٻولي آهي جو تہ اها اتر - لهندي واري لهندا جي هڪ شڪل "ڌني" آهي. پنڊ دادن خان ۾ اجا بہ ذڪر ۾، اسان کي ڏاکڻي لهندا جي "ٿلي" صورت ملي ٿي، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي.

جهلم جي هن پار گجرات ضلعي جي اتر - اولاهين ڪنڌ ۾ پڻ پوٺواري ڳالهائي ويندي آهي. هتي پبي رينج هن ضلعي مان لنگهي ٿي ۽ اها اتر - اوڀر کان ڏکڻ - اولهہ وڃي ٿي ۽ ان رينج جي ۽ جهلم جي وچ واري ڪنڌ ۾ بہ ماڻهو پوٺواري ڳالهائيندا آهن.

پوٺواريءَ جيئن اسين ڏسنداسين، شاهپور سالٽ رينج ۾ ڳالهائڻ واري لهجي سان تمام ويجهو لاڳاپو رکي ٿي. ان ڪري ان ۾ اضافت لاءِ "نا" پڇاڙي آهي ۽ حرف صحيح تي ختم ٿيندڙ مذڪر اسمن جي مفعولي صورت ۾ "اي" موجود آهي. اهڙيون ٻيون بہ خالص مغربي سالٽ رينج جي لهجن واريون خصوصيتون ملن ٿيون. ان ۾ لفظن ۾ بہ ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي هن لهجي جون پراڻيون متروڪ خاصيتون ظاهر ڪن ٿيون. جيئن هڪڙو چاڙ ڏيندڙ لکي ٿو: "نا" واري اضافت هن لهجي جي خاص خصوصيت آهي پر عام ڳالهائڻ ۾ لهجي جي فرق کي ظاهر ڪندڙ لفظ آهن. "اڇڻا" (اچڻ) "گڇڻا" (وڃڻ) "مڻنڊا" (منهنجو) ۽ "تڻنڊا" (تنهنجو). هر اهو ماڻهو جيڪو اهي لفظ ٻڌي ٿو ان کي خبر آهي تہ اهو پوٺواري لهجو آهي.

بهرحال اهو پڻ ياد رکڻ گهرجي تہ "مڻنڊا" ۽ "تڻنڊا" مغربي سالٽ رينج ۾ بہ موجود آهن.

هن جائزي لاءِ پوٺواري ڳالهائيندڙن جو تعداد هن ريت ڪٿيو ويو آهي.

راولپنڊي....................	475973
جهلم..........................	183389
گجرات........................	25000
ڪل..	684362

[1] جهلم نديءَ جي ساڄي ڪپ سان ڳالهائجندڙ ٻولي هن پار واري ضلعي گجرات جي لهندا جهڙي ساڳي آهي، پر اها ڳالهائيندڙن جو تعداد ايترو اهم ڪونهي جو ان ڳالهہ کي هٽي ڏي تہ جهلم تحصيل جي ٻولي پوٺواري آهي.

جيتوٽيڪ پوٺواري تقريباً اهڙي ساڳي آهي جهڙي مغربي سالٽ رينج واري ٻولي ۽ جيتوٽيڪ ٻنهي ۾ فرق بابت ڪي نڪتا پڌائي چڏڻ ئي ڪافي ٿيندو تڏهن به ٻچو جو اها لهندا جي مشهور ۽ جاتل سڃاتل صورت آهي ان ڪري پيٽ لاءِ ان جو ڪجهه وڌيڪ احوال ڏينداسين. ٽي نمونا ڇاپيا ويا آهن. هڪ نمونو ته "خرچائو پٽ" واري نقل جو راولپنڊيءَ مان آيل آهي، ٻيو جهلم مان ۽ اتان ئي هڪ لوڪ ڪهاڻيءَ جو هڪ ٽڪرو پڻ مليو آهي- گجرات جي پوٺواريءَ جو نمونو ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي جيڪا ساڳي جهلم واري آهي. عام رواجي لفظن ۽ جملن جي فهرست پڻ اڳيان ايندي

لفظن جو ذخيرو : اسين اڳئي ڪن لفظن ڏانهن ڌيان ڇڪائي آيا آهيون جن ۾ "اڇٽا "،"آوڻ " بجاءِ ۽ "گڇٽا" وڃڃڻ يا "وڃڻ" بجاءِ استعمال ڪرڻ پوٺواري خاصيت آهي. اسين اهو به ڌيان ۾ رکي سگهون ٿا ته ڌاتو "گڇ" ڪشميريءَ ۾ موجود آهي پر اتي صورت اٿس "گڇش " ([1]) بهرحال پوٺواريءَ ۾ جيتوٽيڪ "اڇٽا" ۽ "گڇٽا " سيني ڪان عام وڌيڪ صورتون آهن ته به اتي "آٹا " ۽ "جاٹا " پڻ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ٿين ٿا. نمونن ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. ٻيا ڌيان جوڳا پوٺواري لفظ هي آهن. "ٻجهٽا" (ٻڌڻ) ڪشميري "بوزُن" "گهدئيا" (نمونو III) هڪ مفعولي مونث جمع جيڪو حرف جر طور استعمال ٿيو آهي جنهن جي معنيٰ آهي "ان جي ڪري" يا "انهيءَ سبب" جيئن "شرمين - نئان گهدئان" معنيٰ شرم جي ڪري "گهليان" معنيٰ اڪيليون. "گهنان" "اِڪنا" جي لاءِ معنيٰ گڏ. "ليٽا" يا (جهلم ۾) "لڏٹا" معنيٰ ليڻ.

لفظن جي ترتيب : اها ڳالهه به ڌيان ڏيڻ لائق آهي ته فعلن جي مرڪب زمانن ۾ جهلم ۾ معاون فعل ڪڏهن ڪڏهن ڪشميريءَ وانگر ڪردنت يا مشتق فعل کان اڳ ايندو آهي بجاءِ پٺيان اچڻ جي، ايئن ئي اڪثر هندستاني ٻولين ۾ ٿيندو آهي (نمونو III) "بهون دهاڙي نهين سن لنگگهتي" (گهٽا ڏينهن ڪو نه گذريا)

"ڪوئي آدمي، اهس - ڪي ڪجهه نهين سي ديٽا" (ڪنهن "ماڻهوءَ هن کي ڪجهه نه ڏنو) (نمونو III) "اوهه باهَر سدَاگري- ڪي نهين سي جاٹان (هو ٻاهر سوداگريءَ لاءِ نه ويو) (نمونو III)

اُچار : جيئن سالٽ رينج ۾ ٿيندو آهي، عملي طرح اڪثر مرضيءَ موجب هرڪو آخري ڊگهو حرف علت گُهٽو ڪيو ويندو آهي. نمونن ۾ اهڙن مثالن جو گهٽو تعداد ملندو ۽ ان نڪتي کي وري ڪو نه ورجائينداسين.

مثال طور اسين "بهُو " يا "بهُون" پيش ڪري ٿا سگهون ۽ اضافت جي پڇاڙي جيڪا ڪڏهن "نا"، يا "نان" ته ڪڏهن "ني" يا "نين" ۽ "نِي" يا "نِين" استعمال ٿيندي آهي.

حرف علت آهي "اِ" جيڪو جڏهن زور ڏئي اچاريو ويندو آهي ته "اُ" بڻجي ويندو آهي اهڙي طرح "بيمار" کي "بمار" چوندا آهن جيئن نموني (III) ۾ آهي.

هڪ پد وارو ٻٽو سُر (dipthong) "آءِ" هميشه اچارن مهل "آئہ" اچاريندا آهن جيئن سالٽ رينج ۾ اوالڪاريءَ ۾ ڪندا آهن جنهن ۾ "هَئِہ " بدران "هئہ" چوندا آهن. "مِنءِ" بدران "مئن" ۽ "پٽران" بدران "پٽِران" چوندا آهن. اهڙي طرح ڪڏهن ڪڏهن "رئهٽا" (رهڻ) ۽ "رَئهٽا" ٻئي ڪتب آڻيندا آهن جيڪي برابر آهن شاهپور واري "ريهٽا" جي - بهرحال ڪڏهن ڪڏهن جي "آءِ" کي صحيح ڪو نه اچارين ته پوءِ اهو صرف "آ" رهجي ويندو آهي جيئن "شطان" ۾ آهي معنيٰ "شئِطان". ساڳيءَ طرح "آئو" پڻ "آ" ٿيو وڃي جيئن "سداگر" ۾ آهي معنيٰ 'سوداگر' (نمونو III).

[1] "اڇٽا" ۽ "گڇٽا" واريون صورتون ڪيترن پهاڙي لهجن سان به لاڳاپو رکن ٿيون.

اهڙو لفظ جيڪو هڪ پدو هجي ۽ پڇاڙيءَ ۾ ڊگهو سُر (حرف حلت) هجيس ته ان ۾ "هه" ڳنڍڻ جو لاڙو آهي. جيئن "ديهه" (ڏي) "جاهه" (وڃ) "نان" يا "نانهه" (ناهيان). اها "هه" پاڻ نٿي اچارجي پر ان سان انهيءَ کان پهريون واري پد ۾ ڇڪ ٿي اچي يا اهو مٿي ٿو کڃي.

جيتري قدر حرف علت جو تعلق آهي ته "چ" کي اڪثر "ش" اچاريندا آهن پر ان کي غلط ۽ خراب سمجهندا آهن. ايئن اسان کي "اچٺا" ۽ "اشٺا" (اچڻ) ڀئي صورتون ملن ٿيون ۽ "گچٺا" ۽ "گشٺا" به ساڳي طرح وڃڻ جي معنيٰ ۾ ڪم اچن ٿا. راولپنڊيءَ جي نموني ۾ اسان کي "لائي شوڙناس" ملي ٿو جڏهن ته ان جي پيٽ ۾ جهلم ۾ "گنوا چوڙنُس" (وڃائي ڇڏيائين) آهي.

عام طرح لفظ "لَگاٺا" (لڳائڻ) جي وچ وارو "گ" حذف ڪيو ويندو آهي ان ڪري اسان کي "لواٺا " ملي ٿو جنهن ۾ وري ڳنڍيندڙ ڪردنت "لا" يا "لائي" ڳنڍيو ويندو آهي.

هڪڙو مثال اهڙو به موجود آهي جنهن ۾ "د" کي سخت ڪري "ت" ڪيو ويو آهي جيئن "ڪاگت" "ڪاگد" (ڪاغذ) جي بدران استعمال ٿيل آهي (نمونو III). حرف صحيح جي جاءِ بدلائڻ جو رواج به آهي جيئن هيٺين مثالن ۾ آهي:

"جاتڪ" (ڇوڪرو) بدران "جاڪت"

"هميشه" بدران "مهيشا"

"اسباب" بدران "سباب" (نمونو III).

"حويلي" بدران 'وحيلي' (نمونو II).

گردان مڪيه اسم

انهن ۾ مغربي سالٽ رينج وارا اصول لاڳو ٿين ٿا. سيئي باقاعده مذڪر اسم مفعول واحد صورت ۾ "اي" لڳائين ٿا ۽ اضافت جي پڇاڙڪي نشاني آهي "نا" (نان)

اهڙي نموني هيٺيان مثال ڏئي سگهجن ٿا.

لفظ	مفعول واحد	فاعلي جمع	مفعولي جمع
گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙٿان
گهر	گهري	گهري	گهران
آدمي	آدميءَ	آدمي	آدمٿان
پُتر	پُتري	پُتر	پُتران
پئو	پئُو	پئُو	"پيوان" يا پيورٿان
گهوڙي	گهوڙي	گهوڙيٿان	گهوڙيٿان
ڌي	ڌيئُون	ڌيٿان	ڌيٿان
سٽ (ڏڪ / سٽ)	سٽ	سٽان	سٽان
پٺڻ	پٺان	پٺان	پٺان

مٿين فهرست ۾ ڪي بي قاعده اسم به آهن ("پٽو"، "ڌي" ۽ "پيئڻ" وغيره) ۽ ٻيا بي قاعدي اسم آهن. وڌيڪ عام حرف جر ۽ حالتن جون پڇاڙيون آهن -

حالت مفعولي ثاني - سببي، حرف جَر "ڪي" ۽ "آن" جيئن "پٽو - ڪي آکنا" (پيءُ کي چيو).

حالت جري متحرڪ، "پٽو ڪولون، "پٽو ٿين" "پٽو- نال" "پيوان - وچون" وغيره.

حالت اضافت: "پٽونا" مفعولي مذڪر واحد ۽ جمع ۾ فاعلي صورت "ني " مونث ۾ "ني" جمع ۾ "نيئان" وغيره. انهن کي اڪثر گُهٽو ڪيو ويندو آهي - "نان"، "نين" ۽ "نين" وغيره.

حالت مڪاني، "وچ" (۾) "ڪول" (وٽ) وغيره

پر مفعولي صورت اڪثر اڪيلي سر ڪم ايندي آهي جيئن "گهري" (گهر ۾ - لاءِ).

صفتون هميشه وانگر استعمال ٿينديون آهن، جيئن "چڱگا آدمي"

"چڱگي آدمي"

"چڱگئان آدميئان نان" يا صرف "چڱگي" به چون

"چڱگي زناني"

"چڱگيئان زنانيئان"

پيٽ جي لاءِ مثال آهن.

"اس نا پرا اُس ني پٽڙ - ڪولون لما آئه" (هن جو پاءُ هن جي پيٽ کان ڊگهو آهي). "سارئان - نالون چڱگي چلي" (سڀني کان چڱا ڪپڙا)

ضمير: پهرين پُرِ ضميرن لاءِ اسان وٽ مثال آهن:

متڪلم		حاضر
فاعل	- مئن	تون
متعدي مجهول جو فاعل	- مئن	تون، ٿُڌ
مفعول ثاني	- مي- ڪي- مغي	تئه- ڪي- ٿُڌ- آن
اضافت	- مئندا، مُهادا، مهاڙا	ٿئندا، ٿُهادا ۽ تهاڙا
مفعول	- مئه	تئه، ٿُڌ
جمع		
فاعل	- اسين، آس	ٿسي، ٿس
متعدي مجهول جو فاعل	- اسان	ٿسان
اضافت	- اسادا، اساڙا، سادا، ساڙا	ٿسادا، ٿساڙا
مفعول	- اسان	ٿسان

مفعول ثاني واحد "مغي" (مون کي) راولپنڊيءَ مان موصول ٿيو آهي. "مي - ڪي" ٻنهي ضلعن ۾ آهي. پائي مايا سِنگهه جي ڊڪشنريءَ ۾ "مڪي" لفظ شايد "مئه - ڪي" جي نمائندگي ڪري ٿو.

ضمير اشارو

ويجهو		ڏور
واحد	**ويجهو**	**ڏور**
فاعل	اِهو	اُهو
مفعول	اِس	اُس
جمع		
فاعل	اِن، اِهو	اُن، اُهو
مفعول	اِنهان - اِنان	اُنهان، اُنان
ضمير موصول		
واحد		**جمع**
جِهڙا، جَتھ		
جهڙي، جِس، جي		جِهري
ضمير استفهام		جِنهان
ڪير؟		--
واحد		
فاعل -	ڪهڙا، ڪُڻ	ڪئهو
مفعول -	ڪِس	ڪس
جمع		
فاعل -	ڪهڙي	-
مفعول -	ڪِنهان	-

ضمير مبهم آهن "ڪوئي" مفعول "ڪسئ" ۽ "ڪجھ" يا "ڪُجھ"، "هبا ڪجِھ" معني 'سڀ ڪجھ' ۽ "جٺ ڪِجھ" معني جو ڪجھ.

ضمير پڇاڙين جو ذڪر فعل جي سري هيٺ ايندو.

فعل :

الف۔ معاون فعل ۽ مڪيہ فعل

هن ۾ مڪيہ فعل جون زمان حال ۾ ٿوريون مختلف صورتون آهن جيئن :

واحد	جمع
"هان"، آن	"هان"، "آن"
هين، اين، هَئن، ائن	هو، او
هي، اي، هئہ، ائہ ـ وي	هَن، آن، هئن، ائن،ـ ن

"ـ وي" ۽ "ـ ن" ضمير غائب وارا اڪر پنهنجي اڳ ۾ آيل لفظن سان ڳنڍيل هوندا آهن جيئن "ٺهاڙ نان ڪٺ - وي" (تنهنجو نالو ڇا آهي)' تئنڊي پٿو - ني ڪِٿي پُترَ ن' (تنهنجي پيءُ ڪي ڪيترا پٽ آهن) 'ناهيان' لاءِ "نان" يا "نانهه" ٻئي راولپنڊيءَ واري نموني ۾ آهن.

زمان ماضيءَ جون ٻه صورتون آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿيون :

واحد	پهريون صورت	جمع
1. آئٿان (هُئَس)		آئٿان (هئاسين)
2. اٿن		آئهو
3. آئها (اٿهي مونث)		اٿهي (آئهنان)
	ٻي صورت	
1. سان		سان
2. سئن		سو
3. سا		سي (مونث سيئان)

جهلم ۾ اسان کي پنجابي صورت "سي " واري به ملي ٿي جيڪا ڪنهن به ضمير، عدد ۽ جنس لاءِ ساڳي هوندي آهي. ساڳئي ضلعي ۾ هڪڙو ضمير غائب جمع جو مثال آهي "سڻ" جو جنهن سان اسان کي پنجابيءَ جو "سن" ٿو ياد پوي (وزير آباد ۾ "ساڻ" چون) ٿيڻ لاءِ "ٿيٺا" آهي (نمونو I) "دو پُتر ٿيئي سي" (ٻه پٽ ٿيا هئا) "هوٺا" به موجود آهي جيئن "مُتاج هوڻ لڳتا" (محتاج ٿيڻ لڳو).

ب۔ معروف صورت

مثال لاءِ فعل ڪٺون ٿا "ڪَنٺا" (ڪُٽڻ). ان جو مصدر نهڻ ۾ "ٺا" ڪم اچي ٿو (جيڪڏهن لفظ ۾ "ر" يا "ل" ڪان پوءِ ايندو ته اهو "نا" هوندو) جيڪو ڌاتوءَ ۾ ڳنڍيو وڃي ٿو. هميشه وانگي آخري "آ" گهٽو ڪيو ويندو آهي. اهڙي طرح "ڪنٺا" (ڪُٽٺان) به آهي. "ڪرنا" (ڪرنان) به آهي. ان جي مفعولي صورت ۾ "ٺي" (ني) به آهي. جيئن "اونڌي چِراٺي - واستي" (سوئرن جي چراڻ واسطي) - "ڪُوا وٺي - جوڳا" (سڏائڻ جوڳو) (نمونو II).

هڪڙي ڪمزور صورت مصدر جي پڇاڙيءَ جي "آڻ" به آهي جيئن "هوڻ لڳتا " ۽ "ڪرڻ لڳي"

اسم حاليه ۾ به "ٺان" (يا "نان") ڌاتوءَ سان ڳنڍيو آهي جيئن "ڪُٽٺا " (ڪُٽنا). پر اها صورت مصدر سان مونجهارو پيدا ڪري سگهي ٿي - ان ڪري اسان کي پڇاڙيءَ ۾ گهٽو ڪري "ٺا" ملي ٿو جيئن "ڪُٽٺان" (ڪٽنان) ۾ آهي. نمونن ۾ اسان کي گهٽو ڪري "نا" (نان) واريون صورتون ملن ٿيون سواءِ انهن جي جن ۾ "ر" يا "ل" هجي جيئن "ڪرنا" ۾ آهي.

اها ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته متعدي فعلن ۾ "نا" ڪان اڳ ۾ "اي" ڪو نه وجهندا آهن ان ڪري اسان کي "ڪرينا" نه پر "ڪرنا" ٿو نظر اچي. اسم مفعول جي پڇاڙي لهندا جي ٻين مثالن جيان "اِتا" اهي جيئن "ڪُٽا" (جمع "ڪُٽي" مونث "ڪُٽِي") آهي.

ڪيترائي بي قاعده اسم مفعول پڻ آهن. نمونن ۾ هيٺيان ملن ٿا.

	ماضيءَ لاءِ ڪردنت (اسم مفعول)		ماضيءَ لاءِ ڪردنت (اسم مفعول)
گچھٹا يا جاٹا	گيئا	لگگھٹا	لنگگھتا (جھلم)
پِٹا	پيئا	پھُونچٹا	پٹنھتا
آچٹا	آئئا		
مرٹا	موئئا		
رئھٹا	رِيھا		
ديٹا	دِتا		
ڪرٹا	ڪيتا		
گِھنٹا	گھدا		
ليٹا	لَدّا		

ڳنڍيندڙ ڪردنت ٺاهڻ لاءِ ڌاتوءَ ۾ "اِي" ڳنڍيندا آهن جيئن "ڪُٽِ" آهي. گھڻو ڪري "ڪي" به ڳنڍيندا آهن جيئن "ڪُٽي - ڪي" آهي. اڪثر آخري "اي" کي ڪڍي به ڇڏيندا آهن جيئن "اٹ - ڪي" ۾ آهي. اها "اِي" گھڻو ڪري ڳوڙهن مرڪبن ۾ حذف ٿيندي آهي. "مرگيئا" (مري ويو) "گھِن اچو" (وٺي اچو). پر اسان کي اهڙن مُرڪبن ۾ ڪٿي "اِي" ملي به ٿي جيئن "بنهي ڇوڙ" (ٻڌي ڇڏ) (جملو 532) "ٻڌي دِتان" (راولپنڊيءَ ۾) ۽ "ٻڌ دتا" (جھلم ۾) معنيٰ - ٻڌي ڏنو.

متعدي مجهول واري اسم جي مثال طور (نمونو II) اسان وٽ لفظ "رئھٹيئالا" (رهڻ وارو) موجود آهي. ضمير حاضر واحد امر جي ساڳي ڌاتوءَ واري صورت آهي. اهڙي طرح "ڪُٽ" ان جو مثال آهي. جيڪڏهن ڌاتو هڪ پدو هجي ۽ هڪ ڊگھي سر تي ختم ٿئي ته پوءِ "هه" ڳنڍيندا آهن. جيئن "ديهه" (ڏي) "جاهه" (وڃ) نمونو III) ۾ آهي پر "ٻٹا" (ٻڻاءِ) ۾ ايئن ڪونهي ڇو جو اهو هڪ پدو لفظ ڪونهي. جيتري قدر هن "هه" جو تعلق آهي ته ان جو اثر لفظن تي پوين صفحن ۾ ٻڌايو ويو آهي. جمع ۾ "او" ڳنڍيندا آهن جيئن "اچو" (اچو) ۾ آهي يا "لوائو" (لڳايو يا لايو) ۾ آهي. ضميري پڇاڙيءَ سان اسان کي (نموني I) ۾ "لوائُس" ملي ٿو جنهن جي معنيٰ آهي - لڳائينس.

احترام وارو هڪ امر (نيازي) (نمونو III) ۾ ظاهر ٿئي ٿو "ڪر -گھنين" (ڪري وٺجو) ۾ مضارع. جيڪو هاڻي حال متشڪي طور استعمال ٿو ٿئي - ان لاءِ "ڪُٽنا" (ڪٽيان). "هوئان" (هُجان) "ڪران" (ڪريان). "ڪان"جا مثال آهن "پري" ۽ "ڪائي" ضمير غائب جا مثال آهن.

زمان حال ٺاهڻ لاءِ مکيه فعل جي زمان حال کي اسم حاليه سان جوڙيندا آهن. اهي صورتون گھڻو ڪري گھٽايل هونديون آهن - جيئن مذڪر جا مثال آهن.

واحد	جمع
1. ڪُٽنا - آن، ڪُٽنان	ڪٽني - آن
2. ڪُٽنا - آئن، ڪُٽنائن	ڪٽني - او
3. ڪُٽنا - آئہ، ڪٽنئہ	ڪُٽني - ائن، ڪُٽنين

مڪيہ فعل جون ٻيون صورتون بہ استعمال ڪري سگهجن ٿيون جيئن نموني II ۾ اسان وٽ آهي "جهڙا هسام - ڪي اڇٽا - هَٺہ" (جيترو حصو مون کي اڇٽو آهي). ان سان گڏو گڏ مرضي ٻوي تہ اسم حاليہ جي پڇاڙيءَ کي گُهٽو بہ ڪري تو سگهجي جيئن "چارنان - ائہ" (چاري ٻيو) ۾ آهي.

مونث جون ڪي بہ صورتون نظر نہ آيون آهن ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ اهي باقاعده آهن.

زمان ماضي استمراري ٺاهڻ لاءِ اسم حاليہ ۽ مڪيہ فعل جو زمان ماضي گڏبا آهن جيئن - "ڪُٽنا ــ سان" (مون ڪُٽيو پئي) سو (نموني II ۾) "اڇٽا - سي" (اهو آيو پئي (دل ۾) "ڪاٽي - سُڻ" (ڪاڏائون پئي - چلون سوئرن جون). ساڳئي نموني ۾ هڪ مثال اهڙو بہ آهي جنهن ۾ لفظن جي ترتيب ابتي آهي ۽ معاون فعل ڪردنت کان اڳ ۾ استعمال ٿيل آهي "ڪوئي آمين اُس - ڪي ڪڇھ نهين سي دينا" (ڪنهن ماڻهوءَ هن کي ڪجھ نہ ٿي ڏنو)

ٻهرئين نموني جي ساڳئي ٽڪري ۾ اسان کي هڪ مثال انهيءَ زماني ۾ ضميري پڇاڙيءَ جو بہ ملي ٿو "ديٽا ساس" (ڏنائينس پئي)

زمان مستقبل جو متصل ڦيرو هيٺينءَ ريت ٿيندو. اهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ (جيئن اسم حاليہ لاءِ ٿيندو آهي) فعل متعدي ڌاتوءِ ان جي پڇاڙي ۾ وچ ۾ "اي" ڪو نہ وجهندا آهن. جيئن "آڪيسان" جي بدران "آڪسان" جو مثال آهي.

(آءُ مان) ڪٽيندس

واحد	جمع
1. ڪُٽسان	ڪُٽسون
2. ڪُٽسين	ڪُٽسو
3. ڪُٽسي	ڪُٽسن

ٻيا مثال آهن "گئسان" (بي قاعده - گڇٽا" مان) معنيٰ ويندس - آڪسان (چوندس) "آچسين" (ايندو) (نمونو III) ايندين) ۽ نمونو III) "آ - رئهسان" (اچي ويندس).

ماضي شرطيہ جا ڪي مثال ڪو نہ آهن پر ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ اهو صرف اسم حاليہ سان ٺهيو ويندو آهي.

ٽئين نموني ۾ ماضيءَ ۾ "پئونهتِئُس" (پهتس) هڪ طرح شرطيہ طور استعمال ٿيل آهي.

اسم مفعول مان ٺهندڙ زمان رواجي نموني ٺهندا آهن - جيئن:

مئن گيٽا	(مان ويس)
مئن ڪُٽِٽا	(مان ڪُٽيس)
مئن گيٽا هان	(مان ويو آهيان)
مئن ڪُٽٽا هئہ	(مون ڪُٽيو آهي)
مئن گيٽا سان	(مان ويو هُئُس)
مئن ڪُٽٽا سا	(مون ڪُٽيو هو (مانس)

ماضي قريب جا ٻيا مثال آهن "مئن گناھ ڪيتا ائهہ" (يا هئہ) مون گناھ ڪيو آهي) "اُهہ ليي - پئا ائهہ" (هو ليي پيو آهي)، "آئِٽا ائهہ" (آيو آهي)، "مزماني پڪائي ائهہ" (مزماني ڪئي آهي)، "ٿُڌ نهين دتا" (تو ناهي ڏنو - يا تو ڪو نہ ڏنو آهي) هڪ گهٽايل صورت آهي "ريهان". جيڪا "ريها - آن" مان ٺهيل آهي (نمونو-I) (رهيو آهيان).

زمان ماضي بعيد جا مثال ڏئي سگهجن ٿا "ٻهون دهاڙي نهين سُڻ لنگگهئي" (گهڻا ڏينهن ڪو نہ لنگهيا هئا) (نموني ۾ اهو ڏيان ۾ رکو تہ هتي بہ معاون فعل ڪرنت ڪان پهرين رکيل آهي) "موئِيا - هوئِيا -سا" (مري ويو هو) "گُمي -گيئا سا" (گم ٿي ويو هو) "گيئا - هوئِيا سا" (هليو ويو هو" ويو هو") زمان ماضي ضميري پڇاڙين سان گهٽ استعمال ٿيندو آهي.

وچ وارو حرف علت گهٽ ڪري راولپنڊيءَ ۾ "آ" آهي ۽ جهلم ۾ "أ"- مثال آهن:

فعل لازمي

"آئئاس" (آيس)

"لڳي گيئاس" (لڳي ويس)

"پُنهتِئس" (پهتس) هن کي ماضي شرطي واري معنيٰ ۾ استعمال ڪيل آهي- يعني 'جيڪڏهن آءٌ نہ پهتس'، يا 'آءٌ نہ پهچان ها' وغيره جي معنيٰ ۾ ڪم آندل آهي (III)

فعل متعدي

"آکِئاس" (چيائين) (I)

"ڪيتوس" (ڪيائين) (I)

"لائي شوڙئَس" (لڳائي ڇڏيائين) (I)

"گنوا چوڙئُس" (وڃائي ڇڏيائين) (II)

"لا گهدئُس" (لڳائي ورتائين "گلي سان)

"دِتُس" (چمي) ڏنائين) (I)

"چمِئُس" (چميائينس) (II)

"سٹيس" (آواز ٻڌائين)

"گل پُڇئُس" (ڳالهہ پڇيائين)

"پُڇئُس" (پڇئائنس)

"دِتاس" (ڏنائينس)

مجهول فعل

لهندا جي مجهول جا ڪي بہ اهڙا حقيقي مثال نمونن ۾ ڪو نہ آهن جن ۾ ڏاتوءَ سان "اي" ڳنڍيل هجي "گُمي گيئا سا" (گم ٿي ويو هو) ۽ "ليپي - پيئا ائهہ" (ليپي پيو آهي) امڪاني طور مجهول آهن پر "گمي" ۽ "ليپي" ٻئي معروف يا مجهول ٿي سگهن ٿا، چو تہ ڳنڍيندڙ ڪردنت ٻنهي قسمن ۾ ساڳيا هوندا آهن.

فعلن جي فهرست (نمونو 2.2 - 4.2) ۾ اهڙا مجهول ٺهڻ جا مثال ملن ٿا جيڪي پنجابي ۽ هنديءَ وانگي آهن جن ۾ اسم مفعول جو تفصيلي گردان فعل "گڇڻا" ۽ "جاڻا" سان ڪيل آهي، اهڙي طرح "مٿن ڪُٽتا گيئا آن" (مون کي ماريو پيو وڃي يا مان ماريو پيو وڃان) مٿن ڪُٽتا گيئا سان " (مان ماريو پئي ويس يا مون کي ماريو پئي ويو) "مٿن ڪٹتا گئسان" (ماريو ويندس يا مون کي ماريو ويندو)

مڪمل طرح بي قاعده مجهول آهن "اکووان" (چوايان يا آءٌ سڏيو وڃان) ۽ "کُوا وٽي جوڳا" (ڪارائڻ جوڳو)

جهلم ۾ بلواسطہ فعل ناهڻ جو طريقو رواجي آهي - مثال آهن

"چارنا" (چارڻ) (جملو 922)

"چراٽا" (چارڻ) (راولپنڊي)

"چُگانا" (چارڻ / چڳائڻ) (جهلم)

"لوڙا" هندي "لگانا" (لڳائڻ/ ڀارائڻ) ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي ڪپڙا ڀارائڻ. اهو فعل اڪثر "لاٽا" واري صورت وٺي بيهندو آهي. ان ڪري ان کي هنديءَ واري لفظ "لانا" سان منجهائڻ نه گهرجي جنهن جي معنيٰ "آڻڻ" هوندو آهي.

مرڪب فعل

زوراٺتا مرڪب گهڻا ٿيندا آهن ۽ رواجي نموني لهندا آهن "چا" کي اڪثر اڳياڙيءَ طور اهڙن فعلن سان لڳائيندا آهن جن ۾ تڪڙ، چرڪ يا نا موزونيت ظاهر ٿيندي هجي جيئن "چاديهه" (راولپنڊي ۾ "چائي - ديهه") معنيٰ "ڪڍ" ۽ "ڏي" ملائي "ڪٽي ڏي" جو استعمال ڪيل آهي "چا - گهن" (ڪٽي، وٺ) اهڙا مرڪب جن ۾ "گڇڻا" يا "پئڻا" (وڃڻ ۽ پوڻ) هجي اهي ٻئي نمبر تي عام آهن جيئن (جهلم ۾) "مر - گيئا - سي) مري ويو هو) "گنو گيئا سي" (گم ٿي ويو هو) (راولپنڊيءَ ۾) "جي پيئا ائهه" (جي پيو آهي) "گُمي - گيئا سا" (گم ٿي ويو هو) "ليي - پيئا - ائهه" (ليي پيو آهي) هنن ۾ "پيئا" ۽ "گيئا" جو استعمال ظاهر آهن.

"گهني آچڻا" (نمونو II) يا "گهن آچڻا" (II) (وٺي اچڻ) هنديءَ جي "لي آنا" جو متبادل آهي. "گهن جاٽا" (II) (وٺي وڃڻ) وري هنديءَ جي "لي جانا" جو متبادل آهي پر اهي صحيح زوراٺتا مرڪب ڪو نه آهن "گهنڻا" ٻين به ڪيترن ئي مرڪبن ۾ ظاهر ڪري ٿئي ٿو جيئن "گهن - ديڻا" (وٺي وڃڻ (III) "رک - گهنڻا" (رکي وٺڻ/ ڇڏڻ) (II) "تڪ گهنڻا" (ڏسي وٺڻ) (II) "لا گهنڻا" (لڳائي وٺڻ) (II) "ڪر گهنڻا" (ڪري وٺڻ) (II) ۽ "منا ٺهنڻا" (مڃائي وٺڻ) (II). ٻيا ڪيترائي مختلف مثال آهن: "آرٿهسان" (اچي ويندس) (III). "ٻڌي (يا ٻڌ) "ديڻا" (ونڊي ڏيڻ) ۽ "ٻنهي ڇوڙنا" (ٻڌي ڇڏڻ) (جملو 652) "لاشوڙنا" (لڳائي ڇڏڻ) (I) يا "گنوا ڇوڙنا" (وڃائي ڇڏڻ) (II).

شروعات ڪندڙ مرڪبن جا مثال مصدر واري سِري هيٺ ڏنا ويا آهن

هڪ مثال ٽن مرڪبن يا ورجاءُ وارن مرڪبن جو به نموني (II) ۾ ملي ٿو "گهن - جائنا ڪر" (وٺي ويندو ڪر) اهو پڻ نوٽ ڪري سگهجي ٿو ته هن مثال ۾ "جائنا" استعمال ٿيل آهي "گيئا" نه _ !

هند آريائي خاندان — اتر- الهندو گروھ

لهندا يا مغربي پنجابي

پوٺواري لهجو — راولپنڊي ضلع

نمونو پهريون

هِڪس- جڻي ني دو پُتر ٿيئي- سي اُنهان- وچون نڪي پئو- ڪي اِھ گل آکي، "اجي!" مالي نان جهڙا بڻدا مغي آچنا (يا اشنا) مغي چائي ديھ " اُس ويلي اوس مال بڻدي- دتا. فِري (يا ڦري) ٿوڙئان- دهاڙئان. ڪي نِڪا پُتُر هَبا- ڪجھ گهنا ڪري- ڪي ڪسي- دور مُلڪي- وچ اُئِي- گيئا. اٿي مال آپڻا لُٽِ پٽين- وچ کراب ڪيتس، جس ويلي سارا لائي- شوڙئاس اُس ملڪي وچ ڪال پيئا، تي اُھ گريب هوئي- گيئا. اِس- گلان ڪري- ڪي اُھ اُس ملڪي ني هِڪس- مقدمي ڪول گيئا- اُس اُس- ڪي اونڊي آپڻيئان- باريئان- وچ اونڊي چراڻي- واستي پيسئا. اُس ني مرجي اِهي سي ڪي اُنهان- چلڙان- ٿين جنهان- ڪي ڪاڻين، ڪائي، ڪہ ڪوئي ڪُجھ نهين ديٽا- ساس، جِس ويلي هوش آئٹاس، آکيئاس، مهاڙي پئو- ڪول بهون مجدور روٽي ڪاڻين تي مٺن فاڦي- ڳتين- آن، هِسي- ويلي اُٺي، تي آپڻي- پئو ڪول چلا گئسان، اٿي پئو- ڪي اھ گل آکسان، آجي رَبي نان تي ٿهاڙا گناھ ڪيتا آئھ تي هُڻ مٺن اِس- گلان جوگا نان ڪي تهاڙا پُتر اکواوان، مغي آپڻي- ڳم- ڪارني والِئان- وِچون هڪس جِها بڻا ". اُس ويلي اُٺي تي آپڻي- پئو ڪول گيئا؛ آتي اجي اُھ دُور- ئي سا، ڪي پِئو- ڪي ٿڪِي ڪي چڳگا لڳا. آتي دوڙي ڪي گلي- نال لڳي- گيئاس، تي بهون پيار دِٿس.

پُتري پِئُو- ڪي آکٹا ڪي "هي آجي، مٺن ربي نان تي ٿهاڙا گناھ ڪيتا- ائھ. تي هُڻ اِس- گلان جوڳا نانھ ڪي ٿهاڙا پُتر اکواوان ". پئوو آپڻي- نوڪران- ڪي اِھ گل آکي ڪي، "بهون چنڱگي پُشاڪ ڪڍي تي گهني آچو تي اِسي لَوائو تي وچ هٿي- تي چاپ پئران جُتي لواڻس؛ اُس کان تي خوشيئان ڳران؛ جي مهاڙا پُتر مِوئتا- هوئتا سا هُڻ ڦِرِ جي پيئا آئھ؛ گُمي- گيئا سا، هُڻ لبي پيئا ائھ " اُس ويلي اُھ خوشيئان ڪرَڻ لڳي.

تي اُس نان بَڈا پُتر باڙيئان- وچ گيئا هوئٹا سا، جس ويلي گهري- ڪول آئِٹا، ڳاڻي – تي نچڻي ني واج سڻس. اُس ويلي هِڪس- نوڪري- ڪي سڏي- ڪي اھ گل پُچيس ڪي، "اِھ ڪٿھ گل ائھ؟" اُس اس ڪي آکٹا ڪي، "ٿهاڙا پرا آئٹا ائھ، اتي ٿهاڙي پئُو بڙي مزماني پڪائي آئھ. اِس سببون ڪي پلا- چڳگا ڍِٹس " اُھ خفا هوئٹا، اتي اندر نہ ٻڙٹا، اُس ويلي پئو باهر جائي- ڪي سر چايا، اوس پِئو- ڪي آکٹا ڪي، "تُڪ مٺن بهون مُدت هوئي ٿهاڙي کدمت ڪرنان ريهان، اتي ڪدي ٿهاڙا حُڪم نهين موڙتا. تون ڪدي هِڪس بچا بڪري نان وي مغي نهين دِتا. ڪي مٺن سڱتان- نال خوشي ڪران. جِس ويلي تهاڙا اِھ پُتَر آئٹا جِس ٿهاڙا مال هرا مڪاري- وچ گنوائي- چوڙٹا سا، تون اُس ني واستي بهون مزمانيان پڪائيئان " اُس اُس- ڪي آکِٹا ڪي، مهاڙتا پُترا تون هر- ويلي مهاڙي- ڪول آن، تي جهڙا مهاڙ اُھ ٿهاڙا. اٿھ فِري خوشي ڳرٹان آتي مناڻان چڳگا سا، اس واستي ڪي اِھ ٿهاڙا پرا موئٹا- هوئٹا سا، هُڻ جيئا ائھ؛ آتي گُمي- گيئا سا هُڻ لَبي پيئا آئھ

هند آريائي خاندان — اتر- الهندو گروهه

لهندا يا مغربي پنجابي

پوٺواري لهجو — راولپنڊي ضلع

ٻيون نمونو

هڪ جڻي- ني دو پُتر سڻ اُنان- وچون نڪي پُتري پِئو- ڪي اکئا، "آجي مالي نا جِهڙا هسا مر- ڪي آچنا هئہ مِڪي چا ـ ديهہ." اِس آپر پِئو آپڻا مال اُنان- ڪي ٻڻڊ- دتا. ٻهون دهاڙي نهين سڻ لگگهڻي نِڪا پُتر هبا- ڪجهہ گنا ڪر- ڪي هڪ- دور ني- ملک- وچ ٽر- گيئا، تہ اُتي آپڻان مال ماڙئان- ڪمان وچ گنوا- چوڙئُس. جان اُهہ هبا- ڪجهہ ڪَرچ ڪر- ريها اوس ملک- وچ ڍاڍا ڪال پيئا، تہ اُهہ مُتاج هوڻ لَڳئا. تان اُهہ اوس ملک نين ڪوسئہ رئهڻيئالي نين ڪول اُٿ- گيئا، جِس اوس- ڪي آپڻيئان باريئان وچ باهرلي چُگائي- تائين ڀيس- دِتا اُس نين- دلي- وچ آچڻا سي ڪي آپڻا ڍِڍ اُنان چلڙان- نال پري، جِهڙا باهرلي کاڻي- سُڻ، هور ڪوئي آدمين اُس- ڪي ڪِجهہ نهين سي ديڻا. تہ جهڙي- ويلي اُس دِلي- وچ ڏئان ڪيتا، تہ اُس آکئا ڪي، "مهاڙي- ٻئونين ڪِتنئان- تَهلئان- ڪولي ٻهون رزڪ هئہ مئن ڀُکا مرنان- آن، مئن اُٿ- ڪي پِئُو- ڪول جاڻا- آن تہ اُس- ڪي آکسان "اہ آجي مئن کُدا نان تہ ٿُهاڙا گُناهہ ڪيتا- هئہ، تہ ٿُهاڙا پُتر کُواوڻي جوڳا نهين رهيان. مِ- ڪي اپڻان تهلئا جاڻ- ڪي رک گهِن. تان اُهہ اُٿئا تہ اپڻي- پِئو- ڪول آئئا، پر اجي ٻهون دور سي ڪي اُس اوس- ڪي تڪ- گهدا ؛ اُس- ڪي سهم ائئا، کُري- ڪر- ڪي گلي- نال لا گهدئُس، تہ چُمئُس. پُتري اُس- ڪي اکئا، "ائہ آجي مئن ٿُهاڙا تہ کُدا نان وِي گُناهہ ڪيتا هئہ تہ ٿُهاڙا پُتر کوا وڻي جوگا نهين ريها " پر پِئُو تهلئان ـ ڪي اکئا ڪي "سارئان ـ نالون چڱگي چلي گهن اچو تہ اُس- ڪي لَوائو تہ اس- ني هٿي- نال ڇاپ تہ پئران جوتي لوائو تہ اس کان تہ کُشي ڪران ؛ جائين مهاڙا پُتر مر گيئا- سي هُڻ ڦر جي- پيئا ـ هئہ ؛ اُهہ گنوا- گيئا- سي هڻ لبِ- پيئا- هئہ " ڦِر اُهہ کُشي ڪَرڻ لڳي.

اُس ويلي اوس نان ٻڌا پُتُر باڙي- وچ سي جس ويلي اُهہ آئئا تہ گهري- ڪول پئنهتا اُس گاڻي- تہ- نچني ني واج ٻُجهي، اُس هِڪ تهلئي- ڪي سڌِيا تہ پُڇئُس "ڪئهہ گل هئہ ؟" اوس اوس- ڪي آکيئا ڪي "ٿُهاڙا پِرا آ- ريها- هئہ تہ ٿُهاڙا- پِئو مزماني دِتي هئہ ڪِئون- جي اُس- ڪي ڪئري- مِهري لبِ پيئا- هئہ. اُهہ روهين هوئئا تہ اندر نہ ٻڙئا. اِس- پر اُس نا پِئو باهر آئِئا تہ اُس- ڪي منت- مُتا جي ڪيتي. اُس پِئو- جباب دِتا، "تڪ مئن ٻهون- سارِئان- ورهئان تين ٿُهاڙي تَهل ڪرنا- آن. ڪُسئہ- ويلي مئن ٿُهاڙي گل نهين موڙي پرَ ٽُڊ مر- ڪي ڪدي هڪ ٻڪروٽا وي نهين دتا، جي مئن آپڻي- دوستان- نال کُسي ڪَران پر جس- ويلي اِهہ ٿُهاڙا پُتَر آئِئا، جس ٿُهاڙا مال ڪچريئان- آپڙ اُدا چوڙئا، تون اوس نين لهاجي- پچي مزماڻي دِتي- هئہ. پِئُو اُس ڪي آکِئا "پُترا، تون مهيشا مهاڙي- ڪول رئهڻا- اين، تہ هبا- ڪجِهہ جهڙا مهاڙي- ڪول هئہ، ٿهاڙا هئہ. اِهہ گل چڱگي سي ڪہ اس کُسي ڪرني- آن، تہ تون وي کُس هوجا، ڪِئون- جي اِهہ ٿُهاڙا پِرا مر- گيئا- سي هُن ڦر جي- پيئا- هئہ ؛ تہ اِهہ گنو- گيئا- سي ڦِر لڌ- پيئا- هئہ.

هند آريائي خاندان | **اترـ الهندو گروهہ**

لهندا يا مغربي پنجابي

پوٺواري لهجو | **راولپنڊي ضلع**

پيون نمونو

هڪ سداگر سِي, اُهہ آپڻي- جناني- ڪي

ترجمو: هڪ سوداگر هو اهو پنهنجي زال کي

گهليان ڇوڙ ڪي ٻاهر سداگري- ڪي

ترجمو: اڪيلي ڇڏي ٻاهر سوداگريءَ لاءِ

نهين سي جاڻان, هِڪ- ڊِهاڙي جناني

ترجمو: نہ ته ويو. هڪ ڏينهن زال

اُس ڪي آکڻا "ڪُري سداگري گڇ (يا گش)

ترجمو: هُن کي چيو "ڪٿي سوداگريءَ لاءِ وڃ

اُهہ اوس نين آکي- آپر مال- سباب گهن ڪي

ترجمو: هوان جي چئي تي مال اسباب کڻي

ڪُڏري ٽُر- پيئا, ٽُر نئان جناني اُس- ڪي

ترجمو: ڪٿي هليو ويو وڃڻ مهل زال هن کي

آکئا ڪي "تون ٽر- تي ڄُلڻا اين, پر

ترجمو: "تون وڃڻ لڳو آهين پر

مهاڙي- نال ڪرار ڪر جاهہ ڪي ڪچري- ڪي

ترجمو: مونسان اقرار ڪري وڃ تہ ڪيتري عرصي کان پوءِ

تون آچسين (يا اشسين) " اس آکئا ڪي

ترجمو: تون ايندين "هن چيو تہ

"مئن ڇيئان- مهينئان- ڪي فلاڻي

ترجمو: "مان ڇهن مهينن کان پوءِ فلاڻي

ڊِهاڙي آئہ رئهسان, جي اِس ڪراري- آپَر

ترجمو: ڏينهن اچي ويندس. جي انهي وعدي تي

ناهہ پُڻنتئوس تان آپڻا ڊِڻا سٽئا ڪرـ گهنين

ترجمو: نہ پهتس تہ پنهنجو ڏنو پڏرو ڪري ونجان (يعني آزاد سمجهجان)

اُس نان هڪ ليلا وِي سي, ڦر (يا فر) اُس

ترجمو: هن جو هڪ ڇيلو بہ هو. پوءِ هن

جنانين- ڪي هِڪ گولي ٿهلي- تائين تي هِڪ

ترجمو: زال کي هڪ گولي خدمت لاءِ ۽ هڪ

مٺان جي ٻلاٽين - تائين، تي هڪ ڪُتي

ترجمو : مٺنا دل وندرائڻ لاءِ، ۽ هڪ ڪُتي

گهري نين راکي - تائين گهن - دِتي - سوا گرنين

ترجمو : گهر جي رکواليءَ لاءِ ونئي ڏني، سوداگر جي

جاٽي پڇي گولي هر - دِهاڙي باگي - وڇون

ترجمو : وڃڻ کان پوءِ گولي هر روز باغ مان

ڪُسڻ - ملياري - ڪولون باران ڦل سجري

ترجمو : ڪنهن ماليءَ کان ٻارنهن گل تازا

سَداگرني جناني نين گار لاٽين - تائين گهن

ترجمو : سوداگر جي زال کي هار ٺاهڻ لاءِ ڪٽي

آڇني (يا اشني) - سي، باگيني راهي - وڇ

ترجمو : ايندي هئي، باغ جي رستي ۾

ڪسڻ - هور - سداگر نان هٽ سي، جس ڪي

ترجمو : ڪنهن ٻئي سوداگر جو هٽ هو جنهن کي

اُس - سداگر تي اُس نين جناني نان اِهہ ڪرار

ترجمو : ان سوداگر ۽ ان جي زال جو اهو وعدو

مالوم - سي، اِس گولي - ڪي آکٺا ڪي،

ترجمو : معلوم هو، هن گوليءَ کي چيو ته،

مهاڙي - ڪولون باران - ڦلان نين جائين ٺاران

ترجمو : مون وٽان ٻارنهن گلن جي جاءِ تي ارڙهن

ڦل تي هو جَڻ - ڪجهہ لوڙهو وي گهن

ترجمو : گل ۽ ٻيو جيڪا ڪُجهہ ضرورت هجي وٺي

جائِٺا - ڪر پر سَداگرنان ڪرار لنگنهين

ترجمو : ويندي ڪر پر سوداگر جو وعدو لنگهڻ

اُپر مهاڙي - نال ايس بيوي نين ڏٺا

ترجمو : تي مون سان انهيءَ عورت جي شادي

بنها - دي، گولي سداگر نين جناني - نال

ترجمو : ڪرائي ڏي، گولي سوداگر جي زال سان

اِهہ گل ڪري ڪي اُس - منا گهدي

ترجمو : اها ڳالهہ ڪري هن کي مڃائي ورتو

ڇيٺا، ٻينٺان - وڇ سداگر نان ڪوئي

ترجمو : ڇهن مهينن ۾ سوداگر جو ڪو نہ

ڪاگت پتر نا آئِتا. جان ڪراري نا

ترجمو: ڪاغذ پٽ نہ آيو. جيئن وعدي جو

دهاڙا آئتا تي گولي اُس هٽالي - ڪي

ترجمو: ڏينهن آيو ۽ گولي ان هٽ واري کي

سَد - ڪي اُس بيوي نين گهر گهِن گئي

ترجمو: سڏي اُن عورت جي گهر وٺي وئي

جان اُهہ بيوي نين گهر پٺنهتا تي

ترجمو: جيئن اهو عورت جي گهر پهتو تہ

اُسئہ - وکت اُس نان گهريتالا وي وهيلي

ترجمو: انهيءَ وقت هن جو گهر وارو بہ حويليءَ

نين درواجي - آپر پٺنهتا. اُنهان

ترجمو: جي دروازي تي اچي پهتو. هُن

هٽالي - ڪي هِڪ - هور - ڪوٺي - وچ ڇِپا - دِتا

ترجمو: هٽ واري کي هڪ ٻي ڪوٺيءَ ۾ لڪائي ڇڏيو

تي بيوي شرمين نيٺان گهدٺان بِمار بڻ

ترجمو: ۽ عورت شرم جي ڪري بيمار بڻجي

بٺني، سَداگر اندر آئِتا تي گولي - ڪولون

ترجمو: ويٺي، سوداگر اندر آيو ۽ گوليءَ کان

پڇتا ڪي، بيوي ڪي ڪٺهہ هوئتا؟ گولي

ترجمو: پڇيائين تہ زال کي ڇا ٿيو آهي؟ گولي

جباب دِتا ڪي ”بمار هٺہ“ اُسئہ ويلي

ترجمو: جواب ڏنو تہ ”بيمار آهي“ انهيءَ وقت

سداگر ڪَسئہ - سياٽي - ڪي شهري - وچ

ترجمو: سوداگر ڪنهن سياٽي کي شهر مان

لوڙني - تائين گيئا، اِچران اُنهان هٽالي ڪي

ترجمو: ڳولڻ لاءِ ويو. ان وچ ۾ هن هٽ واري کي

اندرون باهر ڪبہ - ڇوڙتا. جان هڪ - سياٽي

ترجمو: اندران ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. جيئن هڪ سياٽي

آڪي اُس - پڇتا ڪي ”بيوي ڪٺهہ

ترجمو: اچي هن کان پڇيو تہ ”مائي ڪهڙو

حال هٺہ؟“ بيوي آکٺا.

ترجمو: حال آهي؟“ عورت چيو

(هتي ڪهاڻي اوچتو ختم ٿيو وڃي)

جابلو علائقي واري لهندا

ڊوڏي- ڪنڙالي

لهندا راولپنڊي ضلعي ۽ ڪشمير جي وچ واري جابلو علائقي ۾ به ڳالهائي ويندي آهي. ان جا مختلف نالا آهن، جيئن "چڀالي"- چڀن جي ٻولي، "ڊوڏي"- ڊوڏن جي ٻولي، ڪنڙالي- ڪنڙالن جي ٻولي، وغيره وغيره.

بهرحال اها ڳالهه منجهائيندڙ به آهي ڇو ته ڇپ لهندا جا ڪيترائي قسم ڳالهائيندا آهن. ۽ اهي هن علائقي جي تمام گهٽي ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهن. جڏهن ته ڊوڏ ۽ ڪنڙال ساڳيو ئي لهجو ڳالهائيندا آهن، جنهن ۾ صرف ڪي ٿوريون غير اهم تفاوت واريون ڳالهيون آهن. ان ڪري اهو بهتر ٿيندو ته لهجن جي ورهاست علائقي موجب ڪجي، ۽ ائين اسين سڀ کان پهرين مريءَ جي پهاڙين جي ارد گرد واري لهجي بابت ذڪر ڪنداسين. هن ۾ هزاره ضلعي جو به هڪ حصو اچي وڃي ٿو ته راولپنڊيءَ جو اتريون يا پهاڙي علائقو به اچي ٿو وڃي. ان کي به صحيح نموني سان ڪنڙالي چئي سگهجي ٿو. پوئين علائقي ۾ ان کي صرف "پهاڙي" چوندا آهن. ان کي ڇا به چئجي پر سموري علائقي ۾ ساڳيو لهجو ڳالهايو وڃي ٿو جنهن ۾ ٿورو ٿورو مڪاني فرق آهي، جيڪو اهڙي جابلو ملڪ ۾ ممڪن ٿي سگهي ٿو. آءٌ به نمونا ڏيان ٿو

پهرين ته آهي "خرچائو پٽ" جي نقل جو ڊوڏي - ڪنڙاليءَ ۾ نمونو جنهن لاءِ آءٌ پادري ڙي. گراهم بيلي جو ٿورائتو آهيان. ٻيو نمونو هڪ لوڪ ڪهاڻي آهي جيڪا راولپنڊي ضلعي مان آئي آهي.

هن قسم جي لهندا ڳالهائيندڙن جو تعداد هن جائزي لاءِ جيڪو ڪٿيو ويو سو آهي :

هزاره- ڊوڏي- ڪنڙالي.................. 820,29

راولپنڊي- پهاڙي.......................... 957,57

ڪل تعداد... 777,87

نمونن مان ڏسي سگهجي ٿو ته لهندا جي هيءَ صورت حقيقت ۾ راولپنڊيءَ جي ميداني علائقي جي پوٺواريءَ واري ساڳي آهي. صرف ڪن ٿورن فرقن جي نشاندهي ڪري سگهجي ٿي. انهيءَ ڊوڏي- ڪنڙالي جو وڌيڪ تفصيلي ذڪر پادري گراهم بيلي جي ڪتاب "لئنگئيجز آف ناردرن هماليز" (اترين هماليه جبلن جون ٻوليون) ۾ ملي ٿو. جيڪو رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ 1908 ۾ ڇپرايو هو.

اُچارن ۾ اسين اڪثر جاين تي "اُ" بدران "آ" جو استعمال ڏسون ٿا. جيئن "لُچيٽا" (لچيٽو) "لُچيٽا" جي بدران ساڳيءَ طرح "اُ" بدران "اِ" به استعمال ٿيل آهي، جيئن مُلڪ لاءِ "مِلڪ" لفظ ۾ آهي. انهيءَ لفظ ۾ اسين ڏسون ٿا ته پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو ڳرو وسرگ وينجن بنايو ويو آهي. اهو ڪشميريءَ ۾ هڪ باقاعدي اصول آهي.

راولپنڊيءَ واري پوٺواريءَ ۾ اسان ڏٺو هو ته لفظ "م- ڪي" (مون کي) ۾ "ڪ" کي ڳرو ڪري "غ" به ڪندا آهن. ۽ ان مان "مِغي" لفظ به ٺهي ٿو ساڳي حالت ٻئي نموني ۾ آهي (راولپنڊيءَ جي پهاڙين مان آيل) ۽ پهرين نموني ۾ (ڊوڏي- ڪنڙالي) اهو وري "مِگي" آهي.

ساڳئي وقت پهرئين نموني ۾ "گ" ڦري "غ" ٿيو آهي جيئن: "غناهه" (گناهه) "ڪ" کي ڳرو ڪرڻ وارو لاڙو ٻين لفظن ۾ به نظر اچي ٿو. ان ڪري پهرين نموني ۾ اسان کي "تُڪڙا" جي بدران "ٽوگڙا" لفظ ملي ٿو ۽ ٻئي نموني ۾ "پڪڙي"

بدران "پگڙي" ملي ٿو. "نڪڙا " بدران "نِگڙا " (جملو نمبر 233) ۾ٿي طرف شروعاتي "گھ" وري "ڪ" ٿيو وڃي جيئن "ڪڏي" (گھِڏي لاءِ).

اسمن جو ڦيرو بہ ساڳيو پوٺواريءَ وانگر آهي. ان ڪري ان بابت ڪجھہ چوڻ جي ضرورت محسوس نٿي ٿئي، انهيءَ لهجي وانگر اهي مذڪر اسم جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿين انهن ۾ مفعولي واحد ۾ "اي" پوي ٿي، جيئن: "نوڪر" - "نوڪري- ڪي" (نوڪر کي). ساڳي حالت پهاڙي لهجي ۾ آهي. پوٺواريءَ ۾ بہ "آدميئي" (ماڻهوءَ کي) آهي ۽ اها صورت راولپنڊيءَ جي پهاڙين ۾ بہ ٿئي ٿي پر ڍوٽڊي- ڪٺڙاليءَ ۾ "آديئا -ڪي" ٿيندو آهي، يعني اتي "اي" بدران "آ" ٿو وڃي. ساڳئي لهجي ۾ "جس - ويلا " جڏهن تہ راولپنڊيءَ جي پهاڙن ۾ ساڳيون پوٺواريءَ وارو "جس - ويلي" هوندو آهي پنجابيءَ ۾ متعدي مجهول جي فاعلي حالت ۾ "ني" هوندو آهي جيڪو ٻهرئين نموني ۾ غير عام ڪونهي.

جيتري قدر ضميرن جو سوال آهي تہ ڪي صورتون، مثلاً "مِڃي" ۽ "مِڪي اڳئي ٻڌائي آيا آهيون. اضافت واحد واري ٻهرين ٻن ضميرن سان آهي "مهاڙا" يا "مهاڙا " (منهنجو) ٿهاڙا (تنهنجو) جمع ۾ وري ساهڙا (اسان جو) ۽ "سُئاهڙا" يا "ٿَہ ساهڙا" (توهان جو) ضمير اشاري لاءِ "ايھ" ۽ "اوھ" (هي ۽ هو لاءِ) فاعلي واحد صورتون آهن جن مان مونث صورتون "ياھ" ۽ "واھ" آهن. اهڙا ڪيترا مثال ٻئي نموني ۾ موجود آهن.

ضمير مشترڪ جي اضافت لاءِ لفظ آهي "آپڻا" بدران "اپڻا
مڪيہ فعل هن ريت متصل گردان ڪندا آهن.

زمان حال

واحد	جمع
آن ,اِئان	آن ,اِئان
اين انءِ	او,اِئو
آ (مونث ,اِي) آئہ	اي (مونث ايئيئان) ۽ دي

اسين ڏسنداسين تہ اهو ضمير غائب وارو "دي" "ڀَنڇيءَ " ۾ وڌيڪ مڪمل صورت ۾ ملندو.

زمان ماضي

واحد	جمع
آسئان	اسڀان
آسئين	آسِئو
اسا (مونث اسي)	اسي (مونث اسِيئان)

راولپنڊيءَ جي پهاڙين ۾ ٻهرين "آ" ڏٺي آهي. ان ڪري "آسا" (هي هو) ٿيندو.
ناڪاري فعل هن ريت آهن :

زمان حال "ناهيان"

واحد	جمع
نان	نان
نين	نِئو
نا (مونث نِئي)	ني (مونث نِئي)

زمان ماضي "ذ هُئس"

جمع	واحد
نَسئان	نَسئان
نسئِون	نسئين
نَسي (مونث نِسيئان)	نَسا (مونث نِسي)

مسٽر بيلي فعل جي زمان حال جي هڪ ٻي صورت ڏانهن توجهه ٿو ڏياري جنهن جي معنيٰ آهي "هجڻ" ڪنهن شي جو. اهو هن طرح آهي:

جمع	واحد
ٿِئان	ٿِئان
ٿِئو	ٿئين
ٿئي (مونث ٿِئيئان)	ٿِئا (مونث ٿِئي)

مثال طور "مسيت ٿِئي ؟" ڇا مسيت (مسجد) آهي؟ "ٿِئي" معنيٰ تہ موجود هجڻ ڏانهن اشارو. "گهر - وچ چٽي گهوڙي - ني ڪاٺي ٿِئي - (گهر ۾ اڇي گهوڙي جي زين آهي).

معروف فعل جي متصل گردان جي معاملي ۾ ٿورو ڪجهہ ڇوڙ ضروري آهي. مسٽر بيلي مضارع جي گردان جا مثال ڏنا آهن. جن کي هاڻي حال متشڪي ڪري استعمال ڪندا آهن مثال طور:

ماريان

جمع	واحد
ماران	ماران
مارو	مارين
مارَن	ماري

ڪهاڻي ۾ اسان کي ضمير غائب واحد ۾ "اِي" گڏيل نظر اچي ٿي جيئن "جوهسا اچي - ئِي" ۾ آهي.

زمان مستقبل ۾ ضمير غائب جمع ۾ آهي "مارسُن" ۽ "مارسنَ"

هيٺيان وڏيڪ اهم بي قاعده فعل آهن:

- "گڇڻا" (وڃڻ) مستقبل - "گئسا" اسم مفعول ماضي - "گا" - جمع "گئي" مونث "گِئِي" جمع "گئيئان".
- "آڇڻا" (اچڻ). ماضي / اسم مفعول - "آئتا".
- "هوڻا" (هئڻ) ماضي / اسم مفعول - "هُئا" يا "هوا" جمع "هوئي" مونث "هوئِي" جمع "هوئيئان".
- "ڏيڻا" (ڏيڻ) ماضي / اسم مفعول "ڏِتا"
- "ڪرڻا" (ڪرڻ) ماضي / اسم مفعول "ڪيتا"
- "گهِنڻا" (وٺڻ) ماضي / اسم مفعول "گهِندا"
- "پئڻا" (پوڻ) ماضي / اسم مفعول "پيئا" جمع "پئي" مونث "پِئي" جمع "پِئيئان".

مري پهاڙين جو لهجو

نمونو پهريون

(ڊوڏبي- ڪڙالي- هزاره)

(پادري ٽي گراهم بيلي ايم. اي)

هِڪس- آدميئان دو پُتر آسي. نِڪي اپڻي- پيئُو- ڪِي آکيا، "آجي تيري مالي- بچو هو هِسا آچي- ئِي، اوهه هِسا مِڱي جائي- دي"، اوس آپڻا مال اُنهان- بچ بڻڊي- دِتا. ٿوريئان- دهاڙيئان- پِڇي نڪي- پُتري اپڻا مال ٻٽلا ڪيتا، تي دور ـ ملک- بچ ٽُري- گا ; تي اس- جائي ـ بچ آپڻا مال خود- لُچپڻي- نال لُٽائي- دِتا. جس- ويلا اوهه سارا خرچ ڪري- ريها اُس- ملک- بچ ڊاهڊا ڪا پئِرا- گيئا تي اوهه تنگگ هوڻي لگا. تي اوهه هِڪس- اوس جائي ني- آدميئا- ڪول رهِي پيئا. اوس آپڻي- جمِين- بچ زنائُر چرائيني واستي گهلئا. جو ڦلئان زنائر کاڻي- آسي اوهه چاهڻا- اساڪ. "مين انهان- نال آپڻا ڍِڍ پران، " تي ڪوئِي اُس ڪي ٿسا ديڻا. جِس ويلا اوهه اپڻي- هوشي- بچ آئئا، اوس آکئا، "مهاڙي- پئُوني ڪِتني مزور ٽئي ڪ رَجي- تي رُٽي ٿوگرا کاڻي، تي مين يُکا مرنا- اِئا. مين اُٿي- تي گئسان تي اس- ڪِي آکسان، "آءِ اپڻئا آجي مين خُدانا تي ٿُهاڙا غناهه ڪيتا. مين هُڻ ٿُهاڙا پُتر آکڻي جوگا نان، مگي اپڻي- ڪُسڻ- مزور جها آڻ. " بس اُٿي- تي آپڻي- پئُو ني پاس ٽُر پيئا. اسا وي دُور، تي اُس دِڪي اُس- ڪي ترس اچي- گا، تي دَوڙي- تي اُس گچي اپڻي- گلهه- نال، لائي- گهندا، تي اُ ڪِي پيار دِتا. پُتري اُس- ڪي آکئا، "آءِ آجي مين خُدانا تي ٿُهاڙا غناهه ڪيتا. مين هُڻ ٿُهاڙا پُتر آکڻي جوگا نان " پئُو اپڻئان نوڪران- ڪي آکئا، "چڱگي- ٿين چڱگا ڪپڙا ڪڍي- تي اُس- ڪي لُئائا، تي آڱلِي- نال چاپ تي پئران- نال جُتي لُئائو، تي پلي- هوئِي- بچي- ڪي آڻِي- تي هلال ڪرو تان اس کائِي خوش هوئان ; مهاڙا ايهه پُتر مري- گا آسا، ڦر جيئِڻا هوئِي- گا، گانوي- گا_ اسا هُڻ لبي- رِها." بَس اوهه خوشِي- بچ- آئِي.

اُ نا بڙا پُتر اپڻي- باڙي- بچ آسا، جس- ويلا اوهه اپڻي- گهري ني ڪول پئُنچئا اوس گاڻي- بَجاڻي نا نچڻي نا آواز سڻئا. تي هڪس- نوڪري- ڪِي بُلائِي پُڇڻ لگا، "يو ڪُئ هوئي رها ؟" اوس اُس- ڪِي آکئا "پرا آئِي- گا ٿُهاڙي- پئُو- ني پلئا- هوا بچا هلال ڪرائئا، اِس- واستي اُس- ڪِي چڱگا پلا لبي- گا." اوهه خفي هوا تي اُس- ڪِي اندر گچِڻا نا سا لوڙ، اُس نا پيُ گچي باهر، اُس- ڪِي مناڻ لگا، اوس اپڻي- پئُو ڪِي جواب دِتا، "دک مين ڪتني- ورس ٿُهاڙي کزمت ڪيتي، تي ڪدي ٿُهاڙا آکئا نا موڙئا، مِگي تون ڪدي هِڪ- بڪري نا بچا نا دِتا، مين آپڻئان- دوستان- نال خوشي ڪران. جس- ويلا ٿُهاڙا ايهه پُتر آئئا، جس ٿُهاڙا سارا مال ڪنجريئان- نال اُڊاري- چوڙئا، اُس ني واستي پلئا- هوا بَچا هلال، ڪرائِئا ؟" اُس- ني آکئا، "هي پُتر تون خود مهاڙي پاس- ئي ايئن، تي جهڙي چيز مهاڙي اوهه خود ٿُهاڙي اپڻي خوشي هوڻي، تي خوش هوڻا چنگگا آسا، ٿُهاڙا ايهه پرا مري- گا- آسا ڦر جيئِڻا هوئِي- گا ; گانوي- گا- اسا هُڻ لبي- رِها."

مري پهاڙين جو لهجو

ٻيو نمونو

(راولپنڊي ضلع)

هڪ بادشاه آسا، اُس نا نان سَيد -
ترجمو: هڪ بادشاهه هو هن جو نالو سيد
سلطان محمود بادشاهه آسا، اُس نيِ - گهر اولاد نہ - سي
ترجمو: سلطان محمود بادشاهه هو هن جي گهر اولاد نہ ٿي
لڳٺي. اُس هڪ سڳگلان والي - ڪي ٻُلائِٺا. اُس - ڪولون
ترجمو: ٿيو. هن هڪ نجومي کي سڏايو. هن کان
اُس پُڇِٺا ڪي، "مهاڙي - گهر اولاد ڪِيهان نِهين لڳٺي،
ترجمو: هن پڇيو تہ "منهنجي گهر اولاد ڇو نٿو ٿئي،
تون مِ - ڪِيِ اِس گلان نا جوب ديهہ." اُسي سڳگلان والي
ترجمو: تون مونکي انهيءَ ڳالهہ جو جواب ڏي". هن نجوميءَ
مُڙي جواب دِتا، "اولاد ٿهاڙي - - گهر لڳسي" ڦر اُس
ترجمو: موٽي جواب ڏنو "اولاد تنهنجي گهر ٿيندو" پوءِ هن
اکِٺا ڪي "مِ - ڪِيِ اِس گلان نان جواب ديهہ جي ڪتني -
ترجمو: چيو تہ "مون کي هن ڳالهہ جو جواب ڏي تہ ڪيتري
مُدي - ڪِي پُتر هوسِي؟" اُس اڳون جواب دِتا جي،
ترجمو: مدي کان پوءِ پٽ ٿيندو؟" هن اڳيان جواب ڏنو تہ
اٺين - روج ٿهاڙي - گهر پُتُر هوسي.
ترجمو: اٺين ڏينهن تنهنجي گهر پٽ ٿيندو.
اُس بادشاهہ ايهہ گل آکِي جي، "هِڪ - توڙي -
ترجمو: اُن بادشاهہ اها ڳالهہ چئي تہ "هڪ نندي
گلان نا جواب ديهہ" بادشاهہ هڪ دُرَگ کٹائِٺا؛
ترجمو: ڳالهہ جو جواب ڏي" بادشاهہ هڪ کڏو کٹايو.
اُس - دُرَگي - وِچ هڪ گابَڙ بڪرِي بهالي - آسي؛ دُرَگ
ترجمو: ان کڏي ۾ هڪ ڏِڪي بڪري ويهاري هئي، کڏو
اُپرون ڇاپِٺا. ڦير اُس سڳگلان والي - ڪِي پُڇِٺا - ڪي،
ترجمو: مٿان ڍڪيو پوءِ ان نجوميءَ کان پڇيو تہ.
مهاڙي - هيٺ ڪٺہ آ، تون دَس." سڳگلان والي

ترجمو : منهنجي هيٺ ڇاهي تون ڏس، نجوميءَ

آکئا, "تهاڙي- هيٺ گابڙ ٻڪري اِي" بادشاهہ- ڪي

ترجمو : ڇيو تنهنجي هيٺان ڍڪي ٻڪري آهي." بادشاهہ کي

اُس ڪولون آتبار آڇي- گا. ڦر بادشاهي اُس- ڪولون پُڇئا

ترجمو : هن تي اعتبار اچي ويو. پوءِ بادشاهہ هن کان پڇو

ڪي "تون دَس مغي لڑڪا ڱدئان پئدا هوسي."

ترجمو : تہ "تون ڏس مونکي ڇوڪرو ڪڏهن پئدا ٿيندو."

اُس سڱڱلان والي آکِئا جي، "ائين- روج نِڪا پئدا هوسي".

ترجمو : ان نجوميءَ چيو تہ "ائين ڏينهن ننڍڙو پئدا ٿيندو"

ائين- روج ڦر نِڪا جَمئا.

ترجمو : ائين ڏينهن کان پوءِ ننڍڙو جائو.

اوهہ باران- برسان نا جَوان هوئي- گا, تہ- ڦر

ترجمو : اهو ٻارنهن ورهين جو جوان ٿي ويو تہ. پوءِ

درِئائي وک گا. جس ويلي اتي گڇنا, اُتي اڳي بدر جمال

ترجمو : درياهہ ڏانهن ويو. جنهن وقت اتي پهتو اتي اڳئي بدر جمال

پَري شهيلِي کندي(يا کڏي)- هوئيي نهاٽي- آسي

ترجمو : پري سٺ ساهيڙين کي وٺي وهنجي رهي هئي.

جس ويلي اُس- پري سجادي- ڪِي ڍِئا اُس- وَيلي

ترجمو : جنهن وقت ان پريءَ شهزادي کي ڏٺو ان وقت

واهہ اُس- ڪِي دِکِي آشڪ هوئي گِئي. ڦِر مونهي- اڳ

ترجمو : هوءَ ان کي ڏسي عاشق ٿي وئي، پوءِ منهن تي

آڇي کلتِي. اُس- سجادي وي اس- ڪي ڍئا

ترجمو : اچي بيٺي. ان شهزادي بہ ان کي ڏٺو

اوهہ وي آشڪ هوئي- گا, ڦر واهہ اُتون اُڍري- گئِي, ناپُوئي

ترجمو : اهو بہ عاشق ٿي ويو پوءِ اها اتان اڏامي وئي، ۽ هڪ بيٺ تي

بشڪار گڇي لڳي.

ترجمو : ويچي رهڻ لڳي.

اوهہ سجادا وي پِڇي- پِڇي چَلاگا. اُس جاءِ-

ترجمو : اهو شهزادو بہ پُٺيان پُٺيان هليو ويو. ان جاءِ

اُپُر کَلتا جِتي واهہ لڳي- آسي. اُس- جاءِ- اُپرَ اُس سِجادي-

ترجمو : تي بيٺو جتي اها رهي هئي. ان جاءِ تي ان شهزدي

ڪي کاجا- کزرِ مِلِي- گا. تان اُس- سجادي اُنهان- اڳي

ترجمو : کي خواجہ خضر مليو ويو. تہ ان شهزادي انهي اڱيان
آکيئا کي، "اِٿي مهاڙا هڪ مِرون ڪولي - گا. اوهہ
ترجمو : چيو تہ "هتي منهنجو هڪ جانور وڃائجي ويو آهي اهو
مِڙي خدا - ڪولون ڏوائو." اُنهان اُس - ڪِي آکيئا جي،
ترجمو : مونکي خدا ڪارڻ ڏياريو. انهيءَ هن کي چيو تہ.
"اِس درئائي ني ڪٺڍي هڪ جگا چيڙي ٻٺائي، هڪ مٺ
ترجمو : هن درياهہ جي ڪناري هڪ جاءِ تي جهوپڙي ٺاهي، هڪ مٺ
ڄوانٽي هڪ ڪُجا پاٽي نا گهني، تي باران - برس ٻهي
ترجمو : ڄون جي هڪ جگ پاڻيءَ جو ڪٽي، ۽ ٻارنهن سال ويهي
رهي. تون واهہ ليسيئي.
ترجمو : رهہ تون اها ليندين (حاصل ڪندين).
اُسٺ ٿراهہ اُوهہ اٿي ٻهي رهِئا. باران - برسان
ترجمو : اهڙي طرح هو اتي ويهي رهيو. ٻارنهن سالن
پڇو واهہ آئي، اوهہ سُتا آسا. تان اپڻي چاپ لُواهِي
ترجمو : ڪانپوءِ اها آئي، هو ستو پيو هو تہ پنهنجي منڊي لاهي
تي اُس ني - اڱلي - ڪني لُوائي گِئِي. جاڳِئا تان واهہ
ترجمو : ۽ هن جي آڱر ۾ پارائي وئي. جاڳيو تہ اها
چاپ دِکي تي ارمان ڪيتس جي، "مٺن جاڳِئا - هوٺا
ترجمو : منڊي ڏٺي ۽ ارمان ڪيائين تہ "مان جاڳندو هجان ها
تان واهہ مِڙي لِپي - گِئي - آسِي، پڪڙي گهِني آسِي."
ترجمو : تہ اها مونکي ليجي وڃي (ها)، پڪڙي وڃي (ها)"
ڦِراتون - ٽين گا، تاپُوئي - اُٺِر گڇي دِکي تان
ترجمو : پوءِ اتان ويو هليو. بيٺ تي وڃي ڏٺائين تہ
واهہ نهاٽي - آسي، اتي چيڙي ڪول رِکي آسيس. سَجادي
ترجمو : اها وهنجي رهي هئي، ۽ ڪپڙا پاسي ۾ رکيا اٿس. شهزادي
اُس ٽي چيڙي چِپائي تي نسي - گا. اتي اپڻي - چيڙي
ترجمو : هن جا ڪپڙا لڪايا ۽ ڀڄي ويو ۽ پنهنجي جهوپڙي
وچ آچي بَٺا، ڦر واه اُس ني ڪني لڳٽي - آئي.
ترجمو : ۾ اچي ويٺو پوءِ اها هن وٽ هلي آئي،
جي، "مهاڙي چيڙي مر - ڪي چائي - ديهہ. مٺن ڄناٽي اِئان
ترجمو : جي، "منهنجا ڪپڙا مونکي ڪٽي ڏي مان عورت آهيان
آتي ناٽگي اِئان : ياهہ مهاڙي بي - پردي هوٽي." اُس

ترجمو : ۽ اگهاڙي آهيان : ايئن منهنجي بي پردگي ٿئي ٿي." هن

سجادي اُني چيڙي اُس - ڪي نا ڊِتي، تي هور چيڙي

ترجمو : شهزادي هن جا ڪپڙا هن کي ڪو نه ڏنا ۽ ٻيا ڪپڙا

ڊِتي. جي پردا ڪري جس ويلي اوهه چيڙي لائي - رهي

ترجمو : ڏنا جيئن پردو ڪري جنهن وقت ان ڪپڙا پائي ورتا

اُس لگگهي پگڙي گهِدِي تي گهر گهِني آئِنا.

ترجمو : هن وتان لنگهي (تـا) پڪڙي ورتائين ۽ گهر وني آيس.

چڀالي ۽ پُنڇي

ڊريو جي چوڻ مطابق چڀال جو ملڪ مٿانهين جابلو علائقي ڪشمير جو اهو حصو آهي جيڪو چناب ۽ جهلم ندين جي وچ ۾ آهي (1).

ان جو نالو هن علائقي ۾ "ڇڀ" نالي قبيلي مان ورتل آهي. ڪشميري عملدارن طرفان هتي جي مڪاني ٻوليءَ کي "چڀالي" چيو ويو آهي. جيڪو هتي مناسب نالو لڳي ٿو.

چڀالي جي اتر - اولهه ۾ جهلم نديءَ جي ڀنهي ڪپن تي مظفر آباد جي اوپر ۾ اُريءَ تائين. بلڪ اڃا به ڪجهه اڳتي ڪشن گنگا نديءَ جي واديءَ مٿان (جتي اها ندي جهلم نديءَ سان مظفرآباد کان شاردا وٽ ملي وڃي ٿي) به قبيلا آباد آهن جيڪي پڻ اهائي ٻولي ڳالهائين ٿا. جنهن کي 'چڀالي' سڏيو وڃي ٿو. اهي قبيلا آهن "بومبس" ۽ "ککس". جن مان پهريون جهلم نديءَ جي اتر ۾ ۽ ٻيو ان جي ڏکڻ ۾ رهي ٿو. ککس گهڻو ڪري يقيني طرح سان قديم "کشس" (2) جي نمائيندگي ڪن ٿا. جن جي باري ۾ اسان تفصيل سان "پهاڙي" (3) لهجي جي سلسلي ۾ لکيو آهي.

اصلوڪي چڀالي ملڪ جي دل ۾ موجود آهي جاگير 'پُنڇ' يا "پرنتس" جي (نالي جي ڪشميري صورت) - قديم "پرڻوتسا" (4). چڀالي جهڙي جابلو علائقي ۾ قدرتي طرح سان لهجو ڪجهه ٿي ميلن جي مفاصلي تي بدلجيو وڃي ۽ پُنڇ جي معاملي ۾ اهو ان حقيقت مان ظاهر آهي ته جيتوڻيڪ هتان جا مسلمان حاڪم جهلم واديءَ جي ککسن سان ويجهي ماٽي رکندا هئا ته به آباديءَ جي اندر ڪشميريءَ جو مضبوط عنصر موجود آهي. جيڪو ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو ته پراڻي وقت ۾ هن موجوده جاگير جي ڪشمير سان ويجهاڻپ هئي. انهيءَ ڪري پُنڇ جي چڀاليءَ ۾ ڪشميري ٻوليءَ جي اثر جون ڪيتريون ئي نشانيون ملن ٿيون ۽ ان جو نالو به خاص پنهنجو - "پُنڇي" آهي.

چڀالي (پُنڇيءَ سوڌي) اوپر ۾ مريءَ جي پهاڙي علائقي ۾ ڳالهائجڻ واري قسم سان ڳنڍيل آهي ۽ ان کان تمام ٿوري مختلف آهي. مظفرآباد جي اتر ۾ ان (ٻوليءَ) جي ايرندي پاسي هزاره جي لهندا آهي ۽ بي شڪ آهستي آهستي ان ۾ ضم ٿي وڃي ٿي، پر ڀنهي جي وچ واري لهجي جو ڪو نمونو ڪونه مليو آهي. ان جي اتر ۾ ڪشن گنگا واديءَ جي اتر طرف چلاس علائقي ۾ "شينا" ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ چڀاليءَ جي اتر ۾ خاص "ڪشميري" ڳالهائجي ٿي. ان جي ڏکڻ ۾ جهلم ضلعي واري "پوٺواريءَ" آهي ۽ ان جي اوپر ۾ جمونءَ جي ڊوگري پنجابي اٿس ۽ اڃا به اتر طرف مغربي پهاڙيءَ جو "ڀدرواهي" لهجو مروج آهي. مظفر آباد جي اتر طرف چڀاليءَ جي مختلف صورتن جا ڪي به نمونا ڪو نه ملي سگهيا آهن. ان ڪري اهو پڌائڻ

---

1) "جمون ۽ ڪشمير وارا علائقا" — ص 57. لفظ "ڇڀ". "چڀال" ۽ "چڀالي" کي "ڇڀ" "چڀالي" لکيو ويندو آهي ۽ آخري لفظ نقشي (پويان ڏنل) ۾ ايئن ئي لکيل آهي. مسٽر گراهم بيليءَ انهيءَ معاملي ۾ مڪاني طور پڇا ڳاڇا ڪئي آهي ۽ مون کي ٻڌايو آهي ته ان جون صحيح صورتون پهرين واريون آهن مونکي اها معلومات تڏهن ملي جڏهن نقشو ڇپجي چڪو هو.

2 اسٽين جي "راجترنگڻي" II جو ترجمو ص _ 404

3 جلد نائون ڀاڱو چوٿون ص _ 2ff

4 اِسٽين — ص 433.

ناممڪن آهي تہ اتان جي لهجي تي شينا ٻوليءَ جو ڪيترو اثر آهي. پر اسين اهو ڏسنداسين تہ ڊوگري ۽ ڀدرواهي جي اثر جون ٻين پاسن ڏانهن نشانيون موجود آهن.

چڀاليءَ جي ڳالهائيندڙن جو تعداد اندازي سان ڪٿي سگهجي ٿو. اسان کي اهڙي موٽ ڪا نہ ملي آهي جنهن مان اطمينان بخش انگ ڪڍي سگهون. اسين وڌ ۾ وڌ 1901ع واري آدمشماريءَ مان اهو چئي سگهون ٿا تہ اسان کي "پنجابي" ۽ "پهاڙيءَ" جي نالن ۾ بنا فرق جي اهي شامل ملي سگهن ٿا. چڀالي علائقو ڪشمير رياست جي ڄمون صوبي جي پُنڇ جاگير ۽ پمبر ضلعي سان ساڳي رياست ۾ ڪشمير صوبي جي مظفر آباد ضلعي کان اتر - اولاهين چڀالي علائقي سان مطابقت رکي ٿو. انهن ٽنهي ۾ پهاڙي ۽ پنجابيءَ وارو ڪل تعداد ڏسجي تہ اسان کي هيٺيون حساب ملي ٿو:

	پهاڙي	پنجابي	ڪل تعداد
پمبر	118	38,805	381,923
پُنڇ	------	220,069	220,089
مظفر آباد	84134	139,415	139,415
ڪل	55,399	686,008	741,407

هنن ٽنهي علائقن جي ڪل آبادي 872,915 هئي ۽ 131,508 جو تعداد گوجري ۽ ڪشميري ڳالهائيندڙن جي نمائندگي ڪري ٿو. (ڪشميري 31,073 ۽ گجري 68,926 گهڻو ڪري پُنڇ ۾ آهن) لهجن موجب مٿين انگن کي ورهائجي تہ:

چڀالي........................ 381,923
پمبر............................ 139,415
مظفر آباد..................... 521,338
پُنڇي........................... 220,069

ڪل... 741,407

ڪشمير دربار مان مليل چڀاليءَ جو هڪ نمونو هيٺ ڏنو ويو آهي. اهو خاص چڀالي جي لهجي جي نمائندگي ڪري ٿو.

پُنڇيءَ جا بہ نمونا آهن ۽ ٻنهي جي عام رواجي لفظن ۽ جملن جي فهرست پڻ اڳيان ڏنل آهي.

پُنڇي نمونو ۽ لفظن جي فهرست لاءِ آءٌ پادري ٽي گراهم بيلي جو ٿورائتو آهيان. اهي هن جي ڪتاب "لئنگويجز آف دي ناردرن هماليز" کان ٿورو مختلف نموني ڇاپيل آهن. يعني نمونن ۾ ڏنل صورتخطيءَ ۾ هن سروي ۾ اختيار ڪيل نظام موجب ڪي تبديليون آندل آهن ۽ جتي جتي اهي اصلوڪا موڪليل هٿ اکر ڇپيل مواد کان مختلف آهن تہ اتي پهرئين جي پوٺواري ڪٿي اٿم. ان لاءِ جو منهنجا ڏنل احوال هميشہ ان پوئين مواد کان مختلف هوندا آهن. تنهن هوندي بہ اهي اختلاف بنهہ اڻ لکا چئي سگهجن ٿا.

هيٺ ڏنل گرامر واري خاڪي ۾ اسين بنياد طور مسٽر گراهم بيلي جي ڏنل "پنڇيءَ" کي ڪٽنداسين. اها تسلي ڪندي تہ رڳو اهي نڪتا بيان ڪجن جيڪي ان کي چڀاليءَ کان مختلف ڪن ٿا اهو ڏسڻ ۾ ايندو تہ اها مريءَ جي پهاڙي لهجي ۽ راولپنڊيءَ جي پوٺواريءَ سان ويجهي هڪجهڙائي رکي ٿي.

بهرحال هن ۾ ڪشميري اثر جون نشانيون به ملن ٿيون جيڪي لفظن ۽ اچارن ٻنهي ۾ موجود آهن. اهڙي نموني چپاليءَ وارو ڏاتو "ڏو" (ڊوڙ) ڪشميريءَ واري ڏاتو "ڏو" سان پيٽي سگهون ٿا. گهنا (ونڃ) بدران "هنا" به ڪشميريءَ جي "هيونُ" سان ملي ٿو ۽ "ٻُجهنا" (ٻڌڻ) وري ڪشميري "بُوزن" جهڙو لڳي ٿو. اچارن ۾ اسان کي مورڊني "ٽ" ۽ "ل" جي غير موجودگي ڏسڻ گهرجي جيڪي لهندا ۽ پنجابيءَ ۾ ٻين سيني هنڌن تي موجود آهن. ڏندن وارو "ن" ۽ "ل" هميشه انهن جي جاءِ وٺن ٿا ۽ اهوئي ڪشميريءَ ۾ ٿئي ٿو. اهو هڪ اهم نڪتو آهي ۽ اسان کي تمام آڳاٽي وقت سان ڳنڍي ٿو ڇڏي، جڏهن هندو وياڪرڻين (گرامر لکندڙن) اها حقيقت لکي هئي جڏهن انهن "پشاچن" جي ٻوليءَ ۾ "ٽ" بابت راءِ ڏني هئي جيڪي انهيءَ ساڳئي هنڌ رهندا هئا. هتي ڪٿي ڪٿي ڊوگري پنجابيءَ جي اثر جا مثال به ملن ٿا. انهيءَ ۾ متعدي مجهول جي فاعلي حالت سان "ني" لڳائڻ ۽ مستقبل ۾ "گا" لڳائڻ واريون ڳالهيون شامل آهن. اهي اصل ۾ اڻ سڌي اثر بدران سڌي طرح اڌارا لفظ ونڃ واري عمل جو مثال آهن.

جيتري قدر حرف علت جي اُچار جو تعلق آهي ته چپاليءَ ۾ اهي بلڪل پوٺواريءَ جهڙا آهن. جتي لهندا ۾ "اي" هوندو آهي اتي چپالي ان کي "آءِ" ڪرڻ جو لاڙو ڏيکاريندي آهي. جيڪو وري هميشه وانگي "آئه" ڪري اچاريندا آهن. ان ڪري جيڪڏهن لهندا ۾ مذڪر اسمن جي مفعولي حالت واري پڇاڙيءَ "اي" هوندي آهي ته چپاليءَ ۾ اها عموماً "آئه" هوندي آهي. انهيءَ سبب پوٺواري "نوڪري - ڪي" چپالي ۾ "نوڪرئه - ڪي" ٿيو وڃي. اهڙي طرح چپالي "ڏٺا" آهي "ديٺا" (ڏيڻ) ڪونهي ۽ "مين" (مان) بدران چون "مئن". اها تبديلي هميشه ڪا نه ٿيندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته ٻئي صورتون گڏ به ڏسڻ ۾ اينديون آهن. اهوئي سبب آهي جو پهرئين نموني ۾ "نڪي پُترئه" نظر اچي ٿو (جنهن ۾ ٻئي صورتون موجود آهن).

ڪشميريءَ وانگي "اي" ۽ "اِ" به ڪڏهن ڪڏهن هڪ ٻئي بدران ڪم اچي سگهن ٿا. ان ڪري چپاليءَ جو هڪ "هِڪ" آهي ته "پُنڇيءَ" ۾ وري "هيڪ" آهي. پُنڇي ڪڏهن ڪڏهن "اُ" کي "آ"، پر به بدلائيندي آهي مثلاً "چَم" (چُمي). "آ" جو استعمال به سرسري ذڪر ڪان وڌيڪ جي طلب ڪري ٿو. چپاليءَ ۾ اسين شروع ۾ آيل "آ" کي ختم ٿيندو ڏسون ٿا جيئن "سمانئه - نا" (آسمان جو). پُنڇيءَ ۾ هڪ ٻيو به لاڙو آهي سو اهو ته ان ۾ هڪ ڊگهي "آ" کي انگريزي وانگر "(تورو گولائي ڏيندي اچاريندا آهن) ان نشانيءَ کي آءُ "0" ([1]) سان ظاهر ڪندس. لفظن جي فهرست ۾ ۽ ٻئي نموني ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. (نمونوII) "گينُا" جيڪو 'گينا' جي لاءِ آهي معنيٰ 'وڃان' "اپِنئون" جيڪو "اپِنئان" (پنهنجو) لاءِ آهي (مفعولي جمع) "چاهُني" جيڪو "چاهني" (چاهي ٿي) لاءِ آهي (مونث).

فهرست نمبر- 45

"ساُنا"	"سونا" لاءِ	(معنيٰ - سون)
"جَناُني"	"جناني" لاءِ	(زناني - زال)
"شئطاُن"	"شئطان" لاءِ	(شيطان)
"پاُني"	"پاڻي" لاءِ	
"آهون"	"آهان" لاءِ	(ها)
"نئون"	"نئان" لاءِ	(اسين آهيون)

[1] انهيءَ کي سنڌيءَ ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ گڏيل اکرن ۾ (اُ) يا الف جي مٿان ننڍڙو 'و' لڳائي ان کي ڏار ڪيو ويو آهي. (مترجم)

"آسئون"	"آسئان" لاءِ	(اسين هئاسين)
"هأئون"	"هوئان" لاءِ	(هجان / هئان)
"هوناُ"	"هونا" لاءِ	(هئڻ)
"مارناُ"	"مارنا" لاءِ	(مارڻ)
"مارناُ	"مارنا" لاءِ	(تون مارينديين)
"نون"	"نان" لاءِ	(نالو)
"گِرون"	"گِران" لاءِ	(ڳوٺ)

اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ "اَ" جي اچار کي گولائي ڏئي "اُ" ڪرڻ مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. ساڳي طرح سان "اَ" وارو حرف علت بہ ساڳئي نموني "اُ" وانگر اچاريو آهي (جيئن انگريزي لفظ "hot" ۾ 0 جو اچار آهي) اهڙيءَ ريت "ڪُن" لاءِ "ڪاُن" (ڪن) "ڪنڊ" لاءِ "ڪاُنڊ" (پٺ جي ڪنڊي) جو مٿيون حصو)(43)

"جَڻگُت" يا "جاُنگُت"- (چوڪرو) ٻنهي استعمال ۾ آهن. هڪ لفظ ۾ مسٽر بيلي ڏهري حرف "آءِ" کي نئين ڪرڻ جو مثال ڏنو آهي اهو آهي گِئِو (ڳئون) (فهرست ۾ 69 نمبر).

جيتري قدر حرف صحيح جو سوال آهي تہ هڪ نڪتو خاص توجہ گهري ٿو جيڪو اڳي بہ بيان ٿي چڪو آهي، سو آهي موروثي "ڻ" ۽ "ل" کي استعمال نہ ڪرڻ وارو ان جي بدران ڏندوان آواز "ن" ۽ "ل" استعمال ٿيندا آهن. سواءِ انهن لفظن جي جيڪي اڌارا ورتل هجن.

ڇپاليءَ ۾ اسمن جو گردان پونواري ۽ مري پهاڙين وارن لهجن سان تمام ويجهڙائي رکي ٿو. اهي مذڪر اسم جن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح هجي تہ انهن ۾ مفعولي واحد جي پڇاڙيءَ "اڻ" هوندي آهي (اي" بدران) اهڙي طرح "نوڪر" جو مفعولي واحد "نَوڪرَڻ". فاعلي جمع، "نَوڪَر"،مفعولي جمع "نَوڪران" نهندا آهن "پيئو" جو مفعولي واحد "پِيئُو" آهي، فاعلي جمع "پيري" (مري - پيوري")، مفعولي جمع "پيرئان" ٿيندا آهن پر هن لفظ جي معاملي ۾ جمع جو استعمال تمام گهٽ ٿيندو آهي ان جي بدران واحد ئي استعمال ڪندا آهن. مريءَ وانگر "آدمي" جو مفعولي واحد آهي "آدمِيئا" مفعولي جمع "آدمِيئان". ايئن ئي "اي" وارا بيا مذڪر اسم ٿيندا آهن. "اَ" وارا مذڪر اسم قريب مهل ساڳي پونواريءَ واري عام اصول جي پيروي ڪندا آهن جيئن "گهوڙا" آهي. لفظ "پُتُر" ۾ مفعولي واحد ۾ پوين "اُ" ڪڏهن ڇڏيندا آهن ۽ ايئن "پُترڻ - نون".

ڀُنڇي انهن مذڪر اسمن جي گردان ۾ مختلف آهي جن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح هجن. متعدي مجهول فاعل واحد "اي" تي ختم ٿيندو آهي ۽ مفعولي واحد "اَ" تي (اڻ تي نا) ۽ مفعولي جمع "اين" تي ("آن" تي نا) ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح:

	واحد	جمع
فاعل	نَوڪر	نَوڪر
متعدي مجهول جو فاعل	نَوڪري	نَوڪرين
مفعول	نَوڪرا	نَوڪرين
فاعل	آدمي	آدمي
متعدي مجهول وارو فاعل	آدميئي	آدمِيئين
مفعول	آدمِيئا	آدمِيئين

هزاره پاسي بہ مفعول ساڳيءَ ريت ٿيندو آهي باقي ٻين ڳالهين ۾ پُنڇي ڇڀاليءَ سان نهڪي اچي ٿي.

جيتري قدر مونث اسمن جو تعلق آهي تہ ٻنهي لهجن ۾ "اي" وارا لفظ ساڳيو "آدمي" لفظ وارو ڦيرو ڪائين ٿا جيئن :

	واحد	جمع
فاعل	مٽِڊي (سِري / منڊي)	مٽِڊيئان
متعدي مجهول جو فاعل	مٽِڊيئي	مٽِڊِيئان
مفعول	مٽِڊِئا	(پُنڇي "منڊيئين)

هميشہ وانگي "ڏي"ءِ "پئڻ" ٻي قاعدي آهن. پهرئين جو هڪ مفعولي واحد لفظ آهي "ڏيڱو" ءِ ان جو فاعلي ءِ مفعولي جمع وارو لفظ آهي. "ڏيِرين" جڏهن تہ ٻوئين لفظ جي هڪ مفعولي واحد صورت آهي "پئٹو".

حرف جر ءِ حالتن جي پڇاڙيءَ واريون نشانيون ساڳيون ٻين لهجن جهڙيون آهن.

حالت مفعولي ثاني - "ڪِي " ءِ پنجابيءَ واري نشاني "نُو"

حالت جري- "تين"، "تِي"، "ڪولون" يا "ڪولُون"

حالت اضافت - "نا" ("ني"، "نيئان "، "نِي" "نِيئان "

حالت مڪاني - "اچ" - "وِچ " - "اِن "

حرف علت "اون" يا "اوَن" ڪنهن لفظ ۾ ڳنڍجي تہ ان جي معنيٰ ٿيندي آهي 'کان' جيئن "ڏُورون" معنيٰ 'پري کان' "گَهرون" معنيٰ 'گهران يا گهر کان'.

متعدي مجهول واري فاعلي حالت جي معاملي ۾ پنجابي ڊوگري صورت "ني" ڪڏهن ڪڏهن ڪتب اچي ٿي، جيئن اسان ڏِندي - ڪٽڙالي ۾ ڏٺو هو. اها ڳالهہ پُنڇيءَ ۾ تمام گهڻي عام آهي. ايئن - "نِڪي پُتري - ني آکئا" (ننڍي پٽ چَيو). اهو ئي ساڳيو "ني" حالت سببيءَ جي ناهڻ لاءِ بہ ڪم ايندو آهي جيئن "لُچپٽا - ني" (لچپائي ۾) يا "اُنهين ني" (انهن سان) وغيره ۾ صفتون ڪا خاص توجهہ نٿيون گهرن. پيٽ عام رواجي نموني ۾ ٿينديون آهي.

پهرين ٻن ضميرن جا ڦيرا موجود آهن. اهو ڏٺو ويندو تہ اهي مريءَ واري لهجي سان هڪ جهڙائي رکن ٿا - ايتري قدر جو ضمير حاضر جي اضافت واري جمع ۾ بہ ساڳيا آهن.

واحد	مان	تون
فاعل	"مئن"، "مينهہ "	"تُون"
متعدي مجهول وارو فاعل	"مين"، "مينهہ "	"تون"
مفعولي ثاني	"مين" (ج. مگهِي)	"تون"
اضافت	"مهاڙا"	"تُهاڙا"

جمع		
فاعل	"آس"	"تُس"
متعدي مجهول وارو فاعل	"اسين" (ج ــ اسان)	"تُسين" (ج ــ تُسان)
مفعولي	"اسين"	"تُسين" (ج ــ تُسان)
اضافت	ساهڙا	سُئاهرا (ج ــ تُساهڙا)

هميشه جيان چيالي "اي" بدران "ائه" ڳنڍيندي آهي اهڙي سبب "مٿن" ۽ "مٿنهه" چيالي صورتون آهن باقي ٻين صورتن کي مٿي "چ" سان جدا ظاهر ڪيو ويو آهي.

واحد	هي	هو
فاعل	"يهي"، "ايهه"	"اوهه"
متعدي مجهول جو فاعل	"اِني"، "اِس"	"اُني"، "اُس"
مفعول	"اِس"	"اُس"

جمع		
فاعل	"ايهه"	"اوهه"
متعدي مجهول جو فاعل ۽ مفعول	"انهين" (چ ـ اِنهان،اِنا)	اُنهين (چ ـ اُنهان، اُنان)

ڀنچيءَ ۾ وري ڪڏهن ڪڏهن پنجابي ٻوگري صورت "اس - ني" هوندي آهي "اوهه" جي متعدي مجهول واري فاعلي حالت واحد لاءِ ضمير مشترڪ جي اضافت لاءِ لفظ آهي "آپنا" (آپڻا بدران) جيڪو مريءَ وارو ساڳيو آهي.

ضمير موصول آهي "جو" (مفعولي واحد "جِس") يا "جِهڙا" (مفعولي "جهڙي") ايئن ئي "ڪُن" (مفعولي "ڪُس" ۽ ڪُسا، ڪولُون معنيٰ ڪنهن کان؟) يا "ڪهڙا" (ڪهڙو؟) "ڪاهه".
"ڪئه" يا ڪئِه معنيٰ ڇا؟ "ڪوئي" مفعولي "ڪُسي" (چ "ڪُسا") معنيٰ ڪو ۽ ۽ "ڪُجهه" يا "ڪُجِهه" معنيٰ ڪجهه.

متصل ڦيرو (الف) مکيه ۽ معاون فعل:

مکيه فعل جون زمان حال ۾ ڪيتريون ئي صورتون آهن. جن کي هيٺين گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

I (آئ) (مان) آهيان

واحد		جمع	
"ايس"	(چ "آن")	"ان"	
"آن"	(چ "آئن")	"آ"	(چ "آئو")
"آ"	(چ "ائه")	"اي"	

ضمير غائب جمع لاءِ مقرر صورت چيالي‌ءَ ۾ ڪا نه جاڻائي وئي آهي جنهن ۾ نمونن ۽ لفظن جي فهرست ۾ صرف هڪ صورت "ني" (نمبر II) موجود آهي.

II

واحد	جمع
"نا ايس"	"ني - آن" (ني - اون)
"نا - اِين"	"ني - آ"
"نا" (مونث ـ ـ ني)، "نا اي" (چ ـ ـ ائا)	ني

III

جمع	واحد
....	"دا - ايس "
....	"ڍِين "
"دي"	"دا " (مونث - ڍِي ")

ٽين صورت ۾. "دا" اڳياڙي نمبر I ۾ ڳنڍيل آهي. مسٽر بيلي طرفان ضمير متڪلم ۽ ضمير حاضر جمع بابت ثابتي ڪا نہ ملي آهي ان ڪري اهي ڪونہ ڏنا اٿئون. اهي صورتون چيالي ۾ ڪونہ آهن:

هتي اسان کي پشتو واري صورت "دءِ" ڌيان ۾ ٿي اچي جنهن جي معنيٰ آهي "هي آهي."

IV

چوٿين صورت ۾ مطلب "مان آهيان" آهي پر "هئڻ" يا "وجود" جي باري ۾ چيل ڳالهہ آهي.

جمع	واحد
ٿيئان	ٿيس
ٿيئا	ٿين
ٿئي (مونث / ٿيئان)	ٿيئا (مونث ٿي)

هنن صورتن ۾ پنچيءَ واري ضمير حاضر جي پڇاڙي "آ" موجود آهي "او" جي بدران. اها ئي ساڳي پڇاڙي چمبا جي مغربي پهاڙيءَ ۽ پاڙيسري ٻولين ۾ موجود آهي پر ڊوگريءَ ۾ ڪانهي. ساڳي طرح زمان ماضيءَ جون بہ ٽي صورتون آهن.

آءٌ (مان) هئس I

جمع	واحد
آسئان (آسئون)	آسيس
آسئا	اسين
اسي	اسا (مونث آسي)

اها صورت چيالي ۾ نہ ٿي ملي. "اسس" سان ڪشميريءَ جي "آسُس" کي ڀيٽي ڏسو:

ٻي صورت چيالي ۽ پنچيءَ ۾ موجود آهي. پنچي صورتون هن ريت آهن :

II

جمع	واحد
"سِئان " (سِئون)	"سيس"
"سِئا"	"سين"
"سي"	"سا" (مونث - سي)

چيالي صورتون آهن :

واحد	جمع
"سان"	"سان"
"سين"	"سان"
"سا"	"سان"

III

ٽين صورت صرف ڀنچيءَ ۾ ڏيڪاريل آهي ۽ مسٽر بيلي متڪلم ۽ حاضر واحد وارين صورتن جي تصديق ڪا نہ ڪئي آهي.

واحد	جمع
"نا اسيس"	"ني - سِئان" (ني - سِئون)
"نا اسيس"	"ني - سِئا"
"نا اسيس"	"ني - سي"

قلمي (هٽ اڪرن) واري احوال ۾ جيڪو مسٽر بيلي مون کي ڏنو اهو جمع وارو "نو" ننڍڙو آهي جيڪو سندس ڇپيل گرامر ۾ وڏو "ني" آهي. "ڀنچي ۾" هن ۾ هڪ ناڪاري فعل پڻ آهي جنهن جي مثال لاءِ "نَئس" (ناهيان) موجود آهي ۽ "نان" چپاليءَ ۾ ـ ٻيءَ ڪهاڻي ۾ موجود آهن.

ب ـ معروف فعل:

هن ۾ ڪي نڪتا خاص طور ڌيان ڏيڻ جهڙا آهن. سواءِ زمان مستقبل جي جيڪو عام لهندا جي صورتن کان بنهہ مختلف هوندو آهي. اهڙا سيئي فعل جن ۾ "آ" هوندو آهي انهن کي ٿورو گول ڪري "آ" اچاريندا آهن. اهو هڪ عام اصول طور سمجهڻ گهرجي ۽ هتي صرف "آ" واريون صورتون ڏينداسين.

هيئان فعل جا مکيہ حصا آهن:

مصدر	"مارنا"	(مارڻ)
اسم حاليہ	"مارنا"	(ماريندو)
اسم مفعول	"مارِئا"	(ماريو)

ماضيءَ معطوفي يا ڳنڍيندڙ ڪردنت "مارِي" "مارِي ـ تي" (ماري). (ڀنچيءَ) "مارِي ڪئہ" (چپالي) آهن.

مٿئين معاملي ۾ ڀنچيءَ ۾ صورتن جي باري ۾ ڪي مونجهارا ٿا ڏسجن. اهڙي سبب جو "چارِئا جولئا" (چارڻ لاءِ موڪليو) (نمونو) (II) واري مثال ۾ اسم مفعول کي مفعولي مصدر واري معنيٰ ۾ استعمال ڪيل آهي ۽ مسٽر بيلي وري اهو ٿو ڏيکاري تہ مجهول ناهڻ لاءِ اسم مفعول نہ پر هڪ اهڙي صورت ڪتب اچي ٿي. جيڪا مصدر سان هڪ جهڙائي رکي ٿي ـ جيئن "اوهہ مارئونا" (هو ماريو پيو وڃي) جنهن جو اسم مفعول ڪنهن مناسبت سان استعمال پيو ٿئي تہ پوءِ اهو اضافت وارو حرف جر ڪڏهن ڪڏهن لڳائيندو آهي ـ جيئن II) "پلِئا" 'رکيو' يا 'پاليو' لاءِ ۽ "پلئانا بئِهڙا" "رکيل يا پاليل وغيره".

اهو ٿي ساڳيو اصطلاح نيپال ۽ ان جي اولهہ طرف وارين پهاڙي ٻولين ۾ عام آهي. ان کان سواءِ امر "مار" معنيٰ (تون) ۽ "مارا" (يا چ ـ "مارو") معنيٰ (توهين) ماريو ۽ "مارِين" معنيٰ احترام واري نموني (توهين) ماريو ـ موجود آهن.

زمان مضارع جا صرف ٿورا مثال جيڪو حال متشڪي ناهن ٿا اهي هيٺان آهن ـ "هوٺان"(هُجان/هٺان) فهرست ۾ نمبر(172) "ماران"(ماريان)، "پران"(پريان) (نمونو I ۽ II)، "کان"(کائون) (I) ۽ "ڪران"(ڪريون) وغيره.

زمان حال ۾ استمراري رواجي نمونا نهن ٿا. ايئن (پُنڇي) "مار ـ نا ـ ايس"(ماريان پيو)"مارنا آسيس"(ماريم پئي)، پُنڇيءَ ۾ مستقبل جي لاءِ خاص قسم جو گردان آهي. اهو مسٽر بيلي هيئن ڏي ٿو:

"ماريندس" لاءِ

واحد	جمع
"مارسان"	مارينئو
"مارنان"	مارلئا
"مارسي"	مارلي

چپاليءَ ۾ ملندڙ صورتن ۾ صرف "مارسان" (ماريندس) آهي يا "مارسي" (ماريندو) ٻيون صورتون لفظن جي فهرست ۾ ڏنل ڪونه آهن.

پڌ رواهِي کان اوپر طرف جي مغربي پهاڙي لهجن ۾ "ل" جو اڪر مستقبل جي نشانيءَ طور عام آهي. "مارنا" ۽ "مارنئون" ۾ "ن" شايد "ل" جو صرف ڦريل اچار آهي، ڊوگريءَ ۾ مستقبل ۾ "ل" موجود ڪونهي. اسم مفعول مان ٺهندڙ زمان ساڳيا پوٺواريءَ وانگي ٿا ٺهن ان ڪري انهن جي باري ۾ ڪجهه چوڻ اجايو آهي.

بي قاعدي فعل:

وڃڻ ۽ اچڻ لاءِ ساڳيا اهي فعل "گڇڻا" ۽ "اچڻا" آهن جيڪي پوٺواريءَ ۾ آهن. "گڇڻا" جو اسم حاليه آهي "گيئنا" (ج ـ "گئنا")، ان جو اسم مفعول آهي "گا"(ج ـ گِئا) ۽ ان جو مستقبل "گيسان" وغيره آهن. "اچڻا" جو اسم حاليه "اينا" ۽ اسم مفعول "آئِئا" هوندو آهي.

ٻيا فعل پنهنجا اسم مفعول بي قاعدي نمونا ناهين ٿا. جيئن:

"دنيا"	(ڏيڻ)	اسم مفعول	"دينا"(ج "دتا")
"هنا"	(ونڻ)	اسم مفعول	"هِندا"
"ڪرنا"	(ڪرڻ)	اسم مفعول	"ڪيتا"
"تهنا"	(ويهڻ)	اسم مفعول	"بيٺا"(ج ـ "بئٺا")
"پينا"	(پوڻ)	اسم مفعول	"پيئا"(ج ـ پئٺا")
"هونا"	(هئڻ)	اسم مفعول	"هوا" (ج ـ "هُئا") مونث ـ هوئِي(ج ـ "هُئي")

پنڇيءَ ۾ مجهول ناهڻ لاءِ مفعول ڪونه استعمال ڪندا آهن. جيئن پوٺواريءَ ۾ ڪندا آهن. بلڪ هڪ اهڙيءَ صورت ڪي استعمال ڪندا آهن جيڪا "مصدر" جهڙي لڳندي آهي. مسٽر بيلي هيٺيان مثال ڏنا آهن.

"اوهه مارنو نا" (هو مارجي ٿو)

"اوهه مارنو ني" (هو مارجن ٿا)

اهڙيءَ طرح ٻين زمانن لاءِ ٿئي ٿو. اهو ڏسي سگهجي ٿو ته "مارنو" عدد سان متجي ڪونه ٿو. ان ڪي اسين ڪشميريءَ مجهول سان پيئي ٿا سگهون جنهن ڪي ٺاهڻ لاءِ مصدر "مارنَا" جي مفعولي صورت ۽ "اچڻ" لاءِ مستعمل فعل ڪي ڳنڍيندا آهن.

ضميري پڇاڙيون:

ضمير غائب لاءِ آزاديءَ سان استعمال ٿين ٿيون. ضمير حاضر لاءِ ضميري پڇاڙيون ظاهر ڪونه ڪيون ويون آهن. ڪي ٿورا مثال ضمير متڪلم جي پڇاڙيءَ جا به ملن ٿا. جيڪي ڪشميريءَ جهڙا آهن. ان ڪري اسان ڪي "ايـ ـ س" (آهيان) ۽ "نئـ ـ س" (ناهيان) نظر اچن ٿا ۽ ڪشميريءَ ۾ ان لاءِ "چـُ ـ س" (آهيان) آهي. جڏهن ته "آسي ـ س" (هُئُس) جو متبادل ڪشميري لفظ آهي. "اُسـ ـ س" اهي سڀ پُنچيءَ سان تعلق رکن ٿا.

اهڙيون حالتون جن ۾ ضمير غائب جون ضميري پڇاڙيون هجن اهي هيٺيون آهن. انهن مان ڪي جوڙ جڪ ۾ باقاعده ڪونه آهن پر اصولي طور پنهنجي صورت ۾مري پهاڙين واريون صورتن سان نهڪي اچن ٿيون.

نمونو ـ I

"آکٿا ـ سُ" (چيائين)

"نُجهٿا ـ سُ" (ہڌائين)

"پُڇٿا ـ س" (پڇيائين)

"تڪتِا ـ س" (ڏنائين)

"منٿاسِ" (مڃيائين) يا باسيائين)

نمونو ـ (II)

"ٿِين ـ س" (هئِن (هُو هن لاءِ هٿا)

"چوڙيـ ـ س" (ڇڏيائين)

"هنديـ ـ س" (ورتائين/ڪنيائين)

"ديناٿيـ ـ س" (ڏنائين)

"چوڙا ـ س" (ڇڏينس)

"مِتٿنائيـ ـ س" (ريجهايائين/مڃايائين)

نمونو ـ (III)

"ٿڪريئيـ ـ س" (انڪار ڪيائينس)

جملو 225 ـ "نيـ ـ س" (مونث) (اٿس)

239 ـ بنهين ـ س (ڀڏينس)

چيالي لهجو (ڪشمير رياست)

نمونو ـ 1

هِڪ ـ شڪسِئہ ني دو پُتر سي. اُنها ـ وچون جهڙا نڪا پُتر سا, اُس اپني ـ پِتو ـ ڪِي آکِئا ڪِي, "اجي جهڙا هِسا مالئِہ نا مِگهِي آچِنا ـ ائہ مِگهِي دئَہ ـ دينو." تان اُس مال اُنها ـ ڪي بٽبِي ـ دِتا. تئِہ ٿوڙئان ـ دِهاڙِئان ـ پچون نڪي ـ پُترئہ سب ـ ڪِجهہ جَما ڪري ـ ڪئہ دورئہ ني ـ مُلڪئہ نا سفر ڪيتا, تئہ اُتئہ اپنا مال بد ـ چلني ـ نال ڪراب ڪري ـ دِتا. ڦِر جِس ـ ويلا سارا ڪرچ ڪري ـ ريها تان اُس ـ ملڪئہ ـ وچ بڙا ڪال پئِي ـ گئا, تان اوهہ لاچار هَوڻ لڳا. تان اُس ـ ملڪئہ ني ـ هڪ ـ بڙي ـ آدميئا ـ ڪول چلا گئا. اُس ـ ڪي اپنيئان ـ زميئان ـ وچ سُور چَراني ـ واستئہ پيڃِئا. اُس دِلئہ ـ وچ ايهہ گُل آئِي ڪي, اُنهَان ـ سڪِليئان ـ نال, جهڙِي سُور ڪاني ـ ني آپنا ڍِڍ پران." اوهہ ڀِي ڪوئِي اُس ـ ڪي نهين سي دئنا. ڦِر هو شئہ ـ وچ ائي ـ ڪئہ آکِئاسُ "مهاڙِي ـ پِئو ـ ڪول ڪتنئان ـ مزدوران ـ ڪي بئنهہ روٽي ملنِي ـ آئہ, تئہ مئنهہ ڀُکا مرنا ـ آن. مئنهہ اپني ـ پِئو ـ ڪول اُئي ـ گئسان, آتئہ اُس ـ ڪِي آکسان ڪِي "هئہ اجِي مئن سماني ـ ناتئہ ٿُهاڙا گُناهہ ڪيتِا ـ آئہ, هور هُن اس ـ جوگانان ڪِي ڦِر ٿساهڙا پُتر آکواوان. مِگهِي اپني ـ مَجُورئہ ـ جِہ سَمجهہ." ڦِر اُٺِي ـ ڪئہ اپني ـ پِئو ڪول ٿُرئا, تئہ آجئہ دُر ـ هي سا, پِئو اس ـ ڪي تڪِي ـ ڪئہ ترس آئئا, آتئہ داوي ـ ڪئہ اُس ـ ڪِي گلئہ ـ نال لائي ـ هندا, اتئہ اُس ڪِي بئنهہ پئار دِتا. پُترئہ اُس ـ ڪِي آکِئا, "اجي مئن سَماني نا تئہ ٿُهاڙا گُناهہ ڪِيتا, هورِ اس ـ جوگا نان ڪِي پر ٿساهڙا پُتر اکوا وان. اُس ني ـ پِئو اپٹئان ـ نَوڪران ـ ڪِي آکئا ڪِي, چڱڱي ـ تي چڱڱي ڪپڙي ڪڍِي ـ آنو تئہ اُس ـ ڪِي لُئائو هورِ اسنئان ـ هتان ـ نال پاچ تئہ پئران ـ اين جُتي لُئائو هور اس ڪان هور ڪُشي ڪران, ڪِي مهاڙا ايهہ پُتر موئا ـ هُئا ـ سا هُن جي ـ آئئا, گنوي ـ گئِا ـ سا هُن لِڀِي گِئا ـ ائہ تان اوهہ ڪُشِ ڪرَن لڳي.

اُس نا بڙا پُتر وچ گِئا ـ هُئا ـ سا, جس ويلا گهرئہ ـ ڪول آئِئا, آتئہ نچٹئَہ ـ تئہ ـ گُننئہ نا اوج ٻُجهِئاسُ, تان هِڪ نَوڪرئہ ـ ڪِي سَدِي ـ ڪئہ پُڇِئاس ڪِي, "ايهہ ڪَئہ آئہ؟"اُس اُس ڪِي آکئا ٿُهاڙا ڀِرا آئِئا نا ـ آئہ, هور ٿُهاڙِي ـ پِئو ٻڙي رُٽي ڪِيتي ـ آئہ, اس ـ واستئہ ڪِي اُس ـ ڪي چڱگا ـ ڀلا ٽڪئِاسُ."

اوهہ روها ـ اچ هوئِي ـ گيئا. دِلَئہ نا منئاس جي اندر جائِہ. تان اس ني ـ پِئو باهرَ آچِي ـ ڪَئہ اُس ـ ڪِي سرچائِئا. اُس پِئو ـ ڪِي آکِئا, تڪو مئن ڪتني ـ برس ـ هُئي ٿساهڙي ڪذمت ڪرني ـ آن هور ڪدئہ ٿساهڙي ـ حُڪمئہ ـ ٿون باهَر نہ ٿُرئا. تان ٿسان ڪَدئہ هڪ بڪري نا بڪروٽا مِگهِي نهين دتِا ڪِي اپنئان ـ سڱگئان ـ نال ڪُشي ڪران. هور جِس ـ لئہ ٿساهڙا ايهہ پُتر آئئا, جس ٿساهڙا مالَ ڪَجريئان ـ نال ڪراب ڪيتا, ٿون اُس ني واستي بڙي رُٽي ڪِيتي" اُس اُس ـ ڪي آکئا, "پُتر ٿونهہ سدا مهاڙي ڪول آئن جو ـ ڪجهہ مهاڙا هئہ سو ٿُهاڙا ـ هي آئہ. آتئہ ڪُشي ڪرنِي, هور ڪُش هونا مُناسِب سا, ڪِي ٿُهاڙا ايهہ ڀِرا موئا ـ هُئا ـ سا جهِڙا جي ـ آئئا, هور گنوِئا ـ هُئا ـ سا هُن لِيا ـ آئہ.

پُنچي لهجو **(پُنچ رياست)**

نمونو ـ II

(پادري گراهم بيلي ـ ايم.اي)

هڪس ـ آدميئا ني دو پُتُر تينس. نڪي ـ پُتري ـ ني پئُو نون آکِئا "آبا مالينا جهڙا هِسا مين اينا، مين دي. اُس ـ ني اُنهين ـ بچا مال ٻِٽِي هِندا. ٿورئان ـ دهاڙئان ـ وچ پُتري سارا مال ڪٺا ڪيتا، تي دور ـ ڪُسي ـ مِلڪا ـ گا اُٺي، تي اُس جائي لُچپُنا ـ ني مال سارا بَرواد ڪري ـ ڇوڙيس. جِس ـ ويلا ساراهہ ڪرچ ڪرِي ـ ڇوڙئا. اُس ـ ملڪا ـ اچ بڙا ڪال ٻيئِي ـ گيئا، بڱنهہ تانگ هوا. اُس ـ جائي ڪُسي ـ گرائين والي ڪول رِها. اُني اُس نون اپنِي ـ باڙي سُر چارئا جولِئا، جهڙئان ڦليئان سُور کاني ـ سي اوهہ آکنا سا. "انهي ـ ني مين اپنا پيٽ ڀران"، تي اوسِ نون ڪوئي نہ سا دينا. جس ـ ويلا هوسا ـ اچ آئئا اُٺي دلا ـ اچ آکِئا، مهاڙي پئو ڪول ڪِتري مزور رَجِي ـ تي کادي والي، مين اِتي ڀُکا مرنا ايس. مين اُني پئُو ـ ڪول گيسان تي اوس نُون گڇي آکسان "ابا مين ڪُدانا تي ٿهاڙا گناهہ ڪِيتا تي ٿهاڙا پُتُر آکني جوگا نِئس رها. مين اپني مزورا جهِا بَنا."
فير اُني پئُو ـ اپني ڪول گا. اوهہ اجي دورون آچنا تي پئُو ني اُس نون هيرئا تي اُس نون ترس آئِئا. تي ڏوري اُس نون گلا لائي هنديس، تي اُس نون چُمر ديناٿس. پُتري اُس نون آکِئا. "آبا مين ڪُدانا تي ٿُحاڙا گُناهہ ڪِيتا، تي ٿهاڙا پُتُر آکني جوگا نِئس رِها." پئُو نَوڪرين آکئا. "چڱگي ڪپڙي ڪڍِ هني آچا تي جو گُگٺي لُئائي ڇوڙا تي اڱگلِي ـ تي چاپ، تي پئرين جوڙا لائي ڇوڙاس تي پَلئا وِٿهڙا آنِي هلال ڪرا، اس کائي کُشي ڪران مهاڙا يو پُتُر مري ـ گا ـ اسا، دُوئي وار جينا هوئي گا، ڪُتي هوئِي ـ گا ـ سا ڦِري لَيئا." تي اوهہ کُشي ڪرن لگي.
اُس نا بڙا پُتُر جمين ـ وچ سا. جس ويلي اَپني ـ گمرا ـ ڪول آئِئا اوس گاني ـ بجاني ـ تي نچڻ نا آواز بُجهئا، تي نوڪرا سَدِي پڇئا. "يوڪئِہ دا؟" اُني آکئا. "تهاڙا ڀرا آچي ـ گا، ٿهاڙي ـ پئُو پلئانا بٿهڙا هَلال ڪرائئا، اُس ـ گهلا ڪي اُس ني ـ پئُو باهَر گڇي مِنٿئائِس اُني اپني ـ پئو آکِئا. "ڏِک مين ڪتني برس ٿهاڙي ٿهڪ ڪِتي، تہ ڪڏي ٿهاڙي آکِي مين نهين موڙي، تون ڪدي مين بڪريئانا بڪرو تا نئي دِتا. مين اپنئون ـ دوستين کاوان. تي جس ـ ويلي يو پُتُر ٿهاڙا آئئا. جس ٿهاڙا سارا مال ڪنجريئين ـ اچ برواد پليئانا ٻِٿهڙا هلال ڪرائئا." اُني آکئا پُتُرا تون هميشہ مين ڪول دِين، جهِڙا ڪُجهہ مهاڙا تيئا، رو ٿهاڙا. تي کُشي ڪرنِي تي کُش هونا چاهُنِي سي، يو ٿهاڙا ڀِرا مرِي گا ـ اسا، دُوئي پار جِينا هوئِي ـ گا، ڪُتي هوئِي ـ گا ڦيري لِيئا.

پنڇي لهجو **(پُنڇ رياست)**

نمونو ـ III

(پادري ٽي ـ گراهم بيلي ايم. اي)

ساهڙِي ـ ملڪا ـ اڄ آپراهي سِي، تي ماليئا ڪوئي
ترجمو: اسان جي ملڪ تي اسان جي حڪومت هئي، ۽ ماليانو (محصول) ڪوبہ
نہ سا، هِڪس راجا چڙهئا، لڙائي لڳي، جميندارين ـ
ترجمو: نہ هو پوءِ هڪ راجا چڙهائي ڪئي، لڙائي لڳي، زميندارن کي
لوڪينٽان مُڏيٺان ڪَپَڙ هو ئيٺان. جو سپاهي مڏبي
ترجمو: ماڻهن جون منڍيون ڪپٽيون هيون. جيڪو سپاهي منڍِي
ڪپي هِني اُس نون پنج رُپيي راجا بڪسيس دي، تي
ترجمو: ڪپي وٺي هن کي پنج رپيا راجا بخشش ڏيندو هو ۽
مڏبي اپ هِني، جَد بڻنهہ ڪپڙ هوئيٺان، چار رُپيي
ترجمو: منڍي پاڻ ڪٽندو هو. جڏهن گهٽيون ڪپجي ويون، چار رپيا
دِيني لڳا، فير ٽرئہ فير دو هڪ رُپيا، تي چيڪڙُ
ترجمو: ڏيڻ لڳو پوءِ ٽي، پوءِ ٻہ، هڪ رپيو ۽ آخر ۾
اَٺ آني. جَد آني في لڳي، پُٽر مُڪريئيس ڪِي،
ترجمو: اٺ آنا. جڏهن هڪ آني في لڳي، پُٽ اعتراض ڪيس
مُلک اُجاڙِنا رِها. ڪوئي نہ رِاس ـ مِلڪا ـ يچ بِسي
ترجمو: ملڪ اجڙي رهيو آهي، ڪوبہ نہ رهيو آهي، هن ملڪ ۾ وسندو
ڪُن؟" تي تِريئين ـ سَڪسين، ٽنان ڪَلان نِڪتيئان، تي
ترجمو: ڪيرُ؟" پوءِ ٽن شخصن جون کلون لاهي، ۽
پُوهي ـ ڪني پرِيٽان تي پيجي دينيئان راجي ـ ڪول
ترجمو: ٻهہ سان ڀري پوءِ موڪلي ڇڏيائين راجا وٽ
تي پُٽري آکٽا، "اِنهين لوڪين نُون مارِيئي ناُ.
ترجمو: تڏهن پٽُ چيو هنن ماڻهن کي مار نہ
انهين مُلڪا ـ اڄ بَسٺو تي ماليئا هنٺو ماليئا مُڪر.
ترجمو: هنن کي ملڪ ۾ وسايو ۽ ماليانو (محصول) هٽو. ماليانو مقرر
ڪِيتا گا.([1])
ترجمو: ڪيو ويو.

[1] هيءَ دلچسپ ڪهاڻي پراڻي زماني ۾ ماڻهو مارڻ واري ڳالهہ ڏانهن اشارو ڪري ٿي جڏهن ماڻهو ايئن منڍيون گڏ ڪندا هئا، جيئن شوقين هينئر ٽڪليون ٽا گڏ ڪن. اهڙو ساڳيو رواج ٿورو وقت اڳي اوڀر طرف آسام جي ناگا پهاڙين ۾ موجود هو.

اتر ـ اوڀر واري لهندا ۾ معياري لفظن ۽ جملن جي فهرست

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺواري	ڏوٽڊي ڪَٽڙالي	چڀالي	پُنڇي
1	هِڪ	هِڪ	هِڪ	هڪُ	هڪِ	هڪِ	هڪِ	هڪِ	هڪِ
2	ٻہ	دوئين	ڏون	دو	دو	دو	دو	ڏو	ڏو
3	ٽي	ترئہ، ترائي	ترئہ	ترئہ	ترئہ	ترئہ	ترئہ	ترئہ	ترئہ
4	چار	چار	چار	چارَ	چارَ	چارَ	چارَ	چارَ	چارَ
5	پنج	پڃج	پڃج	پڃج	پڃج	پڃج	پڃج	پڃج	پڃج
6	ڇهہ	ڇين	ڇين	ڇي	ڇي	ڇي	ڇي	ڇي	ڇي
7	ست	ست	ست	ست	ست	ست	ست	ست	ست
8	آٺ	اٺ	آٺ	اَٺ	اَٺ	آٺ	آٺ	آٺ	آٺ
9	نَوَ	نانهہ	نئون	نُئون	نئُہ	نئُن	نئُمر	نئُن	نئُہ
10	ڏهہ	داهہ	داهہ	ڏَس	داهہ، ڏَس	ڏَس	ڏَس	ڏَس	ڏَس
11	ويهہ	ويهہ (v)	ويهہ (v)	وي([1]) (w)	ويهہ (v)	ويهہ (v)	ويهہ	ويهہ ([2]) (w)	ويهہ (I) (w)
12	پنجاهہ	پڃجاهہ	پڃجاهہ	پڃجڻهہ	پڃجاهہ	پڃجاهہ	پڃجاهہ	پڃجاهہ	پڃجاهہ
13	سئو	سأ	سَئہ، سئِہ	سَئہ	سَئُہ	سَئُہ	سَئُہ	سَئُہ	پڃج ويهان
14	(آءُ) مان	منءِ، مَئِن	مئَن	مئن	مئَن	مئَن	مين، مَئَن	مين، مَئَنهہ	مين، مينهہ
15	منهنجو	مئنڊا، مئنڊا	مئنڊا	مئنڊا	مئنڊا	مئنڊا، مهادا، مهاڙا، ماڙها	مهاڙا، مهاڙا	مهاڙا	مهاڙا
16	منهنجو	مئنڊا، مئنڊا	مئنڊا	مينڊا	مينڊا	مئنڊا، مهادا، مهاڙا، ماڙها	مهاڙا، مهاڙا	مهاڙا	مهاڙا
17	اسين	آسين	آسين	آسيي	آسي، آس	آس، آسين	آس	آس	آس

[1] گريئرسن ويهہ لکڻ لاءِ "و" جو اچار ڪن هنڌ انگريزيءَ "W" وارو لکيو آهي جڏهن تہ باقي ٻين ۾ (V) لکيو آهي. سنڌيءَ ۾ ڪو فرق نہ هئڻ ڪري اسان ساڳيو "و" رکيو ويو آهي. صرف وضاحت لاءِ اڳيان انگريزي اکر ڏنگين ۾ ڏنل آهي.

[2] اضافت ڏيکارڻ لاءِ هر هڪ ضمير لاءِ ٻہ هڪ جهڙيون صورتون رکيل آهن جيڪي انگريزيءَ ۾ of me ۽ mine يا of you ۽ your وغيره جي متبادل طور رکيل آهن

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڍوٽڊي ڪئڙالي	چڀالي	پُنڇي
18	اسان جو	آسين	آسين	آسيي	آسي، آس	آس، آسين	آس	آس	آس
		آ سِڏا	آ سِڏا، سِڏا	آساڍا	آسڍا	آساڍا،آساڙا،ساڍا،ساڙا	ساهڙا	ساهڙا	ساهڙا
19	اسان جو	آسِڏا	آسِڏا، سڏا	آساڍا	آسڍا	آساڍا، اساڙا،	ساهڙا	ساهڙا	ساهڙا
						ساڍا، ساڙا			
20	تون	تون	تون	تون	تون	تون	تون	تون، تونهہ	تون
21	تنهنجو	تئنڍا، تئنڍا	ٹُونيا، تونيا	تيڍا	تينڍا	تئنڍا، ٹُهاڍا، ٹُهاڙا	ٹُهاڙا	ٹُهاڙا	ٹُهاڙا
22	تنهنجو	تئنڍا، تنئڍا	ٹُونيا، تونيا	تيڍا	تيينڍا	تئنڍا، ٹُهاڍا، تهاڙا	ٹُهاڙا	ٹُهاڙا	ٹُهاڙا
23	توهين	ٹُسين	ٹُسين	ٹُسي	ٹُسي، تس	تس، ٹُسين	ٹُس	ٹُس	ٹُس
24	توهان جو	ٹُسِڏا	ٹُسڏا، ٹُسئڏا	ٹُڏا	ٹُسڏا، ٹُڏا	ٹُساڍا، ٹُساڙا	سئاهڙا، ٹُساهڙا	ٹُساهڙا	سئاهڙا
25	توهان جو	ٹُسڏا	ٹُسڏا، ٹُسئڏا	ٹُڏا	ٹُسڏا، ٹُڏا	ٹُساڍا، ٹُساڙا	سئاهڙا ، ٹُساهڙا	ٹُساهڙا	سئاهڙا
26	هي	او	اوهہ، اُهہ	او	او، اُهہ	اُهہ	اُوهہ	اُوهہ	اُوهہ
27	هن جو	اس ـ نان	اس ـ نانا	اس ـ نان	اس-نان،اس-دا	اس ـ نان	اوس ـ نا، اُس ـ نا	اُس ـ نا	اُس ـ نا
28	هن جو	اس-نان	اس ـ نان	اس ـ نان	اس-نان،اُس-دا	اس ـ نان	اوس-نا، اس ـ نا	اس ـ نا	اس ـ نا
29	اهي	اُنهہ ، اُن	اُنهہ	اُن، او	اُوهہ، اُنهہ	اُوهہ	اُوهہ	اُوهہ	اُوهہ
30	انهن جو	اُنهان ـ نان	اُنهان ـ نان	اُنان ـ نان	اُن ـ دا، اُنان ـ دا	اُنهان ـ دا، اُنان ـ نان	اُنهان-نا،اُونهان-نان	اُنا-نا،اُونهان-نا	اُنهين ـ نا
31	انهن جو	اُنهان ـ نان	اُنهان ـ نان	اُنان ـ نان	اُن ـ دا، اُنان-نان	اُنهان ـ نان، اُنان ـ نان	اُنهان-نان،اُونهان-نان	اُنان-نا،اُنهان-نا	اُنهين ـ نا
32	هٿُ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ	هٿ
33	پيرُ	پئر	پئر	پير	پئر	پئر	پئر	پئر	پئر
34	نڪُ	نڪّ	نڪّ	نڪّ	نڪ	نڪ	نڪ	نڪ	نڪ
35	اک	اک	اک	اک	اک	اک	اک	اک	اک
36	واتُ [1]	مُونهہ، مُنهہ	مُونهہ	وات	وات	مُون	مُون	جات	مُونهہ
37	ڏندُ	دند	دند	دند	دند	دند	دند	دند	دند
38	ڪنُ	ڪن	ڪن	ڪن	ڪن	ڪنؕ	ڪنؕ	ڪن	ڪانُ

1 سنڌي ۾ منهن چوندا آهن

39	وار	وال	وال	وال	وال	وال	بال	بال	بال
40	متو/سر	سر	سر	سِر	سِر	سِر	سِر	سِر	سِر
41	زبان/جڀ	جيڀ، زبان	جَڀ	جَب	جَڀ	جَڀ	جَو	جَڀ	جَڀ
42	پيٽ/ڍِڍ	ڍِڍ	ڍِڍ	ڍِڏ	ڍِڍ	ڍِڍ	ڍِڍ، پيٽ	ڍِڏ	پيٽ
43	پٺ ([1])	ڪَٽبِ	ڪَٽبِ	ترِڪل	ڪَٽبِ	ڪَٽبِ	لڪ (پٺ جو هيٺين حصو) ڪَٽبِ (مٿيون حصو)	ڪَٽبِ	لڪ (پٺ جو هيٺين حصو) ڪاٺِبِ (پٺ جو مٿيون حصو)
44	لوهه	لوهه، لوها	لوها	لوٹا	لوها	لوها	لوها	لوها	لوها
45	سون	سونا	سونا	سونا	سونا	سونا	سوننا	سونا	سأنا
46	چاندي	چانڊِي	چانڊِي	چانڊِي	چانڊِي	چانڊِي	روپا	روپا	چانڊِي
47	پيءُ	پِئو	پيئو/پِئو	پِئو	پِئو	پِئو	پي، پِئو	آجي	پِئو (آبي، نرائي)
48	ماءُ	مَا	مَا	ما	ما	ما	بيوي، مان	بيوي	ما
49	ڀاءُ	ڀِرا، ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا	ڀِرا
50	ڀيڻ	ڀِٽڻ	ڀِٽڻ	ڀِٽڻ، ڀيڻ	ڀِٽڻ	ڀِٽڻ	ڀيڻ	ٻٽاجي	ڀيڻ
51	ماڻهو مڙسالو	جٽا	جٽا، مَرَد	آدمي، جٽا	آدمي	آدمي	آدمي	جٽا	مرد
52	عورت ([2])	جناني	جناني	رِن، استري	تريمت	جناني، رن	بيوي، ڪُڙي	بيبي، جناني	ڪُڙي
53	زال، جوءِ	سَواٽي	سَواٽي	زَن	سَواٽي	ووهٽي	جناني، زَن	بَڪُنَڙي	جَناني
54	ٻار	چوهرِ	چوهرِ	جاتڪ، مشوم	جاتڪ	بچا	جاتُڪ	نِڪا	جٽڳُت، جُانگُت (ڇوڪرو) ۽ ڪُڙي (ڇوڪري)
55	پٽ	پُٽر	پُٽر	ندا، پُٽر	پُٽر	پُٽر	پُٽر	پُٽر	پُٽر

[1] سنڌيءَ ۾ ڪنڌ به چوندا آهن.

[2] سنڌيءَ ۾ زناني به چوندا آهن.

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڊوڙدي ڪڙالي	چيالي	پُنچي
56	ڏيهُ	ڏي	ڏِي	ڪُڙي ڏِي	ڏِي	ڏِي	ڏِي	ڏِي	ڏِي
57	غلام، گولو	....	....	گلا	نوڪر	ٿهلئا	گلام	گلام	گهلام
58	پوک ڪندڙ	......	هَلواهہ	زميندار	ڪساڻ	هَلواهِئا	زميندار	جميندار	جميندار
59	هاري ڌنار	اَئيال	آجڙِي	آجڙائي	آجڙي	آجڙي	پاهلا	آجڙِي	گئال
60	خدا، رب، الله	خُدا	کُدا	خُدا، رب	رب، الله	رب	خدا، رب، الله	آلا	گرب
61	شيطان	شاتان	شتان	شاتان	شتان	شتان	شتان، شتتان	شتاڻ	شتتاڻ
62	سِج	ديهنُ	ڏِيهُون، سورجَ	ڏِين	ڏِنهہ	سورج، دهون،	ڏينهہ، ڏِنهہ	ڏِنهہ	ڏيئونهہ
63	چنڊ	چَن	چن	چَن	چَن	رِئون	گن	چَڻ	چَن
64	تارو	تارا	تارا	تارا	تارا	چن	تارا	تارا	تارا
65	باهہ	آگ	آگ	آگ	اگ	تارا	اگ	اگ	اگ
66	پاڻي	پاڻي	پاڻي	پاڻي	پاڻي	اگ	پاڻي	پاڻي	پاڻي
67	گهر	گهر	گهر	گهر	گهر	پاڻي	گهر	گهر	گهر
68	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهر	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
69	ڏِڳي، ڳئون	ڳئن	گان	گان	گان	گهوڙا	گان	گان	گان
70	ڪُتو	ڪُتا	ڪُتا	ڪُتا	ڪُتا	گان	ڪُتا	ڪُتا	ڪُتا
71	ٻلو	ٻلا (مرـ ٻلي)	ٻِلا (ٻلي)	ٻِلا	ٻِلا	ڪُتا	ٻِلال	ٻلي	ٻلا
72	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ٻِلا (ٻلي)	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ
73	ٻدڪ	ٻَتڪَ	ٻَتڪَ	ٻتڪ	ٻتڪ	ڪُڪڙ	ٻدڪي، ٻتڪ	ٻتڪ	ٻدڪ
74	گڏهہ	گدون، ڪوتا، ڪوها	ڪوتا، ڪرها	ڪرها	ڪُوتا	ٻتڪ	ڪوتا	ڪُوتا	ڪوتا
75	اُٺ	اُٺ	اُٺ	اُٺ	اُٺ	ڪُوتا	اُونٺ، اُٺ	اُنٺ	اُنٺ
76	پکي	پکا، پکي، پکيرا	پکيڙا	چڙي	پڪَيرا	اُٺ	پکڻو پکلو	پکيرُو	پکرُو
						پٽڪيرو	پَکيرون		

نمبر	سنڌي (انگريزيءَ مان ترجمو)	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پونواري	ڊوٽڊي ڪٽڙالي	چيالي	پُنڇي
77	وڃ	وڃج	وڃج	وَنڃ	وڃج	جا، گڇ گڇ	گڇ، جُل	جا	گڇ
78	ڪاءِ	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا	ڪا
79	ويهُ	بڻهه	بڻهه	اش، تي، اڃ	اَڃهه	بڻهه	بڻهه	بڻهه	بي
80	اچ	آ	آ	آ	آ	آ	آڇ	آ	اڇ
81	مارِ	مار	مار	مار	مار	ڪُٽ	مار	مار	مار
82	ٻيهُ	ڪلو	ڪلو	ڪَل تي اُچا تي	اُٺ	اُٺ	ڪل	ڪَلاهو	اَڍ
83	مرُ	مر	مر	مر	مر	مر	مر	مر	مر
84	ڏي	ڊِي	ڊِي	ڊِي	ڊِي	دي	دي	دي	دي
85	پچ - ٻوڙ	پچ	پچ	ڏُڙ، پچ	پچ، نَس	ڏُڙ	نَس	نَس	نس
86	مٿي	اتي	اتي	اتي	اتي	اُپر	تين، اُپر	اُپر	توئن
87	ويجهو	نيڙي	ڪول	نيڙي	نيڙي	ڪول، نيڙي	نيڙي، ڪول	نيڙي	ڪول، نيڙي
88	هيٺ	ٿلي	تلي	تلي	تلي	ٻُن	ٻُن ٻڻي	ٻُن	ٻني، ٻُن
89	پري	موڪلي	ڏُور	ڏُور	پري، دور	دور	دور	دور	دور
90	اڳي/اڳيان	اڳي	اڳي	اڳي	اڳي	پٺهلون	اڳي	پهلون	اڳي
91	پنيان	پڇي	پڇي	پڇي	پڇي	پڇي	پڇي	پڇون	پڇي
92	ڪير؟	ڪور	ڪور	ڪوڻ	ڪور	ڪهڙا، ڪڻ	ڪڻ (صف) ڪهڙا	ڪهڙا	ڪڻ
93	ڇا؟	ڪي، ڪي	ڪي	ڪي	ڪي	ڪڻهه	ڪڻ، ڪڻهه	ڪڻ، ڪڻ	ڪڻ
94	ڇو؟	ڪڻون	ڪڻون	ڪڻون	ڪڻون	ڪِڻان، ڪِڻون	ڪِڻون، ڪهان	ڪڻون	ڪڻان
95	۽	تي	تي	وَت، تي	هَور	هَور	تي، اَتي	تي	تي
96	پر	پر	پَـر	ڪو	پر	پر	پر	پر	......
97	جيڪڏهن جيڪر	جي	جي	....	ڪڏي ڪِڏي	جي ڪڏي جيڪر	جي، جي ڪڏي	جيڪرَ	.....
98	ها	ها، هئہ	آهہ	هان	هان	آهان، هان	هان	هان	اوهُن

نمبر	سنڌي	سالت رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڏوڏبي ڪٽرالي	چيالي	پُنچي
99	نہ	تهين، نا، خٿر	تهين	نان	تهين	نانهہ، تهين	نا، نان، تهين	تهين	تهين
100	هاءِ، آهہ، افسوس	هائي، هائي	هَبا	آرمند	ارمان	بسوس، اُبسوس	هائي هائي	امسوس	هائي هائي
101	پيءُ	پٿو	پُٿو	پٿو	پٿو	پٿو	پٿو پي	آجي	پٿو
102	پيءُ هو	پٿونان	پَٿونان	پٿونان	پٿونان	پٿونا (نان)	پٿونا	آجي نا	پٿونا
103	پيءُ کي	پٿو۔ هان	پَٿو۔ دائين	پٿو۔ کو، پٿو ۔ آن	پٿو۔ نون	پٿو۔ کي، نون	پٿو۔ کي	اجي۔ نون	پٿو۔ نون
104	پيءُ کان	پٿو۔ ٿائون	پٿو۔ دائيئون	پٿو۔ کولون	پٿو۔ کولون	پٿو۔ کولون۔ ٿين	پٿو۔ ٿين، کولا	آجي۔ نون	پٿو۔ تي۔ کولون
105	بہ پيءُ	ڏوئين پٿو	ڏون پٿو	ڏو پٿو	دو پٿو	دو پٿو	ڏو پيوري	ڏُآجي	دو پيرين
106	پيءُ (جمع)	پٿو	پٿو	پٿو	پٿو	پٿو	پيوري	اجي	پيرين
107	پيئرن جو/پئن جو	پيوان نان	پيوٿان نا	پٿوٿان نا	پيوان نان	پيوان نا، پٿوريٿان نا	پيورٿان نا/پيوان نا	آجيٿان نا	پيريٿان نا
108	پيئرن کي	پيوان۔ هان	پٿوٿان۔ ڏٿين	پٿوٿان۔ کو۔ آن	پيوان نون	پيوان۔ کي، پٿوريٿان، کي، نون	پيورٿان۔ کي، پيوان۔ کي	آجيٿان نون	پيريٿان نون
109	پيئرن کان	پيوان ٿِئون	پٿوٿان۔ ڏٿين اُون	پٿوٿان۔ کولون	پيوان۔ کولون	پٿورٿان۔ کولون ۔ ٿين	پيون۔ ٿيون، پيوان۔ ٿين۔ کولون	آجيٿان۔ کولون	پيرٿان۔ تي
110	ڏيءُ	ڏي	ڏي	ڏي	ڏي	ڏي	ڏي	ڏي	ڏي
111	ڏي جو	ڏيٿون نان	ڏي نان	ڏي ۔ نان	ڏيٿو۔ نا	ڏيٿو۔ نا	ڏيٿو۔ نا	ڏيٿو نا	ڏيٿو نا
112	ڏيءُ کي	ڏيٿون۔ هان	ڏيٿو۔ ڏٿين	ڏي کو آن	ڏيٿو نون	ڏيٿو۔ کي، نون	ڏيٿو۔ کي	ڏيٿو۔ نون	ڏيٿون نون
113	ڏيءُ کان	ڏي۔ ٿاٿون	ڏي۔ داٿئون	ڏي۔ کولون	ڏيٿو۔ کولون	ڏيٿو۔ کولون، ٿين	ڏيٿو۔ ٿين	ڏيٿو۔ کولون	ڏيٿو۔ تي

	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڍوٺبي ڪٽرالي	چڀالي	پُنڇي
114	ٻـ يئون/ڏيئرون	دوئين ڏيئان	دون ڏيئان	دون ڏيئان	دو ڏيئان	دو ڏيئان	دو ڏيئان	دو ڏيئان	دو ڏيرين
115	ڏيئون/ڏيئرون	ڏيئان	ڏيئان	ڏيئان	ڏيئان	ڏيئان	ڏيئان	ڏيئان	ڏيرين
116	ڏيئن جو	ڏيئان نان	ڏيئان نان	ڏيئان نان	ڏيئان نان	ڏيئان نا	ڏيئان نا	ڏيئان نا	ڏيرين ـ نا
117	ڏيئن کي	ڏيئان ـ ها	ڏيئان ـ دائن	ڏيئان ـ ڪو ـ آن	ڏيئان ـ نون	ڏيئان ـ ڪي، نون	ڏيئان ـ ڪي	ڏيئان ـ نون	ڏيرين ـ نون
118	ڏيئن کان	ڏيئان ـ ٽائون	ڏيئان ـ دائنئون	ڏيئان ـ ڪولون	ڏيئان ـ ڪولون	ڏيئان ـ ڪولون، ٿين	ڏيئان ـ ٿين	ڏيئان ـ ڪولون	ڏيرين ـ تي
119	چڱو ماڻهو	چڱگا جٽا	چڱگا جٽا	چڱگا جٽا	چڱگا آدمي	چڱگا آدمي	چڱگا آدمي	چڱگا آدمي	چڱگا جٽا
120	چڱي ماڻهوءَ جو	چڱگي جٽي نان	چڱگي جٽي نان	چڱگي جٽي نان	چڱگي آدمي نان	چڱگي آدميئنا	چڱگي آدِميئانا	چڱگي آدِميئانا	چڱگي جٽي نا
121	چڱي ماڻهوءَ کي	چڱگي جٽي ـ هان	چڱگي جٽي ـ دائين	چڱگي جٽي ـ ڪو ـ آن	چڱگي آدمي ـ نون	چڱگي آدمئي ـ نون ڪي	چڱگي آدميئا ـ ڪي	چڱگي آدميئا ٿون	چڱگي جٽي ـ نون
122	چڱي ماڻهوءَ کان	چڱگي جٽي ـ ٽائون	چڱگي جٽي ـ دائنئون	چڱگي جٽي ـ ڪولون	چڱگي آدمي ـ ڪولون	چڱگي آدمي ـ ڪولون، ٿين	چڱگي آدمي ـ ٿين	چڱگي آدميئا ـ ڪولون	چڱگي جٽي ـ تي
123	ٻـ چڱا ماڻهو	دوئين چڱگي جٽي	دوئين چڱگي جٽي	دو چڱگي جٽي چڱگي جٽي	دو چڱگي آدمي	دو چڱگي آدمي	دو چڱگي آدمي	دو چڱگي آدمي	دو چڱگي جٽي
124	چڱا ماڻهو	چڱگي جٽي	چڱگي جٽي	چڱگي جٽيئان نان	چڱگي آدمي	چڱگي آدمي	چڱگي آدمي	چڱگي آدمي	چڱگي جٽي
125	چڱن ماڻهن جو	چڱگيئان جٽيئان نان	چڱگيئان جٽيئان نان	چڱگي جٽيئان ـ ڪو ـ آن	چڱگي آدميئان نان	چڱگي آدميئان نا	چڱگيئان آدميئان نا	چڱگيئان آدميئان نا	چڱگيئان جٽيئان نا
126	چڱن ماڻهن کي	چڱگيئان جٽيئان ـ هان	چڱگيئان جٽيئان ـ دائين	چڱگي جٽيئان ـ ڪولون	چڱگي آدميئان ـ نون	چڱگي آدميئان ـ ڪي، نون	چڱگيئان آدميئان ـ ڪي	چڱگيئان آدميئان ـ نون	چڱگيئان جٽيئان ـ نون
127	چڱن ماڻهن کان	چڱگيئان جٽيئان ـ ٽائون	چڱگيئان جٽيئان ـ دائنئون	چڱگي آدميئان ـ ڪولون	چڱگي آدميئان ـ ڪولون	چڱگي آدميئان ـ ڪولون، ٿين	چڱگيئان آدميئان ـ ٿين	چڱگيئان آدميئان ـ ڪولون	چڱگيئان جٽيئان ـ نون
128	چڱي عورت، زال	چڱگي چناڻي	چڱگي جناڻي	چڱگي استري، چڱگي رَنَ	چڱگي تريمت	چڱگي زماني	چڱگي ٻيوي	چڱگي سواڻي	چڱگي عورت

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڏوڏي ڪٿڙالي	چڀالي	پُنڇي
129	خراب، مندو ڪنو ڇوڪرو[1]	پيٽڙا چوهر	پيٽڙا چوهر	خراب ٽبا	پيٽڙا ٽبا	پيٽرا جاڪت	مندا جاڻڪ	پيٽڙا الُٿهڙا	مندا جگگت
130	چگيون	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان	چگگيئان
131	عورتون/زالون	جانيئان	جنانيئان	استريئان رُنان	سواٽيئان	رُنانيئان	بيويئان	سواٽيئان	مورٿان
	خراب/ڪني/مندي /ڇوڪري	پيٽڙي چوهرِ	پيٽڙي چوهر	خراب ڪُڙي	پيٽڙي ڪُڙي	پيٽري ڪُڙي	مندي ڪُڙي	پيٽڙي ڪُڙي	مندي ڪُڙي
132	چگهو	چگگا	چگگا	چگگا	چگگا	چگگا	چگگا	چگگا	چگگا
133	چگيرو	چگگيرا	بهُون چگگا	بٿون چگگا	(اُس - ڪولون)چگگا	(اُس - ڪولون) چگگا	(اُس - ٿين) چگگا	(اُس - ٿين) چگگا	(اُس - تي) چگگا
134	سيني کان اُچو	هَبٹان - ٹائون چگگو	ساريئان - ڪولون - چگگا	بٿون - ئي اُچا	ساريئان - ڪولون - چگگا	بهُون - هي چگگا	ساريئان - ٿين چگگا	چگگي - ٿين چگگا	ساريئان - تي - چگگا
135	اُچو اوچو	اُچا	اُچا	اُچا	اُچا	اُچا	اُچا	اُچا	اُچا
136	اُچيرو	(اُس - ٹائون) اُچا	بهُون اُچا	بٿون اُچا	(اُس - ڪالون) اُچا	(اُس - ڪولون) اُچا	(اُس - ٿين) اُچا	(اُس - ٿين) اُچا	(اُس - تي) اُچا
137	سيني کان اُچو	هَبٹان - ٹائون اُچا	ساريئان - ڪولون - اُچا	بٿون - ئي اُچا	ساريئان - ڪولون اُچا	هبنا - ڪولون اُچا	پُٿونه اُچا ساريئان - ٿين - اُچا	اُچي ٿين - اُچا	ساريئان - تي - اُچا
138	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
139	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
140	گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
141	گهوڙيون	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان
142	ڏِگو/ڏانڊ	ڏانڏ	ڏانڏ	ڏانڏ	ڏانڏ	ساهڻ	ڏانڏ	ساهڻ	ڏانڏ

[1] سنڌيءَ ۾ ڪنو ڇورو به چئبو آهي.

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺوهاري	ڊوڏبي ڪئڙالي	چڀالي	پنڇي
143	ڍڳي/ڳئون	ڳان	ڳان	ڳان	ڳان	ڳان	ڳان	ڳان	ڳان
144	ڍڳا/ڏاند	ڏاندَ	ڏاندَ	ڏاندَ	ڏاندَ	ساهن	ڏاندَ	ساهڻ	ڏاندَ
145	ڍڳيون/ڳايون	ڳائين	ڳايان	ڳانئنان	ڳائين	ڳائين	ڳائين	ڳائين	ڳاوان
146	ڪتو	ڪتا	ڪتا	ڪتا	ڪتا	ڪتيان	ڪتا	ڪتا	ڪتا
147	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
148	ڪتا	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
149	ڪتيون	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئا	ڪتيئان
150	ٻڪر	ڇيلا، ٻڪرا	ٻڪرا	ٻڪرا	ٻڪرا	ٻڪرا	ٻڪرا	ن	ٻڪرا
151	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪرا	ٻڪري
152	ٻڪر	ڇيلي، ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري
153	هرڻ (مذڪر)	هرن	هَرن	هَرڻ	هَرن	هَرن	هَرن	ٻڪري	هَرن
154	هرڻي (مونث)	هرني	هَرني	هَرني	هَرني	هَرني	هَرني	هَرن	هَرني
155	هرڻ (عام)	هَرن	هَرن	هَرن	هَرن	هَرن	هَرن	هَرني	هَرن
156	(آءٌ) مان آهيان	منءِ، آنهه، آن، ايهوان	مئن، آنهه، آن،	مئن آن، اِين	مئن، آنهه، هن،	مئن آن، هان	مئن آن، اِئان	هَرن مئن آن	مين ايس، نا ـ ايس، دا ـ اُس ٿيس
157	تون آهين	تون اينهه، اُينهه، اين	تون آنهه	تون اِين، اي ايه وي	تون اينهه، هين	تون اين، هين، آئن، هَئن	تون اين، آئن،	تونهه آئن	تون اين، نا ـ اِين، دين، ٿين
158	هو/هي آهي	اواهِه آهه اي	اوهه، آنهه، آئيي، ايه وي	اي ايه وي	اوهه آئهه، آئهي	اوهه ايه هي، آئهه، هَئه آئهه وي	اوهه ائه (مونث اِي) آئه	اوهه آئه	اُوهه آئه نا (مونث ني) دا (مونث ـ دي) ٿيئا (مونث ـ ٿي)
159	اسين آهيون	آسين، آنهه، آن	اسين آنهه، آن، آيان	آسين آن	اسين آنهه، هان	آس آن، هان	اس آن، اِئان	آس آن،	آس آن، نيئون، ٿيئان
160	توهين آهيون	تُسِي آهواو	تُسي هو اي آيو	تُسي او	تُسي هو	تُسين اي هو	تُس آئو او	تُس آئو	تُس آ، ٿيئا، ٿيئا
161	اهي آهن	اُن آهن، آئهن، اِن، آن	اُنهه، ائهن، آئين	اُن، آن	اُهه آهِن	اوهه ائن، هن، هئن، ـ ن	اوهه ايه دي	اوهه ني	اوهه ايه ني، ديه ٿي (مونث ٽيئان هَئن)

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	ڳهيبي	پوٺوهاري	ڏوڍي ڪئڙالي	چڀالي	پنڇي
162	(آءُ) مان هُئُس	مَنءِ آئهس، اَئهس، هانئُس	مَئن آئهون	مَئن هَئتان هائون	مَئن آهِيان	مَئن اِئتان، آئان	مَئن آسئان، آسيئان	مَئن سان	مين اسيس، نا اسيس، سيس
163	تون هُئين	تون آئهون، آهون، مَئنئون	تون آئهون	تون هَئهون	تون آهئان	تون آئن، سَئن	تون سَئن	تونهه سَئن	تون اسين سِين
164	هو/هي آهي	او آئها، آهه هِئِئا	اوهه آئها	او هِئِئا	اوهه آئها، آهئا	اوهه آئها، آهئا	اوهه آسا، آسا، (مونث: اسي، آسي)	اوهه سا (مونث ـ سي)	اوهه اسا (مرـ سي) سا، (مرـ سي)
165	اسين هئاسين	اسين آئهان، آهان، هان آئهسي	اسين آئهون	اسين هئتان	اسين آهئان	اسين ائتان، سان	اس، آسِئان، آسئان	اس سان	آس آسِئو، ني سِئو سئو
166	توهين هُئا	تُسين آهو آهو هائو	تُسين آئهو	تُسي هِئِئو	تُسي آهِئو آهيو	تُسي آهو ائو	تُس آسئو، آسيئو	تُس سان	تُس آسِئا، ني، سِئا، سيئا
167	اُهي هئا	اُن آهي، آهي، هئئي	اُنهه، ائهه، آهي	اُن هَئي	اُهه آهي، آهيي، آئهي	اوهه ائهي، سي	اوهه آسي، آسي مونث: آسِئان آسِئان	اوهه سان	اوهه اسي، ني، سي، سِي
168	ٿيءُ	ٿي	هو	هو ٿي	هو	هو	هو	هو	هو
169	ٿيڻ ـ هُئَڻ	ٿيوڻُ	هووڻُ	هووڻُ، ٿيوڻُ	هوٽا	هوٽا	هوٽا	هونا	هونا
170	ٿيڻو	ٿيڻان	هوٽان	هونا، ٿينا	هونا	هونا، هوٽا	هوٽا	هونا	هونا
171	ٿي (ٿيڻ کان پوءِ)	ٿِي ـ ڪي	هو ـ ڪي	هو ـ ڪي، ٿِي ـ ڪي	هو ـ ڪي	هوئي ـ ڪي	هوئي ـ تي	هوئي ـ ڪَئِ	هوئِي، هوئي ـ تي
172	مان ٿيئتان، هجان/هئان	مَنءِ ٿِئان	مَئن هوئان	....	....	مَئن هوئان	هوئان	مَئن هوئان	مَئن هوئان، هوئون
173	مان هوندس/ ٿيندس	مَنءِ ٿيسان	مَئن هوسان	مَئن هوسان، ٿيسان	مَئن هوسان	مَئن هوسان	موسان	مَئن هوسان	مَئن هوسان
174	مان هجڻ گهرجان	....	....	....	....	....	مَئن هوٽا	....	مَئن هونا، هونو
175	مار	مار	مار	مار	مار	ڪُٽ	مار	مار	مار
176	مارڻ	مارڻ	مارڻ	مارڻ	مارٽا	ڪُٽنا	مارنا	مارنا	مارنا
177	مارڻو	مارينان	مارينان	مارنا	مارنا	ڪٽنا، ڪتنا	مارنا	مارنا	مارنا، مارنو

نمبر	سنڌي	سالت رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڊوڏي ڪٽڙالي	چيالي	ڦنچي
178	ماري	مار ـ ڪي	مار ـ ڪي	مار ـ ڪي	مار ـ ڪي	ڪٽي ـ ڪي	ماري ـ تي	ماري ـ ڪٿ	ماري ماري ـ تي
179	مان ماريان ٿو	هنءِ ماريان آئنهه	مٿن مارينان آئنهه	مٿن مارينا ـ	مٿن مارينا ـ	مين ڪٽنان	مٿن مارنا ـ آن	مٿن مارناڻ ـ	مٿن مارنا ـ
		مارينان	تون مارينان آنهه	اين	هان			آن	آيس
180	تون مارين ٿو	تون مارينان آنهه	او مارينان ـ آنهه	تون مارنا ـ آي	تون مارنا ـ هي	تون ڪٽنان ـ آئن	تون مارنا ـ آين	تونهه مارنا ـ آئن	تون مارنا ـ آين
181	هو ماري ٿو	او مارينان ـ آئهه	آسين مارينيـ آن	او مارنا ـ اي	اوهه مارنا ـ آئهه	اوهه ڪٽٿ ـ	اوهه مارنا ـ آئه	اوهه مارنا ـ آئه	اوهه مارنا ـ آئه
182	اسين ماريون ٿا	آسين مارينين	ٿسين مارنين ـ او	اسي مارني ـ آن	آسي مارني ـ	ڪٽنان ـ آئه	آس مارني ـ آن	آس مارني ـ آن	آس مارني ـ آن
		آئنهه	اُنهه مارينن	ٿسي مارني ـ او	هان	آسين ڪٽن ـ آن			
183	توهين ماريو ٿا	ٿسين مارينن او	هٿن مارنا	اِن مارينن	ٿسي مارني ـ او	ٿسين ڪٽين ـ او	ٿس مارني ـ او	ٿس مارني ـ اٿو	ٿس مارني ـ
184	اُهي مارين ٿا	اُمارينين	ٿيُ مارنا	هٿن مارا	اوهه مرني آئهن	اوهه ڪٽين	مٿن مارنا	مٿن مارنا	نيئو
185	مون ماريو (ماضي)	هنءِ مارِنا	اُس (باهُس) مارنا	تون مارا	هٿن مارِنا	مٿن ڪٽنا	مٿن مارِنا	مٿن مارِنا	مٿن مارنا
186	تو ماريو	ٿيُ مارنا	اسان مارنا	اُس مارا	تون مارنا	تون ڪٽنا	تون مارِنا	تونهه مارنا	مين مارنا
184	هن ماريو	اُس مارنا	ٿسان مارنا	اسان مارا	اُس مارنا	اس ڪٽنا	اوس مارنا	اس ـ ني مارنا	تون مارنا
188	اسان ماريو	اسان مارنا	اُنهان مارنا	ٿسان مارا	اُسان مارنا	اسان ڪٽنا	اسان مارينا	اسان مارنا	اُني ـ مارنا
189	توهان ماريو	ٿسان مارنا	مٿن مارينا ـ آنهه	اُنان مارا	ٿسان مارنا	ٿسان ڪٽنا	ٿسان مارنا	ٿسان مارنا	اسين مارنا
190	هنن ماريو	اُنهان مارنا	مٿن مرينان آئهو	مٿن مارينا ـ	انهان مارنا	انان ڪٽنا	اونهان مارنا	انان مارنا	ٿسين مارنا
191	مان ماريان پيو	هنءِ مارينان ـ آنهه	مٿن مارنا ـ آئها	آين	مٿن مارنا ـ هان	مٿن ڪٽنا ـ آن	مٿن مارنا ـ آن	مٿن مارنا ـ آن	انهين مارنا
192	مون ماريو پئي	منءِ مارينا آئهٿ	مٿن مارِان	مٿن مارنا	مٿن مرنا ـ	مٿن ڪٽنا ـ سان	مٿن مارنا ـ آيٺان	مٿن مارنا ـ سان	مين مارنا ايس
193	مون ماريو هو	منءِ مارنا آئها	مٿن هريسان	هٽٽان	آهتان	مٿن ڪٽنا ـ سا	مٿن مارِنا ـ اسا	مٿن مارنا ـ سا	مين مارنا ـ آميس
194	مان ماريان	منءِ ماران	تون مريسين	مٿن مارا هٽا	مٿن مارنا ـ آهِٽا	مٿن ڪٽان	مٿن هاران	مٿن ماران	مين مارنا اسا
195	مان ماريندس	منءِ مريسان	اوهه مريسين	مٿن	مٿن مارِان	مٿن ڪٽسان	مٿن مارسان	مٿن مارسان	مين مارون
196	تون ماريندين	تون مريسين	اسين مربانهه	مٿن هارسان	مٿن هاريسان	تون ڪٽسين	تون مارسان	تون..........	مين مارسان
197	هو ماريندو	او مريسي	ٿسين مريسيو	تون مارسين	تون هريسين	اوهه ڪٽسي	اوهه مارسي	اوهه مارسي	تون مارئون
198	اسين مارينداسين	آسين ماريسانهه		او مارسي	اوهه مريسي	آسين ڪٽسان	اس مارسان	....	اوهه مارسي
199	توهين ماريندا،	مارسانهه		آسي مرسان	آسي مريسان	ٿسي ڪٽسو	ٿسي مارسٺو	....	اس مارئون
	ماريندئو	ٿسين مريسو		ٿسي مارسو	ٿسي مريسو		مارسو		ٿس مارِئا

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺوهاري	ڊوڊي ڪٿڙالي	چيالي	پنچي
200	اهي ماريندا	اُن مريسن	اُنهہ مريسن	اُن مارسن	اوهہ مريسن	اوهہ ڪُٽسن	اوهہ مارسن،	....	اوهہ مارلي
201	مون کي مارڻ گهرجي	....	....	....	....	....	مارسن	مٿن مارنا	مٿن مارنو
202	مان ماريو آهيان	مَنءِ مارينان آئنهہ	مٿن مِرينان ـ آن	....	مٿن مارئا جانا هان	مٿن ڪُٽئِا گيئا آن	مٿن مارئا گچٹا ـ آن	مٿن نُون مارِيئي	مٿن مارنونا ـ ايس
203	مان ماريو هُئس	مَنءِ مري گيئا	مٿن مَري گِئا	....	مٿن مارِئا گِئا	مٿن ڪُٽئِا گيئا سان	مٿن مارِئا گِا	مٿن نون مارِيئي ـ سي	مٿن مارنونا ـ اسيس
204	مان ماريو ويندس	مَنءِ مارِيسان	مٿن مَريسان	....	مٿن مارئا جسان	مٿن ڪٽئا گٽسان	مٿن مارئا گٽسان	مٿن ـ نون مارِيئسي	مٿن مارنو هوسان
205	مان ويجان ٿو	مَنءِ وَڻنان	مٿن وَڻنان	مٿن وَينا ـ اين	مٿن جانا هان	مٿن گچٹان	مٿن گچٹان ـ آن	مٿن جُلنا ـ آن	مٿن جُلنا ـ ايس
206	تون وڃين ٿو	تون وڻنان آئنهہ	تون وڻنان آئنهہ	تون وينا ـ اين	تون جانا هين	تون گچٹان ـ ائن	تون گچٹا ـ ائن	تون جُلنا ـ آئن	تون جُلنا ـ اين
207	هو ويجي ٿو	او وڻنان ـ ائهہ	اوهہ وڻنان ـ ائهہ	او وينا ـ اي	اوهہ جانا ـ ائهہ	اوهہ گچٹائہ ـ گچٹا ـ ئہ	اوهہ گچٹا ـ آ	اوهہ جُلنا ـ ائہ	اوهہ جُلنا ـ آ
208	اسين ويجون ٿا	آسين وئين ـ آنهہ	آسين وئينن ـ آنهہ	آسي ويني ـ آن	آسي جاني ـ هان	آسين گچٹين ـ آن	آس گچٹي ـ آن	آس جُلني ـ آن	آس جُلني ـ نٿا
209	توهين ويجو ٿا	تُسين وئنين ـ او	تُسي وئنين ـ او	تُسي ويني ـ او	تُسي جاني ـ هو	تُسي گچٹين ـ او	تُس گچٹي ـ او	تُسي جُلني ـ ائو	تُسي جُلني ـ اي
210	اهي ويجن ٿا	اُس وئنين	اُنهہ وئنينن	اُن ويئين	اوهہ جاني	اوهہ گچٹين	اوهہ گچٹي ـ اي	اوهہ جُلني ـ ني	اوهہ جُلني ـ ني
211	مان ويُس	مَنءِ گيئا	مٿن گئا	مٿن گئان	مٿن گئا	مٿن گيئا	مٿن گا	مٿن گئا	مٿن گا ـ اسيس
212	تون وئين	تون گيئا	تون گئا	تون گئون	تون گئا	تون گيئا	تون گا	تونهہ گئا	تون گا ـ اسين
213	هو ويو	او گيئا	اوهہ گئا	او گئا	اوهہ گئا	اوهہ گيئا	اوهہ گا	اوهہ گِئا	اوهہ گا ـ اسا
214	اسين وياسين	آسين گئئي	آسين گئي، گئوسي	آسين گيان	آسي گئي	آسين گي	آس گئي، گي	آس گي	آس گي ـ اسون
215	توهين ويا	تُسين گئئي	تُسين گئي	تُسين گيو	تُسي گئي	تُسين گي	تُس گئي، گي	تُس گي	تُس گي ـ سِئا
216	اهي ويا	اُن گئئي	اُنهہ گئي	اُن گئي	اوهہ گئي	اوهہ گي	اوهہ گئي، گي	اوهہ گي	اوهہ گي ـ سي
217	وڃ	ونڃ (V)	ونڃ(W)	ونڃ(W)	ويجڃ(W)	گچ	گچ ، جُل	جا، گچ	گچ
218	ويڃو/ويڃ	وڻنان(V)	وڻنان (W)	ويڃا(W)	وڻنا(W)	گچٹان	گچٹا، جلٹا	گيئا	گيئا
219	ويو	گيئا	گِئا	گِئا	گِئا	گِئا	گا، جُلئا	گِئا	گا

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڊوڏي ڪئڙالي	چڀالي	پنڇي
220	تنهنجو نالو ڇا آهي؟	....	توندا نان ڪي ـ وي؟	تينڊا نان ڪي ـ وي؟	تئنڊا ڪي نانھ آئھ؟	ٿهاڙا نان ڪئھ ـ وي؟	ٿهاڙا نان ڪئھ آ؟	ٿهاڙا ڪاھ نا آئہ؟	ٿهاڙا ڪئہ نون دا؟
221	هي گهوڙو ڪيتري عمر جو آهي؟	....	اِس گهوڙي نين ڪٽيڪ عمر اٿھ؟	اِس گهُڙي ني ڪي عمر اي؟	اس گهوڙي دي ڪي عمر اٿھ؟	اِس گهوڙي ني ڪتني عمر ھئہ؟	اس گهوڙي ني ڪئہ عمر اِي؟	اِس گهوڙي ني ڪتني عُمر ائہ؟	اس گهوڙي ني ڪتري عمر دِي؟
222	هتان ڪشمير ڪيتري پري آهي؟	....	اٿون ڪشمير ڪتڊڪ دور اٿھ؟	اِٿون ڪشمير ڪتي دوري اي	ڪشمير اِٿ ڪتنا اٿھ؟	اٿون ڪشمير ڪتني آئہ؟	اٿون ڪشمير تُوڪتي ڪتني دور؟	اِٿون ڪشمير ڪتني دُور آئہ؟	اِس جاءِ هوئي ڪشمير ڪتي ڪوھ دِي؟
223	تنهنجي پيءُ جي گهر ۾ ڪيترا پٽ آهن؟	....	توندي پئُو نين گهر ڪتين پُترا آئهن؟	تيندي پئو نين گهر ڪتي پُتر اٿن؟	تُڏي پئُو دي گهر ڪتني پُتر آئهن؟	تئنڊي پئو ني ڪتني پُترن؟	ٿهاڙي پئُو ني گهر ڪتني پُتر اِي	ٿهاڙي آجي ني گهر ڪتني پُتر ني؟	ٿهاڙي پئُو ني ڪتري پُتر هئن؟
224	اڄ مون وڏو پنڌ ڪيو آهي	....	مونءِ اڄ پلا پئنڊا ڪيتا اٿھ	اڄ تي مئن بئون مزل ڪيتي ـ اي	مئن اڄ بهون پئنڊا ڪيتا اٿھ	مئن اڄ بهون پئنڊا مارئا	مئن اڄ بڙي دُورو پيادا ٽرنا اِٿان	اڄ مئن بڙا پئنڊا ڪيتا ـ آ	اڄ دُور جُلئا ايس
225	منهنجي چاچي جو پٽ (سوٽ) هن جي پيءُ سان پرٽيل آهي	....	مئنڊي چاچي نان پُتر اُس نين پٽون ـ نال وٽا هِٽا هوئٽا آئيي	ميندي چاچي نين پُتر اُس نين پئٹر ڪيتي ـ وئي اي	مئنڊي چاچي دي پُترئھ اُس ني پِٽو ـ نال وجاھ ڪيتا اٿھ	مهاڙي چاچي نا پُتر اُس ني پٽون ـ نال وٺاهِئا هوئٽا ـ ائہ	مهاڙي چاچي نا پُتر اُس ني پٽون ـ نال بٽاڻيا هُٽا	مهاڙي چاچي نا پُتر اس ني پٽون ـ نال بهاڻيا آئہ	مهاڙ چاچي نا پُتر اُس ني پٽن پٽائي نيس
226	گهر ۾ اڇي گهوڙي جي زين آهي	....	چٽي گهوڙي ني ڪاٺي گهر پٽي اي	چٽي گهُڙي نين زين گهر پٽي اي	اس چٽي گهوڙي دي ڪاٺي اُس ڪوٺي وچ آئھ	چٽي گهوڙي ني ڪاٺي گهڙي ـ وچ ائہ	گهر ـ وچ چٽي گهوڙي ني ڪاٺي ٿئي	چٽي گهُڙي ني ڪاٺي گهر وچ ائہ	چٽي گهوڙي ني ڪاٺي گهرا ـ اُڄ
227	زين هن جي پٽ تي رک (وجهہ)	....	اُس نين اُتي ڪاٺي پائو	اُس نين ترڪل ـ اُتي زين رک ـ دي	اُس ني ڪٺڍي اُتي ڪاٺي پا	اُس ني ڪٺڍي پُر ڪاٺي چر	اس ني ڪٺڍي پُر ڪاٺي ڌر	اس ني اٿئہ ڪاٺي پا	گهوڙي ـ آرڪاٺي پا
228	مون هن جي پٽ کي گهڻن چهبڪن سان ماريو (سٽيو ڪٽيو) آهي		مئن اُس نين پُتري ـ آئهه پلپٽان چمڪٽان مارئان آئهن	مئن اس نين پُتر ـ ڪو بئون بٽنٽان ـ نال مارئا اي	مئن اُس ني پُترئہ ـ آن چابڪان نان مارئا ـ انهہ	مئن اُسي ني پُتري ـ آن بهون سٽان مارئا ـ آن	مئن اُس ني پُتري ـ ڪي بڙي ڪوئڙي ماري	مئن اُس ئي پُتري ـ ڪي بئونهہ ڪوئڙي ماري ـ ني	مئن اُس ني پُتري نون ڦٽان ني ماري

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	کوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پونو هاري	ديوٽڊي ڪئڙالي	چيالي	پُنچي
229	هو ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي مال پيو چاري	....	اوهه ٻيي اُتي ڊنگر پِئا چارنا ـ آئهه	او پر تي نين سر ـ تي مال پِئا چَرانا ـ اي	اوهه پاڙيئي چوٽي اُتي ڊگگر چارينا آئهه	اوهه ڍِڪي اُپر ڍُگگر چارَنا ـ آئهَ	ڍاڪي ني سري ـ پر اوهه ڪائين بڪريئان چرائا ـ ائه	اوهه ڍُگگر پهاڙني چمبڙي اُپر چارنا پيئا ـ اي	اوهه اُپري نڪي ـ اُپر مالا چارنا ـ ا
230	هو وڃ هيئان گهوڙي تي چڙهيو ويٺو آهي	....	اوهه گهوڙي ـ اُتي چڙهه ـ ڪي اُس درخت ـ تلي ڪلوتا هوئئا آئهه	او گهوڙي ـ تي سوار اُس بُوٽي تلي ـ وي	اوهه اُس درخت تلي گهوڙي اُتي ائنا ائهه	اوهه گهوڙي ني اُپر بُوٽي ـ ني هيٺ بيٺنا هُئا	اوهه اُس بُوٽي هيٺ گهوڙي اُپر چڙهِئا هوئئا ـ ائهه	اوهه گهوڙي اُپر چڙهي ـ ڪئه درخت هيٺ بيٺنا هوئئا ـ ائه	بُوٽي هيٺ گهوڙي ـ ار چڙهِئا نا
231	هن جو ڀاءُ هن جي ڀيڻ کان ڊگهو آهي	....	اُس دا پِرا اُس نين ـ ڀِٽون ـ ڪولون ٻهُون لما آئهه	اس نان پرا آپِٽي ڀيٽون ـ ڪولون لما اي	اس نا پِرا اپٽي پِٽون ـ ڪولون لما آئهه	اس نا پِرا اس ني پِٽون ـ ڪولون لما آئہ	اس نا پِرا اُس ني اپٽي پِٽون ـ نالو بڙا آ	اس نا پِرا اس ني پِٽون ـ ڪولون اُچا ائه	اس نا پِرا اس ني پِٽون ـ ٽيين بڙا
232	اُن جو ملهه اڍائي رپيا آهي	....	اُس ـ نان مُل اڍائي رپئيي آئيي	اُس نان مُل ڍائي رپئِ آن	اُس نا مُل ڍائي رُپئيي آئهه	اُس نا مُل ڍائي رپئي آئِ	اُس نا مُل ڍائي رُپيي	اُس نا مُل ڍائي رُپئيا آئه	اُس نا مُل ڍائي رُپئيي
233	منهنجي پيءُ هن ننڍي گهر ۾ رهي ٿو يا رهندو آهي	....	مَٿنڍا پِٽُو اُس نڪي ـ جَٽهه ڪوني ـ وچ رهنا آئهه	مَٿنڍا پِٽو اُس نڪڙي ـ جَٽي گهر ـ وچ وسناي	مَٿنڍا پِٽو اُس نڪڙي ڪوٺي ـ وچ رتهندا ائهه	مَٿنڍا پِٽُو اُس نڪي ڪوٺي ـ وچ رتهٽا آئہ	مُهاڙا پِٽو اُس نگڙي گهَري ـ وچ رتهٽا ائه	مهاڙا آجي اُس نڪي ـ جھَي ڪوٺي ـ وچ رَهنا ائه	مهاڙا پِٽو اُس نڪي گهرا ـ وچ ريهنا
234	هي رپيو هن کي ڏي	....	هي رُپئيا اُسان دي ـ چا	اي ـ رُپئئا اُسان دي ـ چوڙ	اُسان اِهه رپئيا چا ـ دي	اِهه رُپئا اُس آ ـ چا ـ ديهه	اهه رُپيا اُس ـ ڪي چائي ـ دي	ايهه رُپئيا اُس ـ ڪي دي	يو رپئيا اُس نون دي
235	اُهي رپيا هن کان وٺ	....	اُس ڪولون اُنهه رُپئيي گهنِ ـ چا	او رُپئه اُس ـ ڪولون گهنِ چوڙ	او رُپئيي اُس ـ ڪولون چا ـ گهن	اوهه رُپئيي اُس ني ڪولون چا ـ گهنِ	اُهه رپيا اُس ٽيين چائي گهنِ	اوهه رپئيي اُس ـ ڪولون هن	اُس ـ ڪولون اوهه رپئيي هِن

نمبر	سنڌي	سالٽ رينج (شاهپوري)	اواڻڪاري (اٽڪ)	ڪوهاٽ جي هندڪو	گهيبي	پوٺو هاري	ڏوٽڏي ڪٽڙالي	چڀالي	پُنڇي
236	هن ڪي چڱيءَ طرح ماري رسيءَ سان ٻڌينس (يا ٻڌي ڇڏينس)	....	أسانهه پلا مارو تي رَسيئان ـ نال بنهه ـ چوڙو	أسان چڱگا مار ـ ڪي رسيئان ـ نال ـ بن ـ چوڙ	أسان چڱگي ٽرهه (طرح) ـ نال ماريس تي رَسيئان نال بنهس	أس ـ ڪي چڱگا ڪپي ـ رسيئان ـ نال چوڙ	أس ـ ڪي ٺٺونهه مارٺم تي بنهڻس رسيئان ـ نال	أس ـ ڪي بٺونهه مارو نالي رسيئان ـ نال بنهه هِنو	أس نون بٺونهه مارِين، تي رَسيئان ني بنهِينس
237	ڪوهه مان پاڻي ڪيد	....	ڪُوئي ـ وِچون پاڻي ڪيد	ڪُوئي ـ وِچون پاڻي ڪڏ	ڪُوئي ـ وِچون پاڻي ڪڏ	ڪُهي ـ وِچُون پاڻي ڪيد	ڪُوهي ـ وِچون پاڻي ڪيدو	ڪُوهي ـ وِچون پاڻي ڪيدو	ڪُوهي ـ اِچا پٺوڻي ڪيد
238	منهنجي اڳيان هل	....	مئندي اڳي اڳي جُل	ميندي سامڻي ٽُر	مئندي اڳي ٽُر	مهاڙي اڳي اڳي ٽُر	مهاڙي اڳي جُل	مهاڙي اڳي اڳي جُل	مهاڙي (يا مين) اڳي جُل
239	تنهنجي پنيان ڪنهن جو چوڪرو ٿو اچي؟	......	ڪئنڏا جا ڪٽ توندي پُڇي آنا آئهه	ڪينڊا ٽڊا تيڊي پچي پئا ـ آنا ـ ايءَ؟	ڪئنڊا آنيا تُس دي پچي آنا ـ ويءَ؟	ٿها دي پچي ڪس نا جاٽڪ پئا اچڻان ـ آڦئہ؟	ڪُس نا لُڪهڙا ٿهاڙي پچي آچڻا آ؟	ٿهاڙي پڇئہ ڪُس نا پٽر لگا آچنا ائہ؟	ڪُس نا جاڳگٽ تون پِچهي پِڇي جُلنا ـ آ؟
240	تو اهو ڪنهن کان ورتو (خريد ڪيو)؟	....	ٿُيءَ اهہ ڪئنڌي ـ ڪولوم مُل ـ گهرا ائهہ؟	ڪينڊي ـ ڪولون مُل گهدا ـ آ؟	ڪئن ـ ڪولون مُل گهدا؟	اوهہ ڪس ـ ڪولُون مُلي گهدا ـ آئِي؟	اوهہ ڪس ـ ڪولون مُلي نا گهندا آسا؟	اوهہ تُسان ڪس ـ ڪولون مُلين هندا؟	ڪسا ـ ڪولون مُلي هِندا؟
241	ڳوٺ جي هڪ هٽائي (دڪاندار) کان	....	موهري نين هڪي هٽالي ـ ڪولون	شهرنين هِڪي دُڪاندار ـ ڪولون	گران ني هٽالي ـ ڪولون	گران ئي هَٽيوالي ـ ڪولون	گران ني ڪُسئہ هَٽيوالي ـ ڪولون	گران ني هٽالي ـ ڪولون	گُراني ڪُسئہ هَٽيوالي ـ ڪولون هِنڌا

اتر ـ الهندي واري لهندا

اتر ـ اوڀر ۽ اتر ـ اولهه وارين لهندا ٻولين جا فرق لهجن جي ٻهرئين عنوان هيٺ ڄاڻايا ويا آهن. انهن کي هتي ورجائڻ جي ضرورت ڪانهي. بس اهو چوڻ ڪافي ٿيندو ته اتر ـ اڀرندي وارن لهجن ۾ مکيه خاصيت آهي حالت اضافت ۾ "نا" جو ڳنڍيجڻ جڏهن ته اتر ـ الهندي وارا لهجا "دا" ڳنڍيندا آهن.

اتر ـ الهندي وارا لهجا پيٺ ۾ ڪجهه گهٽ علائقن ۾ ڳالهايا وڃن ٿا. اهي ڏکڻ ۾ پنڊ دادن خان تحصيل کان شروع ٿين ٿا، جنهن ۾ اهي ڏاڪڻي لهجي جي "ٿلي" نموني سان ملن ٿا ۽ سالٽ رينج پار ڪري جهلم ضلعي جي سموري چڪوال تحصيل تائين پکڙيل آهن. هن ضلعي ۾ اهو لهجو "ڌني" سڏبو آهي. چڪوال جي اتر ۾ اٽڪ ضلعي جي فتح گنج تحصيل آهي جيڪا سون نديءَ جي واديءَ جي ٻنهي ڪپن تي پکڙيل آهي. هتي مڪاني لهجن کي "سوائِن" چوندا آهن ۽ اهو پڻ اتر ـ الهندي واري نموني جو لهجو آهي، پر چون ٿا ته اهو ان جي يڪدم اولهه ۾ ڳالهائجڻ واري گهيبي لهجي سان گڏيل آهي. فتح گنج جي اتر ۾ اٽڪ ضلعي جي اٽڪ تحصيل پوي ٿي. هن تحصيل ۾ ڇڇ علائقي جي ٽيهارو کن ڳوٺن ۾ پشتو ڳالهائي وڃي ٿي، باقي ٻين هندن جي ٻولي لهندا آهي جيڪا اتر ـ الهندي گروهه جي آهي، جيڪا شايد فتح گنج واري سوائن سان ويجهڙائپ رکي ٿي، پر پشاوريءَ سان گڏجي وئي آهي. اٽڪ تحصيل جي اولهه ۾ پشاور ضلعو آهي. مکيه ٻولي پشتو آهي، پر اتر ـ الهندي نموني واري لهندا کي "هندڪو" به چوندا آهن ته "پشاوري" به چوندا آهن. جيڪا اٽڪل 130,000 کن هندو ڳالهائيندا آهن. پشاور کان اڳتي اولهه طرف مڪمل طرح پشتو ئي موجود آهي. اٽڪ جي اتر ۾ هزاره ضلعو آهي. اتي به ٻولي اتر ـ اولهه واري لهندا آهي، جنهن کي پڻ مڪاني طرح "هندڪو" چوندا آهن. هزاره ۾ مکيه ٻوليءَ هندڪو کان سواءِ به ٻيا ننڍا لهجا "تِنائولي" ۽ "ڍوڍي" يا "ڪنڙالي" نالي ملن ٿا. ٻهريون لهجو ضلعي جي اولهه ۾ ڳالهايو وڃي ٿو ۽ اُهو اتر ـ الهندي واري قسم سان تعلق رکي ٿو. جڏهن ته ڍوڍي اوڀر ۾ آهي، جتي راولپنڊيءَ جي مري ٻهاڙين سان سرحدون ملنس ٿيون، ۽ اهو پوٺواريءَ جو هڪ قسم آهي جيڪو اتر ـ اڀرندي واري قسم سان تعلق رکي ٿو. ان بابت اڳ ۾ بيان ٿي چڪو آهي. ان ريت اسان کي اتر ـ الهندي واري لهندا جا هيٺيان انگ اکر ملن ٿا.

جهلم جو ڌني لهجو:		201,082
اٽڪ جو سوائِن :	106,010	188,051
اٽڪ وارو اٽڪ لهجو	82,041	
پشاور وارو هندڪو يا پشاوري لهجو		129,000
هزاره وارو هندڪو لهجو		308,867
تِنائولي		54,425
اتر ـ الهندي واري لهندا جا ڪل ڳالهائيندڙ		891,425

ڌني:

جهلم ضلعي ۾ ٽي تحصيلون شامل آهن. جهڙوڪ: اوڀر ۾ جهلم، ڏکڻ ۾ پنڊ دادن خان ۽ اتر ـ اولهه ۾ چڪوال.

جهلم ضلعي جي اوڀر ۾ ان کي جهلم ندي لڳي ٿي جيڪا ان کي گجرات ضلعي کان ڌار ڪري ٿي.
اولهه گجرات جو لهجو معياري لهندا جي هڪ صورت آهي ۽ جهلم نديءَ جي ڪناري سان گڏ هلندڙ درياهي پٽ جو سمورو خطو انهيءَ ساڳئي لهجي جو ڳالهائيندڙ آهي، پر اهي هتي ڪجهه گهٽ تعداد ۾ آهن. تحصيل جي اولهه طرف سالٽ رينج جي اپرندي پاسي سوڙو جيڪا ٻولي ڳالهائجي ٿي سا آهي "پوٺواري". جنهن جو اڳ ۾ ذڪر اچي چڪو آهي.

پنڊ دادن خان تحصيل وچان اوڀر کان اولهه طرف سالٽ رينج (جابلو سلسلو) لنگهي ٿي جيڪا اڃا به اولهه طرف شاهپور ضلعي تائين هلي وڃي ٿي. شاهپور سالٽ رينج جو لهجو اتر-اپرندي واري لهندا سان تعلق رکي ٿو. جنهن جو ذڪر پويان ڪري چڪا آهيون. اوڀر طرف ويندي اسان کي پنڊ دادن خان واري سالٽ رينج جي اولاهين ڇيڙي سان واسطو پوي ٿو جتي جي ٻولي اتر - الهندي واري گروهه سان تعلق رکي ٿي، ۽ چڪوال جي "ڏني" جهڙي آهي، جيڪا اُن جي اُتر ۾ آهي جنهن جو هاڻي ذڪر ڪنداسين. پنڊ دادن خان تحصيل جي ڏکڻ ۾ سالٽ رينج کان هيٺ پرو اسان سنڌ-ساگر-دو آب جي ٿل يا واريا سي پٽ ۾ اچون ٿا، جتي جي ٻولي ڏاکڻي لهندا جي "ٿلي" صورت ۾ آهي، جنهن جو ذڪر پڻ ڪري آيا آهيون.

پنڊ دادن خان تحصيل ۾ سالٽ رينج سان لڳو لڳ ويندي اوڀر جي ٻولي اتر - اپرندي واري لهندا جي "پوٺواري" صورت ۾ آهي. اهڙي نموني اسان کي خبر پوي ٿي ته سالٽ رينج ۾ اتر - اپرندي واري لهندا ٻنهي الهندي ۽ اپرندي وارن ڇيڙن تائين موجود آهي پر چڪوال جي وچ ۽ ڏکڻ ۾ وري اتر - الهندي واري ٻولي آهي.

چڪوال تحصيل ۽ ان جي ڏکڻ ۾ پنڊ دادن خان سان لاڳو علائقو هڪ مٿانهين پٽ يا پوٺي تي مشتمل آهي، جنهن جو الهندي وارو حصو "ڏن" سڏجي ٿو. چڪوال جي اپرندي پاسي واري ٻولي اها ئي ساڳي جهلم تحصيل واري "پوٺواري" آهي، جڏهن ته "ڏن" واري ٻولي بلڪل مختلف آهي، ۽ ان جو تعلق اتر - الهندي واري لهندا سان آهي. ان کي "ڏني" چوندا آهن.

ڏن وارو علائقو سوهن يا سون واري وهڪري ۽ سالٽ رينج جي وچ ۾ قائل آهي. ۾ مکيه قبيلا "مائر" ۽ "ڪَسَر" موجود آهن، اهي تمام قدامت پسند ماڻهو آهن. تقريباً سمورن پنجابي مسلمان قبيلن جي اُبتڙ هي برطانوي حڪومت جي فوج ۾ نوڪري ڪرڻ کان پاسو ڪن ٿا جڏهن ته گهڪڙ جنجوعا ۽ اعوان جيڪي سندن پاڙيسري آهن، اُهي فوج ۾ آزاديءَ سان داخل ٿين ٿا. "ڏن" هڪ پاڻ پرو علائقو آهي ۽ ضرورت جون گهٽي قدر شيون انهن وٽ پنهنجيون موجود آهن. اهو اڃا تائين ريل جي سهولت کان وانجهيل آهي، ۽ ان جي لاءِ ويجهي ۾ ويجهي اسٽيشن چاليهه ميل پري چڪوال آهي. ([1])

"ڏني" صرف ڏن علائقي ۾ نٿي ڳالهائي وڃي بلڪ جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي ته اُها ڏکڻ طرف سالٽ رينج تائين ڳالهائجي ٿي، جنهن کان اڳتي اها وري پنڊ دادن خان واري ڏاکڻي لهندا واري ٿلي لهجي سان گڏجي ٿي.

چڪوال جي اتر ۾ فتح گنج تحصيل آهي جيڪا اٽڪ ضلعي سان تعلق رکي ٿي، اُتان جو مڪاني لهجو "سوائن" سڏجي ٿو جيڪو سوهن يا سون نديءَ جي ڪري آهي. جيڪا هن تحصيل مان لنگهي ٿي. سوائن جو ڪو نمونو موصول ڪونه ٿيو آهي، پر مڪاني عملدارن کان پڇڻ تي مون کي معلوم ٿيو آهي ته اهو "ڏنيءَ" سان گهڻي مشابهت رکي ٿو پر ان جي يڪدم اولهه طرف ڳالهائجڻ واري اتر - اپرندي واري قسم جي گهيبي لهجي سان گڏيل آهي.

فتح گنج جي اتر ۽ اتر - اولهه ۾ اٽڪ ضلعي جي اٽڪ تحصيل پوي ٿي، هتي جي ٻولي، سوائن ٻوليءَ وانگر، اتر - الهندي واري قسم جي آهي پر اها وري پشاوريءَ (اتر - الهندي وارو قسم) سان گڏيل آهي جيڪا سنڌوءَ جي پار ۽ اڃا به اولهه طرف ڳالهائي ويندي آهي.

---

[1] مٿيان تفصيل جهلم جي ڊپٽي ڪمشنر ڪرنل ايچ ناڪس اسٽرٽنگويز جي مهربانيءَ سان مليل آهن.

جيئن تہ تحصيل اٽڪ جي لهجي يا "سوائن" جا ڪي نمونا نہ ملي سگهيا آهن. ان ڪري اسان کي "ڌنيءَ" جي بيان تي ئي مطمئن ٿيڻو پوندو ۽ پڙهندڙن کي اهو سمجهائڻو پوندو تہ باقي بہ لهجا بہ ان سان هڪجهڙائي رکندڙ آهن. پر گهيبي ۽ پشاوريءَ جا بهترين نمونا مليا آهن، جن مان آءٌ هيٺيون تفصيل ناهي سگهيو آهيان. اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ ان ۾ خالص اتر ـ الهندي واري حالت اضافت واري نشاني "دا" موجود آهي، تڏهن بہ ان ڏاکڻي لهندا واري ڏاتو "وڄ" (وڄ) کي اتر ـ اڀرندي ۽ اتر ـ الهندي وارن لهجن جي "گڇ" سان ڪونہ مٽايو آهي.

اُچار:

حرف علت "آ" (جنهن کي مسٽر ولسن مختلف نشاني ڏني آهي) عام طرح ان اکر جي نمائندگي ڪري ٿو جيڪو ٻين ٻولين ۾ "آئِ" لکيو ويندو آهي. بهرحال ان کي "آئِ" ڪونہ اچاريو آهي (جيئن انگريزي لفظ ۾ aisle ٿيندو آهي)، پر اهو عام ڍگهي "اي" ۽ (جيئن انگريزي لفظ tale ۾ ٿيندي آهي)، ۽ انهي ٻهرئين جي وچ وارو اچار آهي. مسٽر ولسن ان جي ڀيٽ انگريزي لفظ there واري انهيءَ "e" سان ڪئي آهي جيڪا اسڪاٽ لئنڊ ۾ اچاربي آهي. اهو تقريباً "hat" ۾ موجود سڌي آواز 'ائہ' جهڙو هوندو آهي. ان ڪري مون ان کي لهندا ۾ جتي ڪٿي "آئِ" سان ظاهر ڪيو آهي. جيڪو جرمن ٻوليءَ ۾ ٻڻ ساڳئي طريقي اچاريو آهي. ڌنيءَ ۾ اهو اچاريو ڪونهي پر اڪثر "آئِ" لکبو آهي ۽ آزاديءَ سان "اي" سان بہ مٽبو آهي، خاص ڪري لفظ جي پڇاڙيءَ ۾، ان ڪري اسان کي "دلي ـ وڄ" (دل ۾) بہ ملي ٿو تہ "دلئہ ـ وڄ" بہ موجود آهي. انهيءَ حرف علت جي استعمال لاءِ آءٌ "آئہ" (پنجابي هڻ سان ڀيٽ ڪريو) مٺن (مان) (پنجابيءَ جي "مَن‌ءِ" سان ڀيٽي ڏسو) اهڙا ٻيا مثال بہ نمونن ۾ ملندا.

ڌنيءَ ۾ حرف علت کي گهٽ ڪرڻ جو گهڻو رجحان آهي جيڪا ڳالهہ سالٽ رينج جي لهجن جهڙي آهي. انهيءَ ريت اسان کي "اُسانهہ" (هن کي) ملي ٿو بجاءِ "اُسٿہ" يا "آسٿهہ" جي.

ٻئي طرف ڌنيءَ ۾ وري "ر" جي جاءِ تي "ڊ" وجهڻ جو رجحان ٻڻ آهي جيڪو اتر ـ اڀرندي واري لهندا ۽ ٿليءَ جهڙو آهي. اهڙيءَ ريت اسان کي "مٺنڊا" لفظ (منهنجي لاءِ) ملي ٿو. بجاءِ شاهپور لهندا ۽ پنجابيءَ واري "ميرا" جي ـ ٿليءَ ۾ وري موردُني آوازن جي استعمال جو لاڙو وڌيڪ آهي. اهڙيءَ طرح ٿليءَ وارو "ڊاهہ"، ڌنيءَ ۾ داهہ (ڏهہ) آهي. "هہ" جو اچار ساڳئي لهندا واري ڍنگ تي آهي، جيڪو شروع ۾ ٻڌائي آيا آهيون پر اهو اهڙين جاين تي وجهندا آهن جتي ٻين لهجن ۾ اهو هوندو ئي ڪونهي. ايئن "اُهہ" يا "هُهہ" (هيءَ ـ لاءِ) "مٺنڊا" وغيره.

هتي لهندا وارو عام لاڙو بہ ڏسجي ٿو جنهن ۾ ڪنهن ننڍي سر واري هڪ پدي لفظ جي آخري حرف صحيح کي ٻٽو ڪيو ويندو آهي. اهڙي نموني "دل" بدران "دلّ" (ل تي شد سان) ٿيندو آهي. اهو ان وقت بہ قائم رهندو آهي جڏهن اهو آخر ۾ نہ بہ هجي، جيئن دِلا نہ ـ وڄ (دِل ۾) آهي.

گردان:

اهڙا مذڪر اسم جن جي آخر ۾ "آ" هجي (جيئن گهوڙا) تہ انهن جي مفعولي صورت ۾ 'ائہ' يا 'اي' ايندا آهن، اهي ٻئي مٽبا رهندا آهن (اچارن واري تفصيل ۾ مٿي ڏسو). اهڙيءَ طرح "گهوڙا" جي مفعولي صورت "گهوڙي" يا "گهوڙئہ" ٿيندي آهي. ساڳيءَ طرح اسان کي ڪوٺي ـ وڄ (گهر ۾) "گلي ـ نال" (گلي سان) جا مثال ملن ٿا. فاعلي جمع هميشہ جيان ساڳي صورت اختيار ڪندا آهن، جيئن "گهوڙئہ" يا گهوڙي" آهن.

پر اهو مفعولي صورت ۾ آن پڇاڙيءَ وارو شرط رڳو "آ" وارن اسمن تائين محدود ڪانهي (جيئن "گهوڙا" ۾ آهي). اتر ـ اڀرندي واري لهندا وانگي، ۽ خاص ڪري جهنگ، گجرانوالہ ۽ گجرات واري لهندا ۾ اها پڇاڙي انهن سڀني اسمن سان

وري وري ٿي استعمال ٿئي، جيڪي حرف صحيح تي ختم ٿيندا آهن. ايئن اسان "پُتر" لفظ کي ڏسون ته ان مان "پُترڻ نون" ٿهي ٿو "مال" مان فاعلي جمع "مالڻ" ٿهي ٿو "گِرانوئندا" (ڳوٺ جو)، "گهري - ٻهريدا (گهر کان ٻاهر جو)، "مُلڪي - دار" (ڏورانهين ملڪ)، "ملڪي - وچ" (ملڪ ۾) ، "دلي - وچ" ۽ "دِلا - وچ" (دل ۾) "گهرڻ - ڪول" (گهر وٽ) "اِس گلڻدا" (ان ڳالهه جو)، (سواءِ اس گلان - تڻ" معنيٰ هن ڳالهه جي ڪري) "سرِڻ اُتڻ" (چوٽيءَ تي) ، "درختڻ - تلڻ" (وڻ هيٺان) "کهُڻ - وِچون" (کوهه مان) "کيترڻ - وچ" (کيت ۾) "کرچڻ - وچ" (خرچ ۾) وغيره وغيره ٺهن ٿا.

اها مفعولي صورت پنهنجي ليکي متعدي مجهول واري فاعل لاءِ ۽ حالت مڪانيءَ لاءِ استعمال ٿي سگهي ٿي. ايئن "پُتري آکڻا" (پٽ چيو) "اُتڻ" (مٿان) "تلڻ" (هيٺان) "آڳڻ" (اڳيان) "پڇڻ" (پٺيان)، "جس - ويلڻ" (جنهن وقت) وغيره آهن.

جڏهن ڪا صفت يا اضافت اهڙي حالت مڪانيءَ سان لڳي ٿي اچي ته ان کي ساڳيءَ حالت ۾ ڪم آڻيندا آهن. جيئن: "مڻنڍڻ اڳڻ" (منهنجي اڳيان) ، "تڻنڍڻ پڇڻ" (تنهنجي پٺيان) وغيره ۾ آهي. وري "پئوڏڻ گهر" (پيءُ جي گهر) جملو 223) ۾ "گهر" لفظ سان ڪا پڇاڙي نٿي لڳي. حالانڪ اتي اهو حالت مڪانيءَ ۾ آهي، پر ان سان لڳندڙ اضافت ("پئوڏڻ" ۾) اهڙي پڇاڙي لڳائجي ٿي. ڪي اسم "اي" يا "اين" سان حالت مڪاني يا مفعولي اختيار ڪندا آهن. سڀني کان عام آهي "هڪ" جنهن جي مفعولي صورت "هڪي" آهي. ساڳيءَ طرح "هٿين" ۾، "پٽرين" ۾ ۽ "ڪانڊي - تڻ" (گهوڙي جي پُٺ تي) ۾ آهي ("ڪنڌ" (پٺ) مونث آهي).

آخري ڳالهه ته ڪي مونث اسم مفعولي صورت ۾ "اون" پڇاڙي لڳائيندا آهن. ايئن "ڏي" جي مفعولي صورت آهي "ڏيڪون"، "پٽڻ" جي مفعولي صورت "پٽڻون" آهي.

شاهپور جي لهندا ۾، هڪ کان وڌيڪ پدن وارن اسمن ۾ جن جي آخري پد جو حرف علت "اَ" هجي مفعولي صورت ۾ اهو "اُ" ، "آ" ۾ بدلجندو آهي. اهڙيءَ ريت "چوهَر" (چوڪرو) مان "چوهَر" ٺهندو آهي. صرف هڪڙو اهڙو مثال مون کي ڏنيءَ ۾ مليو آهي سو آهي "پُتر" جيڪو مفعولي واحد يا مفعولي جمع ۾ ٿئو منجهي. جڏهن مفعولي صورت واري "ائڻ" يا "اي" پڇاڙي ڳنڍبي اٿس ته پوئين "اُ" ڪڍي ڇڏبي آهي. جيئن "پُتري" (پٽ کان) ۾ آهي. ايئن ئي ندائي صورت "پترڻ" (او پٽ) ۾ آهي. اضافت جي پڇاڙي "دا" آهي (مفعولي "دڻ" يا "دي" ۽ مونث "دِي" اٿس.) اها اتر - الهندي واري لهندا جي خاصيت آهي. حالت مفعولي ثانيءَ وارا حرف جر "نون" ۽ "دار" آهن. پوئين مان اسان کي حالت جريءَ وارا حرف جر "دارو" ۽ "دائو" ٺهي ملن ٿا. پشاور ۽ هندوڪش جي وچ ۾ اتر طرف ڳالهائجڻ وارين داردي ٻولين ۾ حرف علتن جي وچ واري "ر" غائب ڪري ڇڏڻ جي عادت عام آهي.

ضمير:

پهرين ٻن ضميرن لاءِ هيٺيان لفظ آهن. جيڪي سواءِ اضافت جي گهڻو ڪري شاهپور جي لهندا سان ٺهڪي ٿا اچن.

واحد	مان	تون
فاعل	مٿن	تون
م. م. وارو فاعل	مٿن	تون، ٿُڌ
اضافت	مٿدا، مٿندا، مٿهدا يا مٿنهدا	ٿٿدا، تٿندا، يا تٿنهدا
مفعول	مٿن	ٿٿن

جمع	مان	تون
فاعل	آسين، آسين	تُسين، تُسين
متعدي مجهول وارو فاعل	آسان، آسان	تُسان، تُسان
اضافت	آسادِا	تُسادِا
مفعول	آسان، اسان	تُسان، تُسان

مجموعي طرح سان ضميري پڇاڙيون ساڳيون معياري لهندا واريون آهن، سواءِ هڪ اهم پڇاڙيءَ " ـ ج" جي. جيڪا ضمير حاضر جي فاعلي حالت جي آهي جيئن "تون ٻي ڪُش هووا ـ ج" (تون بہ خوش ٿج) اها "ـ ج" پڇاڙي پنجابيءَ جي "جي" سان هڪ جهڙائي رکي ٿي جنهن جو ترجمو عموماً "آهي" ڪندا آهن پر اها هميشہ ڪنهن طرح ضمير حاضر ڏانهن اشارو ڪندي آهي. جيئن "ساهب جي" (صاحب ڪي) پر ان جو مفهوم آهي: "تون صاحبَ".

ضمير اشاري لاءِ هيٺيان مثال ڏنا ويا آهن جيڪي ضمير غائب طور پڻ ڪم ايندا آهن.

واحد	هو	هي
فاعل	اوهہ، اُهہ، هوهہ، هُهہ	ايهہ، اِهہ، هيهہ، هِهہ
متعدي مجهول وارو فاعل	اُس، هُس	اِس، هِس
مفعول ثاني	اُسٿہ، اُسٿهہ، هُسٿہ، هُسٿہ	اِسٿہ، اِسٿهہ، هِسٿہ، هِسٿهہ
اضافت	اس دا، هُس دا	اِس دا، هِس دا
مفعول	اُس هُس	اِس، هِس

واحد	هو	هي
فاعل	اوهہ، اُهہ، هو هُهہ	ايهہ، اِهہ، هيهہ، هِهہ
مفعول ۾	اُنهان	اِنهان
متعدي مجهول وارو فاعل	اُنهان	اِنهان

زوراڻيين صورتن ۾ اِينجئنہ (اُهوئي) مفعولي ـ اِسٿہ" آهن. ضمير موصول لاءِ "جِهڙا" "جِئن" يا "جئنهہ" آهن. جيڪي معياري لهندا وانگر ڦرندا آهن.

ضمير استفهام لاءِ:

1ـ ڪِهڙا" (ڪهڙو) مفعولي "ڪئن" يا "ڪئنهہ"

2ـ ڪي؟ (ڇا) مفعولي صورت ڪانہ ٿي ملي پر شايد "ڪِسن" هوندو جيئن شاهپور ۾ آهي.

ٻيون ضميري صورتون آهن "ڪوئي" مفعولي ـ "ڪِسٿہ".

ان کان سواءِ "ڪٿين ـ وسڪيٽي ـ ڪول" (ڪنهن رهندڙ وٽ) ۾ هڪ صورت آهي. "هور ـ ڪوئي" (ٻيو ڪو) وغيره ـ "ڪجهه" ۽ "ڪئي" (ڪيترا) پڻ موجود آهن.

متصل ڦيرو

مکيہ ۽ معاون فعل:

زمان حال

آن، انهہ	(آهيان)	آنهہ آنهان	(آهيون)
آئنهہ	(آهين)	او، آهئو اهئو	(آهيو)
آئہ نهہ	(آي)	اهن، آن	(آهن)

زمان ماضي

آهس	(هُئُس)	آهسا	(هئاسين)
آهين	(هُيئن)	آهو	(هُئئو)
آهہ	(هو) آهِي (هئي)	آهي	(هئا)

معروف فعل لاءِ ڪجهہ چوڻ جي گهڻ ضرورت آهي. جيئن لفظن جي فهرست مان ڏسبو تہ ان جو متصل ڦيرو ساڳيو معياري لهندا جهڙو آهي. اسين اهو ڏسي ٿا سگهون تہ اتر ـ اڀرندي واري لهندا ۾ ٺليءَ وانگي 'ڪڻ/وٽ' جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندڙ ڌاتو "گهنِ" آهي (ماضي "گهِدا") "لي" ڪونهي، ۽ اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ اسم حاليہ ٺاهڻ جو طريقو ساڳيو معياريءَ وارو آهي يعني "دا" ڳنڍجي ٿو ـ اتر ـ اڀرندي واري لهندا وارو "نا" نٿو ڳنڍجي جيئن "مارينداٌ" استعمال ٿيل آهي بجاءِ "مارنا" جي ("ماريندو" لاءِ).

ڏنيءَ جي نموني طور مون "خرچائو پٽ" واري نقل جو هڪ قسم ۽ هڪ مڪاني لوڪ ڪهاڻي ڏني آهي. معياري لفظن ۽ جملن جي فهرست پڻ اڳيان ڏني اٿم.

ڏني لهجو **(جهلم ضلعو)**

نمونو- ١

هڪِي - جڻي دي دو پُتر آهي. اُنهان - وِچون نڪڙي پِئو نُون آکئا "پئو گهري - ٻهري دا جهڙا هِسا مئن نون آئندا - اَئہ اُهہ تون مئن نون چا - ديهہ". پِئو آپڻا مال اُنهان نون ونڊ دتا. آجي ٻهون ڊهاڙي ناهِي لنگهي ڪي نِڪڙي پُتر هيا - ڳُجهہ هِڪٺا ڪر - ڪئہ هڪ دور دي ملڪي - ڏار ٽُر - گيئا. تئہ اُٿئہ آپڻا مال لُچپڻي - وِچ وَڃا - چوڙ- ئُس. جِس ويلئہ اُهہ هيا - ڳُجهہ کا - ٻي رِئا. اُس - مُلکي - وِچ وڏا ڪال آپئا. تئہ اُهہ مُتاج هوڻ لڳا. اُهہ اُس - ملکي دي ڪئنءِ - وسڪِيئي - ڪول لڳا - ڳِئان. تئہ اُس اُسئهہ آپڻي - کيتران - وِچ سُور چَراڻي - واستئہ مُنج - دِتا. اُس دا دِل ڪريندا - آهہ جي. مئن آپڻا ٻِڍ اُس - پِتري - نال ٻِران جهڙي سُور کاندي - آهي." هور - ڪوئي اُسئهہ ڳُجهہ نا ديندا. جِس - ويلئہ اُس آپڻي - دلي - وِچ ڊُونگ ڪِيتي تئہ اُس آکئا جي. "مئڊي پِئو دي ڪتني نوڪران ڪول آپرهُو ٹُڪرا آئهہ ئئہ مئن پِئا ٻُکا - مردا - هان. مئن اُٹ - ڪئہ پِئو - ڪول لڳا - وَئنان تئہ اس نون آکسان "پئو مئن خدا دا گُناهہ ڪِيتا. تئہ تئنهدا بي ڪِيتا. تئہ تئندا پُتر اکواوڻي جوگا ناهہ رِها. مئن نون آپڻا هِڪ نوڪر جاڻ - ڪئہ رک - گهن. وَت اُهہ اُٹنائتہ اپڻي - پِئو - ڪول آئئا. پر اجي ٻهون دور - هي جي اُس دي پِئو اُس نون ويک - گهدا. تئہ اُس نون تَرس آئئا پچ - ڪئہ اُس نون گلي - نال لاگهدِ - ئُس. تئہ چُم - ئُس. پُتري اُس نون آکئا "پئو مئن تئڊا گُناهہ ڪيتا تئہ خدا دا گناهہ ڪِيتا. تئنهڊا پُتر اکواوڻي جوگا ناهِ رِها." پر پِئو آپڻي - نوڪران آکئا جِي. "چنگي - سِين چنگي چيڙي گهن - آئو. تئہ اِس نون پُوائيو نالي اس دي - هٿين چاپ تئہ پئرين جُتي پُوائيو. کاوان. پِئالي نالي کُشِ ڪران. ڪِئون - جي اِهُو وَڃا - پِئا - آهہ هُڻ لبِ - پِئا" ڦِر اُهہ کُشي ڪرڻ لڳي.

اُس ويلا اُس دا وڏا پُتر کَيترئہ - وِچ آهہ جس - ويلا آئِئا تئہ گهرئَہ - ڪول پئُهتا. اُس گاڻئَہ - کيڊڻئہ دا آواج سڻِئا. اُس هڪي - نوڪرئہ نون سَدِئا تئہ پُچهہ ئُس جي. "اِهہ ڪي گل ائهہ؟" اُس اُسانهہ آکيئا جي. "تئنڊا ڀِرا آ - رِها. تئنڊي - پِئو رُوٽي ڪِيتي - ائهہ ڪئون - جي اُهہ ڪئري - ٻهري لبِ - پِئا." اُهہ ڪاوڙي هوئِئا. تئہ اندر ناگيئا. اِس - گلان - تئہ اُس دا پِئو باهَر لڳا - آئِئا. تئہ اُس دِي منتِ - مُاجي ڪيتيئُس. اُس پِئو نون جواب دِتا. "وِيک مئن ٻهوئان - ورهئئان - ٿِين تئنڊا آکِئا نهِين موڙئا. پر ٹُڊ مئن نون ڪدِي جهڪ ليلا ٻي نان دِتا جي مئن آپڻي - ياران - وِچ کُشِ ڪران. پر تئنڊا اِهُو پُتُر آئندا - ٿي - گيئا. جِس تئنڊا مال ڪنجريئان اُٿئہ وَڃا - چوڙئا. ٹُڊ اس دِي کاتر روٽي ڪيتِي ائهہ" پِئو اُس نون آکِئا . "پُترا تون هميشان مئنڊي ڪول رِهنان. جو ڳُجهہ مئنڊي - ڪول آئهہ سارا تئنڊا - ئي آئهہ. چنگا اينجئن - ئي آئهہ. جي آسين کُشي ڪريندي - آنهہ تئہ تون ٻي کُش هوواج ڪِئون - جي اِهہ تئنڊا ڀِرا مر گيئا - آهہ وت جيوئا. تئہ. وَڃاتا - هوئِئا. ڦير لڌا."

ڏني لهجو **(جهلم ضلعو)**

نمونو - ٢

هِڪ آهہ باتشاهہ هِڪ ـ ڍِهاڙا اُهہ شڪار گيئا. راهہ ـ وچ

ترجمو: هڪ هو بادشاهہ هڪ ڏينهن هو شڪار تي ويو. راهہ ۾

وئندئان هڪ لڪڙِيئان ـ آلا تڪِ ـ ئُس. تئہ اُس ـ ڪولون

ترجمو: ويندي هڪ ڪاٺير ڏٺائين، تہ ان کان

پڇـ ئُس، "تئندا نان ڪي ائهہ؟ اُس آکئا جي" مَئنهدا

ترجمو: پڇيائين، "تنهنجو نالو ڇا آهي؟" هن چيو تہ منهنجو

نان بهادُر شاهہ آئهہ" باتشاهہ دِلئہ ـ وچ ڊِراڻ هو ئِيا جي

ترجمو: نالو بهادر شاهہ آهي. " بادشاهہ دل ۾ حيران ٿيو تہ

"اهہ بي بهادر شاهہ، تئہ مئن بي بهادر شاهہ. مئن ساري ـ

ترجمو: هيءُ بہ بهادر شاهہ، تہ مان بہ بهادر شاهہ. مان ساري

ملڪي دا سائين آن تئہ اِهہ لڪڙي ئان ويچ ـ ڪئہ گجران ڪريندا".

ترجمو: ملڪ جو سائين آهيان، تہ هيءُ ڪاٺيون وڪڻي گذر'ن ٿو ڪري"

اِسئہ ـ هرانگي ـ وچ آپڻي ـ گِران آئيا، تئہ آپڻي ـ پاتشاهي دا

ترجمو: انهيءَ حيراني ۾ پنهنجي ڳوٺ آيو ۽ پنهنجي راڄ جي

سارِئان ـ سِيانئان نون مد ـ ڪئہ پُڇـ ـ ئُس جي، "مئنهدا

ترجمو: سيني سياڻن کي سڏي پڇيائين تہ "منهنجو

نان تئہ اِس ـ لڪڙِيئان ـ آليدا نان هِڪا ـ اِي آئهہ. ڦر

ترجمو: نالو ۽ هن ڪاٺير جو نالو هڪ ئي آهي. پوءِ

بکتان ـ وچ اِتنان فُرق ڪِئون پئا؟" پر اِس ـ گلئہ دا

ترجمو: بخت ۾ ايترو فرق ڇو پيو؟" پر ان ڳالهہ جو

جواب ڪِسئہ نہ ـ دِتا. ڦر اِهہ گُل آپڻي ـ سوانِڻي نون

ترجمو: جواب ڪنهن نہ ڏنو. پوءِ اها ڳالهہ پنهنجي زال کي

مُٹائہ ـ ئُس. اُس آکئا جي. "هور تئہ ڪُجهہ فرقُ سهي

ترجمو: ٻڌايائين. هن چيو تہ "ٻيو تہ ڪجهہ فرق صحيح

نهين هوندا، پر اِهہ مالوم هوندا جي اس دِي ٹُريمٹ ڪوئي

ترجمو: ڪونهي ڪو پر اهو معلوم ٿو ٿئي تہ هن جي زال ڪا

ڪُ ـ چچي ـ جهَي ائهہ." باتشاهہ اس ـ گلئہ ـ ٹِين ڪاوڙي هو ئيا.

ترجمو: بي وقوف آهي." بادشاهہ ان ڳالهہ تي ڪاوڙجي پيو.

تڏ اس نون لڪڙيئان ـ آليندي هو الڏ ڪر ڪِڏ آکِ ـ ئُس،

ترجمو: ۽ هن کي ڪاٺير جي حوالي ڪري ڇيائين،

تان "ونج اِس نون باتشاه ٻٽا ـ ديه." کڏ اُس ـ وچاريدا

ترجمو: تہ "وڃ هن کي بادشاه ٿاهي ڇڏ." خير هن ويچاريءَ جو

ڪي زور آه؟ اُه اُس لڪڙي ـ آلي ـ نال لڳي ڳئي، تڏ

ترجمو: ڪهڙو زور هو؟ هوءَ ان ڪاٺير سان هلي وئي ۽

اُس نون آکِ ـ ئُس "سُڻ جي باتشاه ڪاوڙي ـ نال مئن نون

ترجمو: هن کي چيائين "ٻڌ تہ بادشاه ڪاوڙمان مون کي

تئنهڏئ ـ هوالِڏ ڪر ـ ڇوڙئا. هُن مئن تئنهدي ڏي،

ترجمو: تنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو آهي. هاڻ آءٌ تنهنجي ڏيءَ

تون مئنهدا پِئو. اينجئن ڪُجهہ ـ ڊِهاڙي گجراڻ ڪِريئنهہ

ترجمو: تون منهنجو پيءُ. ايئن ڪجهہ ڏينهن گذران ڪر

تڏ ويکانهہ جي کُدا ڪي ڪريندا." اُس آکئا "چڱگا".

ترجمو: پوءِ ڏسون تہ خدا ڇا ٿو ڪري". هن چيو "چڱو".

جِس ـ ويلڏ اُه پاتشاه ـ زادي اس دي ـ گهر گِئي

ترجمو: جنهن وقت اها بادشاه زادي هن جي گهر وئي

تڏ دِٺ ـ ئُس جي اگڏ اس دي دو پُتُر تڏ دو ڌِيئان هِڪ

ترجمو: تہ ڏٺائين تہ اڳئي هن جا ٻہ پٽ ۽ ٻہ ڌيئون، هڪ

سَوانٽي آهِي، تڏ چينوان اُه آپ آه. هُڻ سَت آدِمي

ترجمو: زال هئي، ۽ ڇهون هو پاڻ هو. هاڻ ست ماڻهو

هو گِئي، پَئهلَڏ ـ ڊِهاڙڏ اُه چُپ ڪر ڪڏ اُنهان دا

ترجمو: ٿي ويا. پهرئين ڏينهن هوءَ چپ ڪري هنن جو

تماشہ ويک دِي رَهي. لڪڙيئان دي جهڙي پئسي اُسِ نون

ترجمو: تماشو ڏسندي رهي. ڪاٺين جا جيڪي پئسا هن کي

ٻاهي ـ آهي، اُنهان دِيئان ٻجارون روٽيئان گهنِ آئِئا. پر اُه ٽُڪر

ترجمو: مليا ٿي انهن جون بازار مان مانيون وٺي ٿي آيو. پر اُهي مانيون

اُنهان نون پورا ناهوئِئا. باتشاه ـ زادِيِ اِه هال ويک ـ ڪڏ اُسِ نون

ترجمو: هنن کي پوريون ڪونہ ٿيون. بادشاه زاديءَ اهو حال ڏسي هن کي

آکِئا جي، "دينهَئن تون دانٽي گهنِ آنٽين، روٽيئان نا آنٽِين."

ترجمو: چيو تہ، "سڀاڻي تون داڻا وٺي آڻجانءِ، مانيون نہ آڻجان.

اُس اِينجئن ڪِيتا. تڏ اُنهان دانٽي گهرَ پِهہ ـ گهِدي

ترجمو: هن ايئن ڪيو ۽ انهن داڻا گهر ۾ پيهي ورتا.

اپ ٻي رج ڪاڏي ـ ٿو نٽن، تئہ ڪُجھ آنا وڌ ـ پئا. نِت

ترجمو: پاڻ بہ دل ڀري کاڏائون، تہ ڪجھ اتو وڌي پيو. پوءِ

آنا پچئہ پئندِئان ـ پئُندِئان اِتنا جُڙ ـ گيئا، جي اُنهان

ترجمو: اٺو پويان رکندي رکندي ايترو گڏ ٿي ويو جنهن مان هنن

هڪ کوتا چا ـ گهِدا. اُس دي ـ سردي ـ گڏي روز دي ـ ڪر چئہ

ترجمو: هڪ گڏھ ورتو. آن جي سر جي ڳنيڙي (ڪاٺين جي) روزاني خرچي

وچ رَهي، تئہ جي اُنهان هڪ ٿهلِيئا رک ـ گهِدا. اُسئهہ

ترجمو: پر رهي تہ پوءِ هنن هڪ نوڪر رکي ڇڏيو. ان کي

ٻي اُنهان اِسيئہ ـ ڪمئہ ـ تئہ لا ـ دِتا. هور ٻچت وڌيڪ

ترجمو: بہ هنن انهيءَ ڪم تي لائي ڇڏيو ۽ ٻچت وڌيڪ

هَوڻ لڳ پئي، پر رُت اُنهالي دِي آ ـ گئي. گُجاري ـ واستئہ

ترجمو: ٿيڻ لڳي وئي، پر موسم اونهاري جي اچي وئي. گذاري واسطي

روز گڏِي گهن ـ آنوڻ تئہ هور لڪڙيئان باهَر پهاڙئہ ـ مُي

ترجمو: روز گنيڙي (ڀري) وٺي آڻڻ ۽ ٻيون ڪاٺيون ٻاهر جبل وٽ

هڪٺيئان ڪَرڻ لڳ ـ پئي، تئن جي هِڪ وڏا ڍير هِڪٺا هو ـ گيئا.

ترجمو: گڏ ڪرڻ لڳي ويا. پوءِ هڪ وڏو ڍير ڪٺو ٿي ويو.

کُدا جي کَرني، ڪي هوئنا جي هِڪي ـ دِهاڙئہ اُس ڍير ني

ترجمو: خدا جي ڪرڻي، ڇا ٿيو جو هڪ ڏينهن ان ڍير کي

آڳ لڳ ـ پئي، تئہ سارا سڙ ـ گيئا. دُوئہ ـ دِهاڙا جي اُهہ لڪڙيئان

ترجمو: باهہ لڳي وئي تہ سارو سڙي ويو. ٻئي ڏينهن جو اهي ڪاٺيون

گهِنڻ گئي تئہ ويک دين جي سارِيئان لڪڙي ان سڙيئان

ترجمو: کڻڻ ويا تہ ڏسن ٿا تہ سڀئي ڪاٺيون سڙيون

پئيئان ـ اهن. پر ڪولِئان ـ تلئہ پيلي ڪُجھ ٽوٽي ڪسئہ ـ

ترجمو: پيئون آهن. پر ڪوئلن هيٺان پيلا ڪجھ ٽڪرا ڪنهن

شئہ دي پئي ـ هوئي ـ اَهن. اُهہ ويک ـ ڪئہ بهادر شاهہ روندا ـ

ترجمو: شيءِ جا پيا آهن. اهو ڏسي بهادر شاهہ روئندو

پٽيندا گهر لڳا ـ آئنا.

ترجمو: پٽيندو گهر موٽي آيو.

باتشاهہ زادِي ٽُون آکِ ـ ٽُس جي. "ويک آسادِي

ترجمو: بادشاهہ زاديءَ کي چيائين تہ "ڏس اسان جي

کِيتي ـ ڪرتِي رڙُهہ ـ گئي ائهہ تئہ اَجئهي کِئي ٽوٽي

ترجمو: محنت رُلي وئي آهي ۽ اجا ڪيترائي ٽڪرا

اُنهان دي۔ تلئہ پئي۔ هوئي۔ آهن." اُهہ ويک۔ کئہ ٻهون
ترجمو: انهن جي هيٺان پيا آهن." اهو ڏسي ڏاڍي
کُشِي هوئي. تئہ آکِ۔ ئُس جي، "ڪهہ هَول نان ڪر
ترجمو: خوشي ٿي ۽ چيائينس تہ، "ڪجهہ ڊپ نہ ڪر
اِهہ تئہ وڏي چانگي شئہ لَڌِي ائهہ. وَنج ٻَجار۔ وِچ
ترجمو: اِها تہ وڏي چڱي شئي لڌي آهي. وڃ بازار ۾
ويچ آ." اُهہ نُوٽا ويچ۔ ڪئہ رئهڻي۔ واسطئہ چانگِي
ترجمو: وڪڻي اچ. اهو ٽڪرو وڪڻي، رهڻ لاءِ چڱي
جا بڻوائ۔ ئُس. تئہ اُس۔ سوني دي ڪاڻ چِقَيري
ترجمو: جاءِ ٺهرايائين، ۽ اُن سون جي ڪاڻ جي چوڌاري
هِڪ هَويلِي بڻوا۔ چوڙ۔ ئُس. تئہ ٿوڙِتان۔ دِهاڙِتان
ترجمو: هڪ حويلي ٺهرائي ڇڏيائين، ۽ ڪجهہ ڏينهن
۔ وِچ هِڪ اَمير هو۔ گيئا. تئہ باتشاهہ زادِي دي
ترجمو: ۾ هو هڪ وڏو امير ٿي ويو ۽ بادشاهہ زاديءَ جي
آکڻئہ۔ تئہ باتشاهہ دي روٽي هوڙ۔ ڪئہ گهر گهن۔ آئِئا
ترجمو: چوڻ تي بادشاهہ جي مانيءَ جي دعوت ڪري گهر وٺي آيو.
پر باتشاهہ اُ نون نا۔ پڇاتا. دُهان رل۔ ڪئہ روٽي کاڌي
ترجمو: پر بادشاهہ هن کي نہ سڃاتو. ٻنهي گڏجي ماني کاڌي
باتشاهہ زادي باتشاهہ دي۔ ڪول ٻهون ساري ٻوئي گهن۔ ڪئہ
ترجمو: بادشاهہ زادي بادشاهہ وٽ گهڻا تحفا کڻي
هٿ ٻنهہ۔ ڪئہ آ ڪلوتِي. تئہ آکِ۔ ئُس، "ڏيک باتشاهہ
ترجمو: هٿ ٻڌي اچي بيٺي ۽ چيائينس "ڏس بادشاهہ
اِهہ اوهِي بادرشاهہ لڪڙِيئان۔ آلا ائهہ تئہ مئن اوهي
ترجمو: اهو اُهوئي بهادر شاهہ ڪاٺير آهي ۽ مان اها ئي
گولِي آنهہ. جس نون تُڌ گهرون ڪڍ۔ چوڙِتا۔ آهہ
ترجمو: گولي آهيان، جنهن کي تو گهران ڪڍي ڇڏيو هو.
باتشاهہ وڏا کُش هوئِئا. تئہ ٻيوِي نون گهر گهنِ۔ آئِئا
ترجمو: بادشاهہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ زال کي گهر وٺي آيو
تئہ اُس دِي۔ دَنائي۔ تئہ شاباس آکِ۔ ئُس.
ترجمو: ۽ هن جي دانائيءَ تي شاباس چيائينس.

پشاوري هندڪو

لهندا کي پشاور ضلعي جي ٻولي نٿو چئي سگهجي، ان کان وڌيڪ اها ڪوهاٽ جي ٻولي آهي. پشاور پشتو ڳالهائيندڙ ضلعو آهي. پشاور جي آبادي 1901ع ۾ 788,707 هئي، جن مان 619,025 اها ٻولي ڳالهائيندڙ آهن. ساڳئي وقت هن ضلعي ۾ آباد ٿيل هندو اتر ـ الهندي واري لهندا جي هڪ صورت ڳالهائيندا آهن جنهن جو ذڪر معمولي نموني ڪرڻ کان وڌيڪ جي گهرج آهي ڇو تہ ان جي ڳالهائڻ وارن جو تعداد هن جائزي لاءِ 129000 معلوم ٿيو آهي.

هنن ٻنهي ٻولين لاءِ ڪا زمين (علائقي) جي تقسيم نٿي ڪري سگهجي. اهي ڳالهائيندڙ گڏ رهن ٿا، ۽ فرق قوميت جو آهي، علائقي جو ڪونہ آهي. پشاور جو وڏو شهر ان کان بہ وڌيڪ گڏيل آباديءَ وارو آهي. هتي نہ رڳو "پشتو" ۽ "هندڪو" ڳالهايون وڃن ٿيون، بلڪ هندستاني، پنجابي ۽ هندستان جي ٻين علائقن جون ٻوليون پڻ ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون. انهن سڀني هندڪو کي بگاڙي ڇڏيو آهي، ۽ اسين نہ صرف فارسي ۽ عربي لفظن جو آزاد استعمال ڏٺون ٿا پر هندستاني ٻهاڪا پڻ ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. اها ڳالهہ خاص طور پشاور شهر ۾ رهندڙ 50000 هندڪو ڳالهائيندڙن لاءِ چئي سگهجي ٿي. هتي ٻولين جي ملاوٽ ايتري آهي جو "هندڪو"، جنهن کي مڪاني طور پشاوري بہ چوندا آهن، شهر جي زندگيءَ جو گاڏڙ نتيجو سمجهي ويندي آهي. ڪجهہ بہ هجي، اسين پشاور شهر ۽ ضلعي جي هندڪو کي هن طرح ورهائينداسين.

ضلعي جي هندڪو.......................... 79,000

شهر جي هندڪو يا پشاوري.................. 50,000

ڪل تعداد.. 1,29000

آءٌ پشاور جي هندڪو جا بہ مثال ڏيان ٿو. پهريون تہ "خرچائو پٽ" وارو نقل خاص پشاور ضلعي جي ٻوليءَ ۾ آهي ۽ ٻيو هڪ غزل آهي جيڪو شهر واري ٻوليءَ ۾ آهي. جيئن تہ اهو پويون مثال ادبي نمونو آهي ان ڪري اهو نہ صرف رومن ۾ پر فارسي رسم الخط ۾ بہ اختياريءَ وارن کان موصول ٿيو آهي. ٻنهي نمونن جي ٻولي تقريباً اُها ساڳي آهي جيڪا جهلم، ڏن ۽ هزاره جي اتر الهندي واري لهندا سان تعلق رکندڙ آهي.

ميانواليءَ جي هندڪو جي باري ۾ لکندي اسان عربي ۽ فارسيءَ جي لفظن جا ڪي غلط اچار بہ ڏنا هئا. پشاور ۾ اسان کي اهڙو مثال هڪ هنڌ ملي ٿو جتي "لائق" کي "لئيخ" چيل آهي. ٻئي نموني ۾، جيڪڏهن ترجمو صحيح موڪليل آهي تہ عربي لفظ "اڪثر" اسان کي "آخر" جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيل مليو آهي.

عربي ۽ فارسي لفظ تمام گهٽيءَ آزاديءَ سان اڏارا ورتا وڃن ٿا ۽ اها ڳالهہ خاص ٻئي نموني ۾ ظاهر آهي، جنهن کي "پشاوري" سڏجي ٿو. هتي اسان کي فارسي اصطلاح هندستاني لفظن سان استعمال ٿيل ملن ٿا. اهڙيءَ ريت "وچ" کي اڳ ۾ ايندڙ حرف جر (preposition) طور استعمال ڪيل آهي بجاءِ پوئتان حرف جر (post_position) طور استعمال ڪرڻ جي، ان ڪري "محشر ـ دي غم ـ ني" بدران "غم محشر ـ دي ني" جي ترڪيب ملي ٿي، جيڪا بنهہ غير ـ هندستاني آهي ۽ فارسيءَ مجهول واري فاعلي حالت ظاهر لاءِ "ني" ڳنڍيندا آهن ۽ معياري لهجي واري خصوصي ڏيري واري صورت هتي ڪانهي، حالت جريءَ وارو پوئتان لڳندڙ حرف جر هندستاني "سي" آهي ("سب ـ سي"، "سالان ـ سي" "ڪاٺي ـ سي"، ٺڪ ـ

سي"، "ٿک - سي"). پشاوري نموني ۾ اسان کي هندستاني "ائسا" (=اسا) ملي ٿو ۽ "ڪُجھ" بدران "ڪُڇ" جو استعمال به ٿئي ٿو.

فعلن ۾ مصدر جي پڇاڙي "ٺا" يا "نا" آهي جيئن پنجابيءَ ۾ هوندي آهي ("اُڻ" - ڪونهي) ان جي مفعولي صورت واري پڇاڙي "ٺي" (ني) آهي ("آڻ" ڪانهي)، جيئن "ڪرني لڳي" "گاٺي - نچڻي دا آواز" ۾ آهي. پوئين مثال ۾ ڏسو ته "آواز" کي مونث بدران مذڪر صيغو ڏنل آهي. ڪيترائي هندستاني فعل استعمال ٿين ٿا، جيئن "جاڻا" "وڃڻ" بدران "ڪهڻا" "آکڻ" بدران "دوڙنا" "پهچڻ" موجود آهن.

اچارن ۾ اسين ڏسي سگھون ٿا ته "اِ" جي چوٿين سُر بدران "اِي" جو ڪجھ ڊگھو آواز اچي ٿو جيئن: "ڪهڻا" بدران "ڪِهيڻا" ٿلهيءَ وانگر "ڊ" وارو اڪر موڙني ڪونه ٿو ٿئي.

اسمن جي گردان ۾ پيءُ لاءِ لفظ "پِئو" آهي جيڪو واحد جي سيني حالتن ۽ جمع جي فاعلي حالت ۾ ساڳيو ٿو رهي. مفعولي جمع اٿس "پِئوئان."

"۾" ۽ "مان" لاءِ لفظ آهن "وچ" ۽ "وچو" نه ڪي "وِچ" ۽ "وِچون". جملي نمبر 237 ۾ اسان کي "چون" لفظ ملي ٿو جنهن جي معنيٰ به "مان" آهي جيڪو لفظ کي گھٽائڻ جو ظاهري مثال آهي.

هيٺيون ضميري صورتون ملن ٿيون:

مٿن - (مان، "ٿني" (متعدي مجهول وارو فاعل) "ٿنون" يا "ٿٿنون" (نمونو II) (مون کي) لاءِ "ميرا" (منهنجو)، "اسي"، مفعولي جمع "اسان" ۽ "اسان دا" (اسان جو).

"تون" يا "تو"، "تني" (متعدي مجهول وارو فاعل) "تيرا" (تنهنجو) "ٿسي"، مفعولي جمع "ٿسان" (توهان) "ٿسادا" (توهان جو) "ايهه"، "اي" (هي) مفعولي واحد "اِس" مفعولي جمع "انهان" يا "اِنان".

"ووهه"، "اوهه"، "او"، (هو اهي) مفعولي واحد "اُس" مفعولي جمع "اُنهان" يا "اُنان".

ٻيا ضمير ساڳيا معياري لهندا وارا آهن.

مکيه فعل جو زمان حال هن ريت ڦرندو:

مان آهيان لاءِ

واحد	جمع
هون، هان، وان، آن	هان، آن، وان
هَئن، وَئن، ائن، هين، اين	هو، او
هئه، وئه، ائه هي، وي اي	هئن، ائن، هَن، آن

اهو ڏسي سگھجي ٿو ته اهو ضمير غائب جمع سان معياريءَ کان مختلف آهي، "و"، "وان"، "وين"، "وئه" سان شروع ٿيندڙ صورتون صرف حرف علتن کان پوءِ استعمال ٿينديون آهن جيئن: "مارنا - وان" آهي يا "چراندا - وئه" (جملو 229) "لما - وئه" (جملو 231) وغيره ۾ آهي.

زمان ماضي معياريءَ کان گھٽو مختلف آهي. "آيا" معنيٰ 'هو' - جمع ۾ "آئي" ٿيو وڃي ۽ مونث ۾ واحد ۽ جمع ۾ "آئي" آهي. اهو ڏسو ته اتي اهو "آيا" (آيو) سان هڪجهڙائي رکي ٿو.

هن ۾ هڪڙو ناڪاري فعل بہ آهي "نيان" معنيٰ 'ناهيان'، جيڪو معياري جي "نِهُون" جي برابر آهي.

ٿيڻ/هئڻ لاءِ صرف "هوٺا" آهي "ٿِيٺا" ڪونهي. معروف فعل ۾ مصدر جي پڇاڙي، جيئن اڳ ۾ ٻڌايوسين تہ "ٺا" يا "نا" هوندي آهي. "اُڻ" ڪا نہ هوندي آهي. معياريءَ کان دوريءَ جا خاص مثال آهن.

مستقبل ۽ حال مطلق ۾ مستقبل جو گردان هن طرح آهي:

مارينِدس

واحد	جمع
مارسان	مارسِيئان، مارسان
مارسين	مارسِيو
مارسِي	مارسَن

ايئن ئي "جاسان" (ويندس)، "ڪهسان" (چوندس) "لاسين" (کائيندين) (نمونو II) "ڇُتسين" (ڇتندين) وغيره آهن. اهو ڏسبو تہ متعدي فعلن ۾ معياريءَ وانگي "اي" ڪا نہ ٿي وجهجي ـ "پُڇسئا" (پڇنديءَ) (نمونو II) ۾ ضمير حاضر واحد جي لاءِ حالت سببيءَ ۾ پڇاڙي آهي "آ".

جي اهو صحيح آهي تہ اسين شينا واري پڇاڙي "آ" سان ڀيٽي سگهون ٿا، جيڪا هڪڙي داردي ٻولي آهي جيڪا گلگت واري ملڪ ۾ ڳالهائي ويندي آهي.

زمان حال مطلق ۽ استمراريءَ لاءِ ترڪيبون آهن:

ماريان ٿو/ماريان پيو

واحد	جمع
مارنا ـ آن، مارنا ـ وان، مارنا	مارني ـ آن، مارني ـ وان
مارنا ـ اين،مارنا ـ وين، مارنين	ماردي ـ او
ماردا ـ اي، ماردا ـ وي، ماردئہ	ماردي ـ ائن

ساڳيءَ طرح "مرنا ـ آن" (مران پيو)، "ڪرنا ـ وان" (ڪريان پيو) ٿين ٿا. واحد وانگر شايد جمع ۾ بہ ننڍيون ڪيل صورتون آهن پر مون کي اهڙا مثال نہ ملي سگهيا آهن. اهو بہ ڏسي سگهجي ٿو تہ اتر ـ اپرندي واري ("مرنا") ۽ اتر ـ الهندي واري (ماردا) صورتون زمان حال ۾ استعمال ٿين ٿيون. ماضي قريب ۾ صورتون ننڍيون ٿيو وڃن ان ڪري اسان کي "مِلئا ـ وي" (مليو آهي) کان سواءِ "ڦرئا ـ وان" (گهميو آهيان) (جملو 224) صورتون ملن ٿيون پر ساڳئي وقت "هوئِئا ـ آن" (ٿيو آهيان) جي لاءِ "هوئئان" واري صورت بہ ملي ٿي.

بي قاعدي اسم مفعول هن ريت ڏسي سگهجن ٿا:

"پيئا" بدران "پِئا"

"گيئا" بدران "گِئا"

"ليئا" بدران "لئا" "ڪيئا" ۽ "ڪيتا" وغيره.

هندڪو **پشاور ضلعو**

نمونو I

هڪ ـ آدمي دي دو پُتر آئي. اُنا ـ وِچو نڪڙي ني پِئو نُون ڪهِئا "باوِيْ جائداد ـ وچو جهڙا هِسا مَنُون پهُنچدا ـ آي منو دي ـ دي" تي اُس ني اُنان دي وِچڪار سارا مال وٹب ـ دِتا. ٿوڙي هي ڏنان دي پِڇي ڇوٽي ـ نڍي ني سب ـ ڪُجھ جِما ڪر ـ ڪي هيڪ دور ـ ملڪ دَا سفر اختيار ڪيتا تي اُٿي ساري دُنيا بدماشي ـ وڃ اُڏا ـ دتئس. تي جَد اوھ سب ـ ڪُجھ خرچ ـ ڪر ـ چڪئا اُس ـ مُلڪ ـ وڃ وڏا ڪال پئا، تي اُوھ مُوتاج هوٹي لڳا. اُوھ جا ـ ڪي اُس ـ ملڪ دي هڪ ـ معتبرِ دي نال هوگئا جس ني اُس نون اپٹئان ـ پٹئان ـ تي سُور چَلاٹي پيج ـ دِتا. تي اوھ اُنان ـ چِلڪئِان دي نال پيٹ پرني نون رازي آيا، جهڙي سُور کاندي ـ آئي" پَر اوھ ٻي اُس نُون ڪوئيي نَهين ديندا ـ آيا. جَد اُس نون هوش آئي نان ڪهٹي لڳا ڪي، "ميري پِئودي ڪئي نوڪر ٻي هوران نُون روٽي دي سڪدي ـ آنءِ، تي مئن ٻُکي پٽا مرنا ـ آن. مئن اُٹ ـ ڪي اپٹي ـ پِئو ـ ڪول جاسان تي اُس نون ڪهسان "باوا مَني خدا دا گُناھ ڪِيتا، اي تي تيري ـ سامٹي، مئن هور تيري پُتر ڪهاٹي دي لَئق نَيان. مَنون هِڪ نوڪران ـ هار رک ـ لي. تي اوھ اُٹئا تي پئو دي ڪول آيا. مگر اوھ اجلي بهت دور ـ ئي آيا ڪ پِئوني اُس نون ويک ـ لِتا، اُس نون تَرس آيا ـ دَوڙئا تي اُس دي گلي ـ نال لڳ ـ گِئا. تي اُس نون چُمِئُس. پُتر ني اُس نون ڪهئا ڪِي، "باوا. مَني خدا دا گُناھ ڪيتا ـ اي اتي تيري سامٹي، پس مئن هور تيري ـ پُتر ـ ڳهاٹي دي لَئِج نَيان." مگر پِئُو ني نوڪران نون ڳهئا ڪي، هِڪ سب سي هڇا جاما لِيا ـ ڪي اُس نون پَوائو هڪ مُندرِي هٹ ـ وڃ تي جُتيئان پَئران ـ وِڃ پَوائو تي آئو کائين تي خوشي مَنائين: ڪِيون ـ ڪي ميرا نَئِدا موئِئا هوئِئا. ڦر جي پئا ـ اي، گُمئِا ـ آيا تي لبِ ـ پئا ـ اي" تي او خوشي ڪرني لڳي.

اُس ـ ويلي اُس دا وڏا پُتر آپٹِي ـ پٽي ـ وڃ آيا. جَد ڪِ اوھ آپٹِي ـ گهر دي نيڙي پهُنچِئا تد اُس گاٹي ـ نچٹي دا آواز مُئِئا. اُس ني نوڪران دي وچو هَڪ نون بَلائئا تي پُڇئُس ڪ، "اھ ڪي مُئا اي"؟ اُس نون اُس نون ڳهئا ڪ، "تيرا پِڙا آيا ـ ايءِ تيري ـ پِئُو ني مهماني ڪيتِي ـ ايءِ ڪئون ـ ڪ اُس نون اوھ ـ سهيھ ـ سلامت مِلئا ـ وي" اُوھ غُسا ـ وڃ آ ـ گئا، تي اندر نَهين جاندا ـ آيا. وَت پُئو اُس دا باهر آيا، تي اُس دِئا مِنتان ڪرني لڳا. اُس ني جواب ـ وڃ پِئُو نون ڪهئا ڪ، "ويک. اِتٹي ـ سالان ـ سي مئن تيري خدطمت ڪرنا ـ وان، تي تيري ـ ڪهٹي ـ سي باهرِ ڪدي نهين هوئِئان، تي تد ٻي تني هڪ بڪروٽا ـ جِئا منون نهين دِتا، ڪ مئن يارانِ دي نال خوشي مَٹاوان. جُون ـ هي تيرا اھ پُتُر آيا جس ني تيرا مال ـ مَتا ڪنجرِيئان ـ تي اُڊائِئا ـ ايءِ تني اُس دِي خاتر مِهماني ڪِيتي ـ ايءِ اُس تي اُس نون ڳهئا ڪ، "پُتر تو ميري نال اين" جو ـ ڪُجھ ميري ـ ڪول اي سب ـ هي تيرا اي، اِھ مُناسب آيا ڪِ اُسي خوش تي خُرم هوئين، ڪِئون ـ ڪِ اِھ تيرا پِرا موئِئا هوئِئا، هُڻ جي ـ پِئا. گُمئا هوئِئا، پئدا هو ـ گِئا ـ اي"

پشاوري لهجو — پشاور ضلعو

نمونو 11

غزل پشاور

خالق اکبر دی بندگی کرلے کچھہ وقت سحار *
اکثر مرنائی ہندیا غفلت وچ نہ سو قرار *

ایسی غفلت نے بہلائیں بہلیں کیوں نادان توں *
خوشیاں کر دم نوں نبائیی وچ فاني دوران توں *

بہت کہاسیں ارمان توں جد پچھہ‌سیا پروردگار *
خالق اکبر دی بندگی کرلے کچھہ وقت سحار *

خالق اکبر دے آگي بن عملاں دیسیں کے جواب *
مشکل چھٹسیں اسجگہہ جگ فانی کرلے ثواب *

دل نوں ورم اے لگی ای حق میری ندی عذاب *
عرضاں کرنا وچ جناب تو بخشن‌والا ہیں ستّار *

بخشش منگنا تیری خالق غم محشر دنی نے چھوڑی گال *
عفو کر قدرت دے مالک مشکل دسدی بہت محال *

سب کجھ ھی وچ تیری تعلق ھور کسی دی ے مجال *
خاطر حضرت دي ذوالجلال میری بیڑی نوں جھب کردی پار *

خاطر حضرت دي خدا غم نه مینوں توں دکھا *
دين نبی دا ھے سوایا شافع روز جزا *

نام اقدس توں گھول گھمایا یا محمد مصطفےٰ *
میرزے کرلے خوش طبع خوش غزل مکھ سے پکار *

هزاره جي هندڪو

هزاره ضلعي جي لهندا کي مڪاني طرح "هندڪو" چوندا آهن. اها وڏي اڪثريت جي ٻولي آهي، پر تہ بہ صرف اهائي هڪ ضلعي جي ٻولي ڪانهي (ڳالهائيندڙن جو تعداد 306,867 ڪٿيو ويو آهي). سواءِ ذڪر اوپر جي ٻنهہ چيڙي جي ٻين هنڌن ضلعي جي مختلف حصن ۾ پشتو ڳالهائيندڙ بہ آهن ۽ ٻنهہ اتر ۾ وري "گوجري" گوجرن ۽ آجڙن جي ٻولي آهي، جيڪي جابلو علائقي ۾ پنهنجن ڍڳن سان گھمندڙ ماڻهو آهن. ضلعي جي اولهہ ۾ تنؤل پهاڙين ۾ لهندا جو هڪ جدا نمونو آهي جيڪو "تنؤلي" سڏيو وڃي ٿو جڏهن تہ اوپر طرف هڪ ننڍي ٽڪري ڀرسان کي هڪ ٻيو لهجو ملي ٿو جنهن کي ڍوٽڊي يا ڪِنڙالي ٿا چون.

هزاره جي هندڪي ۽ تنؤلي ٻئي اتر ـ الهندي واري اضافت واري پڇاڙي "دا" ڪم آڻين، جڏهن تہ ڍوٽڊيءَ ۾ اتر ـ اڀرندي واري پڇاڙي "نا" ڪم ايندي آهي. هندڪو کان يڪدم پوءِ اسين تنؤلي جو ذڪر ڪنداسين پر ڍوٽڊي جي باري ۾ اڳ ئي اتر ـ اڀرندي واري لهندا جي لهجن جي سلسلي ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون، جيڪي اضافت ٺاهڻ لاءِ "نا" جو استعمال ڪندا آهن. هزاره گزيٽيئر 1907 موجب، هندڪي جي اچارن ۾ اُهو گھٽو عنصر موجود ڪونهي جيڪو هيٺين علائقن جي لهجن ۾ آهي ۽ فعلن سان ڳنڍيل ضميري پڇاڙين جو استعمال بہ ايترو عام ڪونهي، سواءِ ضمير غائب واحد ۽ جمع تائين محدود رهڻ جي، انهيءَ پوئين نڪتي ۾ اهو لهجو نہ صرف اتر ـ الهندي وارن لهجن سان ٺهي اچي ٿو بلڪ اتر ـ اڀرندي وارين صورتن سان بہ ٺهڪي ٿو.

ٻن ٻين معاملن ۾ اها هندڪو لهندا جي اتر ـ الهندي وارن لهجن سان هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي ۽ اهي ٻوليءَ جي ٻنهي اترين لهجن جا خصوصي عنصر چئي سگھجن ٿا. اهي اسمن جي ڦيرن ۾ نظر اچن ٿا. جن مان هڪڙو مفعول ثانيءَ سان حرف جر "آن" جي استعمال بابت آهي، ۽ ٻيو حرف صحيح تي ختم ٿيندڙ مذڪر اسمن جي مفعولي واحد ۾ "اي" جي ڳنڍجڻ بابت آهي. نمونن ۾ بہ اهڙي هڪ بہ خصوصيت نظر اچي ٿي. اهڙيءَ طرح "س" وارو اکر (اصل "ش" لاءِ ڪم آيل) گھٽو ڪري "هہ" جي جاءِ وٺي ٿو جيئن لفظ "ورسا" ۾ آهي (سنسڪرت "ورشڪهہ"). جڏهن تہ ڏاکڻي لهجي ۾ "وَرها" ملي ٿو جنهن جي معنيٰ ورهيہ يا سال آهي. ان کان سواءِ اسان کي اسم مفعول جي پڇاڙي "ايئا" بدران "اِئا" ملي ٿي، جيئن "آکِئا" ۾ آهي. ايئن ئي "پِئو" (مفعولي "پِئُو") جو مثال آهي.

ڪڏهن ڪڏهن لفظن ۾ هندستاني ۽ پنجابي اثر نظر اچي ٿو. اهڙي نموني "ويکُڻ" (ڏسڻ) لاءِ "ديکُڻ" جو استعمال ٿيل آهي. "پڇُڻ" (پڇڻ) بدران "دَوڙُڻ" ڪم آيل آهي. وڃڻ لاءِ "گڇڻ" آهي، ان مان "وَئسان" نہ پر "گَئسان" يا "جاسان" (ويندس) ٺهن ٿا. "چوڻ" لاءِ لفظ "ڪهنا" يا "ڪَهُڻ" بدران "آکُڻ" آهي، جيئن پشاوريءَ ۾ آهي. اهي سڀ لفظ اترينءَ لهنداجي ٻنهي قسمن لاءِ مخصوص چئي سگھجن ٿا.

اسمن جي گردانن ۾ متعدي مجهول جي فاعلي صورت لاءِ پنجابي ۽ پشاور جي هندڪو وانگر "ني" حرف جر جو استعمال ٿئي ٿو. اهو حرف جر مري پهاڙين ۽ چڀال ملڪ جي اتر ـ الهندي واري لهندا ۾ پڻ ڪتب ايندو آهي. اولڪاريءَ وانگر حالت مفعولي ثانيءَ جو حرف جر آهي "آن"، جيڪو گھٽو استعمال ٿئي ٿو. انهيءَ سان پيٽ لاءِ اسين پيش ڪري سگھون ٿا. ان جي پاڙيسري ملڪ سنڌو ڪوهستان جي ڪوهستاني ٻوليءَ ۾ ساڳي پڇاڙيءَ جو

استعمال ۾ وري مغربي سالٽ رينج پاسي حالت مفعولي ثانيءَ واري حرف جر جي "آنهہ" پڇاڙيءَ جو استعمال، انهن جا مثال آهن: "پِڻو- آن" (پيءُ کي) "ملڪي- آن" (ملڪ ڏانهن)، "نولري- آن" (نوڪر کان)، "چواٽي- آن" (چارڻ لاءِ) وغيره.

اهو پڻ ڏسي سگهجي ٿو تہ انهن اسمن ۾ گهٽا مفعولي صورت ناهڻ لاءِ بنياد ۾ "اي" پڻ ڳنڊيندا آهن. جيئن "ملڪ" کان "ملڪي" ۽ "نوڪر" مان "نَوڪري" ٺهيل آهن. "چراٽي" (پنجابي "چراٽا" مان) بهرحال ان جو مثال ڪونهي.

اها بہ هڪ اتر - اپرندي واري لهندا جي خاصيت آهي. هندڪو ۾ انهيءَ مفعولي صورت جا ٻيا مثال آهن: "مالِي دا" (مال جو)، "ڏوري دا" (پري جو)، "گلي - نال" (گلي سان)، "گهري دي نيڙي" (گهر جي ويجهو)، پر اها "اي" سڀ جاءِ هڪ جهڙي استعمال ڪانہ ٿيندي آهي. "ملڪي - آن" سان گڏوگڏ اسان کي "ملڪي - وچ" (ملڪ ۾)، "اُس ديس دا" (هن ملڪ جو)، "هتاوڻدا" (ملهائڻ جو) "جواب - وچ" (جواب ۾) وغيره جا مثال پڻ ملن ٿا.

بلڪل ساڳئي نموني لفظ "هِڪ" ڪڏهن ڪڏهن مفعولي صورت ۾ "هِڪي" ٿيو وڃي، ان ڪري "هِڪي باشندي دي" (هڪ باشندي جي) بہ موجود آهي، تہ وري "هِڪ آدمي دي" (هڪ ماڻهوءَ جي) بہ موجود آهي.

ضميرن جون هيٺيون صورتون نمونن ۾ ملن ٿيون:

– "مئن" (مان) ، "مهان" (مون کي) "ميرا" (منهنجو) "اسين" (اسين)

– "تون (تون)، "تُڌ - ني" يا "تون - ني" (توکان) تيرا (تنهنجو)

– "اي" (هي" ، "اسان" (هن کي)

– "او" (هو) "اُسان" (هُن کي) - "او" (اهي). متعدي مجهول جي فاعل لاءِ واحد ۾ "اُس" استعمال ٿيندو آهي جنهن ۾ "ني" ڪونہ ڳنڊيين.

فعلن جي لاءِ هيٺيون صورتون ملن ٿيون:

– "هان" (آهيان)، "هئن" (آهين)، "هئہ" ، "هي" يا "اي" (آهي)

هزاره کان مليل لفظن جي فهرست جيڪا ڇپيل ڪانهي، زمان حال لاءِ اهي صورتون ڏيکاري ٿي:

واحد	جمع
"آن"	"آن"
"ائن"	"او"
"ائہ"	"ائن"

زمان ماضي لاءِ وري جيڪي صورتون نموني ۾ آهن سي هن ريت آهن:

"آئها" (مونث "آئهي") (هو يا هُئي) "آئهن" ۽ آئهي" (هئا).

لفظن جي فهرست ۾ هيٺيان لفظ آهن.

واحد	جمع	
"ايان" "آئن" "ايا"	"آيان" "آيو" "آئن"	اهي پشاوريءَ واري "آيا" سان مشابهت رکن ٿا

معروف فعلن جي مُتصل ڦيري ۾ معياريءَ سان ويجهي مشابهت آهي. مصدر جي پڇاڙي "اُڻ" آهي جنهن جي مفعولي صورت ۾ "آڻ" اچي ٿو. ايئن "هو وڃڻ لڳا" (ٿيڻ لڳو)، "مناوڻ لڳا" (ملهائڻ لڳا)، "مناوڻ دا حُڪم" (ملهائڻ جو حڪم) جا مثال موجود آهن.

هڪ مثال ۾ پنجابي مصدر واري "ڻا" ۽ مفعولي صورت ۾ "ڻي" به نظر اچن ٿا جيئن "چراڻي - آن" آهي. اسم حاليه جي پڇاڙي "دا" آهي، "نا" ڪانهي جيئن اتر - اپرندي وارن لهجن ۾ هوندي آهي. زمان حال ۾ هڪ مثال ۾ غلطي آهي. جيئن "روٽي مِلدي - آئهي" ۾ "روٽي" مونث واحد آهي "مِلدي - آئهي" وري مذڪر جمع واري ترڪيب آهي. جيڪڏهن "روٽي" "روٽي" (مذڪر جمع) جي بدران لکجي ويو آهي يا وري "مِلدي آهِي" بدران "ملدي ائهي" لکجي ويو آهي ته ٺيڪ آهي پر جي ايئن ڪانهي ته پوءِ اها ترڪيب آءُ سمجهي نه سگهيو آهيان.

زمان مستقبل ساڳيو معياريءَ وانگي آهي، سواءِ ان جي جو متعدي فعلن ۾ "اي" ڪونه وجهندا آهن (پشاور وانگي) مثلاً "جاسان" (ويندس)، "آڪسان" (چوندس). اسان کي به لفظ "رِهان" ۽ "رِها" ساڳي معنيٰ (رَهُيس) ۾ ملن ٿا. مجهول جو هڪ مثال "اکواوان" (چوايو وڃان) ۾ملي ٿو.

هزاره هندڪو جي نموني طور "خرچائو پٽ" واري نقل جو ان لهجي ۾ مثال ڏجي ٿو:

هزاره جي هندڪي

نمونو

هِڪ ـ آدمي دي دو پُتر آهُن. اُنهان ـ وِچون نڪي ـ نې پِئو ـ ئان آکئا ڪ "آئہ پئو مالي ـ دا جهِڙا هِسا مهان پهُنچدا ـ هئہ مهان دي". اُس ني اپڻا مال اُنهان نون وٹڈ دتا. آتي توڙي ـ دئان ـ پِچون نِڪا پُتر اپنا هيا ـ ڪُجهہ وتلا ڪر ـ ڪي دوري دي ملڪي ـ ئان ٹر ـ پئا, آتي اُتي اپڻا مال بد چلڻي ـ وچ گُما ـ چوڑئُس. اُتي جدَ هيا ـ ڪُجهہ خرچ ڪر ـ چُڪئا, تان اُس ـ مُلڪ ـ وچ ڈاڍا ڪال پئا, اُتي او مُهہ ـ تاج هووڻ لڳا. ڦر اُ س ـ ديس دي هِڪي باشندي دي گهر جا ـ پئا, اُس ـ ني اُسان اپڻئان ـ ڊوگنئان ـ وچ سُوئر چَراٹي ـ آن پيجئا; اُتي اُسان آرزو آهِي ڪ جهڑئام ـ ڦلئان سُوئَر کاندي ـ آهي اُنهان نال آپڻا ٹيڍي پري, پر ڪوئي اُسان نهين ديندا آئها ـ ڦِر اُس ـ ني هوشان ـ وچ ـ آ ـ ڪِي آکئا ڪ, ميري ـ پئُو دي ڪتنئان ـ هي ـ مزدوران نون روٹي بهون مِلدي ـ آهي. اُتي مئن اتي پکا مَر ـ رِهان. مئن اُٹ ـ ڪي اپڻي ـ پئو دي ـ ڪول جاسان,اتي اُسان آکسان ڪ,"ائہ پئو مئن آسمان دا اُتي تيري نزران ـ وچ گُناهگار هوئئا; هُڻ اس ـ لائِق نهين رِها ڪ ڦر تيرا پُتُر آکوا وان. مهان اپڻئان ـ مزدوران ـ جهان ڪر ـ لي." ڦر اُٹ ـ ڪي اپڻي پئُو ـ ول ٹر پئا, او آجارا ڏور هِي آئها ڪ اُسان ديک ـ ڪي اُس دي ـ پئُو ـ ئان ترس آيا, اُتي ڏوڑ ـ ڪي اُسان گلي ـ نال لا ـ لِئا, اُتي چُمئا, پُتُر ـ ني اُسان آکِئا ڪِي, "ائہ پئُو مئن آسمان دا اتي تيري ـ نزران ـ وچ گُناهگار هوئِيا, هور اس ـ لائق نهين رِها ڪِ ڦر تيرا پُتُر آکواوان. "پئُو ني آپڻئان ـ نوڪران آکئا ڪِ," چڱگي ـ تو چڱگا جاما جلدي ـ نال ڪڍ ـ ڪي اسان پاوائو; آتي اُس دي ـ هاٿ ـ وچ ڇاپ , اُتي پئران ـ وچ جُتي پاوائو اتي کاٹي پڪائو تا ڪِ اُس کا ـ ڪي خوشي مٹاوان, ڪِئون ڪِ ميرا اي پُتُر مُردا آئها, هڻ جندا هوئِيا, گُم ـ گيا آئها, هڻ لبِئا هئہ." ڦر او خوشي مناوڻ لڳي.

پر اس دا وڏا پُتر ڊوگِي ـ وچ آئها, جد او آ ـ ڪي گهَري دي نيڑي پُہنچئا تان گاٹي ـ بجاٹي ـ اتي نچٹي دا آواج سُٹي, اتي هڪ ـ نوڪري ـ ئان سڈ ـ ڪي پُچڻ لڳا, "اي ڪي پئِا ـ هوندا ـ هي؟" اُس اُسان آکئا ڪِ, "تيرا پِرا آ ـ رِها ـ اي اتي تيري ـ پئُو ـ ني خوشي مُناوڻ دا حڪم دِتا ـ اي, اُس واستي اُسان پلا ـ چنگا پائِئُس." او گُسي هوئِئا اَتي اندر آئا نہ چاهِئا. پر اس دا پِئُو باهَر جا ـ ڪي اُسان مٹاوڻ لڳا. اُس ني آپڻي پئو ـ ئان جواب ـ وچ آکئا ڪِ "ديک اِتڻي ورسئان دا مئن تيرِي خدمت ڪر ـ رِها ـ هان, اتي ڪدي تيرا حُڪم نهين موڑئا پر ٹُڈ ـ ني مئنون ڪدِي بڪروٹا نہ دِتا ڪِ مئن اپڻي ـ سنگئان ـ ياران دي نال خوشي مٹاندا; پر جَد تيرا اي پُتُر آيا, جِس ـ ني تيرا مال ڪسبِئان ـ وچ ـ اُڈا چوڑئُس, تان تون اُس دي واستي وڏا کاٹا پڪوائِئا." اُس اُسان آکئا ڪِ, "پُتُر تون تان هميشہ ميري ڪول هئہ, اتي جو ـ ڪُجهہ هئہ او تيرا ـ هي هَئہ. پر خوشي مٹاوڻ اتي شاداما هووُڻ مُناسب آئها. ڪيون ڪهہ تيرا اي پِرا مُردا آئها هُن جندا هو ـ گيا, گُم ـ گيا آئها, هڻ لبِ ـ گيا هئہ."

تنؤلي

"تنؤلي" يا "تنائولي" هڪ قبيلو آهي جنهن جي اصل بابت معلومات گهٽ آهي. انهن کي پنهنجن سنڌوءَ پار جي مهابن لڳ ملڪ مان يوسف زئي قبيلي وارن ڌڪي ڪڍيو هو جن پوءِ شايد سترهين صديءَ ڌاري يا ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ هزاره جي اولهه واري علائقي ۾ اچي پاڻ کي آباد ڪيو جيڪو هاڻي تِناول پهاڙين جو علائقو سڏجي ٿو. اسان پڙهيو آهي ته 1853ع ۾ هنن سِتانا جي هندستاني "جنونين" (fanatics) سان گڏجي انگريزن تي حملو ڪيو هو ۽ اها ڳالهه سندن پاڻ ۾ ڊگهي لاڳاپي ڏانهن اشارو ڪري ٿي، ۽ سندن ٻوليءَ ۾ ڪٿي ڪٿي هندستاني صورتن جي موجودگيءَ جو جواز پيش ڪري ٿي.

اها ٻولي تنؤلي (جنهن جا ڳالهائڻ وارا اٽڪل 54,425 ڪٿيا ويِن ٿا) هزاره جي هندڪيءَ جي مائٽ، لهندا جي هڪ صورت آهي. انهيءَ هندڪيءَ وانگر هيءَ به اتر - الهندي ۽ اتر - اڀرندي واري لهندا جي پوٺواري ڪري ٿي جو حرف صحيح وارن مذڪر اسمن جي حالت مفعولي واحد ۾ "اي" يا "آ" ڳنڍي ٿي، جڏهن ته اها پنهنجي هندستانيءَ سان لاڳاپو "ڪو" حرف جر ذريعي ظاهر ڪري ٿي جيڪو حالت جريءَ ۾ ڪم اچي ٿو.

تِنائليءَ جي نموني لاءِ اسان وٽ "خرچائو پٽ" واري نقل جو هڪ مثال به آهي ته لفظن ۽ جملن جي فهرست به اڳيان ڏني اٿئون. پادري گراهم بيلي جي ڪتاب "لينگويجز آف دي نارٿ هماليز" ۾ هن لهجي جو مختصر احوال به ڏنل آهي، جنهن مان مون گهڻي مدد ورتي آهي، تنؤلي جي لفظن ۾ گهڻو ڪري معياري لهندا جي پوٺواري ٿيل آهي. اسين 'وچڻ' لاءِ تي لفظ ڏسون ٿا. جيڪي آهن "جُلڻا"، "گڇڻا" ۽ "جاڻا" پهرئين جو مطلب شايد هلڻ شروع ڪرڻ ڏانهن اشارو آهي، ۽ اهو اتر - اڀرنديءَ واري لهندا ۾ به موجود آهي. ٻيو لفظ به اتر - اڀرندي واري لهندا ۾ آهي پر خاص طرح ان جو تعلق اتر وارين داردي ٻولين سان آهي، ۽ ڪشميريءَ ۾ "گڇُڻ" واريءَ صورت ۾ ڏسجي ٿو. آخري وري پنجابيءَ يا هندستاني آهي. "آڻڻ" لاءِ "آرڻا" صرف هن لهجي جي خصوصيت آهي ۽ ڏسڻ لاءِ هندستانيءَ وارو "ديکڻا" ڪم اچي ٿو "ويکڻا" ڪونه ٿو اچي.

اچارن ۾ اسين وسرگائي گم ڪرڻ جو رجحان ڏسون ٿا. جيئن "اجهيها" يا "اجيها" (اهڙو) ۾ ڏسجي ٿو. "کيڙنا" (کيڏڻ) ۾ "ل" جي جاءِ "ڙ" ورتي آهي. پڇاڙيءَ ۾ حرف صحيح وارن مذڪر اسمن جي مفعولي صورت ٺاهڻ لاءِ "آ" يا "اي" ڳنڍيندا آهن. جيئن "مالي دا" (مال جو) "دورا دي (هٽ ۾) "هڪي نوڪران - ڪي" (هڪ نوڪر کي). هِڪي جٽي دي (هڪ جٽي جا). "آسماني دا" (آسمان جو)، "گلي - نال" (گلي سان) وغيره ۾ نظر اچي ٿو.

مونث اسم جي مفعولي صورت جو ساڳئي قسم جو مثال هن ترڪيب ۾ ملي ٿو "هو شي - ٻچ" (هوش ۾) پر ٻيا مونث اسم "اُ" ڳنڍيندا آهن جيئن "پٽڻون" "پٽڻ" مان ۽ "ڌيئون" "ڌي" مان ٺهيل آهن.

هزاره هندڪو ۾ مذڪر مفعولي واحد واري صورت ٺاهڻ لاءِ "اي"بدران "آ" جو استعمال نظر نٿو اچي پر هزاره هندڪو جي اولهه ۾ اتر - اڀرندي واري ڀُنڇيءَ ۾ ملي ٿو جنهن کي چڀاليءَ کان هندڪو ڌار ڪري ٿي. پر اهي مذڪر اسم جن ۾ "اي" آهي جيئن "آدمي" ته اتي مفعولي صورت ٺاهڻ لاءِ "آ" جو اضافو ڪندا آهن جيڪا ڳالهه اتر - اڀرندي وارن ڪيترن لهجن (چڀالي ۽ مري پهاڙين واري پوٺواريءَ سوڌو) ۾ پڻ نظر ايندي آهي. متعدي مجهول واري فاعلي حالت ساڳي

معياري لهندا وانگر نهندي آهي. ٻين لفظن ۾ اها ساڳي اهائي هوندي آهي جيڪا مفعوليءَ ۾ ملي ٿي. اهڙي نموني "نِڪڙي" جو مطلب "ننڍي".

"ٻِترا" يا "ٻِتري" وري "ٻِتّر" مان نهيا، "پتو" مان "پتُو" نهيو. اها ڳالهه ڏيان جوڳي آهي تہ جيئن هندي لهجن ۾ ٽيندو آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن اها حالت ڪنهن لازمي فعل جي فاعل ظاهر ڪرڻ لاءِ بہ استعمال ڪبي آهي. ايئن "نِڪڙي ٻِترا دورادي ملڪ ٽُر ـ گيا" واري ترڪيب ظاهر آهي. "نا" يا "ٽا" وارا مصدر ڪڏهن ڪڏهن مفعولي صورت ۾ ڪونہ مٽبا آهن. جيئن هڪ طرف اسان وٽ "هوٽي لڳا" آهي تہ ٻئي طرف "چرالنا چوڙنا" بہ موجود آهي ۽ "گانا ـ تي نچڻادا شور" واري ترڪيب بہ آهي. جن مصدرن ۾ "اُڻ" آهي انهن جي مفعولي صورت ۾ "اَڻ" اچي ٿو. جيئن "آڪڻ لڳا" ۾ آهي. لفظ "هڪ" جي هميشہ جيان مفعولي صورت "هِڪ" يا "هِڪي" آهي. اسان کي هيٺيان حرف جر ملن ٿا.

"ڪو" يا "ڪ" حالت مفعولي ثاني ۽ سببي لاءِ حرف جر "ٿين" (کان) ، "ٻچ" (۾) "ٻچون" (يا "چون" (مان) ضميرن لاءِ اسان وٽ آهن.

"مين" (مان يا مون) "ماهہ ـ ڪ" يا "ماهہ ـ ڪو" (مون کي)
"اسين" (اسين) "آسان" (اسان) "اس دا" (اسان جو)
"تون" (تون) ٿُي (تو) "تاهہ ـ ڪ" يا "تاهہ ـ ڪو" (توکي)
"توهڙا" (تنهنجو) "تُسين" (توهين) "تُسان" (توهان) "تُس دا" (توهان جو)
"ايهہ" (هي) مفعولي واحد "اِس" مفعولي جمع "اِنهان" (هن/هنن)
"اوهہ" (هو) مفعولي واحد "اُس" (هُن) جمع "اُنهان" (هُنن)
"جو" (جو) مفعولي واحد "جس" (جنهن) جمع "جنهان" (جن)
"ڪوڻ" (ڪير) اضافت واحد "ڪِهڙا" (ڪهڙو) جملو (239)
"ڪي" (ڇا)؟ "ڪوئي" (ڪوبہ) "ڪچ"، "ڪُچ" يا "ڪُجهہ" (ڪُجهہ).

اسان ڏٺو تہ هزاره هندڪو ۾ ضميري نشانين جو استعمال تمام گهٽ آهي. تنؤلي نمونن ۾ ڪو هڪ جهڙو بہ انهن جو مثال موجود ڪونهي.

فعلن جو گردان هن ريت ٿئي ٿو:

زمان حال

واحد	جمع
هان، آن	هان، آن
هٿن، هين، ائن، اين	هن او
ائہ اي	هٿن، هين، ائن، اين

زمان ماضي

واحد	جمع
اسان، آسان	آسٿان، آسان، آسان
اسٿن، آسٿن	اسٿو آسٿٿو
اسا، آسا (مونث ـ اي)	آسي، آسي، (مونث ـ ٿيٿان)

جيتري قدر معروف فعلن جو تعلق آهي تہ مصدر گهڻو ڪري پنجابيءَ وانگر "نا" يا "ڻا" تي ختم ٿيندو آهي، جيئن "هوڻا" (هئڻ) "مارنا" (مارڻ) وغيره ۾ آهي. مفعولي صورت، جيئن اڳ ۾ ٻڌايوسين تہ ڪڏهن ڪڏهن "اي" بدران "آ" ۾ تبديل ٿيندي آهي. اسان کي اصلوڪو لهندا وارو مصدر "اَڻ" سان بہ ملي ٿو جيڪو مفعولي صورت " "آڻ" ۾ ڦريو وڃي، جيئن "اکُٺا لڳا" ۾ آهي.

اسم حاليہ ٺاهڻ لاءِ معياريءَ وانگر "دا" ڳنڍيبي آهي. جيئن "ڪردا" (ڪندو)، "ڪيڙدا" (ڪيڏندو)، "ڏيندا" - (ڏيندو) ۽ "هوندا" (هوندو) وغيره ۾ ٿيندو آهي. ڪڏهن ورِي، اسان کي اتر - اڀرندي واري پڇاڙي "نا" پڻ ملي ٿي، جيئن "مارنا" ۽ "چارنا" ۾ آهي. (جملو (229)

اسم مفعول جي پڇاڙي "اِتا" آهي جيئن "آڪِتا" ۾ ڏسجي ٿي. زمان مضارع لاءِ ترڪيبون آهن.

آءٌ (مان) ماريان وغيره

واحد	جمع
ماران	ماران
مارين	مارو
ماري	ماري

مان حال ۽ استمراريءَ جو نهڻ ساڳيو معياريءَ جهڙو آهي ان ڪري ڪجهہ چونڊ اجايو ٿيندو. اسان کي "ڪردان" واري صورت ۾ ننڍو ڪرڻ جو مثال ملي ٿو.

مستقبل لاءِ هيٺيون صورتون آهن:

ماريندس وغيره لاءِ

واحد	جمع
مارسان	مارسان
مارسئن، مارسي	مارسئن
مارسِي	مارسُن، مارسُن

ايئن ئي "ڄلسان" "آڪسان" نهندا آهن. ڏسو تہ متعدي فعلن ۾ "اي" - نٿي پوي.

زمان ماضي ٺاهڻ جو طريقو ساڳيو معياريءَ وارو آهي. ماضي قريب ۾ لازمي فعل ڪڏهن ڪڏهن شسايل صورت اختيار ڪندا آهن.

واحد	جمع
گئان ("گيان - آن" لاءِ)	گئئان
گئن (ويو آهين)	گئئو
گِئا (ويو آهي)	گئِ

بي قاعدي اسم مفعول آهن "ڪيتا"، "دتا"، "گا" يا "گِئا" بالواسط فعل ڪڏهن ڪڏهن وچ ۾ "ل" وجهندا آهن. مثلاً "چرالنا"، "چرڻا" جي لاءِ 'لُٽالنا' ورِي "لُٽاڻا" لاءِ چوندا آهن.

تنؤلي لهجو **هزاره ضلعو**

نمونو

هڪي ـ جڻي دي دو پُتر آهي. اُنهان ـ ٻچون نڪڙي پٺو ـ ڪو آکٺا ڪہ "ائہ پڻُو مالادا بکرا جو ماهہ ـ ڪو آندا هِئہ اوهہ ماهہ ـ ڪوڊِي" تان اُس مال بٹڈ ـ دتا. آور ٿوري ـ ڏهاڙي ـ پچون نِڪڙي پُترا سڀ ـ ڪُڇ اَڪٹا ڪر ـ ڪي دور دي ملڪ ٽُر ـ گِٺا، اٿي اُس ـ جائي سارا مال هنديٺان ڪمان ـ بچ گمايان. جَدون سارا مال گما ـ رَهٺا تي اُس ـ مُلڪا ـ ٻچ ڪال پئہ ـ گٺا. اوهہ جٹا پُکا هوٹي لگا. ڦِر هڪ ـ خانوادي دي گهر گِٺا. اُس خانوادي آپٹي ـ زَمِي ـ بچ سُور چَرالِنا چوڙٺا. اتي اس دا دِل آکي ڪِجہ اوهہ پٹر جنهان ـ ڪو سُور کاندا ـ هئہ" اوهہ کا ـ ڪي رَجي، جي ڪوئِي سُس ڪوڻ ديندا آسا. تان هو شي ـ ٻچ ـ آ ـ ڪي آکڻ لگا."ماهڙي پِئو دي ڪتني ميهنت ـ هاران ـ ڪول مُج هي اتي مين پُکا مردا هان. مين آپٹي ـ پِئو ـ ڪول جُلسان تان اس ـ ڪو آکسان "ائہ پِئو آسماني دا تي توهڙا گناهہ ڪِيتا ـ هئہ. ناهہ مين آجهيها هان جي توهڙا پُتر بٹان ماهہ ـ ڪو آپٹي ـ هِڪي ـ مهنت ـ هاري جمِا بٹا." تان اَٹ ـ ڪي اَپٹي ـ پِئُو ـ ڪول جُلٹا. اجي دور آسا جي اُس ـ ڪو ديک ـ ڪي اُس دي پِئُو ـ ڪو ٽَرس آئٺا. دور گِچ ـ ڪي اُس ڪو گلي ـ نال لايا. اتي مُج چُمٺا. پُتري اُس ـ ڪو آکٺا ڪہ "پِئُو آسماني دا تي توهڙا گناهہ ڪِيتا، ـ هئہ. نا مين اجها جان جي توهڙا پُتر بٹان." پِئو نوڪران آکٺا جِي، "مُج چڱگي چڪڙي آڙو اُتي اُس ـ ڪو لُٹالو اُس دي ـ هٹا ـ بچ مُندري اتي پٺران. نُڪان لُٹالو اتي اسين کاوان تي خوشي ڪران. جي ماهڙا ايهہ پُتر مر ـ گِٺا ـ آسا. هُڻ جِي ـگِٺا ـ هئہ. نِڪل ـ گِٺا ـ آسا. هُڻ آئِٺا ـ هئہ."

هور اُس دا بڈا پُتر ڊوگي ـ بچ اسا. جس ـ ويلي گهر آئٺا. گاٹي ـ تي ـ نچٹا دا شور سُٹٺا. تي هڪي ـ نوڪران ـ ڪو ٽڪ ـ ڪي آکِٺا جي، "ڪي هئہ؟" اُس آکٺا. توهڙا ڀِڙا اِئٺا ـ هئہ. توهڙي پِئو بڈي رُوٹي ڪيتي ـ هئہ." اُس هندا جاتا تي خفا هو ـ ڪي اندر ناگٺا. ٻِي سُڻ ـ ڪي باهِر آئِٺا. اُس ڪو بولٺا. اُس پِئُو ـ ڪو جواب دِتا جي، "مندا هو ـ گِٺا ـ هئہ. توهڙي خدمت ڪردان. ڪدي توهڙي ـ ٽين مُونهہ ـ نهين موڙٺا. ٿُڊ ڪدي هڪ جاندڙا پِي نهين دِتا. جي مئن سنگٺان ـ نال کڑدا. جَد توهڙا ايهہ پُتر آئِٺا. جِس تهڙا مال بدچليٺان ـ بچ گمائِٺا. آتي ٿُڊ اُس دي بڈي روٹي ڪيتي." اُس جُواب دِتا ڪہ"آئہ پُترا، تون مُدا هو ـ گٺا جي ماهڙي ـ ڪول هئن، جو ـ ڪجهہ ماهڙا هئہ، اوهہ توهڙا هئہ. پر خوش هوٹا تي خوشي ڪرٹي چڱگي گل هئہ. جي توهڙا ڀِرا مر ـ گِٺا ـ آسا هُڻ جي ـ گِٺا ـ هئہ. گُم گِٺا ـ آسا هُڻ لڀ ـ گِٺا ـ هئہ."

اتر- الهندي واري لهندا جي معياري لفظن ۽ جملن جي فهرست

نمبر	سنڌي	جهلم جي ڏني	پشاور جي هندڪو	تنولي
1	هڪ	هِڪ (مفعولي هِڪي)	اِڪ، هڪ	هِڪ
2	ٻه	دو	دو	دو
3	ٽي	ترائي، ترئي	ترِي	ترئہ
4	چار	چار	چار	چار
5	پنج	پنج	پڃج	پنج
6	ڇهہ	ڇين	ڇئي	ڇي
7	ست	ست	ست	ست
8	اٺ	اَٺ	اَٺ	آٺ
9	نوَ	نڙ	نو	نُون
10	ڏهہ	داهہ	دس	داهہ
11	ويهہ	ويهہ	وِي	ويهہ
12	پنجاهہ	پڃجاهہ	پڃجا	داهہ تي چالي
13	سئو	سئو (جمع سَئِا)	سَئو	سو
14	آءُ / مان	مئن	مئن	مين
15	منهنجو (of me)	مئنڊا، مئڊا، مئهنڊا، مئهڊا	ميرا	ماهڙا
16	سندمُ (منهنجو) (mine)	مئنڊا، مئڊا، مئهنڊا، مئهڊا	ميرا	ماهڙا
17	اسين	آسين، آسي	آسي	آسين
18	اسان جو (of us)	اساڊا	اساڊا	اسڊا
19	اسان سندو (our)	اسا ڊا	اسا ڊا	اسڊا
20	تون	ٿون	تو ٿون	ٿون
21	تنهنجو (of thee)	تئنڊا، تئڊا، تئهنڊا، تئهڊا	تيرا	توهاڙا
22	سندءِ (thine)	تئنڊا، تئڊا، تئهنڊا، تئهڊا	تيرا	توهاڙا
23	توهين	ٿسي، ٿسين	ٿسي	ٿسين
24	توهان جو (of you)	ٿساڊا	ٿساڊا	ٿسڊا
25	سندوَ (your)	تساڊا	تساڊا	تسڊا
26	هي	اوهہ، اُهہ	ووهہ، اوهہ، او	اوهہ

27	هن جو(of him)	اُسدا	اُسدا	اُسدا
28	سندس(his)	اُسدا	اُسدا	اُسدا
29	اهي	اُوهہ	ووہ، اوهہ، او	اوهہ
30	هنن جو(of them)	اُنهان دا	اُنهان دا	اُنهان دا
31	سندن(their)	اُنهان دا	اُنهان دا	اُنهان دا
32	هٿُ	هٿ	هٿ	هٿ
33	پيرُ	پئر	پَئر	پَئر
34	نڪُ	نَڪ	نَڪ	نَڪ
35	اکِ	اک	اک	اک
36	واتُ	مُونهہ	مُونهہ	مُونہ
37	ڏندُ	داند	دند	دند
38	ڪنُ	ڪَن	ڪَن	ڪَن
39	وار	وال	وال	وال
40	مٿو / سِر	سِر	سِر	سِر
41	زبان / جڀ	جڀ	زبان	جڀ
42	پيٽ	ڍِڍ	پيٽ	ڍِڍ
43	پٺُ	ڪانڌ	ڪمر	لَڪ (مٿيون حصو) ڪنڌ (هيٺيون حصو)
44	لوهہ	لوها	لووا	لوها
45	سون	سوننا	سونا	سونا
46	چاندي	چاندِي	چاندِي	رُپا
47	پيءُ	پِئو	پِئُو	پِئو
48	ماءُ	ما	ما	امان
49	ڀاءُ	ڀرا	ڀرا	ڀِرا، لالا
50	ڀيڻ	ڀئڻ	ڀئڻ، ڀيڻ	ڀئڻ، ڀيڻ، بي بي
51	ماڻهو	جَڻا	آدمي	جَڻا
52	عورت / زال	زنانِي	رَن	بي بي
53	جوءِ / زال	تريمَت، سانوا نيڻن	تريمَت، زناني	وَتُهٽي
54	ٻار	جاتڪ	نِيا	ٽَٻا (ڇوڪرو) ڪُڙهي (ڇوڪري)
55	پٽ	پُتر/پُتر	پُتر	زاهہ
56	ڌيءُ	ڌي	ڌي	ڪاڪي

57	غلام, گولو	گلام	غلام	سِر
58	ڪيڙيندڙ هاري	هلواهِئا	زميندار	ٻوگي
59	ڏنار	آجڙي	آجڙوئي	آجڙي
60	خدا, الله	خدا	خدا	رب, خدا, الله
61	شيطان	شتان	شئتان	شئتان, ازازيل
62	سج	دِهون	سورت	ويِنهه
63	چنڊ	چن	چن	چن
64	تارو	تارا	تارا	تارا
65	باهه	آڳ	آڳ	آڳ
66	پاڻي	پاڻي	پاڻي	پاڻي
67	گهر	گهر	گهر	گهر
68	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
69	ڍڳي / ڳئون	گان	گان	گان
70	ڪتو	ڪتا	ڪتا	ڪتا
71	ٻلي	ٻلي	ٻلي	ٻلي
72	ڪُڪڙُ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ
73	ٻدڪَ	ٻتڪ	بطخ	ٻدڪ
74	گڏهه	کوتا	کوتا	کوتا
75	اٺُ	اٺ	اٺ	اُٺ
76	پکي	پنکيرُو	پکيرُو	چڙي
77	وڻ	ويڃ, ٽُر	جا	جُل, گڇ
78	ڪاءُ	کا	کا	کا
79	ويهه	ٻَهه	ٻٽِٺ	ٻئٺ
80	اچ	آ	آ	آ
81	مار	مار	مار	مار
82	ٻيهه	کَلو	کَلو	کَل
83	مرُ	مر	مر	مر
84	ڏي	دِهه, ديهه	دِهه, ديهه	دي
85	ٻوڙي، ٻڃ	ٻڃ	ڏوڙ	نَس
86	مٽي	اُٽئ	اٽي	اُٽ
87	ويجهو	نيڙي	نيڙي	نيڙي
88	هيٺ	تلئ	تلي	لان

89	پري، ڏور	دور	دور	دور
90	اڳيان	اڳۓ	اڳي	اڳا
91	پٺيان	پڇۓ	پڇي	پڇا
92	ڪير	ڪھڙا	ڪوڻ	ڪوڻ
93	ڇا	ڪي	ڪي	ڪي
94	ڇو	ڪِيون	ڪِئُون	ڪِي
95	۽	تۓ	هور	تي
96	پر	پر	ليڪن	تي
97	جي، جيڪڏهن	جي	اگر	جي
98	ها	هان	هان	هان
99	نہ	نهين	نهين	نينهہ
100	آهہ هاءِ	هائي	افسوس	اوني، أئُـئا
101	پيءُ	پِئو	پِئو	اڌا
102	پيءُ جو	پئو دا	پئو دا	اڌي دا
103	پيءُ کي	پئوُ نون ، پئُودار	پئوُنون	اڌي ڪو
104	پيءُ کان	پئُو۔ ڪولون، دائو۔ دارو	پئُو۔ سي	اڌي۔ ٿين ، ڪولون
105	ٻہ پيءُ	دو پئُو	دو پئُو	دو اڌي
106	پيءُ	پئو	پئو	اڌي
107	پيئرن جو	پئوئان دا	پئوئان دا	اڌيئان دا
108	پيئرن کي	پئوئان نون	پئوئان نون	اڌيئان ڪو
109	پيئرن کان	پئونان ۔ ڪولون	پئونان ۔ سي	اڌيئان ۔ ٿين، ڪولون
110	ڌيءَ	ڌي	ڌي	ڌي
110	ڌيءَ جو	ڌيئُو دا	ڌي دا	ڌيئُو دا
112	ڌيءَ کي	ڌِيئون نون	ڌِي نون	ڌِيئون ۔ ڪو
113	ڌيءَ کان	ڌيئُو ڪولون	ڌي۔ سي	ڌيئُو۔ ٿين، ڪولون
114	ٻہ ڌيئُون /ڌيئرون	دو ڌِيئان	دو ڌِيئان	دو ڌِيئان
115	ڌيئرون/ ڌيئون	ڌِيئان	ڌِيئان	ڌِيئان
116	ڌيئُن جو	ڌيئان دا	ڌيئان دا	ڌيئان دا
117	ڌيئن کي	ڌيئان نون	ڌيئان نون	ڌيئان ڪو
118	ڌيئن کان	ڌيئان ۔ ڪولون	ڌيئان ۔ سي	ڌيئان ۔ ٿين، ڪولون
119	هڪ چڱو ماڻهو	هڪ چانگا جٹا	اچا آدمي	چڱگا جٹا
120	هڪ چڱيءَ ماڻهوءَ جو	هڪ چانگي جٹي دا	هڪ اچي آدمي دا	چڱگي جٹي دا

121	هڪ چڱي ماڻهوءَ کي	هڪ چانگي جٽي نون	اچي آدمي نون	چگگي جٽي کو
122	هڪ چڱي ماڻهوءَ کان	هڪ چانگي جٽي کولون	اچي آدمي – سي	چگگي جٽي ٹين. کولون
123	ٻہ چڱا ماڻهو	دو چانگي جٽي	دو اچي آدمي	دو چگگي جٽي
124	چڱا ماڻهو	چانگي جٽي	اچي آدمي	چگگي جٽي
125	چڱن ماڻهن جو	چانگئان جٽِئان دا	اچي آدميئان دا	چگگيئان جٽِيئان دا
126	چڱن ماڻهن کي	چانگئان جٽِئان نون	اچي آدميئان – نون	چگگيئان جٽِيئان کو
127	چڱن ماڻهن کان	چانگئا جٽِئان کون	اچي آدميئان – سي	چگگيئان جٽِيئان ٹين. کولون
128	هڪ چڱي عورت	هڪ چانگي ٹريمٹ	اچي رن	چگگي بي بي
129	هڪ ڪنو ڇوڪرو	هڪ پئرا جاتڪ	خراب نڍا	متدا ٹبَا
130	چڱيون عورتون	چانگيئان ٹريمٹي	اچي رنان	چگگيئان بيبيئان
131	ڪني ڇوڪري	هڪ پئري جاتڪڙي	خراب لڙڪي	متدي ڪڙي
132	چڱو	چانگا	اچا. هچا	چگگا
133	چڱيرو	چانگيرا	(اُس سِي) اُچا	(اُس – نال) چگگا
134	سيني کان چڱو	ٻهون – ئي چانگا	سب سي اُچا	ساريئان – نالون چگگا
135	اُچو	اُچا	اُچا	اُچا
136	اچيرو	اُچيرا	(اُس سي) اُچا	(اُس – نال) اُچا
137	سيني کان اُچو	ٻهون اُچا	سب سي اُچا	ساريئان – نالون اُچا
138	گهوڙو	گهوڙا	گهوڙا	گهوڙا
139	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
140	گهوڙا	گهوڙي	گهوڙي	گهوڙي
141	گهوڙيون	گهوڙيئان	گهوڙيئان	گهوڙيئان
142	ڍڳو / ڏانڊ	داند	داند	داند
143	ڍڳي / ڳئون / ڳانءِ	گان	گان	گان
144	ڍڳا / ڏاند	داند	داند	داند
145	ڍڳيون/ڳايون	گائين/گايان	گايان	گائئن
146	ڪتو	ڪتا	ڪتا	ڪتا
147	ڪتي	ڪتي	ڪتي	ڪتي
148	ڪتا	ڪتي	ڪتي	ڪتي
149	ڪتيون	ڪتيئان	ڪتيئان	ڪتيئان
150	ٻڪرُ	ٻڪرا	ٻڪرا	ٻڪرا
151	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري	ٻڪري

152	ٻڪرَ	بڪري	بڪري	بڪري
153	هَرَڻُ (مذڪر)	هرانڻ	هرڻ	هرڻ
154	هرڻي (مونث)	هرانڻي	هرڻي	هرڻي
155	هرڻَ (جمع)	هرانڻ	هرڻ	هرڻ
156	مان آهيان	مَئن آن، آنهہ	مَئن هون، آن، وان	مَئن هان، آن
157	تون آهين	تون آئنهہ	تون هين، اين، آئن، وَئن	تون هئن، هين، آئن، اين
158	هو آهي	اوهہ آئهہ، آئہ	ووهہ هي، ايہ ائہ، وي	اوهہ هئہ، هي، اقئہ، اي
159	اسين آهيون	اسين آنهہ آنهان	اسِي هان، آن، وان	اسِين هان، آن،
159	توهين آهيو	ٿسين او آهو آهِئو	ٿسي هو او	ٿسين هو او
160	اهي آهن	اوهہ آهِن، آن	او هئن،ائن، آن	اوهہ هئن،هين، ائن، اين
161	مان هئس	مَئن آهس	مَئن آيا	مَئن اسان، آسان
162	تون هُئين	تون آهين	تو آيا	تن اسان، آسان
163	هُو هو	اوهہ آهہ	ووہ آيا	اوهہ آسا، آسا
164	اسين هئاسين	اسين آهسٿ	اسي آئي	اسين اسيئان، آسان آسان
165	توهين هئا	تسي آهِو	تسي آئي	تسين آسيئو اسيئو
166	اهي هئا	اوهہ آهِي	او آئي	اوهہ اسي، آسي
167	ٿي / هُئہ	هو	هو	هو
168	ٿيڻ/ هئڻ	هوئان	هوڻا	هوڻا
169	ٿيندو/هوندو	هوندا	هوتا	هوتا
170	ٿِي / هوندي	هو۔ڪئہ	هو۔ڪر	هو۔ڪي
171	مان هجان /ٿيان/هُئان	مئن هوئان	مئن هون	مئن هوئان
172	مان هوندس/ ٿيندس	مئن هوسان	مئن هوسان	مئن هوسان
173	مار	مار	مار	مار
174	مارَڻ	مارُڻ	مارڻا	مارنا
175	ماريندو	ماريندا	مارنا،ماردا	مارنا
176	ماري	مار–ڪئہ	مار–ڪي، مار۔ڪر	مار–ڪي
177	مان ماريان ٿو	مئن مارينا	مئن مارنا ۔ آن	مين ماران، مارنا۔ آن
178	تون مارين ٿو	تون مرينئن	تو مارنا ۔ اين، وين	تو مارين ۔ مارنا ۔ اين
179	هو ماري ٿو	او مريندا	ووهہ ماردا ۔ ويہ ايہ ماردئہ	اوهہ ماريہ مارنا۔اي
180	اسين ماريون ٿا	اسين مارينئان	آسي مارني ۔ آن، وان	اسين ماران ۔ مارني ۔ آن
181	توهين ماريو ٿا	ٿسين مارينڊئو	ٿسي ماردي ۔ او	ٿسين مارو ۔ مارني ۔ او
182	اهي مارين ٿا	اوهہ مارينڊين	او ماردي ۔ اين	او مارن ۔ مارين ۔ آئن

183	مون ماريو	مئن مارٿا	هتني مارٿا	هين مارٿا
184	تو ماريو	تڍ مارِٿا	ٿني مارِٿا	تون مارِٿا
185	هن ماريو	اُس مارٿا	اُس ـ ني مارٿا	اُس مارٿا
186	اسان ماريو	اسان مارٿا	اسان ـ ني مارٿا	اسان مارٿا
187	توهان ماريو	ٿُسان مارٿا	ٿُسان ـ ني مارٿا	ٿُسان مارٿا
188	هنن ماريو	اُنهان مارٿا	اُنهان ـ ني مارٿا	اُنهان مارٿا
189	مان ماريان پيو	مئن مرينان	مئن مرنا ـ وان	مئن مارنا ـ آن
190	مون ماريو پئي	مئن مريندا ـ آهُس	مئن ماردا ـ وئہ	مئن مارٿا ـ اسان
191	مون ماريو هو	مئن مارٿا — آهہ	مئن ـ ني مارٿا — آيا	مين مارٿا — آسا
192	مان ماريان	مئن ماران	مئن ماران	مين ماران
193	مان ماريندس	مئن ماريسان	مئن مارسان	مين مارسان
194	تون ماريندين	تون مريئسن	تون مارسين	تون مارسئن، مارسين
195	هي ماريندو	اوهہ مريسِي	ووهہ مارسِي	اوهہ مارسِي
196	اسين ماريندا سين	اسين مر يسانهہ	آسي مار سئان، مارسا	آسين مار سان،
197	توهين ماريندا	ٿُسي مريسو	ٿُسي مارسن	ٿُسين مارسو
198	اهي ماريندا (مون کي مارڻ گهرجي)	اوهہ مريسِن	اوهہ مارسَن	اوهہ مارسُن، مارسَن
199	مان ماريو آهيان يا ماريو ويو آهيان	مئن مارٿا وَئنان	مئنون مار پڙي	مين مارِٿا ـ گچِنا ـ آن
200	مان ماريو هُئس يا ماريو ويو هُئس	مئن مارٿا گِتا	مئن مارا گئِا	مين مارِٿا ـ گچِنا ـ اسا
201	مان ماريوويندس	مئن مارٿا ـ وَئسان	مئن مارا ـ جاسان	مين مارِٿا گئسان
202	مان وڃان ٿو	مئن وَئنان	مئن جانا ـ وان	مئن گچِنا ـ آن
203	تون وڃين ٿو	تون وئنئن	تو جانا ـ وين	تون گچِنا ـ آئن
204	هو وڃي ٿو	اُوهہ وئندا	ووہ جاندا ـ وي	اوهہ گچِنا ـ وي
205	اسين وڃون ٿا	اسين وئنون ـ آن	اسي جاني ـ وان	آسين گچِني ـ آن
206	توهين وڃو ٿا	ٿُسين وئندي — او	ٿُسي جاني — او	ٿُسين گچِني — او
207	اهي وڃن ٿا	اوهہ وئندي	او جاندي ـ اين	اوهہ گچِني ـ ائن
208	مان ويٺس	مئن گئا	مئن گئا	مين گا، گئان
209	تون وئين	تون گِئا	تو گِئا	تون گا، گِئان
210	هو ويو	اوهہ گِئا	ووہ گِئا	اوهہ گا، گِئان
211	اسين وياسين	اسين گِئي	اسين گِيي	اسين گِئي، گئان
212	توهين ويا	ٿُسين گئي	ٿُسين گيي	ٿُسين گئي، گِئو

213	اهي ويا	اوهہ گئي	او گيي	اوهہ گئي, گئِہ
214	وڃ	ونج, جا	جا	گڇ
215	ويندو	وَئندا	جاندا	گڇنا
216	ويو	گِئا	گِئا	گا
217	تنهنجو نالو ڇا آهي؟	تئندا ڪي نان ائہ؟	تيرا ڪي نان وي؟	توهڙا ڪي نا اي؟
218	هن گهوڙي جي عمر	اِس گهوڙي دِي ڪي اُمر	اِيهہ گهوڙي ڪتڻي اُمر	اِيهہ گهوڙا ڪتنا بڍا اي؟
219	ڪيتري آهي؟	ائہ؟	اي؟	
220	ڪشمير هتان ڪيترو پري آهي؟	ڪشمير اِٿون ڪتني دور ائہ؟	ڪشمير اِٿون ڪتني دور اي؟	اِٿون ڪشمير ڪتنا دور هو سي؟
221	تنهنجي پيءُ جي گهر ۾ ڪيترا پٽ آهن؟	تئندي پِئو دِئہ گهر ڪِتني پُتر آن؟	تيي پئُو دي گهر ڪتڻي پُتر آن؟	توهڙي پي دي گهر ڪتني پُتر ائن؟
222	اڄ مون وڏو پنڌ ڪيو آهي	اڄ مئن بَهُون ٽُرئان	اڄ مئن بَهُت ٹُرِئا۔ وان	مين اڄ مُڄ ٽُرئان
223	منهنجي چاچي جو پٽ هن جي ڀيڻ سان پرڻيو آهي	مَئندي چاچي دا پُتر اُس دي ڀِڻون نال وَئهِئا گئا.	مَيري چاچي دا پُتر ني اُس دي۔ ڀيڻ۔ نال شادي ڪِيتي.	ماهڙي پتري دا پُتر اُس دي ڀڻون۔ نال ٻهايا هوئِئا.
224	اچي گهوڙي جي زين گهر ۾ پئي آهي	گهر۔ وچ چِٽي۔ گهوڙي دي ڪاٺي آئہ.	چِٽي گهوڙي دي زين گهر۔ وچ ائہ	چِٽي گهوڙي دي ڪاٺي گهر ٻچ ائہ
225	زين هن جي پٺ تي رک / وجهہ.	ڪاٺي اُس دي ڪانڍي۔ تئہ گهَتِہ	زِين اُس دِي ڪمر۔ تي پا	اُس۔ اُتئہ ڪاٺي پائو
226	مون هن جي پٽ کي گهڻن چابڪن سان ماريو آهي.	مئن اُس دي پُترئہ نُون ڪوڙئان نال مارئا.	مَئي اُس دي پُتر نون بَهُت ڪوڙي ماري	مين اُس دي پُتر۔ ڪو مڄ ڪوئڙي۔ نال مارئا۔ ائہ.
227	هو ٽڪريءَ جي چوٽي تي مال ٻيو چاري	اوهہ مالا پاڙي دِي سرئہ اُتئہ چگّاندا پئا.	ووه پهاڙدي چوٽي۔ تي ڊونگر پئا چراندا وَئہ.	اوهہ ڍاڪي دي سرا۔ اُتا ڍانگر چارنا۔ آئہ
228	هو وڻ جي هيٺان گهوڙي تي ويٺو آهي.	اوهہ هُس درخت ٹلئج گهوڙي۔ اُتي ٻئا۔ آئہ.	ووهہ اُس درخت۔ تلي گهوڙي اُتي ٻئا۔ وئہ	اُس ٻُوٽي۔ تلي گهوڙي۔ اُتي ٻئا آئہ.
229	هن جو ڀاءُ هن جي ڀيڻ کان ڊگهو آهي.	اُس دا ڀرا اُس دي ڀِڻون نالو اوچيرا ائہ	اُس دا ڀرا اُپڻي ڀيڻ۔ سي لما وئہ.	اُس دا ڀرا اُس دي ڀڻون۔ ڪولون اُچا ائہ.
230	ان جو ملهہ اڍائي روپيا آهي	اُس دا مُل ڍائي روپئئي ائہ.	اُس دي قيمت ڍائي روپئہ آن.	اُس دا مُل ڍائي روپئئي ائن.
231	منهنجو ڀيءُ هُن ننڍي	مئندا پئو هُس نِڪي	ميرا پئو اُس چوٽي گهر۔	ماهڙا پئو اُس نڪڙي

	گهر ۾ رهندو آهي.	ڪوٺي ـ وچ رهندا ـ ائہ.	وچ رهندا	گهر ـ بچ هوندا اي.
232	هي روپيو هن کي ڏي اهي رُپيا هُن کان وٺ	هيھ رُپئثا اُسان دي اوهہ رپئثي اُس ــ ڪولون چا ـ گمن.	ايھ رُپئي اُس نون دي اُس ـ تي ووہ رُپئہ لي	ايھ رپئہ اُ ـ ڪو دي اوهہ رُپئہ اُس ـ ڪولون چا ـ گمن.
233	هن کي چڱيءَ طرح مار ۽ ٻڌي ڇڏينس.	اُسئن ول ڪر ـ ڪئہ مار تئہ رَسئان ــ نال ٻنھ ـ ئُس	اُس نون اڇا مارو هو ـ رسئان ـ نال ٻن.	اُس ـ ڪو ڦچا ڪُٹ ـ ڪي رسئيان ـ نال ٻن ـ ڇوڙو
234	کُوه مان پاڻي ڪڍ	کوهئہ وِچون پاڻي ڪڍ	کُو ـ چون پاڻي ڪڍ	کُو ـ چون پاڻي ڪڍو
235	منهنجي اڳيان هل	مئنڊئہ اڳئہ ٽُر	ميري اڳي ٽُر	ماهڙي اڳي ٽُر
236	تنهنجي پٺيان ڪنهن جو ڇوڪرو اچي ٿو؟	تئنڊئہ پِڇئہ ڪئنھ ـ ڌا جاتڪ لڳا آئندا ائہ؟	ڪس دا ڌيا ـ تيري پِڇي آئندئہ	ڪهڙا ڌيا توهڙي ـ پِڇي آندا اي
237	تون اهو ڪنهن کان ورتو (خريد ڪيو)؟	ٽُڌاهہِ شئہ ڪئن ـ ڪولون مُلھ گهِدي ائہ؟	ٽئي اوھ ڪِس ـ ني کَريدئا ـ آيا	ڪهڙي ـ ڪولون ٿسان اوھ مل گهِدا
238	هن ڳوٺ جي هڪ هٽائي) کان	گِرانوئن دي هِڪي هَٽي ـ ناٽي ـ ڪولون.	گران دي هڪ دڪان ـ دار ـ تي.	گِران دي هٽيوالي ـ ڪولون.

ڏِسٽي (Index)

آثار قديم: 16.

آخوند عبدالحميد: 8.

آرڪيالاجي کاتو: 16.

آريا: 9، 12، 13، 45، 282.

آريا ويدڪ: 13.

آريائي ٻولي: 11، 20، 237، 281.

آرين: 12، 14، 15، 18، 19، 21، 22.

آسا: 434.

آسام: 21.

آسامي: 44.

آشوڪا: 9.

آڪسفورڊ ڊڪشنري: 80.

آڪسليري انجيل سوسائٽي: 58.

آمريڪا: 22.

آوتي: 416.

آهير: 15، 25، 237.

آهيري: 237.

آئوٽ لائين آف پنجاب ايٿنو گرافي: 416.

ابسٽن، ڊينزل سر: 416.

اپاوڙو: 409، 411.

اپرندو نارو: 203.

اُپو: 409.

اُپيجي: 199، 409، 410، 411.

اپير: 15.

اتر-اپرندو لهجو: 199، 409، 410، 411.

اتر-اپرندي لهندا: 284، 289، 348، 463.

اتر - الهندو گروه: 10، 44، 46، 170، 172، 175، 177، 180، 191، 193، 196، 198، 205، 210، 223، 235، 254، 256، 261، 278، 279، 329، 339، 348، 349، 350، 351، 352، 353، 372، 442، 446، 474، 480، 481، 487، 488، 493، 494، 509، 510، 511.

اتر-الهندو لهجو: 287، 289، 290.

اتر - الهندي پراڪرت: 20، 287.

اتر - الهندي پنجابي: 278.

اتر-الهندي لهندا: 281، 288، 461، 463، 499.

اتر-الهنديون ٻوليون: 251، 284، 483.

اتر-اولهه پاڪستان: 20.

اتر-اولهه سرحد: 10، 218، 225، 226.

اتر-اولهه هند: 20، 280.

اتر سنڌ: 25.

اتر ڪڇ: 237، 253.

اتر - هند: 19.

اٽڪ: 277، 288، 289، 290، 296، 427، 461، 463، 476، 477، 480، 481، 483، 492، 493، 494، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 548، 549، 550، 551، 552.

اٽڪ گزيٽيئر: 477.

اپڀيٽ: 48، 237، 265.

اپڀرمشا پراڪرت: 283

اپڀرنش: 10، 17، 18، 28، 29، 46، 51.

اجڙ (قبيلو): 567.

احمد پور: 277، 278.

اڏيپور: 26.

اڏيچيه پراڪرت: 14، 15، 18، 19، 20.

اراولي ٽڪريون: 26.

اُري: 277، 288، 522.

اڙڪزئي (اُرڪزئي) قبيلو: 488، 489.

اُڙيا: 44.

اُڙيسا: 56.

اسٽرٽنگويز، ايچ فاڪس: 551.

اسٽئڪ، جارج: 7، 58، 60، 73، 86، 91، 145، 157، 167، 201.

اسٽيڊٿمن: 338.

اسڪاٽلينڊ: 293، 552.

اسڪاچ: 293.
اسڪائيلڪس: 45.
اسڪيمپ، ايف ڊبليو: 292.
اسني: 383.
اشور: 13، 25.
اعواڻ: 288، 461، 463، 476، 483، 489، 551.
افغانستان: 43.
اڪبر ابن حسين عليہ السلام: 434.
اڪبر بادشاھ: 416.
الف ليلي: 444.
الله: 225، 227.
الهندو سالٽ رينج: 290.
امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا: 14.
امريلي "پرانت" (صوبو): 237.
انٽرنئشنل انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لئنگئيج: 12.
انجمن پنجاب پريس: 294.
انجيل: 58.
انڊوس: 46.
انڊيا: 45، 46.
انڊين: 45.
انڊين انٽيڪئيري: 239، 292، 338.
انگريز: 571.
انگريزي ٻولي: 7، 30، 49، 80، 104، 120، 132، 133، 146، 156، 194، 213، 293، 297، 384، 417، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459، 475، 524، 525، 535، 552.
انگريزي ٽرانسلٽريشن: 84.
انگريزي ـ سنڌي ڊڪشنري: 59.
انگلينڊ: 292.
اَڻ ـ آريا: 9.
اٽگد: 294.
اواڻڪاري (اواڻڪي يا اعواڻڪي): 288، 290، 427، 461، 477، 478، 480، 481، 483، 492، 500، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 567.
اوبرائين، اي: 285، 292، 354، 409.
اوپر پنجاب: 277.
اوپرجي ٻولي: 278.
اوڌ: 15، 25.
اوڊوائر، ايم ـ ايف: 292.
اوڙيسا: 21.
اولھ بلوچستان: 25.
اولھ پنجاب: 53، 277، 279.
اي ٻيليڊ آف سي وارس: 304.
ايڊيلنگ، جي ـ سي: 291.
ايران: 22، 25، 29.
ايراني ٻوليون: 11، 14، 29، 43، 279، 293.
ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال: 291.
ايف ڊبليو ايس: 292.
اي گرامر آف سنڌي لئنگئيج: 11.
ايم احمد يار خان: 445، 446.
ائنگلو سيڪسن: 297.
بابل: 11.
بابلي: 23.
باجوڙ: 29.
بار: 352، 353.
باردي ٻولي: 284، 352، 353.
باگڙي/واگڙي: 15، 25، 26، 29.
بام فورڊ، ڊي ريوند: 292.
بانگڙو/ بانگھڙو: 25، 26، 29.
بائيبل سوسائٽي: 239.
بدر جمال پري: 519.
برار: 56.
براعظم: 10.
براھوئي (بروھڪي): 22، 29، 54، 216، 410.
برٽش: 410.
برٽش انڊيا: 277.
برٽش ۽ فارين بائيبل سوسائٽي: 169، 177.
برٽن، آر ـ ايف: 291.
برٽن، ايف ـ ايچ: ڊپٽي ڪمشنر اٽڪ: 493.

برٽن رچرڊ: 7، 57، 213.
برصغير: 9، 12، 14، 15، 17، 18، 19، 20، 21، 30.
برطانوي انجيل سوسائٽي: 58.
برطانوي حڪومت: 551.
برطانوي ڪالوني: 21.
برطانيه: 21.
برلن: 291.
برما: 21.
برهمڻ: 10، 18، 20، 44، 237.
بروشسڪي: 39.
بروهي: 15.
بري: 199، 216.
بڙودا رياست: 56، 237.
بکر: 444.
بلوچ: 199، 201، 216، 285، 410، 416.
بلوچستان: 28، 43، 48، 54، 55، 56، 216، 344، 383، 416
بلوچي: 54، 216، 278، 279، 285، 344، 383، 410، 416، 428
بلوم هارڊ، جي ـ ايف: 203.
بليٽانگي: 489.
بليٽن: 50.
بمبئي: 55، 56، 237، 238، 265، 291.
بنگال: 56.
بنگالي: 17، 44، 50، 281.
بنگش: 488، 489.
بنون: 278، 286، 427، 428، 429، 444، 477.
بورڪن وادي: 416.
بومبس قبيلو: 522.
بهادر شاه: 557.
بهار: 56.
بهاري: 44.
بهاولپور رياست: 48، 54، 199، 200، 277، 278، 285، 286، 358، 381، 382، 383، 400، 409، 411.
بهاولپوري: 30، 285، 378، 381.
بئڪٽريا: 45.
بيڪانير: 26، 381.
بيڪانيري: 381.
بيڪر، سي ـ ايم: 410.
بيلي، ٽي گراهم: 50، 293، 299، 514، 516، 517، 522، 523، 525، 528، 529، 530، 533، 534، 571.
بيئرٽيئوفلس: 290، 291.
پيٽ: 237، 238.
پيو سک گرو: 294.
پاٽيا: 55، 237، 250، 265.
پارٿ: 11، 12، 25، 26، 30، 31.
پارٿي راجستان: 26.
پائي مايا سنگهه: 502.
پدرواهي: 461، 522، 523 530.
پدروه: 461.
پکر: 427، 428.
پمبر: 353.
پنگي: 427.
پيرومل مهرچند آڏواڻي: 7، 165.
پيل: 15، 25.
پيلي: 26، 237.
پيمجي نگر: 257، 258.
تحقيقي جرنل (رسالو): 22.
تڪش شلا (سيلا): 20، 44.
تلاگنگ: 476.
تنائلي (تنولي): 287، 550، 567، 571، 572، 574، 575.
تنؤل: 18، 20.
توراني قوم: 13، 28.
تيناوال قبيلو: 287.
ٿاربون ايس ـ ايس: 291.
ٿارنٽن ـ ٿامس ـ ايچ: 291.
ٿانورداس: 201.
ٿر: 48، 197، 203.
ٿر ۽ پارڪر: 27، 53، 197، 198، 203، 204، 205، 208، 210، 408، 409، 415.

ٽريلي (ٽريچي): 27، 52، 54، 55، 56، 57، 58، 197، 203، 204، 205، 208، 210، 213.
ٽل: 286، 293، 296، 338، 349، 360، 427، 429، 551.
ٽلوچڙي: 284، 286، 337، 338، 427، 429، 438.
ٽلي: 48، 278، 284، 286، 287، 290، 293، 356، 427، 428، 429، 430، 431، 432، 433، 434، 438، 439، 444، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459، 460، 463، 499، 550، 552، 555.
ٽاڪرو ملڪ: 427.
ٽاڪري رسم الخط: 294.
ٽرنيداد: 21.
ٽرومپ، ارنيسٽ: 7، 10، 14، 17، 18، 31، 50، 57، 58، 78، 93، 97، 103، 167، 179، 193، 201، 225، 408.
ٽسدل: 294.
ٽندوالهيار: 134.
ٽنڪ شهر: 428.
ٽيمپل، رچرڊ سر: 344.
ٿاروشاھ: 55، 123.
پارٿين: 46.
پارسي: 253.
پاڪپتن: 351.
پاڪستان: 7، 16.
پالي: 23.
پبي جابلو سلسلو: 277، 353.
پبي رينج: 461، 499.
پتنجلي: 19.
پَٽ: 197، 203، 428، 551.
پناڻ: 288، 416، 427، 490.
پديا: 20.
پراچي: 18، 19، 21.
پراڪرت: 18، 19، 20، 50، 51.
پربداس ٽانورداس: 201.
پريولا: 20.
پرسي، ڊبليو اي: 291، 351.
پرسوگدواٿي: 23.
پرنو: 203.
پرٿوتسا: 522.
پروٽو ـ انڊو يورپين: 12.
پروٽو ويدڪ: 23.
پرهياڙ: 15، 25.
پشاچن: 524.
پشاور: 44، 278، 287، 461، 477، 550، 553، 561، 564، 565، 569، 575.
پشاوري: 287، 477، 492، 550، 551، 552، 561، 562، 565، 567.
پشائي: 50.
پشتو: 278، 279، 286، 287، 288، 293، 298، 385، 416، 428، 444، 476، 477، 483، 489، 490، 492، 528، 561، 567.
پلي: 25.
پنجاب: 25، 29، 43، 48، 55، 56، 57، 199، 277، 279، 282، 285، 290، 294، 344، 352، 409.
پنجابي (پنجابڪي): 17، 29، 43، 44، 49، 50، 51، 60، 69، 238، 277، 278، 281، 282، 283، 284، 290، 291، 293، 294، 296، 299، 307، 309، 337، 338، 351، 352، 353، 354، 381، 410، 411، 441، 504، 523، 524، 526، 551، 552، 554، 561، 562، 567، 568، 569، 571، 573.
پنجابي لهندا: 280.
پنجڪوره ڪوهستان: 29.
پُنچ (پرنتس): 288، 461، 522، 523، 533، 534.
پُنچي (پنچي): 288، 461، 462، 522، 523، 524، 526، 527، 528، 529، 530، 533، 534، 535، 536، 537، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 571.
پنڊت پاڻيني: 20، 44.
پنڊت هري ڪشن ڪول: 292.
پنڊ دادن خان: 439.
پنڊ دادن خان تحصيل: 288، 429، 463، 499، 550، 551.

پنڊي گهيب: 288، 461، 476، 492.
پنگل: 27.
پٽي (واٽيا): 15، 25.
پوٺوار: 288، 463، 499.
پوٺواري (پوٺوهاري): 26، 280، 284، 289، 294، 348، 353، 461، 462، 463، 492، 499، 500، 509، 510، 511، 514، 515، 522، 523، 524، 525، 530، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 551، 571.
پوواڊي: 278.
پهاڙي: 44، 288، 289، 461، 462، 499، 514، 515، 522، 523، 529، 530.
پهاڪا: 319، 338.
پشاچي پراڪرت: 44، 45، 46.
پيٽرو پولي: 290.
پيرپنجل لڪ: 277.
پيرخيل: 490.
جابلو بولي: 288.
جابلو/پهاڙي لهندا: 288، 290.
جابلو سلسلو: 48.
جابلو علائقو: 54.
جاتي: 13.
جاڙيجا: 237، 257.
جافري (جافيري/جعفرڪي): 29، 285، 286، 290، 416.
جاڱگل يا جانگل بار: 350.
جانڱگلي (جانگلي): 284، 337، 338، 350.
جت (جات): 13، 22، 201، 278، 383، 416، 428.
جتڪي/ جتڪي: 199، 216، 278، 285، 286، 291، 292، 337، 338، 339، 348، 350، 377، 383، 410، 416، 427، 428، 441، 444.
جتڪي سنڌي: 199، 216.
جٽاتر: 428.
جٽاتردي: 353.
جتڪي لهندا: 216.
جپسي: 15، 21.

جدگالي (جگدالي): 216، 383.
جرمن: 293، 552.
جرمني: 22.
جغدال (جگدال/ جدگال): 383.
جغدالي: 410.
جگهدالي: 285.
جمنا ماٿري: 43.
جمناندي: 26.
جنجوعا: 463، 551.
جنگپور: 26.
جنم ساکي: 294.
جوڌپور: 26، 27.
جوڪس، اي: 278، 292، 293، 298، 384، 385، 394، 396، 404، 406.
جهلم: 284، 286، 287، 288، 338، 348، 353، 429، 439، 461، 462، 463، 476، 483، 492، 499، 500، 501، 504، 522، 550، 551، 556، 561، 575.
جهلم ماٿري: 277.
جهلم ندي: 286، 349، 427، 434، 460، 461، 463، 499، 522، 551.
جئپور: 26.
جٿسنگهدار: 203.
جيچ دو آبو: 284، 296، 314.
جيسلمير: 26، 27، 28، 48، 203، 204، 208، 212، 213، 381.
جيڪب آباد: 410.
جيمس، گري ريورنڊ: 239.
جيمس، ولسن: 278، 284، 292، 293، 296، 300، 308، 309، 312، 317، 323، 325، 329، 354، 377، 378، 409، 430، 434، 437، 364، 472، 473، 474، 552.
جي. ولسن: 292.
جام پور: 409.
جموں (ڪشمير): 278، 461، 522، 523.
جهارا واري خونخوار جنگ: 256.
جهمٽ مل پاوناٽي: 26، 28.

جهنگ: 277، 282، 284، 285، 286، 337، 338، 339، 344، 346، 348، 349، 350، 352، 353، 377، 427، 429، 438، 552.
جهنگ سيال: 346، 347.
چارڻ: 237.
چپ: 288، 353.
چپال: 288، 294، 514، 522، 567.
چپالي: 461، 462، 514، 522، 523، 524، 525، 526، 527، 529، 530، 532، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 571.
چترال: 26، 416.
چچرا: 203.
چڪوال: 461، 463، 476، 492، 499، 550، 551.
چلاس: 522.
چناب: 277، 284، 285، 337، 352، 353.
چناب ماڙي: 278.
چناب ندي: 277، 288، 296، 299، 377، 427، 429، 522.
چناواڙي (چنهاواڙي): 284، 285، 299، 337، 338، 339، 377.
چندر گپتا (چندر ڀاڳ): 45.
چنگگل خيل: 490.
چنيوٽ: 338.
چيچ دو آبي: 429.
چيلاڙ: 203.
چاچري: 203.
چاچي: 26.
چاند وگيا اپنشد: 44.
چچو پگت: 379.
چچ: 476، 492، 550.
چوڙ: 203.
حاجي پور: 409.
حافظ احمد: 345، 347.
حسين عليہ السلام: 434، 436.
حيدرآباد: 53، 87، 90، 169، 170، 172، 175، 201، 225، 266، 409، 414، 415.
حيدرآباد رياست (دکن): 57.
حيدرآبادي گرامر: 74.
خانصاحب نوجنائي: 239.
خانہ ڪعبہ: 345، 346.
خداوادي: 169، 174، 291.
خرچائو پٽ نقل: 27، 169، 179، 204، 217، 225، 253، 329، 348، 349، 351، 367، 378، 384، 412، 434، 438، 439، 473، 477، 483، 493، 500، 514، 555، 561، 569، 571.
خرماتو: 489.
خواجا (ڪوجا): 237.
خواجہ خضر: 520.
خوزستان: 25، 29.
خيرپور: 54، 195، 196، 201، 204، 409، 413، 414، 415.
خيل خٽڪ: 427.
دادستان/ داردستان: 25، 28، 29.
دارا اول: 45.
داردي: 10، 11، 26، 28، 29، 39، 43، 44، 46، 49، 50، 218، 225، 226، 259، 278، 279، 280، 281، 282، 283، 285، 416، 423، 553، 563، 571.
داستان مومل راڻو: 213.
دراوڙ يا مُنڊا گروهہ: 13، 17، 28.
دراوڙي: 11، 16، 21، 22، 23، 29، 31.
درشڪ: 383.
درگ وادي: 416.
دريو ڏن: 44.
دسرٿ: 44.
دليترام پرنجيون ڪاڪر: 239.
دنبورو: 58.
دو آبو: 479.
دو آبي: 55.
دوارڪا پرشاد: 12، 13، 14.

ديار: 46.
ديپالپور: 351.
دير: 29.
ديراجات: 277.
ديراوال: 286، 428، 441، 442، 443.
ديره اسماعيل خان: 278، 286، 416، 428، 429، 441، 442، 443.
ديره غازي خان: 278، 285، 286، 293، 381، 383، 384، 386، 404، 406، 408، 409، 410، 412، 413، 416، 427، 434، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459.
ديري والي: 10، 212، 285، 383.
دي گرامر آف جتڪي آر بلوچي ڊائليڪٽ: 291.
دي ورنئڪيولر لٽريچر اينڊ فوڪ لور آف دي پنجاب: 292.
ديول جو پادري: 239.
ديونا گري: 28.
دي هولي بائيبل: ٽرانسليٽيڊ فرام دي اوريجنل انٽو دي ملتاني لئنگئيج: 291.
ڌرتا راشٽرا: 44.
ڌن علائقو: 551، 561.
ڌن قبيلا: 237.
ڌني: 26، 287، 288، 463، 476، 492، 499، 550، 551، 552، 553، 555، 556، 557، 575.
ڏاڪڻي لهندا: 279، 427، 434.
ڏسواڻي: 30.
ڏکڻ الهندي پنجابي: 278.
ڏکڻ اوله پنجاب: 277.
ڏکڻ بهار: 21.
ڏکڻ سنڌ: 86، 89، 242.
ڏکڻ گجراتي: 279.
ڊان ڪراچي: 16.
ڊريو: 288، 522.
ڊڪشنري: 166، 221، 228، 385، 394، 502.
ڊڪشنري آف جتڪي آر ويسٽرن پنجابي لئنگئيج: 292.
ڊنگل: 27.
ڊوگري: 278، 461، 523، 528، 530.
ڊوگري پنجابي: 278، 522، 524، 526، 527.
ڊيمس، ايم-ايل: 338، 344، 383، 416، 417.
ڍاٽ: 54، 203، 204.
ڍاٽڪي: 27، 54، 203، 204، 205، 210.
ڍٽ: 27.
ڍنڊڻ: 288.
ڍونڊ: 288، 514.
ڍونڊي (ڍنڊي): 288، 289، 461، 514، 550، 567.
ڍونڊي-ڪئڙالي: 514، 515، 517، 526، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 550.
رابرٽسن، ايف-اي: 292.
رابرٽ گرانٽ: 291.
راٺوڙ: 213.
راجپوتانا: 27، 44، 48، 54، 55، 203، 204، 279، 281، 282.
راجپوتانا ايجنسي: 56.
راجستان: 25، 27، 28.
راجستاني: 26، 28، 43، 44، 49، 55، 237، 239، 240، 242، 259، 278، 281.
رامائڻ: 45.
رامچندر: 45.
رام نگر: 277، 352، 353.
رانجها: 338، 339، 345، 346.
راڻو مينڌرو سومرو: 213، 214.
راولپنڊي: 44، 288، 296، 348، 460، 461، 462، 463، 483، 499، 500، 501، 502، 508، 509، 510، 511، 514، 515، 518، 523، 550.
رايل ايشيا ٽڪ سوسائٽي: 291، 292، 514.
رپورٽ آن دي لئنڊ روينيو: 291، 292.
رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم: 436.
رگ ويد: 13، 19.

رند: 201.
رنسيپ، بي ـ جي: 291.
رنگپور: 377.
رنگدر: 203.
رڻ پٽ: 48.
رومن: 30، 194، 384، 475، 561.
رومن رسم الخط: 203، 294.
روهڙي: 411.
ريشمي پٽڪا: 490.
ريگستان: 48، 54، 95، 145، 203، 286، 296، 338.
زرڪس: 45.
سارويپسا، ڪيڪئي: 46.
سالٽ جابلو سلسلو: 286.
سالٽ رينج: 284، 287، 288، 296، 427، 429، 460،
461، 463، 464، 471، 474، 476، 477، 478، 479،
483، 492، 493، 499، 500، 550، 551، 552.
سامي ٻولي: 11، 13.
سامي قوم: 13.
سانوان: 409.
ساهيوال: 277.
سائونڊ اسٽوڊيو: 7.
ستين: 46.
سڌمائي واهه: 285، 354.
سراج الحق ميمڻ: 11، 23.
سرائڪو: 201.
سرائڪي: 10، 26، 29، 52، 53، 57، 195، 201، 285،
291، 408، 416.
سرائڪي سنڌي: 53، 54، 201، 202، 410.
سرائڪي هندڪي: 286، 410، 411، 412، 413، 414، 415.
سرائي: 408، 409.
سرحد: 28، 43، 49، 277، 428.
سر سريراڳ (سراڳ): 179.
سرو (اپر/مٿين سنڌ): 48، 53، 93، 95، 99، 101، 145،
199، 200، 201، 202، 204، 225، 226، 285، 300،
408، 409، 410، 411، 412.
سري لنڪا: 21.
سستانا: 571.
سڪينه بنت حسين عليہ السلام: 434، 435، 436، 437.
سک: 294، 354.
سکر: 54، 409، 411.
سلاتورا: 44.
سليمان پيغمبر: 44.
سليمان جبلن جو سلسلو: 285.
سليمان علائقو: 416.
سمڪتا پرڳڻو: 203.
سمنڊ: 225، 237.
سميري تهذيب (سيپتا): 11، 12، 23.
سنانوان: 409.
سنتي ڪمار چٽترجي: 18، 19.
سندري برچاٽي: 30.
سنڌ: 7، 8، 11، 15، 25، 26، 27، 28، 29، 43، 46، 48،
53، 54، 55، 57، 58، 69، 84، 199، 201، 203، 204،
216، 237، 278، 294، 381، 383، 408، 409.
سنڌ جو پراچين اتهاس: 12.
سنڌ ساگر ـ دوآبو: 427، 429، 460، 551.
سنڌو: 48، 237، 277، 285، 288، 383، 408، 409،
411، 412، 413، 414، 444، 460، 461، 463، 476،
477، 551، 571.
سنڌو تهذيب: 9، 10، 11، 12، 13، 14، 15، 16، 17، 18،
20، 21، 22، 23، 24، 25، 26، 29.
سنڌو درياه (ندي): 20، 45، 46، 53، 278، 286، 289،
427، 428، 429.
سنڌوس: 44.
سنڌو ڪوهستان: 28، 29، 416، 567.
سنڌو لکت: 22، 23.
سنڌو ماٿر: 7، 11، 12، 13، 14، 15، 16، 18، 20، 21،
22، 23، 24، 25، 28، 29، 43.
سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون: 45، 59.
سنڌي: 7، 8، 9، 10، 11، 12، 14، 17، 18، 19، 20، 22،
24، 26، 27، 29، 30، 31، 43، 44، 46، 48، 49، 50.

51، 52، 53، 54، 55، 56، 57، 58، 60، 67، 68، 69،
70، 71، 73، 78، 92، 97، 99، 103، 105، 117، 120،
124، 127، 129، 130، 131، 133، 141، 179، 180،
191، 193، 194، 195، 196، 197، 198، 200، 201،
203، 204، 205، 208، 209، 210، 212، 213، 216،
221، 223، 225، 229، 235، 237، 238، 239، 240،
241، 243، 244، 246، 252، 254، 256، 257، 259،
260، 261، 265، 266، 278، 279، 280، 281، 282،
283، 285، 291، 293، 298، 309، 311، 381، 383،
384، 385، 386، 404، 406، 408، 409، 410، 411،
412، 413، 414، 415، 416، 417، 423، 424، 425،
434، 441، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453،
454، 455، 456، 457، 458، 459، 524، 535، 536،
537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545،
546، 547، 548، 549، 575.

سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد: 9، 20، 21، 22، 25.

سنڌي ڊڪشنري: 23.

سنڌي ڊڪشنري آفيس: 9.

سنڌي ريڊنگ بڪ: 58.

سنڌي گرامر: 120.

سنڌي گرامر نويس: 133.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي: 7، 22، 31.

سنسڪرت: 9، 10، 11، 12، 14، 15، 17، 18، 19، 20،
23، 31، 44، 49، 50، 51، 52، 237، 279، 280، 282،
283، 567.

سوات ڪوهستان: 29.

سوامي سنڪرانند: 14.

سوڍر: 25.

سوڍو: 213، 215.

سوراشٽر: 26.

سورت بندر: 26.

سومل (مومل جي ڀيڻ): 213.

سون ندي: 476، 492، 550.

سوويراس: [illegible]

سوهن يا سون وارو وهڪرو: 551.

سوئن (سوائن/سوين): 287، 476، 492، 550، 551،
552.

سٽنڊوئي: 15، 20، 21، 22، 23، 26، 28، 29.

سيتا: 49.

سيتل رائو: 213، 214.

سيد سلطان محمود: 518.

سيرامپور: 58.

سيليوڪس نڪيٽر: 45

سينٽ جان: سنڌي انجيل 58.

سينٽر ڊاڪٽر: 294.

سينٽرل انڊيا ايجنسي: 56.

سينٽ مٿيو: سنڌي انجيل 58.

سينگار: 27.

سيوهڻ: 48، 201، 408.

شاردا: 294، 522.

شاعري: 167، 294، 319.

شاهپور: 284، 286، 288، 290، 296، 298، 337، 344،
349، 350، 354، 355، 356، 357، 358، 359، 361،
362، 363، 364، 367، 386، 412، 427، 429، 431،
432، 434، 438، 441، 444، 447، 448، 449، 450،
451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459،
460، 461، 464، 473، 474، 476، 483، 500، 551،
552، 553، 554.

شاهپور دو آبو: 284، 285، 293، 329، 360، 429، 430،
431، 432، 433، 434، 438، 439، 447، 448، 449،
450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458،
459، 464، 478.

شاهپور سالٽ رينج: 477، 499، 535.

شاهپوري: 26، 535، 536، 537، 538، 539، 540،
541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549.

شاهه جو ديوان: 179.

شاهه جو رسالو: 57، 179.

شاهه نجف: 434.

شبير: 434، 436.

شرت، جارج: 67، 201، 228.
شڪارپور: 54، 199، 200، 201، 409، 411، 412، 413.
شڪارپوري: 64.
شمر: 434، 436، 437.
شودر: 15.
شورسيني اپڀرنش: 12
شهباز ڳڙهي: 46.
شهدادپور: 410.
شيخ خورشيد حسن: 25.
شين: 25.
شينا: 278، 281، 461، 522، 523.
صغريٰ بنت حسين عليہ السلام: 436.
عباسي: 201.
عبدالحق مهر: 16، 20، 28.
عبداللطيف شاهہ: 57، 179، 193، 194.
عبدالمجيد سنڌي: 7.
عبراني: 92، 311.
عراق: 22.
عربستان: 344.
عربي: 31، 46، 58، 60، 193، 239.
عربي سمنڊ: 237.
عربي- سنڌي: 7.
عربي- فارسي: 169، 179، 218، 444.
عزيز انصاري: 28.
علي عابد (امام زين العابدين عليہ السلام): 435، 437.
عمر بن سعد: 434.
عمر ڪوٽ: 203، 213.
عيسائي پادري: 30.
عيسيٰ حضرت: 44.
عيسيٰ خيل: 277، 427، 428، 444.
غزل: 561، 565.
غزني: 46.
غلام شاهہ ڪلهوڙو: 256، 257.
غلام علي الانا: 31.
غير آريا: 28.
فادر هيراس: 13، 20.
فارس: 45.
فارسي: 31، 46، 60، 92، 239، 311، 367، 384.
فارسي رسم الخط: 294، 561.
فارسي - عربي رسم الخط: 67، 169، 170، 175، 177، 196.
فائينل رپورٽ آف دي سيٽلمينٽ آف دي ديره غازي خان ڊسٽرڪٽ: 291، 292.
فتح گنج: 476، 492، 550، 551.
فتح نامو: 23.
فرائيو، ايف ڊبيلو آر: 291.
فرينچ: 49.
فوجداري ڪورٽ: 169.
فهميده حسين، ڊاڪٽر: 9، 28.
فيجي بيٽ: 21.
فيروز: 437.
فيصل آباد: 284.
فيئر سروس: 20.
قليا: 353.
قديم دروازي: 13.
قديم هند آريائي: 22.
قصراني علائقو: 416.
قلات: 410.
ڪاٺياواڙ: 25، 26، 27، 48، 53، 55، 237، 238.
ڪاٺياواڙي: 25، 237.
ڪاڇي: 284، 338، 429.
ڪاڇڙي: 284، 337، 338، 349، 350، 429.
ڪاغان: 277، 278، 279.
ڪاڪ ندي: 213.
ڪاڪو پيرومل: 10.
ڪالاباغ: 277، 427، 476.
ڪالا چٽا رينج: 476.
ڪاليبنگن: 26.
ڪائيسٽ: 237، 259.

ڪايسٿي: 55، 237، 238، 250، 259، 260، 261، 262.
ڪتروخ: 22.
ڪڇو: 427، 429.
ڪڇ: 25، 29، 43، 48، 49، 53، 55، 237، 238، 239، 254، 256، 257، 260، 265.
ڪڇا: 237.
ڪڇ جو رڻ: 237.
ڪڇ جو سردار: 256.
ڪڇ ـ گجرات: 26.
ڪڇي: 29، 30، 48، 52، 55، 237، 238، 247، 248، 252، 253، 254، 256، 257، 259، 260، 261، 262، 265، 349.
ڪڇي ٻوليءَ جي ڊڪشنري: 239.
ڪڇي ڪوش: 239.
ڪڇي ڪويتاس: 239.
ڪڇي گنداوا: 43.
ڪراچي: 16، 48، 53، 54، 55، 179، 180، 191، 193، 202، 216، 217، 223، 225، 235، 237، 238، 409، 412.
ڪرشنا راءِ: 13، 14.
ڪرمان: 29.
ڪرمديشور: 18.
ڪسر قبيلو: 551.
ڪشان: 46.
ڪشمير: 25، 26، 28، 218، 288، 294، 416، 461، 463، 514، 522، 523، 532.
ڪشميري: 9، 10، 26، 29، 43، 46، 49، 50، 52، 92، 103، 125، 218، 259، 277، 278، 279، 280، 281، 282، 288، 289، 293، 297، 311، 328، 441، 460، 486، 500، 514، 522، 523، 524، 531، 571.
ڪشن گنگا ماتري: 277، 288.
ڪشن گنگا ندي: 522.
ڪلاچي تحصيل: 428.
ڪلاش ڪافر: 281.
ڪلڪتہ: 291.
ڪلهوڙا: 409.
ڪليڪشن آف اسيمين ڪمرشل: 294.
ڪنائر، جي ـ مارڪ: 16، 20.
ڪورو: 44.
ڪوري (اپرندو مهڙ): 237.
ڪوگڊو: 461.
ڪول: 25.
ڪولاپا ضلعو: 238.
ڪولهي (ڪوهان): 15.
ڪوهاٽ: 288، 289، 290، 427، 461، 463، 476، 477، 483، 486، 487، 488، 489، 490، 561.
ڪوهاٽي: 288، 461، 477، 483.
ڪوهستان: 48، 54.
ڪوهستاني: 29، 278، 280، 416، 567.
ڪهون: 463.
ڪٿڙال: 288، 514، 567.
ڪٿڙالي: 288، 514، 567.
ڪئمبيل، جي ـ ڪي: 291.
ڪئنال ڪالوني: 337.
ڪي اي نيلڪنت: 20.
ڪيڪاي (سنڌو ندي): 44.
ڪيڪاي پشاچي: 46.
ڪيڪئي: 44.
ڪارو رڻ پٽ: 237.
ڪاوار: 237.
ڪتري: 237، 477.
ڪر: 25.
ڪشس قبيلو: 522.
ڪڪس: 522.
ڪوسو قبيلو: 416.
ڪووار / ڪوار: 46، 281.
ڪيتراني (ڪيترانڪي): 279، 285، 286، 290، 416، 417، 423، 424، 425.
ڪيرٿر: 48.
گاڏڙ لهجو: 48، 49، 54.

گاروي: 281.

گجر: 477.

گجرات: 25، 26، 27، 48، 277، 279، 281، 282، 284، 353، 461، 462، 499، 500، 551، 552.

گجراتي: 25، 26، 28، 30، 43، 49، 55، 197، 218، 237، 238، 239، 240، 242، 245، 247، 250، 251، 252، 253، 259، 260، 265.

گجراتي ورنئڪيلور سوسائٽي: 239.

گجرانوالہ: 277، 284، 352، 353، 552.

گجري (گوجري): 523، 567.

گجيرا: 351.

گڌرا: 203.

گڏيل صوبا (يو.پي): 56.

گبو لهجو: 463.

گرامر اينڊ ڊڪشنري آف ويسٽرن پنجابي: 284، 292، 296، 430، 434، 464.

گريخشاٽي: 10.

گر چيلي جا بيت: 27.

گرمکي: 58، 294.

گريئر سن، جارج: 7، 9، 10، 14، 17، 19، 26، 27، 28، 29، 30، 31، 53، 68، 84، 105، 107، 147، 201، 203، 206، 212، 213، 214، 215، 292، 354، 475، 535.

گزيٽيئر: 201، 202، 239، 256.

گزيٽئر آف دي شاهپور ڊسٽرڪٽ: 292.

گلا سري آف دي ملتاني لئنگئيج ڪمپيئرڊ وٿ پنجابي اينڊ سنڌي: 291.

گلگت: 28، 416، 563.

گُندرا: 203.

گندارا (پشاور) 28، 29، 44، 45.

گنداري: 44.

گنداري (ڌرتا راشٽر جي زال): 44.

گنگا دو آبو: 282.

گنگا رام سمرات: 14.

گوتم ٻڌ: 45.

گوجر: 567.

گيانا: 21.

گمڪڙ: 551.

گھوٽڪي: 409، 411.

گھيبي: 290، 461، 476، 492، 493، 494، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 550، 552.

لاڙ (هيٺين سنڌ): 48، 53، 55، 86، 89، 99، 118، 121، 122، 123، 128، 131، 144، 201، 216، 217، 225، 226، 238، 255، 408، 416.

لاڙڪاڻو: 48، 54، 201، 409، 411.

لاڙي: 30، 50، 52، 54، 55، 127، 216، 217، 218، 221، 225، 229، 235، 237، 238، 239، 244، 249، 266.

لاسي: 52، 54، 55، 199، 216، 217، 218، 221، 223، 266.

لاطيني (لئٽن): 141.

لاڪروز: 291.

لاڪو: 257.

لاهور: 291، 292، 352.

لائلپور: 284، 337، 338، 350، 352، 353، 427، 429.

لائلپور رچنا دو آبو: 429.

لبروا: 213.

لس ٻيلو: 43، 48، 54، 216.

لس ٻيلي جو چام: 48، 54.

لغاري: 201، 416.

لنڊ: 416.

لنڊا: 294، 367، 368.

لنڊن: 58.

لوٿل: 26.

لوڪ شاعري: 294.

لوڪ ڪهاڻي: 195، 329، 378، 444، 473، 500، 514، 555.

لوهاڻا: 237.

لھندا (لھندي/مغربي پنجابي): 7، 9، 10، 25، 29، 30، 43، 46، 48، 51، 52، 53، 60، 92، 103، 195، 199، 201، 216، 218، 276، 277، 278، 279، 280، 281، 282، 283، 284، 285، 286، 287، 288، 290، 291، 292، 293، 294، 296، 297، 298، 299، 311، 313، 314، 329، 337، 338، 339، 348، 349، 350، 351، 352، 353، 354، 355، 357، 369، 372، 377، 382، 383، 385، 386، 404، 406، 408، 410، 411، 412، 423، 427، 428، 429، 430، 438، 441، 442، 446، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459، 460، 463، 464، 476، 447، 480، 481، 483، 487، 488، 492، 493، 494، 500، 507، 509، 510، 511، 514، 522، 52[illegible]، 529، 550، 552، 553، 554، 555، 561، 567، 568، 571، 573.

لنگئيجز آف ناردرن هماليز: 514، 523، 571.

لياه: 427، 428، 444.

ليجندس آف دي پنجاب: 344.

ماڇي: 15.

مارشل، جان: 16، 20.

مارڪنڊيه: 10، 12، 46، 52.

مارواڙ: 27، 48، 49، 54، 203، 204، 294، 415.

مارواڙي: 26، 27، 49، 54، 55، 56، 203، 204، 208، 209، 212، 259، 260، 279، 291، 381، 415.

مارواڙي ملني: 27.

ماسيڪا، ڪولن: 10، 21.

مالھي: 25.

مانسهره: 46.

مائر قبيلو: 551.

مني: 203.

محمد اسماعيل: 347.

محمد پرويش شاهين: 28، 29.

محمد رفيق مغل: 16، 20.

محمد يعقوب ميمڻ: 7.

محمود غزنوي: 46.

مدراس: 56، 57.

مدينو: 434.

مديه ديش: 18، 19، 43.

مراڻي: 44، 97.

مرثيو: 434.

مرزا قليچ بيگ: 10، 67، 201.

مرليڊر جيٽلي: 11، 12.

مرهٽي: 17.

مري: 288، 461، 526، 531، 567.

مري ٽڪريون: 280.

مري پهاڙيون: 461، 514، 517، 518، 522، 523، 525، 527، 550، 571.

مزاري: 383.

مسلمان: 346، 410، 522.

مشرق: 11.

مشرقي اٽڪ: 287.

مشرقي بنگال: 21.

مشرقي پنجاب: 43، 282.

مشرقي هندي: 44.

مشرقي ۽ ڏکڻ آفريڪا: 21.

مصر: 22، 329.

مصري: 12.

مظفر آباد: 288، 522، 523.

مظفر ڳڙهه: 285، 299، 344، 354، 355، 358، 361، 377، 378، 379، 381، 383، 384، 387، 400، 427.

معياري: 290، 439، 471، 472، 473، 555، 563، 569، 573.

معياري سنڌي: 52، 53، 195، 197، 202، 208، 212، 214، 216، 218، 219، 225، 226، 238، 239، 240، 243، 245، 248، 249، 250، 251، 252، 266.

معياري لھجو: 50، 53، 170، 172، 175، 180، 191، 193، 196، 198، 220، 227، 228.

معياري لھندا: 481، 483، 486، 551، 554، 555، 571، 572، 575.

مغرب: 11.

مغربي پنجاب: 45.

مغربي پنجابي: 276، 277، 278، 329، 348، 349، 351،
352، 353، 372، 382، 383، 384، 410، 412، 416،
438، 442، 446، 480، 481، 487، 493، 494، 509،
510، 511.
مغربي پهاڙي: 441، 528، 530.
مغربي جهلم: 287، 461، 463.
مغربي سالٽ رينج: 499، 500، 501، 522، 568.
مغربي لهندا: 416.
مغربي هندي: 43، 44، 281، 282، 283.
مغل: 29.
مڪد الاڪا: 476.
ملتان: 277، 278، 282، 285، 286، 291، 354، 361،
367، 377، 378، 381، 386، 409، 431، 447، 448،
449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457،
458، 459.
ملتاني (مولتاني): 10، 26، 278، 279، 284، 285،
286، 290، 291، 292، 293، 354، 355، 356، 357،
358، 367، 369، 372، 377، 378، 379، 381، 382،
384، 386، 388، 389، 390، 392، 394، 395، 396،
400، 401، 402، 409، 410، 411، 413، 427، 430،
431، 432، 433، 434، 438، 441، 444، 447، 448،
449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457،
458، 459.
ملتاني استوريز: 292.
ملٽو: 22.
ملڪي: 286، 427، 428.
ملني رياست: 27، 203، 204، 415.
منٽگمري: 277، 284، 351، 352، 381.
منڊا: 23، 31.
منڊا گروهه: 22.
منصوري سرحد: 27.
مورتني: 49، 50، 69، 293، 294، 298، 338، 378،
386، 430، 434، 524، 525، 552.
موريشس: 21.
موگيوليوسز انڊي: 291.
مومل راڻوڙ: 213، 214.
مهابن: 571.
مها پارت: 44.
مهاجني: 294.
مها راجا اشوڪ: 46، 50.
مهاٿا: 15، 25.
مٽڪي، جان: 20.
مئن جو دڙو (موهن جو دڙو): 9، 11، 12، 13، 21، 25، 29.
مئيان: 281.
ميانوالي: 277، 286، 338، 349، 427، 428، 429،
444، 445، 446، 460، 464، 476، 561.
ميٿيو جو انجيل: 239.
ميجلر: 203.
مير بحر: 15.
ميسو پوٽيميا: 11، 16.
ميسور رياست: 58.
ميڪ لاگن، اي: 292.
ميمڻ: 237.
ميندرو: 213، 214.
ميواتي: 26.
ناگري: 58، 60، 68، 169، 172، 253، 294.
نانگرا اپيرنش: 12، 26، 27، 29.
نبي بخش خان بلوچ: 7، 10، 11، 22، 23، 24، 29.
نج سنڌي بولي: 204.
نرمدا ندي: 26.
نسوانا قبيلو: 284، 338، 348.
نسواني: 284، 337، 338، 348، 353.
نوٽس آن دي گرامر آف دي سنڌي لئنگئيج: 291.
نوٽس آن ويسٽرن پنجابي ڪليڪٽيڊ باءِ ايم-اي: 292.
نوجٿائي خانصاحب: 239.
نورسر (نبيسر): 203.
نئون عهدنامون: 58، 169.
نيپال: 529.
واٿن، ڊبيلو، ايچ: 291.
وارث شاهه: 344.

واڻڪا اڪر: 60.
واڻڪي لڪڻي: 60، 64.
واڻيا: 237.
وثوق: 16.
وچ پنجاب: 277.
وچولو (وچين سنڌ): 48، 52، 53، 54، 55، 202، 225، 226، 238.
وچولي: 30، 53، 55.
وچيان صوبا: 56.
وڏو سنڌي ويا ڪرڻ: 129، 165.
وراچڊ: 10، 11، 12، 19، 46، 49، 52.
وزير آباد: 299.
وسڪانسن يونيورسٽي ائنٿر اپالاجي شعبو: 16.
وسي ويري ٻولي: 39.
وليم، جيمس: 400.
ونهار: 463.
وهلوس، ائولوڊو ڪرس: 291.
وهيلر، مارٽيمر: 16، 20.
ويدڪ هندو آريا: 13.
ويرگاٿائون: 27
ويرون: 281
ويس، اي ـ جي: 291.
هامي قوم: 13.
هريانا: 25، 26، 29.
هڙپا: 11، 13، 16، 29.
هزاره: 277، 278، 280، 287، 288، 294، 461، 462، 463، 492، 514، 517، 522، 526، 550، 561، 567، 568، 571، 574.
هزاره ضلعو: 277.
هزاره گزيٽئر: 567
هزاره هندڪو: 569، 570، 571، 572.
هلد: 237، 265.
هماچل پرديش: 25، 26.
هماليه جبل: 277.
هَن: 46.
هنٽر: 20.
هند ـ آريائي ٻوليون: 9، 10، 12، 19، 29، 43، 44، 46، 77، 81، 164، 242، 278، 281، 282.
هند آريائي خاندان: 170، 172، 175، 177، 180، 191، 193، 196، 198، 210، 223، 235، 254، 256، 261، 329، 339، 348، 349، 350، 351، 352، 353، 372، 442، 446، 474، 480، 481، 487، 488، 493، 494، 509، 510، 511.
هند آريائي ديسي ٻوليون: 10، 33، 44، 49، 71، 103، 209، 242.
هند ايراني ٻوليون: 10، 11.
هندستان: 12، 19، 21، 43، 44، 45، 46، 57، 58، 78، 82، 237، 238، 280، 281، 293، 416، 561.
هندستاني: 43، 45، 52، 69، 73، 74، 78، 85، 125، 201، 237، 279، 281، 318، 338، 344، 384، 385، 478، 483، 500، 561، 562، 567، 571.
هندستاني لسانيات جو جائزو: 28.
هند سرڪار: 30.
هندڪو (هندڪي): 10، 25، 278، 285، 286، 287، 288، 377، 383، 384، 385، 386، 387، 396، 404، 406، 408، 409، 410، 412، 413، 416، 428، 434، 441، 444، 445، 446، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459، 477، 483، 487، 488، 489، 490، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 550، 561، 564، 567، 568، 571، 575.
هندو: 13، 58، 278، 287، 288، 294، 383، 411، 428، 444، 461، 477، 483، 524، 550، 561.
هند و پاڪ: 18، 19.
هندو ـ سنڌي اڪر: 64، 169، 179.
هندوڪش: 285، 553.
هندي: 17، 28، 49، 51، 68، 69، 87، 103، 120، 124، 127، 128، 130، 131، 132، 133، 157، 164، 165، 240، 253، 285، 377، 383، 387، 400، 508، 572.
هنزه نگر: 39.

هيناژ: 353.
هير: 338، 339، 346، 347.
هير ـ رانجها: 338، 346.
هيروډوټس: 45.
هيريماث:20.
هيسټنگز، اي ـ جي.: 291.
يوتيډيمس:45.
يورپ: 9، 19، 21، 291.
يورپي:52، 294.
يوسف زئي قبيلو: 571.
يوکريټائيډس: 45.
يوناني:45، 46، 117.

انډيکس جوڙيندڙ: صفدر حسين ميرزا

LINGUISTIC SURVEY OF INDIA

Vol. VIII Part -I

By

G.A. Grierson

Translated by

Dr. Fahmida Hussain

ENDOWMENT FUND TRUST

for Preservation of Heritage of Sindh, Karachi

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY

HYDERABAD, SINDH

ISBN 978-969-9098-66-6

Rs. 500/-